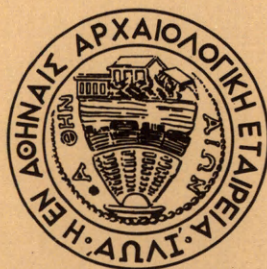

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

133
1994

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1996

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1994

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

133
1994

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1996

Τόμος 133 (1994)

ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἑπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Νικόλα Φαράκλα:	Τὰ ἀγάλματα τοῦ Riace. Μιὰ ἄλλη γνώμη	1
Νικολάου Β. Δρανδάκη:	Ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Λακωνίας	19
† Ἀλίκης Δραγώνα:	Ἡ ἀρχαιοτάτη τοπογραφία τοῦ Ὠρωποῦ	43
Βασιλείου Χ. Πετράκου:	Ἡ ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου Ὠρωποῦ	46
Jan Jaap Hekman:	Chalandriani on Syros. An Early Bronze Age Cemetery in the Cyclades	47
Δημητρίου Β. Γραμμένου - Ἰρι- δος Τζαχίλη - Ἑλένης Μάγκου:	Ὁ θησαυρὸς τῶν Πετραλώνων τῆς Χαλκι- δικῆς καὶ ἄλλα χάλκινα ἐργαλεῖα τῆς ΠΕΧ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ	75
Νάγιας Πολυχρονάκου- Σγουρίτσα:	Ἡ μαστοπρόχους ὡς διακοσμητικὸ θέμα τῆς ΥΚ Ι κεραμικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας	117
Χριστίνας Τελεβάντου:	Τὰ ποικίλα σκεύη τῶν θηραϊκῶν τοιχογρα- φιῶν. Συμβολὴ στὴν τεχνογνώσιαν τοῦ προϊ- στορικοῦ Αἰγαίου	135
Ἀγγελικῆς Κων. Ἀνδρειωμένου:	Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραιφίας. Ἀγρὸς Ἰω. Κόλλια. Μέρος Ι	155
Κατερίνας Δανάλη:	Ἡ ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Πρόπυλο τοῦ «Γυμνασίου» στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπι- δαύρου	255

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Πηγελόπης Ἀγαλλοπούλου:	Δύο νέες προϊστορικὲς θέσεις καὶ ἓνα ἀρ- χαῖο λιμάνι στὴ Λήμνο	301
--------------------------------	---	-----

MEΛΕΤΑΙ

ΤΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΤΟΥ ΡΙΑΣΕ. ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΓΝΩΜΗ

Ο Πausanías¹ εἶδε στὴν Ὀλυμπία τὸ ἄγαλμα τοῦ πύκτη Εὐθυμου, ἔργο τοῦ Πυθαγόρα, καὶ σημείωσε ὅτι ἦταν Λοκρὸς τῆς Ἰταλίας, γιὸς τοῦ Ἀστυκλέους, οἱ ντόπιοι ὅμως ἔλεγαν πὼς πατέρας του δὲν ἦταν αὐτός, ἀλλὰ ὁ ποταμὸς Καικίνος, πού ἀποτελεῖ τὸ ὄριο ἀνάμεσα στὴ χώρα τῶν Λοκρῶν καὶ τοῦ Ρηγίου². Ἀναφέρει μετὰ ὅτι νίκησε στὴν 74ῃ Ὀλυμπιάδα, ἔχασε στὴν ἐπόμενη ἀπὸ τὸν Θάσιο Θεαγένη καὶ κέρδισε πάλι στὴν 76ῃ καὶ 77ῃ, καὶ συνεχίζει: *Ἐπανήκων δὲ ἐς Ἰταλίαν τότε δὴ ἐμαχέσατο πρὸς τὸν Ἥρω· τὰ δὲ ἐς αὐτὸν εἶχεν οὕτως: Ὀδυσσέα πλανώμενον μετὰ ἄλωσιν τὴν Ἰλίου κατενεχθῆναί φασιν ὑπὸ ἀνέμων ἐς τε ἄλλας τῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ πόλεων, ἀφικέσθαι δὲ καὶ ἐς τὴν Τεμέσαν³ ὁμοῦ ταῖς νανσί· μεθυσθέντα δὲ ἐνταῦθα ἓνα τῶν ναντῶν παρθένον βιάσασθαι καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων καταλευσθῆναι τοῦ ἀδικήματος. Ὀδυσσέα μὲν δὴ ἐν οὐδενὶ λόγῳ θέμενον αὐτοῦ τὴν ἀπώλειαν ἀπολέοντα οἴχεσθαι, τοῦ καταλευσθέντος δὲ ἀνθρώπου τὸν δαίμονα οὐδένα ἀνιέναι καιρὸν ἀποκτείνοντά τε ὁμοίως τοὺς ἐν Τεμέσῃ καὶ ἐπεξερχόμενον ἐπὶ πᾶσαν ἡλικίαν, ἐς ὃ ἡ Πυθία τὸ παράπαν ἐξ Ἰταλίας ὠρμημένους φεύγειν Τεμέσαν μὲν ἐκλιπεῖν οὐκ εἶα, τὸν δὲ Ἥρω σφᾶς ἐκέλευσεν ἰλάσκεσθαι, τέμενός τε ἀποτεμομένους οἰκοδομήσασθαι ναόν, διδόναι δὲ κατὰ ἔτος αὐτῷ γυναιῖκα τῶν ἐν Τεμέσῃ παρθένων τὴν καλλίστην. Τοῖς μὲν δὴ τὰ ὑπὸ τοῦ θεοῦ προστεταγμένα ὑπουργοῦσι δεῖμα ὑπὸ τοῦ δαίμονος ἐς τᾶλλα ἦν οὐδέν· Εὐθυμος δὲ (ἀφίκετο γὰρ ἐς τὴν Τεμέσαν καὶ πῶς τηνικαῦτα τὸ ἔθος ἐποιεῖτο τῷ δαίμονι) πυνθάνεται τὰ παρόντα σφίσι, καὶ ἐσελθεῖν τε ἐπεθύμησεν ἐς τὸν ναὸν καὶ τὴν παρθένον ἐσελθὼν θεάσασθαι. Ὡς δὲ εἶδε, τὰ μὲν πρῶτα ἐς οἶκτον, δεύτερα δὲ ἀφίκετο ἐς ἔρωτα αὐτῆς· καὶ ἡ παῖς τε*

1. 6 6.4-11.

2. Εἶναι γνωστὸς ὡς συνοριακὸ ποτάμι μεταξὺ Λοκρῶν καὶ Ρηγίου καὶ ἀπὸ τῆς νίκης τῶν Ἀθηναίων τὸ 426 π.Χ. πού ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (3 103.3).

3. Ἡ Τεμέσα ἦταν πόλη τῆς Καλαβρίας στὴ δυτικὴ ἀκτὴ. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἐκείνη πού ἀναφέρεται ἥδη στὴν Ὀδύσσεια ω 304. Λέγεται ἐκεῖ πὼς ὁ Τάφιος Μέντης πῆγε στοὺς ἀλλόγλωσσους τῆς Τεμέσας. Οἱ Ἀρχαῖοι ἤδη διαποροῦσαν γιὰ τὸ ἂν πρόκειται γιὰ αὐτὴ ἢ γιὰ τὴν Ταμασό. Ὁ Στράβων τάσσεται ὑπὲρ τῆς πρώτης ἐκδοχῆς καὶ σημειώνει: καὶ δείκνυνται χαλκουργεῖα πλησίον αὐτῆς ἐκλέλειπται. Τὴν τοποθετεῖ: ἀπὸ γὰρ Λάου πρώτη πόλις ἐστὶ τῆς Βρεττίας Τεμέση, Τέμψαν δ' οἱ νῦν καλοῦσιν, καὶ προσθέτει: Αὐσόνων κτίσμα, ὕστερον δὲ καὶ Αἰτωλῶν μετὰ Θόαντος, οὗς ἐξέβαλον Βρέττιοι. Ὁ

Λυκόφρων, 1067-1074, λέει ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς ἔφτασαν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ναυλόχου, δηλαδὴ ὁ Σχέδιος καὶ ὁ Ἐπίστροφος ἀπὸ τὴν Κρίσα τῆς Φωκίδας γυρνώντας ἀπὸ τὸ Ἴλιον. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀποικισμό τῆς ὁ Solinas σημειώνει "insulam Tampsam ab Ionibus". Βλ. I. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile* (1957) 147 κ.π., 307, 317 κ.π., 340 κ.π. Ἡ ἀκριβὴς θέσις τῆς δὲν ἔχει βρεθεῖ, ἀλλὰ μὲ ἀσφάλεια ἀναζητεῖται ἐκεῖ περίπου πού τὴν τοποθετεῖ ὁ χάρτης τοῦ Bérard καὶ ἐκεῖνος τοῦ Maur. Giangiulio, *Aspetti di storia della Magna Grecia arcaica e classica fino alla guerra del Peloponneso*, στὸ Giov. Pugliese - Carratelli, *Magna Grecia* (1987) 9-54. Φαίνεται πὼς ἀνήκει στοὺς συμμάχους τῆς Σύβαρης πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς: Giangiulio, στὸ ἴδιο, 26.

συννοικήσειν κατώμνυτο αὐτῷ σώσαντι αὐτήν, καὶ ὁ Εὐθυμος ἀνασκευασάμενος ἔμενε τὴν ἔφοδον τοῦ δαίμονος. Ἐνῖκα δὲ τῇ μάχῃ καὶ (ἐξηλαύνετο γὰρ ἐκ τῆς γῆς) ὁ Ἥρωας ἀφανίζεται τε καταδύς ἐς θάλασσαν καὶ γάμος τε ἐπιφανῆς Εὐθύμῳ καὶ ἀνθρώποις τοῖς ἐνταῦθα ἐλευθερία τοῦ λοιποῦ σφίσιν ἦν ἀπὸ τοῦ δαίμονος. Ἦκουσα δὲ καὶ τοιόνδε ἔτι ἐς τὸν Εὐθυμον, ὡς γήρως τε ἐπὶ μακρότατον ἀφίκοιτο καὶ ὡς ἀποθανεῖν ἐκφυγὼν αὐθις ἕτερόν τινα ἐξ ἀνθρώπων [ἄλλον] ἀπέλθοι τρόπον... Στὴ συνέχεια προσθέτει πὺς εἶδε καὶ κάποια ζωγραφία: ἦν δὲ αὕτη γραφῆς μῆμμα ἀρχαίας: νεανίσκος Σύβαρις καὶ Κάλαυρός τε ποταμὸς⁴ καὶ Λύκα πηγή (τὰ χειρόγραφα δίνουν «Καλύκα πηγή», ἀλλὰ σωστὰ διορθώνεται, ἀφοῦ ἀσφαλῶς χρειάζεται ἐδῶ ἓνα «καί»), πρὸς δὲ Ἥρα τε⁵ καὶ Τεμέσα πόλις, ἐν δὲ σφισι καὶ δαίμων ὄντινα ἐξέβαλεν ὁ Εὐθυμος, χρῶν τε δεινῶς μέλας καὶ τὸ εἶδος ἅπαν ἐς τὰ μάλιστα φοβερός, λύκον δὲ ἀμπίσχετο δέρμα ἐσθῆτα· ἐτίθετο δὲ καὶ ὄνομα Λύβαντα⁶ τὰ ἐπὶ τῇ γραφῇ γράμματα.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πausανία δὲν εἶναι ἡ μόνη. Ὁ Στράβων⁷ γράφει: ἔστι δὲ πλησίον τῆς Τεμέσης ἡρῶν ἀγριελαίοις συνηρεφές, Πολίτον τῶν Ὀδυσσεῶς ἐταίρων⁸, ὃν δολοφονηθέντα ὑπὸ τῶν βαρβάρων γενέσθαι βαρύνμηνιν, ὥστε τοὺς περιοίκους δασμολογεῖν αὐτῷ κατὰ τὸ λόγιον καὶ παροιμίαν εἶναι πρὸς τοὺς ἀηδεῖς, τὸν ἥρωα τὸν ἐν Τεμέσῃ λεγόντων ἐπικεῖσθαι αὐτοῖς. Λοκρῶν δὲ τῶν Ἐπιζεφυριῶν ἐλόντων τὴν πόλιν, Εὐθυμον μυθεύουσι τὸν πύκτην καταβάντα ἐπ' αὐτὸν κρατῆσαι τῇ μάχῃ καὶ βιάσασθαι παραλῦσαι τοῦ δασμοῦ τοὺς ἐπιχωρίους. Ἀλλὰ καὶ ὁ Αἰλιανὸς⁹ σημειώνει: Εὐθυμος ὁ Λοκρὸς τῶν ἐν Ἰταλίᾳ πύκτης ἀγαθὸς ἦν ρώμῃ τε σώματος πεπίστευται θαυμασιώτατος γενέσθαι· λίθον γὰρ μεγέθει μέγιστον δεικνύουσι Λοκροί, ὃν ἐκόμισε καὶ ἔθηκε πρὸ τῶν θυρῶν. Καὶ τὸν ἐν Τεμέσῃ ἥρωα φόρους πραττόμενον παρὰ τῶν προσοίκων ἔπαυσεν. Ἀφικόμενος γὰρ ἐς τὸ ἱερὸν αὐτοῦ ὅπερ ἄβατον ἦν τοῖς πολλοῖς, διηγωνίσσατο πρὸς αὐτὸν καὶ ἠνάγκασεν ὦνπερ ἐσύλησεν ἀποτίσαι πλειῶν. Ἐντεῦθεν τοι καὶ διέρρευσεν ἡ παρομοία ἢ λέγουσα ἐπὶ τῶν ἀλυσιτελῶς κερ-

4. Εἶναι ἡ μόνη μνεῖα σὲ ὅλη τὴν ἀρχαία γραμματεία τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸ ὅποιο προέρχεται τὸ σημερινὸ ὄνομα τῆς περιοχῆς. Μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ τὸ γράψουμε Κάλαβρος, ἀφοῦ ἡ χώρα σήμερα λέγεται Calabria καὶ ἀσφαλῶς δὲν σχετίζεται μὲ τὴν Καλαύρεια τοῦ Σαρωνικοῦ.

5. Αὕτη εἶναι ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων. Οἱ ἐκδότες διορθώνουν πρὸς δὲ ἡρῶν, ἀλλὰ ἡ διόρθωση δὲν φαίνεται λογικὴ. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μορφές χαρακτηρίζονταν μὲ ἐπιγραφές, ἀλλὰ καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς ὁδηγοῦν στοὺς συμπεράσματα ὅτι κατὰ πᾶσα πιθανότητα καὶ ὁ ποταμὸς καὶ ἡ πηγὴ καὶ ἡ πόλις ἦταν προσωποποιήσεις.

6. Οἱ ἐκδότες ἐπίσης διορθώνουν σὲ Λύκαν, χωρὶς ὅμως πραγματικὸ λόγο καὶ ἐνῶ εἶναι δύσκολο τὸ Λύβαντα νὰ παραγραφῇ σὲ Λύκαν. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ γραφόταν ἀρχικὰ Ἀλύβαντα, ὅπως δείχνει τὸ πιὸ κάτω κείμενο τῆς Σούδας καὶ ἡ παράλειψη τοῦ α νὰ ὀφείλεται στοὺς προηγούμενους ἄλλοις. Ὅπως θὰ δοῦμε μάλιστα καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ Ἀλίβαντα.

7. 6 1.5.

8. Ἀντίστοιχος μῦθος φαίνεται πὺς ὑπῆρχε καὶ γιὰ μία τουλάχιστον ἀκόμη πόλιν τῶν ἐπιχωρίων ποὺ ἐπίσης ὑπῆρξε σύμμαχος τῶν Συβαριτῶν, τὸν Λάο. Ὁ Στράβων 6 1.1 σημειώνει: κόλπος καὶ ποταμὸς Λᾶος καὶ πόλις, ἐσχάτη τῶν Λευκανιδῶν, μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάσσης, ἀποικὸς Συβαριτῶν. Ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτῆς, πρῶτη τῶν πόλεων τῆς Βρεττίας σημειώνει τὴν Τεμέσα. Ἴσως στὴν ἴδια ἀναφέρεται καὶ ὁ Σκύλαξ, GGM I 65.20, ποὺ τὴν ὀνομάζει ἀποικία Θουρίων. Ὁ Στράβων σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ ἡρώου ἄλλου συντρόφου τοῦ Ὀδυσσεῆ, τοῦ Δράκοντος. Πιθανῶς λοιπὸν οἱ Συβαρίτες προέβαλλαν στενὴ μυθικὴ σχέση τους μὲ μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ τίς πόλεις τῶν συμμάχων τους, ἀφοῦ ὅπως θὰ φανεῖ καὶ μὲ τὴν Τεμέσα συνέβαινε κάτι τέτοιο. Πᾶ νὰ γίνουν σαφέστερες οἱ ἀναλογίες μὲ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Τεμέσα ἄς σημειώσουμε ὅτι καὶ ὁ Δράκων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ χθόνια ὑπόσταση, συσχετιζόμενη μάλιστα μὲ ποτάμι, πράγμα ποὺ πιὸ κάτω δείχνουμε ὅτι συνέβαινε καὶ μὲ τὸν Ἥρωα τῆς Τεμέσας.

9. Ποικ. Ἰστ. 8 18.

δαινόντων, ὅτι αὐτοῖς ἀφίξεται ὁ ἐν Τεμέσῃ ἥρω. Λέγουσι δὲ τὸν αὐτὸν Εὐθυμον καταβάντα ἐπὶ τὸν Καικῖνον ποταμόν, ὃς ἐστὶ πρὸ τῆς τῶν Λοκρῶν πόλεως, ἀφανισθῆναι. Τέλος στὴ Σούδα¹⁰ σημειώνεται: Εὐθυμος, Λοκρὸς τῶν Ἐπιζεφυρίων, ὃς ἡγωνίσαστο πῦξ πρὸς Θεαγένην τὸν Θάσιον. Καὶ ὑπερεβάλετο μὲν ὁ Θεαγένης... ἐνίκησε δὲ καὶ Εὐθυμος τὰς ἐφεξῆς Ὀλυμπιάδας τρεῖς καὶ ἐστεφανώθη... Οὗτος ὁ Εὐθυμος ἡγωνίσαστο καὶ πρὸς τὸν ἐν Τεμέσῃ ἥρωα Ἀλύβαντα. Ἡ δὲ Τεμέσα τῆς Ἰταλίας ἐστίν, εἰς ἣν Ὀδυσσεὺς πλανώμενος περὶ Σικελίαν ἦλθεν. Ἐνθα εἷς τῶν ναυτῶν μεθύσας καὶ παρθένον βιασάμενος κατελεύσθη ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων. Καὶ Ὀδυσσεὺς μὲν ἐν οὐδενὶ τὴν ἀπώλειαν θέμενος ἔπλει, τοῦ δὲ τελευτήσαντος ὁ δαίμων οὐκ ἀνίει τοὺς ἐν Τεμέσῃ ἀνθρώπους ἐπεξερχόμενος καὶ φονεύων, ὥστε καὶ ὥρμησαν φυγεῖν καταλιπόντες τὴν πόλιν, εἰ μὴ ἡ Πυθία σφᾶς ἐπέσχε, τὸν ἥρωα ἰλάσκεσθαι τέμενος ἐργασαμένους καὶ κατ' ἐνιαυτὸν τὴν καλλίστην οὔσαν παρθένον ἐς γυναῖκα ἐπιδιδόντας. Ταῦτα πολλοῖς ἔτεσι τελούμενα πυθόμενος ὁ Εὐθυμος εἰσῆλθεν εἰς τὸ τέμενος καὶ τὴν παρθένον ἰδὼν καὶ οἰκτείρας πρὸς δὲ καὶ ἐς ἔρωτα ἐλθὼν ἀνεσκενάσαστο ὡς πολεμήσων τῷ δαίμονι καὶ αὐτὸν μὲν νύκτωρ ἐπελθόντα ἐνίκησε καὶ ἐξήλασεν ὡς μηκέτι αὐτόθι φανῆναι, τὴν δὲ παρθένον γαμετὴν ἡγάγετο.

Τὰ κείμενα τῆς Σούδας καὶ τοῦ Πausanias εἶναι πολὺ κοντινά. Ἀκολουθοῦνται ἀκόμα καὶ οἱ ἴδιες ἐκφράσεις καὶ λεκτικὲς ἐπιλογές, ἀλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι ὁ λεξικογράφος ἀρύεται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ ἢ τουλάχιστον μόνον ἀπὸ αὐτόν. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀρύονται καὶ οἱ δύο ἀπὸ κοινῆς πηγῆς μὲ μυθιστορηματικὸ ὕφος. Σὲ αὐτὴ τὴ σκέψη ὁδηγοῦν οἱ μεταξὺ τους διαφορές. Συγκεκριμένα ὁ Pausanias λέει ὅτι ὁ Εὐθυμος νίκησε στὴν 74ῃ Ὀλυμπιάδα, ἔχασε στὴν 75ῃ καὶ νίκησε πάλι στίς δύο ἐπόμενες, ἡ Σούδα ὅτι ἔχασε στὴν πρώτη καὶ νίκησε στίς ἀκόλουθες συνεχόμενες τρεῖς. Ἡ διαφορὰ θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται σὲ ἀμέλεια τοῦ λεξικογράφου, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ Σούδα δίνει τὴ λεπτομέρεια ὅτι ἡ σύγκρουση ἐγίνε νύχτα, πράγμα ποὺ δὲν σημειώνει ὁ Pausanias. Τρίτη διαφορὰ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ δαίμονα. Ὁ Pausanias τὸ ἀναφέρει μόνον σὲ συνάρτηση μὲ τὴ ζωγραφικὴ παράσταση καὶ τὸ κείμενό του δίνει τὸν τύπο *Λύβας*, ἡ Σούδα τὸ σημειώνει στὴν κυρίως ἔκθεση καὶ δίνει τὸν τύπο *Ἀλύβας*. Τὸ τελευταῖο συναντᾶται ἤδη στὴν Ὀδύσεια¹¹, ἐντοπίζεται ἐπίσης στὴν Κάτω Ἰταλία, ἀλλὰ εἶναι τοπωνύμιον¹². Ἀπὸ ἐκεῖ ὑποκρίνεται ὅτι κατάγεται ὁ Ὀδυσσεύς. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ ἂς ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Pausanias ἀναφέρει τέμενος καὶ ναό, ἡ Σούδα μόνον τέμενος, ὁ πρῶτος σημειώνει ὅτι ὁ ἥρωας καταδύθηκε στὴ θάλασσα, ἡ δευτέρη τὸ παραλείπει, ὅπως παραλείπει καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Καικῖνο καὶ μὲ τὴν παράδοση ὅτι ὁ Εὐθυμος διέφυγε τὸν θάνατο.

Ὁ Στράβων μιλάει γιὰ ἥρωα μὲ ἀγριελιὲς ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ τέμενος καὶ τὸ ναὸ τοῦ Pausanias, δίνει στὸν δαίμονα, ἢ μᾶλλον στὸν σύντροφο τοῦ Ὀδυσσεύς ποὺ ἐγίνε δαίμων, τὸ ὄνομα Πολίτης, παραλείπει τὸν βιασμό ἀναφέροντας μόνον τὴ δολοφονία, δὲν λέει τίποτα γιὰ τὴν παρθένο καὶ τοὺς φόνους, παρὰ μόνον ὅτι ὁ δαίμων εἶχε ἐπιβάλλει δασμὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπελευθέρωσε τοὺς ἀνθρώπους ὁ Εὐθυμος, προσθέτοντας ὅτι οἱ Λοκροὶ κατέλαβαν τὴν Τεμέσα. Ὁ Αἰλιανὸς προσθέτει ἀκόμα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ὑπερμεγέθη λίθο ποὺ προκύπτει ὅτι βρισκόταν στὴν οἰκία τοῦ Εὐθυμου στοὺς Λοκρούς, μνημονεύει τὸ ἱερὸ διευκρινίζοντας ἐπιπλέον ὅτι ἦταν ἄβατο, συμφωνεῖ μὲ τὸν Στράβωνα λέγοντας ὅτι ὁ ἥρωας εἶχε ἐπιβάλλει «φόρους» καὶ προσθέτει ὅτι ὁ Εὐθυμος τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐπιστρέψει περισσότερα ἀπὸ

10. λ. *Εὐθυμος*.

11. ω 304.

12. Ὁ Σχολιαστὴς τὸ ταυτίζει μὲ τὸ Μεταπόντιο.

όσα πήρε. Φαίνεται να μην είχε κατανοήσει την έννοια της παροιμίας, διευκρινίζει όμως την πληροφορία του Πανυσανία για τον «άλλο» τρόπο με τον οποίο έφυγε ο Εϋθυμος από τους ανθρώπους: μπήκε στον ποταμό Καικίνο, του οποίου κατά τον Πανυσανία πιστευόταν γιός.

Και τα τέσσερα κείμενα αναφέρονται στον Εϋθυμο. Η ζωγραφιά όμως που περιγράφει ο Πανυσανίας φαίνεται να παραπέμπει σε άλλη παραλλαγή του μύθου για την οποία δεν σώθηκε άλλη μνεία. Έκεί δεν υπάρχει ο Εϋθυμος, ούτε ο Καικίνος. Υπάρχει όμως η Τεμέσα, αλλά και η Ήρα και η άγνωστη από άλλου πηγή Λύκα και ένας άλλος ποταμός, ο Κάλαβρος, και ο νεανίσκος Σύβαρις, που απουσιάζουν από την προηγούμενη, και ακόμη ο (Α)λύβας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: μαύρος, άγριος, ντυμένος με δορά λύκου.

Ο πρώτος μύθος είναι προφανώς η λοκρική παραλλαγή. Ο ποταμός Καικίνος δεν έχει να κάνει με την Τεμέσα. Ορίζει τη Λοκρική με τη Ρηγίνη. Ο γιός του Εϋθυμος ασφαλώς δεν είχε αρχικά σχέση με τον πύκτη. Πρόκειται για δαίμονα που το όνομά του ήταν Εϋθυμος με την όμηρική έννοια του όρου¹³. Εϋμενής, αγαθός. Σχετιζόταν με το ποτάμι από το οποίο γεννήθηκε και στο οποίο επέστρεψε. Αντίπαλός του ήταν ο Ήρως, σύντροφος του Όδυσσέως, κατόπιν όμως δαίμονας που σκότωνε τους κατοίκους. Λεγόταν Πολίτης, αλλά και Άλύβας, ή πιθανότερα Άλίβας, που σημαίνει πτώμα ανθρώπου¹⁴. Το α έδω είναι μακρό, ενώ το τοπωνύμιο της Όδύσσειας το έχει βραχύ. Δεν μπορώ να πω αν θα πρέπει και αυτό να το διορθώσουμε σε Άλίβας, αλλά ασφαλώς έτσι πρέπει να το διορθώσουμε στη Σούδα (και τον Πανυσανία, πιθανώς όμως έδω να πρόκειται για παρανόηση του ίδιου του συγγραφέα και σε αυτόν και όχι στην αντιγραφική του παράδοση να οφείλεται και η έκπτωση του αρχικού α), αφού μάλιστα από την αφήγηση υπονοείται ότι έμεινε άταφος. Ήταν ένα είδος βρυκόλακα και ίσως από τότε πιστευόταν πως οι ανθρωποφάγοι βρυκόλακες έβγαιναν τη νύχτα. Πρόκειται λοιπόν για πολιτικό δαίμονα, αφού το όνομά του ήταν Πολίτης, και συγχρόνως επικίνδυνο δαίμονα του σκότους. Τον πολίτη Άλίβαντα ή τον αλίβαντα του Πολίτη. Το κακό άρχισε με μια άνεργη μίξη, τον βιασμό, και η Τεμέσα για να υπάρχει ως κοινότητα — να μη σκοτώνει ο δαίμων τους ανθρώπους — και ως οικισμός, πόλις — να μη την εγκαταλείψουν — έπρεπε να του δίνει κάθε χρόνο την πιο όμορφη κοπέλα της. Δηλαδή να τη θυσιάζει, αφού αν ο Άλίβας άπλως την παντρευόταν δεν θα έκανε τίποτα διαφορετικό από αυτό που έκανε στη συνέχεια και ο Εϋθυμος, εκτός που εκείνος θα είχε ασφαλώς συγκεντρώσει με τα χρόνια υπερβολικά μεγάλο αριθμό συζύγων. Αυτή που παντρευόταν τον δαίμονα πήγαινε στον κάτω κόσμο, στους νεκρούς. Η ετήσια (άνθρωπο)θυσία εξασφάλιζε την ύπαρξη της κοινότητας και της πόλης ή καλύτερα της κοινότητας ως πόλης.

Άλλα και ο δαίμων που απαιτεί την ανθρωποθυσία φαίνεται να έχει σχέση με το ποτάμι. Άλίβας λέγεται και ο ποταμός των νεκρών¹⁵ και πιθανώς έτσι λεγόταν το ποτάμι κοντά στις έκβολές του οποίου αναζητείται η Τεμέσα. Στη σκέψη αυτή οδηγούν τα εξής: Ανάμεσα στη Σύβαρη και την Τεμέσα, στο έσωτερικό μεταξύ του Ιονίου και του Τυρρηνικού πελάγους, βρισκόταν μια σημαντική πόλη των επιχωρίων, όπως και η Τεμέσα, «λίγο ψηλότερα» από την Κονσεντία, τη σημερινή Cosenza. Την αναζητούν στην άνω λεκάνη του Κράθιδος, όπου όμως βρίσκεται ή ίδια ή Cosenza/Κονσεντία¹⁶. Πολύ πιθανότερο μου φαίνεται να βρισκόταν λίγο

13. Όδ. ξ 63.

14. Ίππωνας 14 63. Πλάτ. Πολιτ. 387c.

15. Σοφοκλ. απόσπ. 751.

16. Bérard ό.π. 149. Στράβ. 6 1.5. Liv. 8 24. Plin. N.H. 3 98. Σκύλ. 12. Σκύμν. 326.

ψηλότερα, στήν ἄνω λεκάνη τοῦ ἴδιου ποταμοῦ πού κοντά στίς ἐκβολές του ἦταν ἡ Τεμέσα. Ἡ πόλη ἀναφέρεται μέ τὸ ἐλληνικό της ὄνομα Πανδοσία καί ἓνα ποτάμι στήν περιοχὴ της λεγόταν Ἀχέρων¹⁷, ὅπως συνέβαινε καί μέ τὴν Πανδοσία τῆς Ἡπείρου. Ἡ πόλη ἐλληνίζει ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως καί ἡ Τεμέσα. Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ποτάμι, κοντά στὸν ἄνω ροῦ τοῦ ὁποῖου βρισκόταν ἡ πόλη πού οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζαν Πανδοσία καί κοντά στίς ἐκβολές του ἡ Τεμέσα, εἶχε στὴ γλώσσα τῶν ἐπιχωρίων τὸ ὄνομα τοῦ ποταμοῦ τῶν νεκρῶν καί ὅτι οἱ Ἕλληνες ὀνόμασαν τὸν ἄνω ροῦ τοῦ Ἀχέροντα καί τὸν κάτω Ἀλίβαντα χρησιμοποιώντας δύο ἐλληνικά ὀνόματα τοῦ ἴδιου πράγματος.

Ἀπὸ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ὁ Στράβων φαίνεται ὅτι τὸ ἥρω ὁ τοῦ Πολίτη συνέχιζε νὰ ὑπάρχει στὰ χρόνια του. Μόνο πού ὁ δαίμων δὲν ἦταν πλέον «βαρύμηνης» καί εἶχε ἀπαλλάξει τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὸν δασμό. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Πολίτης συνέχισε νὰ θεραπεύεται, ὅχι ὅμως πιά ὅπως ὁ Ἀλίβας ὡς βαρύμηνης, ἀλλὰ ὡς «εὐθυμος». Κατὰ τὸν Αἰλιανὸ ἄλλωστε ὁ Εὐθυμος μπῆκε στὸ τέμενος, *ὅπερ ἄβατον ἦν τοῖς πολλοῖς*, ὅμως ὁ ἀπλὸς θνητὸς πού ἔμπαινε σὲ ἄβατο θὰ πέθαινε¹⁸. Ὁ Εὐθυμος δὲν ἦταν ἀπλὸς θνητός. Τὰ πράγματα ἔτσι φαίνονται νὰ ξεκαθαρίζουν. Ὁ Ἀλίβας καί ὁ Εὐθυμος εἶναι οἱ δύο ἀντίθετες καί παραπληρωματικὲς ὀψεις τοῦ ἴδιου πολιτικοῦ δαίμονος, τοῦ Πολίτη. Ἡ λατρευτικὴ πρακτικὴ εἶχε ὡς κύριο στοιχεῖο τὴν ἱερογαμία. Ὁ Εὐθυμος παντρεύεται τὸ κορίτσι πού εἶχε δοθεῖ γιὰ γυναῖκα στὸν Ἀλίβαντα. Ἡ ἱερογαμία ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση τῆς κοινότητος/πόλης καί ὁ ἱερὸς λόγος, ὁ μῦθος, ἐξηγεῖ πῶς αὐτὴ ἡ σχέση ἐγίνε ἀπὸ ἐπαχθῆς εὐεργετικῇ, ἀπὸ ἄγρια, φυσικὴ (βιασμός, θυσία) πολιτισμένη (γάμος). Ἐξηγεῖ πῶς ἡ ἐπικίνδυνη ὄψη τοῦ δαίμονος ἐξαφανίστηκε στὴ θάλασσα καί ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν εὐμενὴ «εὐθυμη» ὄψη πού ἦρθε ἀπὸ ἄλλου. Ὁ Καικῖνος δὲν ἔχει γεωγραφικὴ σχέση μέ τὴν περιοχὴ τῆς Τεμέσας. Ὁ «εὐθυμος» δαίμων εἶναι ξένος ἐλευθερωτής.

Ἄλλη εἶναι ἡ παραλλαγὴ τοῦ μύθου πού ἀκολουθοῦσε ἡ ζωγραφιά. Ἐκεῖ ὑπάρχει ὁ Ἀλίβας μέ τὰ χαρακτηριστικά του. Εἶναι μαῦρος, δαίμονας τοῦ σκότους, ἄγριος καί ἀκόμη ἀνθρωποφάγος. Αὐτὸ δηλώνει ἡ περιβολή του μέ δέρμα λύκου. Πιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ πρῶτος πού θυσιάσε ἀνθρώπο στὸν Λύκιο Δία ἦταν ὁ Λυκάων¹⁹ καί ἔκτοτε ὁποῖος θυσιάσει σὲ αὐτὸν γίνεται ὁ ἴδιος λύκος πού ἂν δὲν φάει ἀνθρώπινο κρέας γιὰ κάποια περίοδο ξαναγίνεται ἀνθρώπος²⁰. Ἀνθρωποθυσίες γίνονταν πάντα στὸν Λύκαιον²¹ καί ἐκεῖ ὁ γευσάμενος τοῦ ἀνθρώπινου σπλάγχνου, ἐν ἄλλοις ἄλλων ἱερείων συγκατατετμημένου, ἀνάγκη δὴ τούτῳ λύκῳ γενέσθαι²². Ὁ Εὐθυμος δὲν ὑπάρχει καί τὴ θέση του φαίνεται νὰ κατέχει ὁ νεανίας Σύβαρης, ἐπώνυμος τῆς πόλης, ἀλλὰ καί τοῦ ποταμοῦ, δαίμονας λοιπὸν συνδεόμενος μέ ποταμὸ καί μάλιστα ξένο γιὰ τὴν Τεμέσα. Ὁ Σύβαρης δὲν εἶναι τὸ ποτάμι στὸν ἄνω ροῦ τοῦ ὁποῖου ἡ χώρα τῶν Συβαριτῶν προσεγγίζει ἐκείνη τῆς Τεμέσας. Αὐτὸς εἶναι ὁ Κράθης²³. Ὑπάρχει καί ἡ Ἥρα πού ἡ παρουσία της θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ἐκ τοῦ ὅτι εἶναι ἡ προστάτιδα τοῦ γάμου. Πιθανότερο ὅμως φαίνεται ἐδῶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ θηλυκὴ ὑπόσταση, σύντροφο τοῦ Πολίτη, ὁ ὁποῖος παντοῦ ἀναφέρεται ὡς ὁ Ἥρως, αὐτὴν πού στήν τελετουρ-

17. Ἐκεῖ σκοτώθηκε ὁ Μολοσσὸς Ἀλέξανδρος τὸ 330 (326 κατὰ Λίβιο): Liv. 8 24.

18. Πανσ. 8 38.6. Πλούτ., Ἑλλ. κεφαλ. καταγ. 39.

19. Πανσ. 8 2.3.

20. Πανσ. 8 2.6.

21. Πανσ. 8 38.7. Θεόφραστος στὸν Πορφύριον, *Περὶ ἐγκρατείας* 2 27.

22. Πλάτ. Πολιτ. 565d.

23. Ὅπως δείχνει τὸ σημερινό του ὄνομα Crati.

γική ιερογαμία υποκαθιστᾷ ἡ ἱέρεια. Ὑπάρχει βέβαια ἡ Τεμέσα ἀλλὰ καὶ ἀκόμη ἓνας ποτάμιος δαίμων, ἡ προσωποποίηση τοῦ Καλάβρου, γιατί κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ζωγραφιὰ εἰκόνιζε προσωποποιήσεις, ἀφοῦ ἀναφέρονται χωρὶς διάκριση πρόσωπα (Σύβαρης, Ἡρα, Ἀλίβας) καὶ πράγματα, γεωγραφικὰ στοιχεῖα (ποταμὸς Κάλαβρος, πηγὴ Λύκα, πόλη Τεμέσα). Ποιοῦ τὴ θέση ἔχει ὁ Κάλαβρος εἶναι δύσκολο νὰ διαγνώσουμε. Τοῦ Καικίνου, ὁπότε στὴν ἐδῶ παραλλαγή θὰ πρόκειται γιὰ τὸ προγενέστερο, ἐπιχώριο ὄνομα τοῦ ποταμοῦ Σύβαρη ἢ τοῦ Ἀχέροντα-Ἀλίβαντα, ὁπότε θὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιχώριο ὄνομα τοῦ ποταμοῦ τῶν νεκρῶν; Ὅπως ὁ Κάλαβρος οὔτε καὶ ἡ Λύκα εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλου. Ἡ μόνη παρατήρηση πού μπορούμε νὰ κάνουμε εἶναι ὅτι ἡ διάδοχος τῆς Σύβαρης πόλη λεγόταν Θουρία ἢ Θούριοι ἀπὸ τὸ ὄνομα μιᾶς πηγῆς²⁴ καὶ νοηματικὰ ἡ «λύκα» εἶναι «θουρία». Ἀπὸ τὸ κείμενο μπορούμε νὰ συναγάγουμε ὅτι εἰκονίζονταν δύο τριάδες. Μιὰ μὲ τὸν Σύβαρη, τὸν Κάλαβρο καὶ τὴ Λύκα καὶ ἡ ἄλλη μὲ τὴν Ἡρα, τὴν Τεμέσα καὶ ἀνάμεσά τους τὸν Ἀλίβαντα. Ἄν ἡ δομὴ τῆς παραλλαγῆς τοῦ μύθου πού ὑπόκειται εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη τῆς λοκρικῆς καὶ ἐπομένως καὶ σὲ αὐτὴν ὁ φιλόδοξος ἥρωας μῆκε στὸ τέλος στὸ ἴδιο ποτάμι πού τὸν εἶχε γεννήσει, τότε ὁ Κάλαβρος θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ποταμὸς πού κατόπιν εἶναι γνωστὸς ὡς Σύβαρης, νὰ πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸ προγενέστερο ὄνομά του. Τὴν πόλη Σύβαρη θὰ δήλωνε ἡ πηγὴ Λύκα, ἂν πράγματι συμπίπτει μὲ τὴ Θουρία. Ἡ πρώτη τριάδα ἀντιπαρατίθεται ἔτσι στὴ δευτέρη μὲ τὸν δαίμονα ποταμὸ Ἀλίβαντα, τὸν Ἡρω, τὴ σύζυγό του ὀνομαζόμενη Ἡρα καὶ τὴν προσωποποίηση τῆς πόλης ὅπου ἐντοπίζεται ἡ «δεινὴ» λατρεία ἐκείνου, τῆς Τεμέσας. Ἡ ζωγραφιὰ δηλαδὴ θὰ παρίστανε τὴν προετοιμασίαν τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὸν Ἀλίβαντα καὶ τὸν ξένο ἀπελευθερωτὴ ἥρωα, στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸν Σύβαρη.

Ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο παραλλαγῶν προκύπτει ὅτι καὶ οἱ Λοκροὶ καὶ οἱ Συβαριτεῖς συνέδεαν τὸν ἑαυτὸ τους μὲ τὴν κύρια πολιτικὴ λατρεία τῆς Τεμέσας προβάλλοντας ὡς δικὸν τους τὸν ἥρωα πού ἀπάλλαξε τοὺς κατοίκους τῆς ἀπὸ τὴν ἀνθρωποθυσίαν. Οἱ Συβαριτεῖς πρέπει νὰ ἦταν ἐκεῖνοι πού πρῶτοι διαμόρφωσαν τὸ μῦθο μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια εἶχαν ἐντάξει στὴ σφαῖρα τῆς ἐπιρροῆς τους τοὺς περιοικοῦντες, Ἕλληνες καὶ ἐξελληνισμένους βαρβάρους, συμπεριλαμβανομένης σαφῶς καὶ τῆς Τεμέσας²⁵. Οἱ Λοκροὶ δὲν ἔκαναν κάτι τέτοιο καὶ ἐπιπλέον ἡ χώρα τους, σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκείνη τῶν Συβαριτῶν, δὲν συνόρευε μὲ τὴν χώρα τῆς Τεμέσας. Ἴσως ἡ δική τους παραλλαγή δὲν ὀφείλεται πράγματι σὲ προσπάθεια δικαίωσης κάποιου ἐλέγχου ἐπὶ τῆς Τεμέσας καὶ ὁ Στράβων συνήγαγε τὴν κατάληψή της ἐκ μέρους τους ἐρμηνεύοντας ἀπλῶς τὸν μῦθο²⁶. Ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ στὴ δημιουργία τῆς λοκρικῆς παραλλαγῆς πρέπει τουλάχιστον νὰ συνέβαλε ἡ σύμπτωση τῆς ἐπὶ κλήσης τοῦ «εὐθυμου» ἥρωα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λοκροῦ Ὀλυμπιονίκη, τοῦ ὁποῖου ἡ ἱστορικότητα δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, ἀφοῦ τὸ ἄγαλμά του στὴν Ὀλυμπία ἔπλασε ὁ περίφημος Πυθαγόρας ἀπὸ τὴ γειτονική μὲ τοὺς Λοκροὺς πόλη τοῦ Ρηγίου, πού ἔδρασε ἀκριβῶς στὰ χρόνια στὰ ὁποῖα ἔγιναν καὶ οἱ Ὀλυμπιακὲς νίκες τοῦ Εὐθυμου.

Ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀφήγησιν δὲν ὑποδηλώνει ὅτι ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Τεμέσας σχετίζεται μὲ τὴν ἐνταξὴ της στὴ συβαριτικὴ ἐπιρροή. Θέλει τὸν ἴδιο τὸν Ἡρω νὰ ὀνομάζεται Πολίτης καὶ νὰ εἶναι Ἕλληνας. Βέβαια κάποια λατρεία τῶν ἐντοπίων θὰ ὑπῆρχε, ἀλλὰ ὁ ἱερός

24. Διόδ. 12 10.6.

25. Βλ. πρὸ πάντων σημ. 3 καὶ 8.

26. Βλ. καὶ Bérard ὁ.π. 214, ἀλλὰ καὶ Giangiulio ὁ.π. (σημ. 3) 44.

λόγος τοῦ ὁποίου ἀναζητήσαμε πιὸ πάνω τὰ βασικά στοιχεῖα ἔχει δομὴ καὶ λεπτομέρειες γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα, ἀπὸ τὴν ὁποία κατάγονται οἱ οἰκιστὲς καὶ τῆς Σύβαρης²⁷, ἀλλὰ καὶ τῆς ἄλλης ἐλληνικῆς πόλης ποὺ διεκδίκησε, καὶ πέτυχε, τὸν ἔλεγχον τῆς Τεμέσας: τοῦ Κρότων²⁸. Καὶ πάλι ὁ Πανσανίας²⁹ ἀφηγεῖται τὸν μῦθο γιὰ τὴ λατρεῖα τῆς Τρικλαρίας στὴν Πάτρα, στολισμένον μὲ πολλὰ μυθιστορηματικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐπιτρέπουν ὅμως νὰ φανοῦν οἱ βασικὲς του γραμμὲς καὶ ἀρκετὲς λεπτομέρειες: Οἱ Ἴωνες ποὺ κατοικοῦσαν τὶς τρεῖς κῶμες ἀπὸ τὶς ὁποῖες στὴ συνέχεια συγκροτήθηκε ἡ Πάτρα εἶχαν κοινὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς Τρικλαρίας (τῆς ὁποίας ἡ λατρεῖα συνεχίζεται καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια) καὶ ἑορτὴ μὲ παννυχίδα. Καὶ ἱέρεια ἦταν μιὰ παρθένα πρὶν νὰ παντρευτεῖ (ὄχι δηλαδὴ διὰ βίου). Κάποτε ποὺ ἱέρεια ἦταν ἡ Κομαιθώ, ἀγαπήθηκε μὲ τὸν ὠραιότατο νέο Μελάνιππο, οἱ γονεῖς τοὺς ὅμως δὲν συγκατατέθηκαν νὰ παντρευτοῦν καὶ τότε αὐτοὶ ἐξέπλησαν τοῦ ἔρωτος τὴν ὁρμὴν μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἱερὸ τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια χρησιμοποιοῦσαν ὡς συζυγικὸ θάλαμο. Αὐτὸ ἐξόργισε τὴ θεὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ δίνει ἡ γῆ καρποὺς καὶ νὰ πέσουν κι ἀρρώστειες ποὺ σκότωναν πολλοὺς. Κατέφυγαν οἱ κάτοικοι στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν καὶ πῆραν τὴν ἐντολὴ νὰ θυσιάσουν τὸν Μελάνιππο καὶ τὴν Κομαιθώ στὴ θεά, καὶ κάθε χρόνο νὰ θυσιάζουν τὸ πιὸ ὁμορφο ἀγόρι καὶ τὸ πιὸ ὁμορφο κορίτσι. Ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν θυσιῶν ὁ ὧς τότε ἀνώνυμος ποταμὸς κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Τρικλαρίας ὀνομάστηκε Ἀμείλιχος (σὰν νὰ γίνονταν γι' αὐτὸν καὶ ὄχι γιὰ τὴν Ἀρτεμὴ οἱ θυσίες). Ὁ χρησμός ἔλεγε ἀκόμα ὅτι οἱ θυσίες θὰ παύσουν ὅταν ἔρθει στὸν τόπο ἓνας ξένος βασιλιάς φέροντας ἓνα ξένο δαίμονα. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἰλίου ὁ Εὐρύπυλος ὁ Εὐαίμονος, τοῦ ὁποίου τὸ μνῆμα ἔδειχναν κατόπιν κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Τρικλαρίας, πῆρε μιὰ «λάρνακα» ποὺ μέσα της εἶχε ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, ἔργο τοῦ Ἡφαίστου. Ὅταν τὴν ἀνοίξε καὶ εἶδε τὸ ἄγαλμα, τρελάθηκε. Προσέφυγε στοὺς Δελφοὺς καὶ τοῦ δόθηκε χρησμός πὼς θὰ θεραπευτεῖ ἂν ἐγκαταστήσει τὴ λάρνακα καὶ κατοικήσει ἐκεῖ ποὺ θὰ βρεῖ ἀνθρώπους νὰ κάνουν παράξενη θυσία. Ὁ ἄνεμος ἔφερε τὰ πλοῖα του στὴ θάλασσα τῆς Ἀρόης, καὶ βρῆκε ἐκεῖ παῖδα καὶ παρθένο ἐπὶ τὸν βωμὸν τῆς Τρικλαρίας ἡγμένους. Κατάλαβε περὶ τίνος ἐπρόκειτο, ἀλλὰ καὶ οἱ ντόπιοι θυμήθηκαν τὸν ἀντίστοιχο χρησμό. Ἔτσι ὁ Εὐρύπυλος θεραπεύτηκε καὶ οἱ ἀνθρωποθυσίες σταμάτησαν. Καὶ ὁ ποταμὸς ὀνομάστηκε Μείλιχος.

Ἄν καὶ πολὺ πιὸ μυθιστορηματικὴ καὶ λιγότερο δραματικὴ ἢ ἐκδοχὴ αὕτη ἀφήνει πολὺ εὐκόλα νὰ φανεῖ ἡ ταυτότητα ἀντιλήψεων καὶ δομῆς μὲ τὴν ἰταλιωτικὴ. Πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τὴν κύρια πολιτικὴ λατρεῖα ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση τῆς κοινότητος διὰ τῆς τελετουργικῆς ἱερογαμίας. Ἡ Κομαιθώ εἶναι ἱέρεια τῆς Ἀρτεμῆς, δηλαδὴ ὑποκαθιστὰ τελετουργικὰ τὴν ἴδια τὴ θεά. Ὅμως συγχρόνως αὕτη ἡ μίξις εἶναι ἀνίερη, ἀφοῦ δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὸν θεσμό τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν γάμο, καὶ πρέπει νὰ ἐξιλεωθεῖ μὲ ἀνθρωποθυσίες. Ἡ δαιμονικὴ μορφή ποὺ τὴν διαπράττει εἶναι καὶ ἐδῶ μορφή τῆς νύχτας (μελάνιππος εἶναι ἢ Νυξ στὸν Αἰσχύλο³⁰) καὶ συνδέεται μὲ ἓνα ποτάμι, τὸν Ἀμείλιχο, μὲ τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ταυτίζεται, ἀφοῦ ἐξ αἰτίας τοῦ τρόπου ἐξιλέωσης τοῦ δικοῦ του ἐγκλήματος πῆρε τὸ ὄνομά του. Ἀμείλιχος δηλαδὴ εἶναι ἐν τέλει ὁ ἴδιος ὁ Μελάνιππος ὡς αἴτιος τῶν ἀνθρωποθυσιῶν. Αὐτὲς καταπαύουν μὲ τὴν ἐπέμβαση ἑνὸς ἄλλου δαίμονος τοῦ κάτω κόσμου³¹, ποὺ οὐσιαστικὰ

27. Στράβ. 6 13.1.

28. Στράβ. 6 12.

29. 7 18.1-10.

30. Ἀπόσπ. 66.

31. Βλ. ἀν εὐρυπυλὲς Ἀϊδος δῶ (Ἰλ. Ψ 74). Περβ. Ὁδ. λ 751.

είναι ή ευμένης μορφή του ίδιου και χαρακτηριστικά συνδέεται με το ίδιο ποτάμι δίνοντάς του το νέο του όνομα. Η μορφή αυτή είναι ξένη. Έρχεται από άλλου και γεωγραφικά³² και νοηματικά, αφού είναι τρελός. Συνδεόμενο με αυτόν το ποτάμι γίνεται άλλο. Ο Μείλιχος πού το όνομά του παραπέμπει στον Μελίχιο Δία ή Δαίμονα, τον Άγαθό Δαίμονα και ο τάφος του Εὐρύπυλου φαίνεται να είναι ακριβώς το σημείο λατρείας του χθόνιου αυτού αγαθοποιού πνεύματος³³. Από την άλλη μεριά το όνομα Μείλιχος είναι νοηματικά ταυτόσημο με το Εὐθυμος. Ο Μελάνιππος ως Αμείλιχος χάνεται πιά, διώχνεται και φυσικά, αφού είναι ποτάμι, μπαίνει στη θάλασσα.

Από τα πιο πάνω προκύπτει ότι κατά πάσαν πιθανότητα μιὰ λατρεία των ἐπιχωρίων της Τεμέσας ἐντάσσεται και διαμορφώνεται σύμφωνα με τις ἀντιλήψεις των Ἀχαιῶν ἀποίκων και ιδιαίτερα των Συβαριτῶν, ἐκφράζονται ἔτσι με μυθικό τρόπο και τὴ διεκδίκηση δικαιωμάτων ἢ δικαιώνοντας τὴν ἐπικυριαρχία τους στὴν Τεμέσα, ἢ ὁποία ἄλλωστε βάσει τοῦ μύθου χρωστέαι και τὴν ἀρχική πολιτική λατρεία της, δηλαδή και τὴν ὑπόστασή της ὡς πόλη, στοὺς Ἑλληνες μέσω τοῦ Πολίτη, ἀλλὰ και τὴν ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τις ἀπάνθρωπες ὁψεις αὐτῆς τῆς λατρείας εἰδικῶς στοὺς Συβαρίτες.

Εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε πὼς οἱ Ἀθηναῖοι ὅταν λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα παίρνουν τὴν πρωτοβουλία νὰ οἰκοδομήσουν τὴ νέα Σύβαρη³⁴, αὐτὴ πού σὲ λίγο θὰ μετονομαστεί σὲ Θουρία ἢ Θουρίους, διεκδικοῦν και τὴν κληρονομία τῆς παλαιᾶς, ἡθική και πολιτική. Θεωρῶ ὅτι τότε ἱδρυσαν στὴ νέα πόλη, στὴν ἀκρόπολη ἴσως ἢ στὴν ἀγορὰ της, ἐκεῖ πού βρισκόταν και ἡ πηγὴ Θουρία³⁵, ἓνα χάλκινο πλαστικὸ σύνταγμα πού εἰκονογραφοῦσε τὸν πιὸ πάνω μύθο. Ἀπετελεῖτο ἢ πάντως περιλάμβανε τις δύο μορφές τοῦ ἥρωα ἑτοίμες νὰ συγκρουστοῦν, τὸν ἀνθρωποφάγο, ἐπικίνδυνο, ἄγριο, σκοτεινὸ δαίμονα Ἀλίβαντα και τὸν φιλόανθρωπο, προσηνὴ «εὐθυμον» Σύβαρη. Ὁ τρόπος τῆς ἀπόδοσής τους δὲν εἶναι ταυτόσημος με ἐκεῖνον τῆς ζωγραφιᾶς πού εἶδε ὁ Πανσανίας και εἶναι πιθανὸ τὸ πρωτότυπό της νὰ ἀνάγεται σὲ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῆς νέας ἀποικίας. Τὸ σύνταγμα, ἢ τουλάχιστον οἱ δύο ἀντιτεταγμένες μορφές ἀν αὐτὸ περιλάμβανε περισσότερες, δηλαδή και μορφές πού θὰ ἐπόπτευαν τὴ σύγκρουση, ἐκτελέστηκε ἀπὸ δύο συνεργαζόμενους ἀττικοὺς καλλιτέχνες, ἓνα γηραιότερο πού ἢ τεχνοτροπία του τὸν ἔκανε καταλληλότερο γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ ἥθος τοῦ φοβεροῦ Ἀλίβαντα και ἓνα ἀρκετὰ νεότερο, πού ταίριαζε καλύτερα νὰ ἀποδώσει τὸν Σύβαρη καθὼς ἐξέφραζε τὸ νέο πνεῦμα. Ὁ γηραιότερος θὰ εἶχε τὴν ἐποπτεία τοῦ ὅλου συντάγματος και οἱ δύο μορφές των ἀντιτεταγμένων ἀποχτοῦσαν πληρέστερο νόημα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση, τὴ σύνταξή τους. Ὑστερότερα τὸ σύνταγμα ἔπαθε ζημιές και ἐπισκευάστηκε ἐπὶ τόπου³⁶. Τμήματα τοῦ ἀγάλματος τοῦ Σύβαρη ἀντικαταστάθηκαν με βάση τὰ ἀντιστοιχα τμήματα ἐκείνου τοῦ Ἀλίβαντα³⁷. Ἀκόμα ὑστερότερα, στὰ ὀψιμα χρόνια τῆς

32. Ὁ Εὐρύπυλος ὁ Εὐαίμονος εἶναι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ὅπως λέει και ὁ Πανσανίας 8 19.9. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι μερικοὶ πίστευαν πὼς πρόκειται γιὰ τὸν Εὐρύπυλο τοῦ Δεξαμενοῦ ἀπὸ τὴν Ὠλενο. Καὶ πάλι ὁμως, ἀν και πιὸ πλησιόχωρος, παραμένει ξένος.

33. Πανσ. 8 19.1.

34. Ἡ πιὸ πρόσφατη παρουσίαση των γεγονότων πού γνωρίζω, με παράθεση των πηγών, εἶναι ἐκείνη τοῦ Giangiulio ὁ.π. 48.

35. Διόδ. 12 10.6.

36. C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary. From the Beginning through the Fifth Century* (1988) 206.

37. E. Formigi, *La tecnica di costruzione delle statue di Riace, Due Bronzi da Riace, BdA Ser. Sp. III, 1984* (τοῦ λοιποῦ DBdR) I 102 κ.π., 120 κ.π., 127· Ant. di Vita, *Due capolavori Attici. Gli oplitodromi-“eroi” di Riace, DBdR II* 254, 256. Ὁ τελευταῖος χρονολογεῖ τὴν ἐπισκευὴ στὰ προχωρημένα ἐλληνιστικὰ χρόνια, ὁ Ant. Giuliano, I

Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας ἢ στὰ πρόωπα αὐτοκρατορικά, τὰ δύο ἀγάλματα φορτώθηκαν σὲ πλοῖο γιὰ νὰ μεταφερθοῦν ὅπως φαίνεται στὴ Ρώμη³⁸ περνώντας βέβαια ἀπὸ τὸ στενὸ τῆς Μεσσήνης. Πρὶν ὅμως νὰ τὸ προσεγγίσει τὸ πλοῖο ναυάγησε ἢ κινδύνευσε ἔξω ἀπὸ τὸ Riace, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ἀγάλματα νὰ καταλήξουν στὸν βυθὸ γιὰ νὰ ξαναβρεθοῦν ἐκεῖ στὰ χρόνια μας.

Ἄν φανταστοῦμε τὰ δύο ἀγάλματα νὰ στέκουν ὄχι παρατακτικά, ἀλλὰ ἐλαφρὰ στρέφοντα τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο, τὸν πολεμιστὴ Β ἀριστερὰ νὰ στρέφει πρὸς τὸν θεατὴ περισσό-τερο τὴν αἴσια δεξιὰ του πλευρὰ καὶ τὸν Β δεξιὰ νὰ στρέφει πρὸς τὸν πρῶτο τὸ βλέμμα, ἀμέσως τὸ σύνταγμα ἀποκτίνει πληρέστερο νόημα καὶ εἰκονογραφεῖ, νομίζω, πολὺ καλὰ τὸν μῦθο ποὺ πιὸ πάνω διερευνήθηκε. Βλέπουμε εὐκολὰ δύο *διεστῶτες ἐς μάχην*³⁹, τὸν ἓνα ἐξώκοσμο, ἀπειλητικὸ, ὑπεροπτικὸ, πιὸ σκληρὰ καὶ ἄκαμπτα στημένον, μὲ τὸ πρόσωπο ὄχι μόνο πλαισιωμένο, ἀλλὰ καὶ σκοτεινιασμένο ἀπὸ τὴ μακριὰ κόμη, τὴ δασύτερη καὶ πιὸ ταραγμένη τριχοφυΐα, τὰ ἐντονότερα καμπυλούμενα πρὸς τὰ πάνω τόξα τῶν φρυδιῶν, τὰ ἀστραφτερά του δόντια ὁρατά, ποὺ κάνουν νὰ φαίνεται πιὸ μαῦρο τὸ πρόσωπό του, ἢ ὅλη του ἐμφάνιση ἄγρια καὶ ἀπειλητική. Ἡ ἀπόδοση τῶν δοντιῶν μέσα στὸ μισάνοιχτο στόμα φαίνεται πὼς συχνὰ τουλάχιστον χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει ἀγριότητα, ὅπως π.χ. στοὺς κενταύρους τοῦ Παρθενώνα⁴⁰, ἀλλὰ καὶ λίγο παλιότερα στὸν κένταυρο Ν τοῦ δυτικοῦ καὶ τὸν Οἰνόμαο τοῦ ἀνατολικοῦ ἐναέ-τιου τῆς Ὀλυμπίας⁴¹. Σήμερα μάλιστα ὁ πολεμιστὴς Α εἶναι καὶ σαφῶς πιὸ σκοῦρος ἀπὸ τὸν Β, ἀλλὰ τὸ πάρα πολὺ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῶν τεχνικῶν μου γνώσεων δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ συναγάγω ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνέβαινε καὶ στὴν ἀρχὴ καὶ νὰ ὀφείλεται σὲ σκόπιμη τεχνικὴ ἐφαρμογὴ. Ἀπέναντί του στέκεται ὁ Β, πιὸ οἰκείος, μὲ τὴν κόμη κοντὴ, δηλαδὴ πιὸ κανονικὰ ἀνθρώπινη, τὴν κόμη τῆς παλαιστρας σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἥρωικότερη ἀλλὰ καὶ δαιμονικό-τερη κόμη τοῦ ἄλλου, πιὸ «μέτριος», πιὸ προσηνής, πιὸ ἀνθρώπινος στὸ ὅλο του στήσιμο, νὰ ἀποπνέει ἡρεμὴ ἀποφασιστικότητά⁴². Τὸ διαφορετικὸ ἦθος τῶν δύο μορφῶν γίνεται σαφέ-

grandi bronzi di Riace, Fidia e la sua officina, *DBdR* II 302, γύρω στὰ 373 π.Χ.

38. H. P. Isler, Die Bronzekrieger von Riace, *AW* 14, 1983, 3 κ.π. Πρβ. P. A. Giafrotta, Il problema del naufragio dei bronzi. *Consegno sui bronzi di Riace*, Σεπτ. 1981, *DBdR* II 337 (τοῦ λοιποῦ *Consegno*).

39. Πανσ. 1 27.4.

40. Νότιες μετόπες 2, 5, 9 (καὶ 4, 7, 26;).

41. Ὁ W. Fuchs, Zu den Grossbronzen von Riace, *Prae-stant Interna. Festschr. U. Hausmann* (1982) 37 θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀνοιχτὸ στόμα μὲ ὁρατὰ τὰ δόντια τοῦ πολεμιστῆ Α δηλώνει προσευχὴ ἢ ὁμιλία παραβάλλοντάς τον μὲ τὸν Οἰνόμαο τῆς Ὀλυμπίας. Καὶ ἐκεῖ ὅμως μᾶλλον δηλώνει τὴν ἀγριότητα τοῦ Οἰνόμαου σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν Πέλοπα. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Fuchs στὸν Τυρταῖο εἶναι ἀτυχή. Τὸ κείμενο τοῦ ποιητῆ μιλάει γιὰ τὸ δάγκωμα τῶν χειλιῶν στὴ μάχη καὶ ὄχι γιὰ «δείξιμο τῶν δοντιῶν».

42. Τὸ διαφορετικὸ ἦθος τῶν δύο μορφῶν ἔχει ἐπισημανθεῖ μὲ διάφορους τρόπους. Ὁ E. Paribeni στὸ *Considerazioni sulle statue*, *Consegno*, ἔξ αὐτοῦ βλέπει

στὸν Α ἓνα ὁμηρικὸ ἥρωα, ἴσως τὸν Αἴαντα, ἐνῶ στὸν Β πιθανότατα ἓνα στρατηγό. Ὁ ἴδιος στὸ I bronzi di Riace, *DBdR* II 307 παρατηρεῖ γιὰ τὸν Α ὅτι πρόκειται γιὰ ἥρωα ποὺ μεταφέρει ἀκόμα τὴν ἡχώ τῆς σκοτεινῆς δαιμονικῆς δύναμης, ἐνῶ γιὰ τὸν Β πὼς εἶναι ἀνθρώπινος, πιθανῶς στρατηγός. Βλέπει σὲ αὐτόν "l'umanita pacificata e la tolleranza di un personaggio reale tradotto nei modi di un ritratto ufficiale". Ὁ Ant. Giuliano, *Xenia* 2, 1981, 55 κ.π. θεωρεῖ ὅτι ὁ Β εἶναι ὁ στρατηγὸς Μιλτιάδης. Ὁ W. Fuchs, *Boreas* 4, 1981, 25 κ.π. ἀναγνωρίζει στὸν Α μυθικὴ μορφή, τὸν Κόδρω ἢ τὸν Ἐρεχθέα ἢ τὸν Πανδίωνα ἢ τὸν Κέκροπα ἢ τὸν Αἰγέα, ἐνῶ στὸν Β ἱστορικὸ πρόσωπο, τὸν Μιλτιάδη (ἢ ἴσως τὸν Φίλαιο). Ὁ P. C. Bol, Ipotesi di identificazione, *Consegno*, ἀναγνωρίζει στὸν Α τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ ὁ P. E. Arias, Considerazioni sulle due statue, *Consegno*, δέχεται ὅτι ὁ Α εἶναι ἥρωας τῆς ὁμηρικῆς παράδοσης, ἐνῶ ὁ Β ἥρωας μεταομηρικὸς ἢ στρατηγός. Στὸ *Lettura delle due statue*, *DBdR* II 246, 250 κλίνει στὴ γνώμη ὅτι ὁ Α εἶναι ὁ Κόδρος, ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι στρατηγός. Ὁ Donatas, *Considerazioni sui bronzi di Riace. Proposte sui mae-*

στερο ακριβώς με την αντιπαράβολή, την αντιπαράθεσή τους και μᾶς κάνει νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ἔχουμε ἐμπρὸς μας μιὰ ὁλοκληρωμένη σύνθεση ποὺ εἰκόνιζε τὴ στιγμή πρὶν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν ἀπειλητικὸ δαίμονα καὶ τὸν φιλόανθρωπο ἥρωα.

Βέβαια στοὺς ἀρχαίους θεατὲς τὸν μῦθο θὰ θύμιζαν καὶ οἱ ἀναγραφές τῶν ὀνομάτων τῶν δύο πολεμιστῶν στὸ βᾶθρο. Οἱ διαφορές στὸ ἥθος τῶν μορφῶν καὶ ἐπιπλέον εἰκονογραφικὲς ἐνδείξεις, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε πιθανῶς ὑπῆρχαν, θὰ ἀρκοῦσαν ὥστε τὸ σύνταγμα νὰ εἶναι πληρὲς, ἀκόμη καὶ ἂν ἀπετελεῖτο μόνο ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς μορφές. Τὸ γεγονὸς δὲν ἀποκλείει βέβαια τὴν πιθανότητα νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες μορφές διαφορετικοῦ χαρακτήρα, δηλαδὴ κυρίως ἐποπτεύουσες. Μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε ὡς παράλληλο, κάπως παλαιότερο, τὴν ἐνα-έτια σύνθεση στὸ ναὸ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας μὲ «ἀντιμέτωπους», κατὰ μιὰ τουλάχιστον ἀποκατάσταση⁴³, τὸν Οἰνόμαο καὶ τὸν Πέλοπα. Δὲν ἀποτυπώνεται ὁμως ἡ στιγμή ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴ σύγκρουση. Οἱ ἀντίπαλοι δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀνεβεῖ στὰ ἄρματα ποὺ βρίσκονται ἐκατέρωθεν. Ἐδῶ ὑπάρχει ὁ ἐποπτεύων θεός, ὁ Δίας, οἱ ἀνάγκες ὁμως τῆς πολυπρόσωπης ἐναέτιας σύνθεσης μειώνουν περισσότερο τὴν ἀξία τοῦ παραδείγματος ὡς παραλλήλου, γιατί εἶναι σαφῶς διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ ἐλεύθερου συντάγματος. Πιο κοντινὸ παράδειγμα εἶναι τὸ ἐλεύθερο σύνταγμα ποὺ ἀνέθεσαν στὴν Ὀλυμπία οἱ Ἀπολλωνιάτες τοῦ Ἰονίου καὶ ἔπλασε ὁ γιὸς τοῦ Μύρωνα Λύκιος⁴⁴. Εἰκονίζονταν ἀντιτεταγμένοι, ἔτοιμοι νὰ συγκρουστοῦν πέντε Ἕλληνες καὶ πέντε Τρῶες πολεμιστὲς μὲ πρῶτους ἀπὸ τὴ μία τὸν Ἀχιλλεὺς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν Μέμνονα. Στὴ μέση, ἐποπτεύοντας στεκόταν ὁ Δίας πλαισιωμένος ἀπὸ τὶς μητέρες τους Θέτιδα καὶ Ἥμερα (Ἥω) ποὺ τὸν παρακαλοῦσαν γιὰ τὰ παιδιά τους. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τὸ σύνταγμα μοιάζει μὲ ἀνάπτυξη τοῦ ἐξεταζόμενου, ἀλλὰ ὁ ἰδιαίτερα πολυπρόσωπος χαρακτήρας του δὲν ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ σὲ ἐκεῖνο θὰ ὑπῆρχαν οἱ ἐποπτεύουσες μορφές, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε ἐδῶ μπορεῖ καὶ νὰ μῆχαν μὲ σκοπὸ νὰ σπάσει ἡ μονοτονία τῶν δέκα πολεμιστῶν. Πιο κοντινὸ μοῦ φαίνεται τὸ σύνταγμα ποὺ παρίστανε *διεστῶτας ἐς μάχην* τὸν Ἐρεχθέα καὶ τὸν Εὐμολπο ποὺ εἶδε ὁ Πανσανίας στὴν ἀθηναϊκὴ ἀκρόπολη⁴⁵ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἐκφράζεται φαίνεται ὅτι ἀπετελεῖτο ἀπὸ αὐτὲς μόνο τὶς δύο μορφές. Σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει ὡς πολὺ ἐκτιμώμενο τὸν Ἐρεχθέα τοῦ Μύρωνα⁴⁶ καὶ ἡ σύγχρονη ἔρευνα θεωρεῖ ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται γιὰ αὐτὸν τοῦ πιο πάνω συντάγματος⁴⁷. Ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ συγγένεια μὲ τὸ ἐξεταζόμενο δὲν περιορίζε-

stri e sulla provenienza delle statue, *DBdR* II 277, 286) ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Α ἀνήκει στὸν ὀμηρικὸ κόσμο, ἐνῶ ὁ Β στὸν κόσμο τῆς παλαιστρας. Ὁ J. B. Boardman, *Greek Sculpture, The Classical Period* (1985) 54 διακρίνει στὸν Α "the arrogant self-confidence of a young leader" καὶ στὸν Β "the mature strenght and stolidity, now a little slack and tired it may be, of an older warrior". Ἀπὸ ὅσο γνωρίζω κανεῖς δὲν ἐπισήμανε τὴ συμπληρωματικότητα τοῦ ἥθους τῶν δύο. Αὐτὸ βέβαια ὀφείλεται στὴν πίστη ὅτι τὰ ἀγάλματα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνταγμα ἢ ὅτι προέρχονται μὲν, ἀλλὰ ἀπὸ συντάγματα πολυπρόσωπα. Ὁ μόνος ποὺ γνωρίζω ὅτι ἐξέτασε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποτελοῦν ζεῦγος εἶναι ὁ R. R. Holloway, *Gli*

eroi di Riace sono siciliani?, *SicA* 21, 1988, ἀρ. 66-68, 23 κ.π., ποὺ ἐπισήμανε ὅτι οἱ διαφορές μεταξύ τους ὀφείλονται στὴν πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη γιὰ ἀκριβέστερο χαρακτηρισμό.

43. Τοῦ Γιαλούρη. Βλ. B. Ashmole καὶ N. Yalouris, *Olympia. The Sculptures of the Temple of Zeus* (1967) εἰκ. 15.

44. Πανσ. 5 22.2.

45. Πανσ. 5 27.4.

46. Πανσ. 9 30.1.

47. Overbeck, *Ant. Schriftquellen* 100· H. Stuart Jones, *Select Passages* 68.

ται μόνο στο θέμα και τὸν ἀριθμὸ τῶν προσώπων, καὶ αὐτὰ δείχνουν ὅτι κατὰ πᾶσα πιθανότητα καὶ τὸ ἐξεταζόμενο δὲν περιελάμβανε καὶ ἐποπτεύουσα μορφή.

Ὁ πολεμιστὴς Β, ὁ Σύβαρης, εἶχε στὸ κεφάλι ἀνασηκωμένη κορινθιακὴ περικεφαλαία. Καὶ ὁ Α κατὰ ἔφερε στὸ κεφάλι, ὅπως δείχνουν οἱ ὀπές προσήλωσης στὴν ταινία, δύο πάνω ἀπὸ κάθε αὐτὴ καὶ ἀκόμη μία πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ψηλότερα ἀπὸ τὴν ταινία, καθὼς καὶ τὰ ἴχνη στὴν ταινία στὰ πλάγια καὶ πίσω καὶ τὸ ἀδούλευτο, λειασμένο καὶ ἐλαφρὰ πιεσμένο τμήμα τῆς κόμης πίσω, κάτω ἀμέσως ἀπὸ τὴν ταινία. Τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ κόμη εἶχε πλαστεῖ τελείως καὶ κυρίως στὸ κρανίον ὁδήγησε σὲ προτάσεις γιὰ στέφανο πού δὲν ἔγιναν ὅμως ἀποδεκτές⁴⁸. Ἀλλωστε τὸ φερόμενον ἦταν πίσω πλατὺ, τουλάχιστον πλατύτερο ἀπὸ τὴν ταινία. Ἀκολούθησε πρόταση γιὰ ἀποκατάσταση περικεφαλαίας καὶ στὸν Α, πού θὰ ἦταν ὅμως ἀνοιχτὴ ἔμπρὸς καὶ ἀνασηκωμένη ψηλά⁴⁹. Ἔτσι ἐρμηνεύτηκε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κόμη στὸ κρανίον καὶ ἡ ταινία ἔμπρὸς πλάστηκαν πλήρως, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς μεγάλης ὀπῆς στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Θεωρήθηκε ὅτι σὲ αὐτὴ θὰ στερεωνόταν στελεὸς πού θὰ συγκρατοῦσε τὸν ὑπερυψωμένο θόλον τοῦ κράνους. Ἡ ἐρμηνεία προσκρούει στὸ γεγονὸς ὅτι πλάστηκε πλήρως ὅλη ἡ κόμη στὸ κρανίον, δηλαδὴ καὶ πίσω ὅπου κατὰ κανένα τρόπο δὲν θὰ φαινόταν, ὅτι ὁ στελεὸς, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι θὰ ἦταν τρόπος στήριξης ἄγνωστος ἀπὸ ὅπουδῆποτε ἄλλου, θὰ φαινόταν ἀπὸ ἔμπρὸς, καὶ στὸ ὅτι δὲν ἐρμηνεύεται καθόλου ἡ ὀπὴ προσήλωσης πάνω ἀπὸ τὴν ταινία ἔμπρὸς στὸν ἄξονα τῆς κεφαλῆς. Τὴν τελευταία δυσκολία ἐπιχειρεῖ νὰ θεραπεύσει ἄλλη ἐρμηνεία πού ἀποκαθιστᾷ ψηλὰ τοποθετημένη περικεφαλαία, ἀλλὰ μὲ ἐπιρρίνιο τὸ ὅποιο θὰ προσηλωνόταν ἀκριβῶς σὲ αὐτὴ τὴν ὀπὴ⁵⁰. Καὶ ἡ τελευταία πρόταση δὲν φαίνεται ἀρκετὰ πειστικὴ. Προσκρούει στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλη ἡ κόμη τοῦ κράνους ἔχει ἐπιμελῶς δουλεuten, ἐνῶ τὸ πολὺ θὰ φαινόταν μόνο ἓνα μικρὸ μέρος ἴσως ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῆς περικεφαλαίας γιὰ τὰ μάτια καὶ τίποτα ἀπὸ τὸ πίσω μισό, καταφεύγει στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀμάρτυρης ἀπὸ ἄλλου στήριξης μὲ τὸν στελεὸς ἐρμηνεύοντας ἔτσι τὸν πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ ὀπῶν προσήλωσης γιὰ ὁλόκληρη περικεφαλαία. Διερωτᾶται κανεὶς γιὰτί ἄραγε νὰ χρησιμοποιοῖτο ὁ στελεὸς πού πάντα ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ φαίνεται, ἐνῶ προφανῶς θὰ ἀρκοῦσαν μερικὲς ὀπές προσήλωσης καὶ γιὰτί ἂν ἐφαρμόστηκε αὐτὴ ἡ λύση ἀνοιχτήκε ἡ ὀπὴ προσήλωσης στὸ ἐπιρρίνιο πού καθίστατο ἔτσι τελείως ἄχρηστη.

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς μεγάλης ὀπῆς στὴν κορυφὴ παραμένει ἀνερμήνευτη, ἐκτὸς ἂν ἔχει νὰ κάνει μὲ τοὺς τρόπους καὶ τὶς τεχνικὲς χύτευσης πού ἐπιλέχθηκαν. Τὰ λοιπὰ ὅμως στοιχεῖα δείχνουν ὅτι ὁ πολεμιστὴς ἔφερε στὴν κεφαλὴ κατὰ πού ἄφηνε ἀκάλυπτο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ θόλου τοῦ κράνους, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μπροστινοῦ τουλάχιστον τμήματος τῆς ταινίας, προσηλωνόταν ὅμως σὲ αὐτὴν στὰ πλάγια καὶ ψηλότερά της ἔμπρὸς πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Σκέπαζε ἐπομένως καὶ μέρη τῆς κόμης ἔμπρὸς, ἀλλὰ ὄχι σὲ ἐπαφή. Βρισκόταν σὲ ἐπαφή, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ ἴχνη, μὲ τὴν ταινία στὸ πίσω μέρος ἀπὸ σημεῖα πάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά, καθὼς καὶ μὲ τμήμα τῆς κόμης στὸ πίσω μέρος ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ταινία. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνέβαινε καὶ πίσω λίγο πάνω ἀπὸ τὴν ταινία, ὄχι ὅμως σὲ ἐπαφή μὲ τὴν κόμη. Πιο πιθανὸ φαίνεται ὅτι αὐτὸ τὸ κατὰ πού ἦταν ἀπὸ ἄλλο ὑλικό, ἄλλο μέταλλο. Ἄν ἦταν

48. Συγκεντρωμένες οἱ ἀπόψεις: Beth Cohen, Perikles Portrait and the Riace Bronzes: New Evidence for "Schi-noccephaly", *Hesperia* 60, 1991, 481.

49. Di Vita, *DBdR* II 265 κ.π., 269. Πρβ. καὶ συζήτηση μετὰ τὸ ἄρθρο τῆς B. Sismondo-Ridgway στὸ *Archaische*

und klassische griechische Plastik 68. Ἡ ἀφετηρία τῆς σκέψης ὀφείλεται στὸν C. Stabbione, *La statua A, DBdR* I 159 κ.π.

50. Cohen ὁ.π. 481 κ.π.

ἀργυρό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλουσιότερο αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα θὰ συνέβαλλε στὸ νὰ φαίνεται πιὸ σκοτεινὴ ἢ μορφὴ, στόχος στὸν ὁποῖο ἀπέβλεπαν πιθανῶς, ὅπως σημειώσαμε, καὶ τὰ ἀργυρὰ δόντια. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ πολεμιστὴς ἔφερε *κυνέην* ἢ *λυκέην*⁵¹, ὅπως ἡ κεφαλὴ πού παλιότερα συσχετιζόταν μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Albani⁵². Τὸ μακρὺ ρύγχος τοῦ σκύλου ἢ λύκου (μορφικὰ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ) θὰ πρὸσηλωνόταν πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ἀφήνοντας ἀκάλυπτη τὴν ταινία ὡς πάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά καὶ θὰ κάλυπτε ἀντίστοιχα σὲ αὐτὴ τὴν ἔκταση μέρος τῶν μαλλιῶν χωρὶς νὰ προσφύεται. Τὸ λοιπὸ μέρος βρισκόταν πίσω σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ταινία καὶ ἐνμέρει μὲ τὴν κόμη ἀμέσως κάτω της. Ἴσως κάλυπτε καὶ ἓνα μέρος τῆς κόμης πάνω ἀπὸ τὴν ταινία, καὶ πάλι ὁμως χωρὶς νὰ προσφύεται. Ἄν πραγματικὰ ὁ πολεμιστὴς εἶχε σχεδιαστῇ νὰ στέφεται ἀπὸ κάτι τέτοιο ἀπὸ ἄλλο μέταλλο, ἦταν ἀπλούστερο νὰ πλαστοῦν οἱ λεπτομέρειες καὶ στὰ τμήματα τῆς κεφαλῆς πού δὲν θὰ φαίνονταν τελικὰ, παρὰ νὰ ὑπολογιστεῖ τί ἀκριβῶς θὰ φαίνονταν καὶ τί ὄχι. Ἀφοῦ ἡ *κυνέη* καὶ ἡ *λυκὴ* δὲν διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὴ μορφὴ, γιὰ αὐτὸν πού δὲν γνώριζε τὸν μῦθο θὰ δήλωνε τὸν πολεμιστὴ Α ὡς μορφὴ τοῦ Ἄδης, ἀλλὰ γιὰ ἐκεῖνον πού θὰ τὸν γνώριζε, καὶ οἱ ἐπιγραφὲς ἀσφαλῶς θὰ βοηθοῦσαν σὲ αὐτό, θὰ τὸν δήλωνε εἰδικῶς ὡς τὸν ἀνθρωποφάγο δαίμονα, ἐκεῖνον πού ἐπέβαλλε τὶς ἀνθρωποθυσίες σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν ἀνθρώπινο, οἰκεῖο ἀντίπαλό του μὲ τὴν κορινθιακὴ περικεφαλαία τοῦ ὀπλίτη. Ἡ ἀναπαράσταση αὐτὴ ἐρμηνεύει, νομίζω, ἐπαρκῶς τὸ γεγονός ὅτι τὸ κρανίον ἀποδίδεται στὸν Α περισσότερο ἐπιμνησμένο ἀπὸ ὅσο θεωρεῖται κανονικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ, πράγμα πού ὁδήγησε σὲ σκέψεις γιὰ πολὺ ὑστερότερη χρονολόγηση τοῦ ἔργου⁵³. Μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς *λυκῆς*, πού διεύρυνε τὸ ὅλο σχῆμα, ἡ ὑπερύψωση τοῦ θόλου τοῦ κρανίου γινόταν αἰσθητικὰ ἐπιθυμητή.

Μαζὶ μὲ ὅσους δέχονται ὅτι τὰ δύο ἀγάλματα προέρχονται ἀπὸ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σύνταγμα θὰ πρέπει φυσικὰ καὶ ἐμεῖς νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἶναι σύγχρονα καὶ νὰ ἀποδώσουμε τὶς προφανεῖς διαφορὰς τοὺς στίς ἀνάγκες τοῦ θέματος ἢ στὴ διαφορετικὴ, καλλιτεχνικὴ τουλάχιστον, ἡλικία δύο πλαστῶν πού συνεργάστηκαν. Ἀκριβέστερα ὁμως καὶ στὰ δύο. Ὁ γηραιότερος ἀνέλαβε τὴν ἐκτέλεση τῆς μορφῆς ἐκείνης γιὰ τὴν ὁποία ἡ «ἀρχαιοπρεπέστερη» τεχντροπία τοῦ τὸν ἔκανε ἀρμοδιότερο. Τὸ σύνταγμα θὰ πρέπει νὰ πλάστηκε στὰ χρόνια πού μαρτυρεῖ τὸ στυλ τοῦ νεότερου, τοῦ πολεμιστῆ Α, ἀλλὰ συγχρόνως σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ψηλότερες πού ἐπιτρέπει, ὥστε νὰ ἦταν δυνατὴ ἡ συνεργασία τοῦ γηραιότερου καλλιτέχνη. Νομίζω ὅτι ὁ Α δὲν μπορεῖ νὰ κατέβει μετὰ τὸ 440 π.Χ., ἀλλὰ ὁ Β μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ εἶχε πλαστεῖ περίπου σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ⁵⁴.

51. Ἀντίστοιχο μὲ τὴν *κυνέη* κάλυμμα κεφαλῆς, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν Πολυδ. Ε 16 καὶ τὸν Ἡσύχ. λ. Στὸν Ὅμηρο, Ἰλ. Κ 459 σημαίνει γενικότερα δορὰ λύκου. Μορφικὰ δὲν μπορεῖ νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴν *κυνέη*.

52. Furtwängler, *MW* 113 εἰκ. 19-20· *MP* 80 κ.π., σμ. 1, εἰκ. 29-30. Τὴν κεφαλὴ χώρισε ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ὁ E. Langlotz, *Der triumphierende Perseus* (1960) 9 κ.π., πίν. 1.

53. B. Sismondo-Ridgway, *The Riace Bronzes: A*

Minority Viewpoint, *DBdR* II 313· D. von Bothmer. Βιβλιοκρισία στὸ *Praestant Interna*, *AJA* 89, 1985, 361· C. Houser, *The Riace Bronze Statues. Classical or Classicizing?*, *Source* 1.3, 1982, 7 κ.π. Ἡ E. B. Harrison, *Early Classical Sculpture: The Bold Style* στὸ C.G. Boulter (ἐκδ.), *Greek Art, Archaic and Classical* (1985) 40 ὑπέδειξε ὅτι αὐτὴ ἡ διάπλαση μπορεῖ νὰ δηλώνει μόλις βγαλμένο κράνος.

54. Ὁ Δοντάς (Dontas ὁ.π. 295, σμ. 47) χρονολογεῖ τὰ δύο ἔργα γύρω στὸ 440 π.Χ., Ὁ Giuliano στὸ *Xenia* 2, 1981, 39 γύρω στὰ 455 καὶ στὸ *DBdR* II 302 γύρω στὰ 450.

Οἱ περισσότεροι μελετητὲς δέχονται ὅτι τὰ δύο ἀγάλματα ἦταν μέλη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πολυπρόσωπου συντάγματος. Εἴτε ἐκείνου τοῦ Ὀνάτα στὴν Ὀλυμπία⁵⁵ πὺ ἀναφέραμε πὺ πάνω, εἴτε ἐκείνου πὺ ἴδρυσαν στοὺς Δελφοὺς οἱ Ἀθηναῖοι σὲ ἀνάμνηση τῆς νίκης τοῦ Μαραθῶνα⁵⁶, εἴτε τέλος τοῦ συντάγματος τῶν ἐπώνυμων ἡρώων στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορά⁵⁷. Ἄλλοι τὰ χωρίζουν δεχόμενοι διαφορετικὴ προέλευση παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκαν μαζὶ καὶ μόνο αὐτά, ἔχουν τὸ ἴδιο γενικὰ ἢ πολὺ συγγενικὸ θέμα καὶ ὅμοια κλίμακα, ἐξ αἰτίας τῆς χρονολογικῆς διαφορᾶς βάσει τοῦ στῦλ⁵⁸. Ἐνδιάμεση εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τὰ περισσότερα ἀγάλματα ὀπλιτοδρόμων, ὅχι βέβαια σύγχρονα, πὺ θὰ βρίσκονταν στημένα στὴν Ἀθήνα⁵⁹. Ἀπὸ ἐκείνους πὺ τὰ χωρίζουν ἐντελῶς ἕνας θεωρεῖ ὅτι συσχετίστηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἀσφαλῶς πρὶν φορτωθοῦν γιὰ νὰ μεταφερθοῦν στὴ Ρώμη⁶⁰. Ἐτοὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ὑπὲρ τῆς σύνταξης τεχνικὴ παρατήρηση ὅτι σὲ κάποια ἐποχὴ, μᾶλλον στὰ προχωρημένα ἐλληνιστικὰ χρόνια, ὁ πολεμιστὴς Β, πὺ εἶχε πάθει ζημιές, συμπληρώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε μὲ χρησιμοποίηση ὡς προτύπου τοῦ Α⁶¹. Ἄν ὅμως αὐτὸ κάνει λιγότερο πιθανὸ ὅτι ἀρχικὰ τὰ ἔργα δὲν συμπεριλαμβάνονταν στὸ ἴδιο σύνταγμα,

Ὁ Fuchs στὸ *Praestant Interna* 39 γύρω στὰ 455 καὶ στὸ *Boreas* 4, 1981, 26 ἀνάμεσα στὰ 457 καὶ 450. Ὁ Holloway ὁ.π. 66 κ.π., γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα. Ὁ Boardman ὁ.π. (σημ. 42) στὶς εἰκ. 38 καὶ 39, στὰ 460-450. Παρατηρεῖται γενικὰ μιὰ προσπάθεια ἀνεύρεσης κάποιου χρονικοῦ μέσου ὅρου ἀνάμεσα στὶς χρονολογίες πὺ ὑποδηλώνει τὸ στῦλ τοῦ Α (πρώμου) καὶ τοῦ Β (ὀπισμου). Ἐνῶ ὅμως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεχτεῖ πῶς ἕνα ἄγαλμα σὰν τὸν Α θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶναι «ἀρχαιοπρεπές» δημιούργημα γηραιῶ καλλιτέχνη, πολὺ πὺ δύσκολη θὰ ἦταν ἡ παραδοχὴ ὅτι ὁ Β πλάστηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 440, ὅσο προοδευτικὸς καὶ ἂν θεωρηθεῖ ὁ δημιουργός του. Ἐτοὶ νομίζω πῶς ἐκεῖνος πὺ βρίσκεται πὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια εἶναι ὁ Δοντάς. Ὅσοι χωρίζουν τὰ δύο ἀγάλματα τείνουν νὰ τοποθετήσουν τὸν Α 10 ὡς 20 χρόνια πὺ πρὶν καὶ τὸν Β 10 ὡς 20 (ἢ καὶ περισσότερα) χρόνια μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονολογία: Ὁ M. Torelli, *Appunti per una provenienza dei bronzi, Consegno*, μὲ βάση τεχνικὲς παρατηρήσεις χρονολόγησε τὸν Α στὰ 460-450 καὶ τὸν Β γύρω στὰ 430. Ὁ Paribeni στὸ *Consegno* τὸν Α στὰ 460-450 καὶ τὸν Β στὰ 410-400. Κατόπιν στὸ *I bronzi di Riace* 307 τὸν Β γύρω στὰ 400. Ὁ C. O. Pavese, *Interpretazione dei bronzi di Riace, Studi Classici ed Orientali* 32, 1982, 13 κ.π., σχετίζει τὸν Α μὲ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ καὶ τὸ κεφάλι του εἰδικὰ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα Chatsworth, ἐνῶ τὸν Β τὸν θεωρεῖ ἀττικὸ ἔργο μὲ πολυκλείτεια ἐπίδραση τοῦ 430-420. Ὁ A. Arias (*Consegno* καὶ *DBdR* II 247) τοποθετεῖ τὸν Α στὰ 460-450 καὶ θεωρεῖ τὸν Β περίπου 20 χρόνια νεότερο. Ὁ C. Rolley, *Les Bronzes Grecs* (1983) 36 κ.π., ἰδιαίτ. 38, χρονολογεῖ τὸν Α στὰ 460 καὶ τὸν Β στὰ 430. Ὁ di Vita

ὁ.π. 256 κ.π. εἶχε ἤδη συμφωνήσει μὲ μιὰ τέτοια ἄποψη ἀλλὰ θεωρεῖ τὴ μετὰξὺ τους ἀπόσταση μικρότερη.

55. P. Bol, *Consegno*: R. O. Deubner, *Πρακτικά XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας*, Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1983 (1988) III 74.

56. W. Fuchs, *Boreas* 4, 1981, 25 κ.π., *Praestant Interna* 34 κ.π.· Ant. Giuliano, *Xenia* 2, 1981, 55 κ.π., *DBdR* II 302.

57. Dontas ὁ.π. 277 κ.π., ἰδιαίτ. 288 κ.π.

58. E. Paribeni, *Consegno* καὶ *I bronzi di Riace* 307· P. E. Arias, *Consegno* καὶ *DBdR* II 243 κ.π. καὶ ὅλοι ὅσοι τὰ χωρίζουν χρονολογικά.

59. Di Vita ὁ.π. 256 κ.π. (τὴν ἴδια πιθανότητα ἐπισημαίνει καὶ ὁ Pavese ὁ.π.). Ὁ di Vita ἐκτὸς πὺ ἀναπαριστὰ στὸν Α ἀνοιχτὴ, ψηλὰ τοποθετημένη περιεφραλαία, ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι οἱ μορφές δὲν θὰ μπορούσαν νὰ κρατοῦν δόρατα ἢ ξίφη καὶ ὅτι θὰ πρέπει νὰ κρατοῦσαν κλαδιά, σύμβολα τῆς νίκης. Οἱ νικητὲς ὅμως δὲν παριστάνονται σὲ ἀγάλματα νὰ κρατοῦν κλαδιά, καὶ αὐτὸ μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀναπαράστασης τοῦ μόνου ἔργου πὺ ὁ ἐρευνητὴς θεωρεῖ εἰκονογραφικὸ προηγούμενο, τοῦ Ἀρη τῆς Villa Adriana (πρβ. P. Kreikenbom, *Bildwerke nach Polyklet...* (1990) 39 κ.π. P. C. Bol, *Lieblighaus, Antike Bildwerke* I (1983) 63 κ.π. ἀρ. 17). Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ τεχνικὲς παρατηρήσεις πὺ τὸν ὀδήγησαν στὴν ἀπόρριψη τῆς πιθανότητος νὰ κρατοῦσαν ὅπλα δὲν φαίνονται ἐπαρκῶς πειστικῆς.

60. Rolley ὁ.π. (σημ. 54) 36 κ.π.

61. Formigi ὁ.π. (σημ. 37) 102 κ.π., 107 κ.π., 120 κ.π., 127. Βλ. καὶ Mattusch ὁ.π. (σημ. 36) 208· di Vita ὁ.π. 256· Giuliano, *DBdR* II 302.

κάνει επίσης λιγότερο πιθανό ότι το σύνταγμα περιλάμβανε περισσότερες μορφές πολεμιστών, από την άποψη ότι τα δύο τους μόνο συγκροτούσαν το σύνταγμα ή πάντως ήταν οι μόνες μορφές πολεμιστών που περιλάμβανε. Η νοηματική συμπληρωματικότητά τους, που δίνει πληρέστερο νόημα από όσο το κάθε ένα χωριστά, ενισχύει νομίζω ακόμα περισσότερο την άποψη.

Οι δυσκολίες που υπάρχουν στην αποδοχή της κάθε μιᾶς από τις πιο πάνω απόψεις για το σύνταγμα από το οποίο προέρχονται τα αγάλματα έχουν επισημανθεί⁶². Όπως επίσης έχει επισημανθεί ότι το Riace δεν φαίνεται αρκετά πιθανή θέση διέλευσης ενός πλοίου που θα έρχόταν από την Ελλάδα⁶³. Τόν Κορινθιακό, αν τα αγάλματα προέρχονται από τους Δελφούς, περισσότερο την ηλειακή ακτή, αν προέρχονταν από την Όλυμπία και ακόμα περισσότερο την Αθήνα με παράκαμψη της Πελοποννήσου. Πιο πιθανό φαίνεται το σημείο φόρτωσης να βρισκόταν στην ιταλική ακτή βορειότερα από το Riace και το πλοίο να έκινεϊτο προς τα νότια για να περάσει από τα στενά της Μεσσήνης και να κινηθεί κατόπιν προς τα βόρεια με κατεύθυνση τη Ρώμη. Σε έπιρρωση αυτής της παρατήρησης έρχεται η έπισήμανση των ειδικών ότι το κράμα που χρησιμοποιήθηκε στην έπισκευή του πολεμιστή Β στα έλληνιστικά χρόνια δηλώνει πώς έγινε στην Ιταλία⁶⁴.

Φαίνεται λοιπόν το πιο πιθανό ότι τα έργα βρίσκονταν αρχικά σε κάποιο σημείο της Ιταλίας βορειότερα από το Riace και ο άπαραγνώριστος άττικός τους χαράκτηρας συνδυαζόμενος με τη χρονολόγησή τους κάνει πολύ πιθανότερη από κάθε άλλη ως θέση της αρχικής τους ίδρυσης την πόλη που διαδέχεται τη Σύβαρη άμέσως πριν από τα χρόνια στα όποια πλάστηκαν τα αγάλματα: τους Θουρίους. Μολονότι όποιοςδήποτε θα μπορούσε να έχει παραγγείλει αγάλματα σε άττικούς καλλιτέχνες, οι Θούριοι διατηρούν την κατά πολύ μεγαλύτερη προτεραιότητα, αφού και νέα πόλη είναι, που έπομένως είχε μεγαλύτερες ανάγκες σε καλλιτεχνικά έργα, και η ίδρυσή της όφείλεται σε πρωτοβουλία των Αθηναίων, και έπωνυμοι Αθηναίοι και άλλοι στενά συνδεόμενοι με αυτούς εγκαταστάθηκαν αλλά και έδρασαν εκεί, όπως ο Ιππόδαμος π.χ.⁶⁵, και προφανώς διεκδικούσε την κληρονομιά της παλιάς Σύβαρης, άρα είχε λόγους να προβάλλει τους μύθους που δικαίωναν ήθικά αυτή τη διεκδίκηση, στα πλαίσια της όποιας περιλαμβανόταν και η συγκεκριμένη διεκδίκηση της Τεμέσας και άσφαλώς της ήθικης, «έκπολιτιστικής» ύπεροχής που δηλώνεται από τον μύθο για τον Σύβαρη που έθεσε τέρμα στις άπάνθρωπες, βάρβαρες άνθρωποθυσίες. Έφόσον τα έργα εικονογραφούν τον μύθο που άναφέραμε πιο πάνω, θα μπορούσαν βέβαια να είχαν στηθεί στους Λοκρούς, αφού και αυτοί είχαν παραλλαγή του ίδιου μύθου. Η παραλλαγή όμως πρέπει να διαμορφώθηκε με βάση τη σύμπτωση της έπικλησης του «εϋθυμου» ήρωα με το όνομα του Λοκρού πύκτη. Το σύνταγμα χρονολογείται γύρω στα 440 και ο Εϋθυμος ζούσε άσφαλώς ως τη δεκαετία του 460 και πιθανότατα και μετά από αυτήν. Την τρίτη όλυμπιακή του νίκη κατέκτησε στην 77η Όλυμπιάδα, δηλαδή στα 468, άρα ο θάνατός του άπείχε από

62. Για το σύνταγμα των Δελφών Dontas ό.π. 278 κ.π. Arias, *DBdR* II 247· di Vita ό.π. 258. Για το σύνταγμα του Όνάτα Arias ό.π.· Giuliano ό.π. 298· Dontas ό.π. Για τους έπωνυμους της άθηναϊκής άγοράς Giuliano ό.π.· di Vita ό.π.

63. P. A. Gianfrotta, *Il problema del naufragio dei bron-*

zi, Consegno. Έτσι ο Arias, στο ίδιο, παρατήρησε ότι δεν αποκλείεται τα αγάλματα να βρίσκονταν αρχικά σε μεγάλο ίταλιωτικό κέντρο, τον Τάραντα ή τους Λοκρούς, αλλά ίσως και στις Συρακούσες.

64. Mattusch ό.π. 208.

65. Giangiulio ό.π. 48, όπου και οι πηγές.

τὴν ἴδρυσή τοῦ συντάγματος τὸ πολὺ 30 χρόνια, διάστημα πάρα πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ προλάβει νὰ ταυτιστεῖ ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος, ποὺ πολλοὶ ἀπὸ ὅσους τὸν εἶχαν γνωρίσει ζοῦσαν ἀκόμα, μὲ τὸν μυθικὸ ἥρωα. Ἐκτὸς αὐτοῦ οἱ Λοκροὶ βρίσκονται νοτιότερα ἀπὸ τὸ Riace καὶ ἐπομένως δὲν φαίνεται καθόλου πιθανὸ πὼς τὸ πλοῖο, ποὺ θὰ πρέπει νὰ μετέφερε τὰ ἀγάλματα στὴ Ρώμη, θὰ τὰ φόρτωσε ἐκεῖ.

Νομίζω πὼς ὅλα τὰ πιὸ πάνω κάνουν τὴν ἐρμηνεία ποὺ ἐκτίθεται ἐδῶ πολὺ πειστικότερη ἀπὸ τίς προγενέστερες. Πρέπει ὅμως νὰ διευκρινιστεῖ πὼς ἀνάμεσα στὸ σύνταγμα μᾶς καὶ τὴ ζωγραφιὰ ποὺ περιγράφει ὁ Πανσανίας ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορές. Ἐκτὸς ποὺ στὴ ζωγραφιὰ ὁ Σύβαρης φαίνεται πὼς συνοδευόταν ἀπὸ τὸν Κάλαβρο καὶ τὴ Λύκα, καὶ ὁ Ἀλίβας ἀπὸ τὴν Ἥρα καὶ τὴν Τεμέσα, ἐνῶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι στὸ σύνταγμα δὲν θὰ ὑπῆρχαν τόσες μορφές, καὶ ἀκόμα καὶ ἂν ὑπῆρχαν εἶναι πολὺ ἀπίθανο ὅτι θὰ ἦταν τόσο πολλές, ἐπιπλέον ὁ Σύβαρης ἐκεῖ ἦταν νεανίσκος, ἐνῶ ἐδῶ ὥριμος ἄντρας. Ἀκόμα ὁ Ἀλίβας ἐκεῖ φοροῦσε δορὰ λύκου ὡς ἐσθήτα, ἐνῶ ἐδῶ ἴσως μόνο ἀντίστοιχο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς (καὶ οὔτε κἂν κυριολεκτικὰ κάλυμμα). Τὰ δύο σύνολα λοιπόν, τὸ πλαστικὸ καὶ τὸ ζωγραφικὸ, δὲν κατάγονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ δὲν ἀναπαράγουν κοινὴ εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς. Τὸ πλαστικὸ σύνταγμα, διατηρώντας πιθανῶς κάποια εἰκονογραφικὰ δεδομένα, ὅπως ἡ λυκὴ, ποὺ βέβαια δηλώνει τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὴ δορὰ λύκου, ὀφείλει πιθανῶς ἄλλα στοιχεῖα τοῦ σὲ διαφορετικὲς, μᾶλλον ἀπτικές, γενικότερες ἀντιλήψεις καὶ πιθανότατα, ὅπως θὰ δοῦμε, σὲ προϋπάρχον ἀθηναϊκὸ ἀντίστοιχο σύνταγμα, ἐκεῖνο ποὺ προαναφέρθηκε μὲ τὸν Ἐρεχθέα καὶ τὸν Εὐμόλπο. Ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀλίβαντα φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ κοινὲς ἀντιλήψεις μὲ ἐκεῖνες τῆς ζωγραφιᾶς, ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴ συγγένεια τῆς ἐσθῆτας ἀπὸ δορὰ λύκου καὶ τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὴν ἴδια, ποὺ καὶ τὰ δυὸ ἄλλωστε λέγονται λυκὴ (ἢ λυκῆ)⁶⁶, καὶ στὸ ἄγαλμα ἐπιδιώκεται νὰ εἰκονιστεῖ *χροάν... μέλας καὶ τὸ εἶδος... φοβερός*⁶⁷. Οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἀποδίδονταν τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ἴσως εἶχαν ἤδη παγιωθεῖ στὴν Ἰταλία πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ πλαστικοῦ ἔργου, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὸν Ἀλίβαντα παριστάνουν τὰ εἰδῶλια ποὺ θυμίζει ὁ Paribeni σχετίζοντάς τα μὲ τὸν Λοκρὸ Αἴαντα⁶⁸. Μιὰ δαιμονικὴ μορφή ποὺ πραγματικὰ ἔχει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ πολεμιστῆ Α τῆ μακρὰ κόμη, τὴν πλούσια τριχοφυΐα καὶ τὴν πλατιὰ ταινία στὸ μέτωπο. Καὶ ἂν βεβαίως δεχτοῦμε ὅτι τὰ εἰδῶλια εἶναι προγενέστερα τοῦ ἀγάλματος. Ἐπειδὴ βρέθηκαν στοὺς Λοκροὺς καὶ τὴ Μέδμα, ἡ δεύτερη παραδοχὴ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐπανεξέταση τῆς ὅλης πιὸ πάνω συλλογιστικῆς γιὰ τὴ σχέση μὲ τοὺς Λοκρούς. Ὅμως νομίζω πὼς τὰ εἰδῶλια εἶναι μεταγενέστερα καὶ ἀκολουθοῦν ἀκριβῶς τὸ ἄγαλμά μᾶς ποὺ παγίωσε τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀλίβαντα, ἡ ὁποία στὴ συνέχεια βέβαια ἐπηρέασε τὸν τρόπο ἀπόδοσης στὰ εἰδῶλια καὶ ἄλλων σκοτεινῶν δαιμονικῶν προσωποποιήσεων.

Τὰ δύο ἀγάλματα πλάστηκαν ἀπὸ διαφορετικοὺς καλλιτέχνες. Ἴσως στίς συντηρητικότερες ἐπιλογές τοῦ γηραιότερου, τεχνικὲς ὅπως καὶ καλλιτεχνικὲς, ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀλίβας ἐμφανίζει κάπως μεγαλύτερο πάχος μετάλλου⁶⁹, διερωτῶμαι ὅμως μήπως αὐτὸ συνδέεται μὲ τὴν ἐπιλογή τοῦ χρώματος ποὺ εἶχε σκοπὸ νὰ τοῦ δώσει σκοτεινότερο χρῶμα. Πιὸ σημαντικό εἶναι ὅτι ὁ δημιουργὸς του, ὅπως πειστικότερα ὑποστήριξε ὁ Δοντάς, πρέπει νὰ εἶναι ὁ Μύρωνας⁷⁰. Τὸ συναγόμενο ὅτι τὸ ἄγαλμα θὰ πλάστηκε στὴν Ἰταλία δὲν ἀντιβαί-

66. Ἰλ. Κ 459, Ἀπ. Ἰβηρ. 48.

67. Πανσ. 6 6.

68. Ὁ.π. 311 κ.π.

69. Di Vita ὁ.π. 252 π.

70. Dontas ὁ.π. 279 κ.π.

νει σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Καὶ ἀπὸ τῆ φιλολογικῆ παράδοση γνωρίζουμε ὅτι ὁ Μύρωνας εἶχε ἐργαστεῖ στὶς ἀποικίες τῆς Δύσης. Ἀναφέρουν ὅτι εἶχε πλάσει ἄγαλμα Ἀπόλλωνος στὶς Συρακοῦσες⁷¹. Ἡ σύνδεση ὅμως τοῦ πλάστη τοῦ πολεμιστῆ Β μετὸν Ἀλκαμένη, πού ἐπίσης ἐπιχείρησε ὁ Δοντάς⁷², δὲν φαίνεται στὸν ἴδιο βαθμὸ πειστικὰ στηριγμένη. Κυρίως βασίζεται στὴν πράγματι μεγάλη συγγένεια τῆς κεφαλῆς τοῦ πολεμιστῆ μετὰ ἐκείνη τοῦ Ἑρμῆ τοῦ τύπου Ἑρμιτάξ-Ἐφέσου⁷³. Ἡ ἄποψη ὅμως ὅτι αὐτὸς τελικὰ ἀνάγεται στὸν Προπύλαιο τοῦ Ἀλκαμένη οὐσιαστικὰ στηρίζεται στὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀντιγράφων του (21) ἔναντι ἐκείνων τοῦ τύπου τῆς Περγάμου (4)⁷⁴, γεγονὸς ὅμως πού μπορεῖ κάλλιστα νὰ ὀφείλεται ἀπλῶς στὸ ὅτι ἐκείνου τὸ πρωτότυπο προσφερόταν καλύτερα γιὰ ἀντιγραφή (καὶ λήψη ἐκμαγείων) καὶ ὁ ἀττικὸς Ἑρμῆς, πού ἀπὸ τῆ φιλολογικῆ παράδοση γνωρίζουμε ὅτι ἀντιγραφόταν πολὺ, εἶναι ἓνας πού πρέπει νὰ στεκόταν στὴν ἀγορά, δηλαδὴ ὅχι ὁ Προπύλαιος⁷⁵. Ἡ σύγκριση πού κάνει ὁ Δοντάς μετὸν Ἡφαιστο παραμένει σὲ γενικότερο ἐπίπεδο, ἀλλὰ καὶ ἐκείνη μετὸν Ἄρη Borghese εἶναι ἀρκετὰ γενικὴ⁷⁶ καὶ οἱ ὁμοιότητες θὰ μπορούσαν νὰ ὀφείλονται μόνο στὴ χρονολογικὴ ἐγγύτητα καὶ τὸν ἀττικὸ χαρακτήρα. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ Ἄρη μετὸν Ἀλκαμένη ἔχουν διατυπωθεῖ πολὺ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν εἰδικῶς ἀσχοληθέντα μετὰ τὸ ἔργο του γλύπτη Schuchhardt⁷⁷.

Πέρα ἀπὸ ρυθμολογικὲς καὶ τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις ὁ πιθανότερος κατὰ μία γενιὰ νεότερος συνεργάτης τοῦ Μύωνα εἶναι προφανῶς ὁ γιὸς του Λύκιος, ὁ φυσικὸς κληρονόμος τοῦ ἐργαστηρίου. Τὰ ἐπιγραφικὰ δεδομένα ὀδήγησαν στὴ χρονολόγηση τῆς δράσης του στὶς δεκαετίες τοῦ 440-430. Τὸ σύνταγμα τῆς Ὀλυμπίας μπορεῖ νὰ χρονολογεῖται ὕστερότερα ἀπὸ τὸ 440⁷⁸, καὶ ἐπιπλέον μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνάπτυξη τοῦ συντάγματός μας, ἔτσι ὅπως εἶχε πέντε ζεύγη ἀντιτεταγμένων ἔτοιμων γιὰ μάχη, καὶ φαίνεται ὅτι τὸ καθένα τους ἀποτελοῦνταν ἀπὸ νοηματικὰ παραπληρωματικὲς μεταξύ τους μορφές⁷⁹. Ἐπιπλέον τὸ ἔργο ἦταν παραγγελία δυτικῆς ἐλληνικῆς πόλης, ἐκείνης τῶν Ἀπολλωνιατῶν τοῦ Ἰονίου, στὴν ἰλλυρικὴ ἀκτὴ, σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀπόσταση βόρεια ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ὀτράντο. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Μύωνα γιὰ τὶς Συρακοῦσες, αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη παραγγελία ἀπὸ ὅσες ἀναφέρουν οἱ φιλολογικὲς πηγὲς πού δόθηκε σὲ ἀττικὸ γλύπτη τῆς ἐποχῆς ἀπὸ δυτικούς Ἑλληνες. Ἐπειδὴ ἡ σύνδεση τοῦ Σύβαρη μετὸν Ἀλκαμένη, τοῦ ὁποῦ ἄλλωστε ἡ πλούσια δραστηριότητα φαίνεται οὐσιαστικὰ νὰ ἐπικεντρώνεται στὴν Ἀττικὴ (Ἑρμῆς, Ἐκάτη, Ἀφροδίτη ἐν Κήποις, Διόνυσος, Ἡφαιστος, Πρὸκνη, Ἄρης)⁸⁰, δὲν εἶναι ὅπως σημει-

71. Cic. in Verr. 4 43.93.

72. Dontas ὁ.π. 286 κ.π.

73. D. Willers, Zum Hermes Propylaios des Alkamenes, *JdI* 82, 1967, 85.

74. Στὸ ἴδιο 42.

75. Λουκ., *Ζεὺς τραγ.* 33: ὁ χαλκοῦς, ὁ εὔγραμμος καὶ εὐπερίγραπτος, ὁ ἀρχαῖος τὴν ἀνάδωσιν τῆς κόμης... ὁ ἀγοραῖος, ὁ παρὰ τὴν Ποικίλην πίττης γοῦν ἀναπέπλησται ὁσημέραι ἐκματτόμενος ὑπὸ τῶν ἀνδριαντοποιῶν.

76. Dontas ὁ.π. 287 κ.π.

77. W.-H. Schuchhardt, *Alkamenes* (1977) 33 κ.π.

78. Lil. H. Jeffery, *Lykios, Son of Myron: The Epigra-*

phic Evidence, *Στήλη, τιμ. τ. Ν. Κοντολέοντος* (1980) 51 κ.π.

79. Πaus. 5 22.2.

80. Ἄν σὲ αὐτὰ προσθέσουμε τὸ ἀνάγλυφο μετὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴν Ἀθηνᾶ στὴ Θῆβα, στενὰ συνδεόμενα μετὰ τὴν Ἀθήνα, ἀφοῦ τὸ ἀνέθεσε ὁ Θρασύβουλος καὶ οἱ συστασιῶτες του (Πaus. 9 11.6), μόνο ἓνα ἔργο του ἐκτὸς Ἀθήνας καὶ ὡς μὴ ἀθηναϊκὴ παραγγελία γνωρίζει ἡ φιλολογικὴ παράδοση, τὸν Ἀσκληπιὸ στὴ Μαντινεία (Πaus. 8 9.1). Ἡ πληροφορία ὅτι ἐπλάσε τὸ ἐναέτιο τῆς Ὀλυμπίας (Πaus. 5 10.8) εἶναι σαφῶς πλανημένη. Δὲν γνωρίζουμε μόνο πού βρισκόταν ὁ ἐγκρινόμενος (Plin. *N.H.* 34 72).

ώσαμε πειστικά θεμελιωμένη, κλίνω στήν ἄποψη ὅτι μᾶλλον ὁ Λύκιος ἦταν ὁ δημιουργός του. Ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν πιθανότητα νὰ εἶχε συνεργαστεῖ καὶ ἄλλη φορὰ μὲ τὸν πατέρα του σὲ σύνταγμα στὴν Ἀθήνα, πού μάλιστα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ συνθετικό προηγούμενο τοῦ συντάγματος τῶν Θουρίων. Ὁ Πausanias ἀναφέρει στὴν ἀθηναϊκὴ ἀκρόπολη σύνταγμα μὲ τὸν Ἐρεχθέα καὶ τὸν Εὐμόλπο *διεστῶτας ἐς μάχην* πού μνημονεύσαμε καὶ πιὸ πάνω. Σὲ ἄλλο σημεῖο ἀναφέρει τὸν πολὺ ἐκτιμώμενο Ἐρεχθέα τοῦ Μύρωνα καὶ ἡ σύγχρονη ἔρευνα δέχεται ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἔργο. Πὰ τὸν Εὐμόλπο δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὸν πλάστη, ἂν ἦταν ἐπίσης ὁ Μύρωνας ἢ ἄλλος. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἔμοιαζε πολὺ μὲ τὸ δικό μας καὶ στὴν Ἀκρόπολη ἔχει βρεθεῖ ἓνα κεφάλι, ἀντίγραφο ἔργου αὐτῶν περιπυ τῶν χρόνων ἢ ἴσως λίγο παλαιότερου, τοῦ ὁποῦ ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸ κεφάλι τοῦ Σύβαρη εἶναι προφανὴς καὶ ἔχει ἐπισημανθεῖ⁸¹. Τὸ πρότυπο δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν Μύρωνα, εἶναι ὅμως πιθανὸ νὰ εἶναι ὁ Εὐμόλπος, πλασμένος ἀπὸ συνεργάτη του, τὸν ἴδιο πού ἔπλασε καὶ τὸν Σύβαρη. Σὲ τέτοια περίπτωση ἡ συνεργασία στοὺς Θουρίους δὲν θὰ ἦταν εὐκαιριακὴ, πράγμα πού ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι θὰ ὀφειλόταν σὲ εἰδικούς λόγους, δηλαδὴ ὅτι ὁ συνεργάτης θὰ ἦταν ὁ γιὸς καὶ ἐπαγγελματικὸς διάδοχος τοῦ Μύρωνα Λύκιος. Τὸ σύνταγμα τῆς Ἀκρόπολης μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ ἦταν τὸ κατὰ κάποιον τρόπο ἐπίσης πρότυπο τοῦ συντάγματος τῶν Θουρίων, πού μὲ τὴ σειρά του ἦταν τὸ κατὰ κάποιον τρόπο ἐπίσης πρότυπο ἐκείνου τῆς Ὀλυμπίας.

Ἄν οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς εἶναι ὀρθές, θὰ πρέπει μὲ τὸν Λύκιο νὰ συνδέσουμε τὸ πρωτότυπο τοῦ Ἑρμῆ Ἑρμιτάζ-Ἐφέσου, ὁπότε στὸν Ἀλκαμένη θὰ ἀποδοθεῖ ἐκεῖνο τοῦ Ἑρμῆ Περγάμου, σύνδεση πού καὶ χωρὶς αὐτὰ τὰ δεδομένα ἔχει ἐπιχειρηθεῖ ἤδη⁸² καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου τουλάχιστον τόσο πειστικὰ ὅσο καὶ ἡ ἀντίστροφη. Τὸ πρωτότυπο τοῦ Λυκίου μπορεῖ νὰ ἦταν ἐκεῖνο πού βρισκόταν στὴν Ἀγορὰ καὶ ἀντιγραφόταν πολὺ⁸³. Μὲ τὸν ἴδιο πλάστη θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ συνδέσουμε καὶ τὸ πρωτότυπο τοῦ Ἄρη Borghese, ἂν καὶ οἱ συγγένειες μὲ τὸν Σύβαρη μπορεῖ ὅπως εἴπαμε νὰ εἶναι μόνο χρονολογικὲς καὶ γενικότερου, ἀττικοῦ, χαρακτήρα. Τὴ σύνδεσή του μὲ τὸ σύνταγμα τοῦ Λυκίου στὴν Ὀλυμπία, καὶ εἰδικότερα μὲ τὸν Πάρη, ἔχει ἤδη προτείνει ὁ Dörig⁸⁴, δὲν εἶμαι ὅμως σὲ θέση, τουλάχιστον ἐτούτῃ τῇ στιγμή, νὰ διαμορφώσω προσωπικὴ ἄποψη γιὰ αὐτήν, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἄλλες πού ἐπιχειρήσε στὴ σχετικὴ ἀνακοίνωσή του. Τὸ σὲ ἓνα βαθμὸ ἀναπάντεχο συμπέρασμα πού προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Riace ὅτι πιθανῶς κατέχουμε ἓνα πρωτότυπο ἔργο τοῦ Λυκίου καὶ ἀντίγραφα δύο ἄλλων, τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Εὐμόλπου, ὅτι ἴσως ἓνας ἀττικὸς γλύπτης τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. πού ὡς τώρα ἦταν στὴν πρᾶξη μόνο ἀόριστες ἀναφορὲς καὶ ὑπο-

81. Dontas ὁ.π. 287.

82. Ant. Hermans, A propos de l'Hermès Propylaios de Délos, BCH 103, 1979, 13 κ.π.

83. Λουκ., Ζεύς τραγ. 33. Τὸν χάλκινο Ἀγοραῖο κοντὰ στὴν Ποικίλη ἀναφέρει καὶ ὁ Pausanias 1 15.1. Ὁ Ἀρποκρατῶν λ. πρὸς τῇ πυλίδι Ἑρμῆς, ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν Φιλόχορον τὸν ἀνέθεσαν οἱ ἐννέα ἄρχοντες ὅταν ἄρχισαν νὰ τειχίζον τὸν Πειραιᾶ καὶ ἐπέγραψαν: ἀρξάμενοι πρῶτοι τειχίζειν οἶδ' ἀνέθηκαν / βουλῆς καὶ δήμου δόγματι πειθόμενοι. Ὁ Ἡσύχιος λ. ἀγοραῖος

Ἑρμῆς, προσθέτει ἐπικαλούμενος πάλι τὸν Φιλόχορον ὅτι ἰδρύθηκε Κέβριδος ἄρχαντος. Αὐτὰ θὰ σημαίνουν ὅτι ὁ Ἀγοραῖος πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ εὐθὺς μετὰ τὰ Περσικά, εἶναι ὅμως πιθανὸ νὰ εἶχε γίνῃ σύγχυση μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ μεσαίου σκέλους τῶν μακρῶν τειχῶν, τοῦ ὀνομαζόμενου νοτίου ἢ μέσου τείχους, πού ἔγινε στὰ 445 κατὰ συμβουλή τοῦ Περικλέη (Πλατ. Γοργίας 455E).

84. J. Dörig, Lykios, fils de Myron, Akten d. XIII. Intern. Kongr. f. Klass. Arch. (Mainz 1990) 330 κ.π.

γραφές σὲ βάθρα ἀρχίζει νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴ σκιά καὶ νὰ ἀποχτάει συγκεκριμένη μορφή καὶ καλλιτεχνικὸ περιεχόμενο⁸⁵, θὰ κλείσω μὲ δύο ἐπισημάνσεις γιὰ ὁμοιότητες πρὸς τὸν πολεμιστὴ Β, τὸν Σύβαρη, ποὺ ἔχουν ἤδη γίνει καὶ μοῦ φαίνονται ἀρκετὰ πειστικές. Ἡ μία εἶναι μὲ τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὴν Ἑφεσο στή Βιέννη ποὺ τὴ μοναδική της ἀναλογία στὴ διαχείριση τοῦ γενιοῦ ἐπισήμανε ὁ Arias⁸⁶, καὶ ἡ ἄλλη ἡ ὁμοιότητα, κυρίως στὸ σῶμα, ποὺ ἐμφανίζουν ὁ Σύβαρης καὶ ὁ Δισκόβολος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Kreikenbom συνήγαγε ὅτι οἱ παραλλαγές του ἀνάγονται σὲ γυμνὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Πολυκλείτου χωρὶς ὅμως κοντραπόστο⁸⁷. Ἀλλὰ ἡ «πολυκλείτεια ἐπίδραση», καὶ πάντως χωρὶς κοντραπόστο, ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ γιὰ τὸν Riace Β⁸⁸. Τὴ συγγένεια τῶν δύο ἔργων ἔχει ἐπισημάνει ὁ Bol⁸⁹.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

85. Προηγεῖται βέβαια ἡ προσπάθεια τοῦ Dörig, ἀλλὰ στὰ πλαίσια τῆς σύντομης ἀνακοίνωσης σὲ συνέδριο, χωρὶς ἀναλυτικὴ ὑποστήριξη τῶν ἀπόψεων καὶ προτάσεών του μένει ἀρκετὰ μετέωρη.

86. DBdR II 249.

87. *Bildwerke nach Polyklet* 39.

88. Pavese, *Studi Classici ed Orientali* 32, 1982, 13 κ.π.

89. Ὁ.π.

ΑΠΟ ΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

*Με εὐγνωμοσύνη στή μνήμη
τοῦ Παναγιώτη Πουλίτσα*

Στὸ ἄρθρο κατὰ βάσιν παρατίθενται σημειώσεις, πὺ εἶχα κρατήσει ὅταν ὑπηρετοῦσα ὡς ἐπιμελήτης Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυστρᾶ καὶ ἐπισκεπτόμουν τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακωνίας. Φυσικὰ προστίθενται καὶ σκέψεις πὺ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα προκάλεσαν.

1. Ἅγιος Δημήτριος τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Σαράντα

Σὲ πρόβουντο τοῦ Πάργωνα ὀνομαζόμενο Μαυρίλα, κάτω ἀπὸ τὴν ψηλότερη κορυφή τῆς Κελεφίνας, στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Βασαράς, σὲ ἀπόσταση ὥρας ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Ἁγίων Σαράντα σώζεται ὁ μονόχωρος ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, διαστάσεων μὲ τὴν ἀψίδα 5.45x3 μ. Ὁ μικρὸς ναὸς ἦταν ἄλλοτε καθολικὸ μοναστηριοῦ, τὸ ὁποῖο ὁ ἡγούμενος τοῦ ἱερομόναχος Σάββας καὶ οἱ μοναχοὶ παραχώρησαν τὸ 1605 ὡς μετόχι στὴ μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα *σὺν πᾶσι τοῖς κτήμασι καὶ πράγμασιν αὐτοῦ κοινητῆς καὶ ἀκοινήτης*¹.

Στὸν Ἀγ. Δημήτριο ἡ καμάρα τοῦ ἱεροῦ εἶναι στενότερη ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, ἔχει πλάτος 1.90 μ. Τὸ μῆκος τῆς εἶναι 1.34 μ. Ἡ ἀψίδα, ἐγγεγραμμένη στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, δὲν ἐξέχει ἐξωτερικὰ. Ἡ ἀγία Τράπεζα, μέσα στὴν κόγχη, στηρίζεται σὲ βάση περιρραντηρίου. Στὴ ΒΑ. γωνία ἄλλη κόγχη ἀποτελεῖ τὴν Πρόθεση. Ἡ καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ, ψηλότερη τῆς σωζόμενης καμάρας τοῦ ἱεροῦ, ἔχει καταπέσει, ἔτσι τώρα ἡ στέγη τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι ξύλινη, κεραμοσκεπάστη. Ἡ θύρα ἀνοίγεται στὸν βόρειο τοῖχο. Στὴν ἀψίδα καὶ ἀπέναντι στὸν δυτικὸ τοῖχο μικρὲς ἐπιμήκεις φωτιστικὲς θυρίδες, σὰν πολεμίστρες. Ἄς ὑπομνησθεῖ πὺς ἡ καμάρα τοῦ ἱεροῦ εἶναι χαμηλότερη ἀπὸ τὴν καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ στὸν Ἀι-Παννάκη τοῦ Μυστρᾶ (γ' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ.)². Τοιχογραφίες δὲν σώζονται στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου· φαίνεται πὺς ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχαν. Ἀντίθετα διατηροῦνται στὸ ἱερό. Στὸ τέταρτο-σφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Βλαχερνίτισσα δεόμενη μὲ τὸν Χριστὸ μέσα σὲ δίσκο κεραμιδι πὺ

1. Βλ. Μελετίου Σακελλαροπούλου (Ἐπισκόπου Μεσσηνίας), *Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαίμονι* (Ἀθῆναι 1921) 66-69. Βλ. καὶ περιοδ. *Μαλεβός*, β' ἔτος, ἀρ. 13, Ἀπρ. 1922, 2. Στὸν Ἀγ. Δημήτριο εἶχα μεταβεῖ στίς 7-11-1957. Τὴν ἴδια μέρα πῆγα καὶ στὸν Ἀγ.

Νικόλαο Ἀχραγιά.

2. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ἀι-Παννάκης τοῦ Μυστρᾶ, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΔ', 1987-1988, 63 καὶ τομὴ εἰκ. 1 τῆς σ. 62.

Είκ. 1. Άγ. Δημήτριος τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Σαράντα. Τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου.

Είκ. 2. Άγ. Δημήτριος τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Σαράντα, Ἅγιος Βασίλειος, λεπτομέρεια.

φέρει τὴν ἐπιγραφή: Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Ἐμμανουήλ. Ὡχρα ἢ ἐπιδερμίδα τῆς Παναγίας, καστανὰ τὰ χαρακτηριστικά, πράσινες οἱ σκιές, καστανὸ τὸ μαφόρι, γαλανὸς ὁ κεφαλόδεσμος, καστανὸ τὸ ἔνδυμα τοῦ Χριστοῦ, κίτρινα τὰ φῶτα του.

Ψηλότερα στὸ τύμπανο, πάνω σὲ βάθος λευκὸ μὲ ἀστέρια, ὁ Θρόνος τῆς Ἑτοιμασίας καὶ πρὸ κάτω ἀριστερὰ γονατιστὸς δεόμενος ὁ Ἀδάμ, μὲ ἔνδυμα λευκοκίτρινο, καὶ δεξιὰ ἡ Εὐὰ μὲ φόρεμα κεραμιδί. Ἡ θέση στὴν ὁποία εἰκονίζεται τὸ θέμα δὲν εἶναι συνηθισμένη.

Κάτω ἀπὸ τὴν Πλατυτέρα ὁ Θυόμενος ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγγέλους ποὺ κρατοῦν διάλιθα ριπίδια, ὁ ἀριστερὸς μὲ ἔνδυμα λευκὸ-κεραμιδί καὶ ὁ δεξιὸς λευκοκάστανο. Οἱ πτέρυγες τοῦ ἀριστεροῦ ἀγγέλου ὠραῖες, καστανέρυθρες μὲ κίτρινα ἐξωτερικῶς φῶτα, ἐσωτερικὰ εἶναι

Εἰκ. 3. Ἅγ. Δημήτριος τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Σαράντα, Λεπτομέρεια τῆς Ἀνάληψης.

λευκές³. Στὴ λωρίδα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, κάτω ἀπὸ τὸν Ἀδάμ, ὁ Χρυσόστομος (εἰκ. 1) καὶ κάτω ἀπὸ τὴν Εὐὰ ὁ Βασίλειος (εἰκ. 2). Στὸν νότιο τοῖχο ἄλλοι δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ ἄλλος ἓνας, ἀριστερὰ τῆς κόγχης, μὲ πολυσταύρια φαιλόνια, ἐξίτηλοι. Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ ἁγ. Βασιλείου ὥχρα μὲ σκιές ἀνοικτοῦ καφέ, στὴ μύτη πράσινες, καστανὰ τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ λευκὰ, σχηματικὰ τὰ φῶτα. Στὴ δεξιὰ παρειὰ τοῦ Χρυσοστόμου τὶς ρυτίδες διαγράφει καμπύλη πράσινη (σὰν χτένα), πὺν ἀγκαλιάζει λευκές, ὄρθιες, παράλληλες γραμμές.

Στὴν κόγχη τῆς Πρόθεσης ὁ Στέφανος μὲ λευκὸ στιχάρι πὺν ἔχει πορτοκαλὶ σκιές. Ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο κατεβαίνει στενὸ, τεφροκύανο ὁράριο. Μὲ τὸ ἀντίστοιχο χέρι ὁ ἅγιος αἰωρεῖ θυμιατό. Στὴν καστανὴ του κόμη κίτρινα φῶτα.

Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψη (εἰκ. 3). Ὁ Χριστὸς φορεῖ καστανὸ ἔνδυμα μὲ κίτρινα καὶ τεφροκύανα φῶτα. Ὁ ΒΔ. καὶ ΝΑ. ἄγγελος εἰκονίζονται κατὰ κρόταφο. Στὸ

3. Διακρίνεται τμῆμα τους δεξιὰ τοῦ Χρυσοστόμου στὴν εἰκ. 1.

βόρειο ήμιχόριο, πλάι στον ανατολικό τοίχο, ἄγγελος καὶ πρὸς πέρα ὁ Πέτρος προηγούμενος πέντε ἀποστόλων. Τὰ χρώματα τῶν ἐνδυμάτων τους μελί, λευκό, κεραμιδί, ἀνοικτὸ μενεξεδί με λευκά φῶτα, γλυκὸ ρόδινο, καστανὸ πρὸς τὸ βυσσινί, λευκὸ-λαδί με σκιές καστανές.

Καὶ στὸ νότιο ήμιχόριο κοντὰ στὸν ανατολικὸ τοίχο ἄγγελος, ἡ Θεοτόκος δεόμενη σὲ στάση 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ, με μαφόρι καστανὸ πρὸς τὸ μενεξεδί, καὶ πέντε ἀπόστολοι. Στὰ ἐνδύματά τους τὰ χρώματα κεραμιδί με λευκά φῶτα, γαλανό, μελί, κίτρινο με σκιές καστανές. Τὰ χρώματα στὰ φορέματα τῶν ἀγγέλων εἶναι λευκοκίτρινο με πολλὲς καστανές σκιές, μενεξεδί. Τὸ φόντο γαλάζιο πρὸς τὸ χρώμα τῆς μπλάβης πέτρας, τὰ δένδρα κίτρινα. Στὴν κορυφὴ τοῦ τυμπάνου τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸν ναὸ τὸ Ἅγιο Μανδήλιο καὶ ἀριστερά του ὁ Ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ με λευκὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο κίτρινο με καστανές σκιές καὶ πολλὰ φῶτα.

Ὁ Χρυσόστομος, πολὺ ψηλὴ, ραδινὴ μορφή, δὲν ἔχει τὸν μακρὸν λαιμό, οὔτε τὸ τόσο στενὸ πρόσωπο τοῦ ἴδιου ἱεράρχη τῆς Περιβλέπτου⁴. Καὶ τὸ αὐτὶ ἀποδίδεται φυσιοκρατικότερα. Στὸ ἄνω μέρος ὅμως τοῦ ψηλοῦ μετώπου βλέπομε ὅμοια ἀπόδοση τῶν φώτων, με δύο παράπλευρους δίσκους. Παλιότερα παρόμοιου τύπου πρόσωπο ἔχει ὁ Χρυσόστομος στὴ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ⁵. Κατὰ τὸ μαλακὸ ἐγχείριό με τὰ κρόσια ὁ ἐπίσκοπος τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἀρχαίνει. Ἄς σημειωθεῖ ὅμως πὼς ἐγχείριό φοροῦν ἱεράρχες στὸν Ἀγ. Νικόλαο Ὁρφανὸ τῆς Θεσσαλονίκης⁶ (1310-1320), στὸν Ἀγ. Νικόλαο de Bolnica⁷ (1330-1340), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο τοῦ Ἀρτοῦ Ρεθύμνης (1401)⁸.

Ἡ μορφή τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (εἰκ. 2) ἀνήκει σὲ τύπο ποὺ συναντοῦμε ἤδη στὸν Ἀγ. Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Σαγκρί τῆς Νάξου (1270)⁹ καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο Λαθρίνου (τέλος 13ου αἰ.)¹⁰ στὸ ἴδιο νησί. Παρεμφερὴ ὅμως σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν ἐντόνων φώτων στὴν ἀριστερὴ παρειὰ τοῦ ἁγίου βλέπομε ἀκόμη καὶ στὸν προφήτη Ζαχαρία τῆς Ὁδηγήτριας τοῦ Μυστρᾶ¹¹ (α' τέταρτο 14ου αἰ.), στὸν Πρόδρομο τοῦ Ἀγ. Νικολάου Πλάτσας¹² (1337-1338), στοὺς προφῆτες Ἡσαΐα καὶ Ἰερεμία τοῦ Ἀι-Παννάκη τοῦ Μυστρᾶ¹³ (τέλος τῆς γ' εἰκοσιπενταετίας τοῦ 14ου αἰ.). Ἡ ἀπόδοση πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐπιβίωση παλαιότερων τρόπων¹⁴.

Ὁ Χριστὸς τῆς Ἀνάληψης ἐκτείνοντας τὰ χέρια εὐλογεῖ καὶ με τὰ δυό. Ἐχει παρατηρηθεῖ πὼς ὁ τύπος ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἡ χειρονομία ἀποδίδεται σὲ ἐπίδραση τῆς ἀμέσως χρονικὰ προηγούμενης σκηνῆς, τῆς εὐλογίας τῶν μαθητῶν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος στέκει στὸ μέσον τους¹⁵. Τὴν πλησιέστερη γνωστὴ μου παράσταση

4. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστρᾶς*² (Ἀθῆναι 1956) πίν. 26α.

5. Mary Drandaki, *Mistra* (Athens 1959) εἰκ. 4.

6. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης* (Ἀθῆναι 1964) εἰκ. 31-33.

7. Cvetan Grodzanov, *La peinture mural d'Ohrid au XIVe siècle* (Beograd 1980) εἰκ. 10, 11.

8. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, *Κρητ.Χρον.* ΙΑ, 1957, εἰκ. 2.

9. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν* (Ἰωάννινα 1969) πίν. 5α.

10. Αὐτόθι πίν. 4β.

11. Μ. Chatzidakis, *Mistra* (Athènes 1981) εἰκ. 36. Βλ. αὐτόθι καὶ εἰκ. 38, Ἀγ. Γρηγόριο τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας.

12. Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης* (1975) εἰκ. 3.

13. Ν. Β. Δρανδάκης, ὁ Ἀι-Παννάκης τοῦ Μυστρᾶ, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΔ', 1987-1988, εἰκ. 16, 19.

14. Βλ. στὸ Nerezi (1164) ἱεράρχη καὶ μελωδό, G. Millet - A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie I* (Paris 1954) πίν. 15.3 καὶ 21.1., στὴν τράπεζα τῆς μονῆς Πάτμου στὸν Ἅγιο Χαρίτων, Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΔ', 1987-1988, 239 εἰκ. 43.

15. Ν. Γκιολές, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Ἀ' χιλιετηρίδος* (Ἀθῆναι 1981) 282-283.

συναντῶ στὸν Ἀρτὸ Ρεθύμνης¹⁶ (1401). Ἡ ἑλλειπτική δόξα εἶναι ὅμοια, ὅμοια καὶ ἡ στάση τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου. Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ διάταξη τῶν κάτω ἀγγέλων ποὺ κρατοῦν ἐκ τῶν κάτω τῇ δόξα.

Ὡς πρὸς τὸν τύπο τοῦ προσώπου ὁ ἄγγελος ὁ ἱπτάμενος πλάι στὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὁ εἰκονιζόμενος κοντὰ στὸ δεξιό του πόδι θυμίζουν λίγο μορφές ἀπὸ τοὺς θεραπευθέντες ἑπτὰ λεπρούς μὲ θαῦμα τοῦ Ἀρχαγγέλου στὸ Lesnovo¹⁷ (1349) καὶ τὴ μορφὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ποὺ στὸν ἴδιο ναὸ καταστρέφει τὸν στόλο τῶν Σαρακηνῶν¹⁸. Ὁμοιότητα διαπιστώνεται ἀκόμη καὶ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ὑδρωπικοῦ στῆ μονὴ τοῦ Προδρόμου Σερρών¹⁹ (1345-1355).

Οἱ ἄλλοι δύο ἄγγελοι τῆς Ἀνάληψης εἰκονίζονται κατὰ κρόταφο. Τὸ προφίλ τους εἶναι περιέργο. Οἱ προέχουσες μύτες τους διαγράφουν συνεχῆ, λοξή, σχεδὸν εὐθεία γραμμὴ μὲ τὸ μέτωπό τους. Ἡ διάταξη αὐτὴ τοὺς προσδίδει δυσμορφία. Ὅμοια δυσμορφία ἐμφανίζουν ὁ Πέτρος τῆς Προσευχῆς στῆ Γεθσημανή, ὁ μεσαῖος μάγος τῆς Γέννησης καὶ ἄγγελος τῆς Βάπτισης τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ τῆς Θεσσαλονίκης²⁰ (1310-1320). Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ἀπόδοσης μπορεῖ νὰ λεχθεῖ πὺς εἶναι συχνὸς γιὰ τὸν Ἰούδα τῆς Προδοσίας²¹ καὶ γιὰ ἄλλα δευτερεύοντα²² ἢ ἀνυπόληπτα πρόσωπα²³. Τὰ πλεῖστα τῶν παραδειγμάτων ποὺ ἔχω πρόχειρα ἀνάγονται στὸν 14ο αἰ.²⁴

Ύστερα ἀπὸ τοὺς παραλληλισμοὺς ποὺ ἔγιναν πρὶν πάνω, θὰ ἦταν ἐπιτρεπτὴ ἡ χρονολόγηση τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὸ δεῦτερο μισό (πρὸς τὸ τέλος) τοῦ 14ου αἰ.

2. Ἅγιος Νικόλαος Ἀχραγιάς

Στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Θεολόγος τῆς Λακεδαίμονος, στὴν τοποθεσίᾳ Ἀχραγιάς²⁵, σώζεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 4), τετράστυλος, τρουλαῖος, σταυροειδῆς (εἰκ. 5, κάτοψη)²⁶, πλάτους 6.58 καὶ μήκους (χωρὶς τὴν ἀψίδα) 8.37 μ. Ὁ ναὸς, τιμώμενος ἀπὸ τοὺς

16. Ν. Β. Δρανδάκης, *Κρητ.Χρον.* ΙΑ, 1957, πίν. ΙΑ'.

17. G. Millet-Tania Velmans, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie* (Paris 1969) πίν. 7, εἰκ. 16.

18. Αὐτόθι πίν. 8, εἰκ. 18.

19. Α. Ξυγγόπουλος, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας* (Θεσσαλονίκη 1973) πίν. 45. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. σ. 58.

20. Α. Ξυγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ* εἰκ. 42, 8, 18.

21. Βλ. Προδοσία τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ αὐτόθι εἰκ. 44, τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Ἀνυδριώτη (1323) στὸ Ἀνύδρι Κρήτης, Κ. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete* (New-York 1973) εἰκ. C12, τοῦ Lesnovo (1349), Millet-Velmans ὅ.π. πίν. 11, εἰκ. 23.

22. Βλ. στὸν Ἀγ. Νικόλαο τὸν Ὁρφανό, ὑπηρέτης τοῦ Καϊάφα, ὑπηρέτης τοῦ Πιλάτου, τῆς Ἀρνήσης τοῦ Πέτρου, πρόσωπο τοῦ Ἐμπαϊμοῦ, Ξυγγόπουλος ὅ.π. εἰκ. 46, 49-50, 52, 54.

23. Ὅπως μορφές τοῦ Ἐμπαϊμοῦ στὸν Lesnovo, Millet-Velmans ὅ.π. πίν. 15, εἰκ. 32, ἡ παιδίσκη τῆς Ἀρνήσης τοῦ Πέτρου στὸ Marco Manastir (1366-1371) αὐτόθι πίν. 94 εἰκ. 171, μορφές ἀπὸ τὴ Γέννηση τοῦ Ἀγ. Νικολάου αὐτόθι πίν. 105 εἰκ. 189.

24. Ἀπὸ παλιότερα χρόνια ἔχω ὑπόψη στὴν Παναγία τοῦ Μουτουλλᾶ τῆς Κύπρου ὑπηρέτη ἀπὸ τὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, A. and Jud. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus* (London 1985) 327, εἰκ. 194.

25. Κατὰ τὸν Φ. Κουκουλέ, Σκέψεις, *Μαλεβός*, β' ἔτος, ἀρ. 19, Ὀκτ. 1922, 4 ἡ λέξη πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ τσακωνικὸ ἀχρά καὶ ἀχραῖα = ἀπιδιά.

26. Ἡ κάτοψη εἶναι ἔργο τῆς Πόλης Θεοχαρίδου. Στὴ δεξιότητά της ὀφείλεται καὶ τὸ δημοσιευόμενον πρὶν κάτω σχέδιο τῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ.

Σύντομες πληροφορίες γιὰ τὸ ναὸ βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης* (Ἀθήνα 1964) 76 σημ. 1.

Εἰκ. 4. Ἅγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς.

κατοίκους τοῦ χωριοῦ στοῦ ὄνομα τοῦ ἁγίου μάρτυρος Νικολάου²⁷, πανηγυρίζει στίς 22 Σεπτεμβρίου. Ἄνηκε σέ μοναστήρι, πού περιήλθε ἐξ ἀγορᾶς²⁸ στή μονή τῶν Ἁγίων Σαράντα, τῆς ὁποίας ἔγινε μετόχι.

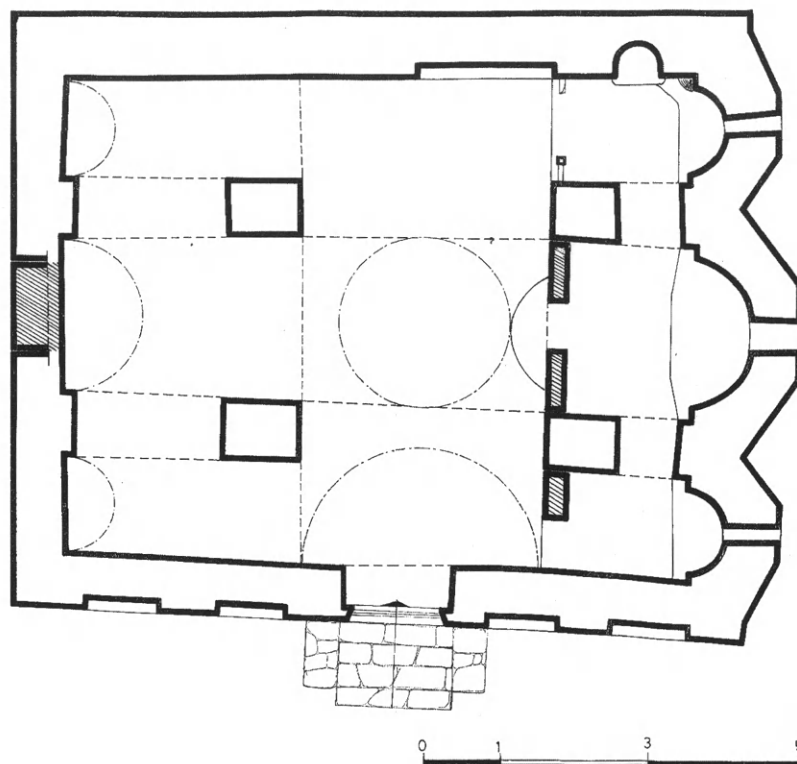
Ἡ δυτική θύρα τῆς ἐκκλησίας εἶναι τοιχισμένη. Φαίνεται πῶς εἶχε ἀνάγλυπτο περίθυρο, ἐκ τοῦ ὁποίου σώζεται στή θέση του τὸ λοξότμητο ἀνώφλι, κοσμούμενο στοῦ μέσον μὲ σταυρό, ἀπὸ τὴν κάτω κεραία τοῦ ὁποίου ξεκινοῦν σὰν ὄρπηκες δισχιδεῖς, ἐλικοειδεῖς βλαστοί (εἰκ. 6). Τὰ ἡμίφυλλα ἄκανθας πού ἔχουν διαφέρουν ἀπὸ τὰ γνωστὰ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰώνα καὶ γεμίζουν ἀσφυκτικὰ τὰ κενὰ τῶν κόλπων. Μοιάζουν μὲ τὸν διάκοσμο τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονόκρανων στοῦ Ἀφεντικὸ τοῦ Μυστρᾶ²⁹ (ἀ' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ.) μὲ τὴ δια-

27. H. Delehage, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae Bruxellis* (1902) στ. 70. Τοιχογραφία ἁγ. Νικολάου, στρατιωτικοῦ ἁγίου (13ου αἰ.) σώζεται στὸν Ταξιάρχη τῆς Κέρειας (Μάνης).

28. Μελέτιος Σακελλαρόπουλος ὁ.π. 72-73. Τὸν Ἅγ. Νικόλαο ἐπώλησε τὸ 1769 στή μονή τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἡ Γκόλφω Παπουτσή «γυνὴ τοῦ μακαρίτου Νικολάκη Κουτούφαρι ὁμοῦ μὲ τὸν υἱὸν τῆς κυρ Σταυριανόν

Κουτήφαρι... γιὰ γρόσια τριακόσια πενήντα». Ὁ Μελέτιος Σακελλαρόπουλος (σ. 72) ἀναφέρει κατὰ πληροφορίαν τοῦ Κ. Ζησίου χρονολογίαν 1600 «ἐπὶ λίθου πωρίνου τῆς ἔξω τῆς μονῆς κρήνης». Χρονολογία τέτοια στὸν Ἅγ. Νικόλαο δὲν εἶδα.

29. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910) πίν. 55. 1-7.

Εἰκ. 5. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, κάτοψη.

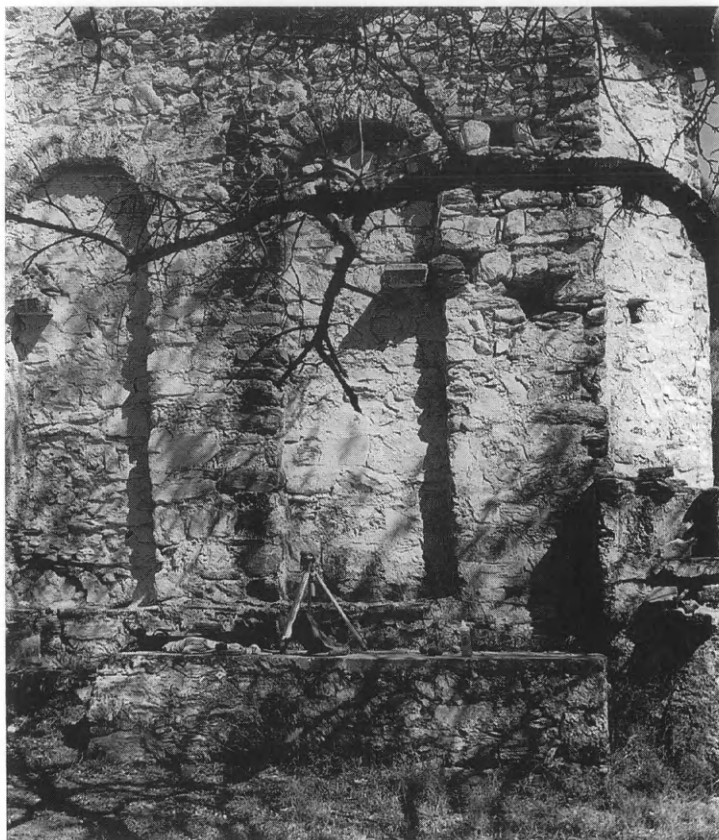

Εἰκ. 6. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, ὑπέρθυρο δυτικῆς θύρας.

φορὰ πὼς τὰ ἀκανθοειδῆ ἡμιανθέμια στὸν Μυστρά ἔχουν τρία φυλλάρια, ἐνῶ στὸν Ἀχραγιά πέντε. Τὸ γλυπτὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου εἶναι πιὸ προχωρημένο³⁰.

30. Στὸ γείσο πάνω ἀπὸ τὸ εἰκονοστάσι τοῦ νότιου πεσσοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Μυστρά (αὐτόθι πίν. 43.2), ποὺ φέρει στὸ μέσο τὸ μονόγραμμα τοῦ Μητροπολίτη

Ματθαίου (15ου αἰ.), τὰ ἀκανθόμορφα ἡμιανθέμια ἔχουν τέσσερα φυλλάρια.

Είκ. 7. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, ΝΑ. γωνία.

Ἡ ἐκκλησία ἔχει χτιστεῖ μὲ ἀπλὴ τοιχοδομία (εἰκ. 7). Ἡ νότια πλευρὰ διαλύεται σὲ τέσσερα ραδινά, τυφλά τόξα. Ἡ βόρεια εἶναι ἀκόσμητη. Ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλος ἔχει τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, ἐναλλασσόμενα μὲ ψευδοπαράθυρα, καὶ μεταξύ τους ψευδοκιονίσκους. Τὰ τόξα τους ἀγκαλιάζει ὀδοντωτὸ γεῖσο. Στὰ τύμπανα τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς τὸ δίλοβο, στενὸ παράθυρο ἔχει πλαίσιο ἀπὸ πωρόλιθους καὶ πλίνθους καὶ ἐκατέρωθεν ἀπὸ ἓνα τεταρτοκύκλιο. Στὶς στέγες τοῦ ναοῦ ὁ σταυρὸς διαγράφεται καθαρά, καθὼς τὰ πλάγια διαμερίσματα μὲ τὶς μονόρριχτες στέγες εἶναι ἀρκετὰ χαμηλότερα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ.

Ἀνάγλυπτο περίθυρο ἔχει καὶ ἡ νότια θύρα (εἰκ. 8). Τὸν διάκοσμό του συνιστοῦν ἐκ τῶν ἔσω ὀδόντες —ἀρχαῖκὸ στοιχεῖο— σὲ δύο σειρές, σχοινίο καὶ ἐξωτερικὰ μιὰ σειρά τριφύλλων ἀνθεμίων μὲ βλαστοὺς σχηματοποιημένους ἀνάμεσά τους· τὰ ἀνθέμια θυμίζουν γλυπτὰ τῆς Ἁγ. Σοφίας Μυστρᾶ³¹ καὶ πιὸ πολὺ γεῖσο τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ³². Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ περίθυρο τῆς βόρειας θύρας τῆς Εὐαγγελίστριας³³ (τέλος 14ου ἢ ἀρχὲς 15ου αἰ.) ἔχει καὶ αὐτὸ ἐξωτερικὰ δύο σειρές ὀδόντων καὶ ὕστερα λάξευμα μορφῆς σχοινίου. Τὸ κόσμημα τῆς

31. Αὐτόθι πίν. 56.5,6,8. Τὰ ὑπ' ἀρ. 5 καὶ 6 μάλιστα φέρουν τὸ μονόγραμμα τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ.

32. Αὐτόθι πίν. 58.7. Βλ. καὶ πίν. 58.5,6.

33. Αὐτόθι πίν. 57.9.

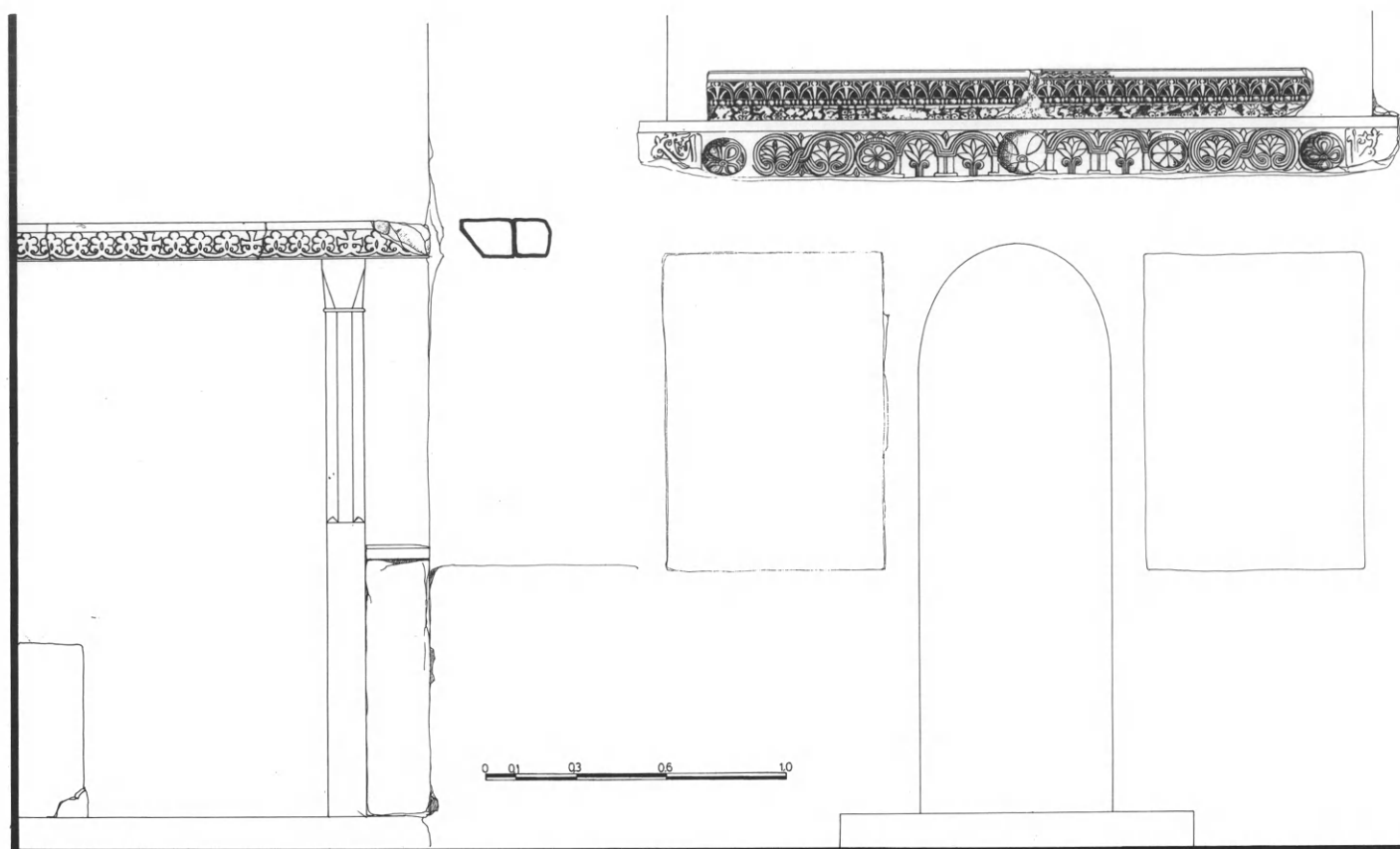
Εἰκ. 8. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, νότια θύρα.

ἐξωτερικῆς πλατύτερης ταινίας εἶναι διαφορετικό. Τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἔχει ἀνάγλυπτο ἐλικοειδὴ βλαστό, ὅμοιο μὲ τὸν βλαστό στὸ ἀνώφλι τῆς δυτικῆς θύρας. Οἱ τρεῖς ἀψίδες τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἡμιεξάγωνες. Ἡ Ἁγία Τράπεζα, χτιστὴ μέσα στὴν ἀψίδα, προεξέχει πρὸς τὰ δυτικὰ ἀπὸ τὴ χορδὴ τῆς. Ἡ τοιχοδομία γενικὰ τοῦ ναοῦ εἶναι ἀμελέστερη ἀπὸ τὴν τοιχοδομία τῶν ναῶν τοῦ Μυστραῖ.

Τὸ τέμπλο τοῦ κυρίως ἱεροῦ (σχέδιο εἰκ. 9) εἶναι χτιστό. Ἐπάνω ὅμως σ' αὐτὸ ὡς στέψη ἔχουν τοποθετηθεῖ δυὸ γεῖσα, τὸ ἓνα πᾶνω στὸ ἄλλο (εἰκ. 10). Τὸ κάτω, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, εἶναι ψηλότερο καὶ διακοσμεῖται μὲ πέντε προεξέχοντα κομβία, ποὺ ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι ἐναλλάξ καμπύλη καὶ κοίλη. Τὰ κομβία τοῦ πρώτου τύπου διακοσμοῦνται μὲ ρόδακα ἢ σταυρούς — ὁ ἓνας Μάλτας — καὶ τὰ κομβία τοῦ δεύτερου τύπου μὲ ρόδακα ἢ χρίσμα. Μεταξὺ τῶν ἀκραίων κομβίων ἀπὸ δύο «σηρικοὶ» τροχοὶ μὲ ἐπτάφυλλα ἀνθέμια καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ κομβίου ἀπὸ δύο τοξύλια, ποὺ ἔχουν μορφὴ τριμεροῦς ταινίας καὶ ἐγκλείουν ἀνθέμια. Ἡ λάξευσή τους εἶναι πρισματική. Τὰ τοξύλια μοιάζουν μὲ ἐκεῖνα τῆς Περιβλέπου³⁴ (γ' τέταρτο 14ου αἰ.). Γλυπτὸ κόσμημα τῆς Περιβλέπου³⁵ θυμίζει καὶ ὁ φυλλόμορφος σταυρὸς τοῦ ἄκρου δεξιοῦ κομβίου (εἰκ. 10α).

34. Αὐτόθι πίν. 49.6.

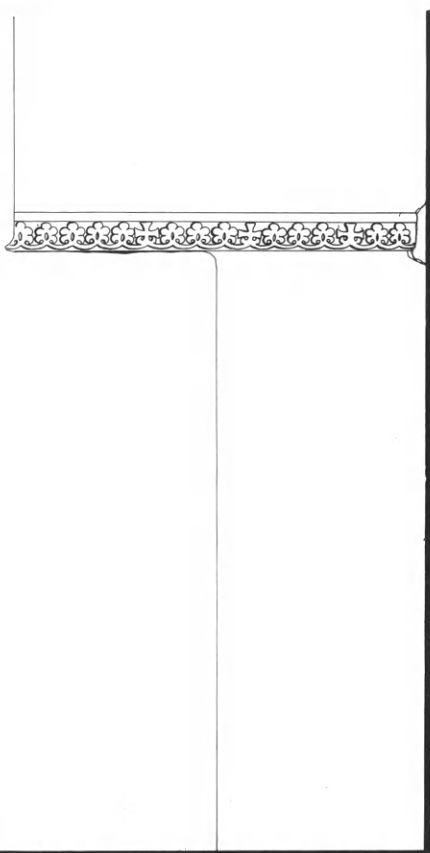
35. Αὐτόθι πίν. 49.9.

Τὸ ἐπάνω γείσο εἶναι χαμηλότερο καὶ χωρίζεται ὀριζόντια σὲ τέσσερις ζῶνες διαφορετικοῦ ἢ κάθε μία ὕψους. Σύλημα ἀπὸ παλαιότερο μνημεῖο, πιθανῶς ρωμαϊκῶν χρόνων, ἔχει στὴν ἐπάνω ζώνη κυματοειδὴ βλαστό, στὴ δεύτερη καὶ πλατύτερη εἶδος κυματίου, ποὺ μοιάζει μὲ τὸ ἀρχαῖο λέσβιο κυμάτιο, καὶ στὴν τρίτη ἀστράγαλο.

Τὰ τέμπλα τῶν πλαγίων κλιτῶν διαφέρουν ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ ἱεροῦ, ὡς ἔχει σήμερ³⁶. Καλύτερα σώζεται τὸ τμήμα τῆς Πρόθεσης (εἰκ. 11). Τὸ ἐπιστύλιο, πακτωμένο ἀπὸ τὸν Β. στὸν τοῖχο, στηρίζεται κατὰ τὸν Ν. σὲ ὀκταγωνικὸ κιονίσκο σύμφυτο μὲ πεσσίσκο. Τὸ τεκτονικὸ τοῦ κιονόκρανο εἶναι ἀκόσμητο. Τὸ γείσο διακοσμεῖται στὴ λοξότμητη πλευρά (εἰκ. 12) ἀπὸ σειρὰ πεντάλοβων, ἐπιπεδόγλυφων ἀνθεμίων μὲ στρογγυλὰ τὰ τρία φυλλάρια. Τὰ ἀνθέμια συνδέονται μεταξύ τους μὲ καμπύλες ἑλικες ἐκπορευόμενες ἀπὸ τὴ βάση τους καὶ διακόπτονται ἀνὰ τρία ἀπὸ τρεῖς σταυροὺς ὁμοίως μὲ αὐτὰ συνδεόμενους. Τὰ ἀνθέμια ἔχουν στὸ μέσον ἐπιμήκη λακκίσκο. Τὸ ὅμοιο ἐπιστύλιο τοῦ Διακονικοῦ εἶναι πακτωμένο σὲ προεξοχὴ τοῦ νότιου τοῖχου καὶ πρὸς Β. στηρίζεται στὸν τοῖχο τοῦ χτιστοῦ τέμπλου. Ὅμοιο διάκοσμο ἔχει γείσο τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ (εἰκ. 13) μὲ τὴ διαφορὰ πὺς τὰ ἀνθέμια, διαταγμένα κατὰ ζεύγη, στεροῦνται τοῦ λακκίσκου στὸ μέσον τους καὶ τὸ ἐπάνω φυλλάριο εἶναι ὀξύληκτο.

36. Στὴν ἀρχὴ θὰ ἦταν καὶ αὐτὸ μᾶλλον μαρμαρίνο ὁλόκληρο.

Εἰκ. 9. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, Σχέδιο τοῦ τέμπλου στὴ σημερινή του μορφή. Εἰκ. 10, 10α. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, Ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ ἱεροῦ.

Μέσα στὸ Διακονικὸ ἀπόκειται στρογγυλὴ μαρμάρινη λεκάνη μὲ ἀνάγλυπτο σταυρὸ στὴν ἐξωτερικὴ τῆς ἐπιφάνεια.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἦταν κατάγραφος. Ἀναγραφὴ τῶν περισσότερων ἀπὸ τὶς μερικῶς σωζόμενες τοιχογραφίες ἔχει γίνει ἀλλοῦ³⁷. Φροντίδα γιὰ τὴ συντήρησή τους δὲν ἔχει ὡς τώρα ληφθεῖ. Πὰ τὸν γραπτὸ διάκοσμο προστίθενται ἐδῶ ἐλάχιστα. Στὰ τόξα ἐπικοινωνίας τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὴν Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικὸ εἰκονίζονται χαμηλὰ ἅγιοι διάκονοι. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, στὸ τύμπανο τυφλοῦ τόξου, πλάι στὸ τέμπλο ἔνθρονος ὁ ἱεράρχης ἅγιος Νικόλαος, μεγάλων διαστάσεων. Καὶ καθὼς αὕτὴ ἡ θέση προορίζεται πολλὰς φορὲς γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός³⁸, πρέπει νὰ συμπεράνωμε πὼς ἀρχικὰ ἡ ἐκκλησία ἐτιμᾶτο στὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχη Μύρων τῆς Λυκίας.

37. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης* 76, σμ. 1.

38. Π.χ. στὸν Ἀι-Στράτιγο Μπουλαριῶν, αὐτόθι 26-27, ἀρ. III, στὸν Ταξιάρχη τοῦ Γκλέζου (ἡ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων), στοὺς Ἁγ. Θεοδώρους Καφίονας (1363-1364, ἔφιππος Ἁγιος Θεόδωρος). Ν. Β. Drandakis, *Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona* (Magne

du Péloponnèse), *CArch* 32, 1984, 167, στὸν Ἁγ. Πέτρο Κασιανέας, *ΠΑΕ* 1976, 219. Στὸ νότιο τοῖχο πλάι στὸ τέμπλο συναντοῦμε τὸν ἐπώνυμο ἅγιο στὸν Ἁγ. Νικόλαο τοῦ Κασνίτζη τῆς Καστοριάς καὶ μάλιστα σὲ τύμπανο τυφλοῦ τόξου. Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά* (Ἀθήνα 1974) 52 ἀρ. 14, στὸν Ἁγ. Ἀθανάσιο τοῦ Μουζάκη τῆς ἰδίας πόλης (1383-84), αὐτόθι 108 ἀρ. 18, στὸν Ἁγ. Θεόδωρο

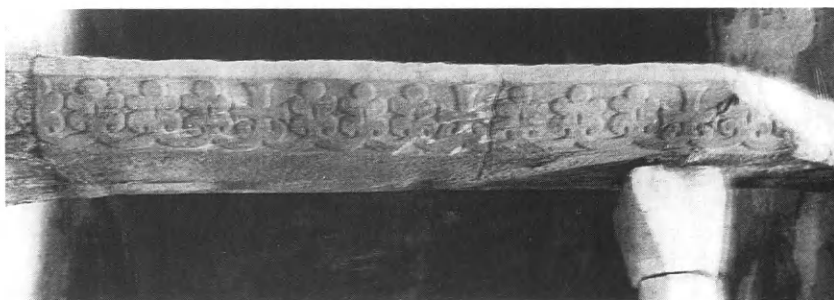

Εἰκ. 11. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, Τὸ τέμπλο τῆς Πρόθεσης.

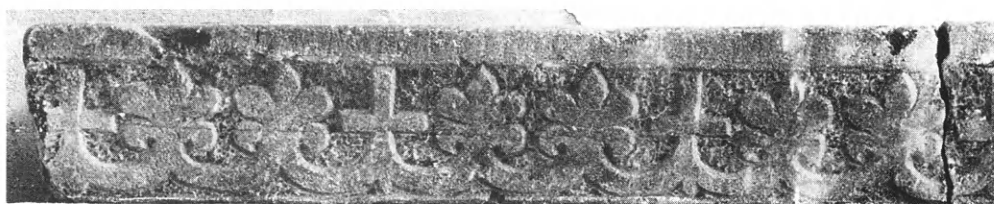
Στὸ ἀ' μισὸ τῆς καμάρας τῆς βόρειας κεραίας ἵχνη τῆς Μεταμόρφωσης καὶ στὸ βόρειο τύμπανο ἴσως ἡ Κοίμησις. Στὸ τύμπανο τῆς κεραίας πάνω ἀπὸ τὴ θύρα πρὸς Δ. τὰ Εἰσόδια. Στὸ ἀ' μισὸ τῆς καμάρας τῆς νότιας κεραίας ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀπέναντι πρὸς Δ. ἴσως ἡ Ὑπαπαντή. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω σώζονται ἀκόμη καὶ ἄλλα λείψανα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου, ἀπὸ τὰ ὅποια ἂς μνημονευθεῖ ὁ Ἀναπесὼν στὸ νότιο τύμπανο, δεξιὰ τοῦ διλόβου παραθύρου.

Τελευταῖα ὁ νέος συνάδελφος κ. Τίτος Παπαμαστοράκης στὴν ἐγκριθεῖσα ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἰωαννίνων ἐπὶ διδακτορία διατριβὴ τοῦ μὲ θέμα: *Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τῶν ναῶν τῆς Παλαιολόγειας περιόδου 1261-1453* (Ἰωάννινα 1992), ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη πολυγραφημένη νὰ μοῦ τὴ δείξει, ὑποστηρίζει πὼς οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τὶς ὁποῖες καὶ μνημονεύει (σ. 150, 163, 226, 324), εἶχαν ὡς πρότυπο τὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (γ' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ.) καὶ χρονολογεῖ τὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸ 1370-1400 (αὐτόθι 78).

Καὶ οἱ συγκρίσεις τῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ ποὺ ἔγιναν πιὸ πάνω ὁδηγοῦν σὲ παρόμοιο συμπέρασμα.

Εἰκ. 12. Ἁγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς, Ὁ κοσμήτης τῆς Πρόθεσης.

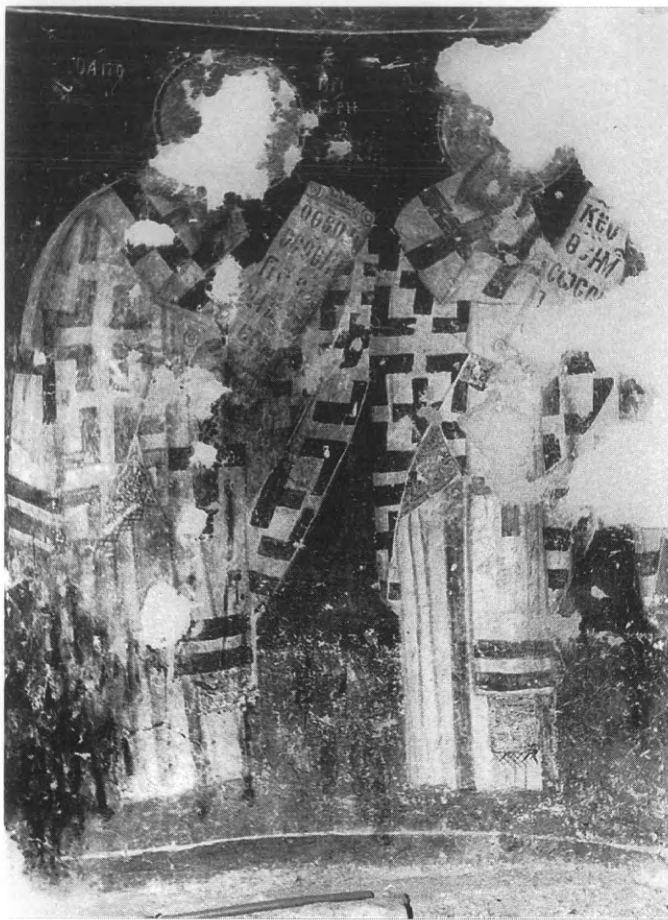

Εἰκ. 13. Μουσεῖο Μυστρά. Ἐπιστύλιο.

3. Λαγκαδιώτισσα

Ἀπὸ τὸ προάστιο τῆς Σπάρτης Παρόρι πορεία ἀνηφορική 15' μέσα σὲ λαγκαδιὰ ὁδηγεῖ στὴν Παναγία τῇ Λαγκαδιώτισσα, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ εὐρὺ κοίλωμα βράχου καὶ πανηγυρίζει στὶς 2 Ἰουλίου, ἑορτὴ τῆς τιμίας Ἑσθῆτος τῆς Θεοτόκου.

Ὁ ναῖσκος δὲν ἔχει ἰδιαίτερη στέγη, γιατί ὡς στέγη του χρησιμεύει ἡ διαμορφωμένη ψηλότερα φυσικὴ ὄροφὴ τοῦ σπηλαίου· πρὸς τὰ τοιχώματά του δὲν συνάπτεται οὔτε ἡ ἀψίδα οὔτε ἡ βόρεια ἄκρὰ τοῦ χτιστοῦ τέμπλου. Τὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ σπηλαίου, ἀποχωρισμένο μὲ τοῖχο, ἀποτελεῖ τὸ ἱερό. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ἱεροῦ χρησιμεύει ὡς τέμπλο, ποὺ ἴσως εἶχε τοιχογραφίες βυζαντινῶν χρόνων, κρυμμένες τώρα κάτω ἀπὸ νεότερη κακότεχνη γραπτὴ διακόσμηση. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ σπηλαίου εἶναι στραμμένο πρὸς Β. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση βρίσκεται καὶ ἡ ἀψίδα, γι' αὐτὸ καὶ ἡ φωτιστικὴ τῆς θυρίδα ἀνοίγεται λοξὰ πρὸς τὰ ΒΑ. Ὁ τοῖχος-τέμπλο πραγματικὰ δὲν εἶναι βόρειος, ἀλλὰ δυτικὸς. Στὸ μέσον τῆς ἀγίας Τράπεζας εἶναι ἐντοιχισμένη ἀνάποδα βάση ἴσως ἀρχαίας παραστάδας. Στὸν δεξιὸ χτιστὸ σταθμὸ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ κυματιστὲς γραμμὲς ἀνὰ πέντε ἐρυθρὲς, ἐναλλασσόμενες μὲ μελανές, εἶναι καὶ αὐτὲς κατάλοιπο τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς διακόσμησης. Καὶ τὸ τέμπλο λοιπὸν εἶναι τουλάχιστον ἐνμέρει βυζαντινὸ κτίσμα. Τὸ ἱερό διασώζει λίγες φθαρμένες τοιχογραφίες βυζαντινῶν χρόνων στὴ μικρὴ ἀψίδα τοῦ χτιστοῦ ἱεροῦ. Στὸ τεταρτοσφαίριο προτομὴ τῆς δεομένης Θεοτόκου κατὰ τὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας μὲ τὸν Ἰησοῦ μέσα σὲ δίσκο μπροστὰ στὸ στήθος τῆς. Καὶ τῶν δύο τὰ πρόσωπα εἶναι κατεστραμμένα, ὅπως καὶ πιὸ κάτω τῶν ὁλόσωμων σὲ στάση 3/4 ἱερουργούντων Ἱεραρχῶν μὲ τὰ λευκὰ πολυσταύρια φαιλόνια. Πρῶτος ἀπὸ ἀριστερὰ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Τοῦ δευτέρου σώζεται μέρος τῆς πλατυνόμενης κάτω γενειάδας, ἡ ὁποία ἀποδίδεται σὲ καστανὸ βάθος μὲ πρασινόλευκες γραμμὲς. Πετραχίλια καὶ ἐπιγονάτιο τῶν ἁγίων ἀπολήγουν κάτω σὲ δικτυωτὰ κρόσια. Τὰ πολυσταύρια φαιλόνια

Εικ. 14. Λαγκαδιώτισσα. Λειτουργούντες Ιεράρχες.

είναι όμοια με εκείνα που φορούν οι ιεράρχες της άψίδας στο Άφεντικό του Μυστρά. Τά έπιγονάτια όμως, ενώ στο Άφεντικό είναι σκληρά, ρομβόσχημα, στη Λαγκαδιώτισσα είναι, τουλάχιστον στον Γρηγόριο, μεταξύ έγχειριού και ρόμβου. Στη ράχη του Θεολόγου (εικ. 14) φαίνεται ή πίπτουσα κάτω άκρη του ώμοφορίου, όπως φαίνεται σε ιεράρχες της άψίδας του Άφεντικού (Όδηγήτριας) του Μυστρά (Γρηγόριο Νύσσης, Λέοντα Κατάνης). Οι ιεράρχες της Λαγκαδιώτισσας στην κορμοστασιά, στις αναλογίες είναι πιο κοντά στους επισκόπους της κεντρικής άψίδας του Άφεντικού (βλ. τον ιεράρχη άριστερά, κάτω σειράς, πλάι στο παράθυρο και τον Λέοντα πάπα Ρώμης) παρά στους στεγνούς και άσαρκους επισκόπους (1366) του ΝΑ. παρεκκλησίου της Όδηγήτριας με τά διάλιθα άμφια. Στα χρόνια μεταξύ της διακοσμήσεως του κυρίως ναού της Όδηγήτριας (δεύτερη δεκαετία του 14ου αι.) και του ΝΑ. παρεκκλησίου (1366) πρέπει νομίζω νά τοποθετηθούν οι τοιχογραφίες της Λαγκαδιώτισσας.

Ό δεύτερος ιεράρχης του σπηλαιώδους ναού, παρά τή φθορά του προσώπου, φαίνεται λεπτή μορφή. Ίσως είναι κοντά στον άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο του Άγ. Ζαχαρία στο Φοινίκι της νήσου Χάλκης³⁹ (1350-1400).

39. Ά. Κατσιώτη, Οι τοιχογραφίες του Άγίου Ζαχαρία στο Φοινίκι της Χάλκης, ΑΔ 40, 1985, Α, πίν. 105 και 114α.

Τὸ μονόλοβο παράθυρο τῆς ἀψίδας στὴ Λαγκαδιώτισσα ἀνοίγεται μεταξὺ τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τέταρτου ἱεράρχη πὺν εἶναι ὁ Βασίλειος. Στὸ εἰλητάριό του ἀναγράφεται *οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων*, ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ Χερουβικοῦ, στὸ εἰλητάριο τοῦ Γρηγορίου *Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος ὁ ἐν ἀγίοις*, ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ τρισαγίου ὕμνου, καὶ στὸ εἰλητὸ τοῦ δεύτερου *Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν σῶσον*, ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ Β' ἀντιφώνου τῆς λειτουργίας.

Πάνω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα σώζεται ἡ ἀρχὴ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ἀπὸ γράμματα ἀνάμικτα, κεφαλαῖα καὶ μικρά:

[Α]νΙΓΕΡΘΙ ἐΚ Βά
[θ]ρον καὶ ἀνιστο
ΡΙΘΙ Ο Π[άν]σε(πτ)ος
[καὶ θεῖος να]ός της

4. Παρατηρήσεις στὸ μαρμάρινο βυζαντινὸ τέμπλο τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀπιδιάς

Τὸ τέμπλο τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 15) ἔχει δημοσιευθεῖ μὲ ὠραῖα σχέδια ἀπὸ τὸν Ἀν. Ὁρλάνδο στὸ *ABME A* (1935) 125-133. Ὁ Ὁρλάνδος μάλιστα ὑποθέτει πὺς πρόκειται γιὰ δωρεὰ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου (1282-1328). Τὸ τέμπλο ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. Πὰ τὸ γλυπτὸ κάνει

Εἰκ. 15. Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀπιδιάς.

Εἰκ. 16. Μαρμάρινο ανάγλυπτο γείσο (12ου αἰ.) τῆς Πρόθεσης στῆ βασιλική τῆς Ἀπιδιάς καὶ μεταγενέστερα ξυλόγλυπτα γείσα (δεξιὸν τμήμα).

λόγο καὶ ὁ Α. Grabar⁴⁰ ἀποδίδοντάς το στο τέλος τοῦ 13ου αἰ. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ πὼς «ἐνῶ τὰ κιονόκρανα ἐμπνέονται ἀπὸ κιονόκρανα τοῦ εἴδους τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, τὰ ἄλλα γλυπτὰ κοσμήματα παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ γλυπτὰ τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ. μέχρι περὶ τοῦ 1200 (Nerezi, Ὁσίου Μελέτιος)».

Ἐχῶ τὴ γνώμη πὼς τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀπιδιάς δὲν εἶναι ὅλα τῆς ἴδιας ποιότητος, ὅτι μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ ομάδες, ὀφειλόμενα σὲ διάφορα χέρια, καὶ ὅτι μερικὰ μάλιστα μᾶλλον ἀνήκουν σὲ παλιότερη ἐποχή.

Ἄς σημειωθεῖ πὼς ἐπάνω στὰ μαρμάρινα γείσα καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων ἔχουν τοποθετηθεῖ φροντισμένα ξυλόγλυπτα νεότερα γείσα ρυθμοῦ μπαρόκ (εἰκ. 16, 17).

Ἔργο τοῦ πρωτομάστορα μαρμαρᾶ πρέπει νὰ εἶναι τὰ ὠραῖα, ἐπιμήκη, μαρμάρινα θωράκια τοῦ μεσαίου κλίτους (εἰκ. 18) καὶ ὁ κοσμήτης τοῦ ἴδιου κλίτους (εἰκ. 17, 21, 22). Κατὰ τὴ σφριγηλὴ ἄκανθα (βλ. καὶ τὴν κατακόρυφη ἄκανθα τοῦ κοσμήτη, εἰκ. 17, 21) προσεγγίζουν γλυπτὰ τοῦ Μυστρᾶ⁴¹. Ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πρωτομάστορα πρέπει ἐπίσης νὰ βγῆκαν οἱ στέψεις τῶν θωρακίων (εἰκ. 19-20) μὲ τὸν ἐπιπεδόγλυφο ἐλικοειδῆ βλαστὸ καὶ οἱ κιονίσκοι μὲ τοὺς πεσσίσκους καὶ τοὺς σταθμοὺς τῆς πύλης (εἰκ. 20). Ἐπιπεδόγλυφος ἐλικοειδῆς βλαστός, σὰν ἐκεῖνον τῆς στέψης, ἀπαντᾷ σὲ πλαίσιο θραύσματος θωρακίου τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ, πού ἔχει στο μέσο διάτρητο πλέγμα ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία⁴².

Πλέγμα ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφους σηρικoὺς τροχοὺς καὶ ρόμβους σὰν ἐκεῖνο τοῦ πεσσίσκου

40. A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge*, II (XIe-XIVe siècle) (Paris 1976) 143.

41. Millet ὁ.π. πίν. 59.9,10.

42. Αὐτόθι πίν. 51.3.

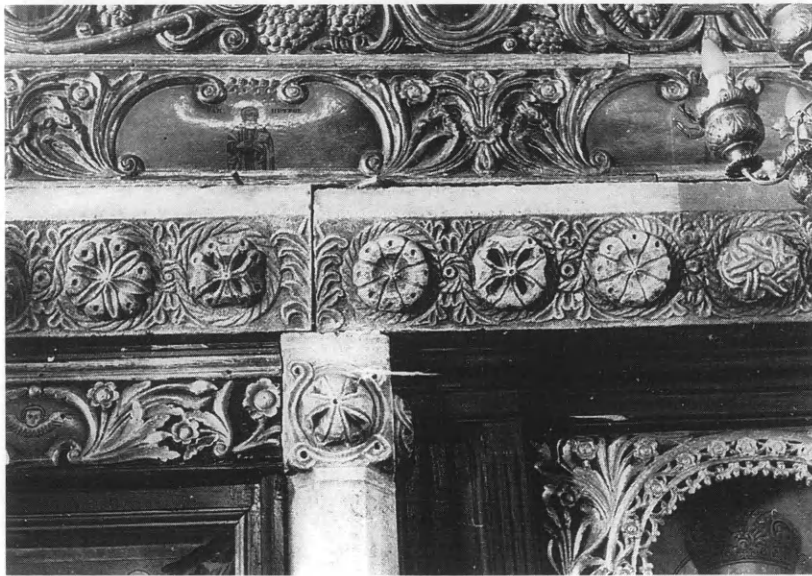
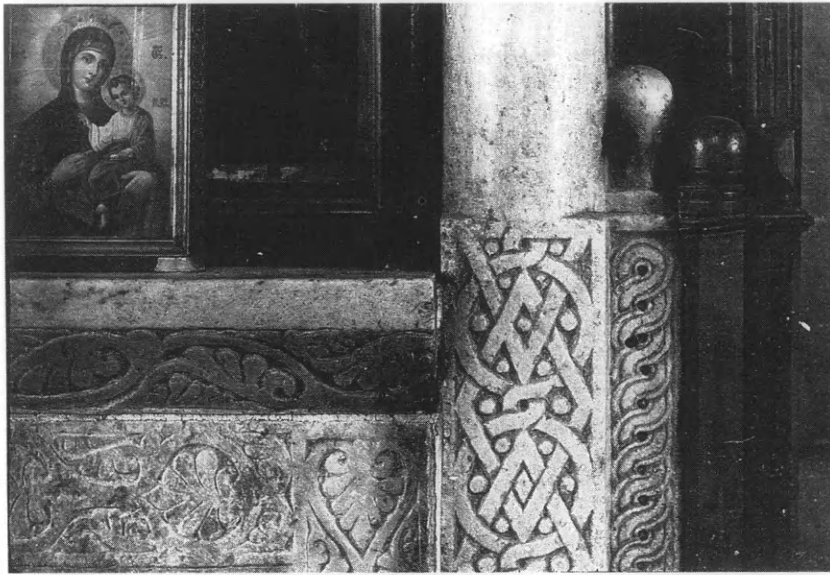
Εἰκ. 17. Μαρμάρινο ἀνάγλυπτο γείσο (γύρω στὸ 1200) καὶ μεταγενέστερα ξυλόγλυπτα.

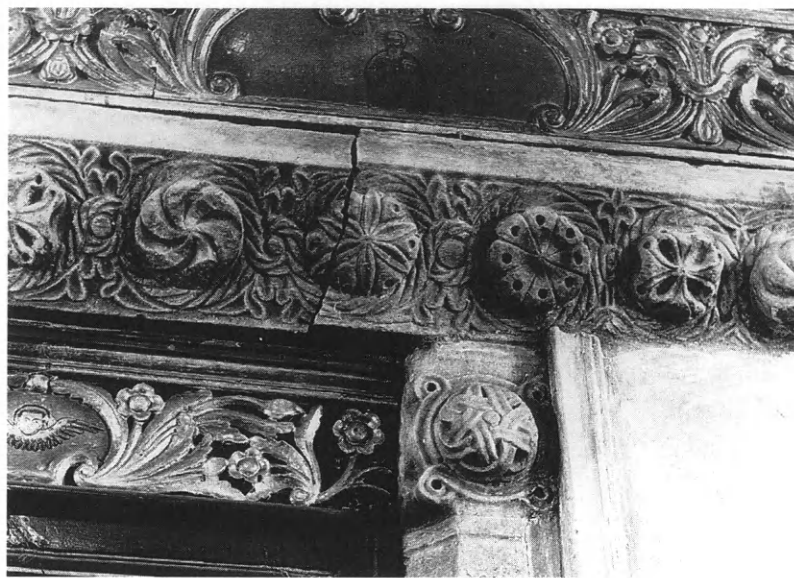
Εἰκ. 18. Θωράκιο μαρμάρινο (γύρω στὸ 1200) τοῦ μεσαίου κλίτους.

τῆς Ἀπιδιᾶς (εἰκ. 20) διακοσμεῖ πεσσίσκο τοῦ Μουσείου Μυστρά⁴³, στὸν ὁποῖο ὅμως τὰ παρέμβλητα δισκάρια εἶναι ὀλιγότερα. Τὸ ἀτέρμον ὀκτώσχημο τοῦ σταθμοῦ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς διαχρονικὸ κόσμημα.

43. Αὐτόθι πίν. 52.10

Εἰκ. 19. Ἐπίστεψη καὶ πλαίσιο τοῦ θωρακίου (γύρω στὸ 1200). Εἰκ. 20. Ἐπίστεψη, πλαίσιο θωρακίου καὶ πεσσίσοκος πύλης τοῦ ἱεροῦ μὲ σύμφυτη παραστάδα (τῆς ἴδιας ἐποχῆς). Εἰκ. 21. Μαρμάρινο ἀνάγλυπτο γεῖσο τοῦ ἱεροῦ (ἴδιας ἐποχῆς) καὶ μεταγενέστερα ξυλόγλυπτα.

Εἰκ. 22. Μαρμάρινο ἀνάγλυπτο γείσο τοῦ ἱεροῦ (γύρω στὸ 1200) καὶ μεταγενέστερα ξυλόγλυπτα.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀριότητα τῶν γλυπτῶν ποὺ ἀποδίδω στὸν πρωτομάστορα, ἀτέλειες βαρύνουν τὰ πλαίσια τῶν θωρακίων (εἰκ. 19) μὲ τὰ ἀνεπιτυχῶς σχεδιασμένα ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια μέσα σὲ ἐλλείψεις. Ὁ προϊστάμενος τοῦ συνεργείου τῶν γλυπτῶν φαίνεται πὺς τὰ εἶχε ἐμπιστευθεῖ σὲ βοηθό του ὃχι καὶ τόσο ἐπιδέξιο. Τὴν ἀδεξιότητα προδίδει καὶ ἡ σύγκριση μὲ ὅμοιο γλυπτὸ τοῦ Μυστρά ἀρτιότερης τέχνης⁴⁴.

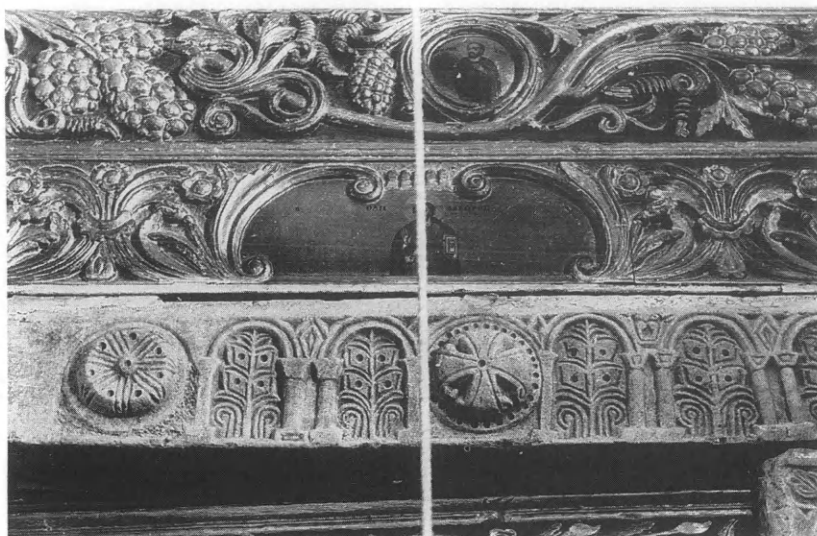
Καὶ τὸ τέμπλο τοῦ Διακονικοῦ⁴⁵, μὲ τὰ πλαδαρὰ ἀνθέμια τοῦ κοσμήτη μέσα σὲ τόξα, ποὺ στηρίζονται σὲ διπλοὺς, ὃχι ὁλότελα κατακορύφους κιονίσκους (εἰκ. 23-24), πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποδοθεῖ στὰ χέρια δευτερότερου τεχνίτη, ἴσως ἐκείνου ποὺ σκάλισε τὰ πλαίσια τῶν θωρακίων.

Ὁ κοσμήτης τῆς Πρόθεσης (εἰκ. 25 καὶ 16) ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ διαφορετικὰ γείσα. Στὸ ἀριστερό (εἰκ. 25) τὸν διάκοσμο συνιστοῦν σηρικοὶ τροχοὶ οἱ ὅποιοι ἐγκλείουν σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημες κεραῖες, ἀνθέμιο, πολυάκτινο ἀστέρι, πυροστρόβιλο. Οἱ τροχοὶ πλαισιώνουν σταυροφόρο κομβίο. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν μικρὰ τρίφυλλα. Οἱ γλυφές εἶναι πρισματικές. Τὸ γλυπτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στὸν 11ο αἰ. Στὴ δεξιὰ ἄκρα τοῦ γείσου σὲ ἰδιαίτερο, ὅπως φαίνεται, τεμάχιο, κόσμημα χιαστό, ἀπὸ τὰ συνηθισμένα κατὰ τὸν 12ο αἰ. Καὶ ὁ βόρειος κιονίσκος ἔχει τὴ μορφή δίδυμων ράβδων.

Τὸ δεξιὸ γεῖσο (εἰκ. 16) διακοσμεῖται μὲ σηρικοὺς τροχοὺς ἀπὸ διμερῆ ταινία, ἓνας περιβάλλει ἀνθέμιο καὶ ὁ ἄκρος δεξιὸς ἀνθέμιο σύνθετο. Ἀπὸ διμερῆ ταινία εἶναι καὶ οἱ κύκλοι μὲ τέσσερις κόμβους οἱ διαχωριζόμενοι ἀπὸ στρεπτὸ κιονίσκο καὶ ἐγκλείοντες ἐννεάφυλλα

44. Αὐτόθι πίν. 51.2.

45. Σχέδιο βλ. στὸν Ὁρλάνδο ὁ.π. 126, εἰκ. 1.

Εἰκ. 23-24. Κοσμήτης τοῦ Διακονικοῦ (γύρω στὸ 1200). Εἰκ. 25. Κοσμήτης τῆς Πρόθεσης, τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ 11ου αἰ. καὶ τὸ δεξιὸ μικρὸ τμήμα τοῦ 12ου αἰ.

ἀκανθόμορφα ἀνθέμια. Καὶ ἐδῶ οἱ γλυφές εἶναι πρισματικές. Τὸ γεῖσο ἔχει καὶ δύο κομβία μέσα σὲ κύκλο μορφῆς σχοινίου. Τὸ ἀριστερὸ κομβίον μὲ ἐξάκτινο ἀστέρι ἐξέχει λιγότερο, τὸ ἄλλο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔκτυπο, ρωμαλέο πυροστρόβιλο. Στὰ μεταξὺ τῶν κύκλων κενὰ τριγωνικά ἐξάρματα. Νὰ ἀποδώσει κανεὶς τὸ δεξιὸ αὐτὸ γεῖσο στὸν 12ο αἰῶνα;

5. Ἀνασκαφὴ στὸ χωριὸ Θεολόγος

Κοντὰ στὸν ναὸ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς τοῦ χωριοῦ Θεολόγος διενήργησα μικρὴ ἀνασκαφὴ κατὰ τὶς 5 καὶ 6 Νοεμβρίου τοῦ 1957, γιὰ τὴν ὁποία δὲν δημοσιεύθηκε τίποτε, ὅσο θυμᾶμαι.

Διακρινόταν ἄνοιγμα θύρας (τῆς δυτικῆς) μὲ σταθμοὺς ἀπὸ πωρόλιθο καὶ πιὸ μέσα, δεξιὰ, σὲ τοῖχο κάτω ἀπὸ δένδρο ἵχνη τοιχογραφίας. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς θύρας. Νωρίς, σὲ βάθος μόλις 0.50 μ., ἀριστερά, ἄρχισαν νὰ ἔρχονται στὸ φῶς σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Στοὺς σταθμοὺς τῆς θύρας οἱ τοῖχοι εἶχαν πάχος 1 μ., χτισμένοι μὲ πέτρες καὶ τεφρὸ χῶμα, χωρὶς ἀσβέστη. Π' αὐτὸ εἶναι πρόβλημα ἂν τὸ κτίριο στεγαζόταν μὲ καμάρα. Πλίνθοι δὲν βρέθηκαν. Ἀσβέστης εἶχε χρησιμοποιηθεῖ μόνο γιὰ τὸ σουβά. Μεταξὺ τῶν λίθων τῆς ἐπιχώσεως ἀνασύρθηκαν καὶ λίγα κεραμίδια. Ἡ ἐπίχωση εἶχε βάθος πρὸς Β. 0.95 καὶ πρὸς Ν. 0.70 μ. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἱεροῦ εἶχε ὁλότελα κρημνισθεῖ καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς τὰ θεμέλια. Τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο ὕψος τοίχων ἦταν 0.95 μ.

Ἦλθε λοιπὸν στὸ φῶς ναῖσκος σὲ τύπο αἵθουσας, μήκους μὲ τὴν ἀψίδα γύρω στὰ 7 μ. καὶ πλάτους 3.20 μ. Τὸ τέμπλο ἦταν χτιστό. Σώζεται ἡ βάση τοῦ ποδαρικοῦ, ὅπου θὰ ἦταν ζωγραφισμένη ἡ Παναγία. Μπροστὰ σχηματιζόταν θρανίον. Κοντὰ στὴ ΒΑ. γωνία κοίλωμα τοίχου εἶχε μορφὴ ἑρμαρίου. Θρανίον διαμόρφωνε ὁ φυσικὸς βράχος στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ κτίσματος. Πρὸς Δ. ὁ ναὸς ἦταν λίγο παρὰ γωνος. Τὸ δάπεδο ἀποτελοῦσαν ἄλλοῦ χῶμα καὶ ἄλλοῦ πλάκες, πῆλινες στὴν ὥραία πύλη. Ὁ διάκοσμος τῶν μακρῶν πλευρῶν κοντὰ στὸ ἔδαφος ἐμμεῖτο πλάκες μαρμάρου, χρώματος κεραμιδιοῦ μὲ καστανὲς κυματιστὲς γραμμὲς ἢ χρώματος πρασίνου μὲ γραμμὲς βαθυπράσινες. Πάνω ἀπὸ τὴ μίμηση ὀρθομαρμάρωσης τοῦ βόρειου τοίχου τὸ βάθος τῶν τοιχογραφιῶν ἦταν πράσινο. Θύρα ὑπῆρχε καὶ στὸν νότιο τοῖχο μὲ ἄνοιγμα 0.80 μ. Μέσα στὸν ναό, κάτω ἀπὸ τὸ δένδρο, δεξιὰ τῆς νότιας θύρας καὶ σὲ ἐλάχιστο βάθος ἐντὸς τοῦ χώματος, βρέθηκαν περίπου τρία θρυμματισμένα ἀνθρώπινα κρανία.

Εὐρήματα

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς συνίσταντο σὲ μικρὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ποὺ κατετέθηκαν στὸ Μουσεῖο Μυστρά.

1. Τμῆμα κεφαλῆς ἁγίου γέροντος, διαστ. 0.11X0.05 μ. Διακρίνονται ἡ μύτη, τὰ μάτια, τὸ μέτωπο καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ μουστάκι καὶ τὴ γενειάδα. Τὴν ἐπιδερμίδα ἀποδίδει ὠχρά, τὶς σκιὲς χρῶμα πράσινο, τὰ χαρακτηριστικὰ καστανό, τὰ φῶτα πλατιὲς λευκὲς γραμμὲς. Προφανῶς εἶναι ἔργο τοῦ 14ου αἰ.
2. Κάτω τμῆμα προσώπου νέου ἀγένειου ἁγίου, διαστ. 0.065X0.045 μ.
3. Κεφαλὴ ἀπὸ τὸ πηγούνι ἕως τὰ μάτια μορφῆς κατὰ ἀριστερὸ κρόταφο, διαστ. 0.025X0.038 μ.
4. Δεξιὸ αὐτί, μέρος ὀφθαλμοῦ, γενειάδος, μαλλιῶν καστανῶν νέου ἀνδρα, διαστ. 0.035X0.035 μ.
5. Μύτη καὶ ἀριστερὸς ὀφθαλμὸς ἁγίου, διαστ. 0.03X0.025 μ.
6. Μάτι, διαστ. 0.025X0.038 μ.
7. Λαιμὸς καὶ τὸ κάτω μέρος, περίπου ὡς τὸ ἄνω τμῆμα τῆς μύτης, νέου ἀγένειου προσώπου, διαστ. 0.07X0.05 μ.

6. Ναός τοῦ Προδρόμου Συντζάφη (1625)

Ἡ ἐκκλησία⁴⁶ ἀνῆκε σὲ μοναστήρι ὑπαγόμενο στὴν ἄλλοτε Ἐπισκοπὴ Βρεσθένης. Ἡ μονὴ διαλύθηκε τὸ 1833 μὲ τὴ διάλυση μονῶν ἐπὶ Ὅθωνος⁴⁷. Βρίσκεται κοντὰ στοῦ χωριὸ τῆς Λακεδαιμόνος Χρύσαφα.

Τὸ μονοκάμαρο καθολικὸ ἔχει ὑποστεῖ πολλές ζημιές⁴⁸. Ρωγμὴ κατὰ μῆκος τῆς κορυφαίας γενέτειρας ἔχει πλάτος 2-5 ἐκ. Ἄλλη ρωγμὴ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βόρειου τοίχου κατευθύνεται λοξὰ διὰ τῆς στέγης ὡς τὴ ΝΑ. γωνία. Ἄλλες δύο στὸν νότιο τοῖχο ἀπὸ πάνω ὡς κάτω. Τὸ δυτικὸ τύμπανο ἔχει ἀποκολληθεῖ ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο. Καὶ τὸ ἀνατολικὸ τύμπανο εἶναι ἀποκολλημένο ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία. Ἐξωτερικὰ ἔχουν χτίσει δύο μεγάλες ἀντηρίδες στὸν νότιο τοῖχο, δύο στὴν ἀψίδα καὶ ἄλλες δύο στὸν βόρειο τοῖχο, συνδεόμενες μάλιστα μεταξὺ τους διὰ τοίχου ἐφαπτομένου στὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Στὴν ἐσωτερικὴ παρειά τοῦ δυτικοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὴ θύρα σὲ πέντε σειρὲς ἡ ἡμιεξίτηλη κτητορικὴ ἐπιγραφή:

+ [Ἀνηγέρθη] ἐκ β(ά)θρ(ω)ν γῆς κ(αὶ) ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς οὗτος.
τοῦ ἁγίου κ(αὶ) ἐνδόξου προφήτου [Προ]δρόμου κ(αὶ) Βαπτιστοῦ Ἰωάννου τοῦ ἐπονομα-
ζομένου Συντζάφη. Διὰ ἐξόδου κ(αὶ) κ[όπ]ου τοῦ [όσιωτ]άτου ἐν ἱερομονάχῃ Κυρίου Δανιὴλ το(ῦ)
Ε. κλη. [ἄμα δ]ὲ κ(αὶ) κυρίου Γεωργίου... [καὶ] τῇ σηνβύα (αὐτοῦ)... εἰς ψυχικὴν σ[ωτη]ρίαν
... ἐν ἔτει ἀπὸ [θ] [ῖα]ς οἱ[κονομίας] αχκε ΜΗΝΙ ΑΥ[ΓΟΥ]ΣΤΟΥ Κ̅ Ἰν(δικτιῶ)νος Η̅.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος μὲ τοιχογραφίες καλῆς ποιότητος.

Ἐκατέρωθεν τῆς κορυφαίας γενέτειρας τῆς καμάρας δεκατέσσερις σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Προδρόμου, ἐπτά σὲ κάθε πλευρά. Ἀρχίζουν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ νότιο σκέλος. Διακρίνονται: 1) Ὁ Ζαχαρίας (μέσα στὸν ναὸ) καὶ δεξιὰ ὄμιλος Ἑβραίων. 2) Ἡ Γέννησις τοῦ Προδρόμου. 3) Ἡ Βρεφοκτονία μὲ τὴν Ἑλισάβετ, ποὺ φεύγει πρὸς τὰ δεξιὰ βαστάζοντας τὸ νήπιο. 4) Ὁ φόνος τοῦ Ζαχαρία ἀπὸ στρατιώτη μπροστὰ σὲ Τράπεζα⁴⁹. 5) Ὁ μικρὸς Ἰωάννης ὁδηγούμενος ἀπὸ ἄγγελο στὴν ἔρημο. 6) Ὁ Ἰωάννης μετωπικὸς διδάσκων. Ἀριστερά του ὄμιλος Ἑβραίων καὶ δεξιὰ ὄμιλος στρατιωτῶν. 7) Ὁ Ἰωάννης βαπτίζων. Στὸν δεξιὸ βράχο ὄχθης πίσω ἀπὸ ὁμάδα Ἑβραίων ὁ Χριστός.

Στὸ βόρειο σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὰ δυτικά: 8) Στὸ μέσον ὁ Ἰορδάνης. Στὴν ἀριστερὴ ὄχθῃ ὁ Ἰωάννης σχεδὸν κατὰ δεξιὸ κρόταφο εὐλογώντας. Πίσω του καὶ πίσω ἀπὸ

46. Λίγες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, ὁ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετία (Ἀθήναι 1962) 145 σημ. 2.

47. Φ. Κουκουλές, Διὰ τὴν Οἰνουντιακὴν Ἱστορίαν, Μαλεβός 20, 1922, 22.

48. Τὸ μνημεῖο εἶχα ἐπισκεφθεῖ στίς 14-10-1959.

49. Ὅπως εἶναι γνωστὸ (Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, μητρ. πρ. Λεοντοπόλεως, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας 160), ἀρκετοὶ ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας

ταυτίζουν τὸν πατέρα τοῦ Προδρόμου μὲ τὸν ὁμώνυμο Ζαχαρία, τὸν γιὸ Βαραχίου, ποὺ φονεύθηκε μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου (Ματθ. κγ' 35). Ἴσως ἡ τοιχογραφία τῆς μονῆς Συντζάφη ὀφείλεται σὲ σύγχυση τῶν δύο ὁμωνύμων προφητῶν. Στὴν Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης πάντως Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909) 175-179, Πῶς ἱστορίζονται τὰ θαύματα τοῦ Προδρόμου, δὲν ἀναφέρεται σκηνὴ μὲ τὸν φόνο τοῦ Ζαχαρία.

βράχους ὅμιλος Ἑβραίων. Στὴ δεξιὰ ὄχθη ὁ Χριστὸς πρὸς τὸν ὁποῖο ἔρχονται δύο πρεσβύτες μετὰ τὴν ῥάχη στραμμένη πρὸς τὸν Βαπτιστή. 9) Στὶς ἄκρες ἀπὸ ἑνὸς βράχου μετὰ ὁμάδες Ἑβραίων. Πρὸς τὸ μέσον ὁ Χριστὸς μέσα σὲ ἁλώνι. Δεξιὰ του σεβίζει ὁ Πρόδρομος. 10) Ὁ Πρόδρομος μπροστὰ στὸν Ἡρώδη, ποὺ κάθεται σὲ θρόνο στὸ μέσον. Δεξιὰ του στρατιῶτες. 11) Ὁ Ἰωάννης ὁδηγούμενος στὴ φυλακὴ ἀπὸ στρατιώτη. 12) Τὸ Συμπόσιο τοῦ Ἡρώδη μετὰ τὴν Σαλώμη, ἣ ὁποία πάνω στὸ κεφάλι τῆς κρατεῖ πινάκιο μετὰ τὴν κεφαλὴ τοῦ ἁγίου. Οἱ ἄλλες δύο σκηνές εἶναι κατεστραμμένες⁵⁰.

Οἱ παραστάσεις στὸν ναὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ εἶναι εἴκοσι ὀκτώ. Ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀπλώνονται στὸ κάθε σκέλος τῆς καμάρας σὲ διπλὴ σειρὰ. Στὴ Σταύρωση εἰκονίζονται καὶ οἱ συσταυρωθέντες ληστές. Χαμηλὰ στὴν ἐκκλησίᾳ ὁλόσωμοι ἅγιοι.

Οἱ τοιχογραφίες στὰ χρώματα θυμίζουν λίγο τὸν διάκοσμο τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης μέσα στὰ Χρύσαφα. Ἐδῶ ὅμως οἱ σκηνές ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

50. Σὲ εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, I, Ἀθῆναι 1956, εἰκ. 168 καὶ II, 1958, 153) οἱ σκηνές ποὺ περιβάλλουν τὴν κεντρικὴ μορφὴ τοῦ ἁγίου εἶναι καὶ ἐκεῖ δεκατέσσερις. Ἡ εἰκόνα χρο-

νολογεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. Στὴ μεταγενέστερη *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* ἀναφέρονται δώδεκα σκηνές.

Η ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ

Τοῦτα τὰ πρῶτα πρόχειρα συμπεράσματα γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ Ὠρωποῦ στηρίζονται στὶς ἀπὸ μνήμης εἰκόνες τῶν ἀνασκαφῶν καὶ σὲ μερικὲς ἐπὶ τόπου ἡμερολογιακὲς σημειώσεις.

Ὁ χώρος τοῦ ἀρχαίου Ὠρωποῦ κατοικήθηκε ἀπὸ πολὺ παλιά, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα: κεραμικὴ καὶ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν σὲ στρώματα ἀπὸ βάθους 1.50 μ. καὶ κάτω σὲ διάφορες μεριές. Ἀνατολικά: πλατεία Δαβάκη, οἰκόπεδα ΟΤΕ καὶ Ἀνδριᾶ (ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα). Βόρεια: οἰκόπεδο Μαρουσῶς Ἰωακείμ (ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανούς, ὄστρακα ΥΕ χρόνων). Ἰδιαίτερα πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατοίκηση τοῦ Ὠρωποῦ στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἔχουμε ἀπὸ τὴ θέση Παλαιὸς Ὠρωπός, 3 χλμ. περίπου ΝΔ. τῆς Σκάλας, στὰ οἰκόπεδα Λεχουρίτη, Βουτσᾶ καὶ Κουμπούνη. Στὰ οἰκόπεδα αὐτὰ ἐντοπίστηκε σὲ βάθος 1.50-2.50 μ. μυκηναϊκὸ στρώμα μὲ λείψανα κτίσματος καὶ ἄφθονη κεραμικὴ, ἐνῶ σὲ βάθος 2.50-3.60 μ. ἀποκαλύφθηκε ΜΕ στρώμα, ἀνῆκον πιθανῶς σὲ ΜΕ τύμβο, μὲ ἄφθονη κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ διάσπαρτα ὀστά.

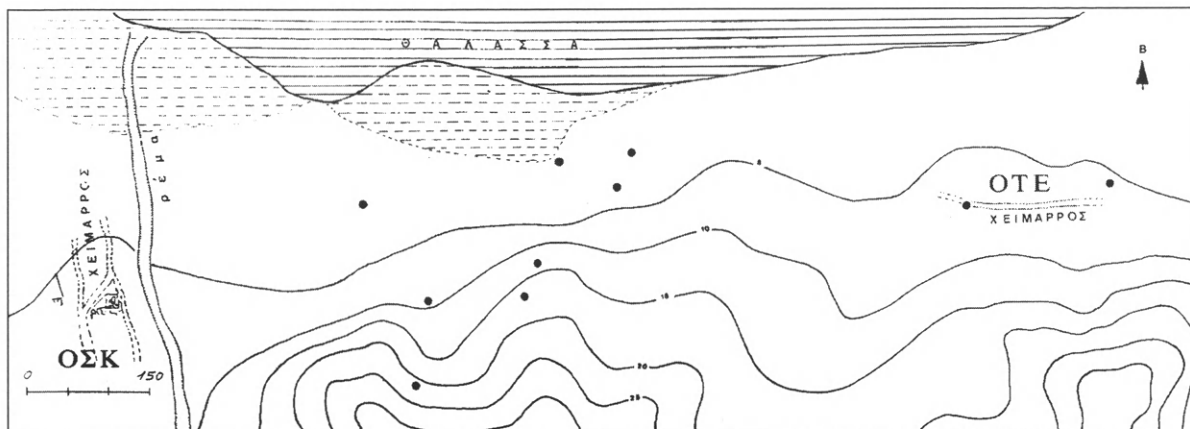
Πὰ ὅλους τοὺς παραπάνω χώρους δὲν ἔχουμε ἐπαρκὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ συνέχιση τῆς χρήσεως καὶ στὶς ἐπόμενες ἐποχὲς ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως καὶ τοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Λ.χ. γιὰ τὴ θέση Σοχώρια δὲν ἔχουμε ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα. Πὰ τὴν περιοχὴ στὰ ἀνατολικά τῶν Ν. Παλατιῶν (πλατεία Δαβάκη) ἔχουμε στοιχεῖα ἀπὸ κεραμικὴ τάφων τῶν μυκηναϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων μόνο, ἐνῶ ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ ΟΤΕ ἔχουμε ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα γιὰ σίγουρη χρῆση τοῦ χώρου στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους (τοιχος, στρώση ἀρχαίου δρόμου καὶ ἄφθονη κεραμικὴ τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἕως καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων). Μία στρώση τοῦ δρόμου μάλιστα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στὴ μετέπειτα κλασικὴ ἐποχῇ. Οἱ ἐπόμενες ἐποχὲς (ἐλληνιστικὴ, ὑστερορρωμαϊκὴ, παλαιοχριστιανικὴ) εἶναι βεβαιωμένες ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ δρόμου καὶ τὴν ὑπαρξὴ τάφων τῶν χρόνων τους. Μετὰ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. καὶ σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας πρέπει ὁλόκληρὴ ἡ περιοχὴ αὐτὴ νὰ ἐγκαταλείφθηκε, γιὰτὶ ἀνασκαφικὰ διαπιστώθηκε ὅτι τὸ παλαιοχριστιανικὸ στρώμα εἶναι σχεδὸν παντοῦ ἐπιφανειακὸ καὶ καλύπτεται μόνο ἀπὸ σύγχρονη ἐπίχωση.

Ἀπὸ λείψανα κτισμάτων ποὺ ἀποδόθηκαν σὲ λιμενικὰ ἔργα καὶ ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ ἐδάφους (στρώμα θαλασσινῆς ἄμμου καὶ ὑπαρξὴ θαλασσινῶν ὀστρέων) σὲ ἀνασκαφὲς ποὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὴ σημερινὴ παραλία 50 μ. καὶ ἀλλοῦ μέχρι καὶ 300 μ., συμπεραίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τόσο στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. ἕως καὶ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ., ἡ θάλασσα ἦταν βαθύτερα στὴν ξηρὰ ἀπὸ ὅ, τι σήμερα. Ἀπὸ στρώματα ἄμμοχάλικου καὶ κροκαλῶν ποὺ βρέθηκαν σὲ πολλὰς μεριές, καθὼς καὶ ἀπὸ διαπιστωμένες στρωματογραφικὰ κοῖτες σχετικὰ μεγάλων ποταμῶν ἢ χειμάρρων (οἰκόπεδο ΟΣΚ)¹ ἢ μικροτέρων (οἰκόπεδο

1. Ὁργανισμὸς Σχολικῶν Κτιρίων.

ΟΤΕ και άλλου), συμπεραίνεται ότι όλη ή περιοχή της Σκάλας και των Ν. Παλατιών διαρρεόταν από άφθονα νερά που έφερναν ευφορία αλλά και κινδύνους, πλημμύρες, καταστροφές (οικόπεδα ΟΣΚ και ΟΤΕ). Τοῦτο ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους της νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν χώρο καὶ νὰ μετακινηθοῦν μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἐπικίνδυνους χειμάρρους. Οἱ μεγαλύτερες πλημμύρες πρέπει νὰ σημειώθηκαν στοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς καὶ ἀρχαῖκους χρόνους. Αὐτὸ διαπιστώθηκε στὸν δυτικὰ εὐρισκόμενον πλούσιον γεωμετρικὸ οἰκισμό (ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου ΟΣΚ). Ὅλα τοῦ τὰ κτίσματα βρέθηκαν κάτω ἀπὸ χαρακτηριστικὸ στρώμα ἀμμοχάλικου μὲ ἐμφανὴ στοιχεῖα ἥρεμης ἐγκατάλειψης (ὄχι ξαφνικῆς καταστροφῆς). Οἱ κάτοικοι εἶχαν ἀφήσει στὴ μέση τίς ἐργασίες τοὺς (μεταλλουργικές, κλιβάνους μὲ φωτιές κλπ.), ἀλλὰ εἶχαν πάρει ὅλα τὰ ὑπάρχοντά τους, γιατί δὲν βρέθηκαν ἐπὶ τόπου σκευή, ἀγγεῖα ἢ ἄλλα οἰκιακὰ ἀντικείμενα. Οἱ κάτοικοι τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ ἀναγκάστηκαν νὰ τὸν ἐγκαταλείψουν ἐξ αἰτίας τῶν νερῶν ποὺ κατέβηκαν ἀπὸ τὸν Νότο (διάσελο τῶν λόφων Λουμπέρδι καὶ Λαγοβούνι). Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ στρώματα τοῦ ἐδάφους γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό καὶ ἀπὸ τοὺς ἐνισχυμένους τοίχους, νότια καὶ ἀνατολικά, τῶν κτισμάτων του. Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὰ νερά ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους νὰ φύγουν ἀπὸ τὸν οἰκισμό τους ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν τελείως, εἴτε γιατί ὁ κίνδυνος ἦταν τοπικὸς, εἴτε γιὰ νὰ μὴ βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὰ κτήματά τους. Οἱ κάτοικοι πῆγαν λίγο δυτικότερα, περίπου 500 μ. Αὐτὸ συνέβη στοὺς ἀρχαίους χρόνους. Στὴ νέα θέση ποὺ διάλεξαν ἔχτισαν μὲ πολλὴ φροντίδα τὰ νέα σπίτια τους, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ σπῆτι μὲ ὠραία πρόσοψη, δύο ἄνετα δωμάτια, λιθοστρωμένο στεγανὸν χωρὸ γιὰ ἀποθήκευση, ἐστία, λουτρὸ σὲ δωμάτιο μὲ θέρμανση καὶ ἄλλες λεπτομέρειες (δάπεδα, ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα μέσα στὸ ἔδαφος κλπ.). Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπεκτάθηκε γιὰ νὰ γνωρίζουμε τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, κρίνοντας ὅμως ἀπὸ τὸ μήκος τοῦ δρόμου ποὺ μὲ φορὰ Β.-Ν. βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ ἀρχαίου σπιτιοῦ, πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλος. Ὁ κίνδυνος τῶν νερῶν ὅμως πρέπει νὰ ἐξακολούθησε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ στρώματα τοῦ ἀμμοχάλικου ποὺ κάλυψαν τὸ ἀρχαῖον σπῆτι, ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες στρώσεις ἄμμου καὶ χαλικίων τοῦ ἀρχαίου δρόμου καὶ ἀπὸ τὸν ἐνισχυμένο μὲ μεγάλες πέτρες ἀνατολικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ δρόμου ποὺ βρέθηκε γκρεμισμένος. Φαίνεται ὅτι κάτι (νερὸ πάλι;) τὸν ὥθησε ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Ὁ ἀρχαῖος οἰκισμός, ἀπὸ ὅσο συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχαίου σπιτιοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε, ἐγκαταλείφθηκε στὸ τέλος (;) τῶν ἀρχαίων χρόνων, ξαφνικὰ καὶ βίαια. Εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἐκεῖ καὶ βρέθηκαν μικρὰ ἀγγεῖα, ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα (μαχαίρια) καὶ ἄλλα ἀντικείμενα μικρὰ (πessός). Στρώμα μαῦρο μὲ στάχτες ἦταν ἀπλωμένο σὲ ὅλο τὸν χωρὸ. Τὰ ἴχνη αὐτὰ τῆς ξαφνικῆς καταστροφῆς καλύφθηκαν στὴ συνέχεια ἀπὸ τὰ στρώματα τῆς ἄμμου καὶ τῶν χαλικίων, καὶ κατηφόρισαν ἀπὸ τὰ νότια (πλημμύρες ἢ νεροκατεβασιές ἀπὸ ὀρμητικὲς βροχές). Πρὸς τὰ ποῦ μετακινήθηκαν οἱ τρομαγμένοι κάτοικοι τῆς ἀρχαῖκῆς ἐποχῆς δὲν γνωρίζουμε, γιατί ἀνασκαφικὰ δὲν ἔχουν ἀκόμη διαπιστωθεῖ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα (θεμέλια σπιτιῶν) τῆς ἐπόμενης ἐποχῆς, τῶν κλασικῶν χρόνων. Ὑποθέτουμε ὅτι ὁ χώρος τοῦ κτήματος τῶν φυλακῶν, ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ, θὰ μᾶς δώσει πιθανὸν τὴν ἀπάντηση (εἰκ. 1).

Ἡ τύχη καὶ ἡ περιέργεια, ποὺ εἶναι κοινὸ χάρισμα ὅλων τῶν ἀρχαιολόγων, καθὼς καὶ οἱ ἐνθαρρύνσεις τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Βασ. Πετράκου, βοήθησαν στὴ διενέργεια τῶν μικρῶν σωστικῶν (σὲ ἰδιωτικὰ οἰκόπεδα) καὶ μεγάλων (σὲ κοινοτικούς καὶ δημόσιους χώρους) ἀνασκαφῶν. Τὰ ἐδῶ πρῶτα συμπεράσματα εἶναι περισσότερο προσωπικὲς σκέψεις. Ἡ συστηματικὴ μελέτῃ τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων, τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν λοιπῶν εὕρημάτων ποὺ αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἀπασχολοῦν τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ τῆς Ἐφορείας, καθὼς καὶ τὰ νεότερα στοιχεῖα ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τίς συνεχιζόμενες ἐρευνες (ἀνασκαφὲς σὲ οἰκόπεδα), θὰ δώσουν τὰ τελικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν κατοίκηση, τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ὠρω-

Εἰκ. 1. Γενικό τοπογραφικὸ τοῦ ἀρχαίου Ὠρωποῦ μετὰ δὴλωση τῶν θέσεων εὕρεσης ἀρχαίων τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

ποῦ. Τότε ἴσως ἐπαληθευθεῖ καὶ ἡ ρομαντικὴ θεωρία στὴν ὁποία κατέληξε ἡ ἀνασκαφέας — γοητευμένη ἀπὸ τὸ θέαμα τόσων ἐλλειροειδῶν, ἀψιδωτῶν καὶ κυκλικῶν κτισμάτων τοῦ πλούσιου παραθαλάσσιου γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ (οἰκόπεδο ΟΣΚ): ἡ ταύτιση τοῦ οἰκισμοῦ μετὰ τὴν ὁμηρικὴ Γραῖα. Ὡς αἰτία ἐγκαταλείψεώς της θεώρησε τὶς πλημμύρες ἀπὸ ἓνα μεγάλο χεῖμαρρο τῆς περιοχῆς ποὺ μπορεῖ νὰ λεγόταν Ὠρωπός (γιατὶ ὄχι;), ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὴν περιοχὴ καὶ στοὺς κατοίκους, οἱ ὁποῖοι διωγμένοι ἦλθαν στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τῶρα τοῦ ποταμοῦ καὶ ὁργανώθηκαν ὡς πόλις μετὰ τὴν παραδομένη γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὀνομασίᾳ Ὠρωπός καὶ τὴ γνωστὴ ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἱστορία της.

ΑΛΙΚΗ ΔΡΑΓΩΝΑ

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΩΡΩΠΟΥ

Τὸ κείμενο πὺν προηγείται μοῦ εἶχε παραδοθεῖ τὸ 1988 ἀπὸ τὴν Ἀλίκη Δραγώνα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό της (3 Ἰουλ. 1988). Τῆς εἶχα ζητήσει νὰ συντάξει μιὰ σύντομη ἔκθεση γιὰ τὶς ἀνασκαφές Ὡρωποῦ πὺν εἶχε κάνει, γιὰτὶ μ' ἐνδιέφεραν τὰ γενικὰ συμπεράσματα της. Ἐπρόκειτο φυσικὰ ἐκείνη νὰ δημοσιεύσει τὶς ἀνασκαφές πὺν εἶχε διενεργήσει στὴ Σκάλα καὶ τὸν παλιὸ Ὡρωπὸ καὶ χαιρόταν μὲ τὴ σκέψη τῆς μελλοντικῆς μελέτης.

Τὸ κείμενο τῆς Ἀλίκης Δραγώνα (ἡ ἴδια τοῦ εἶχε δώσει τίτλο «Ὁ ἀρχαῖος Ὡρωπὸς μετὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν τελευταίων χρόνων») εἶναι τὸ πρῶτο πὺν μᾶς δίνει σταθερὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχαιότερη ἱστορία καὶ τοπογραφία τοῦ Ὡρωποῦ. Προσδιορίζεται ἡ θέση τοῦ γεωμετρικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαϊκοῦ Ὡρωποῦ καὶ ἀποκαλύπτεται ἡ σημασία τῆς ὑπάρξεως τοῦ ποταμοῦ-χειμάρρου δυτικὰ τῆς Σκάλας. Κατὰ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια, ἔπειτα ἀπὸ πυρκαγιές πὺν γύνωσαν τοὺς λόφους Λουμπέρδι καὶ Λαγοβούνη στὰ νότια, ὅχι ἀσυνήθιστες κατὰ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς στίχους τῆς *Ἰλιάδος* (Β 455-456), μεγάλες κατεβασίες σώρευσαν τὸ καθαρὸ χῶμα πὺν ἀποτελεῖ τὴν δυτικὰ τῆς Σκάλας πεδιάδα. Ὅπως εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸ 1929 ὑποθέσει ὁ Ἀντ. Χατζῆς (*Ἀθηνᾶ* 41, 1929, 200-201), τὸ ὄνομά της ἡ πόλη τοῦ Ὡρωποῦ τὸ πῆρε ἀπὸ ὁμώνυμο ποτάμι. Τὸ ποτάμι τὸ βλέπαμε, ἀγνοοῦσαμε ὅμως τὴ σημασία του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ γεωμετρικοῦ Ὡρωποῦ στὸ οἰκόπεδο τοῦ ΟΣΚ διαπιστώνουμε πόσο ἰσχυρὸς ὑπῆρξε ὁ ποταμὸς αὐτὸς καὶ ποιά τὰ ἀποτελέσματά του, καταστρεπτικὰ στὴν ἀρχή, εὐεργετικὰ κατόπιν, ὅταν δημιούργησε μέρος τῆς εὐφορῆς δυτικῆς πεδιάδας.

Ὁ D. Knoepfler (*Oropos, Colonie d'Érétrie, Histoire et Archéologie*, Les Dossiers no 94, mai 1985, 52) ὑποστήριξε ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ὡρωποῦ εἶναι τοπικὴ παραλλαγὴ τοῦ Ἀσωπὸς (Ἀρωπὸς-Ὡρωπὸς) καὶ ὅτι τὸ ὄνομά της ἡ πόλη τὸ πῆρε ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ καὶ ἱστορικὸ ποτάμι. Τοῦτο δὲν φαίνεται ἀκριβές. Τώρα γνωρίζουμε ποίος εἶναι ὁ ποταμὸς Ὡρωπὸς· ὁ Ἀσωπὸς βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ Σκάλα, 3,5 χιλιόμετρα, καὶ οἱ συνέπειες τῆς δράσης του ἦταν γνωστὲς στοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς. Δὲν θὰ ἔχτιζαν πόλη σὲ σημεῖο πὺν νὰ τὸ ἀπειλοῦν τὰ νερά του, τὰ ὁποῖα κυλοῦσαν τακτικά, ἄλλοτε ἡρεμα, ἄλλοτε ἀπειλητικά (πρβ. Θουκυδ. II 5, 2), ἐφ' ὅσον ἦταν δυνατόν νὰ φθάσουν ὡς τὰ σπίτια τους. Ὁ Ὡρωπὸς, τὸ ποτάμι πὺν βρίσκει-ται δυτικὰ τῆς Σκάλας, εἶναι ἐκεῖνος πὺν κατέβασε τὰ χῶματα πὺν σκέπασαν τὸν γεωμετρικὸ οἰκισμό. Σήμερα γνωρίζουμε πολὺ καλὰ τὶς συνέπειες τῶν πυρκαγιῶν τῶν βουνῶν. Οἱ βροχὲς πὺν ἀκολουθοῦν παρασύρουν ἀνυπολόγιστες ποσότητες χωμάτων οἱ ὁποῖες ἀποτίθενται στὰ χαμηλά, ἐπίπεδα, ἐδάφη. Ἄν δεχθοῦμε καὶ τὴν εὐλογη ὑπόθεση τῆς Ἀλίκης Δραγώνα ὅτι ὁ γεωμετρικὸς Ὡρωπὸς εἶναι ἡ Γραῖα, τότε μὲ τὴν καταστροφὴ καὶ κατάχωσή της ἔσβησε τὸ ὄνομά της καὶ οἱ ντόπιοι ἔδωσαν τὸ ὄνομα τοῦ νικητῆ ποταμοῦ στὴ νέα πόλη τους, ἴσως ἀπὸ δεισιδαιμονία. Ἡ Γραῖα, ἀφανισμένη, παρέμεινε ὡς ἀνάμνηση πὺν τὴν διέσωσε τὸ ἔπος.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

CHALANDRIANI ON SYROS

AN EARLY BRONZE AGE CEMETERY IN THE CYCLADES

Nearly one hundred years ago Christos Tsountas uncovered a large prehistoric cemetery at Chalandriani on the Cycladic island of Syros. Ever since its discovery and the first publications this site has played an important role in the development of our knowledge of the prehistoric cultures in the Cyclades and in the Aegean world as a whole¹. Many archaeologists have included Chalandriani in their itineraries through the Aegean, or referred to the finds from the cemetery in their studies of the prehistory of the Cyclades, while a few have conducted fieldwork there. A short account of the results of these various researches is presented in the first part of this paper. Together they formed the starting point for a new field project carried out in 1991. Based on the evidence given in the earlier publications and augmented by the results of the topographical survey carried out at Chalandriani, I here present a detailed picture of the spatial characteristics of the cemetery, followed by a discussion of the architectural features of the tombs in it.

The second part of this paper attempts to place the cemetery at Chalandriani in a wider geographical and historical context. The cemetery has long been regarded as an anomaly, mainly because of its size²; whereas most Early Cycladic cemeteries contain about twenty graves, it may have held up to 1.000. The scarcity of other excavated or surveyed Early Bronze Age sites on Syros has also enhanced its exceptional character. It is argued here that the cemetery was part of a pattern of extensive habitation that included numerous prehistoric sites spread out over the whole island. Although not yet confirmed through systematic archaeological fieldwork, enough indications exist to suggest widespread habitation on Syros during the prehistoric period. It is within this context of site patterns that we must examine the cemetery at Chalandriani³.

1. Many people have assisted me in various ways, either in the research on Syros or during the writing of this paper. Peter Attema, Willem Jongman and Ed van der Vliet have read and commented on earlier versions of this paper. I thank them for their valuable suggestions which have helped to clarify the final reading of the text. I wish to express my gratitude to the Council of the Archaeological Society at Athens and the General Secretary, Dr. B. Petrakos, for granting me permission to study and prepare for publication the results of the excavations carried out by Klon Stephanos and Christos Tsountas at Chalandriani. The topographical survey of 1991 was undertaken with the permission of the Ephorate of the Cyclades, for which I should like to thank its director, Dr. Ph. Zappeiropoulou.

The Institute for Aegean Prehistory in New York made a generous financial contribution to this fieldwork, which stood under the auspices of the Netherlands Institute at Athens.

The following abbreviations are used in this paper: EBA: Early Bronze Age; EC: Early Cycladic; LN: Late Neolithic; MBA: Middle Bronze Age; MC: Middle Cycladic; LC: Late Cycladic.

2. For the results of recent excavations at Manika in Euboea which have revealed an equally large cemetery, see Sampson (1985); (1988).

3. A prominent place for Chalandriani within a network of trading sites in the EBA Cyclades has been recently argued by Broodbank (1993).

1. THE CEMETERY AT CHALANDRIANI

Previous archaeological research

The site of the prehistoric cemetery at Chalandriani remained unknown to antiquarians and travellers until the middle of the nineteenth century. It has since witnessed a number of visitors and scholars. The first person to publish an account of his findings there was the Greek antiquarian Georgios Papadopoulos⁴. During his visit to Syros in 1861 he travelled to the area of Chalandriani, after having received word that ancient vases from tombs had been found in the northern part of the island. These tombs lay east of the village of Chalandriani on a plateau between two dry stream beds, while others were seen on the eastern slopes of the plateau, some of which were submerged in the sea. Papadopoulos estimated the original number of tombs belonging to this cemetery at approximately 1.000⁵.

In the 1870s a medical doctor from Hermoupolis, Klon Stephanos, wrote some reports on the antiquities on Syros (his main interest, however, was epigraphical)⁶. He also undertook several excavations at different locations on the island, including Chalandriani but unfortunately never published a detailed report of these. A large group of objects in the prehistoric collection of the National Archaeological Museum in Athens are labelled as coming from his excavations⁷.

In May 1894 the British archaeologist Robert C. Bosanquet, while waiting for a ship to continue his journey in the Aegean, went to visit the prehistoric cemetery at Chalandriani⁸. According to Bosanquet the tombs lay scattered on a headland, bordered by two small ravines. On the "east shoulder of the hill" he examined one tomb: it was still intact, but the capstone and most of the finds had been removed.

During the summer of the same year (1894) the German archaeologist Ludwig Pollack visited Syros and the cemetery at Chalandriani⁹. He did not make any new discoveries, but was able to see many tombs (their contents had unfortunately disappeared from the site). Some of the objects were in private collections in Hermoupolis, and were described by him. They included a marble goblet and a frying pan with decorated base.

The year 1898 marks the beginning of a more careful and methodical investigation of the cemetery at Chalandriani. In the summer of that year the Greek archaeologist Christos Tsountas made his second tour of the Cycladic islands on behalf of the Archaeological Society at Athens. He excavated at a number of sites on Siphnos and Syros (fig. 1)¹⁰. In the following year (1899) he published a report on the excavations at Chalandriani (a complete account of the results never followed)¹¹.

4. Papadopoulos (1862); a Greek translation of the same article appeared in Papadopoulos (1865).

5. "...le nombre des tombeaux est prodigieux, et il doit bien y en avoir plus de mille; mais un centaine à peine ont été ouverts à différentes époques par des paysans dont les champs sont situés près de ces lieux, et on y a trouvé nombre de vases" (Papadopoulos 1862, 225).

6. Stephanos (1874); (1875).

7. Some of the artefacts excavated by Stephanos are illustrated in Zervos (1957) figs. 192-6.

8. Bosanquet (1895-96).

9. Pollack (1896).

10. A preliminary note on his activities was published in *IAE* 1898, 15-16.

11. Tsountas (1899); other studies referring to material excavated at Chalandriani are Kahrstedt (1913); Aberg

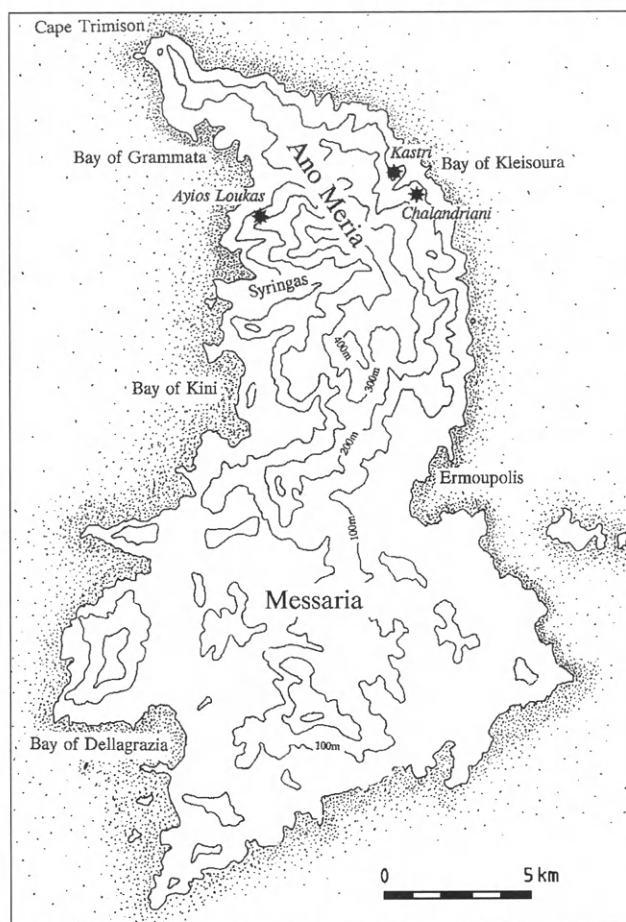

Fig. 1. The island of Syros with the locations of the sites excavated by Tsountas in 1898.

In 1962 Christos Doumas, epimelete of the Cyclades at the time, excavated eight tombs at Chalandriani, all of which had been partly destroyed. Only one of them still contained any objects¹². Unfortunately, bad weather conditions prevented a complete documentation of this rescue excavation.

In this century visiting archaeologists have also recorded some of their observations. The American archaeologist J. L. Caskey visited the site in 1960 and was shown a frying pan, in fragments, by a local inhabitant. It reportedly came from a disturbed tomb. Caskey furthermore referred to the existence of walls belonging to houses contemporary with the cemetery, and to potsherds near these walls¹³.

(1933). All efforts to discover the whereabouts of any notebooks or other documentation by Tsountas on his researches on Syros have so far been without success.

12. Doumas (1977) 128-130, fig. 23, pls. 23f-g, 24a-f.

13. The frying pan became part of the collection of the

American School of Classical Studies in Athens (inv. no. ASP 95). It was first published by J. L. Caskey (1964) 64, figs. 6-7. The reference to walls contemporary with the cemetery is from the same study (p. 64).

In 1963 professor Colin Renfrew visited the site of Chalandriani and the neighbouring settlement at Kastri. He mentions the possibility that a contemporary settlement may be located west of the cemetery. Some prehistoric pottery sherds from the area of the cemetery, presented to Renfrew, are now in the Archaeological Museum in Hermoupolis¹⁴.

Location of the cemetery

The modern village of Chalandriani can be reached from Hermoupolis following the modern asphalt road, which curves along the western slopes of the hills to the north, passing the small settlements of Phinikas, Lichopo, Mytikas, Kyperousa and Papori. The road continues further to the northwest and ends at the villages of San Michalis and Kampos. Near the chapel dedicated to Hagios Ioannis Baptistis an unpaved road branches off towards the northeastern part of the island, following the contour of the hill slopes at an altitude of about 300 m. above sea level, and ending on the western side of the plateau of Chalandriani, just below the chapel of the Hagioi Anargyroi (fig. 2). From here a footpath runs through the village of Chalandriani ending on the southern slope of the ravine separating the plateau of Chalandriani from the hill of Kastri. A more recent unpaved road connects the village of Chalandriani with the village of Plati Vouni, lying on the next plateau further to the south.

The plateau of Chalandriani is bordered on the northern and southern sides by steep ravines with dry stream beds. The northern ravine separates it from the hill of Kastri and empties into the small bay of Kleisoura, the southern ends in the bay of Loula. Towards the coast the terrain drops sharply to a rugged cliff-like shore. The area consists of limestones and schists in an alternating sequence. The terrain is rocky with only few patches of soil. Chalandriani is located on a long narrow formation stretching from the east to the west coast consisting of Mediterranean brown soils¹⁵. The vegetation on the plateau is of typical *phrygana*-type characterised by low thorny shrubbery. It is sparse on the plots at the centre of the plateau but more continuous on the steep slopes near the coast. The situation is the result of differences in modern land use; the steep slope on the eastern side is much less used than the level fields on the plateau. Terraces which are more intensively cultivated have been constructed on the upper slopes of the two ravines. Many of these are planted with vines and figs. In the central area of the plateau are larger fields surrounded by dry-stone walls, some of which are cultivated with wheat or vines, but in an extensive manner. The rocky condition of the plots does not permit intensive farming. Most fields are used for grazing farming goats. Further down the plateau towards the coast the plots are less used than on the higher ground. Here, several long field walls have been constructed, dividing the terrain according to ownership.

From the observations made by Tsountas, and the information gathered during the survey, it is clear that the area has been heavily disturbed during the last two centuries both by natural processes and human interference. Tsountas states that the terrain was rocky and barren at the top, but that the slopes of the gulleys were covered with soil. He found only few tombs in the northwestern part of

14. Renfrew (1972) 176. I would like to thank Prof. Renfrew for allowing me to read the notes of his journey on Syros.

15. Information on the soils of Syros is found in the study and soil map by Stogianni (1972).

Fig. 2. Area of Chalandriani towards the east with hill of Kastri to the left.

the area, probably due to construction of terraced vineyards. The overall situation has not changed much since the time of Tsountas' excavations.

Topographical survey at Chalandriani

In 1990 I was granted a permit to study and publish the results of the excavations by Stephanos and Tsountas at Chalandriani. The goal of this project was to present a comprehensive account of all the available evidence from this cemetery. The information consists of reconstructed grave inventories and evidence from the site. Until 1991 Tsountas' article had been the main source of information on the topography of the cemetery. It gave few details of its location and spatial organization, and described the contents of only 32 so-called richer tombs but did not include a map of the site and the location of the tombs, nor scale drawings of the latter (e.g. ground plans, sections and frontal views). A re-examination of the cemetery seemed imperative. The topographical survey of 1991 would help clarify some of the problems regarding precise location and its layout. The survey had two aims. The first was to record and investigate all extant remains of the cemetery and to document the particulars of individual tombs, in order to reconstruct the spatial organization of the cemetery and provide us with a clear context for the finds that Tsountas published from it. The examination of the tombs would help increase our knowledge of their architectural features. The second aim was to study possible settlement remains such as walls and finds referred to by earlier archaeologists¹⁶ and perhaps establish a connection between these and the cemetery.

16. Tsountas (1899) 78; Caskey (1964) 64; Renfrew (1972) 176.

The research area, located below the present village of Chalandriani, roughly comprised the fields on the headland east of the hill (382 m.) with the chapel of the Hagioi Anargyroi. Two dry stream beds demarcate the area on the north and south, and the seashore on the east. The surveyed area, measuring approximately 24 hectares, is subdivided into agricultural plots of varying sizes, often surrounded by dry-stone walls. These boundaries were used to divide the research area into smaller survey units. The slopes on the northern and southern sides are mostly terraced, also creating operational survey tracts. The best way to document the location of the structural remains of the prehistoric cemetery was to survey each of the individual fields separately, and to register any architectural part of the cemetery in relation to them. We used an enlarged part of the topographical map (scale 1:50.000) of the area of Chalandriani of the Geographical Service of the Greek army as the cartographic basis for the survey, recording and plotting all possible remains of the cemetery on small-scale topographical maps.

The survey was conducted by five persons, in two teams of two and three members each, from 8 to 20 July 1991¹⁷. The members of each team walked a field side by side in parallel tracts about two metres apart. The orientations of these tracts varied and were relative to the lie of the land and the direction of the field walls. Scale drawings were made and photographs taken of all possible structural remains of the cemetery and of other characteristic aspects of the terrain. The whole research area was thus subjected to an intensive study. It became clear during the survey that we could only find remains of the prehistoric funerary structures on the northern, southern and eastern sides of the plateau. The walled fields in the central area had been cleared by local farmers of all stones and any tombs located here would have been destroyed.

A prehistoric settlement at Chalandriani?

On many Cycladic islands prehistoric cemeteries dating to the Early Bronze Age period have been found accompanied by settlements lying in their immediate vicinity¹⁸. The existence of a large cemetery at Chalandriani implies that a related settlement may be expected nearby, yet no settlement is known in northern Syros that can be related to it. Walls and surface finds possibly belonging to a settlement lying to the west of the cemetery are only suggested by some archaeologists but not confirmed through detailed field observations. The settlement on the hill of Kastri, a few hundred metres to the north of Chalandriani, is dated to the phase when the cemetery appears to have fallen into disuse and cannot, therefore, be associated with it.

Unfortunately, the survey yielded no definite indications of a settlement immediately west of the cemetery (as suggested by some previous researchers). Instead, a settlement may perhaps have existed in the area now occupied by the modern village of Chalandriani, but all traces may have been destroyed with the gradual expansion of the village and cultivation of the areas surrounding it. The

17. For a preliminary report on the execution and some of the survey see Hekman (1991). I express my gratitude to the other team members who made it a success: Mrs. A. J. Bakker, Mrs. C. G. Williamson, Mr. J. W. Beestman and Mr. M. J. Grond.

18. "One of the most characteristic features of Cycladic cemeteries is their close proximity to the settlement sites" (Doulas 1977, 29). EC cemeteries close to settlements sites have been observed on Amorgos, Antiparos, Melos, Naxos and Paros; see also Renfrew - Wagstaff (1982) 138.

TABLE 1

CHALANDRIANI: TOTAL NUMBER OF EXCAVATED TOMBS
AND TYPES OF GROUND PLAN

Location, excavator	Total	Type of ground plan		
		circular	rectangular	unknown
WESTERN GROUP				
Papadopoulos 1860s	100	—	—	100
Tsountas 1898	50	12	22	16
Doumas 1962	8	5	3	0
EASTERN GROUP				
Tsountas 1898:				
1st cluster	108	54	54	0
2nd cluster	65	5	55	5
3rd cluster	242	143	79	20
4th cluster	75	44	4	27
UNKNOWN LOCATION				
Bosanquet 1894	1	0	1	0
Total	649	263	218	168

question of the location of a related settlement near the cemetery cannot be answered satisfactorily on the basis of the information available at present. Recent reports of prehistoric surface finds on Syros suggest other possible locations of a settlement associated with the cemetery, although at a greater distance than usually observed on Cycladic islands. Early Bronze Age surface finds have been reported at several locations in northern Syros. There have as yet been no intensive archaeological surveys on Syros to confirm or correct these reported site distributions. The conclusions must, therefore, remain provisional, but here in northeast Syros lies clearly one of the areas where a large-scale intensive survey is most needed.

Spatial distribution of the tombs

When Tsountas arrived at Chalandriani in 1898 the general situation of the prehistoric cemetery was already known. Previous archaeologists had opened a number of tombs, unfortunately without much care for details. Tsountas' excavations at Chalandriani were well ahead of the standards of the time, and he meticulously recorded innumerable details of the cemetery, the tombs, and the artefacts found inside them. However, neither Tsountas nor any other excavator at Chalandriani recorded the human remains found inside the tombs, other than noting their positions.

Some confusion remains about the exact number of tombs that were excavated by Tsountas in 1898. Different numbers are quoted in different studies. In Table 1 details are presented of all excavated tombs which are mentioned in the final publication by Tsountas and by other scholars: a total of 649. The tombs investigated by Papadopoulos were never published and their finds are probably lost in unlabelled bags and boxes.

Tsountas described the layout of the cemetery only in general terms¹⁹. It consisted of a western and an eastern part. The western part was much disturbed by recent (i.e. late nineteenth-century) agricultural activities, and yielded only 50 tombs. To this figure may be added the 100 tombs opened by Papadopoulos in 1861. Doumas assigned the eight tombs he investigated in 1962 to the western group too²⁰. In the eastern part Tsountas excavated a total of 490 tombs. These were not only evenly spread out over the terrain, but divided into four clusters.

Spatial distribution of tombs within cemeteries is not solely explained by the physical characteristics of the terrain. At least four factors influence cemetery layout. First topographical aspects, such as the morphology and conditions of the terrain (e.g. steepness and direction on the slope, rock type). Second, tombs may be placed at certain locations protecting them from natural processes, mainly erosion through torrential streams of rainwater. Third, the structure of society may affect locational choices in the organization of the cemetery. The arrangement of tombs in groups sometimes represents certain social units. And finally, the social status of the buried individual may result in particular choices in the construction and location of a tomb²¹. Clustering of small groups of tombs within cemeteries is observed in several other Early Cycladic cemeteries²². The dispersion of the groups and clusters at Chalandriani was probably not simply the result of the nature of the terrain. A conscious clustering based on social and/or ideological customs seems a more likely explanation but until further studies are made of the artefacts found inside the tombs this must remain conjectural.

The four clusters excavated by Tsountas in the eastern part of the cemetery comprised varying numbers of tombs. The first cluster consisted of 108 tombs, the second 65, the third 242, and the fourth 75. The one tomb investigated by Bosanquet cannot be assigned to either of the two main groups of tombs. Virtually all the tombs contained single burials; only ten tombs had two or more burials. The tombs with multiple burials were, according to Tsountas, no different in dimension or shape from those with single burials and it is unknown whether they belonged to any specific cluster.

During the 1991 survey we found remains of prehistoric tombs at several locations spread out over the area of Chalandriani. The most important are two completely and two partly preserved tombs²³. These form the basis of the reconstructed original layout of the cemetery. Their location is given in fig. 3 (indicated by the letters A-D). One pair of tombs (C and D) was found on the upper slope on the northern side of the plateau of Chalandriani, the other lies on the upper slope of the last field on the eastern side. The two pairs of tombs lie at the east and west ends of an imaginary line drawn between them at a distance of about 550 m. No other remains of tombs were encountered in between. This suggests that the two locations represent two separate groups of tombs. We may therefore interpret the locations of the two pairs of tombs as the remains of the spatial organization, described by Tsountas: a western group and an eastern group of tombs. Tombs A and B belonged to the eastern group, while tombs C and D were once part of the western group.

19. Tsountas (1899) 78.

20. Doumas (1977) 128.

21. See also Doumas (1977) 34.

22. Clustering based on social status was noticed by Doumas at the EC II cemetery of Hagioi Anargyroi on Naxos (Doumas 1977, 33-34, fig. 17). Other examples of spatial clustering of graves within cemeteries are found at Kephala on Keos (Coleman 1977), Drios on Paros (Tsoun-

tas 1898, 139), Akrotiraki on Siphnos (Tsountas 1899, 73-74), Livadhi on Despotikon (Tsountas 1898, 140-141), Lakkoudes on Naxos (Doumas 1977, 73-75), Akrotiri on Naxos (Doumas 1977, 82-83), Plastiras on Paros (Doumas 1977, 96-97).

23. They were designated with capital letters in order to be distinguished from the tombs excavated by previous investigators.

The survey of the cemetery revealed the presence of three small clusters of stone heaps, interpreted as the ruins of collapsed tombs. This identification is based on the general shape of the stones, the fact that they were found close together, and the presence of a large rectangular slab of green-schist just like that forming the lintel over the entrance of the two intact tombs (A and B). The specific use of this material, in contrast to the grey-weathered limestone used for the rest of the construction, indicates a conscious choice by the builders of the tombs since both rocks, green-schist and limestone, are found on the ground of the cemetery. Unfortunately, these same slabs were used by local farmers for their terraces and field walls, and many can be seen in areas where ruins of collapsed tombs were also found, indicating the location of clusters of prehistoric tombs on these particular spots.

The first cluster of collapsed tombs was observed near the two remaining intact tombs (A and B). A group of about ten such structures lies to the northwest of these. Nearly all the stone heaps include a large rectangular green-schist slab, which once formed the lintel over the entrance. The ruins stand at approximately the same height above sea level as the two intact tombs A and B. The land in front of these ruins drops sharply to the northeast, causing heavy erosion processes. The building and maintenance of field walls on the west and south sides of this area may also have caused the removal of many of the larger stones from the tomb ruins. The second large group of stone heaps identified as tomb ruins lies south of the first cluster. Many of these also include large green-schist lintel slabs. This cluster lies at approximately the same height above sea level as the first one, but nearly 100 m. further southwest, on the other side of a rocky outcrop. We identified a third cluster of tomb ruins in a relatively flat area on a small promontory south of the bay of Kleisoura. Here, approximately twenty tomb ruins could be observed, all lying close to one another. Some included a large green-schist lintel slab.

Combining the descriptions by Tsountas with the observations gathered during the 1991 survey we are able to present a partial reconstruction of the layout and spatial organisation of the cemetery. The two main groups of tombs (the eastern and western one) are represented by the two pairs of partly or entirely preserved tombs (A-D). Of the four clusters that comprised the eastern group three were recognised during the survey (indicated on fig. 3 with I-III).

Description of burial structures

Besides the study of the layout of the cemetery, the survey also focused on investigating the few remaining examples of the tomb type found at Chalandriani. Although several previous studies have contributed to our knowledge of these tombs, careful descriptions and detailed illustrations of individual tombs were lacking.

Tsountas described thirty-two tombs in detail, giving their dimensions, and the number and location of the artefacts found inside. In several instances he also described the position of the interred body. The ground plan is shown for ten tombs, but only four of these are mentioned in the text with their specific number. The other six serve merely as illustrations of the various types of ground plans observed at Chalandriani. Section drawings are presented of only two tombs, nos 260 and 345, of which two black-and-white photographs are also provided²⁴.

24. Tsountas (1899) 109-115, figs. 1-10, pl. 7.

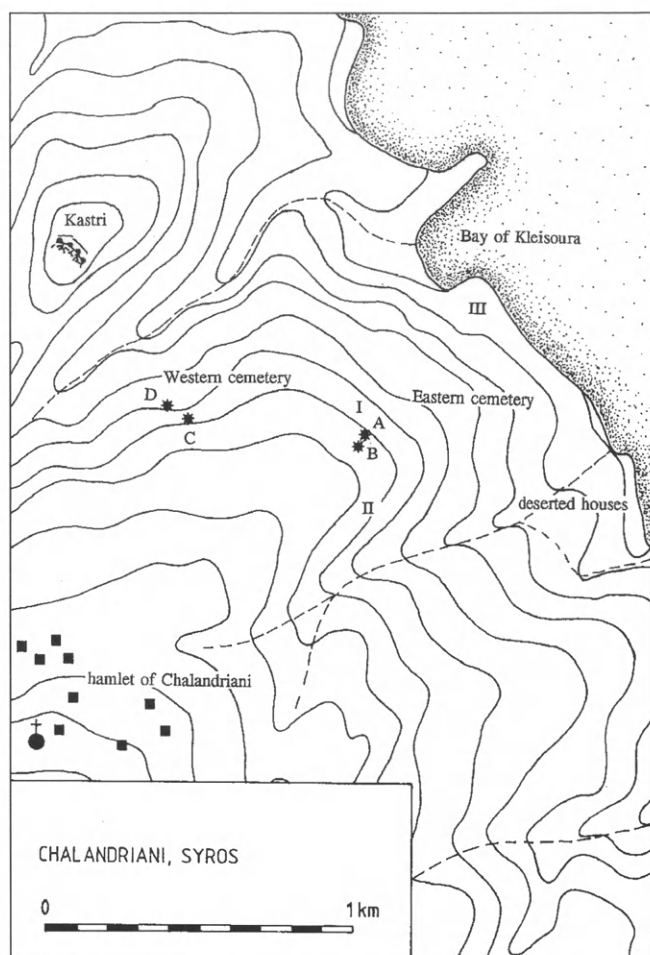

Fig. 3. The area of Chalandriani with the location of EBA graves A-D and grave clusters I-III. Also indicated on the map are field walls, terraces and stream beds.

All eight tombs excavated by Christos Doumas in 1962 had been partly destroyed, and only one tomb was found unlooted. Enough of the lower structure was preserved to identify them, and to compare them with Tsountas' descriptions. Both circular and rectangular ground plans were encountered by Doumas. The diameter of the circular tombs varied between 90 and 150 cm. The walls were preserved up to a height of approximately 80 to 90 cm. Six of the eight tombs had an entrance on the northeast side, facing the dry stream bed. Two other tombs had no clear indication of entrance. No skeletal remains were found but on account of the size of the tombs it seems likely that the buried persons were placed in a contracted position, comparable to the photographs in Tsountas' publication.

The four tombs investigated during the 1991 survey were probably among the tombs excavated by Christos Tsountas in 1898. Two of these (A and B) are in mint condition, and are probably the only remaining complete examples of this tomb type in the Cyclades. Tombs A and B are both situated at approximately 140 m. above sea level. Two others were found to the northwest but were only preserved in ground plan (C and D). Tombs C and D lie between 140 and 120 m. above sea level. As part of the survey the tombs were carefully described, measured and drawn to scale.

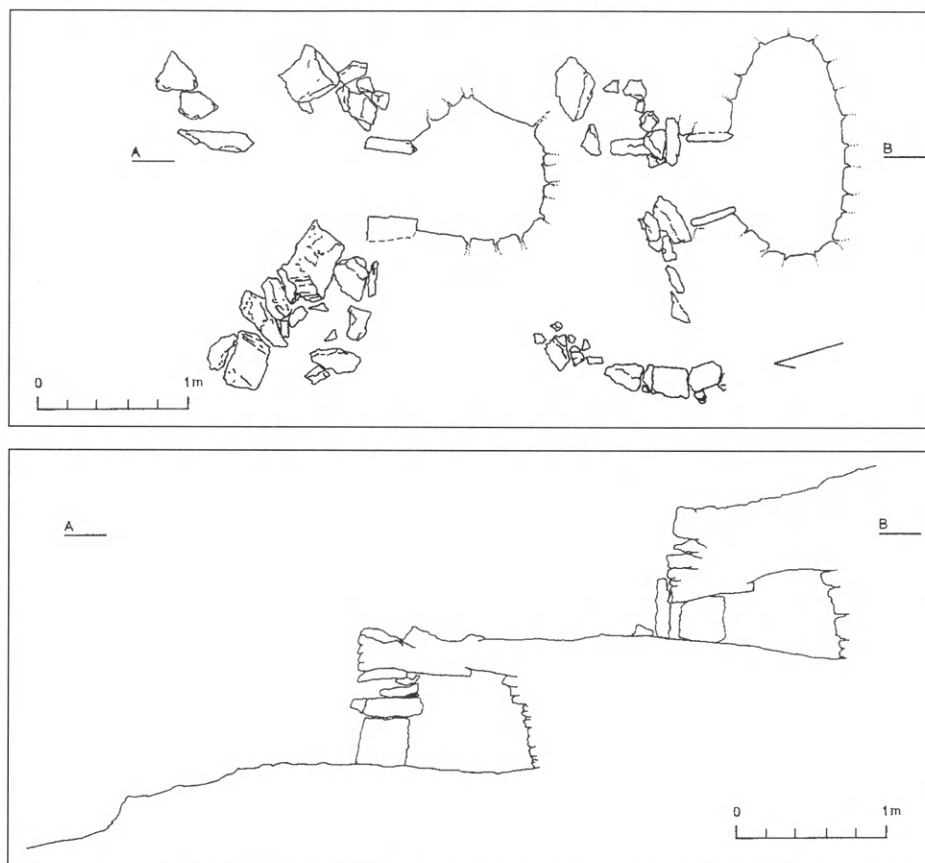

Fig. 4. Ground plan and sections of graves A and B.

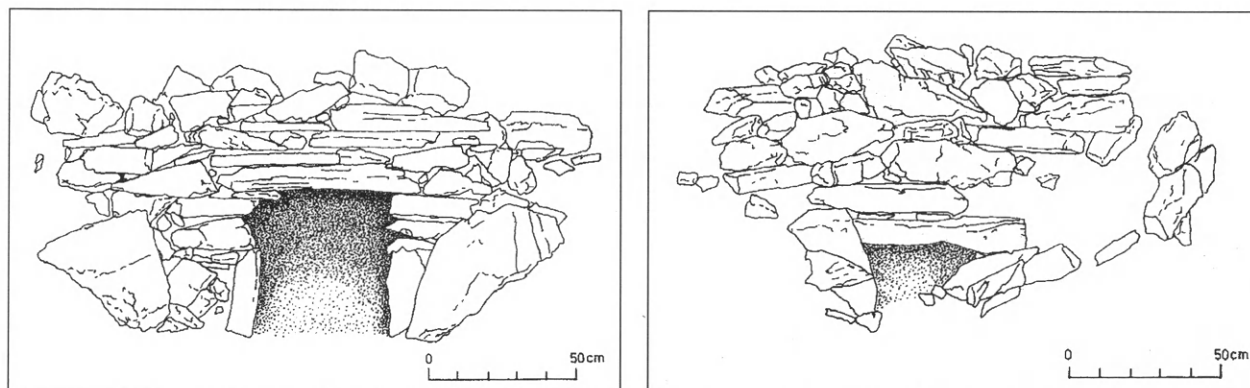

Fig. 5. Front views of graves A and B.

TOMB A. Tomb A has a circular ground plan, 90 cm in diameter, with a levelled floor (figs. 4-6). It is built of concentric courses of dry-stone masonry using stones of various shapes. The lower courses up to about 50 cm. are vertically straight, after which each successive course reduces the diameter,

Fig. 6. Graves A and B.

thus creating a corbelled roof. A large polygonal capstone closes the last opening on top. The height inside the tomb is 70 cm. The rectangular entrance (45x56 cm) faces northeast and consists of two rectangular slabs set upright on either side of the opening. Small irregular stones fill the space between the “jambs” and the wall. A large slab of green-schist forms the lintel above the entrance. On top of this, three courses of rectangular stones create a kind of bulwark, giving the façade a monumental impression (fig. 5, left), and above this lies a row of irregularly shaped stones arranged in a semicircle. On both sides of the entrance a line of larger stones defines a short dromos or prothyron, enhancing the monumental impression of the front. These curved rows of stones probably served to protect the tomb, and especially the entrance, from loose rocks rolling against it and from rainwater streaming inside. Tomb A is in perfect condition and intact, except for some lost or loose stones in the dromos walls.

TOMB B: Tomb B lies directly behind tomb A, higher up the slope (figs. 4-6). Both tombs clearly form a unit. The entrance is on the same level as the roof of tomb A and orientated north. The ground plan is elliptical, maximum length 148 cm. (E-W) and width 75 cm. (N-S). The present height inside the tomb is 60 cm. The original floor was probably lower since a layer of soil has slipped inside and partly filled the tomb. The walls are built in the same fashion as of tomb A with the lower courses vertically straight followed by a corbelled roof of increasingly reduced concentric courses of stones. An irregularly shaped capstone closes the top. The entrance, placed left of centre on the longer side of the oval ground plan, consists of two rectangular slabs placed upright on either side of the opening with a large rectangular lintel on top. Above the lintel five courses of oblong stones form an imposing bulwark (fig. 5, right). The green-schist lintel is larger than the one used in tomb A.

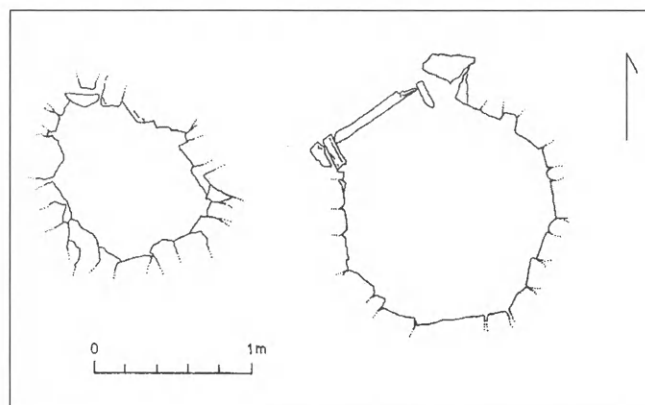

Fig. 7. Ground plan of graves C and D.

In front of the entrance two linear arrangements of stones create a sort of dromos with a third row of stones lying roughly in a north-south line to the east of the tomb. These protected the tomb and the entrance from loose stones rolling downwards and other erosion processes. Tomb B is in less perfect condition than tomb A. A large hole in the façade has destroyed part of the bulwark and the entrance shows signs of decay. Both tombs A and B are partly sheltered by a rocky outcrop on their southern sides against which their backs rest.

Taken together this arrangement of two built tombs on a slope presents a unique example of Early Cycladic burial architecture. The tombs take optimum advantage of the natural condition of the rocky terrain and the protective walls in front of the entrance have successfully preserved them through several millennia. The condition of tomb B should cause some concern and some restoration is needed in order to preserve this unique funerary structure for future research.

The other two tombs, C and D, were found several hundred metres to the northwest, on the south side of the ravine separating the site of Chalandriani from the hill of Kastri. Tombs C and D are more widely spaced: tomb D is situated about 60 m. northwest of tomb C and 10 m. lower down the slope, and the area surrounding them is more intensively cultivated, divided into small plots by field walls and terraces. Tomb C lies directly south of a footpath leading from the village of Chalandriani towards the northern ravine. At the spot where the path ends, and with a clear view of Kastri, lie the remains of a circular tomb, about 25 cm beneath the present surface and close to a long stretch of dry-stone wall. The other tomb (D) lies to the northwest in a small walled field presently uncultivated.

TOMB C: Tomb C consists of the lower part of a nearly circular corbelled tomb (fig. 7 left). About three to four courses of dry-stone walling could be observed. The diameter varied between 80 and 100 cm., the height could not be determined. Its was partly built into the rock of the south side, while the northwest side was probably built of stone courses from floor to roof. No indication of an entrance could be recognized. It may be possible that this tomb did not have a doorway. Tsountas mentions in his report that he encountered a few such tombs at Chalandriani: one example was tomb 322²⁵. Of the eight tombs excavated by Doumas in 1962 two had no evidence of a doorway. All these tombs without a doorway have a circular ground plan.

25. Tsountas (1899) 82 and 111.

TOMB D: The last tomb investigated at Chalandriani in 1991 was named tomb D (fig. 7 right). Only the lowest courses of dry-stone masonry are preserved. The circular ground plan has a diameter of 140 to 150 cm. An entrance, 60 cm. wide and facing northwest, consisting of two upright rectangular slabs, was closed by another large rectangular slab blocking the opening. The stones used in the walls were smaller than in the other three tombs and more carefully placed. The tomb was partly cut into the relatively soft rock, especially at the back. The floor was levelled but there were no traces of pavement. The general characteristics of this tomb do not differ from the other examples investigated and described by Tsountas.

In the area surrounding tomb D we observed some clustered stone heaps but their disturbed state prevented us from making a positive identification as tomb ruins. However, nearby terraces include many large green-schist slabs which may once have been the lintels of these possible tombs. Later agricultural activities have destroyed practically all traces of tombs in this area.

Burial architecture

The built tombs found at Chalandriani belong to a distinct class of burial structures. Their origin may be traced back to the Final Neolithic cemetery at Kephala on Keos where similarly constructed tombs have been excavated²⁶. The largest groups of built tombs of the Early Cycladic period are found in the cemeteries on Syros. Other cemeteries with built tombs are Lionas on Naxos, Akrotiraki on Siphnos, Hagios Kosmas in Attica, and possibly Diakoftis on Mykonos²⁷.

The tombs at Chalandriani were constructed by cutting a levelled floor, either circular or rectangular in shape, into the relatively soft rock, thus creating a low subterranean pit. The tomb itself consists of several courses of dry-stone masonry with a roof of corbelled stonework resembling a false dome. The upper structure consists of flat stones placed in courses of upwardly decreasing diameter and closed by a flat slab or capstone. Both types of ground plan show this technique of reducing the diameter of the upper courses of the roof with each successive course. The walls were constructed of selected stones carefully placed in horizontal courses in a dry-stone masonry technique. The floors are levelled in the rock and only a few tombs have a kind of paving inside. Most tombs have at one side, usually facing the downward slope, an entrance formed by two upright slabs on the sides, a lintel over the doorway, and sometimes a threshold. The lintel is usually of green-schist, in contrast to the other stones used for the tomb, which are of grey-weathered limestone. In some cases the doorway is closed by a large slab filling the entrance (see tomb D).

The ground plans of the tombs show some variation: from circular, elliptical, polygonal, rectangular-oblong to nearly square. However, they may roughly be divided into two groups: rectangular-square and oval-circular. Despite these variations in ground plan all tombs have a circular corbelled upper structure or roof. The transition from rectangular ground plan and lower courses of the wall to the circular dome was not documented by Tsountas, nor could this be observed during the recent fieldwork since no tombs were found with a rectangular ground plan. Tsountas presents general information concerning the dimensions and ground plan of a large group of tombs, but specific measurements only for the thirty-two tombs whose contents he described in detail. In Table 1 the variation in ground plans is specified and divided over the groups and clusters of tombs

26. Coleman (1977) 145-48, 105.

27. See Doumas (1963) 279; Tsountas (1899) 73-76; My-

lonas (1956) 64-120; Belmont-Renfrew (1964) 397-398; see also Renfrew (1972) 179.

within the cemetery. No clear pattern is discernible although there are more circular tombs than rectangular ones. The four clusters in the eastern group show more variation in the ratio of types of ground plans. The second cluster consists mainly of rectangular tombs, whereas the third and the fourth cluster have mostly circular tombs. The first cluster has an equal number of circular and rectangular ground plans. In the western group there are a few more rectangular tombs than circular, but also a large number of which the ground plan is not known. Of the eight tombs in the western group excavated by Doumas five have a circular ground plan and three a rectangular. The two tombs in this western part investigated during the recent fieldwork have circular ground plans. Possibly the variation between these two types of ground plans was less marked in the western group than the eastern.

Besides the shape of the ground plan, Tsountas also provides information about the specific dimensions of twenty-two tombs. These measurements, together with the information from Doumas and from the four tombs investigated during the recent fieldwork, are presented in Table 2. The figures show a considerable variation between the dimensions of individual tombs. Tombs with a circular or oval ground plan range in diameter from 82 to 158 cm, with an average of 116.4 cm (s.d. 20.05). Their height lies between 80 and 90 cm, with an average of 86 cm (s.d. 5.59). The four tombs investigated during the survey are all circular in shape. Their average diameter is 113.28 cm (s.d. 24.11) and average height 65 cm. Both figures closely resemble those calculated from the sample of previously excavated tombs. The rectangular ground plans have an average length of 126.45 cm (s.d. 25.61) and an average width of 78.45 cm (s.d. 15.82). Calculating these average (excluding the exceptionally small dimensions of tomb 415) gives an average length of 134.6 cm (s.d. 12.68) and an average width of 80.7 cm (s.d. 13.55). The heights of only three tombs with rectangular ground plans are known, giving an average height of 71.66 cm (s.d. 10.27).

Early Cycladic tombs are, in general, not oriented towards any standard map reference. Distinction must be made between those cemeteries on relatively flat surfaces and those on sloping ground. The former may have larger variation in the orientations of individual tombs than the latter, where choices are restricted by the direction of the slope of the terrain. The orientation of the entrances could only be established for three of the four tombs investigated in 1991 (see Table 2). Tombs A and B, on sloping ground, have their entrances to the northeast and north respectively, following the direction of the slope towards the sea. With regard to the other tombs C and D, the first does not have an entrance, while the second (D) was oriented following the slope towards the north-northwest. Six of the eight tombs investigated by Doumas in 1962 have a northeast orientation facing the valley and the downwards direction of the slope. As a whole, the evidence from Chalandriani, though little, does seem to indicate a preferred orientation of the tomb entrances. In all known cases the tombs are placed with their entrance facing a map reference lying between the northwest and northeast.

Burial practices

Few details regarding the burial customs that may have been practised at Chalandriani can be found in the publication by Tsountas. Although no skeletal remains were kept from the tombs, we have a few scraps of information regarding the bodies inhumed there²⁸. Four excavated tombs are

28. In an article on the human remains from Attica, the anthropologist Lawrence Angel mentions the existence of nine

TABLE 2

CHALANDRIANI: DIMENSIONS, ENTRANCE AND BODY POSTURE OF EXCAVATED TOMBS

Number	Diameter	Length	Width	Height	Entrance	Posture
BOSANQUET 1895						
T 1	—	130	97	85	—	—
TSOUNTAS 1898						
T 157	100-130	—	—	—	—	right side
T 166	—	135	100	70	—	right side
T 172	105-115	—	—	—	—	left side
T 174	130-145	—	—	90	—	left side
T 179	—	122	68	—	—	—
T 186	—	122	82	60	—	left side
T 192	135-158	—	—	—	—	—
T 205	82-122	—	—	—	—	—
T 265	95-118	—	—	—	—	—
T 271	105-133	—	—	—	—	—
T 292	100-130	—	—	—	—	—
T 307	100-153	—	—	—	—	—
T 322	90-102	—	—	—	—	left side
T 338	—	—	—	—	—	left side
T 345	—	—	—	—	—	left side
T 347	90-122	—	—	—	—	—
T 351	—	—	—	—	—	left side
T 355	—	—	—	—	—	left side
T 356	—	—	—	—	—	left side
T 359	—	120	85	—	—	—
T 361	100-125	—	—	—	—	—
T 372	—	—	—	—	—	left side
T 408	—	127	80	—	—	—
T 415	—	56	56	—	—	—
T 447	—	140	105	—	—	—
T 468	—	138	82	—	—	—
T 469	—	152	88	—	—	—
T 472	—	160	100	—	—	—
DOUMAS 1962						
T 1	120	—	—	80	NE	—
T 2	—	—	—	—	NE	—
T 3	120	—	—	—	NE	—
T 4	150	—	—	90	NE	—
T 5	—	—	—	—	NE	—
T 6	110	—	—	80	NE	—
T 7	90	—	—	90	NE	—
T 8	—	—	—	—	NE	—
SURVEY 1991						
T A	90	—	—	70	NNE	—
T B	75-148	—	—	60	N	—
T C	80-110	—	—	—	—	—
T D	140-150	—	—	—	NNW	—

depicted in black-and-white photographs in the Tsountas' article. These show skeletal remains and offerings lying *in situ*. The position and posture of the deceased is described for twelve tombs: in ten tombs the body was found lying on its left side, while in the other two it was placed on its right side (see Table 2). All the skeletons were in a flexed position with the knees raised to the chests and the hands, in most cases, in front of the head. The posture of the body in the Syros tombs differed from examples known from other Early Cycladic cemeteries. Whereas in most Early Cycladic tombs the bodies were placed on their right side in a contracted position, at Chalandriani the body could either be on the left or the right side. The majority of burials were, however, placed on the left side. The only example of this position on another island was found in tomb 73 of the Panagia cemetery on Paros²⁹.

A large number of tombs contained offerings, ranging from one to thirty-two objects³⁰, usually clay and stone vases, sometimes metal artefacts, bone tools, obsidian blades, shells and only rarely marble figurines. When more than one offering accompanied the burial, these were mainly placed near the head and/or around the body. In some tombs offerings were placed in special niches in the walls. The same practice was observed in the other cemetery excavated on Syros, Hagios Loukas³¹. Outside Syros this practice has only been observed in tomb 26 at Louros on Naxos³².

2. PREHISTORIC SYROS

Most reviews of the prehistoric Cyclades mention only four prehistoric sites on Syros. These were all excavated by Tsountas in 1898: Chalandriani, Kastri, Hagios Loukas, and Pidima. However, some recent and earlier – mostly nineteenth-century – studies on the antiquities of Syros allude to the existence of a large number of other archaeological sites on the island dating from the prehistoric down to the Roman period³³. This completely changes our perception of the cemetery at Chalandriani. No longer should this be seen as an isolated and exceptional site, rather it demonstrates that settlement on Syros during the prehistoric periods may have been more extensive and complex than hitherto accepted. Among other things it may give us clues about the origins of the people who buried their dead at Chalandriani.

The few unconfirmed references we have of possible LN and EC I sites on Syros offer the first indications that more islands in the northern part of the Cyclades may have been inhabited during these periods than presently known. To date LN habitation is only firmly established on the island of Keos³⁴. The dearth of extensive traces of habitation from the fourth and the earlier third millennium B.C. in other northern Cycladic islands (e.g. Andros, Tenos, Syros, Mykonos) may

skulls from Syros in the Anthropological Museum of the University of Athens (Angel 1945, n. 95, 279). Dr. L. Karali of the University of Athens is currently assisting me in establishing whether these skulls indeed originate from Chalandriani.

29. Tsountas (1898) 158.

30. Studies of tomb inventories from Chalandriani are underway, but no definite conclusions are yet available. At

present, nearly 250 inventories are reconstructed from the information found in various inventory registers of museums where objects from Chalandriani are kept.

31. Tsountas (1899) 84.

32. Papathanasopoulos (1961-1962) 136-137.

33. Aron (1979); older studies on the antiquities of Syros are Ambelas (1874); Frangidis (1895); Ross (1840); (1843).

34. Coleman (1977).

be the result of the lack of intensive archaeological survey. Islands where such investigations have taken place (e.g. Melos, northern Keos) show clear evidence of habitation in the LN and EC I periods³⁵. There appears to be a strong correlation between the site density known in any area and the intensity of archaeological research, which factor may account for the present lack of knowledge about the earliest periods in the northern Cyclades. The only way to change this situation is to initiate intensive archaeological surveys in these areas. From the preliminary data we have for the island of Syros a rigorous archaeological survey seem to be imperative in order to confirm the reported sites. I hope to conduct such a project in the near future.

With the exception of the four excavated prehistoric sites mentioned above, all other sites to which I refer in this survey of prehistoric Syros are based on unconfirmed reports and references. No detailed field observations have yet been undertaken to either confirm or correct these. The information is summarized for each successive prehistoric period. The development of the prehistoric settlement of Syros forms the background against which the Chalandriani cemetery can be further interpreted.

Late Neolithic

Exactly when the first people arrived on Syros and settled there permanently is still unknown. Neolithic seafarers possibly made occasional stops at Syros, in one of the natural harbours, during their voyages through the Aegean. A recent publication by François Aron mentions the presence of four LN (ca. 4500-3200 B.C.) sites on Syros (fig. 8)³⁶. He suggests that the first people came to Syros in the later Neolithic period, bringing with them, or making there, objects belonging to the "Saliagos-culture". Although not accompanied by illustrations or descriptions which allow careful evaluation, the finds at these four sites are described as obsidian points of various types and pottery. The clay vessels were fired at low temperatures and include small bowls, vases and large jars with flat bases, so-called cheese pots, small cups and tongue-shaped vases. Some of the vases are thought to resemble types belonging to the "Saliagos-culture". Aron further mentions the existence of better-fired ware covered with red slip which is more similar to EBA pottery.

The locations of these early sites on the south coast of Syros may be related to their proximity to the islands of Mykonos, Naxos and Paros, which have produced more definite evidence of occupation in the later Neolithic periods. Of the four LN sites mentioned by Aron two are located close to the shore on the south coast of Syros: one on a small peninsula on the eastern side of the bay of Vari, and another somewhat further inland near the same bay. This bay has a sandy beach allowing ships to be drawn up on the shore, and is sheltered from the northerly and westerly gales by low hills on three sides. The two other potential LN sites lie further inland, on higher ground, between 100 and 200 m., as on the slopes of a small range of hills called Nites. All four sites were probably occupied only for a short period, perhaps seasonally. The two coastal sites may have been no more than visiting stops for migrant fishermen or traders roaming the Aegean in search of shoals of fish or mineral resources.

35. See Cherry *et al.* (1991); Renfrew-Wagstaff (1982).

36. Aron (1979) 5-6.

Early Bronze Age

The Early Bronze Age in the Cyclades is characterized by three distinct cultures each composed of one or more different groups of artefacts that occur regularly together in archaeological contexts. Most of these contexts are graves; settlements are not widely known from the EBA Cyclades. Leaving aside for the moment the problems inherent in the construction of chronologies and cultures or groups based primarily on funerary evidence, we shall continue with the discussion of the evidence for occupation and habitation on Syros during the third millennium B.C. Again, most information regarding this period comes from unsubstantiated reports. Only a few sites have been excavated, of which Kastri and Chalandriani are the best known. Nevertheless, it may be possible to depict trends in the settlement patterns during the EBA comparable to those on other Cycladic islands.

The number of sites on Syros dating to the EBA increased considerably in comparison with the preceding period³⁷. Eight sites with material belonging to the EC I (ca. 3200-2700 B.C.) are reported (fig. 8). None of the locations of LN sites were occupied during the EC I period. The new locations lie in different parts of the island, perhaps suggesting a change in economic activities or even the arrival of new settlers, as well as demonstrating a greater dispersal of habitation on the island. Moreover, the EC I sites are associated with a greater variety of soil types, compared to the preceding period. With the exception of two sites on the southeast coast, all sites from the EC I period are located at more or less regular distances over the island.

For the EC II period (ca. 2700-2300 B.C.) the reported number of site locations increases considerably (fig. 8)³⁸. It was during this period that the cemetery at Chalandriani came into use. Some sites located on the coast or on small islets off the southwest coast may indicate the existence of specialised seafaring communities. Other sites may have been special-purpose sites not primarily associated with subsistence activities. The reported EBA finds from the Spilia tou Rozou on the south coast could well be associated with the exploitation of ore and may be the result of regular visits by metallurgists seeking raw materials. EBA sherds together with obsidian were also observed somewhat further to the southwest in the metal-rich area of Komito. No indications have been found, however, of metal ore processing, such as slags³⁹. The growth in site numbers during the EC II period as seen on Syros is not unusual for the Cyclades; in general, this period shows the most extensive site pattern in the third millennium B.C.

The last phase of the Early Cycladic period has recently been divided into two subphases: EC IIIA and IIIB (ca. 2300-2000 B.C.). Each comprises a more or less distinct group of artefacts named after key-sites where these types of objects have been found: the "Kastri group" and the "Phylakopi I group" respectively. The discussion regarding the chronology and interconnections of the EC III period is far from settled⁴⁰. The assemblage of the first sub-phase was named after the fortified settlement at Kastri on Syros (fig. 8). First excavated by Tsountas in 1898, the site was reinvestigated in 1962 by Mrs E.M. Bossert-Fisher⁴¹. Finds from this assemblage have also been

37. All information regarding these Early Bronze Age sites and their chronology is derived from Aron (1979) 8-10.

38. *Ibidem* 8-10.

39. Gale and Stos-Gale (1981) 194-195. For a geological study of the ore deposits on Syros, see Melidonis and

Konstantinidis (1979).

40. Relevant contributions to this debate are found in Barber (1987) 93-94; Barber - MacGillivray (1980); Dourmas (1988); MacGillivray (1983); Renfrew (1972).

41. Tsountas (1899) 115-130; Bossert (1967).

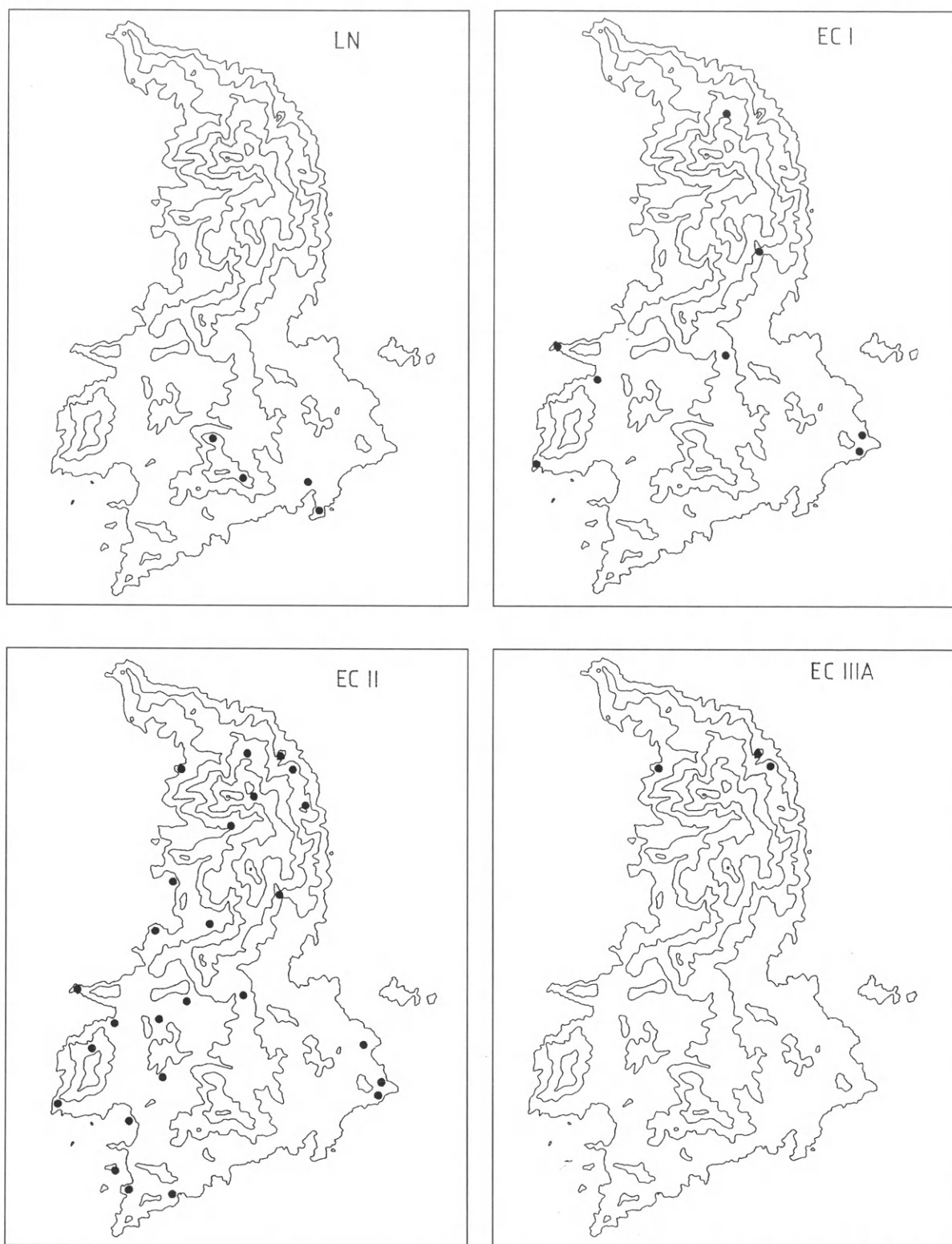

Fig. 8. Distribution of prehistoric sites on Syros (after Aron 1979): Late Neolithic, Early Cycladic I, Early Cycladic II and Early Cycladic IIIA.

recognized in a few tomb inventories at Chalandriani. The main part of the cemetery appears to have gone out of use by the end of the EC II period, but some tombs contained objects belonging to the EC IIIB phase⁴², suggesting a continuation in use of the cemetery, perhaps on a smaller scale. Two sites on Syros have been reported with finds belonging to the EC IIIB phase (fig. 9)⁴³. The marked decrease in site-location numbers in the EC III period reflects site-distribution patterns observed elsewhere in the Cyclades. A military explanation has sometimes been given for this reduction⁴⁴. Settlements appeared in remote and inaccessible locations, sometimes with extensive fortifications. That at Kastri may reflect the belligerent character of the period. Other explanations, such as the exhaustion of subsistence resources or a process of nucleation of widespread habitation into fewer and larger settlements, may account for this situation, but have not yet received adequate attention.

Middle and Late Bronze Age

Strictly speaking, evidence of human presence on Syros during the second millennium B.C. is restricted to a MBA grave at Hagios Loukas and a Mycenaean bronze knife found by Tsountas at Kastri⁴⁵. In addition to these finds a large number of sites were occupied reportedly during the Middle and Late Cycladic periods⁴⁶. The total of sites in the MC period (ca. 2000-1600 B.C.) is approximately the same as in the preceding EC II period (fig. 9). Since no finds have been presented we only know the location and general chronology of these sites, which merely allows us to determine the general nature and extent of occupation during the MC period. About sixteen of the twenty-seven reported MC sites were also occupied during the preceding EC periods. Both EC IIIB sites were again settled in the MC period. Evidence of nucleated settlement pattern, as observed elsewhere in the Cyclades, has not (yet) been found on Syros. There are, at this moment, no indications to suggest the existence of a larger settlement somewhere on the island. Clear signs of a process of a settlement nucleation can only be witnessed from the late Archaic and Classical periods onwards (the *poleis* of ancient Syros and Galissas).

Choices for site locations were of a particular nature during the MC period, perhaps indicating significant changes in the local subsistence economy or the arrival of new people. Settlements at this time were located on rocky promontories, plateaux and hills, and are generally found in clusters close to good arable land. Often sites were founded on hills near the coast. One group of sites lies in the large fertile plain in the southeast, in an area called Ateliou. The relative quantity of unconfirmed surface finds from the area of Galissas suggests the existence of an important settlement there. Several sites from this period may be no more than small agricultural installations, such as sheep folds (*mandres*), rather than permanent settlements. Clearly the island was not deserted during the MC period.

During the LC period (ca. 1600-1100 B.C.) about twenty-one sites were reportedly occupied on Syros, and in particular fifteen Mycenaean sites have been suggested (fig. 9)⁴⁷. Some sites were

42. Sotirakopoulou (1993) 8.

43. Aron (1979) 12.

44. Barber (1987) 70, 138.

45. The Middle Cycladic grave at Hagios Loukas is described in Tsountas (1899) 79, 81; it was restudied by

Barber (1979). The Mycenaean bronze knife is illustrated in Tsountas (1899) 124, pl. 10, 43.

46. Aron (1979) 12-13.

47. Aron (1979) 13.

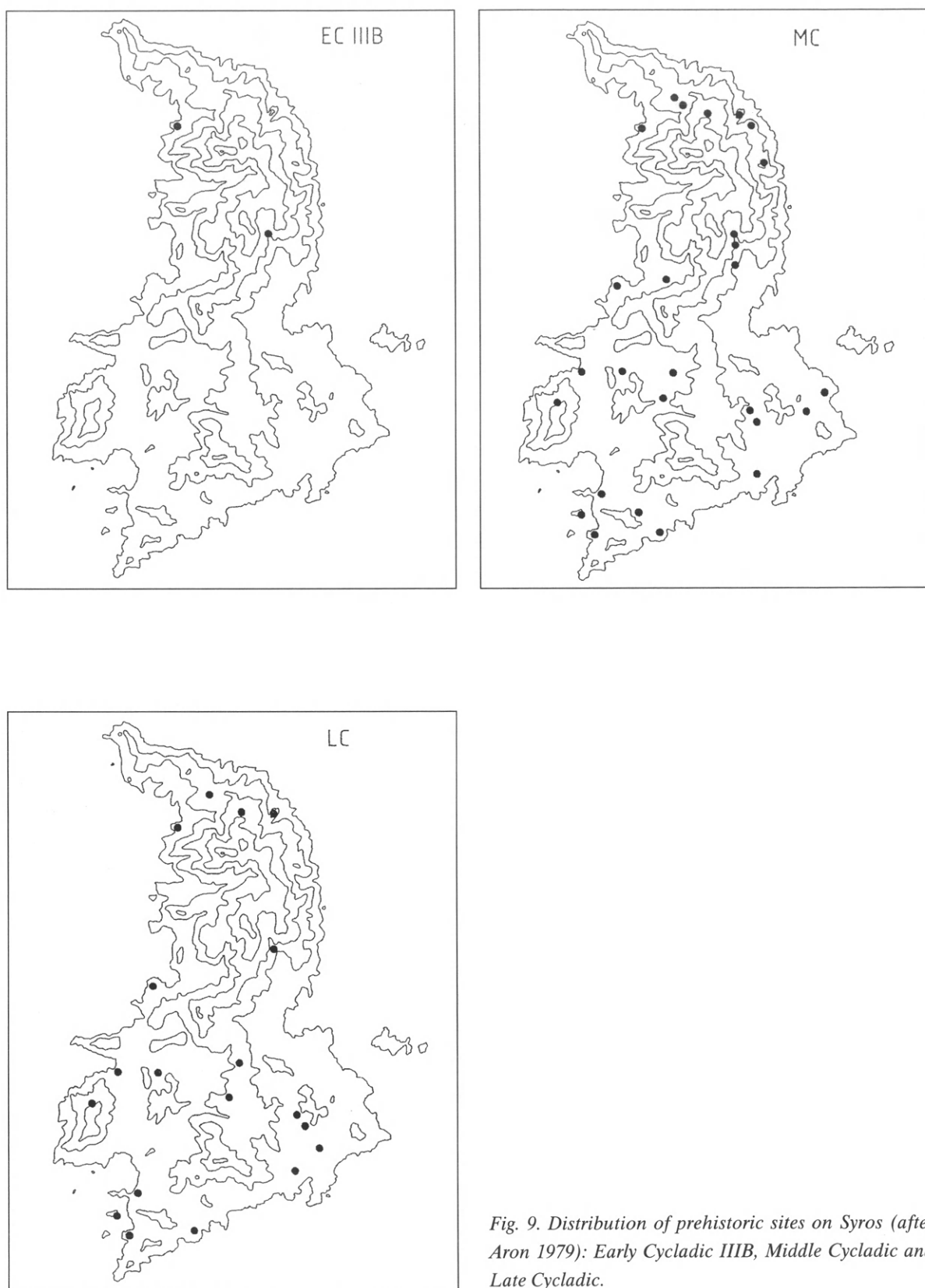

Fig. 9. Distribution of prehistoric sites on Syros (after Aron 1979): Early Cycladic IIIB, Middle Cycladic and Late Cycladic.

established in new locations, others were resettled at short distances from sites occupied during previous periods. There is some decline in the number of sites following the MC period. This may be the result of a process of nucleation of a pattern of widely scattered small-scale rural sites into fewer and hierarchically linked sites varying in status and scale. Extensive Mycenaean habitation is reported near Kampos, the northernmost village on Syros. More LC and Mycenaean sites of a smaller scale are reported in other parts of the island.

Prehistoric habitation on Syros

As more and more areas are subject to systematic and intensive archaeological surveys our knowledge of the settlement history of different parts of the Aegean world expands considerably. Analyses of survey data become more sophisticated, and the range of methods to analyse these data grows increasingly. Many of these analyses involve a qualitative approach to site distribution patterns. The problems involved in evaluating site distribution maps from surveys have been discussed in several recent studies. In general, distribution maps of sites are highly problematic. Questions regarding the contemporaneity of the sites depicted within any one period, the functional components of individual sites, and their interrelationships can rarely be fully answered. This seriously affects the possibility of applying data from these distributions to rigorous quantitative geographical analyses⁴⁸. Three main elements are generally considered essential in order to evaluate survey data. First the location, size and function of each site needs to be established in order to analyse the variability between different site patterns. These are the basic data for each survey. Secondly, the chronology of sites can demonstrate regularities or variations over time in the site patterns. The chronology of survey sites depends mainly on pottery sequences, but also on other material, such as lithics. Thirdly, the particulars of individual sites may help to understand certain exceptional situations in the observed patterns. No generally accepted consensus on the analysis of survey data exists however, and variations on the above stated elements have been proposed⁴⁹.

In the case of Syros the only information we have about the reported sites are their locations and chronology. Except for the four excavated sites (Chalandriani, Kastri, Hagios Loukas and Pidima) size and function are unknown. The chronology of the reported sites cannot be fully evaluated since no finds have been illustrated or discussed in sufficient detail. Hence the duration of the occupation of each site is not known; a site could have had a short and limited life or it may have existed throughout the entire period. Considering the fact that most sites were probably rather small in scale, not all of them would have been occupied concurrently. The distribution of sites in each period is not simply a cross-section of a particular historical moment, but the result of occupation developments on Syros over a certain length of time. Moreover, the number of sites bears no direct relation to the population level or density in any one period. It can be stated, however, that more (new) locations were settled in some periods than in others. What is compared in this study, as in other analyses of site numbers from surveys, is the number of locations chosen for human occupation at different periods. These different locations were occupied within a certain period of time,

48. See for instance Alock (1993) 49-71; Bintliff-Snodgrass (1895) 136-137; Hodder-Orton (1976) 1-29; Renfrew-Wagstaff (1982) 250-251.

49. Such examples can be found in van Andel-Runnels (1987); Plog (1974).

TABLE 3

NUMBER OF SITES ON SYROS OF EACH PREHISTORIC PERIOD*					
Period	TOTAL NUMBER OF SITES	NEW SITES		PREVIOUSLY OCCUPIED SITES	
		Total	Percentage	Total	Percentage
Late Neolithic	4	4	100%	0	0%
Early Cycladic I	8	8	100%	0	0%
Early Cycladic II	26	18	70%	8	30%
Early Cycladic III	4	1	25%	3	75%
Middle Cycladic	27	24	89%	3	11%
Late Cycladic	21	3	14%	18	86%

* Based on Aron (1979) and other publications.

but no further knowledge is usually available about the duration of the occupation of each site, nor about the way in which these locations may be linked together in a process of longterm site-location movement across the landscape. Processes of locational change of sites generally oscillate between two extreme positions: dispersion and nucleation. The intensity of external contacts and the level of political organization in a region are two of the most important factors governing these oscillations. The absence of information on Syros regarding the size and the function of reported sites seriously hampers the interpretation of the site patterns in terms of each process.

The information available on site distributions on Syros during the prehistoric period can be tentatively applied to an analysis of general trends over time in the locational changes of sites. Table 3 presents the number of sites for each prehistoric period. The number of different site locations varies greatly between periods. Two periods stand out with the highest number; in the EC II and the MC period twenty-six and twenty-seven sites respectively were reportedly settled. An important aspect in understanding human locational choices and the development of site differentiation and/or hierarchy is the number of newly occupied site locations in a given period in comparison with the preceding period⁵⁰. On the right side of Table 3 these figures are presented and their percentages calculated for each of the prehistoric periods. Although they should be read with some reservation, their calculated percentages may indicate broad cultural processes that took place during the third and second millennia B.C.

During the LN period four site locations were occupied, not necessarily concurrently, with no previous sites known on Syros. Thus the percentage of newly occupied sites is 100 per cent. The next period, the EC I, sees an increase in the number of site locations occupied, but in areas where no sites are known from the LN. This suggests that there may have been a gap between the LN colonization of Syros during the fourth millennium B.C. and the EBA occupation at the turn of the third millennium B.C. Possibly, new colonists arrived on the island seeking new and different locations for settlements, resulting in a completely different pattern of site location⁵¹. The

50. The importance of analysing the continuity/discontinuity of site occupation is also stressed in Alcock

(1993) 56-58.

51. A similar pattern of initial colonization in the later

succeeding EC II period witnessed a distinct increase in the number of different site locations reportedly occupied. At least two-thirds of these were settled for the first time. However, all eight site locations of the EC I were also occupied during the EC II. This may suggest a continuity in habitation patterns together with a process of internal colonization into new territories, possibly related to population growth. Not only the number of site locations increases, but also the kinds of location chosen show more variation than in the previous periods. During the EC II at least four main types of site locations may be recognized. Sites were located for the first time on small islets off the southwest coast. Other categories of site locations are promontories or low hills close to the sea, relatively flat plateaux or higher ground as between 100 m. and 200 m. and island sites lying on lower grounds, up to 100 m. This suggests that people living in the EC II period made a much more varied use of the different aspects of the landscape than before. Such diversification of land use and site location may be the outcome of processes of specialization wherein people tended to concentrate on one or just a few subsistence activities, such as agriculture, husbandry and pastoralism, or fishing. Deficiencies in local production could be relieved through exchange networks between the communities on the island occupying and exploiting different aspects of the landscape.

The EC III period shows a complete change from the dense pattern of habitation evidenced in the preceding periods. R.L.N. Barber calculated the percentage of EC II sites in the Cyclades that were abandoned at the beginning of the EC III A period at seventy-five per cent⁵². Only four sites are reported or known on Syros with occupation dating to this period. The fortified hill-top settlement at Kastri is the only one to have been extensively excavated and published in detail. The cemetery at Hagios Loukas on the northwest coast of Syros was excavated in 1898 by Tsountas, but only a few details were published. One isolated grave which was found lying at some distance from the main cemetery is dated to the MBA. The main cemetery consisting of ninety-four tombs is dated to the same period at Chalandriani (i.e. EC II-III A). The artefacts found in a few tomb inventories at Chalandriani belonging to the EC III A indicate some sort of use of the cemetery during this period. These three sites, all previously investigated by Tsountas, may well date from a period directly following the EC II period. Only two sites are reported which date from the EC IIIB period. One is located in the corridor connecting the coastal area of Hermoupolis on the east coast with the more rugged area of northern Syros. This passage forms a natural line of communication consisting of stream beds and deep, narrow, well-watered valleys. A series of small-scale agricultural settlements still exists here. The relative scarcity of sites dating from the later EC III period may indicate that Syros suffered a severe reduction in population, although the island was not completely deserted. This transitional phase, during which many sites were abandoned in the Aegean and new cultural influences are noticed, has been interpreted as a period of widespread social and cultural unrest. The possibility of a sharp cultural break between the EC II and the MC periods is also strengthened by the fact that during this latter period nearly ninety per cent of the sites occupied were in new locations, not settled in the intermediate EC III period. The continuity of occupation of sites between the EC II period and the MC period, skipping the EC III, amounts to sixty per cent. In the LC period a large percentage of sites, eighty-six per cent, were also settled during the preceding MC period, although the total number of sites occupied decreased from twenty-seven to twenty-one.

As has been emphasized above, the number of sites for each period should be read with care. Nevertheless, the figures, and especially the percentages, in Table 3, suggest possible trends in site

Neolithic period followed by abandonment and recolonization both at the beginning and the end of the EBA is

observed in northern Keos; see Chery *et al.* (1991) 232.

52. Barber (1987) 70.

numbers and settlement patterns on Syros during the third and second millennia B.C. During two periods a break seems to have taken place with the preceding period: the EC I and the MC period. The relatively low percentage of continuity for the EC II period masks the fact that all of the eight previously settled sites remained or were again occupied. The expansion of the number of sites during the EC II period may be linked to general cultural developments in the wider Aegean region. Site numbers increase in many areas, suggesting that conditions for growth were favourable. After a long period of colonization towards the islands during the fourth millennium B.C., there followed a period of internal colonization in the third millennium B.C. among a wider variety of territories. The dense pattern of sites broke down at the end of the EC II period. In the following period sites have been reported in only a few locations, and nearly all of these were already occupied previously. The MC period sees a return to the dense site distribution observed in the EC II period. Continuity is quite strong into the LC period.

Conclusions

One of the research problems regarding the investigation of the cemetery at Chalandriani refers to the question of where the people buried there came from. This can now be addressed with more confidence. From the late fourth millennium onwards and throughout the third millennium B.C., Syros witnessed a slowly accelerating growth of site numbers, and probably also of population numbers. Both figures reached their peaks during EC II, the period that the large cemetery at Chalandriani was in use. We now have indications that Syros was already populated in the EC I period. The distribution of reported sites of the EC II period shows a strong continuity of settlement patterns from the preceding period. The growth in site numbers is accompanied by the appearance of large cemeteries (Chalandriani and Hagios Loukas). Although the specific settlements associated with these cemeteries are not (yet) known, the rise in site numbers suggests that the population level was sufficiently large to account for the presence of such large cemeteries. Another question regarding the cemetery at Chalandriani refers to the duration of its period of use. This has been related to the population size of the associated settlement⁵³. A small community would have to use this cemetery over a long period of time in order to fill such a large number of graves. On the other hand, a large community would only need a few generations to arrive at the same number of graves. This supposition implies the existence of only one associated settlement. An alternative hypothesis may be that the cemetery was used communally by a relative large community living dispersed in several small-scale settlements in northern Syros. Whether the spatial organization observed within the site of the cemetery may be related to such a usage must remain a hypothetical if not speculative proposition until corroborated through archaeological fieldwork.

The site-distribution patterns discussed above at least indicate that the large cemetery at Chalandriani should not be interpreted as anomalous in the prehistory of Syros. Enough indications are present to suggest a blooming society during the EBA in which an exceptionally large cemetery site, such as Chalandriani, was used within a local settlement context.

JAN JAAP HEKMAN

53. Broodbank (1989) 324-325.

REFERENCES

- Aberg (1933): N. Aberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, IV. Griechenland (Stockholm 1933).
- Alcock (1993): S. Alcock, *Graecia Capta. The Landscape of Roman Greece* (Cambridge 1993).
- Ambelas (1874): T. D. Ambelas, *Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς* (Ἐρμούπολις 1874).
- Angel (1945): J. L. Angel, Skeletal Material from Attica, *Hesperia* 14, 1945, 279-363.
- Aron (1979): F. Aron, *Πτυχές τῆς ἀρχαίας Σύρου. Ἀπαινοσύρια* (Ἀθήνα 1979).
- Barber (1979): R. L. N. Barber, A Tomb at Ayios Loukas: Some Thoughts on Early-Middle Cycladic Chronology, *Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology* 1, 1969, 167-179.
- Barber (1987): R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (London 1987).
- Barber - MacGillivray (1980): R. L. N. Barber - J. A. MacGillivray, The Early Cycladic Period: Matters of Definition and Terminology, *AJA* 84, 1980, 141-157.
- Belmont-Renfrew (1964): J. S. Belmont - C. Renfrew, Two Prehistoric Sites on Mykonos, *AJA* 68, 1964, 395-400.
- Bintliff-Snodgrass (1985): J. L. Bintliff - A. M. Snodgrass, The Cambridge/Bradford Boeotia Expedition: The First Four Years, *JFA* 12, 1985, 123-161.
- Bosanquet (1895-96): R.C. Bosanquet, Prehistoric Graves in Syra, *BSA* 2, 1895-96, 141-144.
- Bossert (1967): E. M. Bossert, Kastri auf Syros, *AD* 22, 1967, A, 53-76.
- Broodbank (1989): C. Broodbank, The Longboat and Society in the Cyclades in the Keros-Syros Culture, *AJA* 93, 1989, 319-337.
- Broodbank (1993): C. Broodbank, Ulysses without Sail: Trade, Distance, Knowledge and Power in the Early Cyclades, *WorldArch* 24, 1993, 315-331.
- Caskey (1964): J. L. Caskey, Chalandriani in Syros, in: L. F. Sandler (ed.), *Essays in Memory of Karl Lehmann*, *Marsyas Studies in the History of Art*, Supplement 1, 63-69 (Locust Valley 1964).
- Cherry et al. (1991): J. L. Cherry - J. L. Davis - E. Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long-term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, *Monumenta Archaeologica* 16 (Los Angeles 1991).
- Coleman (1977): J. E. Coleman, *Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Keos I* (Princeton 1977).
- Doumas (1963): C. Doumas, Νάξος, *AD* 18, 1963, B, 275-281.
- Doumas (1977): C. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, *SIMA* 48 (Göteborg 1977).
- Doumas (1988): C. Doumas, EBA in the Cyclades: Continuity or Discontinuity, in E. B. French - K. A. Wardle (eds), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986* (Bristol 1988) 21-29.
- Evans - Renfrew (1968): J. D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, *BSA Suppl.* 5 (London 1968).
- Frangidis (1975 [1895]): A. Frangidis, *Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου*² (Ἀθήνα 1975).
- Gale - Stos-Gale (1981): N. H. Gale - Z. A. Stos-Gale, Cycladic Lead and Silver Metallurgy, *BSA* 76, 1981, 169-224.
- Hekman (1991): J. J. Hekman, The Early Cycladic Cemetery at Chalandriani, Syros: Report on the 1991. Topographical Survey, *Newsletter of the Netherlands Institute at Athens* 4, 1991, 17-43.
- Hodder - Orton (1976): I. Hodder - C. Orton, *Spatial Analysis in Archaeology* (Cambridge 1976).
- Kahrstedt (1913): U. Kahrstedt, Zur Kykladenkultur, *AM* 38, 1913, 166-186.
- MacGillivray (1983): J. A. MacGillivray, On the Relative Chronologies of Early Cycladic IIIA and Early Helladic III, *AJA* 87, 1983, 81-83.
- Melidonis - Konstantinidis (1979): N. Melidonis - D. Konstantinidis, *Μελέτη τῆς θειούχου μεταλλοφορίας τῆς νήσου Σύρου, Κυκλάδες* (Ἀθήνα 1979).
- Mylonas (1959): G. E. Mylonas, *Aghios Kosmas, an Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton 1959).
- Papadopoulos (1862): G. G. Papadopoulos, Notice sur quelques antiquités de l'île de Syra, *RA* 6, 1862, 224-234.
- Papadopoulos (1865): G. G. Papadopoulos, Ἀρχαιολογικά Σύρας, *Πανδώρα* 6, 1865, 121-127.
- Papathanasopoulos (1961-62): G. A. Papathanasopoulos, Κυκλαδικὰ Νάξου, *AD* 17, 1961-62, 104-151.
- Plog (1974): F. Plog, Settlement Patterns and Social History, in M. Leaf (ed.), *Frontiers in Anthropology* (New York 1974) 68-92.
- Pollack (1896): L. Pollack, Von griechischen Inseln, *AM* 21, 1896, 188-228.
- Renfrew (1972): C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (London 1972).
- Renfrew - Wagstaff (1892): C. Renfrew - M. Wagstaff (eds.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos* (Cambridge 1982).
- Ross (1985 [1840, 1843]): L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln*³, I-II (Hildesheim 1985).
- Rutter (1979): J. B. Rutter, *Ceramic Change in the Aegean Early Bronze Age: The Kastri Group, Lefkandi I and Lerna*

- IV: *A Theory Concerning the Origins of Early Helladic III Ceramics*, UCLA Occasional paper 5 (Los Angeles 1979).
- Rutter (1983): J. B. Rutter, Some Observations on the Cyclades in the Later Third and Early Second Millennia, *AlA* 87, 1983, 69-76.
- Sampson (1985): A. Sampson, *Μάνικα. Μία πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα* (Αθήνα 1985).
- Sampson (1988): A. Sampson, *Μάνικα. Ο πρωτοελλαδικός οικισμός και το νεκροταφείο* (Αθήνα 1988).
- Sotirakopoulou (1993): P. Sotirakopoulou, The Chronology of the 'Kastri-Group' Reconsidered, *BSA* 88, 1993, 5-20.
- Stephanos (1874): K. Stephanos, Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου, *Ἀθήναιον* 3, 1874, 513-517, 643-667.
- Stephanos (1875): K. Stephanos, Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου, *Ἀθήναιον* 4, 1875, 3-32.
- Stogianni (1972): G. Stogianni, *Ἐδαφολογικὴ καὶ ἀγρολογικὴ ἐξέτασις τῆς νήσου Σύρου* (Αθήνα 1972).
- Tsountas (1898): C. Tsountas, Κυκλαδικὰ, *AE* 1898, 137-212.
- Tsountas (1899): C. Tsountas, Κυκλαδικὰ II, *AE* 1899, 73-134.
- van Andel - Runnels (1987): T. H. van Andel - C. N. Runnels, *Beyond the Acropolis: A Rural Greek Past* (Stanford 1987).
- Zervos (1957): C. Zervos, *L'Art des Cyclades du début à la fin de l'Age du Bronze, 2500-1100 avant notre ère* (Paris 1957).

Ο ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΤΩΝ ΠΕΤΡΑΛΩΝΩΝ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΧ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

1. Εισαγωγή. Συνθήκες εύρεσης του θησαυρού

Ο θησαυρός των Πετραλώνων, εύρημα γνωστό στη βιβλιογραφία από τη δεκαετία του 1960¹, καταγράφηκε στο εύρετήριο των προϊστορικών αρχαιοτήτων το 1958 και δεν θά πρέπει να βρέθηκε πολύ νωρίτερα από τη χρονιά αυτή. Σύμφωνα με το εύρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, βρέθηκε στον «άγρο του Νικολάου Μαρμαρίδου, κατοίκου Πετραλώνων, μέσα σε πίθο». Ο μισός από τον θησαυρό αυτόν κατέληξε στο Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, η ακριβέστερα δεκαεννέα σμίλες, σύμφωνα με επιστολή του Έθνικού Μουσείου (5874/14 Νοεμβρίου 1989): «Η ομάδα των χάλκινων εργαλείων απαρτίζεται από 19 άκέραιες σμίλες που αγοράστηκαν από τον τότε αρχαιοπώλη Θ. Ζουμπουλάκη (Βιβλίο εισαγωγών 1048/1960) χωρίς να δηλωθεί σαφής τόπος προέλευσης». Ο τρόπος βέβαια με τον οποίο έφτασαν τα αντικείμενα αυτά στο Έθνικό Μουσείο θα παραμείνει σκοτεινός, αλλά για την προέλευση και των δεκαεννέα εργαλείων από τα Πετράλωνα δεν θά πρέπει να υπάρχει αμφιβολία, αφού την αναφέρει ως δεδομένη ο Φ. Πέτσας², ο οποίος δεν υπηρέτοῦσε βέβαια το 1958 στη Θεσσαλονίκη, αλλά σίγουρα θά γνώριζε την υπόθεση. Το ότι δεν είχε δηλωθεί σαφής τόπος προέλευσης οφείλεται μάλλον στη γνωστή τακτική που ακολουθείται σε τέτοιες περιπτώσεις από τους μη αρχαιολογικούς παράγοντες.

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας που διενήργησε ο Δ. Γραμμένος με την αείμνηστη προϊσταμένη της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ί. Βοκοτοπούλου και τον πρόεδρο της κοινότητας Πετραλώνων στην περιοχή, με άφορμή πρόσφατη αρχαιοκαπηλία, του υποδείχτηκε με απόλυτη σιγουριά το αγροτεμάχιο στο οποίο είχε βρεθεί ο θησαυρός. Πρόκειται για αγροτεμάχιο στο οποίο οδηγεί χωματόδρομος, που ξεκινά νοτίως από τον ασφαλτόδρομο Νέας Τρίγλιας προς Θεσσαλονίκη, και συγκεκριμένα αριστερά άμέσως μετά τη διασταύρωση προς Πετράλωνα. Η απόσταση από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο ως το αγροτεμάχιο είναι περίπου 600 μέτρα. Στην ευρύτερη περιοχή του αγροτεμαχίου δεν υπάρχει κανένα ίχνος αρχαίας εγκατάστασης. Βέβαια σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων υπάρχουν οικισμοί με επιχώσεις Πρώιμης Εποχής του Χαλκού³ (βλ. χάρτη).

Όπως είναι γνωστό, στο τεράστιο έργο της δεκαετίας του 1960 του Junghans κ.ά. (βλ. σημ. 1) περιέχονται αναλύσεις από όλα τα εργαλεία του θησαυρού που είναι έκτεθειμένα στο

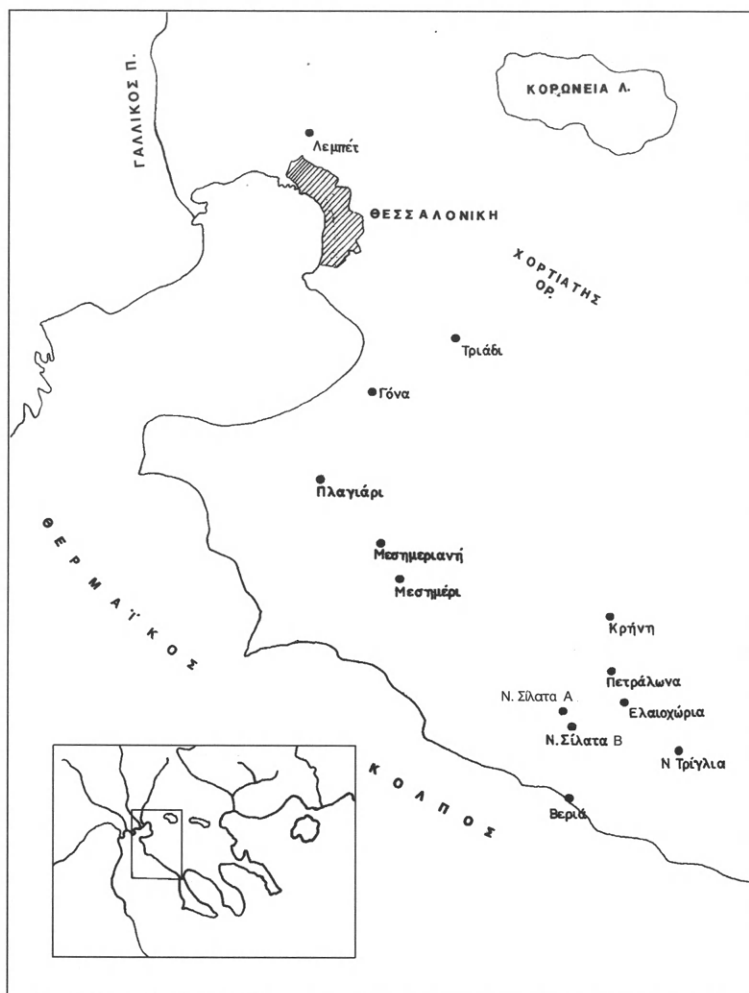
1. S. Junghans - E. Sangmeister - M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas, Studien zu den Anfängen der Metallurgie* τ. 2, μέρος 1-3 (Berlin 1968): στόν

Κατάλογο αναφέρεται ως SAM.

2. Πέτσας 1969, 184.

3. French 1967.

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. Οἱ περιεκτικότητες τῶν διαφόρων στοιχείων εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁμοιόμορφες γιὰ ὅλα τὰ ἐργαλεῖα. Βλέπε ὡστόσο τὸ Παράρτημα II μὲ τὶς νέες ἀναλύσεις ποὺ περιλαμβάνουν καὶ τὶς σμίλες τῶν Ἀθηνῶν.

Χάρτης μὲ τοὺς προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς τῶν Πετραλῶνων.

2. Κατάλογος τῶν χάλκινων ἐργαλείων

2α. Τὸ τμήμα τοῦ θησαυροῦ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης⁴

1. AMΘ 2747 = Π713 = SAM 2, Teil 3, 9348. Εἰκ. 1. Σμίλη χάλκινη. Μήκ. 0.180, πᾶχ. 0.006, πλάτ. κόψης 0.046, πλάτ. πτέρνας 0.016. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν ἐλαφρότατη κύρτωση. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἵχνη ἀπὸ φυσαλίδες. Τὸ ἄκρο τῆς πτέρνας εἶναι σπασμένο.

2. AMΘ 2748 = Π 714 = SAM 2, Teil 3, 9344. Εἰκ. 1. Σμίλη χάλκινη. Μήκ. 0.163, πᾶχ. 0.006, πλάτ. κόψης 0.045, πλάτ. πτέρνας 0.015. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν ἐλαφρότατη κύρτωση. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἵχνη ἀπὸ φυσαλίδες. Ἡ πτέρνα εἶναι ἐλαφρὰ σπασμένη καὶ ἡ κόψη παρου-

σιάζει ἔντονη καμπύλωση.

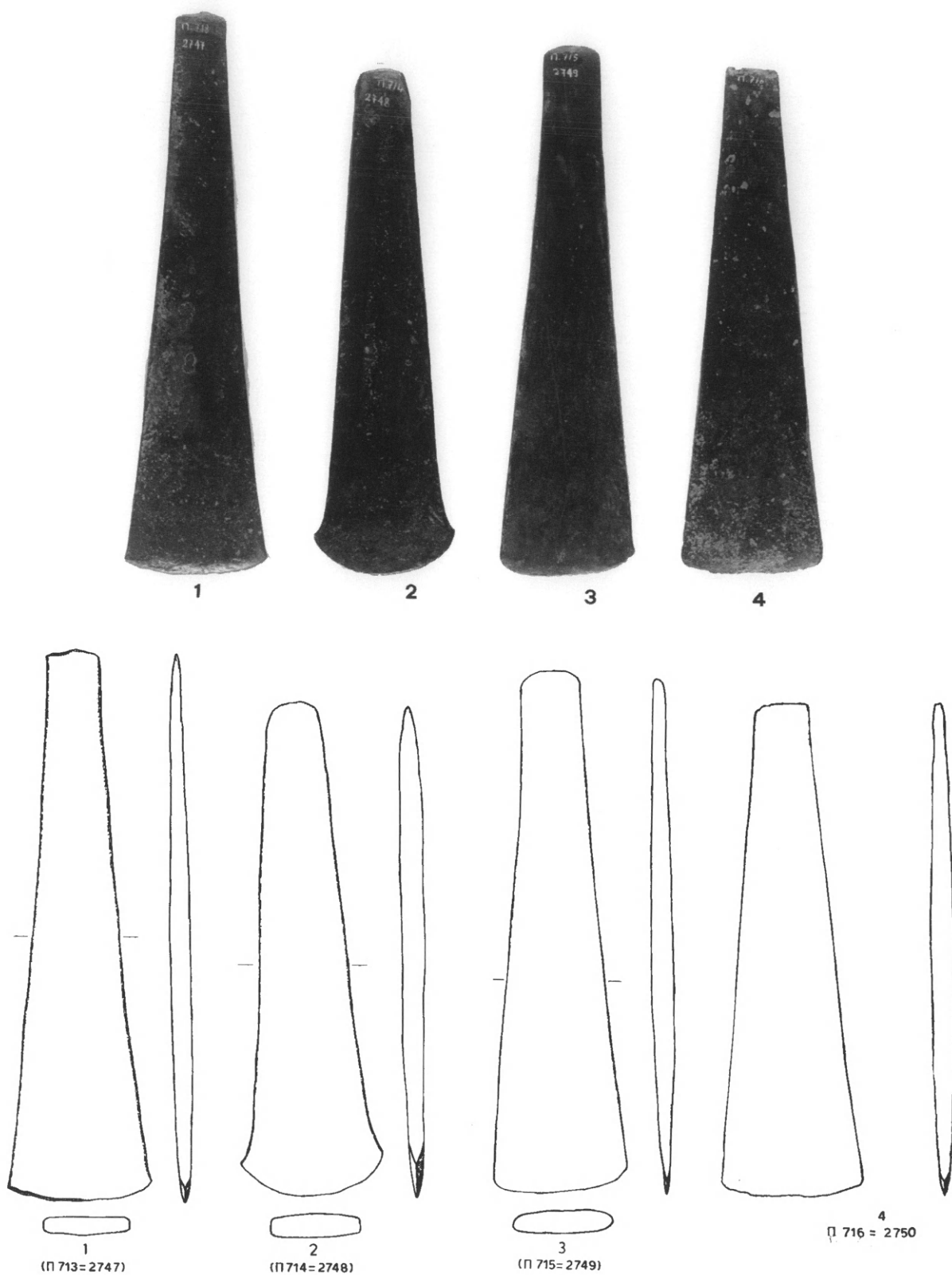
3. AMΘ 2749 = Π 715 = SAM 2, Teil 3, 9340. Εἰκ. 1. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.170, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.043. Πλήρης ἡ ἀπόληξη τῆς πτέρνας.
4. AMΘ 2750 = Π 716 = SAM 2, Teil 3, 9338 καὶ SAM 2, Teil 2, Taf. 64. Εἰκ. 1. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.162, πᾶχ. 0.008, πλάτ. κόψης 0.045. Ἐλλείπουν οἱ ἀπολήξεις κόψης καὶ πτέρνας.
5. AMΘ 2751 = Π 717 = SAM 2, Teil 3, 9347. Εἰκ. 2. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.17, πᾶχ. 0.007, πλάτ. κόψης 0.045, πλάτ. πτέρνας 0.010. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κύρτωση. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Τὸ πλάτος τῆς πτέρνας εἶναι πολὺ μικρὸ σὲ σχέση μὲ τῆς κόψης. Στὸ μέσο περιῖπου τῆς πτέρνας καὶ τῆς κόψης ἀντιστοιχοῦν σχηματίζεται ἓνα δόντι ποὺ ὀφείλεται κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὴ χρήση.
6. AMΘ 2752 = Π 718 = SAM 2, Teil 3, 9353. Εἰκ. 2. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.176, πᾶχ. 0.006, πλάτ. κόψης 0.052, πλάτ. πτέρνας 0.010. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Σπασμένη ἡ ἀπόληξη τῆς πτέρνας.
7. AMΘ 2753 = Π 719 = SAM 2, Teil 3, 9345. Εἰκ. 2. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.162, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.042, πλάτ. πτέρνας 0.010. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες.
8. AMΘ 2754 = Π 720 = SAM 2, Teil 3, 9342 καὶ SAM 2, Teil 2, Taf. 64. Εἰκ. 2. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.168, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.045. Ἐπιφάνειες σχεδὸν ἐπίπεδες καὶ μᾶλλον καὶ οἱ δύο λειασμένες. Σπασμένο τὸ πέρασ τῆς πτέρνας.
9. AMΘ 2755 = Π 721 = SAM 2, Teil 3, 9352. Εἰκ. 3. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.135, πᾶχ. 0.006, πλάτ. κόψης 0.043, πλάτ. πτέρνας 0.018. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κύρτωση. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἡ κυρτὴ ἀπόληξη τῆς πτέρνας διατηρεῖται.
10. AMΘ 2756 = Π 722 = SAM 2, Teil 3, 9355. Εἰκ. 3. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.16, πᾶχ. 0.007, σωζ. πλάτ. κόψης 0.047, πλάτ. πτέρνας 0.020. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν ἐλαφρότατη κύρτωση. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες.

δες. Ἡ μία ἄκρη τῆς πτέρνας καὶ ἡ ἀπέναντι ἄκρη τῆς κόψης σπασμένες. Ἐντονα ἴχνη χρήσης στὴν πτέρνα καὶ στὴν κόψη.

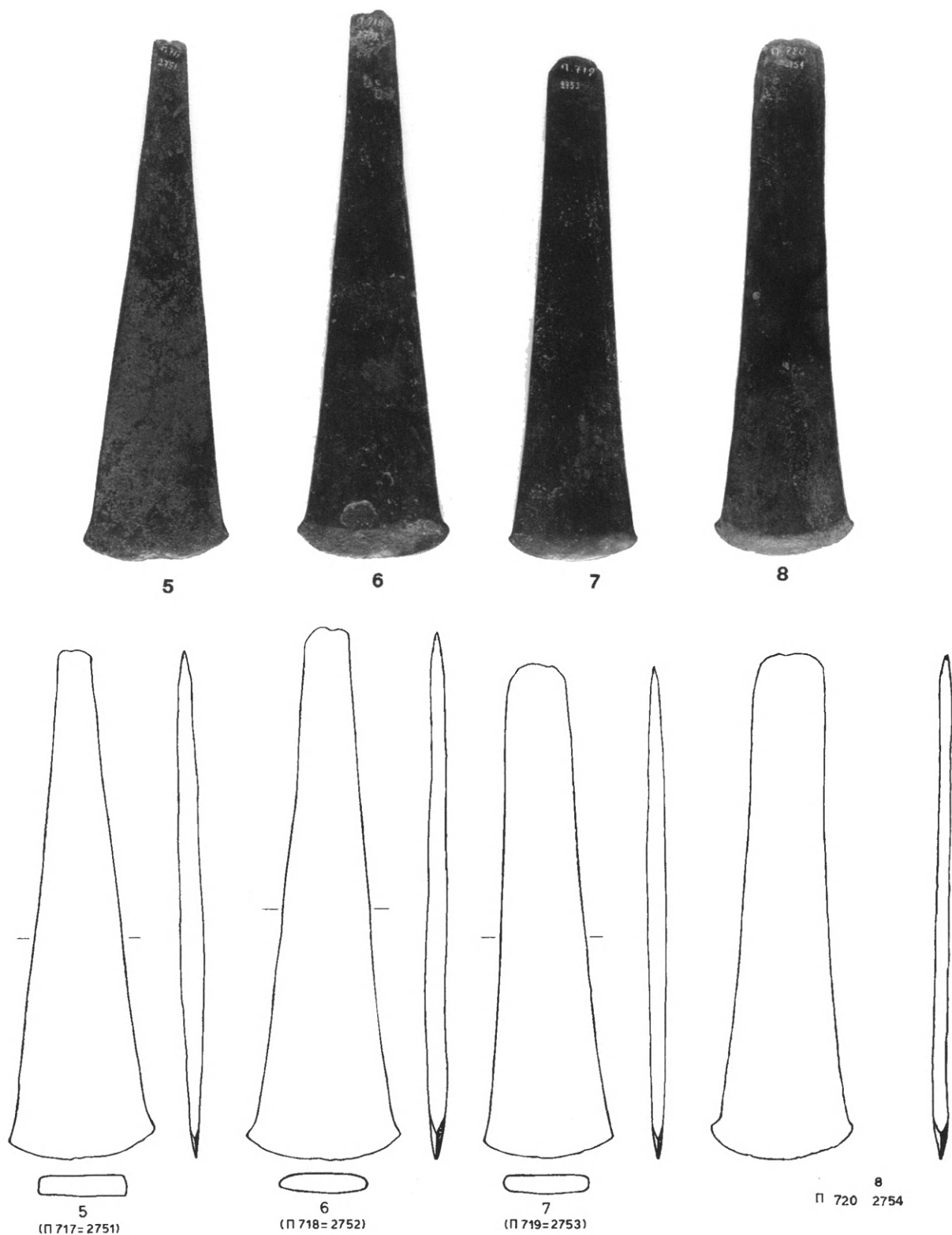
11. AMΘ 2757 = Π 723 = SAM 2, Teil 3, 9354. Εἰκ. 3. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.14, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.046. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Τὸ πέρασ τῆς πτέρνας εἶναι θραυσμένο.
12. AMΘ 2758 = Π 724 = SAM 2, Teil 3, 9349. Εἰκ. 3. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.125, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.045. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Τὸ πέρασ τῆς πτέρνας εἶναι θραυσμένο.
13. AMΘ 2759 = Π 725 = SAM 2, Teil 3, 9350. Εἰκ. 4. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.012, πᾶχ. 0.004, πλάτ. κόψης 0.035, πλάτ. πτέρνας 0.010. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Σπασμένη ἡ ἀπόληξη τῆς πτέρνας.
14. AMΘ 2760 = Π 726 = SAM 2, Teil 3, 9343. Εἰκ. 4. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.012, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.039. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Σπασμένη ἡ ἀπόληξη τῆς πτέρνας.
15. AMΘ 2761 = Π 727 = SAM 2, Teil 3, 9346 καὶ SAM 2, Teil 2, Taf. 64. Εἰκ. 4. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.012, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.035.
16. AMΘ 2762 = Π 728 = SAM 2, Teil 3, 9351. Εἰκ. 4. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.010, πᾶχ. 0.006, πλάτ. κόψης 0.045. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν κύρτωση. Δὲν διατηρεῖται ἡ κόψη.
17. AMΘ 2763 = Π 729 = SAM 2, Teil 3, 9339 καὶ SAM 2, Teil 2, Taf. 64. Εἰκ. 4. Σμίλη χάλκινη. Μῆκ. 0.16, πᾶχ. 0.005, πλάτ. κόψης 0.042, πλάτ. πτέρνας 0.016. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κύρτωση. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἡ ἀπόληξη τῆς πτέρνας δὲν διατηρεῖται πλήρως.
18. AMΘ 2696 = Π 730 = SAM 2, Teil 3, 9337 καὶ SAM 2, Teil 2, Taf. 64. Εἰκ. 4. Σμίλη-σφήνα. Μῆκ. 0.18, πᾶχ. 0.015, πλάτ. πτέρνας 0.013. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες εἶναι λείες ἐκτὸς ἀπὸ μία ποὺ ἔχει ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἡ ἀπόληξη τῆς πτέρνας εἶναι θραυσμένη.

4. Π = ὁ ἀριθμὸς καταλόγου τῆς ἔκθεσης τῶν προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

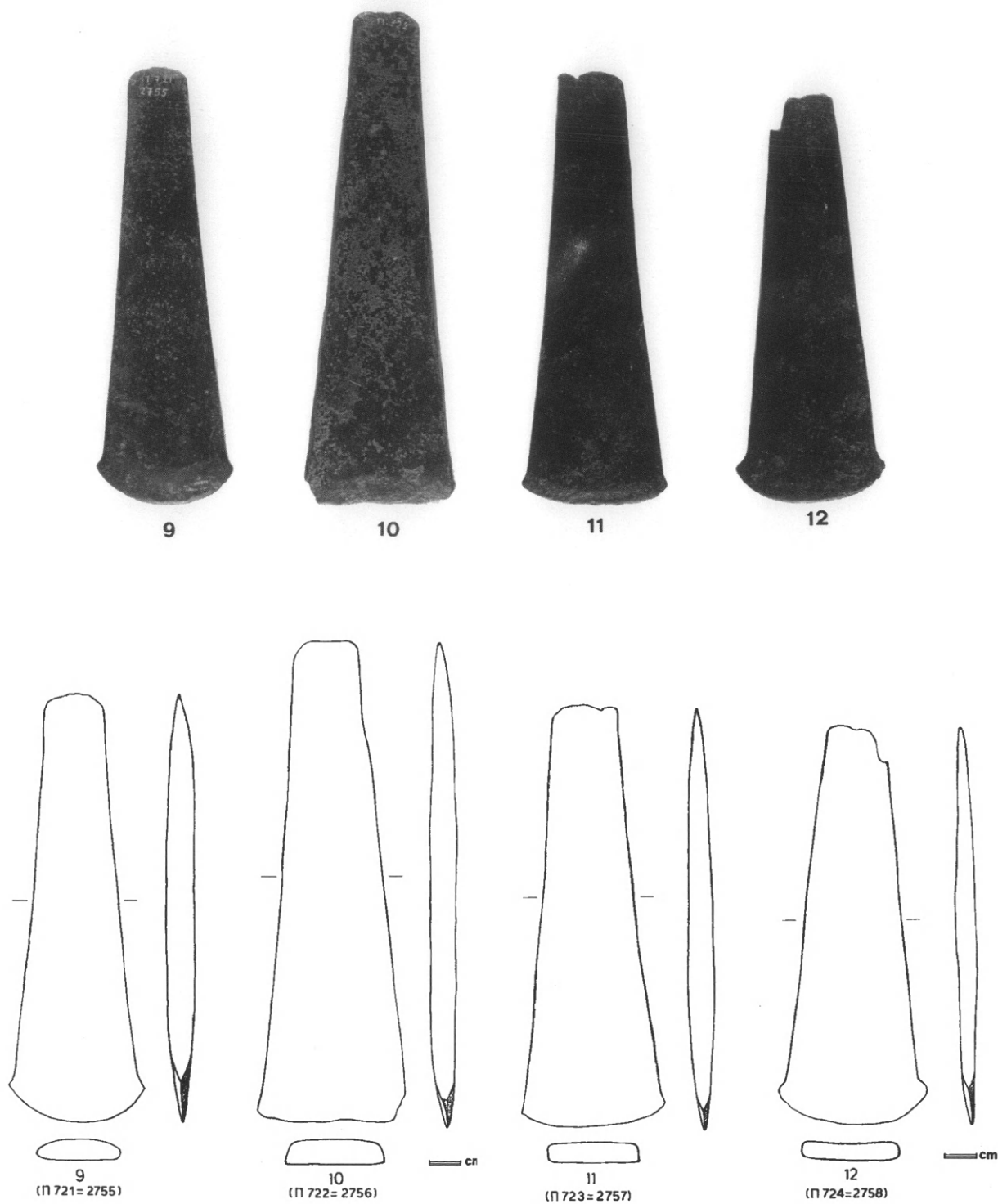
AMΘ = Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. EAM = Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 1. Οἱ σμίλες ἀρ. κατ. 1-4 τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλῶνων (Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης).

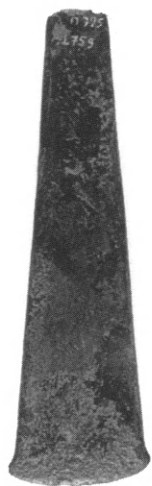

Εἰκ. 2. Οἱ σμίλεις ἀρ. κατ. 5-8 τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλῶνων (Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης).

Είκ. 3. Οί σμίλες άρ. κατ. 9-12 τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλώνων (Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης).

Είκ. 4. Οί σμίλες άρ. κατ. 13-18 τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλώνων (Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης).

13

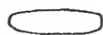
14

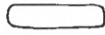
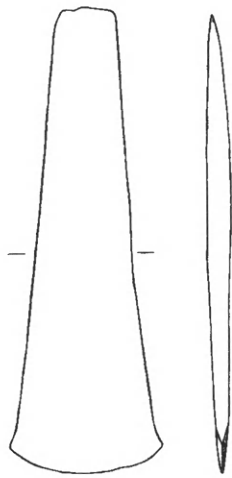
15

16

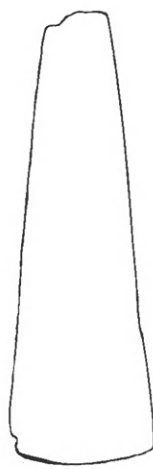

13

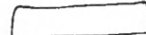

14

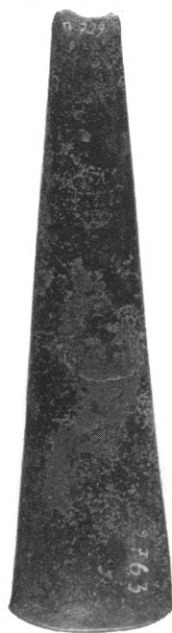
cm

П 727 = 2761

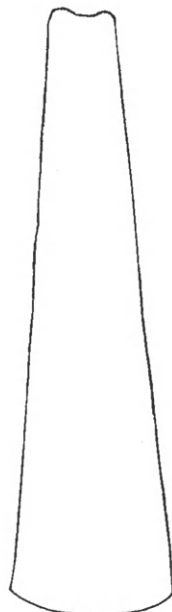
16

17

18

П 729 = 2763

18

П 730 = 2696

19. ΑΜΘ 2743 = Π 732 = SAM 2, Teil 3, 9334. Είκ. 5. Πέλεκυς ἑλλειπτής κατὰ τὸ πρὸς τὴν ἀκμὴ μέρος. Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.111, πλάτ. 0.08, μέγ. πάχ. 0.037.

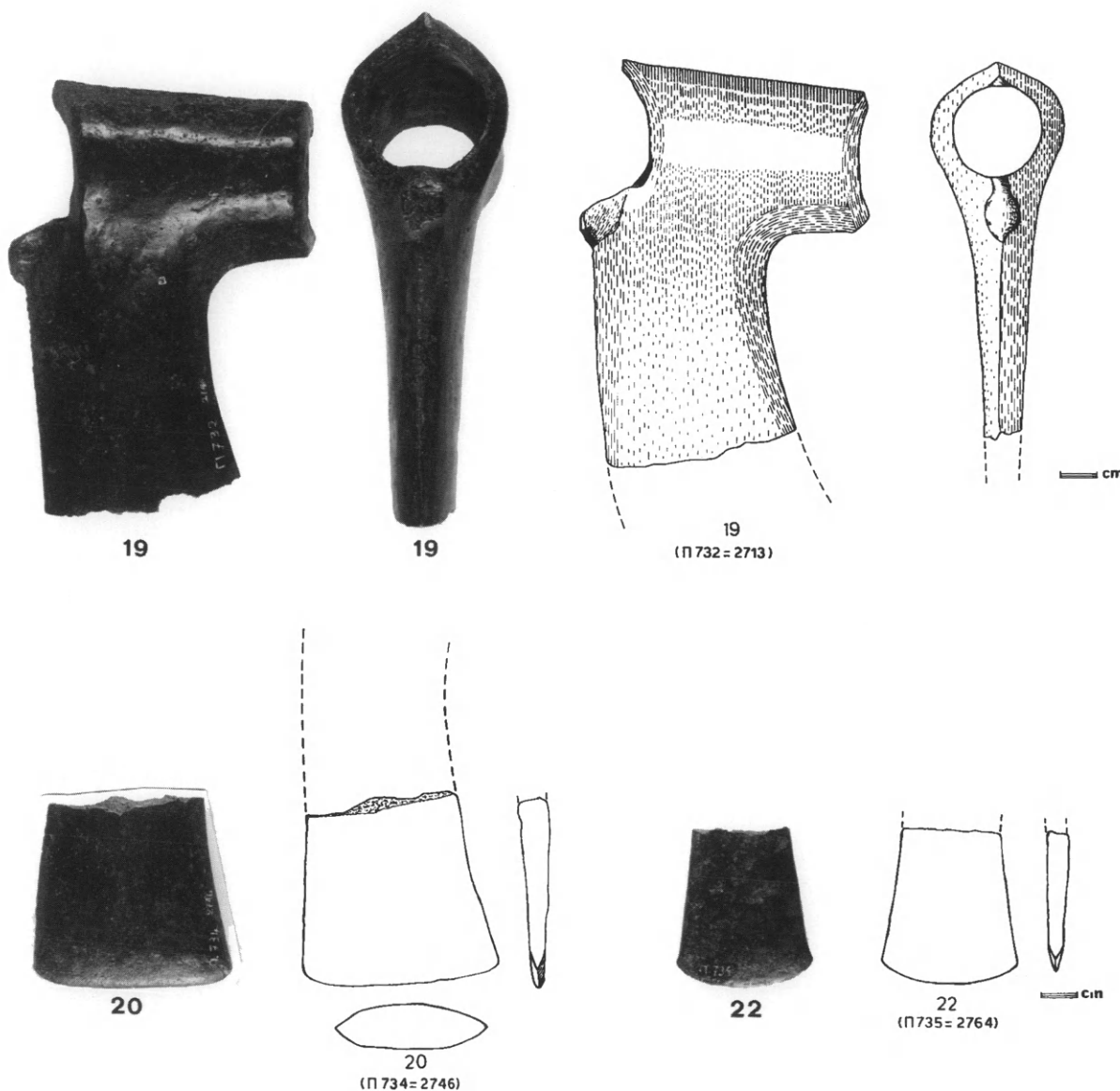
20. ΑΜΘ 2746 = Π 734 = SAM 2, Teil 3, 9336. Είκ. 5. Πέλεκυς πὺν σώζει τὸ πρὸς τὴν κόψη μέρος. Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.035, πλάτ. κόψης 0.056.

21. ΑΜΘ 2744 = Π 734 = SAM 2, Teil 3, 9355. Είκ. 6. Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.135, πλάτ. 0.108, πάχ. 0.040. Πέλεκυς ἑλλειπτής κατὰ τὸ πρὸς τὴν ἀκμὴ μέρος. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες εἶναι λειασμένες. Θραυσμένο ἐνμέρει τὸ πρὸς τὰ ἔσω πέρασ τῆς ὀπῆς τοῦ στυλεοῦ. Φέρει

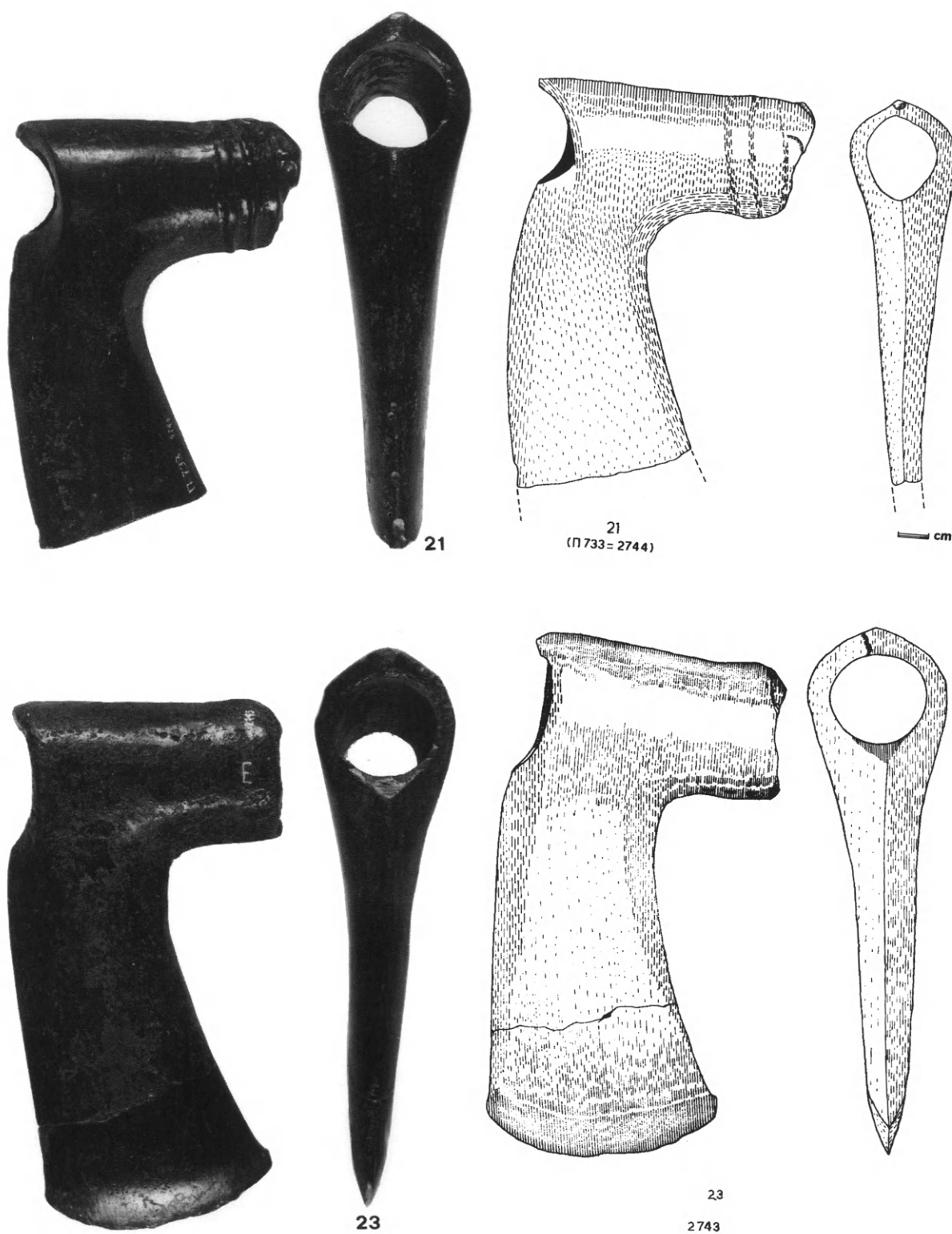
στὸ σημεῖο αὐτὸ τρία ἐπάλλληλα ἀνάγλυφα δακτυλιοειδῆ ἑξάρματα.

22. ΑΜΘ 2764 = Π 735 = SAM 2, Teil 3, 9341. Είκ. 5. Χάλκινη σμίλη. Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.042, πλάτ. κόψης 0.035, μέγ. σωζ. πάχ. 0.005. Διατηρεῖται τὸ πρὸς τὴν κόψη μέρος. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἡ ἄλλη παρουσιάζει φυσαλίδες.

23. ΑΜΘ 2743 = Π 791 = SAM 2, Teil 3, 9333 καὶ SAM 2, Teil 2, Taf. 64. Είκ. 6. Πέλεκυς. Μέγ. μῆκ. 0.177, πλάτ. 0.086, πάχ. 0.042. Συγκολλημένο τὸ πέρασ τῆς κόψης. Καὶ οἱ δύο ἐπιφάνειες εἶναι λειασμένες.

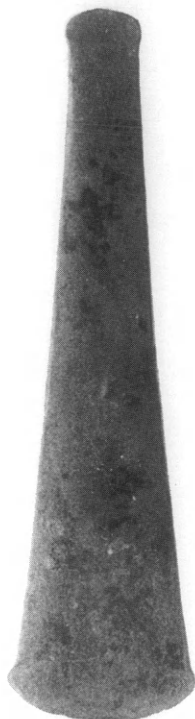
Είκ. 5. Οἱ πελέκεις ἀρ. κατ. 19 καὶ 20, καὶ ἡ σμίλη ἀρ. κατ. 22 τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλώνων (Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης).

Εἰκ. 6. Οἱ πελέκεις ἀρ. κατ. 21 καὶ 23 τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλῶνων (Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης).

24

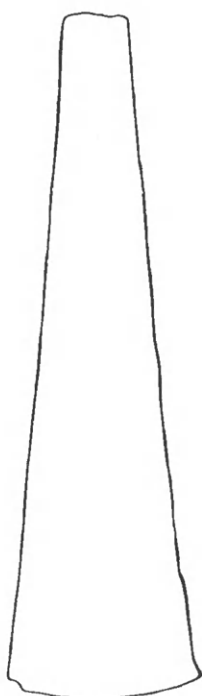
25

26

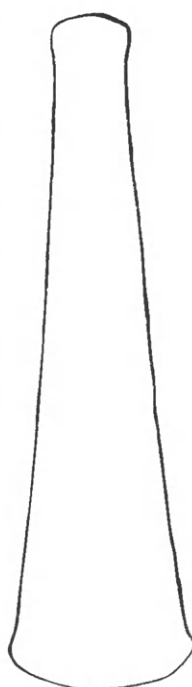

27

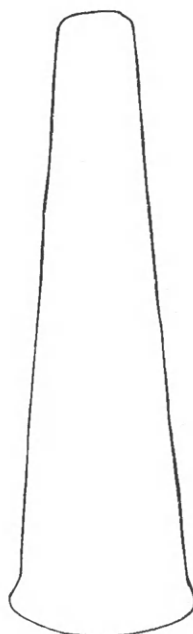
17794

24

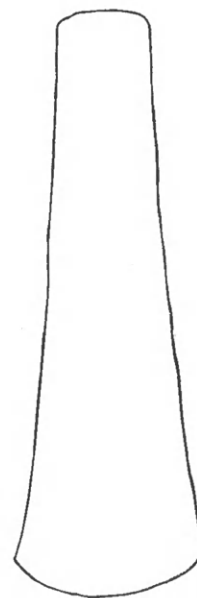
17795

25

17796

26

17797

27

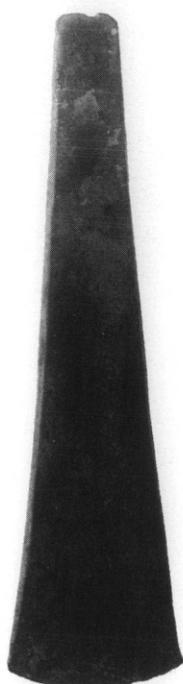
Εικ. 7. Οί σμίλες αρ. κατ. 24-27 (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών).

2β. Χάλκινα ἐργαλεῖα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν

- 24.EAM 17794. Εἰκ. 7. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.18, πᾶχ. 0.009, πλάτ. κόψης 0.051, πλάτ. πτέρνας 0.017. Ἡ μία ἐπιφάνεια παρουσιάζει ἐλαφρὰ κύρτωση καὶ εἶναι λειασμένη, ἡ ἄλλη εἶναι ἐπίπεδη μεῖ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Σαφὴ ἴχνη χρήσης στὴν κόψη καὶ στὴν πτέρνα. Κάτω ἀριστερὰ στὴν κόψη καὶ πάνω δεξιὰ στὴν πτέρνα σαφὴς ὁδόντωση ποὺ ἔγινε μετὰ τὴν χρήση.
- 25.EAM 17795. Εἰκ. 7. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.178, πᾶχ. 0.0078, πλάτ. κόψης 0.048, πλάτ. πτέρνας 0.019. Ἀκμὲς καὶ ἐπιφάνειες λειασμένες. Ἰχνη χρήσης στὴν κόψη καὶ στὴν πτέρνα. Ἡ πτέρνα παρουσιάζει διαπλάτυνση πρὸς τὰ ἔξω ὅπως καὶ ἡ κόψη τῆς σμίλης, ἀλλὰ ἡ ἀκμὴ τῆς δὲν εἶναι ἀκονισμένη καὶ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ κόψη.
- 26.EAM 17796. Εἰκ. 7. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.165, πᾶχ. 0.0070, πλάτ. κόψης 0.048, πλάτ. πτέρνας 0.021. Ἡ μία ἐπιφάνεια παρουσιάζει ἐλαφρὰ κύρτωση, ἡ ἄλλη εἶναι ἐπίπεδη, χωρὶς ἴχνη φουσαλίδων. Οἱ ἀκμὲς λιγότερο λείες ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Σαφὴ ἴχνη χρήσης στὴν κόψη, καθὼς καὶ στὴν πτέρνα, τῆς ὁποίας ἡ ἀκμὴ εἶναι ἀκονισμένη καὶ συνεπῶς λειτουργοῦσε καὶ αὐτὴ ὡς κόψη.
- 27.EAM 17797. Εἰκ. 7. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.154, πᾶχ. 0.0062, πλάτ. κόψης 0.049, πλάτ. πτέρνας 0.020. Ἀκμὲς ὀξεῖες. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη, ἡ ἄλλη ἐλαφρὰ κυρτή. Ἰχνη φουσαλίδων στὴν ἐπίπεδη. Ἡ διατομὴ ἔχει σχῆμα τραπεζίου. Στὴν κάτω ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς κόψης ὑπάρχει σπάσιμο. Ἡ πτέρνα ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ κόψη καὶ ἔχουν καὶ οἱ δύο ἴχνη χρήσης.
- 28.EAM 17798. Εἰκ. 8. Σμίλη μετὰ ἀποκεκρουμένη τὴν πτέρνα. Σῶζεται περίπου κατὰ τὰ δύο τρίτα. Μῆκ. 0.110, πᾶχ. 0.0052, πλάτ. κόψης 0.047, πλάτ. πτέρνας 0.024. Ἡ μία πλευρὰ ἐλαφρὰ καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη φουσαλίδων. Ἡ κόψη παρουσιάζει λιγότερη καμπύλωση ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ ἔντονα ἴχνη χρήσης. Ἡ πτέρνα εἶναι χτυπημένη ὀριζόντια καὶ μεγάλο μέρος τῆς λείπει (ἴσως ἦταν φθαρμένη καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἀκονιστεῖ πάλι) καὶ συνεπῶς σχεδὸν χωρὶς καμπύλωση. Παρουσιάζει ἐλαφρὰ αὐλάκωση καὶ στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς παρᾶλληλα μετὰ τὴν ἀκμὴ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ κάθε ἐπιφάνειας. Πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μετὰ τὴν ὑπ. ἀρ. 30.
- 29.EAM 17799. Εἰκ. 8. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.169, πᾶχ. 0.0070, πλάτ. κόψης 0.045, πλάτ. πτέρνας 0.016. Οἱ δύο ἐπιφάνειες παρουσιάζουν ἐλάχιστη καμπύλη καὶ δὲν ὑπάρχουν ἴχνη φουσαλίδων. Ἀκμὲς ὀξεῖες. Ἰχνη χρήσης στὴν κόψη καὶ ἔντονα δόντια στὴ μέση περίπου τῆς πτέρνας.
- 30.EAM 17800. Εἰκ. 8. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.163, πᾶχ. 0.0080, πλάτ. κόψης 0.047, πλάτ. πτέρνας 0.016. Ἰχνη χρήσης στὴν κόψη καθὼς καὶ στὴν πτέρνα ποὺ λειτουργεῖ καὶ αὐτὴ ὡς κόψη. Ἡ μία ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ καμπύλη, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἀκμὲς ὀξεῖες. Δύο δόντια στὶς δύο ἄκρες τῆς κόψης. Πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μετὰ τὴν ὑπ. ἀρ. 31.
- 31.EAM 17801. Εἰκ. 8. Σμίλη. Ἡ πτέρνα εἶναι ἀποκεκρουμένη. Μῆκ. 0.132, πᾶχ. 0.0080, πλάτ. κόψης 0.045, πλάτ. πτέρνας 0.018. Ἡ μία ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ καμπύλη, ἡ ἄλλη σχεδὸν ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἰχνη χρήσης στὴν κόψη. Πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μετὰ τὴν ὑπ. ἀρ. 36.
- 32.EAM 17802. Εἰκ. 9. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.140, πᾶχ. 0.0070, πλάτ. κόψης 0.038, πλάτ. πτέρνας 0.010. Ἡ κόψη καὶ κυρίως ἡ πτέρνα, ποὺ καὶ ἐδῶ διαμορφώνεται καὶ λειτουργεῖ ὡς κόψη, παρουσιάζουν ἐντονότερη καμπύλωση ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ σαφὴ ἴχνη χρήσης. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες.
- 33.EAM 17803. Εἰκ. 9. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.143, πᾶχ. 0.0070, πλάτ. κόψης 0.035, πλάτ. πτέρνας 0.014. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἰχνη χρήσης στὴν κόψη, καθὼς καὶ στὴν πτέρνα, ποὺ διαμορφώνεται ὡς κόψη. Ἐντονη ὁδόντωση κάτω ἀριστερὰ στὴν κόψη καὶ ἀντίστοιχα πάνω δεξιὰ στὴν πτέρνα. Ἀκμὲς λειασμένες. Εἶναι ἡ μόνη τῆς ὁποίας οἱ δύο συγκλίνουσες μακρὲς πλευρὲς δὲν εἶναι εὐθεῖες ἀλλὰ ἐμφανίζουν ἐλαφρὰ κύρτωση.
- 34.EAM 17804. Εἰκ. 9. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.125, πᾶχ. 0.0050, πλάτ. κόψης 0.046, πλάτ. πτέρνας 0.021. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἰχνη χρήσης καὶ στὴν κόψη καὶ στὴν πτέρνα, μολονότι στὴ σμίλη αὐτὴ δὲν διαμορφώνεται ὡς κόψη. Ἀκμὲς ὀξεῖες. Ἀπὸ τὴν ἴδια πιθανὸν μήτρα μετὰ τὴν ὑπ. ἀρ. 36.
- 35.EAM 17805. Εἰκ. 9. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.105, πᾶχ. 0.0070, πλάτ. κόψης 0.038, πλάτ. πτέρνας 0.016. Ἰχνη χρήσης στὴν κόψη καθὼς καὶ στὴν πτέρνα ποὺ διαμορφώνεται ὡς κόψη. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Δόντια ἐπάνω ἀριστερὰ στὴν πτέρνα.
- 36.EAM 17806. Εἰκ. 10. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.107, πᾶχ. 0.0060, πλάτ. κόψης 0.036, πλάτ. πτέρνας 0.009. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη μετὰ ἴχνη ἀπὸ φουσαλίδες. Ἰχνη χρήσης στὴν κόψη καὶ στὴν πτέρνα ποὺ φαίνεται ἀποκεκρουμένη καὶ στὴ μέση περίπου παρουσιάζει ἀβαθεῖς δόντια.

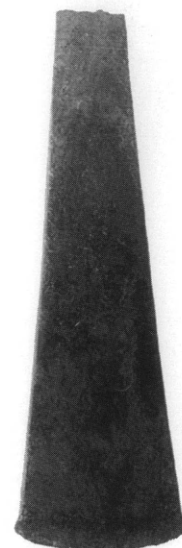
28

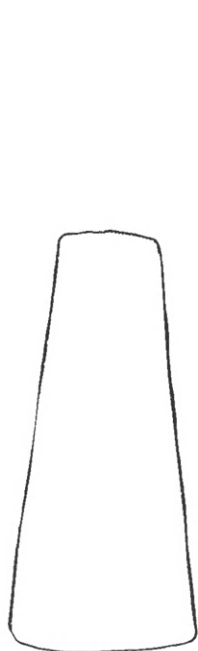
29

30

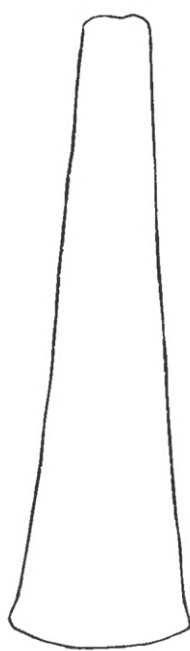

31

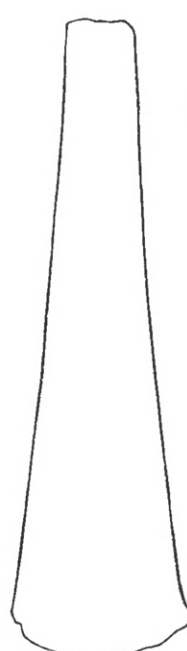
17798

28

17799

29

17800

30

17801

31

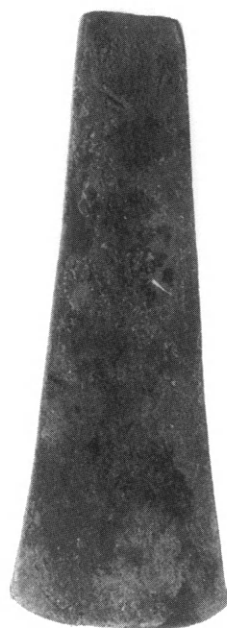
Εἰκ. 8. Οἱ σμίλεις ἀρ. κατ. 28-31 (Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν).

32

33

34

35

17802

32

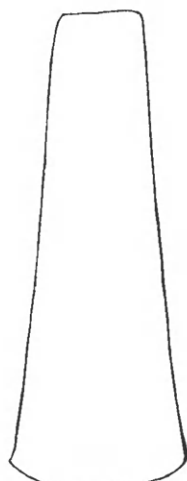
17803

33

17804

34

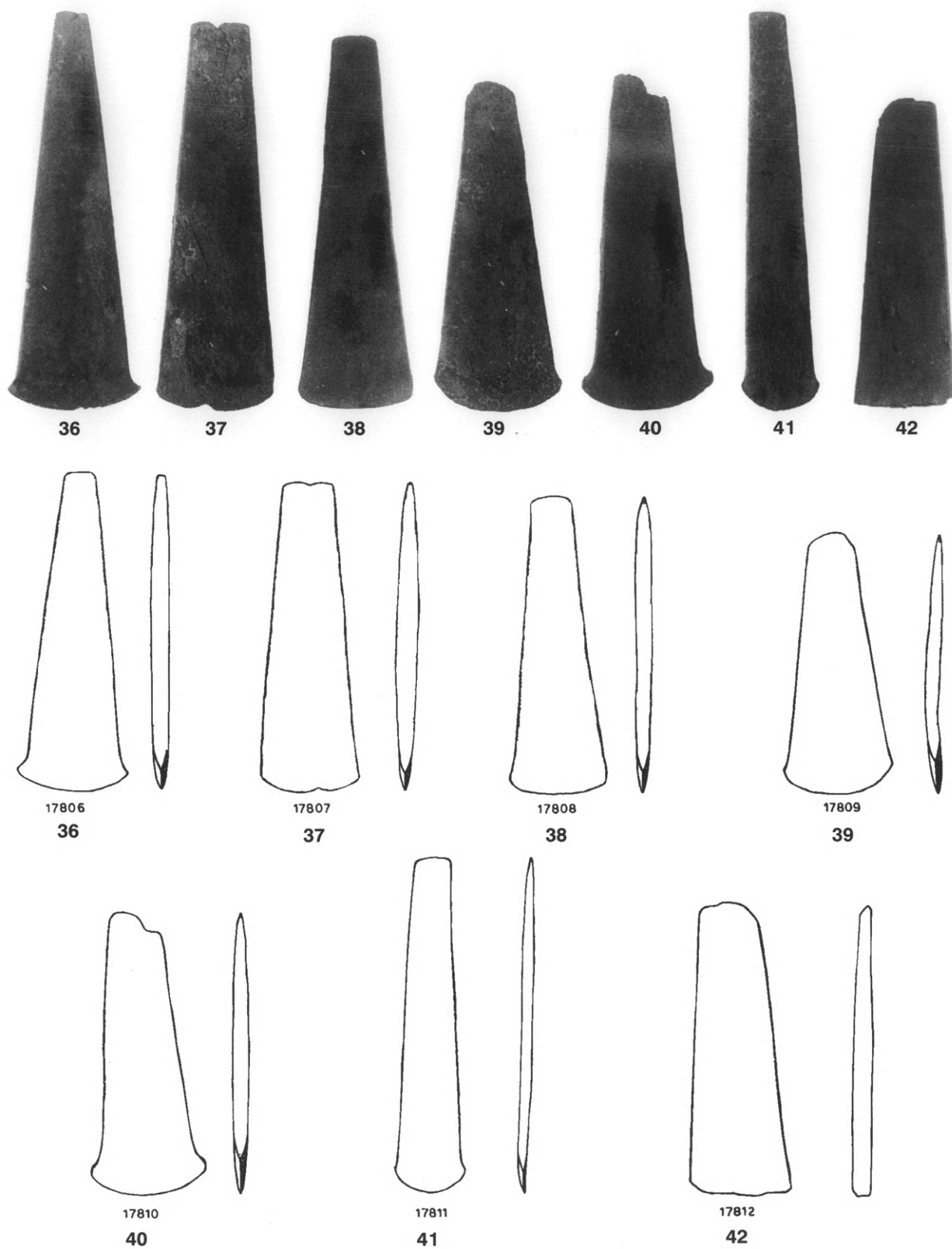

17805

35

Εἰκ. 9. Οἱ σμίλεις ἀρ. κατ. 32-35 (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν).

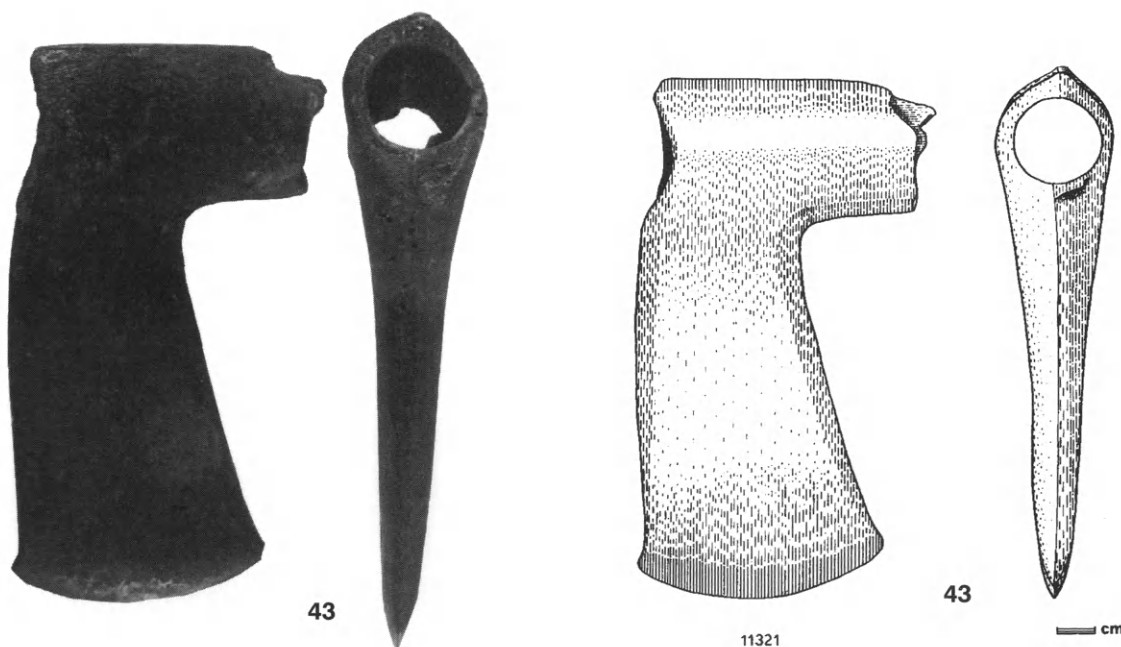

Εἰκ. 10. Οἱ σμίλες ἀρ. κατ. 36-42 (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν).

- 37.EAM 17807. Εἰκ. 10. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.105, πᾶχ. 0.0070, πλάτ. κόψης 0.032, πλάτ. πτέρνας 0.016. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη με ἴχνη ἀπὸ φυσαλίδες. Ἰχνη χρήσης καὶ στήν κόψη καὶ στήν πτέρνα, πού ἐδῶ δὲν ἀποτελεῖ κόψη. Καὶ στήν κόψη καὶ στήν πτέρνα ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα δόντι ἀντίστοιχα στὴ μέση περίπου.
- 38.EAM 17808. Εἰκ. 10. Σμίλη ἀκέραιη. Μῆκ. 0.10, πᾶχ. 0.0050, πλάτ. κόψης 0.031, πλάτ. πτέρνας 0.012. Ἰχνη χρήσης καὶ στήν κόψη καὶ στήν πτέρνα. Ἡ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια παρουσιάζει ὀξειδωσι. Οἱ δύο ἐπιφάνειες εἶναι λειασμένες.
- 39.EAM 17809. Εἰκ. 10. Σμίλη ἀκέραιη με ἐλαφρά κλίση στήν κόψη. Μῆκ. 0.09, πᾶχ. 0.0050, πλάτ. κόψης 0.035, πλάτ. πτέρνας 0.013. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη με ἴχνη ἀπὸ φυσαλίδες. Ἰχνη χρήσης στήν κόψη καὶ στήν πτέρνα πού διαμορφώνεται ὡς κόψη. Ἐλαφρὸ σπάσιμο δεξιὰ στήν πτέρνα.
- 40.EAM 17810. Εἰκ. 10. Σμίλη ἀκέραιη με ἔντονο σπάσιμο πάνω δεξιὰ στήν πτέρνα. Μῆκ. 0.094, πᾶχ. 0.0060, πλάτ. κόψης 0.037, πλάτ. πτέρνας 0.016. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη με ἴχνη ἀπὸ φυσαλίδες. Ἰχνη χρήσης στήν κόψη καὶ στήν πτέρνα πού διαμορφώνεται ὡς κόψη.
- 41.EAM 17811. Εἰκ. 10. Σμίλη ἀκέραιη, αἰσθητὰ λεπτότερη ἀπὸ τίς ἄλλες. Μῆκ. 0.112, πᾶχ. 0.0040, πλάτ. κόψης 0.023, πλάτ. πτέρνας 0.011. Ἰχνη χρήσης πρῶντα στήν κόψη καὶ στήν πτέρνα. Τὸ πλάτος τους εἶναι περίπου ἴσο ἀλλὰ ἡ πτέρνα δὲν διαμορφώνεται ὡς κόψη.
42. EAM 17812. Εἰκ. 10. Σμίλη ἀποκεκρουμένη. Λείπει ἡ κόψη. Μῆκ. 0.010, πᾶχ. 0.0070, πλάτ. κόψης 0.031, πλάτ. πτέρνας 0.019. Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη καὶ λεία, ἡ ἄλλη ἐπίπεδη με ἴχνη ἀπὸ φυσαλίδες. Ἰχνη χρήσης στήν πτέρνα, πού δὲν ἀποτελεῖ κόψη. Οἱ δύο ἐπιφάνειες λειασμένες. Ἰσως ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα με τὴν ὑπ. ἀρ. 30.

2γ. Χάλκινα ἐργαλεῖα ἀπὸ ἄλλες θέσεις τῆς εὐρύτερης περιοχῆς

43. AMΘ 11321. Εἰκ. 11. Μονόστομος πέλεκυς ἀκέραιος. Ἀπὸ τὴ θέση Λατομεῖα τῆς κοινότητος Τριαδίου Θεσσαλονίκης. Τυχαῖο εὑρημα πού δὲν προέρχεται ἀπὸ συγκεκριμένο προϊστορικὸ οἰκισμό. Παραδόθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1970. Μέγ. μῆκ. 0.14, πλάτ. 0.08.
44. AMΘ 5888. Εἰκ. 12. Μονόστομος πέλεκυς ἀκέραιος. Ἀπὸ τὴν Τούμπα Μεσημερίου. Παραδόθηκε στὶς 7.8.63. Μέγ. μῆκ. 0.18, μέγ. πλάτ. 0.08 (βλ. χάρτη).

Εἰκ. 11. Ὁ πέλεκυς ἀρ. κατ. 43 (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν).

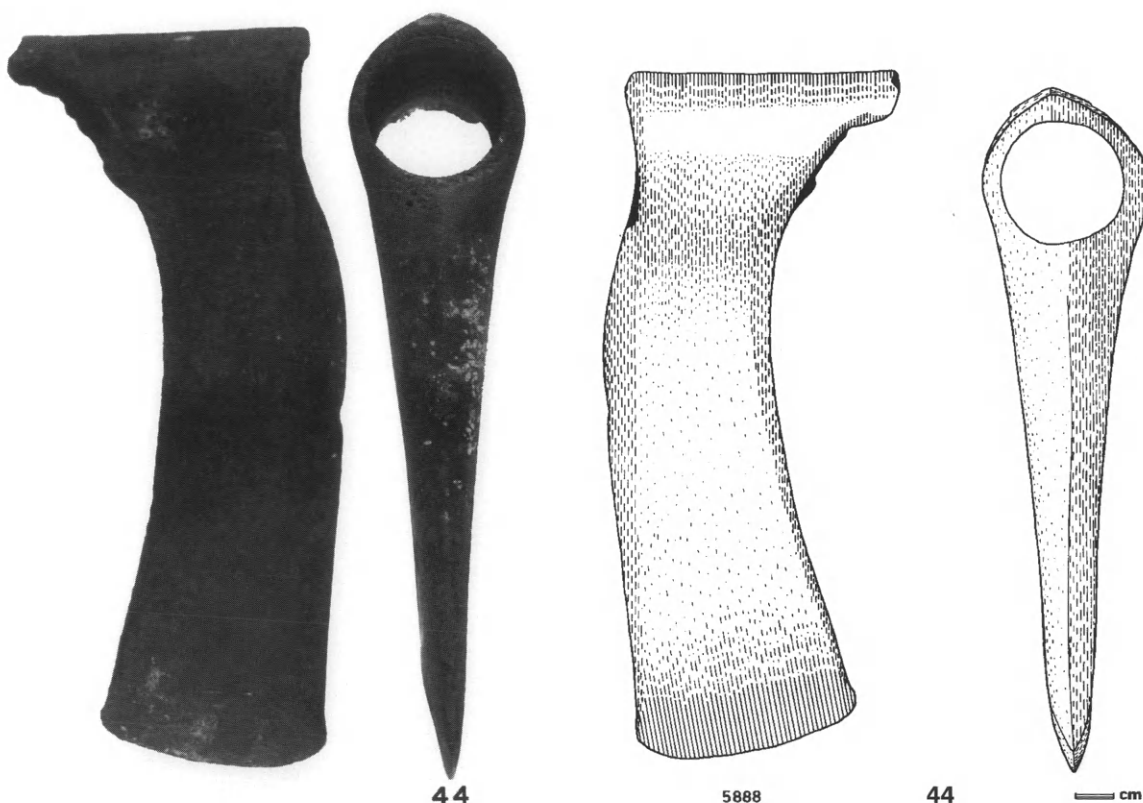
45.ΑΜΘ 14819. Είκ. 13. Μονόστομος πέλεκυς ἀκέραιος. Ἀπὸ τὴν Τούμπα Πλαγιαρίου. Ἐπιφανειακὸ εὑρημα τοῦ 1971 τῶν συναδέλφων Μ. Φωτιάδη καὶ Π. Φάκλαρη. Μέγ. μῆκ. 0.185, μέγ. πλάτ. 0.07 (βλ. χάρτη).

46.ΑΜΘ 10035. Μονόστομος πέλεκυς ἀκέραιος. Ἀπὸ τὴ Μεσημεριανὴ Τούμπα Τριλόφου. Ἐπιφανειακὸ εὑρημα τοῦ 1971 τοῦ ἀρχαιολόγου D. French (7.8. 1965). Ὁ πέλεκυς αὐτὸς πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ βρεθεῖ στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Μέγ. μῆκ. 0.185, μέγ. πλάτ. 0.07⁵ (βλ. χάρτη).

47.ΑΜΘ 14820 = Π 644. Είκ. 13. Σμίλη ἀκέραιη. Ἀπὸ τὴν Τούμπα Λεμπέτ. Ἐπιφανειακὸ εὑρημα τοῦ ἀρχαιολόγου Γ. Σακελλαράκη στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Μέγ. μῆκ. 0.16, μέγ. πλάτ. 0.035. Ἡ κομβίωση ἀπὸληξη τῆς πτέρνας ἴσως συνδέεται μὲ

κάποιος μορφῆς στυλέωση. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶναι τὸ μόνο ἀπὸ τὰ εὑρήματα ποὺ παρουσιάζει χρώμα χαλκοῦ μὲ κασσίτερο (βλ. Παράρτημα II καὶ χάρτη).

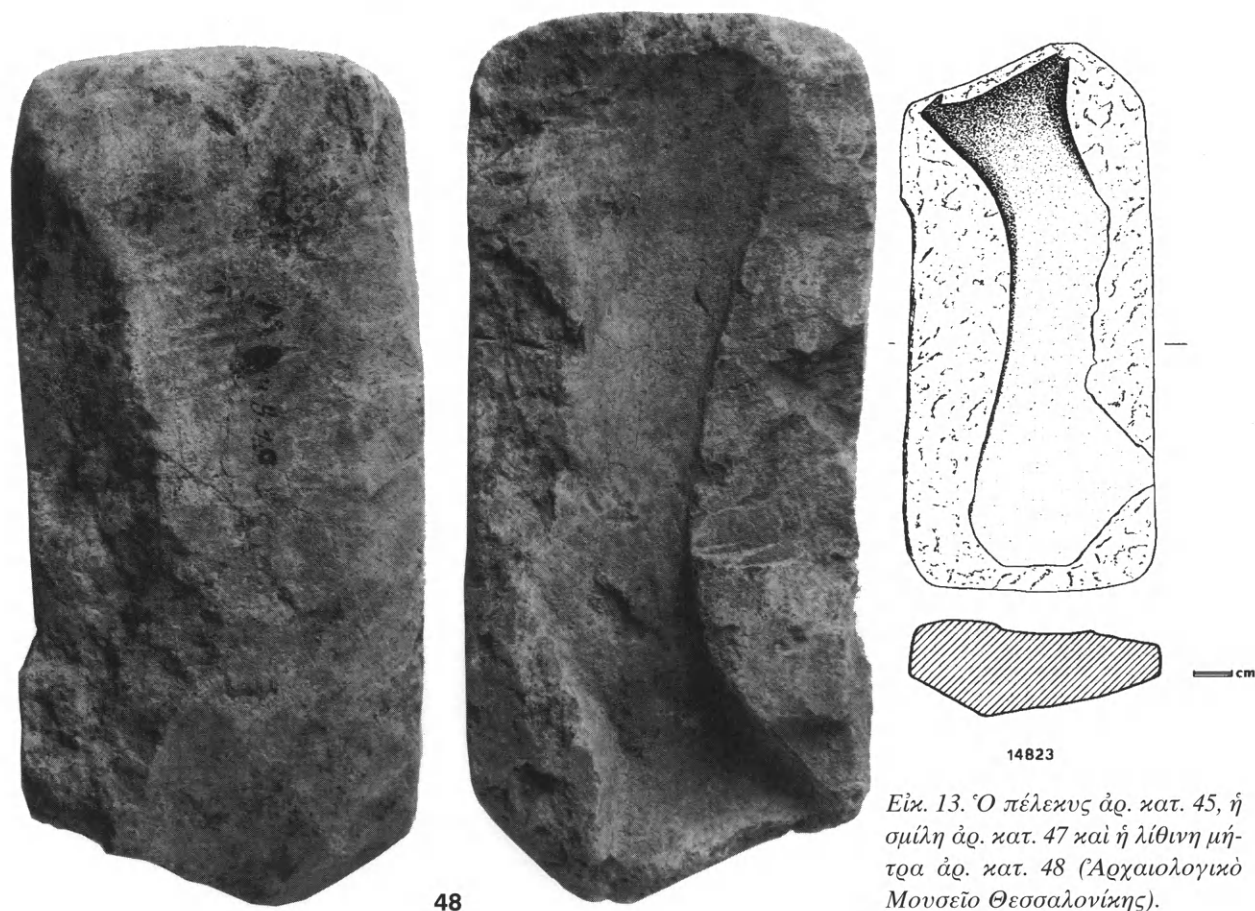
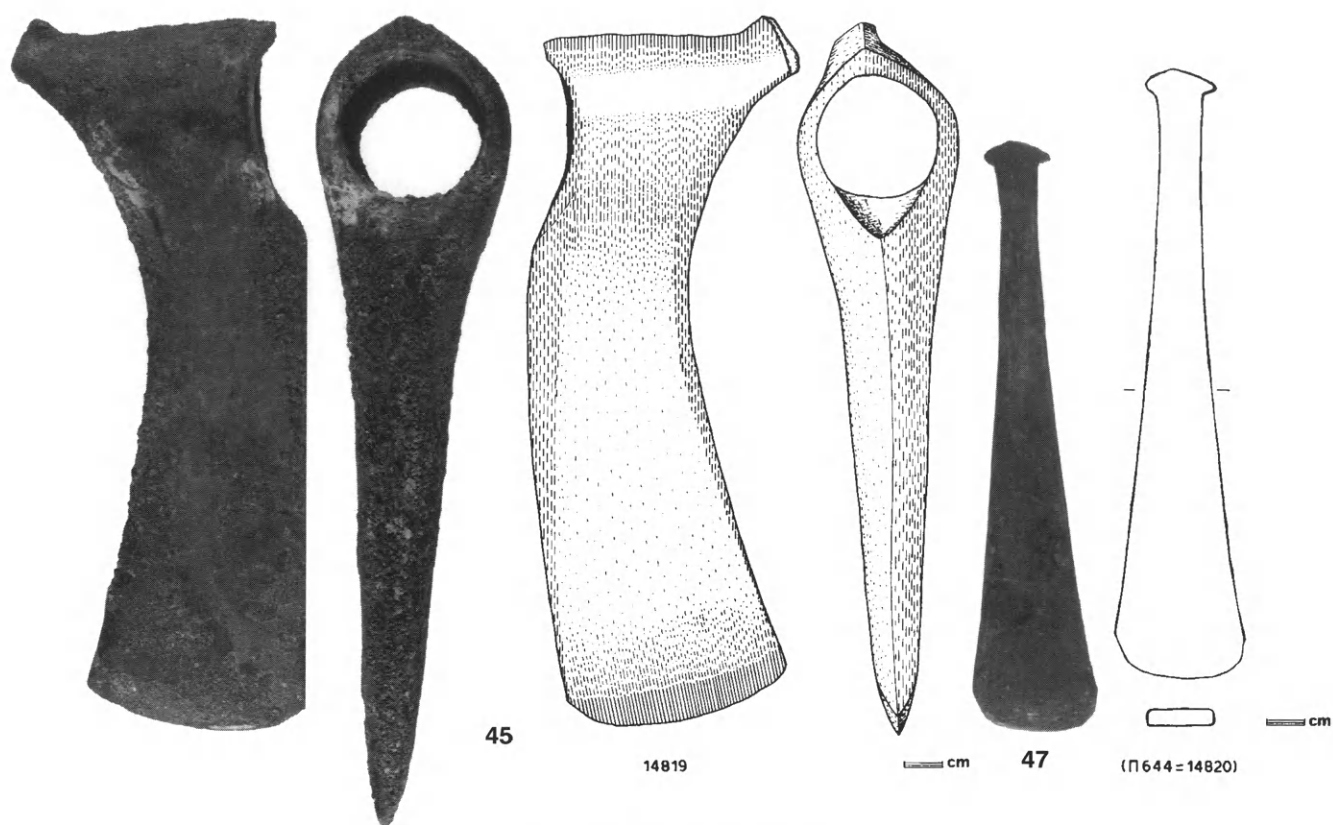
48.ΑΜΘ 14823. Είκ. 13. Λίθινη μήτρα γιὰ πέλεκυ ἀπὸ τὴν Τούμπα Μεσημερίου. Μέγ. μῆκ. 0.145, μέγ. πλάτ. 0.065. Ἐπρόκειτο γιὰ ἀκατάγραφον μέχρι σήμερα εὑρημα, προφανῶς ἐπιφανειακὸ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ ὑπάρχει εἶναι ἓνα εὐανάγνωστο Μ καὶ πλάι ἡμερομηνία ποὺ μὲ τὴ βοήθεια φακοῦ διαβάζεται 14.8.20, μία ἡμερομηνία ποὺ προηγεῖται τῶν ἐρευνῶν Κοτζιᾶ στὴν Τούμπα Μεσημερί⁶ τῆς κοινότητας Μεσημερίου. Ἡ μία στενὴ πλευρὰ ἔχει δύο γωνιακὰς ἀποκρούσεις, ἀλλὰ θὰ πρέπει στὸ μέσον τῆς νὰ διατηρεῖται μικρὸ μέρος ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πέρασ (βλ. χάρτη).

Είκ. 12. Ὁ πέλεκυς ἀρ. κατ. 44 (Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν).

5. Πέτσας 1969, 169 ἀρ. 73.

6. French 1967.

Είκ. 13. Ὁ πέλεκυς ἀρ. κατ. 45, ἡ σμίλη ἀρ. κατ. 47 καὶ ἡ λίθινη μήτρα ἀρ. κατ. 48 (Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης).

3. Γενικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Ένα πρώτο ασφαλές συμπέρασμα είναι ότι τα εύρηματα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης και του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου των Αθηνών, προέρχονται από τον ίδιο θησαυρό. Αυτό φαινόταν και με την αρχαιολογική εξέταση αλλά αποδείχτηκε και από τη χημική ανάλυση των κραμάτων (βλ. Παράρτημα II).

Το σύνολο των εργαλείων αυτών, σμιλών και πελέκων, τόσο του θησαυρού των Πετραλώνων, όσο και εκείνων της ευρύτερης περιοχής, παρουσιάζει σε γενικές γραμμές όμοιογένεια, εκτός από τα εξής:

1. Η κομβιόχημη απόληξη της σμίλης από το Λεμπέτ (άρ. 47).

2. Οί δακτύλιοι της όπης για τη στερέωση του στυλεού σε έναν από τους πελέκεις των Πετραλώνων (άρ. 21).

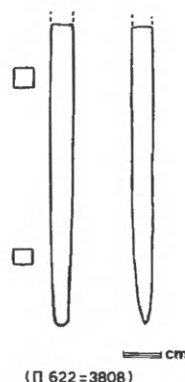
3. Η μοναδική σμίλη-σφήνα.

Η όμοιογένεια είναι τυπολογική και δεν σημαίνει ότι η μήτρα ήταν ή ίδια. Χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικές μήτρες, αλλά και πολλά από τα εργαλεία προέρχονται από την ίδια μήτρα, όπως φαίνεται στην εικ. 14.

4. Ο τόπος προέλευσης όλων των εργαλείων — εκτός από τη σμίλη από το Λεμπέτ, που άλλωστε εμφανίζει διαφορετική χημική σύνθεση και διαφορετική μορφολογία — είναι ή βορειοδυτική Χαλκιδική. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να είναι τυχαίο: ή περιοχή από όπου προέρχονται χάλκινα αντικείμενα νεότερων φάσεων της Έποχής του Χαλκού είναι σαφώς ευρύτερη, ενώ από την ίδια την Πρώιμη Έποχή του Χαλκού στον Καστανά δεν προέκυψε ανάλογο χάλκινο αντικείμενο. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και με την Πρώιμη Έποχή του Χαλκού I όλης της Μακεδονίας (Σέρβια, μεσοπολεμικές ανασκαφές Heurtley, Πεντάπολη, Σιταγροί, Ντικιλί-Τάς). Και από τις νεότερες ανασκαφές της Θάσου στον οικισμό της Σκάλας Σωτήρος (ανασκαφές Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη), που χρονολογείται στην ΠΕΧ, αν και επισημάνθηκαν περιορισμένες μεταλλουργικές δραστηριότητες (χάλκινες βελόνες κλπ.),

Εικ. 14. Οί σμίλες αρ. κατ. 27, 30, 26, 42 και 28, που κατασκευάστηκαν πιθανότατα από την ίδια μήτρα, όπως εικάζεται από τη σταθερή γωνία κλίση των μακρών πλευρών.

Εικ. 15. Η σμίλη της Παραδημής (Μουσείο Κομοτηνής).

δὲν βρέθηκαν ἀνάλογα ἐργαλεῖα. Ἀναφέρεται ὡστόσο ἐπιφανειακὴ μήτρα γιὰ σμίλη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Καστρίου στὸν Θεολόγο τῆς Θάσου, ποὺ εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴν τοῦ Μεσημερίου (ἀρ. 48)⁷. Ἐνῶ δηλαδή, εἰδικὰ μάλιστα στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, στὴ Νεότερη Νεολιθικὴ ἔχουν διαπιστωθεῖ μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς μεταλλουργικὲς δραστηριότητες, στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ δὲν φαίνεται οἱ δραστηριότητες αὐτὲς νὰ συνεχίζονται.

4. Ἡ προέλευση τοῦ χαλκοῦ

Σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ χαλκοῦ τῶν ἐργαλείων αὐτῶν τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ μὲ βεβαιότητα. Ἴσοτοπικὴ ἀνάλυση τοῦ μολύβδου, ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στενότερη προσέγγιση τοῦ θέματος, δὲν ἔγινε. Ἡ γνώση τῆς μεταλλευτικῆς σύνθεσης δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ ὁποιαδήποτε ὑπόθεση, χωρὶς τὴν πλήρη γνώση τῆς σύνθεσης τῶν μεταλλοφόρων κοιτασμάτων τῆς περιοχῆς, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει, καὶ τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ χαλκὸς τῶν ἐργαλείων μας εἶναι στὴν πρώτη χύτευσή του. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τυχαῖο εὑρημα ἐκτὸς οἰκισμοῦ, λείπουν καὶ ὁποιαδήποτε βοηθητικὰ στοιχεῖα τῆς ἱστορίας τῆς παρασκευῆς τοῦ κράματος, π.χ. σκωρίες ἢ ἄλλα ὑπολείμματα μεταλλουργικῆς δραστηριότητος ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν βρεθεῖ σὲ οἰκισμό. Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολος ὁ συσχετισμός, οὕτως ἢ ἄλλως, μὲ συγκεκριμένο κοίτασμα. Γίνεται μόνον ὅταν γνωρίζουμε μὲ ἀσφάλεια ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη χύτευση ἐνῶ, ὅταν ξαναχυτεύεται χαλκὸς ἀπὸ διαφορετικὰ ἀντικείμενα, ἀλλοιώνεται ἡ σύνθεσή του. Δὲν εἶναι κὰν εὐκόλη ἡ διαφοροποίηση μεταξὺ τηγμένου ἀπλῶς αὐτοφυοῦς χαλκοῦ καὶ χαλκοῦ ποὺ προῆλθε ἀπὸ ἐκκαμίνευση σχετικὰ καθαρῶν μεταλλευμάτων, μολονότι ἔχουν γίνει προσπάθειες νὰ θεσπιστοῦν κριτήρια. Ἡ παλαιότερη διαφοροποίηση κατὰ τὴν ὁποία ὁ καθαρὸς χαλκὸς ἐθεωρεῖτο αὐτοφυής, ἐνῶ ὁ χαλκὸς μὲ προσμίξεις ὡς χαλκὸς ποὺ προῆλθε ἀπὸ ἐκκαμίνευση, δὲν ἰσχύει⁸. Γιὰ τὸ Αἰγαῖο εἰδικότερα δὲν ἔχει κὰν ἀντιμετωπισθεῖ τὸ θέμα ἂν ὑπάρχει αὐτοφυής χαλκός (ἐνῶ ὑπάρχει στὴν Τουρκία, στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἰσπανία) γιὰτὶ ἀκριβῶς αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ συναχθεῖ μόνον ἀπὸ τὴ χημικὴ σύνθεση τῶν ἀντικειμένων⁹. Ὑπάρχει δυνατότητα κάποιων ἐνδεικτικῶν συμπερασμάτων γιὰ τὸ ἂν χρησιμοποιήθηκε αὐτοφυής χαλκὸς μόνον ἂν τὸ δείγμα ποὺ ἐρευνᾶται εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο, διότι στατιστικὰ φάνηκε ὅτι, γιὰ τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἀντικειμένων, τὸ ὄριο γιὰ τὴ συναγωγή τοῦ συμπεράσματος ὅτι χρησιμοποιήθηκε αὐτοφυής χαλκὸς εἶναι ἀκαθαροίες κάτω τῶν 0.25¹⁰. Ἀσφαλὴς διαφοροποίηση μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνον σὲ μία περίπτωση: μὲ μεταλλογραφικὴ ἀνάλυση, ὅταν ὁ αὐτοφυής χαλκὸς δὲν ἔχει τακεῖ ἀλλὰ μόνον σφυρηλατηθεῖ¹¹. Ὅλες λοιπὸν οἱ ἀναλύσεις τῆς σύνθεσης τοῦ χαλκοῦ μᾶς φωτίζουν γιὰ τὴν κατασκευαστικὴ ἱστορία τοῦ ἀντικειμένου καὶ ὄχι γιὰ τὶς πηγές τοῦ χαλκοῦ¹², ποὺ εἶναι πιθανὸν νὰ ἐντοπιστοῦν μόνον μὲ ἱσοτοπικὴ ἀνάλυση τοῦ μολύβδου τῶν ἀντικειμένων καὶ ἐκ παραλλήλου τῶν κοιτασμάτων¹³ ἀπὸ τὰ ὁποῖα πιθανολογεῖται ὅτι προέρχεται ὁ χαλκός.

7. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 687-688, πίν. 361ε.

8. Tylecote 1992, 1. McGeehan-Lyritzis - Gale 1988, 208.

9. McGeehan-Lyritzis - Gale 1988, 208. Maddin κ.ἄ. 1980.

10. Rapp 1982.

11. Maddin κ.ἄ. 1980.

12. Muhly 1980, 32-33.

13. Gale 1982.

Όποιοδήποτε θα πρέπει να αποκλειστεί ή πιθανότητα εισαγωγής μεταλλεύματος από τις Κυκλάδες ή από άλλου¹⁴. Στη θέση Σκουριές, μεταξύ των χωριών Νεοχώρι και Μεγάλη Παναγιά Χαλκιδικής, είναι έντοπισμένο το μεγαλύτερο γνωστό — με τα δεδομένα έως το 1965 — κοιτάσμα χαλκού στην Ελλάδα¹⁵. Αποτελείται από χαλκοπυρίτη, βοννίτη, κοβείτη, μαλαχίτη, άζουρίτη, σιδηροπυρίτη, άκίλμονίτη. Έως το 1964 γινόταν εξόρυξη περίπου 15 τόννων με περιεκτικότητα χαλκού 1.0 έως 1.2% και χρυσού, και 20 m τόννων με περιεκτικότητα 0.7 έως 0.8% χαλκού. Σε μελέτη μάλιστα των McGeehan-Lyritzis και Gale¹⁶ θεωρείται ως η πιθανότερη πηγή του χαλκού της πρώιμης μεταλλοτεχνίας στον έλλαδικό χώρο. Με βάση τις νεότερες, αποκλειστικά όμως αρχαιομεταλλουργικές έρευνες, δεν φαίνεται να υπάρχει πλησιέστερο προς τη Δυτική Χαλκιδική κοιτάσμα¹⁷, εκτός από το κοιτάσμα των Σκουριών.

Έπειδή τα εργαλεία του θησαυρού των Πετραλώνων παρουσιάζουν αξιόλογη περιεκτικότητα σε άρσενικό, θα έπρεπε να γίνει γνωστή και η περιεκτικότητα όλων των κοιτασμάτων του βορειοελλαδικού χώρου σε άρσενικό, δεδομένου ότι η παραγωγή έλευθέρου μετάλλου άρσενικού και η προσθήκη του εκτός του ρευστού χαλκού δεν ήταν δυνατή¹⁸. Το άρσενικό δεν συναντάται ως αυτότελές, παρὰ μόνο με άλλα μεταλλεύματα που τις περισσότερες φορές είναι χαλκούχα. Συνεπώς το ζητούμενο της έρευνας είναι πώς αναγνωρίζονταν τα κοιτάσματα με άρσενικό. Στα πρώτα στάδια ο έντοπισμός τους θα έγινε ασφαλώς κατά τύχη και αργότερα η έμπειρία θα όδήγησε στην εκ προθέσεως αναζήτηση του μεταλλεύματος¹⁹. Με τα σημερινά πάντως δεδομένα η περιεκτικότητα σε άρσενικό των χαλκών κοιτασμάτων της Χαλκιδικής είναι κατά πάσα πιθανότητα πολύ μικρότερη από του θησαυρού των Πετραλώνων. Αυτό όμως δεν έμποδίζει, με τον κατάλληλο έμπλουτισμό, την επίτευξη του επιθυμητού ποσοστού άρσενικού στο κράμα, πράγμα που αποδεικνύεται με την ύψηλή περιεκτικότητα σε άρσενικό χαντρών από τη Δήμητρα, ή όποια έχει διαπιστωθεί με αναλύσεις²⁰.

Παρόλες τις έρευνες που έγιναν, ακόμη και με νέες και έμπεριστατωμένες συνθετικές εργασίες με δεδομένα ευρύτερων περιοχών²¹, θέματα που αναφέρονται στην προέλευση του χαλκού είναι δύσκολο προς το παρόν να αντιμετωπιστούν με βεβαιότητα. Το μόνο ασφαλές συμπέρασμα είναι ότι τα άρσενικούχα κράματα των εργαλείων του θησαυρού των Πετραλώνων έχουν την απαιτούμενη σκληρότητα και ότι οι συνθήκες χύτευσης παρουσιάζονται βελτιωμένες. Οί ιδιότητες που προσδίδει το άρσενικό έχουν πολλές φορές αναπτυχθεί²². Έπιπλέον, το άρσενικό έχει την ιδιότητα να χαμηλώνει τη θερμοκρασία του σημείου τήξης και να βελτιώνει τη χύτευση, διότι το λιωμένο μέταλλο είναι πιό ρευστό και όμοιογενές, και κατά την ψύξη υπάρχουν λιγότεροι θύλακες άερος²³. Πά την παρουσία των άλλων στοιχείων βλ. Παράρτημα II.

14. Βαρουφάκης 1973, 373. Το θέμα των ανταλλαγών χαλκού ως πρώτης ύλης εξετάζεται και από την McGeehan-Lyritzis 1983, 165-170.

15. *ΙΓΜΕ* 1965, 2050. Οί γνωστές θέσεις κοιτασμάτων χαλκού στην Ελλάδα άπαριθμούνται και σχολιάζονται και στο McGeehan-Lyritzis 1983, 174-176).

16. McGeehan-Lyritzis - Gale 1988, 214.

17. Wagner 1986, 166 κέ.

18. Βαρουφάκης 1973, 373. Tylecote 1992, 7. Mc-

Geehan-Lyritzis 1983, 164. Προς το παρόν αν η παρουσία του άρσενικού στα κράματα είναι τυχαία λόγω κοιτάσματος ή πρόσθετη κατά την έπεξεργασία είναι ακόμη άνοιχτό θέμα.

19. Katsa 1992.

20. Γραμμένος 1987, Appendix 6.

21. Zwicker 1987, McGeehan-Lyritzis - Gale 1988.

22. Charles 1969. Northover 1989.

23. Tylecote 1991, 216.

5. Τυπολογία καὶ χρονολόγηση

α) Σμίλες

Οἱ σμίλες τοῦ εὐρήματος τῶν Πετραλῶνων, χρηστικά ἐργαλεῖα τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας, μὲ ἐλάχιστες παραλλαγές, σὲ εὐρὺ γεωγραφικὸ καὶ χρονολογικὸ φάσμα, δύσκολα ἐμπίπτουν σὲ τυπολογικὲς σειρές, συνεπῶς δύσκολα κατηγοριοποιοῦνται, καὶ ἄρα ἡ τυπολογία τους δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κριτήριον χρονολόγησης. Ὅπως δὴποτε τὰ γενικά χρονικά ὅρια τῶν περισσότερων ἐργαλείων αὐτοῦ τοῦ τύπου καθορίστηκαν ἀπὸ τὸν Deshayes μεταξὺ τοῦ 2500 π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας, ἂν καὶ οἱ παλαιότερες παραλλαγές ἀνεβαίνουν στὴν ἀρχὴ τῆς τρίτης χιλιετίας²⁴. Τὰ κύρια χαρακτηριστικά του εἶναι ὅτι ἔχει κόψη ἐγκάρσια στὸν μακρὸν ἄξονα καὶ ἔλλειψη σαφῶν ἰχνῶν στυλέωσης. Στὴν τυπολογία τοῦ Deshayes οἱ σμίλες τῶν Πετραλῶνων φαίνεται νὰ ἐμπίπτουν στὸν τύπο C 4b, ποὺ συναντᾶται κυρίως στὸ Αἰγαῖο²⁵. Ὡστόσο ἡ τυπολογία του γιὰ τὶς σμίλες δὲν εἶναι σαφῶς ὀριοθετημένη, παρουσιάζει πολλὰ ἐξαιρέσεις καὶ ὑποπεριπτώσεις, καὶ ἐπιπλέον τώρα πιά εἶναι γνωστὲς σμίλες ἀπὸ τὴ Βουλγαρία ποὺ ἀνεβαίνουν παλαιότερα χρονολογικά²⁶.

Δεδομένου ὅτι τὰ τυπολογικά κριτήρια εἶναι ἐνδεικτικά ἀλλὰ ὄχι καθοριστικά — τουλάχιστον σὲ πρώτη προσέγγιση — γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν σμιλῶν τῶν Πετραλῶνων, ἄς δοῦμε πῶς παρουσιάζονται τὰ δεδομένα γιὰ τὶς ἄλλες ἀντίστοιχες σμίλες τῶν πλησιόχωρων γεωγραφικῶν περιοχῶν. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀνήκουν σὲ δύο περιόδους σαφῶς διαχωρισμένες, μὲ μεγάλο χρονικὸ κενὸ μεταξὺ τους. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ λεγόμενη Νεότερη Νεολιθική²⁷, ὅπου ἡ χρονολόγηση καὶ ἡ τυπολογία τῶν σμιλῶν εἶναι ἀντίστοιχη τόσο πρὸς Βορρὰ ὅσο καὶ πρὸς Νότο. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ II στὸ Αἰγαῖο, γύρω στὰ 2700-2300 π.Χ.²⁸ Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ἡ μεταλλοτεχνία στὸν Βορρὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔπαινε νὰ ἀκμάζει. Εἶναι ἴσως χρήσιμο νὰ ἀνακεφαλαιώσουμε τὰ σχετικὰ μὲ τὶς κυριότερες ἀπὸ τὶς σμίλες. Οἱ χρονολογήσεις ποὺ δίνονται εἶναι αὐτὲς ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἀνασκαφεῖς. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ πρῶτες ἀνήκουν σὲ ἕναν ὀρίζοντα Νεότερης Νεολιθικῆς καὶ Χαλκολιθικῆς καὶ οἱ δευτέρες στὴν ΠΕΧ II.

1. Δύο σμίλες ἀπὸ τὸ Σέσκλο. Βρέθηκαν σὲ στρώματα Νεότερης Νεολιθικῆς καὶ σύμφωνα μὲ ἀναλύσεις εἶναι σχεδὸν ἀπὸ καθαρὸ χαλκὸ, μὲ ἐλάχιστες προσμίξεις²⁹. Τὸ πάχος τους εἶναι μεγάλο σὲ σχέση μὲ τὸ μήκος, τόσο ποὺ σὲ τομὴ φαίνονται σχεδὸν τετράγωνες.

2. Δύο σμίλες ἀπὸ τὴν Ἀλεπότρυπα. Μετάβαση ἀπὸ τὴν Ὑστερη Νεολιθικὴ στὴν ΠΧ I³⁰. Καὶ στὶς δύο τὸ πλάτος εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ὕψος (0.18 πρὸς 0.11 καὶ 0.17 πρὸς 0.10).

3. Σμίλη καὶ σμίλη-σφήνα ἀπὸ τὰ Πευκάκια Βόλου. Ὑστερη Νεολιθική³¹.

24. Deshayes 1960, 80.

25. Αὐτόθι 61.

26. Todorova 1980.

27. Σύνθεση τῶν χρονολογικῶν δεδομένων τῆς περιοχῆς στὸν Treuil 1983, 78-114.

28. Ντούμας 1990, 17-9. Renfrew 1991, 37-39.

29. Τσουντας 1908, 352. Renfrew 1972, 311. Branigan 1974, ἀρ. 600.

30. Phelps 1975, 549, 2.3.

31. Θεοχάρης 1973, 191, εἰκ. 118. Weisshaar 1979, εἰκ. 3.7-8.

4. Δύο σμίλες της συλλογής Finlay στη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών. Είναι εύρηματα άγνωστης προέλευσης³². Οί συγγραφείς τὰ χρονολογούν με πολλές αμφιβολίες και έντελώς ένδεικτικά στην ΠΧ Ι, παραλληλίζοντας τις σμίλες με αυτές του Σέσκλου και αποκλείοντας συσχέτισμό με αντίστοιχες του Αιγαίου της ΠΧ ΙΙ, διότι εκείνες είναι μακρύτερες και λεπτότερες. Ώς προέλευση αναφέρονται ή Εύβοια και ή Πελοπόννησος.

4. Σμίλη από την Κνωσό. Παρουσιάζει την ίδια ακατέργαστη επιφάνεια με τη σμίλη της Παραδημής (βλ. Παράρτημα Ι). Ύστερη Νεολιθική³³.

5. Δύο σμίλες από τὸ σπήλαιο τοῦ Ζᾶ τῆς Νάξου. Αναφέρεται ὅτι βρέθηκαν σὲ στρώματα τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς και τυπολογικά είναι αντίστοιχες με τοῦ Σέσκλου και τῆς Ἀλεπότρυπας³⁴.

6. Σμίλη-σφήνα Παραδημής (βλ. Παράρτημα Ι).

Βορειότερα ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ή εἰκόνα δὲν εἶναι ἀπὸ πλευρᾶς τυπολογικῆς και χρονολογικῆς διαφορετικῆ. Στὸ συγκεντρωτικὸ ἔργο τῆς Todorova γιὰ τὴν πρώτη μεταλλουργία στὴ Βουλγαρία³⁵ οἱ σμίλες, συχνὸ εὔρημα ἀπὸ τὴν Ύστερη Νεολιθικὴ ἕως τὴν Πρώμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στοὺς πολιτισμοὺς Σαλκούτσας, Βάρνας, Γκιουμελνίτσας, Καράνοβου VI, ἔχουν ἐπίσης τὴ γενικὴ ὄψη τῶν ἀντίστοιχων ποὺ ἀναφέραμε ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, δηλαδή ή ἀναλογία τοῦ πάχους πρὸς τὸ πλάτος εἶναι μεγάλη, πράγμα ποὺ δίνει ὄψη κοντόχοντρη στίς σμίλες και τις διαφοροποιεῖ αἰσθητὰ ἀπὸ τις λεπτότερες τῆς ΠΕΧ ΙΙ. Ίδια ὄψη περίπου ἔχουν και οἱ σμίλες ἀπὸ τὸ Μαλικ ΙΙ, τις ὁποῖες ὁ ἀνασκαφέας χρονολογεῖ στὴ Χαλκολιθικὴ περίοδο ἐπίσης³⁶.

Ἡ παλαιότερη αὐτὴ σειρά τῶν σμιλῶν (τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς), ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τουλάχιστον, ταιριάζει και χρονολογικά και τυπολογικά με τὸν τύπο Α τοῦ Deshayes. Ώς κύριο χαρακτηριστικὸ του προβάλλει ὁ Deshayes τὸ μεγάλο πάχος σὲ σχέση με τὸ πλάτος (ή σχέση πάχους και πλάτους φτάνει σὲ ἓνα τρίτο) ἴσως λόγω ἐπίδρασης ἀπὸ ἀντίστοιχα πρότυπα λίθινα, ὅπως ἐπίσης τὸν καθαρὸ, με ἐλάχιστες προσμίξεις χαλκοῦ, και τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλες εἶναι Χαλκολιθικῆς περιόδου³⁷. Στὴν τυπολογία τοῦ Branigan ἀνήκουν στὸν τύπο Ι και ΙΙ³⁸.

Ἡ δεύτερη σειρά σμιλῶν παρουσιάζεται μετὰ ἀπὸ κενὸ σχεδὸν χιλιετίας στὸ Αἶγαίο. Ἡ σειρά τῶν σμιλῶν τοῦ Αἶγαίου μαζί με τοὺς ὑπόλοιπους θησαυροὺς τῶν ἐργαλείων και ὀπλῶν χρονολογοῦνται στὴν ΠΕΧ ΙΙ. Ὁλη ή Πρώμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ Ι δὲν ἐμφανίζει παρὰ ἐλάχιστα εὔρηματα ἀπὸ χαλκὸ. Ἡ «μεταλλουργικὴ ἔκρηξη»³⁹ τῆς ΠΧ ΙΙ δὲν εἶναι συνέχεια τῆς πρώτης μεταλλοτεχνίας τῆς Ύστερης Νεολιθικῆς⁴⁰. Ἐμφανίζεται ξαφνικά στὸ Αἶγαίο. Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε πάλι τὰ σχετικὰ με τις σμίλες αὐτές, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κυρίως συγκριτικὸ ὕλικὸ με τις σμίλες τῶν Πετραλώνων.

1. Τέσσερις σμίλες ἀπὸ τὸν θησαυρὸ Κ τῆς Τροίας ΙΙ⁴¹ και σμίλες ἀπὸ τὸν θησαυρὸ Α⁴².

32. Phelps κ.ἄ. 1979, 179-184.

33. Evans ΙΙ 14, εἰκ. 3 f. Branigan 1974, ἀρ. 593.

34. Ζάχος 1990, 30, 35 ἀρ. 2, 3.

35. Todorova 1980.

36. Prendi 1966, 258, πίν. ΙΙΙ d. Prendi 1982, 36, εἰκ. 11.

37. Deshayes 1960, 54-56.

38. Branigan 1974, 24.

39. Ὁ ὅρος metallurgical explosion εἶναι τοῦ Κ. Branigan 1974, 105.

40. Muhly 1985, 118. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀναπτύσσεται και ἀπὸ τοὺς McGeehan-Lyritzis - Gale 1988, 199.

41. Schmidt 1902, 241. Renfrew 1972, 327.

42. Schmidt 1902, 226. Renfrew 1972, 327.

2. Τέσσερις σμίλες ἀπὸ τὴ Θερμὴ Λέσβου⁴³ ἀπὸ τὸν οἰκισμό IIIb καὶ IV ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν Τροία I.

3. Πέντε σμίλες ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τοῦ χώρου 829 (περίοδος «κίτρινη») στὴν Πολιόχνη τῆς Λήμνου ποὺ περιεῖχε ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα. Χρονολογοῦνται στὴν ΠΕΧ II καὶ εἶναι τυπολογικὰ οἱ πλησιέστερες μὲ τὶς σμίλες τῶν Πετραλῶνων⁴⁴.

4. Τρεῖς σμίλες ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Κύθνου, ποὺ πρόσφατα ἐνώθηκε μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ Μουσείου τῆς Κοπεγχάγης (μὲ ἄλλες σμίλες ἐπίσης) καὶ συναπετέλεσαν τὸν θησαυρὸ τῆς Νάξου⁴⁵.

5. Σμίλη ἀπὸ τὸν πρωτοελλαδικὸ οἰκισμό τῆς Εὐτρησης στὴ Βοιωτία. Ἀνήκει καὶ αὐτὴ σὲ θησαυρὸ⁴⁶.

6. Δύο σμίλες ἀπὸ τὴ Θήβα⁴⁷. Ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, ἀνήκουν σὲ θησαυρὸ ποὺ περιεῖχε καὶ πελέκεις, καὶ μάλιστα τὸν παλαιότερο διπλὸ πέλεκυ, καὶ τυπολογικὰ προσεγγίζουν τὶς σμίλες τῆς Πολιόχνης, καὶ συνεπῶς καὶ τὶς σμίλες τῶν Πετραλῶνων.

7. Σμίλη ἀπὸ τὴ Γόνα τῆς Δυτικῆς Χαλκιδικῆς, ποὺ ἀποτελεῖ γεωγραφικὰ καὶ τυπολογικὰ τὸ πλησιέστερο παράδειγμα πρὸς τὶς σμίλες τῶν Πετραλῶνων⁴⁸. Χρονολογεῖται στὴ Μέση Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἀλλὰ ὁ τύπος τῆς ἀνήκει στὴ σειρὰ αὐτῇ.

Τὸ γενικὸ σχῆμα τῶν σμιλῶν τῶν Πετραλῶνων δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποτελέσει κριτήριον ἐπαρκὲς γιὰ χρονολογικὴ ἔνταξη, ἐφόσον ὁ τύπος ἐπιχωριάζει σὲ ἓνα χρονολογικὸ φάσμα περίπου 2000 ἐτῶν. Πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ λεπτὴ τους διατομή. Ὅσο πρωιμότερες εἶναι οἱ σμίλες, τόσο τὸ πλάτος τείνει νὰ γίνῃ ἴσο μὲ τὸ πάχος (π.χ. σμίλες Σέσκλου). Ὅσο εἶναι νεότερες ἢ ὀψη τους γίνεται ραδινότερη καὶ φαίνονται πιὸ μακρόστενες ἀκόμη καὶ ἂν τὸ μῆκος τους εἶναι ἴσο μὲ τῶν προηγούμενων. Τὸ πάχος τῆς δεύτερης σειρᾶς τῶν σμιλῶν, ὅπως καὶ τῶν σμιλῶν τῶν Πετραλῶνων, κατὰ κανόνα δὲν ξεπερνάει τὸ ἓνα ἑκατοστό. Ἄλλο στοιχεῖο ποὺ ἐνισχύει τὴ χρονικὴ τοποθέτηση στὴν ΠΕΧ II εἶναι ἡ μεταλλευτικὴ τους σύνθεση καὶ συγκεκριμένα ἡ παρουσία τοῦ ἀρσενικοῦ. Τὰ ἀρσενικοῦχα κράματα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν χάλκινων ἀντικειμένων τῆς ΠΕΧ II⁴⁹. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ σμίλη ἀπὸ τὸ Λεμπέτ, ποὺ παρουσιάζει μεῖγμα μὲ κασσίτερο (βλ. Παράρτημα II). Οἱ πελέκεις τοῦ θησαυροῦ δίνουν ὥστόσο ἀσφαλέστερα χρονολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴ χρονολόγηση.

Ἄς ἀναφερθοῦμε μὲ συντομία καὶ σὲ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ χρήζει βέβαια ἐκτενέστερης μελέτης. Οἱ σμίλες τῶν Πετραλῶνων παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ τυποποίησης, δηλαδὴ μαζικῆς παραγωγῆς. Πολλὲς ἐγιναν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἴδια ἢ ὁμοιόμορφη μήτρα καὶ εἶναι ἐργαλεῖα εὐρείας παραγωγῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ χημικὴ τους σύνθεση παρουσιάζεται διαφοροποιημένη⁵⁰, πιθανὸν νὰ ἐγιναν στὸ ἴδιο ἐργαστήριον, ἀλλὰ ὄχι τὴν ἴδια μέρα καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο κράμα.

43. Lamb 1936, 168-70, πίν. XXV, XLVII. Renfrew 1972, 125.

44. Bernabò-Brea 1964, πίν. CLXXI-CLXXIV. Renfrew 1972, 324-5.

45. Renfrew 1967, 7. Renfrew 1972, 325-326. Fitton 1989.

46. Goldman 1931, 215-6. Renfrew 1972, 327.

47. *Greece and the Sea* (1987) 119 ἀρ. 10. Renfrew 1972, 327.

48. Heurtley 1939, 213, πίν. 83 γ.

49. Αὐτὸ ἰσχύει ὡς γενικὸς κανόνας γιὰτι καμιά φορὰ γιὰ λόγους προφανῶς οἰκονομικοὺς ἢ καὶ τεχνικῆς ἀδράνειας τὰ ἀρσενικοῦχα κράματα συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κασσίτερου βλ. Katsa 1992.

50. Οἱ συνθήκες διατήρησης στὸ ἔδαφος καὶ τὰ προϊόντα διάβρωσης ἀλλοιώνουν τὴ σύνθεση τῶν κραμάτων. Ἀλλὰ αὐτὸ στὴν περίπτωσιν τοῦ θησαυροῦ μας δὲν ἰσχύει γιὰτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα βρέθηκαν στὸν ἴδιο σημεῖο.

β) Πελέκεις

Τὸ δεύτερο εἶδος τῶν ἐργαλείων τοῦ θησαυροῦ, οἱ πελέκεις (τρεῖς σχεδὸν πλήρεις καὶ ἑνὸς τετάρτου μόνο μέρος τῆς γνάθου), ἐμπίπτουν ἀκριβέστερα σὲ τυπολογικὲς σειρὲς καὶ συνεπῶς ἡ χρονολόγησή τους εἶναι λιγότερο ἐπισφαλής. Ὅπως καὶ οἱ σμίλες, συγγενεύουν τυπολογικὰ μὲ τοὺς πελέκεις τῆς Πολιόχνης⁵¹ καὶ τῶν Θηβῶν⁵², πού χρονολογοῦνται στὴν ΠΕΧ II. Τὸ πλησιέστερο τυπολογικὰ (καὶ γεωγραφικὰ) παρόμοιο εἶναι ὁ πέλεκυς ἀπὸ τὸ Μάνδαλο τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, εὗρημα χρονολογημένο στρωματογραφικὰ⁵³. Οἱ πελέκεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι λίγοι. Πολὺ ἐπιφυλακτικὰ, διότι τὸ σύνολο εἶναι ὀλιγάριθμο, μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ περισσότεροι βρέθηκαν στὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ μάλιστα στὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο. Ἡ μόνη ἐξαίρεση εἶναι ὁ πέλεκυς τῆς Πολιόχνης, πού καὶ πάλι ἐγγράφεται στὸν κύκλο τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου. Γ' αὐτὸ ἴσως εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἤδη δημοσιεύονται ὀκτὼ ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὴ γύρω περιοχὴ, καὶ μαζὶ μὲ τὸν πέλεκυ τοῦ Μανδάλου ἑννέα, ὅλοι ἀξιοσημείωτης τυπολογικῆς συγγένειας. Παραλλάσσουν μόνον ὡς πρὸς τὰ μεγέθη. Εἶναι μονόστομοι καί, ἀνάλογα μὲ τὸ μῆκος τῆς γνάθου, τὸ ἀντίβαρο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πτέρνας, ὅπου γίνεται καὶ ἡ στυλέωση, εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο. Στὸν πέλεκυ τοῦ Μανδάλου εἶναι μακρύτερη ἡ γνάθος, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἀντίβαρο μεγαλύτερο. Ἀντίθετα στοὺς πελέκεις τῶν Πετραλώνων τὸ ἀντίβαρο στὸ σημεῖο τῆς στυλέωσης εἶναι μικρότερο, διότι καὶ ἡ γνάθος εἶναι μικρότερη. Τυπολογικὰ ἀνήκουν στὸν τύπο III τοῦ Branigan⁵⁴.

γ) Χρονολόγηση

Μιὰ σχετικὴ χρονολόγηση τοῦ εὐρήματος λόγω τῆς ὁμοιότητος τῶν πελέκεων πρὸς τὸν πέλεκυ τῆς Πολιόχνης, στὴν ΠΕΧ II, δηλαδή ἀπὸ τὸ 2700 ἕως τὸ 2300 π.Χ., θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ μὲ βάση τὶς χρονολογήσεις τοῦ Αἰγαίου. Καὶ ἡ τυπολογικὴ κατάταξη τῶν σμιλῶν ἄλλωστε ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἴδια περίοδο. Τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶχε ἐκφράσει ὁ Renfrew ἤδη ἀπὸ τὸ 1972, πού ἀνέφερε ἐν παρόδῳ τὸ εὗρημα τῶν Πετραλώνων μεταξὺ τῶν θησαυρῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸ παρομοίωσε μὲ τὰ εὗρηματα τοῦ θησαυροῦ τῆς Πολιόχνης καὶ τῆς Κύθνου⁵⁵.

Ἡ ἀπόλυτη χρονολόγηση τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλώνων βοηθεῖται ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸ μὲ τὸν πέλεκυ τοῦ Μανδάλου, εὗρημα, ὅπως εἴπαμε, χρονολογημένο στρωματογραφικὰ. Σύμφωνα μὲ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἀνήκει στὴν III φάση, πού τὴν χρονολογοῦν γύρω στὰ 2950-2200⁵⁶. Συνεπῶς ἡ σχετικὴ καὶ ἡ ἀπόλυτη χρονολόγηση συμπίπτουν, μολονότι τὸ χρονολογικὸ φάσμα εἶναι ὑπερβολικὰ εὐρύ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως καὶ ἡ χρονικὴ διάρκεια ἑνὸς τύπου ἐργαλείου εἶναι ἐπίσης τεράστια, ὅπως εἶδαμε μὲ τὶς σμίλες. Ἐπιπλέον δὲν γνωρίζουμε

51. Bernabò-Brea 1964, πίν. CLXXI-CLXXIV. Renfrew 1972, πίν. 18.2.

52. *Greece and the Sea* (1987) 119 ἀρ. 10. Γιὰ τοὺς παραλληλισμούς αὐτοὺς βλ. καὶ Renfrew 1967, 9.

53. Πιλάλη καὶ Παπαευθυμίου 1989 εἰκ. 6.

54. Branigan 1974, 23.

55. Renfrew 1967, 10. Renfrew 1972, 326.

56. Kotsakis κ.ἄ. 1989, 684. Πιλάλη καὶ Παπαευθυμίου 1989.

τὸ ἐσωτερικὸ χρονικὸ φάσμα τοῦ θησαυροῦ, δηλαδή δὲν γνωρίζουμε πόση χρονικὴ διαφορά μποροῦν νὰ ἔχουν μεταξύ τους τὰ ἀντικείμενα ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν. Καὶ δεδομένου ὅτι πρόκειται περὶ τυχαίου εὐρήματος, ἀκριβέστερη χρονολόγηση πρὸς τὸ παρὸν εἶναι δύσκολη.

6. Κατασκευαστικὴ τεχνικὴ

Οἱ σμίλες τῶν Πετραλῶνων, ὅπως καὶ οἱ παρόμοιές τους, ἔχουν πιθανότατα χυτευθεῖ σὲ μονές ἢ ἀνοιχτὲς μῆτρες. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀντικειμένου ποὺ χυτεύθηκε σὲ μονὴ μῆτρα εἶναι ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε σχῆμα του, ἡ μία πλευρὰ του εἶναι χονδρικὰ ἐπίπεδη, διότι τοποθετεῖται πάνω ἀπὸ τὴ μῆτρα μία ἐπίπεδη πέτρα ποὺ ἐφάπτεται μὲ τὸ μέταλλο καὶ τὸ ἐμποδίζει νὰ ἔρθῃ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀτμοσφαιρικὸ ἀέρα. Γι' αὐτὸ τὸ μέταλλο χύνεται ἀφοῦ τοποθετηθεῖ ἡ ὀριζόντια πλάκα πάνω ἀπὸ τὴ μῆτρα⁵⁷. Ἀλλιῶς δημιουργοῦνται σωματίδια τοῦ ὀξειδίου τοῦ χαλκοῦ (copper oxide particles) ποὺ κάνουν τὸν χαλκὸ εὐθρυπτο καὶ τὸ ἐργαλεῖο δύσχρηστο⁵⁸. Ἡ ἄλλη πλευρὰ, αὐτὴ ποὺ ἐφάπτεται στὴ μῆτρα καὶ παίρνει σχῆμα ἀπὸ αὐτήν, παρουσιάζεται ἐλαφρὰ κυρτὴ, ὁπότε σὲ τομὴ οἱ σμίλες αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἐπιπεδόκυρτες. Αὐτὴ περίπου ἡ κατασκευαστικὴ τεχνικὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ἰδίων τῶν ἀντικειμένων. Συνήθως εἶναι ἀπλά σχήματα καὶ ἀρκετὰ ἐπίπεδα, ποὺ διαφοροποιοῦνται κατόπιν μεταξύ τους λόγω τῆς σφυρηλασίας ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ χύτευση. Δηλαδή ὁ χαλκουργὸς χτυπώντας μὲ τὸ σφυρὶ τελειοποιεῖ τὸ σχῆμα, κάνει πυκνότερα τὰ στρώματα τῶν μορίων τοῦ μετάλλου, ἄρα ἀνθεκτικότερο τὸ ἐργαλεῖο, καὶ ὀξύνει τὴν κόψη. Ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ μονές μῆτρες, δὲν χρειάζεται αὐλακα οὔτε γιὰ τὸ χύσιμο τοῦ μετάλλου οὔτε γιὰ νὰ φεύγει ὁ ἀέρας, ὅπως ἀπαιτεῖται γιὰ τὶς διπλὲς μῆτρες. Παραδείγματα τέτοιας τεχνικῆς βρέθηκαν στὴ Σαρδηνία, ὅπου σώθηκαν μῆτρες μονές γιὰ τὴν κατασκευὴ διπλῶν πελέκων⁵⁹.

Στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ἀναφέρονται στὴ βιβλιογραφία ἀρκετὲς μῆτρες⁶⁰. Γιὰ τὴ χύτευση σμιλῶν τοῦ τύπου τῶν Πετραλῶνων ἀναφέρονται συνήθως δύο. Ἡ μία εἶναι ἀπὸ τὴ Χαλανδριανὴ τῆς Σύρου καὶ χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετίας⁶¹. Στὴν ἴδια πέτρα ἔχουν χαραχθεῖ δύο μῆτρες γιὰ σμίλες καί, ὅπως εἶναι σὲ διαφορετικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαξευμένης πέτρας, εἶναι ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιοῦνταν ταυτόχρονα. Πρέπει ἴσως νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ μῆτρα ἀνῆκε σὲ πλάνητα τεχνίτη, ποὺ τὴ μετέφερε σὰν τοὺς σύγχρονους γύφτους τῶν νησιῶν, καὶ γι' αὐτὸ ἔκανε οἰκονομία στὸ βάρος, ἢ ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ ἐξοικονόμηση ἐργασίας στὴ λάξευση τοῦ λίθου. Ἡ δεύτερη μῆτρα γιὰ τὴ χύτευση σμίλης εἶναι ἀπὸ τὰ Γουρνιά τῆς Κρήτης, χρονολογεῖται στὴν ΥΜ Ι καὶ διαμορφώνεται μὲ διαπλατυσμένη κόψη⁶².

Οἱ δικές μας σμίλες ἔχουν τὴ μία πλευρὰ σχεδὸν ἐπίπεδη, ἐνῶ ἡ ἄλλη παρουσιάζει ἐλαφρότατη κύρτωση. Τὸ ὅτι ἔγιναν ὡστόσο σὲ μονὴ μῆτρα φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σχεδὸν σὲ ὅλες τουλάχιστον τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ μία πλευρὰ εἶναι λεία — αὐτὴ ποὺ ἔπαιρνε τὸ σχῆμα ἀπὸ τὴ μῆτρα —, ἐνῶ ἡ ἐπίπεδη παρουσιάζει ἀνωμαλίες μὲ κηλίδες ποὺ ἔγιναν προφανῶς ἀπὸ τὶς φουσαλίδες. Ὁ χαλκὸς ὅταν στερεοποιεῖται ἐκλύει

57. Deshayes 1960, 19.

58. Muhly 1985, 117. Wheeler - Maddin 1980, 113.

59. Tylecote 1987, 216, εἰκ. 6, 26.

60. Βλ. τὸν κατάλογο τοῦ Branigan 1974, 201-3.

61. Τσουντας 1899, 124. Renfrew 1972, 315.

62. Boyd-Hawes 1908, 32, πίν. III, 53.

άερα⁶³. Πρόκειται για την επίπεδη πλευρά, αυτή που είναι πάνω, άρα την πλευρά από την οποία φεύγει ο άερας και η οποία ίσως δεν εφάπτεται απόλυτα με την πλάκα. Μία ακριβώς από τις άρετες των άρσενικούχων κραμάτων είναι ότι μειώνουν την παρουσία των φυσαλίδων. Σε πολλές σμίλες οι δύο πλευρές είναι σχεδόν επίπεδες ή παρουσιάζουν ελαφρότατη κύρτωση. Προφανώς αυτό οφείλεται στη σφυρηλάτηση⁶⁴.

Μετά τη χύτευση ή σημαντικότερη εργασία είναι η σφυρηλάτηση, όποτε το έργαλειο παίρνει το τελικό του σχήμα. Γι' αυτό ποτέ δύο εργαλεία δεν είναι τελείως όμοια, ακόμη και όταν προέρχονται από την ίδια μήτρα. Χτυπιούνται με σφυρί ώστε να συμπυκνωθούν τα στρώματα του μετάλλου, να γίνει πυκνότερη ή μοριακή τους σύνθεση, δηλαδή να σκληρύνουν και να γίνουν ανθεκτικότερα, για να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για μια σχετικά σκληρή επιφάνεια όπως το ξύλο. Η σκληρότητα που προσδίδει η σφυρηλάτηση αντισταθμίζει τη μαλακότητα του χαλκού και των χαλκούχων κραμάτων⁶⁵. Κατά τη σφυρηλάτηση δημιουργούνται ή τονίζονται οι μικρές προεξοχές δεξιά και αριστερά της κόψης που δεν πρέπει να θεωρούνται μόνο χαρακτηριστικό μορφολογικό, αλλά και συνέπεια της κατασκευαστικής τεχνικής.

Πά να γίνει εύκολότερη η σφυρηλάτηση χωρίς να κινδυνεύει να σπάσει το έργαλειο, ο χαλκός θερμαίνεται ως τους 500 βαθμούς και γίνεται πιό εύπλαστος (annealing)⁶⁶. Είναι η λεγόμενη σφυρηλασία εν θερμώ, τεχνική που χρησιμοποιείται κυρίως για την κατασκευή αντικειμένων από αυτοφυή χαλκό, χωρίς να έχει προηγηθεί υποχρεωτικά τήξη. Ακολουθεί πολλές φορές σφυρηλασία εν ψυχρώ στο άμονι. Τα στάδια αυτά, με τη συνακόλουθη απόκλιση του σχήματος του τελικού προϊόντος από την αρχική μορφή που είχε όταν βγήκε από τη μήτρα, μελέτησε ο Charles για πελέκεις της Χαλκολιθικής εποχής⁶⁷. Η σημερινή μορφή των εργαλείων αυτών είναι διαφορετική από την αρχική, γιατί το σχήμα ενός εργαλείου συνεχίζει να αλλάζει με τη φθορά που επιφέρει η χρήση και τα διαδοχικά ακονίσματα της κόψης. Πολύ περισσότερο που στην περίπτωση μερικών σμιλών ή πτέρνα χρησιμοποιόταν ως κόψη και φθειρόταν το ίδιο.

Αντίθετα οι πελέκεις των Πετραλώνων έγιναν ασφαλώς σε διπλή μήτρα, όπως συνήθως τα πιό όγκωδη εργαλεία που έχουν κοιλότητα. Οι διπλές μήτρες αποτελούνται από δύο τμήματα τελείως συμμετρικά. Το μέταλλο χύνεται από μία αύλακα χαραγμένη στη μήτρα. Μετά τη χύτευση, όταν η μήτρα ανοίγεται, στο αντικείμενο που κατασκευάστηκε παραμένει στο σημείο αυτό μία μικρή έξαρση που πρέπει να κοπεί. Σημάδι μένει και στο σημείο ένωσης των δύο συμμετρικών τμημάτων της μήτρας, δηλαδή ακριβώς στη μέση. Πά να σχηματιστούν οι όπες για τη στυλέωση των πελέκεων των Πετραλώνων, έπρεπε στίς μήτρες να προβλέπεται ένας κενός χώρος, που για να σχηματιστεί χρειαζόταν να τοποθετηθεί ένας πυρήνας στην ίδια θέση αντιστοίχως και στα δύο τμήματά τους. Ο πυρήνας ήταν ή ένα κάρβουνο στίς επιθυμητές διαστάσεις⁶⁸ ή, κατ' άλλους, ένας πυρήνας ειδικά κατασκευασμένος για τόν σκοπό αυτόν από άργιλο⁶⁹, ίσως στίς περιπτώσεις που και οι μήτρες είναι από άργιλο. Οι δύο έσωτερικές πλευρές έπαφής της λίθινης μήτρας είναι τελείως λειασμένες για να εφαρμόζουν με

63. Deshayes 1960, 19.

64. Αυτόθι 22.

65. Πά τα όρια της σφυρηλάτησης, έως που δηλαδή δεν κινδυνεύει να σπάσει το μέταλλο, βλ. Charles 1980, 61.

66. Deshayes 1960, 17. Branigan 1974, 83.

67. Charles 1969, 40-2.

68. Αυτόθι.

69. Tylecote 1987, 224-5. Deshayes 1960, 20.

ἀκριβεία τὰ δύο τμήματα. Γιὰ νὰ ἀκίνητοποιηθοῦν δένονταν μὲ σκοινιά ἢ τοποθετοῦνταν ἀπὸ πάνω βάρη⁷⁰. Πρὶν ἀπὸ τὴ χύτευση ἡ μήτρα θερμαινόταν γύρω στοὺς 200 βαθμοὺς Κελσίου γιὰ νὰ μὴ σπάσει μὲ τὴν ξαφνικὴ ὑψηλὴ θερμοκρασία τοῦ λιωμένου μετάλλου. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις μάλιστα ἔβαζαν μέσα καὶ ἓνα λεπτὸ στρώμα ἄμμου γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς μονωτικό. Ὁ ἄερας ποὺ ὑπῆρχε μέσα ἔφευγε μέσω μικρῶν ἀυλάκων ἢ ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐφαρμογῆς τῶν δύο τμημάτων⁷¹. Ἀκριβῶς τέτοιας μορφῆς εἶναι τὸ μισὸ τμήμα μήτρας ποὺ βρέθηκε στὴν Τούμπα Μεσημερίου (βλ. ἀρ. 48). Συνεπῶς ἡ τεχνικὴ αὐτὴ μαρτυρεῖται γιὰ τὴ Χαλκιδικὴ καὶ οἱ πελέκεις τῶν Πετραλῶνων μποροῦν νὰ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἐπὶ τόπου στὴν περιοχὴ.

Τέτοιου εἴδους πελέκεις ἀναφέρθηκε ὅτι ἴσως νὰ κατασκευάζονταν μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ τηκόμενου κηροῦ (*cire perdue*). Στὴν Πολιόχνη βρέθηκε μία πῆλινη μήτρα γιὰ πέλεκυ μὲ ὀπὴ στυλέωσης, ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ὅτι χρησίμευσε γιὰ τὴν τεχνικὴ τοῦ τηκόμενου κηροῦ⁷². Ὡστόσο τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀμφισβητεῖ ὁ Muhly, γιατί δὲν βλέπει πῶς τεχνικὰ θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ κατασκευὴ ἑνὸς πέλεκυ μὲ ὀπὴ μὲ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ, παρόλο ποὺ ἦταν γνωστὴ στὴν Ἀνατολὴ τὴν ἴδια περίοδο⁷³.

Μολονότι οἱ δύο τύποι χύτευσης φαίνονται νὰ εἶναι ὁ ἓνας ἐξέλιξη τοῦ ἄλλου, δηλαδὴ ὁ δεῦτερος φαίνεται πιὸ ἐξελιγμένη μορφή τοῦ πρώτου⁷⁴, χρονολογικὰ δὲν διαφοροποιοῦνται καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα χρησιμοποιοῦνταν παράλληλα γιὰ χιλιετίες, ἀνάλογα μὲ τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κατασκευαστοῦν⁷⁵.

Ὁ τρόπος καὶ τὰ στάδια τῆς κατασκευῆς ἑνὸς χάλκινου ἀντικειμένου, ἡ χύτευση καὶ ἡ σφυρηλάτηση, μελετῶνται συνήθως μὲ τὴ μεταλλογραφικὴ ἐξέταση ποὺ ἐπιτρέπει τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔγιναν. Ἡ μεταλλογραφικὴ ἐξέταση τῶν ἐργαλείων τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλῶνων δὲν ἔγινε ἀκόμη.

7. Χρήση τῶν ἐργαλείων

Πρὶν προσπαθήσουμε νὰ διατυπώσουμε ὑποθέσεις γιὰ τὴ λειτουργικότητα τῶν ἐργαλείων ποὺ μελετοῦμε, ἂς ἀναφέρουμε μὲ συντομία τὶς ἀρχὲς αὐτῆς τῆς διερεῦνσης. Γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ χρῆση ἑνὸς ἐργαλείου, πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὸν κύκλο τῆς «λειτουργικῆς ἀλυσίδας», δηλαδὴ τὸν κύκλο τῶν ἐργασιῶν (ἢ ἀπλῶς τῶν κινήσεων) ὅπου χρησιμεύει καὶ εἶναι τεχνικὰ ἀποτελεσματικό. Ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου ἀποτελεῖ ἓναν κρίκο ἀνάμεσα σὲ συνεχὴ καὶ ἀδιάσπαστη σειρὰ κινήσεων γιὰ νὰ ἐκτελεστεῖ μία τεχνικὴ πράξη⁷⁶. Ἀποτελεῖ δὲ καὶ τὸν κρί-

70. Tylecote 1987, 224.

71. Αὐτόθι 220.

72. Bernabò Brea 1964, 591 πίν. LXXXV. Τὴν ἴδια ἄποψη ἐπαναλαμβάνει ὁ Renfrew 1972, 313, 316, 317, καθὼς καὶ ὁ Branigan 1974, 82.

73. Muhly 1985, 121.

74. Βλέπε τυπολογικὴ κατάταξη Renfrew 1972, 316, ἄποψη ποὺ ἐπαναλαμβάνει ὁ Muhly 1985, 117. Ὡστόσο οἱ πελέκεις τῶν Πετραλῶνων χυτεύτηκαν ἀσφαλῶς σὲ διπλὴ μήτρα, ὅπως οἱ ἀντίστοιχοι τῆς Βουλγαρίας.

75. Deshayes 1960, 17-22.

76. Ὁ ὅρος εἶναι τοῦ A. Leroi-Gourhan 1964, 35-62. Ἐκτοτε χρησιμοποιήθηκε πολλὲς φορὲς καὶ εἰδικὰ σὲ ἀρχαιολογικὲς μελέτες γιὰ τὴν περιγραφὴ κύκλου ἐργασιῶν ἢ κατασκευῆς διαφόρων ἐργαλείων. Π.χ. Treuil 1983, 143-342. Τελευταῖα βλ. τὸ τεῦχος *Technology in the Humanities* τῆς *Archaeological Review from Cambridge* 9, 1, 1990, καὶ κυρίως τὰ ἀρθρα τοῦ Robert Cresswell 1990, 39-54 καὶ τοῦ Mark Edmonds 1990, 55-70.

σιμο κρίκο μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐνέργειας, μεταξὺ τοῦ ὕλικου ποὺ ἔχει στόχο νὰ μεταβά-
λει καὶ τῆς ἐνέργειας ποὺ τὸ κινητοποιεῖ, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ. Ὁ τρίτος παρά-
γοντας, δηλαδή ὁ νοῦς, ἡ μνήμη (συλλογικὴ καὶ ἀτομικὴ), ἡ πρόθεση τοῦ λειτουργοῦ, δηλαδή
ὅ,τι δίνει στόχο στὴν τεχνικὴ πράξη καὶ μετρᾷ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐργαλείου, κατα-
γράφεται ἐπίσης στὴ μορφή του⁷⁷. Τὸ σχῆμα, τὸ ὕλικό, οἱ διαστάσεις καθορίζονται σὲ μεγάλο
βαθμὸ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς παράγοντες καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδρασή τους⁷⁸.

Σὲ χάλκινα ἐργαλεῖα ὅπως ἐκείνα τῶν Πετραλώνων, δηλαδή σμίλες καὶ πελέκεις, ὁ πρῶ-
τος παράγοντας ἐκφράζεται μὲ τὸ πῶς διαμορφώνεται ἡ κόψη, δηλαδή ὁ τρόπος κρούσης, ὁ
δεύτερος, ἡ σχέση μὲ τὴν ἐνέργεια, μὲ τὸ ἀνθρώπινο χέρι, μὲ τὸ πῶς ἀρμοζόταν ὁ στυλεός,
πῶς γινόταν ἡ στυλέωση, τί μορφή καὶ τί διαστάσεις εἶχε. Ἡ ἀπλῶς, ὅταν πρόκειται γιὰ σμί-
λες, πῶς πιανόταν τὸ ἐργαλεῖο, ἡ ἐργονομία του, οἱ διαστάσεις του σὲ σχέση μὲ τὸ ἀνθρώπινο
χέρι. Ἡ γωνία ὑπὸ τὴν ὁποία γίνεται ἡ ἔμπηξη τοῦ στυλεοῦ στὸν πέλεκυ ἔχει σχέση μὲ τὸ
εἶδος τῆς ἐργασίας. Ἄν δηλαδή ὁ στυλεὸς τοποθετεῖται κάθετα πρὸς τὴν κόψη, ὁ πέλεκυς
λειτουργεῖ ὡς σκεπάρνι (axe-adze, hache-herminette) καὶ χρησιμεύει συνήθως σὲ ἐργασίες
μεταποίησης τοῦ ξύλου. Ἄν ὁ στυλεὸς εἶναι παράλληλος στὴν κόψη, πρόκειται γιὰ τσεκούρι
καὶ χρησιμεύει γιὰ κάθετη ἢ ὀριζόντια κρούση. Τὸ βάρος τοῦ πέλεκυ καὶ τὸ μήκος τοῦ στυ-
λεοῦ ἔχουν σχέση μὲ τὴν δυναμικὴ ποὺ θὰ ἀναπτυχθεῖ. Τὸ μέγεθος καὶ τὸ βάρος τῶν ἐργα-
λείων καθορίζονται συνήθως ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ θὰ ἐκτελεστοῦν. Σύμφωνα μὲ τὸν
Deshayes⁷⁹, ἀκόμη καὶ τὸ ὕλικό, δηλαδή στὴν περίπτωσιν τῶν χάλκινων ἐργαλείων τὸ κράμα,
καθορίζεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας ποὺ θὰ ἐκτελεστεῖ καὶ γι' αὐτὸ συννυπάρχουν χρονικὰ
κράματα μὲ προομίξεις ποὺ τὰ κάνουν ἀνθεκτικότερα (μὲ ἀρσενικὸ ἢ κασσίτερο) μὲ κρά-
ματα ὅπου ὁ χαλκὸς εἶναι μαλακότερος⁸⁰.

Οἱ δικές μας οἱ σμίλες οὐσιαστικὰ δὲν ἔχουν πτέρνα, ἔχουν ἴχνη χρήσης καὶ ἀπὸ τὶς δύο
πλευρές, δηλαδή κόψη διπλή. Δεδομένου ὅτι καὶ οἱ δύο κόψεις βρίσκονται σὲ ἐγκάρσια θέση
πρὸς τὴ μακριὰ πλευρά, ἀποκλείουν κάθε δυνατότητα χρήσης ὡς μαχαίρι ἢ ψαλίδι⁸¹. Τὰ ἴχνη
χρήσης στίς κόψεις δὲν εἶναι ἴχνη κρούσης: εἶναι ἴχνη τριβῆς σὲ ἐπιφάνεια ἀνθεκτικὴ, ἀλλὰ
ὄχι σκληρὴ.

Δεύτερο σημαντικό χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ὅτι δὲν παρουσιάζουν ἐμφανὴ ἴχνη στυλέ-
ωσης. Θὰ μπορούσαν νὰ δένονται σὲ κάποιον εἶδος στυλεὸ μὲ χόρτο ἢ σκοινιά, ἀλλὰ αὐτὸ
θὰ σήμαινε ὅτι χρησίμευαν γιὰ κρούση, καὶ ὅπως εἴπαμε ἴχνη κρούσης δὲν ὑπάρχουν. Συνεπῶς
οὔτε ἡ συνήθης χρήση μιᾶς σμίλης — δηλαδή τὸ ἐργαλεῖο ποὺ ἀκουμπᾷ σὲ σκληρὴ ἐπιφά-
νεια, στηρίζεται ἐκεῖ μὲ τὸ ἓνα χέρι, ἐνῶ τὸ ἄλλο τὴν χτυπᾷ μὲ σφυρὶ γιὰ νὰ δρᾷ στὴ
σκληρὴ ἐπιφάνεια — ἰσχύει στὴν περίπτωσιν τῶν σμιλῶν τῶν Πετραλώνων. Οἱ σμίλες ποὺ
λειτουργοῦσαν ἔτσι ἔχουν τὴν πτέρνα σχισμένη καὶ λυγισμένη, ὅπως π.χ. μερικὲς σμίλες τῆς
Βουλγαρίας⁸². Ὡστόσο, ἐπειδὴ μερικὲς (ἀρ. 24, 34, 36, 42) ἔχουν ἐλαφρότατα ἴχνη κρούσης
στὴν πτέρνα, καὶ αὐτὴ ἡ χρήση δὲν ἀποκλείεται, ἀλλὰ ἡ κρούση δὲν θὰ ἔγινε σὲ σκληρὴ

77. Ingold 1990, 12.

78. Τόσο ὁ Leroi-Gourhan (Leroi-Gourhan 1964, 120-135) ὅσο καὶ σύγχρονοι θεωρητικοὶ τῆς τεχνικῆς, ὅπως ὁ Lemonnier, ἀνέπτυξαν ἐπανελημμένα τὸ θέμα τῆς καθοριστικῆς παρουσίας ἐξωχρηστικῶν παραγόντων (κοινωνικῶν, ἱστορικῶν) κατὰ τὴν ἐκτέλεση μιᾶς τεχνικῆς πράξης καὶ συνεπῶς καὶ τὴ διαμόρφωση ἐνὸς ἐργαλείου. Βλ. π.χ. Lemonnier 1990.

79. Deshayes 1960, 14.

80. Tylecote 1991.

81. Συχνὰ οἱ σμίλες ποὺ εἶναι μακρύτερες καὶ λεπτότερες, ὅπως π.χ. τοῦ Καστριοῦ, ὀνομάζονται ψαλίδια (chisels), ὀνομασία ποὺ μᾶς φαίνεται ἀστοχὴ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἐγκάρσια κόψη.

82. Todorova 1980, πίν. 19.5, 77.

ἐπιφάνεια. Μία ἄλλωστε εἶναι λυγισμένη ὁλόκληρη, σὰν μετὰ ἀπὸ ἔντονη πίεση (ἄρ. 39). Ἡ χρήση τῶν σμιλῶν ἦταν νὰ χτυπιοῦνται μὲ σφυρὶ γιὰ νὰ μεταδοθεῖ ἡ κρούση στὴν κόψη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ἐπιφάνεια μὲ τὴν ὁποία ἔρχονταν σὲ ἐπαφή, θὰ χτυπήθηκαν πολὺ μαλακά, σὲ ἐπιφάνεια εὐκόλα κατεργάσιμη, π.χ. μαλακὸ ξύλο. Ἐκτὸς τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλῶνων, στὰ ἐργαλεῖα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ὑπάρχει ἓνα σαφὲς τέτοιο παράδειγμα σμίλης ποὺ προορίζεται γιὰ κρούση ἐξ ἐπαφῆς: εἶναι ἡ σμίλη ἀπὸ τὸ Λεμπέτ (ἄρ. 47), μὲ τὴν κομβιόσχημη ἀπόληξη ποὺ χρησιμεύει σαφῶς γιὰ νὰ ἀνθίσταται στὴν κρούση τοῦ σφυριοῦ καὶ νὰ μὴ σχίζεται ἢ νὰ μὴ λυγίζει. Ὁ ἐπιπλέον ὄγκος τοῦ μετάλλου θὰ λειτουργοῦσε ἴσως πολλαπλασιαστικά ὡς πρὸς τὴ δυναμικὴ τῆς. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι εἶναι ἡ μόνη σμίλη, ἀπὸ αὐτὲς ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ, μὲ πρόσμειξη κασσιτέρου στὸ κράμα. Τὸ ποσοστὸ δὲ τοῦ κασσιτέρου ἀνέρχεται στὸ 7.849% καὶ πλησιάζει τὸ optimum τοῦ 10%, ποὺ δίνει τὸ τέλειο κράμα κασσιτερούχου χαλκοῦ.

Τρίτο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι χωροῦν ἀκριβῶς στὸ χέρι, διακρίνονται δηλαδὴ ἀπὸ ἐργονομία ἀνθρώπινων διαστάσεων, συνεπῶς εἶναι ἐργαλεῖα ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπευθείας μεταξὺ χεριοῦ καὶ ὕλης, χωρὶς στυλεό.

Τέταρτο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι πολλές (ἄρ. 5, 24, 30, 33, 35, 37) παρουσιάζουν ἓνα δόντι ἀντιστοίχως στὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ γωνία στὴν πτέρνα καὶ στὴν κόψη, δόντι ποὺ ἔγινε μὲ τὴ χρήση. Σὲ μία περίπτωση (ἄρ. 29) τὸ δόντι βρίσκεται περίπου στὴν ἴδια εὐθεία στὴ μέση τῆς κόψης καὶ τῆς πτέρνας.

Ἄς δοῦμε μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τί μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε γιὰ τὴ χρήση τῶν σμιλῶν. Πρῶτα θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἀντικείμενα ἀσφαλῶς πολλαπλῶν χρήσεων. Ἡ ἐργασία ποὺ μᾶς φαίνεται ἡ πιὸ ἐνδεδειγμένη γιὰ τὸ σχῆμα καὶ τὶς διαστάσεις εἶναι τὸ ξύσιμο τῶν δερμάτων. Γιὰ τὴ δουλειὰ αὐτὴ χρειάζεται ἐργαλεῖο λεπτό, μυτερό, ἀλλὰ ὄχι σκληρό. Οἱ στρογγυλεμένες γωνίες τῆς σμίλης θὰ ἐξυπηρετοῦσαν στὸ νὰ ἀποφεύγονται τὰ σκισίματα τῆς προβειᾶς. Ἐπειδὴ τὸ ὕλικὸ δὲν εἶναι σκληρό, τὸ χάλκινο ἐργαλεῖο εἶναι μυτερό, κοφτερό ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ εἰσχωρεῖ σὲ κοιλότητες καὶ γωνίες χωρὶς νὰ πληγώνει τὸ δέρμα. Τὰ δόντια μπορεῖ νὰ ἔγιναν μὲ τὴ χρήση: ἴσως μὲ τὶς σμίλες νὰ ἔξυναν νεῦρα ζώων γιὰ νὰ κάνουν σπάγγους ἢ νευρὲς τόξων. Ἡ ἴσως ἔξυναν χλωρὰ κλαδιά. Θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύουν καὶ γιὰ τὴν κατεργασία ξύλινων ἀντικειμένων, ἀλλὰ γιὰ κινήσεις καὶ ἐργασίες λεπτές. Ὅλες αὐτὲς εἶναι ὑποθέσεις, ἀλλὰ μέσα στὴν πιθανὴ ἐργονομία τοῦ ἐργαλείου καὶ στὸ πλαίσιο γνωστῶν πιθανῶν ἐργασιῶν. Προφανῶς θὰ ὑπάρχουν καὶ διάφορες ἄλλες, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουμε στοιχεῖα ἢ ἀρκετὴ φαντασία. Ἀσφαλῶς ὅμως, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ συχνότητα καὶ ἡ μακροβιότητα τοῦ τύπου, πρόκειται γιὰ ἐργαλεῖο πολλαπλῶν χρήσεων ἰδιαίτερα εὐχρηστο καὶ ἴσως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀκονίσματα, μακρᾶς διάρκειας.

Ἀντίθετα γιὰ τοὺς πελέκεις δὲν ὑπάρχει πρόβλημα κατανόησης τῆς λειτουργίας τους. Χρησιμεύουν σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς κατεργασίας τοῦ ξύλου, εἴτε στὸν ξυλόκοπο εἴτε στὸν ξυλουργό, γιὰ τὸ σκίσιμο σὲ σανίδες ἢ γιὰ τὸ καθάρισμα τῶν κλαδιῶν. Γιὰ νὰ συγκρατεῖται στερεὰ ὁ στυλεὸς ἢ ὅπῃ εἶναι ἀσύμμετρη ἢ σχηματίζει δαχτυλίδια (ἄρ. 21). Ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ δύναμη τῶν κρούσεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σταθερὴ στερέωση τοῦ στυλεοῦ στὸν πέλεκευ.

Θὰ πρέπει ἴσως ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ Μακεδονία διέθετε δάση φημισμένα στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα (Θεόφραστος, *Περὶ Φυτῶν Ἱστορία* 4.5.5). Ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν πηγὴ γιὰ τὴ ναυπηγήσιμη ξυλεία, ἀγαθὸ ζηλευτό, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς συνεχεῖς προσπάθειες τῆς Ἀθήνας γιὰ εὐκόλη πρόσβαση στὴ μακεδονικὴ ἐνδοχώρα⁸³, γιὰτὶ ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος εἶχε ἄμεση

83. Meiggs 1982, 330-3.

ανάγκη από τη μακεδονική ξυλεία. Έργαλεία συνεπώς ξυλουργοῦ καὶ ξυλοκόπου εἶναι ἀπὸ τὰ ἀναμενόμενα εὐρήματα στὴν περιοχὴ⁸⁴.

8. Δυσεξήγητος ὁ θησαυρὸς

Ένα εὖρημα εἴθισται, στὴν ἀρχαιολογία, νὰ ὀνομάζεται θησαυρὸς ὅταν ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ μετάλλινα ἀντικείμενα ἴδιας κατηγορίας, κρυμμένα ἢ ἐναποθεθειμένα κάπου ὅλα μαζί, ἐκτὸς τρέχουσας χρήσης γιὰ κάποιον λόγο πὺ ἀγνοοῦμε⁸⁵. Πρόκειται γιὰ κοινὸ φαινόμενο τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὅπου οἱ θησαυροὶ ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ ἐργαλεῖα, καὶ λιγότερο στὴν Ἀν. Μεσόγειο, ὅπου περιλαμβάνουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅπλα καὶ κοσμήματα⁸⁶. Χρονολογικὰ καλύπτουν ὅλη τὴν περίοδο τῆς Χαλκοκρατίας, κυρίως ὅμως στὸ Αἰγαῖο ἀπαντοῦν ἀπὸ τὴν ΠΕΧ II καὶ ἐξῆς μὲ ἰδιαίτερη συχνότητα στὴν Ὑστερὴ Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἀγνωστο εἶναι γιὰ ποιὸ λόγο σὲ τόσο ἐκτεταμένο γεωγραφικὸ χῶρο ἀντικείμενα πολὺτιμα καὶ χρήσιμα ἀποσύρονταν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία. Ὁ λόγος σίγουρα θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τοὺς τρόπους ἀνταλλαγῆς, τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση καὶ τὸν ἔλεγχο σὲ μέσα παραγωγῆς σημαντικά. Τὸ πῶς εἶναι ἄγνωστο, ἀσφαλῶς ὅμως εἶναι ἓνα ρυθμιστικὸ μέτρο τῆς ἀγορᾶς ἢ τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ εἰσέρχεται στὸ παιχνίδι τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης, καὶ τῆς ρύθμισής του.

Τὸ θέμα τῶν θησαυρῶν μελετήθηκε πρόσφατα διεξοδικὰ γιὰ τὸν πολιτισμὸ Urnenfelderkultur τῆς περιοχῆς Ρήνου καὶ Μάιντς. Τὸ ἐνδιαφέρον πὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη, μολονότι ἀναφέρεται σὲ διαφορετικὴν περιοχὴ καὶ σὲ λίγο νεότερη ἐποχὴ (ἀρχὲς τῆς 2ης χιλιετίας), εἶναι ὅτι μπόρεσε νὰ γίνῃ συστηματικὰ σὲ σύνολα πὺ προσεγγίζουν τοὺς ἀρχικοὺς ἀριθμοὺς. Λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ εὐρημάτων ἐγινε λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῆς θέσης εὗρεσης καὶ τοῦ εἶδους τῶν ἀντικειμένων καὶ συνήχθησαν μερικὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Πρῶτα-πρῶτα τὸ φαινόμενο τῆς ἀπόκρυψης χάλκινων ἀντικειμένων, δηλαδὴ τῆς ἀπόσυρσῆς τοὺς ἀπὸ τὴν κυκλοφορία, εἶναι γενικὸ καὶ δὲν παρουσιάζεται μόνο στὴν περίπτωσι τῶν θησαυρῶν ἀλλὰ καὶ μὲ ἀπόκρυψη μεμονωμένων ἀντικειμένων, π.χ. ἐμβύθισι μεταλλίων ἀντικειμένων σὲ λίμνες καὶ ποτάμια, καὶ φυσικὰ ἐναπόθεσή τοὺς σὲ τάφους. Δεύτερον οἱ πελέκει, καὶ γενικὰ τὰ ἐργαλεῖα, βρίσκονται μόνο σὲ θησαυροὺς, οὔτε σὲ ποτάμια οὔτε σὲ τάφους. Τρίτον τὸ φαινόμενο τῆς ἐναπόθεσης εἶναι ἀσυνεχὲς ὡς πρὸς τὴ μορφή, ἀλλὰ συνεχὲς ὡς πρὸς τὴν ἐναπόθεσι αὐτὴ καθαυτὴν. Δηλαδὴ οἱ θησαυροὶ συναντῶνται σὲ συγκεκριμένη περίοδο καὶ μετὰ σταματοῦν. Τὴν περίοδο πὺ ἀπουσιάζει τὸ φαινόμενο τῶν θησαυρῶν, ἀπαντᾶται ἢ ἐμβύθισι σὲ ποτάμια⁸⁷.

Ἡ πὺ διαδεδομένη ἐξήγησι γιὰ τὸ Αἰγαῖο εἶναι ὅτι ἡ πρακτικὴ τοῦ θησαυρίζῃν ὀφείλεται σὲ ἱστορικὲς συγκυρίες πὺ συνεπάγονται προσωπικὲς ἀνασφάλειες. Οἱ θησαυροὶ εἶναι τὰ μετάλλια ἀντικείμενα πὺ μεμονωμένα ἄτομα βάζουν στὴν ἄκρη, ἀποταμιεύουν. Εἶναι δηλαδὴ σημάδι ταραγμένων καιρῶν, ὅπου τὰ πολὺτιμα ἀντικείμενα ἢ τὰ πολὺτιμα ὕλικά κρύβονται γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ ἐξωτερικὲς καταστροφὲς ἢ ἐχθρικὲς ἀπειλές, ἢ ἀπλῶς ἀναμέ-

84. Τζαχίλη 1989.

85. Champion κ.ἄ. 1987, 203, 217-218. Knapp κ.ἄ. 1988, 233.

86. Branigan 1969, 9.

87. Hansen 1991.

νοντας καλύτερες μέρες⁸⁸. Τὸ φαινόμενο μελετήθηκε παλαιότερα μὲ κέντρο τοὺς θησαυροὺς τῆς Κύπρου καὶ τοῦ Αἰγαίου τὴν Ὑστερὴ Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ⁸⁹ καὶ πρόσφατα ἀπὸ τοὺς Matthaus καὶ Schumacher-Matthaus⁹⁰, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς Knapp, Muhly καὶ Polymnia Muhly⁹¹, μὲ ἔμφαση στὴν ὑπόθεση τῆς ἐναπόθεσης γιὰ λατρευτικοὺς λόγους ἀπὸ τοὺς πρώτους, καὶ ἔμμοιή στίς ἱστορικὲς καὶ κοινωνικὲς συγκυρίες ἀπὸ τοὺς δευτέρους.

Θὰ ἀναφέρουμε δύο στοιχεῖα ποὺ ἐπανειλημμένα μνημονεύονται γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴ θεωρία τῶν πολιτικοκοινωνικῶν αἰτίων. Καὶ τὰ δύο σχετίζονται μὲ τὴ λειτουργικότητα τῶν θησαυρῶν, συνεπῶς καὶ μὲ τὴν ἐρμηνεία τους, καὶ ἀφοροῦν χαρακτηριστικὰ ποὺ παρατηροῦνται καὶ στὸν θησαυρὸ τῶν Πετραλῶνων. Τὸ ἓνα εἶναι ὅτι συχνὰ οἱ θησαυροὶ στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ στὴν Κύπρο, περιλαμβάνουν ὑπολείμματα μετάλλων, δηλαδὴ παλιὰ ἄχρηστα ἐργαλεῖα ἢ σκευὴ ἢ ὅπλα, προφανῶς μὲ μόνον στόχο νὰ ξαναχρησιμοποιηθοῦν ὡς πρώτη ὕλη⁹². Ἄρα πρόκειται γιὰ θησαυρὸ-ἀπόθεμα πρώτης ὕλης ἐνὸς τεχνίτη ποὺ γιὰ κάποιους λόγους — ἐδῶ ὑπεισέρχονται τὰ κοινωνικο-ἱστορικὰ αἷτια — ἀπέσυρε καὶ ἔκρυψε τὰ ὑλικά τῆς τέχνης του. Τὸ δεύτερο, ἀντίθετο ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἀλλὰ σχετικὸ ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία του, στοιχεῖο εἶναι ὅτι συχνὰ οἱ θησαυροὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀμεταχείριστα καὶ ὁμοειδῆ ἀντικείμενα, πράγμα ποὺ ὁδηγεῖ στὸν συλλογισμό ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ τὴν πρᾶματεια ἐνὸς ἐμπόρου, τὴν ὁποία ὁ κάτοχος ἔκρυψε γιὰ λόγους ποὺ ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τὸ ζητούμενο τῆς ἔρευνας⁹³.

Στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ποὺ μᾶς ἀφορᾷ, οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες δὲν εἶναι πάντα ἀναγνωρίσιμες ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ συμφραζόμενα οὔτε ἄλλωστε καὶ οἱ παράγοντες (λατρεία, ἐμπόριο κλπ.), γι' αὐτὸ καὶ λιγότερες ἐρμηνεῖες ἔχουν προταθεῖ. Οὔτε οἱ θησαυροὶ εἶναι εὐκόλα ἀναγνωρίσιμοι, ὁ χαρακτηρισμὸς δηλαδὴ θησαυρὸς γιὰ ἓνα σύνολο εὐρημάτων συχνὰ ἀμφισβητεῖται. Π.χ. σχετικὰ μὲ τοὺς θησαυροὺς τῆς Τροίας καὶ μάλιστα γιὰ τὸν μεγάλο θησαυρὸ Α διατυπώθηκαν ἀμφιβολίες ἂν πρόκειται γιὰ θησαυρὸ ἢ ἀπλῶς γιὰ ταφικὰ εὐρήματα ποὺ συγκέντρωσε ὁ Schliemann⁹⁴. Κατάλογο τῶν θησαυρῶν τοῦ Αἰγαίου στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ σύντομη ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τους ἔχουν δημοσιεύσει οἱ Renfrew⁹⁵ καὶ Branigan⁹⁶ καὶ τελευταῖα οἱ Knapp, Muhly καὶ Polymnia Muhly⁹⁷. Οἱ διαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν οἱ κατάλογοι αὐτοὶ μεταξὺ τους δείχνουν ἀκριβῶς τίς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ χαρακτηρισμοῦ θησαυρὸς, καθὼς καὶ τίς διαφορετικὲς χρονολογήσεις. Ἡ ἀνάλυση τοῦ εἴδους τῶν ἐργαλείων ποὺ περιλαμβάνουν σχετίζεται μὲ τὸ ζήτημα ἂν εἶναι ἐργαλεῖα ἐργαστηρίου ἢ ὄχι, ὅποτε καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν θησαυρῶν φωτίζεται διαφορετικά. Ὁ Κ. Branigan χωρίζει τὰ χάλκινα ἐργαλεῖα τοῦ Αἰγαίου σὲ δύο κατηγορίες: τὰ «οἰκιακὰ» καὶ τὰ ἐργαλεῖα «ἐργαστηρίου»⁹⁸. Στὰ οἰκιακὰ κατατάσσει βελόνες καὶ ὀπείς. Στὰ δεύτερα ἐντάσσει

88. Ἀποψη ποὺ φαίνεται νὰ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὴν Ὑστερὴ Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὅπου οἱ περισσότεροι θησαυροὶ περιορίζονται σὲ ἓνα χρονικὸ διάστημα ἑκατὸ ἐτῶν, μεταξὺ 1250 καὶ 1150 π.Χ. περίπου. Βλ. Knapp κ.ἄ. 1988, 233, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

89. Cattling 1964, 298.

90. Matthaus - Schumacher 1986.

91. Knapp κ.ἄ. 1988, 258.

92. Αὐτόθι 257.

93. Branigan 1969.

94. Ἀνάπτυξη τοῦ θέματος καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸν Knapp κ.ἄ. 1988, 235.

95. Renfrew 1972, 325-8.

96. Branigan 1969.

97. Knapp κ.ἄ. 1988, 234-5.

98. Branigan 1977, 120.

τούς πελέκεις και τις σμίλες, που είναι συνήθως εργαλεία μαραγκοῦ, και τὰ συνδυάζει με τὴ ναυπηγική, τέχνη σὲ ἀνθήση τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὶς Κυκλάδες⁹⁹. Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἡ κατάταξη γιὰ τὴν περίπτωση τῶν Πετραλῶνων εἶναι ὅτι, ἂν ἀκολουθήσουμε τὸν συλλογισμό του, πρόκειται γιὰ εργαλεία ἐργαστηρίου μάλλον, λόγω τοῦ πολὺ μεγάλου ἀριθμοῦ τους.

Θὰ ἀναφέρουμε καὶ ἐμεῖς τοὺς κυριότερους (δηλαδή αὐτοὺς ποὺ δὲν ἀμφισβητήθηκαν ὡς θησαυροὶ) με συντομία, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ σχέση, ἀλλὰ κυρίως οἱ διαφορὲς, με τὸν θησαυρὸ τῶν Πετραλῶνων.

α) Ὁ θησαυρὸς τῆς Πολιόχνης στὴ Λήμνο (χῶρος 829) εἶναι σταθερὰ χρονολογημένος (PEX II) με προφανὴ ἱστορικὴ ἐξηγήση τῆς ἀπόκρυψής του τὶς καταστροφὲς ποὺ παρατηροῦνται στὴν Πολιόχνη V (τὴν «κίτρινη»). Στὸν οἰκισμό ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις ἀσκήσης τῆς μεταλλουργίας. Ἐπιπλέον ὁ τόπος εὗρεσης ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ θησαυρὸ. Περιλαμβάνει πέντε σμίλες καὶ ἓναν μονόστομο πέλεκυ, εργαλεία συγγενῆ με τῶν Πετραλῶνων, καὶ εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἔχει καὶ ὄπλα¹⁰⁰.

β) Ὁ θησαυρὸς τῆς Εὐτρησης ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα τεμάχια ποὺ βρέθηκαν σὲ κοιλότητα ὅλα μαζί, δύο σμίλες, συγγενικὲς με τῶν Πετραλῶνων, ἓναν πέλεκυ-τσεκούρι, εργαλεῖο ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸν θησαυρὸ τῶν Πετραλῶνων, καὶ μία σμίλη διαφορετικοῦ τύπου¹⁰¹.

γ) Ὁ θησαυρὸς τῶν Θηβῶν περιλαμβάνει σμίλες καὶ ἓναν μονόστομο πέλεκυ τοῦ τύπου τῆς Πολιόχνης καὶ τῶν Πετραλῶνων¹⁰².

δ) Ὁ θησαυρὸς τῆς Κύθνου, ὁ ὁποῖος τελευταῖα ὑποστηρίχθηκε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ Νάξο¹⁰³, καὶ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται, σὲ συνδυασμὸ με τὰ χάλκινα εργαλεῖα τοῦ Μουσείου τῆς Κοπεγχάγης ποὺ θεωρήθηκαν μέρος του, ἀπὸ δώδεκα ἀντικείμενα. Περιλαμβάνει ἕξι σμίλες, ἐκ τῶν ὁποίων τρεῖς διάτρητες με ὀπὴ ἀνάρτησης, γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε στὸν συλλογισμό ὅτι ἀνήκουν σὲ ἔμπορο, καὶ πελέκεις-τσεκούρια¹⁰⁴.

ε) Ὁ θησαυρὸς τῆς Χαλανδριανῆς (Καστρί) στὴ Σύρο ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὲς σμίλες, ὁπεῖς καὶ βελόνες. Ἡ σύνθεσή του φαίνεται διαφορετικὴ ἀπὸ τῶν ἄλλων θησαυρῶν, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν εργαλείων τοῦ θησαυροῦ τῶν Πετραλῶνων¹⁰⁵. Ἡ χημικὴ ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἄλλους θησαυροὺς τῶν ὁποίων τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἀπὸ ἀρσενικοῦχο χαλκὸ, στὴν περίπτωση αὐτὴ πρόκειται γιὰ χαλκὸ με κασσίτερο.

Σὲ σχέση με τοὺς παραπάνω ὁ θησαυρὸς τῶν Πετραλῶνων εἶναι ὁ μεγαλύτερος ποὺ βρέθηκε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, καὶ μάλιστα εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερος. Περιλαμβάνει 42 εργαλεῖα, δηλαδή σχεδὸν τέσσερις φορὲς περισσότερα ἀπὸ τοῦ θησαυροῦ τῆς Κύθνου ἢ τοῦ Καστριοῦ, ποὺ ἕως τώρα θεωροῦνταν οἱ μεγαλύτεροι. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις πελέκεις-τσεκούρια, μία σμίλη-σφήνα καὶ 37 σμίλες, εἶναι δηλαδή καὶ ἰδιαίτερα ὁμοιογενὲς, διότι περι-

99. Ἡ κατάταξη τοῦ Branigan ἔχει στόχο τὴν ἀνάδειξη τῶν ἐργαστηρίων καὶ τῆς εἰδίκευσης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε τὴν κατάταξή του, ἀσφαλῶς ὁ διαχωρισμὸς δὲν θὰ πρέπει νὰ γίνετα ἀνάλογα με τὸ εἶδος τοῦ εργαλείου, γιὰτὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα εἶναι τὰ ἴδια καὶ στὰ σπῖτια καὶ στὰ ἐργαστήρια. Μάλλον ὁ διαχωρισμὸς μπορεῖ νὰ γίνετ κατὰ τόπους εὗρεσης, ἀλλὰ πάλι δύσκολα διακρίνονται σαφῶς τὰ

ἐργαστήρια.

100. Bernabò Brea 1964, 591. Renfrew 1972, 325. Branigan 1969.

101. Goldman 1931, 215-6.

102. *Greece and the Sea* (1987) 119 ἀρ. 10.

103. Fitton 1989.

104. Renfrew 1972, 325. Fitton 1989.

105. Renfrew 1972, 327, 342. Bossert 1967, 65-67.

λαμβάνει κυρίως δύο εἰδῶν ἐργαλεῖα. Λείπουν οἱ πελέκεις-σκεπάρνια (*hache-herminette*, *Axe-adze*), τὸ κατεξοχὴν ἐργαλεῖο τοῦ μαραγκοῦ, ποὺ συναντᾶται στοὺς θησαυροὺς τῆς Εὐτρησης καὶ ὡς μεμονωμένα εὐρήματα στὸ Αἰγαῖο. Καὶ κυρίως λείπουν τὰ ὄπλα ποὺ ὑπάρχουν στὸν πιὸ συγγενικὸ τυπολογικὰ θησαυρὸ, τὸν θησαυρὸ τῆς Πολιόχνης. Τόσο οἱ πελέκεις-τσκούρια ὅσο καὶ οἱ σμίλες ὑπάρχουν σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς θησαυροὺς τοῦ Αἰγαίου τῆς ΠΕΧ II (Πολιόχνη, Εὐτρηση, Θῆβες, Κύθνος, Νάξος).

Ἄς δοῦμε τί συμπεράσματα μποροῦν νὰ συναχθοῦν σχετικὰ μὲ τὸν θησαυρὸ τῶν Πετραλῶνων ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε. Πρῶτα-πρῶτα, ἂν καὶ τυχαῖο εὕρημα, ἡ θέση εὕρεσής του εἶναι ἐντοπισμένη, καὶ μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ θησαυρὸς δὲν βρισκόταν σὲ οἰκισμό. Δεύτερον, ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ τρόπου τῆς εὕρεσης καὶ πάλι μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται πράγματι περὶ θησαυροῦ, ἀφοῦ βρέθηκαν ὅλα τὰ ἐργαλεῖα μαζί σὲ ἓναν πίθο, κρυμμένα σὲ χωράφι. Ἀποκλείονται δηλαδή οἱ περιπτώσεις ταφικῶν κτερισμάτων καὶ οἰκιακοῦ ἐξοπλισμοῦ ἢ μεμονωμένου ἐργαστηρίου. Ὁ θησαυρὸς κρύφτηκε ἐπὶ τούτου καὶ ποτέ, γιὰ λόγους ἄγνωστους, ὁ κάτοχός του δὲν γύρισε νὰ τὸν πάρει. Εἶναι θησαυρὸς ποὺ δὲν ἐκπλήρωσε τὸν προορισμὸ του, ὅπως ὅλοι ὅσοι βρέθηκαν τυχαῖα ἀπὸ μὴ κοινωνοὺς τοῦ μυστικοῦ.

Ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τὰ περισσότερα εἶναι χρησιμοποιημένα καὶ ἀρκετὰ φθαρμένα. Εἶναι πολυάριθμα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ὅλα σὲ χρῆση ἀπὸ ἓνα μόνο ἄτομο. Μερικὲς σμίλες ἔχουν κομμένη ἐπιμελῶς τὴν πτέρνα καὶ ὑπάρχει ἐπίσης ἐπιμελῶς κομμένη ἡ γνάθος ἐνὸς πέλεκυ, καθὼς καὶ μία γνάθος ποὺ σώζει μόνο τὴν κόψη τῆς. Ἐπομένως βάσιμα θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἄχρηστα χάλκινα ἀντικείμενα ποὺ ἔχουν προορισμὸ νὰ τακοῦν ἐκ νέου (*scrap*). Δὲν τὸ πιστεύουμε ὅμως, διότι ἀφ' ἐνὸς οἱ φθορὲς τοὺς δὲν εἶναι τέτοιες ποὺ νὰ καθιστοῦν ἄχρηστο τὸ ἐργαλεῖο καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ θησαυρὸς εἶναι ἰδιαίτερα ὁμοιογενής, ἐνῶ ἓνα συνονθύλευμα ἄχρηστων ἀντικειμένων ποὺ θὰ χρησίμευαν μόνο ὡς πρώτη ὕλη κατὰ κύριο λόγο θὰ ἦταν ἀνομοιογενές. Συνεπῶς πρόκειται γιὰ ἐργαλεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν γιὰ νὰ ἐπιδιορθωθοῦν, νὰ ἀκονιστοῦν κλπ. Εἶναι ἡ πραγματεία περιοδεύοντος ἐμπόρου¹⁰⁶, ὅπως ἰσχυρίστηκε ὁ Branigan, λόγω τῶν ὁπῶν ἀνάρτησης τῶν σμιλῶν τῆς Κύθνου, ἢ ἡ πραγματεία περιοδεύοντος χαλκουργοῦ, ἢ τὰ ἐργαλεῖα μαραγκοῦ. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἐρμηνειῶν βρίσκεται νομίζουμε μόνο στὴ διδακτικὴ ἀρετὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογίας στὴν ὁποία βασίζονται. Ὁ θησαυρὸς τῶν Πετραλῶνων προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἐξειδικευμένης παραγωγῆς, ἄρα καὶ ἐιδικευμένων τεχνιτῶν. Ἡ συγκεκριμένη ὅμως κοινωνικὴ μορφή (τρόπος ἀνταλλαγῶν, ἐμπόριο, ἐργαστήρια, πλεόνασμα καὶ ἀγορά), ποὺ οἱ προηγούμενες ἐρμηνεῖες θεωροῦν αὐτονόητη καὶ αὐταπόδεικτη, εἶναι ἀπλῶς προβολὲς συγχρόνων ἐννοιῶν¹⁰⁷, ποὺ ἔχουν μὲν διδακτικὸ χαρακτήρα, δυσκολεύουν ὅμως τίς δυνατότητες διερεύνησης τοῦ διαφορετικοῦ.

106. Branigan 1969.

107. Οἱ διάφορες ἐρμηνεῖες τοῦ φαινομένου τοῦ θησαυρίζειν καὶ οἱ θεωρητικὲς δυνατότητες ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τοὺς Knapp κ.ἄ. 1988. Τὸ θησαυρίζειν εἶναι ἀνθρώπινο μὲν, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο τῆς μελέτης τους, ὄχι ὅμως πανανθρώπινο, ὅπως ἀφήνεται νὰ

ἐννοηθεῖ στὸν ἐν λόγω τίτλο. Τὸ μὴ θησαυρίζειν εἶναι ἀνθρώπινο ἐπίσης. Καὶ μάλιστα ὄχι σὲ «ἀφελεῖς» πρωτόγονους πολιτισμοὺς, ἀλλὰ στὸ κέντρο τοῦ ἐξελιγμένου δυτικοευρωπαϊκοῦ, ὅπως διατυπώνεται στὶς χριστιανικὲς εὐαγγελικὲς ρήσεις.

9. Επίλογος. Συμπεράσματα για τη ΝΝ και ΠΕΧ μεταλλοτεχνία στη Μακεδονία

Σε υπό έκδοση μελέτη του (Γραμμένος 1987) ο Δ. Γραμμένος πραγματεύεται συνοπτικά το θέμα αυτό με βάση τα ΝΝ εύρηματα από την ανασκαφή της Δήμητρας στην ανατολική Μακεδονία και υπό την προοπτική των βαλκανικών προτεραιοτήτων στις εξελίξεις της μεταλλουργίας. Η δημοσίευση της ανασκαφής γίνεται στο παραπάνω έργο και, σε συνεργασία με τους ειδικούς Μήτσου, Zwicker, Nigge, Κατσάνου (Appendix 6), παρέχονται αναλύσεις και συζητώνται τα χάλκινα και χρυσά αυτά εύρηματα. Με βάση τις νεότερες έρευνες, τα συμπεράσματα μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Οί μεταλλουργικές δραστηριότητες στην ανατολική Μακεδονία (από την υπόλοιπη δεν υπάρχουν δεδομένα) εμφανίζονται κατά τα τέλη της Μέσης Νεολιθικής περιόδου μέχρι και τα τέλη της Νεότερης Νεολιθικής και εντάσσονται αποκλειστικά στην «πρώτη περίοδο»¹⁰⁸ των νεολιθικών μεταλλουργικών δραστηριοτήτων της Βουλγαρίας-Βόρειας Βαλκανικής (κατασκευή μόνο μικρών αντικειμένων από χαλκό και χρυσό, δηλαδή άγκιστριών, βελονών και χαντρών).

Η περίοδος αυτή έμεινε ανεξέλικτη μέχρι τα τέλη της Νεολιθικής περιόδου ενώ κατά την ΠΕΧ αντιπροσωπευτικά αντικείμενα μεταλλοτεχνίας του βαλκανικού χώρου, που συνδυάζουν και αίγαιακά μορφολογικά στοιχεία, εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στη δυτική Χαλκιδική, όπου υπάρχει και το μεγαλύτερο κοίτασμα χαλκού στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα στην ΠΕΧ ΙΙ (γύρω στα μέσα της τρίτης χιλιετίας) εμφανίζεται στη Χαλκιδική — και λιγότερο στην Κεντρική Μακεδονία — εκτός του θησαυρού πληθώρα χάλκινων εργαλείων που τυπολογικά και πολιτιστικά εντάσσεται στον αίγαιακό χώρο. Την ίδια εποχή προς Βορρά, οί μεταλλουργικές δραστηριότητες έχουν μειωθεί¹⁰⁹. Μολονότι τα περισσότερα εύρηματα είναι τυχαία, ο μεγάλος αριθμός τους και οί λοιπές ενδείξεις μεταλλοτεχνίας οδηγούν στην υπόθεση μιās παραγωγής επί τόπου. Και μάλιστα μιās παραγωγής μεγάλης, κατά τα πρώτα αυτά φαινόμενα, που με την κοντινή παρουσία του μεγαλύτερου στην Ελλάδα κοιτάσματος χαλκού αναδεικνύει τη βορειοδυτική Χαλκιδική σε ένα ακόμη κέντρο μεταλλοτεχνίας μαζί με τις Κυκλάδες, το βορειοδυτικό Αίγαίο και την Κρήτη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΧΑΛΚΙΝΗ ΣΜΙΛΗ ΠΑΡΑΔΗΜΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Στη δημοσίευση της ανασκαφής της Παραδημής Θράκης των Γ. Μπακαλάκη - Α. Σακελλαρίου¹¹⁰ δεν περιλήφθηκε ή σμίλη αρ. ΑΓΚ 3806 και γι' αυτό θεωρήσαμε σκόπιμο να την περιλάβουμε εδώ, παρόλη τη γεωγραφική απόσταση και τη χρονολογική διαφορά. Είναι εύρημα της ανασκαφής των Πελεκίδη-Κυριακίδη του 1929 και έχει μεταφερθεί, όπως και όλα τα εύρηματα της ανασκαφής αυτής, στο Μουσείο Κομοτηνής.

108. Todorova 1978.

109. Αυτόθι.

110. Bakalakis 1981.

Π 662=ΑΓΚ 3806. Χάλκινη σμίλη-σφήνα. Μέγ. ὕψ. 0.08, πλάτ. 0.05, πάχ. 0.004 (βλ. εἰκ. 15, ἀρ. 49). Ἡ διατομή της εἶναι σχεδὸν τετράγωνη. Ἐπιφάνεια ἀνώμαλη, ἴσως λόγῳ συνθηκῶν χύτευσης καὶ ἀτελοῦς σφυρηλασίας. Ἀντίστοιχο ἐργαλεῖο ἀπὸ χαλκὸ βρέθηκε στὰ Πευκάκια σὲ στρῶμα πολιτισμοῦ Ραχμάνι¹¹¹. Παρόμοια σμίλη-σφήνα ὑπάρχει καὶ στὸν θησαυρὸ τῶν Πετραλῶνων (ἀρ. 18). Ἡ ἴδια ἀνώμαλη ἐπιφάνεια παρατηρεῖται στὶς σμίλες τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Πευκακίων ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Δεδομένου ὅτι εἶναι εὗρημα τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν Κυριακίδη-Πελεκίδη καὶ δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις. Ἡ σμίλη χρονολογεῖται γενικὰ στὸ τέλος τῆς ΝΝ. Δὲν ἔγιναν ἀναλύσεις τοῦ χαλκοῦ. Ἡ χρονολόγησις ἀντιστοιχεῖ καὶ στὰ τυπολογικὰ παράλληλα τῆς σμίλης τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Πευκακίων.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ - ΙΡΙΣ ΤΖΑΧΙΛΗ

111. Weisshaar 1979, εἰκ. 3.8.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Εὐχαριστοῦμε, γιὰ διαφορετικοὺς λόγους τὸν καθένα, τοὺς συναδέλφους Ἰ. Ἀγνή Σακελλαρίου, Πάννη Σακελλαράκη, Παῦλο Καλλιγᾶ, Χάιδω Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Διαμαντὴ Τριαντάφυλλο, Ρόζα Προσκυνητοπούλου, Εὐαγγελία Κάτσα (γιὰ τὴν ἄδεια χρήσης τῆς ἀδημοσίευτης διπλωματικῆς ἐργασίας της *The Metallurgy of the Copper-based Alloys used by the Cycladic Culture during the Bronze Age*), τὴν χημικὴ τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Μαρία Κεσίσογλου, τὸν φωτογράφο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Κωστή Τουτουτζίδη καὶ τὴν σχεδιάστρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Μαρία Βουλαᾶ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

ΧΗΜΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΠΕΤΡΑΛΩΝΑ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

1. Χημικὴ ἀνάλυση-μέθοδος

Ἡ χημικὴ ἀνάλυση τῶν χάλκινων ἀντικειμένων ἔγινε μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀτομικῆς ἀπορρόφησης (Hughes κ.ἄ. 1976) στὸ χημικὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μὲ σκοπὸ νὰ μελετηθεῖ ἡ χημικὴ τους σύσταση. Τὰ πρὸς ἀνάλυση δείγματα, ποσότητας περίπου 45 mg, ἐλήφθησαν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα ὑπὸ μορφὴ ρινισμάτων μὲ εἰδικὰ τρυπάνια καρβιδίου.

Ἡ ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ (%) χημικὴ σύσταση τῶν ἀντικειμένων δίνεται στοὺς πίνακες I-IV. Ἀπὸ τὰ δέκα στοιχεῖα ποὺ προσδιορίστηκαν, τὰ στοιχεῖα ἀρσενικό (As) καὶ ἀντιμόνιο (Sb) προσδιορίστηκαν μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ φούρνου γραφίτη, ἐνῶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μὲ φλόγα ἀσετυλίνης ἢ πρωτοξειδίου τοῦ ἀζώτου, ἀνάλογα μὲ τὸ στοιχεῖο.

Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα ποὺ μελετήθηκαν εἶναι εἴκοσι τρία χάλκινα ἐργαλεῖα (σμίλες καὶ πελέκεις) ποὺ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης μὲ ἀρ. Π713-Π735 καὶ δεκαεννέα ἀκέραιες χάλκινες σμίλες ποὺ βρίσκονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν μὲ ἀρ. 17794-17812 καὶ ἀναφέρονται στὰ ἀρχεῖα τῶν Μουσείων ὡς ἀποτελοῦντα τὸν λεγόμενο «θησαυρὸ τῶν Πετραλῶνων». Οἱ τυπολογικὲς τους ὁμοιότητες καὶ ἡ πολὺ καλὴ τους κατάσταση ἀπὸ ἀποψη διάβρωσης εἶναι καθοριστικὲς καὶ συνηγοροῦν στὸ ὅτι μποροῦν νὰ ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο ἐργαλείων.

Η χημική εξέταση, με τη δική της προσέγγιση, προσπάθησε να δώσει απάντηση στο ερώτημα κατά πόσον όλα αυτά τα χάλκινα αντικείμενα του λεγόμενου «θησαυρού των Πετραλώνων» παρουσιάζουν όμοια ή διαφορετική χημική σύσταση και κατ'έπекταση θα μπορούσαν να αποτελούν ένα σύνολο εργαλείων κάποιου εργαστηρίου της Πρώιμης Έποχής του Χαλκού.

2. Συζήτηση

Α. Η χημική ανάλυση των δεκαεννέα χάλκινων σμιλών (άρ. 17794-17812) του Έθνικού Μουσείου Αθηνών έδειξε ότι όλες οι σμίλες είναι από χαλκό παρόμοιας σύνθεσης (πίν. Ι). Αναλυτικότερα ο χαλκός συνυπάρχει με ποσοστά αρσενικού κυμαινόμενα από 1.07 έως 4.63%, ποσοστά βισμούθιου κυμαινόμενα από 0.24 έως 4.50% και ποσοστά μολύβδου κυμαινόμενα από 0.04 έως 3.90%. Δεν χρησιμοποιείται ή όρολογία κράμα χαλκού-αρσενικού-βισμούθιου, γιατί η λέξη κράμα αφορά μία προχωρημένη βαθμίδα τεχνολογικής εξέλιξης κατά την οποία όρισμένα στοιχεία προστίθενται ήθελήμένα, προκειμένου να βελτιώσουν τις μηχανικές ή άλλες ιδιότητες του καθαρού χαλκού.

Στην περίπτωση του αρσενικού — έπειδή το στοιχείο αυτό βρίσκεται συνήθως στα μεταλλεύματα χαλκού και μάλιστα σε συγκεντρώσεις από 740 ppm με μία μέγιστη συγκέντρωση του 5% ακόμη και στον αυτοφυή χαλκό (Rapp 1982) —, θα λέγαμε ότι οι συγκεντρώσεις του στις χάλκινες σμίλες θα μπορούσαν να προέρχονται από την πρώτη ύλη (μετάλλευμα) και ότι δεν πρόκειται για έσκεμμένη προσθήκη κραμάτων. Παρόλα αυτά στη σχετική βιβλιογραφία (Pernicka κ.ά. 1990) γίνεται αποδεκτή μιá συγκέντρωση μέχρι 2% αρσενικού στα χάλκινα αντικείμενα ως προερχόμενη από το μετάλλευμα (unalloyed copper), ενώ για συγκεντρώσεις μεγαλύτερες του 2% πρόκειται για αρσενικούχο χαλκό, δηλαδή κράμα χαλκού-αρσενικού (arsenical copper).

Όσον αφορά τον μολύβδο — έπειδή είναι κανόνας τα χαλκούχα μεταλλεύματα να συνδέονται με το στοιχείο αυτό —, θα λέγαμε ότι στις συγκεντρώσεις που άπαντά στις χάλκινες σμίλες προέρχεται από το μετάλλευμα. Στη σχετική βιβλιογραφία (Pernicka κ.ά. 1990) άναφέρεται ένα ποσοστό μολύβδου 4-5% σε χάλκινα αντικείμενα αποδεκτό ως προερχόμενο από το μετάλλευμα.

Στην περίπτωση του βισμούθιου — έπειδή το στοιχείο αυτό συνυπάρχει στα χαλκούχα μεταλλεύματα και έπομένως ως χαλκόφιλο άκολουθεί τον χαλκό — θα λέγαμε ότι και το βισμούθιο των χάλκινων σμιλών προέρχεται από το μετάλλευμα. Αυτό που παρουσιάζει ένδιαφέρον στην περίπτωση των σμιλών είναι τα άσυνήθιστα ύψηλά ποσοστά του βισμούθιου, τα όποια φθάνουν στα 4.40%. Και ενώ η παρουσία του αρσενικού στον χαλκό στα ποσοστά που άπαντά στις σμίλες προσδίδει σκληρότητα στον χαλκό, ή παρουσία του βισμούθιου είναι τελείως άνεπιθύμητη γιατί το βισμούθιο διεισδύει στις περιφέρειες των κρυστάλλων του χαλκού δημιουργώντας εύθρυπτότητα στο κράμα. Όπως έχει άποδειχθεί πειραματικά (Tylecote κ.ά. 1977), το βισμούθιο άπομακρύνεται πλήρως από τα όξειδωμένα και τα θειούχα μεταλλεύματα του χαλκού, τα δέ όξειδια του χαλκού Cu_2O και του βισμούθιου Bi_2O_3 , σύμφωνα με το διάγραμμα του Ellingham, άνάγονται περίπου στις ίδιες συνθήκες θερμοκρασίας και πίεσης μονοξειδίου του άνθρακα (CO), όποτε το ποσοστό βισμούθιου που εισέρχεται στον μεταλλικό χαλκό έξαρτάται από την περιεχόμενη ποσότητα βισμούθιου στο μετάλλευμα. Συνεπώς τα τόσο ύψηλά ποσοστά βισμούθιου στις χάλκινες σμίλες θα πρέπει να άποδοθούν ή σε χρήση μεταλλευμάτων χαλκού πλουσίων σε βισμούθιο (π.χ. περίπτωση

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

% ΧΗΜΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΔΕΚΑΕΝΝΕΑ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΣΜΙΛΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΠΕΤΡΑΛΩΝΑ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ (ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ)													
ἀρ. ἀντ.	Cu	Fe	Ni	Co	Ag	Zn	Sn	Pb	Sb	As	Au	Bi	Cr
17794	88.70	0.016	0.212	0.002	0.059	0.008	0.198	0.400	0.164	2.062	0.0080	1.307	-
17795	85.60	0.020	0.334	0.002	0.039	0.006	0.197	1.020	0.188	2.146	0.0004	3.380	-
17796	87.03	0.002	0.367	0.010	0.032	0.006	0.198	0.440	0.277	2.590	0.0002	4.400	-
17797	87.77	0.008	0.400	0.002	0.051	0.008	0.197	0.510	0.241	2.112	0.0004	2.741	-
17798	87.27	0.022	0.321	0.002	0.009	0.006	0.197	0.670	0.251	2.348	0.0004	4.472	-
17799	86.56	0.008	0.250	0.002	0.046	0.014	0.199	2.700	0.248	1.793	0.0004	3.550	-
17800	89.39	0.004	0.284	0.002	0.050	0.006	0.199	0.400	0.179	1.304	0.0004	3.178	-
17801	88.77	0.010	0.304	0.002	0.032	0.006	0.199	0.720	0.182	1.447	0.0004	2.328	-
17802	86.81	0.004	0.308	0.002	0.053	0.006	0.195	0.200	0.285	1.832	0.0008	1.072	-
17803	87.51	0.012	0.375	0.002	0.051	0.004	0.197	1.980	0.161	1.357	0.0014	1.619	-
17804	85.45	0.006	0.340	0.002	0.039	0.012	0.195	3.880	0.193	1.852	0.0002	3.062	-
17805	86.96	0.013	0.242	0.002	0.056	0.006	0.192	0.540	0.148	1.756	0.0006	1.680	-
17806	89.36	0.012	0.255	0.002	0.059	0.008	0.196	0.400	0.136	1.071	0.0001	0.962	-
17807	88.04	0.004	0.308	0.002	0.049	0.006	0.196	0.180	0.274	2.601	0.0004	2.039	-
17808	86.52	0.012	0.300	0.002	0.040	0.006	0.198	0.720	0.228	2.089	0.0004	3.898	-
17809	88.50	0.026	0.278	0.002	0.048	0.008	0.199	0.320	0.160	1.486	0.0012	2.068	-
17810	88.86	0.028	0.142	0.002	0.114	0.006	0.197	0.100	0.070	2.014	0.0026	0.276	-
17811	86.71	0.018	0.014	0.002	0.030	0.004	0.198	0.040	0.124	4.626	0.0006	0.238	-
17812	88.10	0.012	0.311	0.002	0.045	0.006	0.197	1.360	0.147	1.712	0.0008	1.596	-

τετραεδρίτου-τενναντίτου) ἢ σὲ χρῆση αὐτοφυοῦς βισμούθιου. Τὸ αὐτοφυές βισμούθιο, τὸ ὁποῖο στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀπαντᾷ ὡς κράμα σιδήρου καὶ νικελίου (Tylecote 1987, 67), θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ προστεθεῖ στὸν χαλκὸ (σημεῖο τήξης βισμούθιου 271°C), γιατί ἔχει μεγαλύτερη πυκνότητα (9.80 gr/cm³) ἀπὸ αὐτὴν τοῦ χαλκοῦ (8.96 gr/cm³) καὶ καταβυθίζεται στὸν πυθμένα τοῦ τήγματος πρὶν ἐξατμιστεῖ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ χρῆση αὐτοφυοῦς βισμούθιου εἶναι μία πράξη συνειδητή, μία μεταλλουργικὴ γνώση, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο σὲ μία κοινωνία ὅπου τὰ μέταλλα ἦταν σπάνια ὁ τεχνίτης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ ἐπέλεξε σκόπιμα αὐτὴ τὴ σύνθεση. Αὐτὸ πὺν πιθανὸν νὰ εἶχε παρατηρήσει ἦταν ὅτι ὁ «βρώμικος» χαλκὸς πὺν ἔπαιρνε, ὡς μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὴ σκόπιμη κραμάτωση, εἶχε καλύτερες ιδιότητες (ἀντοχή, σκληρότητα) ἀπὸ τὸν καθαρὸ χαλκὸ, γεγονὸς πὺν τὸν ὁδηγοῦσε στὴν ἐπιλογὴ ὀρισμένων μεταλλευμάτων καὶ διαδικασιῶν ἐκκαμίνευσης.

Ἐπομένως ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἡ παρουσία βισμούθιου ὀφείλεται στὸ χρησιμοποιηθὲν μέταλλευμα εἶναι καὶ ἡ μόνη ἀποδεκτὴ. Ἀναζήτηση μεταλλευμάτων χαλκοῦ μὲ παρουσία ἀρσενικοῦ καὶ βισμούθιου σὲ χαλκοῦχα μεταλλεύματα τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας ἔδωσε θετικὰ στοιχεῖα. Ἄν καὶ δὲν ἔχει γίνεῖ συστηματικὴ μελέτη τῆς κατανομῆς ἀρσενικοῦ καὶ βισμούθιου σὲ χαλκοῦχα μεταλλεύματα ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο

φορέα (ΙΓΜΕ), σε πολλές μελέτες του υπάρχουν στοιχεία που αφορούν την περιεκτικότητα σε αρσενικό, το δε βισμούθιο έχει προσδιοριστεί σε μερικές εμφανίσεις ως όρυκτο γαληνοβισμούθινης ή ως βισμούθιο-τελλούριο (Χαλκιδική: Σκουριές, Στανός, Πραβίτα· Κιλκίς: Λαοδικινό, Κορωνούδα). Επίσης στις μελέτες Μ. Διακάκη (Ίαν. και Ίούν. 1986, ΙΓΜΕ) αναφέρεται έντοπισμός όρυκτων τετραεδρίτη, βουλανζερίτη και βισμούθιτη σε εμφανίσεις σε διάφορα μέρη του νομού Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης. Στη μελέτη Μ. Nebel κ.ά. 1991 αναφέρονται θειούχα όρυκτα μολύβδου-βισμούθιου στη Χαλκιδική και στη διατριβή Ε. Pernicka 1987, 80 δίδονται χημικές αναλύσεις με επί τοις εκατόν συγκεντρώσεις διαφόρων ίχνοστοιχείων και βισμούθιου σε μεικτά θειούχα της Χαλκιδικής. Επίσης στο δημοσίευμα του Feiser, Nebenmetalle 1966, 202 σε προεμπλούτισμα με 29-35% μολύβι δίδονται συγκεντρώσεις βισμούθιου 1.800-2.400 g/t. Τέλος στο βιβλίο *Mineral Deposits of Europe*, II. *Southeast Europe* του Dunning κ.ά. αναφέρονται μεταλλεύματα βισμούθιου στη Πουγκοσλαβία, Ρουμανία και Βουλγαρία. Σημειώνεται όμως ότι οι πιο πάνω συνθέσεις είναι χαρακτηριστικές τύπων μεταλλεύματος και σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν αυτές καθ' αυτές κάποια πιθανή συσχέτιση αντικειμένων-μεταλλεύματος χωρίς την ισοτοπική ανάλυση μολύβδου στα αντικείμενα και στα μεταλλεύματα.

Ός προς τα υπόλοιπα στοιχεία σημειώνεται η πολύ χαμηλή περιεκτικότητα σε σίδηρο, γεγονός που συνέβαλε και στην καλή διατήρηση των αντικειμένων, οι αμελητέες συγκεντρώσεις κοβαλτίου, χρυσού και ψευδαργύρου, οι όριακές τιμές κασσιτέρου, καθώς και οι μικρές τιμές αντιμονίου και νικελίου.

Β. Από τα χάλκινα εργαλεία της ευρύτερης περιοχής των Πετρωλώνων Χαλκιδικής (Πίνακας II), η σμίλη ΑΜΘ 14820 εμφανίζει τελείως διαφορετική χημική σύσταση σε σχέση με τους τρεις μονοστόμους πελέκεις του πίνακα II αλλά και σε σχέση με την ομάδα των σμιλών του πίνακα I. Συγκεκριμένα η χημική ανάλυση έδειξε ότι πρόκειται περί κράματος χαλκού-κασσιτέρου, δηλαδή μπρούντζου με ποσοστό κασσιτέρου της τάξης του 7.85%, ποσοστό που σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να προέλθει από το μετάλλευμα, δεδομένου ότι ο κασσίτερος σε μεταλλεύματα χαλκού σπάνια απαντά σε συγκεντρώσεις μεγαλύτερες από 0.1%. Αν και υπάρχει μία ομάδα όρυκτων τα όποια περιέχουν χαλκό, κασσίτερο μαζί με θείο και σίδηρο (περίπτωση στανίτη και σχετιζόμενων όρυκτων), αυτά είναι μάλλον σπάνια. Η χημική σύσταση των τριών πελέκων είναι παραπλήσια με των σμιλών, δηλαδή πρόκειται για χαλκό με κάποιες προσμίξεις αρσενικού, βισμούθιου και μολύβδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

% ΧΗΜΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ														
ΜΙΑΣ ΣΜΙΛΗΣ ΚΑΙ ΤΡΙΩΝ ΜΟΝΟΣΤΟΜΩΝ ΠΕΛΕΚΕΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΕΤΡΑΛΩΝΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ (ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ)														
ἀρ. ἀντ.	ἀντ.	Cu	Fe	Ni	Co	Ag	Zn	Sn	Pb	Sb	As	Au	Bi	Cr
14820	σμίλη	81.63	0.086	0.069	0.061	0.020	0.010	7.489	0.412	0.004	0.115	-	0.139	-
14818	μον. πελ.	84.03	0.034	0.066	-	0.044	-	-	0.993	0.041	0.484	-	0.213	-
11321	»	83.79	0.035	0.340	-	0.073	-	-	0.177	0.014	0.062	-	1.054	-
5888	»	83.73	0.035	0.079	-	0.059	0.014	-	0.413	0.140	1.704	-	0.140	-

Γ. Η χημική ανάλυση των είκοσι τριών χάλκινων εργαλείων του «θησαυρού» που εκτίθενται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης έχει γίνει από τους Γερμανούς ερευνητές Junghans και Schröder το 1964, και τα αποτελέσματα έχουν δημοσιευθεί στο SAM 1968, με αρ. 9333-9355, οι οποίοι αντιστοιχούν στα αντικείμενα Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. Π713-Π735. Όπως προκύπτει από τον πίνακα του SAM, η χημική σύσταση των είκοσι τριών χάλκινων εργαλείων συσχετίζεται με αυτήν των δεκαεννέα σμιλών και των τριών μονοστόμων πελέκεων. Πρόκειται για χαλκό με τις ίδιες καθοριστικές προσμίξεις αρσενικού, βισμούθιου και μολύβδου και με ίδιας τάξης μεγέθη των υπολοίπων ίχνοστοιχείων.

Προκειμένου να ελεγχθεί και να ερμηνευθεί ή παρατηρηθείσα απόκλιση στις τιμές του βισμούθιου, έγινε δειγματοληψία και χημική ανάλυση τεσσάρων σμιλών, των υπ' αρ. Π734, Π735, Π728, και Π724, από τα χάλκινα εργαλεία του θησαυρού του Μουσείου Θεσσαλονίκης και σύγκριση των αποτελεσμάτων με τα αντίστοιχα της βιβλιογραφίας SAM (Πίνακες III και IV).

Όπως προκύπτει από τους Πίνακες III και IV, παρατηρείται μία μεγαλύτερη περιεκτικότητα βισμούθιου στον Πίνακα III. Η προς τα επάνω απόκλιση μπορεί να αποδοθεί αφ' ενός

ΠΙΝΑΚΑΣ III

% ΧΗΜΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΣΜΙΛΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΕΚΑΕΝΝΕΑ ΤΩΝ ΠΕΤΡΑΛΩΝΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ)													
αρ. άντ.*	Cu	Fe	Ni	Co	Ag	Zn	Sn	Pb	Sb	As	Au	Bi	Cr
Π734	83.50	0.038	0.378	-	0.075	-	-	0.969	0.041	0.858	-	2.638	-
Π735	82.90	0.044	0.357	-	0.073	0.004	-	0.238	0.137	0.958	-	1.559	-
Π728	82.41	0.036	0.350	-	0.065	-	-	0.099	0.047	1.280	-	0.423	-
Π724	80.94	0.035	0.485	-	0.068	-	-	0.213	0.216	2.294	-	1.248	-

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

% ΧΗΜΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ SAM ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΣΜΙΛΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΕΚΑΕΝΝΕΑ ΤΩΝ ΠΕΤΡΑΛΩΝΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ)												
αρ. άντ.*	Fe	Ni	Co	Ag	Zn	Sn	Pb	Sb	As	Au	Bi	Cr
9336	-	0.37	-	0.04	-	-	0.54	0.05	1.45	-	0.170	-
9341	-	0.24	-	0.06	-	-	0.20	0.04	1.00	-	0.170	-
9351	-	0.23	-	0.03	-	-	0.03	0.02	0.36	-	0.028	-
9349	-	0.40	-	0.03	-	-	0.09	0.10	1.55	-	0.110	-

* Η αντιστοιχία στους αριθμούς των σμιλών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης και SAM (βλ. πίνακα IV) είναι η εξής:

Π734 / 2746 = SAM 9336, Π735 / 2764 = SAM 9341, Π728 / 2762 = SAM 9351, Π724 / 2758 = SAM 9349.

στό ότι τα δείγματα στα όποια έγινε η ανάλυση έχουν ληφθεί από διαφορετικά σημεία, εξ αιτίας μιας πολύ πιθανής ανομοιογένειας των προσμίξεων του χαλκού, και αφ' ετέρου στη διαφορετική μέθοδο ανάλυσης. Οί Γερμανοί έρευνήτες χρησιμοποίησαν τη φασματοσκοπία έκπομπής, ή όποια έχει μικρότερη ακρίβεια και αναλυτική δυνατότητα σε σχέση με την πιο σύγχρονη και ακριβή μέθοδο της ατομικής απορρόφησης που χρησιμοποιήθηκε στο Χημικό Έργαστήριο του Έθνικού Μουσείου Αθηνών. Παρομοίως αποκλίσεις παρατηρούνται και στο ευαίσθητο στοιχείο άρσενικό, που πάλι μπορούν να αποδοθούν στις ίδιες παραμέτρους.

3. Συμπεράσματα

Ός τελικό συμπέρασμα της χημικής εξέτασης προκύπτει ότι τα δύο σύνολα χάλκινων αντικειμένων που βρίσκονται στα Μουσεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης θά μπορούσαν κατασκευαστικά να αποτελούν ένα σύνολο εργαλείων, προερχόμενο από τό ίδιο έργαστήριο ή έργαστήρια με την ίδια τεχνογνωσία.

Η σύνθεση χαλκού-άρσενικού στα εργαλεία του θησαυρού των Πετραλώνων συνδυάζεται με τη συνηθισμένη σύσταση χάλκινων αντικειμένων της Πρώιμης Έποχής του Χαλκού από διάφορες περιοχές του έλλαδικού χώρου, σε αντίθεση με τη σύνθεση χαλκού-κασσιτέρου, ή όποια είναι περιορισμένης έκτασης σ' αυτή την περίοδο.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΓΚΟΥ

Βιβλιογραφία Παραρτήματος II

- E. Διακάκη, Έκθεση της αναγνωριστικής κοιτασματολογικής μελέτης στην περιοχή Σταυρού-Όλυμπιάδος των νομών Θεσσαλονίκης-Χαλκιδικής (ΙΓΜΕ, Ίαν. 1986).
- E. Διακάκη, Πρόδρομη συνοπτική μελέτη-άξιολόγηση των μεταλλικών εμφανίσεων στην περιοχή Όλυμπιάδος-Στρατωνίου-Ιερισσού του νομού Χαλκιδικής (ΙΓΜΕ, Ίούν. 1986).
- F. W. Dunning - W. Mykura - D. Slater, *Mineral Deposits of Europe*, II. *Southeast Europe* (London 1982) 283.
- J. Feiser, Nebenmetalle: Cadmium-Gallium-Germanium-Indium-Sellinium-Tellurium-Thallium-Wismut στο *Die Metallische Rohstoffe XVII* (Stuttgart 1966).
- S. Junghans - E. Sangmeister - Manfred Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas, Studien zu den Anfängen*, τ. 2 μέρη 1-3 (Berlin 1968).
- M. J. Hughes - N. R. Cowell - P. T. Craddock, Atomic Absorption Techniques, *Archaeometry* 13, 1976, 19-37.
- ΙΓΜΕ Παραρτήμα Θεσσαλονίκης, έγγραφο άρ. 3421/22/10/91.
- M. L. Nebel - R. W. Hutchinson - R. E. Zartman, Metamorphism and Polygenesis of the Madem Lakkos Polymetallic Sulfide Deposit Chalkidiki, Greece, *Economic Geology* 86, 1991, 81-105.
- E. Pernicka, *Erzlagerstätten in der Ägäis und ihre Ausbeutung im Altertum: Geochemische Untersuchungen zur Herkunftsbestimmung Archäologischer Metallobjekte* (δ. δ., Heidelberg 1987).
- E. Pernicka - F. Begemann - S. Schmitt-Strecker - A. P. Grimanis, On the Composition of Metal Artefacts from Poliochni on Lemnos, *Oxford Journal of Archaeology* 9 (3), 1990, 263-297.
- G. Rapp, Native Copper and the Beginning of Smelting στο *Chemical Studies in Early Metallurgy in Cyprus 4500-500 B.C.* (έκδ. Muhly - Maddin - Karageorghis, Larnaca 1982) 33-38.
- R. F. Tylecote - H. A. Chaznavi - P. J. Boyde, Partitioning of Trace Elements between the Ores, Fluxes, Slags and Metal During the Smelting of Copper, *Journal of Archaeological Science* 4, 1977, 305-333.
- R. F. Tylecote, *Early History of Metallurgy in Europe* (1987) 12, 67.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Bakalakis 1981: G. Bakalakis - A. Sakellariou, *Paradimi* (Mainz 1981).
- Βαρουφάκης 1973: Μεταλλουργική έρευνα ἀντικειμένων ἐκ χαλκοῦ ἐκ τοῦ ταφικοῦ περιβάλλοντος τῶν Μυκηνῶν στὸ Γ. Ε. Μυλωνᾶ, *Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν* (Ἀθῆναι 1973) I 363.
- Bernabò-Brea 1964: L. Bernabò-Brea, *Poliochni, Città preistorica nell' isola di Lemnos* (Roma 1964).
- Bossert 1967: E. M. Bossert, *Kastri auf Syros*, *AA* 22, 1967 A, 53-76.
- Boyd-Hawes 1908: H. Boyd-Hawes, *Gournia* (1908).
- Branigan 1969: K. Branigan, Early Aegean Hoards of Metalwork, *BSA* 64, 1969, 9.
- Branigan 1974: K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age* (Oxford 1974).
- Branigan 1977: K. Branigan, Metal Objects and Metal Technology of the Cycladic Culture στὸ J. Thimme (ἐκδ.), *Art and Culture of the Cyclades* (C. F. Müller, Karlsruhe 1977) 120.
- Champion κ.ἄ. 1987: C. Champion - C. Gamble - S. Shennan - A. Whittle, *Prehistoric Europe*³ (London 1987).
- Charles 1969: J. A. Charles, A Metallurgical Examination of South-East European Copper Axes στὸ C. Renfrew, *The Autonomy of the South-East European Copper Age, Appendix I, Proceedings of the Prehistoric Society* 35, 1969, 40-42.
- Charles 1980: J. A. Charles, The Coming of Copper and Copper-Base Alloys and Iron: A Metallurgical Sequence στὸ T. E. Wertime - J. D. Muhly, *The Coming of the Age of Iron* (1980) 151-81.
- Cresswell 1990: R. Cresswell, A 'New Technology' revised, *Archaeological Review from Cambridge* 9, 1, 1990, 39-54.
- Deshayes 1960: J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube (IV au II millénaire)* (Paris 1960).
- Edmonds 1990: M. Edmonds, Description, Understanding and the Chaine Operatoire, *Archaeological Review from Cambridge* 9, 1, 1990, 55-70.
- Evans II: A. J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I-IV* (1921-1935).
- Ζάχος 1990: Κ. Α. Ζάχος, Ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴ Νάξο στὸ *Κυκλαδικὸς Πολιτισμὸς. Ἡ Νάξος στὴν 3η χιλιετία* (Ἀθῆνα 1990) 29-38.
- Fitton 1989: J. Lesley Fitton, *Esse Quam Videri*: A Reconsideration of the Kythnos Hoard of Early Cycladic Tools, *AJA* 93, 1989, 31-39.
- French 1967: D. H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia* (Athens 1967).
- Gale 1982: N.H. Gale and W. A. Stos-Gale, Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean, *Science* 206, 11-19.
- Goldman 1931: H. Goldman, *Excavations at Eutresis on Boeotia* (Cambridge, Mass. 1931).
- Γραμμένος 1987: Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικὰ θέματα ἀπὸ τῆς Μακεδονίας καὶ τὴν εὐρύτερῃ τῆς περιοχῇ* (1987, ὑπὸ ἐκδοσιν).
- Greece and the Sea* (1987): *Greece and the Sea* (κατάλογος ἐκθέσεως, Amsterdam 1987).
- Hansen 1991: Svend Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Mainz Gebiet Rudolph Habelt* (Bonn 1991).
- Heurtley 1939: W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (Cambridge 1939).
- IGME 1973: Ἰνστιτοῦτο Γεωλογικῶν καὶ Μεταλλευτικῶν Ἑρευνῶν, *Ἐπεξηγηματικὸν τεῦχος τοῦ μεταλλογενετικοῦ χάρτου Ἑλλάδος* (Ἀθῆναι 1973).
- Ingold 1990: T. Ingold, Society, Nature and the Concept of Technology, *Archaeological Review from Cambridge* 9, 1, 1990, 5-17.
- Katsa 1992: E. Katsa: *The Metallurgy of the Copper-based Alloys used by the Cycladic Culture during the Bronze Age* (ἀδμ. δ.δ., Univ. of London 1992).
- Knapp κ.ἄ. 1988: A. B. Knapp - J. D. Muhly - Polymnia M. Muhly, To Hoard is Human: Late Bronze Age Metal Deposits in Cyprus and the Aegean, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* 1988, 1, 233-263.
- Kotsakis κ.ἄ. 1989: K. Kotsakis - A. Papanthimou-Papaethimiou - A. Pilali-Papasteriou - T. Savopoulou - Y. Maniatis - B. Kromer, Carbon 14 - Dates from Mandalo, *Archaeometry, International Symposium, Athens* 1985, (1989) 679-685.
- Κουκούλη - Χρυσανθάκη 1992: Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορικὴ Θάσος: τὰ νεκροταφεῖα τοῦ οἰκισμοῦ Καστρί* (Ἀθήνα 1992).
- Lamb 1936: W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos* (1936).
- Lemonnier 1990: P. Lemonnier, Topsy Turvy Techniques: Remarks on the Social Representation of Techniques, *Archaeological Review from Cambridge* 9, 1, 27-37.
- Leroi-Gourhan 1964: A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole, I. La mémoire et les rythmes* (Albin Michel 1964).
- McGeehan-Lyritzis 1983: Veronica McGeehan-Lyritzis, The Relationship Between Metalwork, Copper Sources and the Evidence for Settlement in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age, *Oxford Journal of Archaeology* 2, 1983, 147-180.
- McGeehan-Lyritzis - Gale 1988: Veronica McGeehan-Lyritzis - N. H. Gale, Chemical and Lead Isotope Analyses of Greek Late Neolithic and Early Bronze Age Metals, *Archaeometry* 30, 2, 1988, 199-225.
- Maddin κ.ἄ. 1980: R. Maddin - T. S. Wheeler - J. D. Muhly, Distinguishing between Artifacts made of Native Cop-

- per, *Journal of Archaeological Science* 7, 1980, 211-225.
- Matthaus - Schumacher-Matthaus 1986: H. Matthaus - G. Schumacher-Matthaus, *Zyprische Hortfunde: Kult und Metallhandwerk in der späten Bronzezeit*, στο O.-H. Frey - H. Roth - C. Dobiat (ἐκδ.), *Gedenkschrift für Gero von Merhart, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 7, 1986, 129-191.
- Meiggs 1982: R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford 1982).
- Muhly 1980: J. D. Muhly, *The Bronze Age Setting* στο T. E. Wertime - J. D. Muhly, *The Coming of the Age of Iron* (1980) 25-67.
- Muhly 1985: J. D. Muhly, *Beyond Typology: Aegean Metallurgy in its Historical Context* στο N. C. Wilkie - W. E. Coulson (ἐκδ.), *Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honor of William A. Mc Donald* (1985) 109-141.
- Northover 1989: J. P. Northover, *Properties and Use of Arsenic-Cooper Alloys* στο *Archaeometallurgy des alten Welt, Beiträge zur Internationalen Symposiums 'Old World Metallurgy'*, Heidelberg 1987 (Beih. 7, Bochum 1989).
- Ντούμας 1990: Χ. Ντούμας, *Ο Κυκλαδικός πολιτισμός στο Κυκλαδικό πολιτισμός. Η Νάξος στην 3η χιλιετία* (Αθήνα 1990) 16-20.
- Πέτσας 1969: Φ. Μ. Πέτσας, *Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά* 9, 1969, 101-223.
- Phelps 1975: W. W. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece* (δ. δ., Univ. of London 1975).
- Phelps κ.ά. 1979: W. W. Phelps-G. J. Varoufakis-R. E. Jones, *Five Copper Axes from Greece, ABSA* 74, 1979, 179-184.
- Πιλάλη και Παπαευθυμίου 1989: Α. Πιλάλη-Παπαστερίου - Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Νέες ανασκαφικές έρευνες στο Μάνδαλο, 1985-1986, Έγνατία* 1, 1989, 15-28.
- Prendi 1996: Frano Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq, Studia Albanica* 1, 1966, 255-280.
- Prendi 1982: Frano Prendi, *La culture énéolithique Maliq II en Albanie du Sud-Est* στο Jan G. P. Best - Nanny M. W. de Vries (ἐκδ.), *Interaction and Acculturation in the Mediterranean, Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean, Pre- and Protohistory, Amsterdam, 19-23 November 1980* (Amsterdam 1982) 33-73.
- Rapp 1982: G. Rapp, *Native Copper and the Beginning of Smelting: Chemical Studies* στο J. D. Muhly - R. Maddin - V. Karageorghis (ἐκδ.), *Early Metallurgy in Cyprus* (New Haven) 33-41.
- Renfrew 1967: C. Renfrew, *Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age, AJA* 71, 1967, 1-20.
- Renfrew 1972: C. Renfrew, *The Emergence of Civilization* (London 1972).
- Renfrew 1991: C. Renfrew, *Το κυκλαδικό πνεύμα. Αριστουργήματα της Συλλογής Ν. Π. Γουλιανδρή* (μετ. Κλαίρης Παλυβοῦ, Αθήνα 1991).
- SAM: S. Junghans - E. Sangmeister - M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas, Studien zu den Anfängen der Metallurgie* τ. 2, μέρη 1-3 (Berlin 1968).
- Schmidt 1902: H. Schmidt, *Heinrich Schliemann's Sammlung trojanischer Altertümer* (1902).
- Θεοχάρης 1973: Δ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Έλλάς* (Αθήναι 1973).
- Τζαχίλη 1989: Ίρις Τζαχίλη, *Πελέκεις και μεταλλοτεχνία στο βορειοελλαδικό χώρο, ΣΤ' Συνέδριο για την Αρχαία Μακεδονία III* 1657-1669.
- Todorova 1978: H. Todorova, *The Eneolithic in Bulgaria*, (1978).
- Todorova 1980: H. Todorova, *Die Kupferzeitlichen Axte und Beile in Bulgarien, Prähistorische Bronzefunde* 9, 14, 1980.
- Treuil 1983: R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens* (1983) 248.
- Τσουντας 1899: Χρ. Τσουντας, *Κυκλαδικά II*, AE 1899, 73-134.
- Τσουντας 1908: Χρ. Τσουντας, *Αί προϊστορικοί άκροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (Αθήναι 1908).
- Tylecote 1987: R. F. Tylecote, *The Early History of Metallurgy in Europe* (London-New York 1987).
- Tylecote 1991: R. F. Tylecote, *Early Copper Base Alloys: Natural or Manmade* στο J.-P. Mohen (ἐκδ.), *La Découverte du métal* (Paris 1991) 213-221.
- Tylecote 1992: R. F. Tylecote, *A History of Metallurgy*² (London 1992).
- Wagner 1986: G. A. Wagner - E. Pernicka - M. Vavelidis - I. Baranyi - I. Bassiakos, *Archäometallurgische Untersuchungen aus Chalkidiki, Der Anschnitt* 38, 1986, 166.
- Weisshaar 1979: Hans-Joachim Weisshaar, *Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula und der Beginn der frühen Bronzezeit in Griechenland, Archäologisches Korrespondenzblatt* 9, 1979, 385-392.
- Wheeler - Maddin 1980: T. S. Wheeler - R. Maddin, *Metalurgy and Ancient Man* στο T. E. Wertime - J. D. Muhly, *The Coming of the Age of Iron* (1980) 99-126.
- Zwicker 1987: U. Zwicker, *Untersuchungen zur Herstellung von Kupfer und Kupferlegierungen im Bereich des östlichen Mittelmeeres (3500-1500 v. Chr.)* στο *Archaeometallurgy des Alten Welt, Beiträge zur Internationalen Symposiums 'Old World Metallurgy'*, Heidelberg 1987 (Beih. 7, Bochum 1989).

Η ΜΑΣΤΟΠΡΟΧΟΥΣ ΩΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΥΚ Ι ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

Η παράσταση σκεύους αποτελεί σπανιότατο διακοσμητικό θέμα της προϊστορικής αἰγαι-
ακής και κυπριακής κεραμικής. Στους τύπους τῶν ἀπεικονιζομένων ἀγγείων περιλαμβάν-
ονται ὁ πιθαμοφορέας¹, ἡ πρόχους σὲ τρεῖς τύπους (μὲ χαμηλὸ λαίμῳ καὶ ἀτρακτοειδὲς
σῶμα², μὲ ὑψηλὸ λαίμῳ καὶ σφαιρικό ἢ ὠσειδὲς ὀξυπύθμενο σῶμα³, καὶ ἡ μαστοπρόχους), τὸ
κωνικὸ ρυτὸ⁴, ὁ κύαθος⁵, ὁ δίωτος σκύφος⁶, τὸ κύπελλο κοινωνίας⁷, ἡ κύλικα σὲ δύο παραλ-
λαγές⁸, ἡ φλάσκη⁹, ἡ τριποδικὴ χύτρα¹⁰ καὶ ὁ σίμβλος. Οἱ ἀπεικονίσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν
παραπληρωματικὴ¹¹ ἢ τὴν κύρια διακόσμηση ἀγγείων ποικίλων σχημάτων, ποὺ προέρχονται
ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, τὴν Κρήτη, τὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κύπρο, ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἀνακτο-

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν διευθυντὴ τῆς ἀνα-
σκαφῆς Ἀκρωτηρίου Θήρας καθηγητὴ κ. Χρ. Ντούμα
γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης ἀδημοσίευτης κεραμικῆς τοῦ
χώρου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐν γένει βοήθειά του. Ἰδιαί-
τερα εὐχαριστῶ τὸν ἐπικ. καθηγητὴ κ. Ἰ. Προμπονά καὶ
τὶς συναδέλφους κ. Ἰ. Τζαχίλη καὶ Χρ. Τελεβάντου.
Εὐχαριστῶ ἐπίσης γιὰ τὶς παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις
τους τὸν ὁμότ. καθηγητὴ τῆς Φυσιολογίας καὶ Μορφο-
λογίας φυτῶν τῆς Γεωπονικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν κ. Κων.
Νιαβὴ καὶ τὸν καθηγητὴ Γεωργίας τῆς ἴδιας Σχολῆς κ.
Ἀ. Καραμάνο.

1. J. L. Davis - J. F. Cherry, *Phylakopi in Late Cycladic
I: A Pottery Seriation Study*, στὸ MacGillivray - Barber 157
εἰκ. 5 a.

2. *Pictorial Vase Painting* 41-42, 201 (V.19, Ἄπτερα,
περιοχὴ Κόλπου Σούδας).

3. V. Stuermer, *Schnabelkannen: Eine Studie zur dar-
stellenden Kunst in der minoisch-mykenische Kultur*, *BCH*
Suppl. XI (1985) 126 εἰκ. 127-8 (MM II / IIIA, Φαιστός).
Βλ. καὶ τὴν ἀπεικονιζόμενη σὲ ὄστρακο ἀπὸ ΥΕ IIIA1
κρατήρα ἀπὸ τὴν Ἐγκωμὴ ὑψίλαιμη, ὀξυπύθμενη, *MP*
435 (εἰκ. 75), 436, ὅπου καὶ σημ. 3(1), καὶ *Pictorial Vase
Painting* 21-22, 196 (III.21, Sunshade Krater), ἐπίσης 22,
196 (III.22, τὸ ὄστρακο μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν
προαναφερθέντα κρατήρα), ὅπου ἡ ὑψίλαιμη πρόχους
εἶναι ραμφόστομη.

4. *MP* 435, εἰκ. 75, σ. 436 σημ. 3(2) καὶ *Pictorial Vase*

Painting 21-22, 196 (III.21).

5. *MP* 436 σημ. 3(3). *Pictorial Vase Painting* 22 (III.21
καὶ 22).

6. *Pictorial Vase Painting* 137, 223 (XI.66, Λευκαντί).

7. *MP* 436 σημ. 3(4) καὶ *Pictorial Vase Painting* 21-22,
196 (III.21). Πρβ. καὶ αὐτόθι 158, 228 (XII.25).

8. *MP* 436 σημ. 3(5), ὅπου θεωρεῖται δίωτο ρυτὸ. *Pic-
torial Vase Painting* 21-22, 196 (III.21, FS 263), 159, 228
(XII.28, FS 272/3, σὲ κρατήρα ἀπὸ τὴν Κάρπαθο). Στὸ
ΥΕ IIIB ρυτὸ ἀπὸ τὴν θέση Καλαβάρδα Ρόδου (XII.28),
154-5, 227, τὸ ἀπεικονιζόμενο σκεῦος ἔχει λειτουργικὴ
σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη παράσταση.

9. *Pictorial Vase Painting* 159, 228 (XII.28, Κάρπαθος).
Πρόκειται πιθανότερα γιὰ φλάσκη (FF 48) παρὰ ἀμφο-
ρίδιο (FF 49).

10. Σὲ ὄστρακο ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα (Προϊστορικὴ
Συλλογὴ τοῦ Μουσείου τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ
Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) σώζεται
τμήμα παράστασης ὀλόβαφης τριποδικῆς χύτρας. Στὴν
περίπτωση αὕτη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν
τὸ παριστανόμενο σκεῦος ἀποτελεῖ μέρος εὐρύτερης
σύνθεσης ἢ ἐὰν πρόκειται γιὰ διακοσμητικὸ θέμα.

11. Στὴν κατηγορίᾳ αὕτη τὰ ἀπεικονιζόμενα σκεῦη
ἐντάσσονται σὲ εὐρύτερες παραστάσεις, ὅπου ὅμως ἡ
σχέση τους δὲν φαίνεται νὰ εἶναι λειτουργικὴ, βλ.
Pictorial Vase Painting 159.

ρικά κέντρα¹², οίκισμους και τάφους, και χρονολογούνται από τη Μέση Έποχή του Χαλκού¹³ έως την ώριμη Ύστερη. Οί τύποι αυτοί, πλην της μαστοπρόχου και πιθανόν της φλάσκης¹⁴, αντιστοιχούν σε ιδεογράμματα της ιερογλυφικής και της Γραμμικής Α και Β γραφής¹⁵. Εκτός από την παράσταση της κύλικας και της μαστοπρόχου, οί υπόλοιπες γνωστές παρουσιάζονται ως τώρα μεμονωμένα¹⁶.

Ο χώρος άνευρεσης, τα συναποκαλυφθέντα σκεύη, τὸ εἶδος τοῦ διακοσμημένου με ἀπεικόνιση σκεύους ἀγγείου και οἱ τυχόν ἐπὶ πλέον παραστάσεις του ἀποτελοῦν τὰ μόνα δεδομένα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς παρουσίας τοῦ θέματος αὐτοῦ καί, ὡς ἓνα βαθμὸ, τῆς ἐπιλογῆς τῶν παριστανόμενων τύπων¹⁷.

Τόσο τὸ κυλινδρικό ρυτὸ με τὸ κωνικὰ διαμορφωμένο ἄνω τμήμα ποὺ ἀποκαλεῖται συμβατικά σίμβλος¹⁸, ὅσο και ἡ μαστοπρόχους, ποὺ ἐμφανίζονται ὡς βασικὲς παραστάσεις μιᾶς περιορισμένης ἀλλὰ ἐντυπωσιακῆς ὁμάδας τῆς θηραϊκῆς εἰκονιστικῆς κεραμικῆς, ἀνήκουν σὲ τύπους ἀγγείων ποὺ ἀνευρέθησαν μέχρι τώρα μόνο στὴν ΥΚ Ι / ΥΜ ΙΑ πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ σκεύη αὐτά, ὁ ἰδιότυπος σίμβλος, χρήσης ὑποθετικῆς¹⁹, ποὺ ἐμφανίζεται μεταξὺ τῶν ιδεογραμμάτων τῆς Γραμμικῆς Α καὶ Β²⁰, ἀπεικονίζεται σὲ ἀρκετὲς μινωικὲς σφραγίδες²¹ καὶ μεμονωμένα σὲ ἄλλα ἀντικείμενα²², παρουσιάζεται στὸ Ἀκρωτήρι (Ξεστή 3, 3) με δύο παραδείγματα²³ καὶ εἰκονίζεται ὡς κεντρικὴ παράσταση μαστοπρόχου, με γραπτὸς ὀφθαλμούς, περιστικτοὺς ὀλόβαφους μαστοὺς καὶ περιδέριο στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ (Δυτικὴ Οἰκία, 5)²⁴.

Ἀντίθετα με τὸν σίμβλο, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους τύπους τῆς πρόχου — οἱ ὁποῖοι ἀπεικονίζονται σὲ ἀγγεῖα²⁵, συναντῶνται ὡς ιδεογράμματα τῆς ιερογλυφικῆς καὶ τῆς Γραμμικῆς Α καὶ

12. Πρόκειται πρὸς τὸ παρὸν μόνο γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ, βλ. σημ. 3. Ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ προέρχεται ὁστρακο με ἀπεικόνιση ρυτοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ σχέση με τὴν ὑπόλοιπη παράσταση, ἂν καὶ δὲν εἶναι σαφής, φαίνεται νὰ εἶναι λειτουργική, *MP* 436.

13. Στὴν ΠΚ ΙΙΑ περίοδο χρονολογεῖται ραμφόστομη πρόχους ἀπὸ τὸν Πάνορμο τῆς Νάξου με ἐγγάρια παράσταση ραμφόστομης ἐπίσης πρόχου, Β. Λαμπρινουδάκης, Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία: Θρησκεία, στὸ Α. Μαργακοῦ (ἐκδ.), *Κυκλαδικὸς Πολιτισμός. Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία* (Ἀθήνα 1990) 102, 108, ἀρ. 107.

14. Γιὰ τὴ φλάσκη πρβ. F. Vandenabeele - J. P. Olivier, *Les idéogrammes archéologiques du linéaire B, ÉtCrét* 24 (Paris 1979) 245 (*207 vas, ὅπου ὁμως διακρίνονται τρία πόδια). Πρβ. τὴ διαμόρφωση τῆς προχοῆς στὶς ἀπεικονιζόμενες μαστοπρόχους τῆς Θήρας με τὸ νεότερο ιδεογράμμα τῆς Γραμμικῆς Β *303 vas, αὐτόθι 253.

15. A. Evans, *Scripta Minoa I* (Oxford 1909) εἰκ. 102 (πίν. XIII), 200 κέ. (ιερογλυφική), εἰκ. 39 (Γραμμικὴ Α). Vandenabeele - Olivier ὁ.π. 181-275, ὅπου παρατίθενται ὅλα τὰ ιδεογράμματα τῶν ἀγγείων τῆς Γραμμικῆς Β.

16. Βλ. σημ. 8.

17. Τὰ παριστανόμενα ἀγγεῖα, ὅταν τὸ σκεῦος ποὺ διακοσμοῦν ἀποτελεῖ κτέρισμα, ἐρμηνεύονται ἐπίσης ὡς κτερίσματα ἢ σπονδικὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν σχέση με τὴν ταφή, *Pictorial Vase Painting* 22.

18. Sp. Marinatos, *Thera* VII 30, πίν. 52c.

19. C. Verlinden, *Nouvelle interprétation du décor incisé sur une double hache en bronze supposée provenir de Voros, BCH Suppl. XI* (1985) 144-5.

20. A. Onassoglou, *Die "Talismanischen" Siegel, CMS, Beih.* 2, 27.

21. Αὐτόθι 23-28.

22. Verlinden ὁ.π. (σημ. 19) 145 εἰκ. 13.

23. Τὰ ἀδημοσίευτα 5363 καὶ 3585 στὴν ἀποθήκη κεραμικῆς ἀνασκαφῆς Ἀκρωτηρίου Θήρας. Βλ. Sp. Marinatos, *Thera* VII πίν. 52c, στὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ χώρου. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1981, Α, πίν. 231α, ἀκέραιο, στὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου. Βλ. καὶ Ἄννα Μιχαηλίδου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὁρόφων στὰ σπῆτια τοῦ οἰκισμοῦ* (ἀδμ. δ.δ., Θεσσαλονίκη 1991) 243.

24. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀδημοσίευτη 4359, Ἀποθήκη κεραμικῆς ἀνασκαφῆς Ἀκρωτηρίου. Βλ. καὶ Onassoglou ὁ.π. (σημ. 20) 27.

25. Βλ. σημ. 2 καὶ 3.

B²⁶, ἀπαντοῦν σὲ σφραγίδες μεμονωμένα ἢ συχνὰ σὲ σκηνές λατρείας²⁷, ἀποτελοῦν ψήφους²⁸, ἐνίοτε περιάπτα²⁹, καὶ ἐμφανίζονται σὲ διάφορα ποικίλων χρήσεων ἀντικείμενα³⁰ —, ἡ μαστοπρόχους παρουσιάζεται μόνον ὡς θέμα τῆς θηραϊκῆς κεραμικῆς³¹.

Τὸ ἀγγεῖο αὐτό, παρὰ τὴ συχνότατη παρουσία του στὸν χῶρο τοῦ Ἀκρωτηρίου, δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸ δημιούργημα τῆς περιοχῆς. Ἐμφανίζεται, συνήθως μὲ παράσταση Γοργονείου, κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο στὴ Φυλακωπή³², ὅπου εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπινοήθηκε ἀρχικά³³. Ἐν τούτοις ὁ ἀριθμὸς τῶν γνωστῶν μηλιακῶν μαστοπρόχων καὶ ἡ ποικιλία τῶν παραλλαγῶν τους στὸ σχῆμα καὶ στὴ διακόσμηση ὑπολείπεται τῶν θηραϊκῶν. Στούς τύπους ποὺ ἀποτελοῦν, ὅπως φαίνεται, δημιουργίες τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀνήκει ἡ μαστοπρόχους μὲ τριγωνικὲς ἀποφύσεις ἐν εἴδει ὠτίων ἢ κεράτων στὴ βάση τῆς προχοῆς, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται σὲ ἕξι μέχρι τώρα σκεύη τοῦ οἰκισμοῦ, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ διαφόρους χώρους του:

Στὴ μαστοπρόχου 4849 (Ξεστή 3, 11), στὶς ὀφθαλμοπρόχους 3689 (Ξεστή 3, 4), 3690 (Πυλῶνας Τριγώνου αὐλῆς) καὶ 1513 (Δ9, 1), καὶ στοὺς τρίωτους πίθους 1837 (Δ16)³⁴ καὶ 4810 (Ξεστή 3, 11).

Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν τοπικὴ λευκὴ ἐπίχριστη κεραμικὴ³⁵, διατηροῦν μεγάλο μέρος τοῦ χαρακτηριστικοῦ ἐπιχρίσματος τους καὶ διακοσμοῦνται μὲ ἀλαμπὴ σκοτεινὴ καστανὴ ἕως μαύρη ἢ ἀνοιχτὴ καστανὴ ἕως κοκκινοκάστανη βαφή, ἐξίτηλη κατὰ τόπους. Τὰ ὑπόλοιπα διακοσμητικὰ θέματά τους ἀποτελοῦν προσφιλῆ καὶ συχνὰ χρησιμοποιούμενα στὴ θηραϊκὴ κεραμικὴ κοσμήματα, ποὺ δέχονται, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βότρυς, τὴν ἐπίδραση καὶ τῆς σύγχρονης κρητικῆς κεραμικῆς, τόσο στὴν ἀπόδοση ὅσο καὶ στὴ σύνταξη³⁶.

26. Evans ὁ.π. (σημ. 15) 197 (40), 200 κυρίως 47 b καὶ c. M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*² (Cambridge 1973) 324 εἰκ. 16 (ἀρ. 205), σ. 325 εἰκ. 17 (K93), σ. 327. Vandenabeele - Olivier ὁ.π. (σημ. 14) 253-7, βλ. καὶ εἰκ. 187, 188 (*226 vas).

27. Onassoglou ὁ.π. (σημ. 20) 13-22.

28. Ἀ. Ξενάκη - Σακελλαρίου, *Οἱ θαλαμῶτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν. Ἀνασκαφὴ Χρ. Τσοῦντα (1887-1898)* (Paris 1985) 302 (84). Δ. Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 29, 1964, Β2, 257, πίν. 301α (θαλ. τ. Γ Μεγάλου Μοναστηρίου Λαρίσης).

29. *P of N* III 83 εἰκ. 169a-c. Πρβ. ἀνάλογο πῆλινο περιάπτο ἀπὸ ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο παιδιοῦ στὴ Λέρνα, J. L. Caskey, *Excavations at Lerna, 1954, Hesperia* 24, 1955, 36.

30. Stuermer ὁ.π. (σημ. 2) 120, 121, εἰκ. 1. Ἐπίσης Cl. Baurain, *Pour une autre interprétation des génies minoens, BCH Suppl. XI* (1985) 96, εἰκ. 1.

31. Ἐν τούτοις πρβ. καὶ παράσταση σὲ ὄστρακο ἀπὸ τὴ Φυλακωπή ποὺ παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς μαστοπρόχου στὰ ἀγγεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου, κυρίως οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι τῶν δύο μαστοπρόχων τοῦ 4849 καὶ ἡ ἀγκυρόσχημη ἀπόδοση τῆς βάσης τῶν δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀπεικονιζόμενα ἀγγεῖα τοῦ

1837, C. C. Edgar, *JHS Suppl. IV* (1904) 122 πίν. XX, 14.

32. Σπ. Μαρινάτος, *Γοργόνες καὶ Γοργόνεια, ΑΕ* 1927-8, 22-23. K. Scholes, *The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis, BSA* 51, 1956, 18-21. Βλ. Chr. Zervos, *L'art des Cyclades* (Paris 1957) εἰκ. 268-9. R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (London 1987) 151, εἰκ. 109.

33. R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Middle Bronze Age*, στὸ *TAW* I 379. Ἐπίσης βλ. τοῦ ἰδίου, *Phylakopi 1911 and the History of the Later Cycladic Bronze Age, BSA* 69, 1974, 31.

34. Στὸ *Thera* V 30, πίν. 60a ἐκ παραδρομῆς ἡ ὀφθαλμοπρόχους 1513 ἀναφέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ Δ16 καὶ ὁ πίθος 1837 ἀπὸ τὸ Δ9.

35. M. Marthari, *The Local Pottery Wares with Painted Decoration from the VDL of Akrotiri, Thera. A Preliminary Report, ΑΔ* 1987, 366, 376.

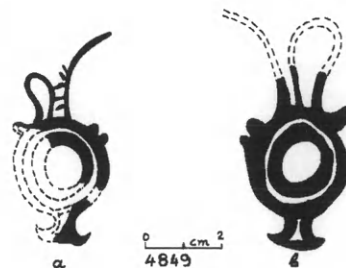
36. Ph. Betancourt, *The History of Minoan Pottery* (Princeton-New Jersey 1985) 129, εἰκ. 98 C, πίν. 16 C (κλάδοι ψυχανθοῦς). Marthari ὁ.π. (σημ. 35). Γιὰ τὴ διακόσμηση μὲ βότρυς, Ἰ. Τζαχίλη, *Σχέση σχήματος καὶ διακόσμησης στὰ ἀγγεῖα τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, Ἀνθρωπολογικά* 7, 1985, 53.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Μαστοπρόχους 4849 (Αποθήκη κεραμικής Ἀκρωτηρίου), εἰκ. 1α-γ.
Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη στὴν προχοή, στὸν λαϊμό, στὴ λαβὴ καὶ σὲ τμήματα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα. Σωζ. ὕψ. 0.145, μέγ. διάμ. 0.11 μ.
Πηλὸς ὑπόλευκος, ἀκαθάριστος, ἐπίχρσιμα λευκωπό, βαφὴ καστανὴ ἀνοικτὴ-σκοτεινὴ.
Μεταξὺ τῶν ὁλόβαφων μαστῶν ἔκκεντρα τοποθετημένο τετράκλωνο φυτικὸ κόσμημα, κλάδοι ψυχανθοῦς μὲ λογχοειδῆ φύλλα στὸ κατώτερο τμήμα τους, ἀμελοῦς ἐκτέλεσης. Συμμετρικὰ στὶς πλευρὲς μαστοπρόχους μεταξὺ στεφάνης ἀπὸ δύο τρικλῶνους κλάδους τοῦ ἴδιου φυτοῦ. Λεπτὲς ταινίες καὶ χρῶμα τονίζουν διάφορα μέρη τοῦ ἀγγείου.
2. Ὀφθαλμοπρόχους 3689 (Αποθήκη κεραμικής Ἀκρωτηρίου), εἰκ. 2α-β, 5α.
Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη, σχεδὸν ἀκέραια. Ὑψ. 0.28, μέγ. διάμ. 0.27 μ.
Πηλὸς ὑπόλευκος, ἀκαθάριστος, ἐπίχρσιμα λευκωπό, βαφὴ καστανοκόκκινη, ἐξίτηλη κατὰ τόπους.
Κάτω ἀπὸ τὴν προχοή μαστοπρόχους μεταξὺ στε-
- φάνης ἀπὸ δύο φυλλοφόρους κλάδους. Συμμετρικὰ στὶς πλευρὲς τοῦ σκεύους τρικλῶνο φυτικὸ κόσμημα, κλάδοι ψυχανθοῦς. Ταινίες καὶ χρῶμα τονίζουν διάφορα μέρη τοῦ ἀγγείου.
3. Ὀφθαλμοπρόχους 3690 (Αποθήκη Νέου Μουσείου Φηρῶν), εἰκ. 3α-β, 5β.
Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη, σχεδὸν ἀκέραια. Ὑψ. 0.33, μέγ. διάμ. 0.285 μ.
Πηλὸς ὑπόλευκος, ἀκαθάριστος, ἐπίχρσιμα ὁμοιο, βαφὴ καστανὴ ἀνοικτὴ καὶ καστανὴ σκοτεινὴ ἕως μαύρη, ἐλαφρὰ ἐξίτηλη.
Τέσσερις μαστοπρόχοι, ἀνὰ μία κάτω ἀπὸ τὴν προχοή καὶ τὴ λαβή, καθὼς καὶ στὶς πλευρὲς, περιβάλλουν συμμετρικὰ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἀγγείου. Ταινίες καὶ χρῶμα τονίζουν διάφορα μέρη τοῦ σκεύους.
4. Ὀφθαλμοπρόχους 1513 (Αποθήκη Νέου Μουσείου Φηρῶν), εἰκ. 4α-β, 5γ.
Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη, σχεδὸν ἀκέραια. Ὑψ. 0.24, μέγ. διάμ. 0.235 μ.
Πηλὸς ὑπόλευκος, ἀκαθάριστος, ἐπίχρσιμα λευκωπό, βαφὴ καστανοκόκκινη, ἐξίτηλη κατὰ τόπους.

Εἰκ. 1α-β. Ἡ μαστοπρόχους 4849.
γ. Οἱ ἀπεικονιζόμενες στὸ ἀγγεῖο
μαστοπρόχοι.

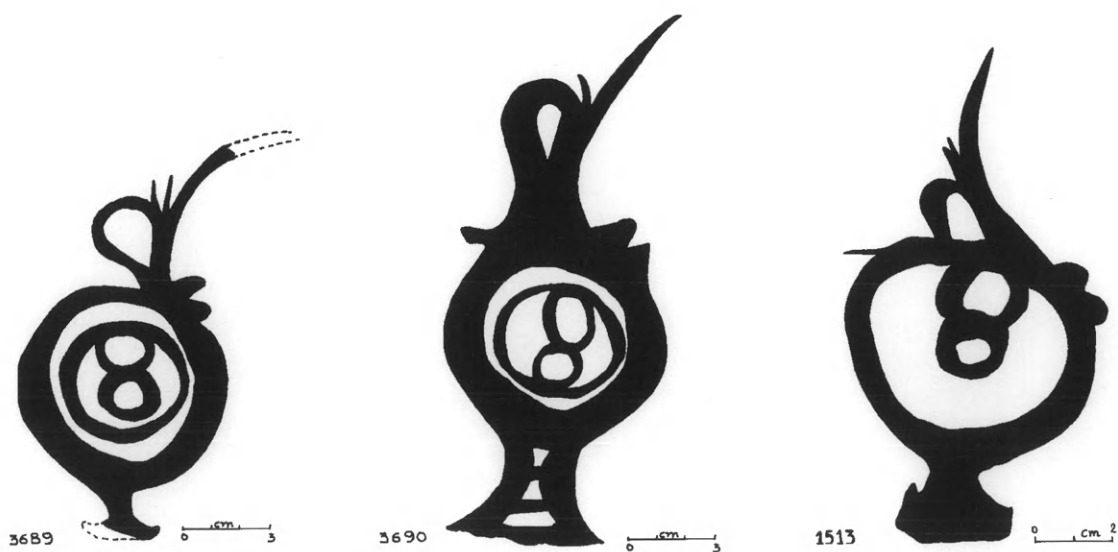
Εἰκ. 2α-β. Ἡ ὀφθαλμοπρόχους 3689.

Εἰκ. 3α-β. Ἡ ὀφθαλμοπρόχους 3690.

Εικ. 4 α-β. Ἡ ὀφθαλμοπρόχους 1513.

Εικ. 5α-γ. Οἱ ἀπεικονιζόμενες στὰ ἀγγεῖα 3689 (α), 3690 (β) καὶ 1513 (γ) μαστοπρόχοι.

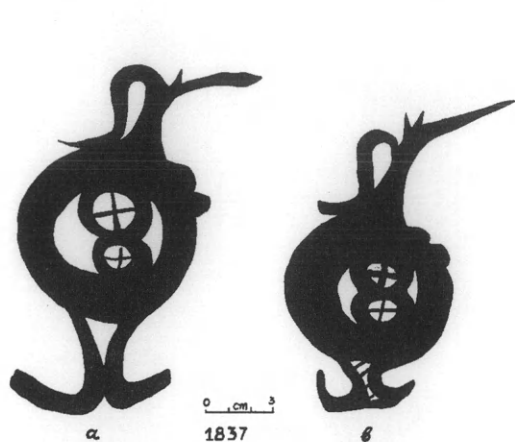
Εἰκ. 6α-β. Ὁ τρίωτος πρόχειλος ὠσειδῆς πίθος 1837.

Τρεῖς μαστοπρόχοι, κάτω ἀπὸ τὴν προχοή καὶ συμμετρικὰ ἐκατέρωθεν, περιβάλλουν τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἄγγειου. Ἐνδιάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τὴ βάση τῆς λαβῆς, λίγο λοξὰ τοποθετημένα, φυτικά κοσμήματα, κλάδοι ψυχανθοῦς, μερικὰ ἀπὸ τὰ φύλλα τῶν ὁποίων περιγράφουν στιγμές. Ταινίες καὶ χρῶμα τονίζουν διάφορα μέρη τοῦ σκεύους.

5. Τρίωτος πρόχειλος ὠσειδῆς πίθος 1837 (Ἀποθήκη Νέου Μουσείου Φηρῶν), εἰκ. 6α-β, 7α-β. Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος, σχεδὸν ἀκέραιος. Ὑψ. 0.42, μέγ. διάμ. 0.35 μ. Πηλὸς ὑπόλευκος, ἀκαθάριστος, ἐπίχρισμα λευκωπό, βαφὴ καστανὴ σκοτεινὴ, ἐξίτηλη κατὰ τόπους. Τέσσερις μαστοπρόχοι μεταξὺ στεφάνων ἀπὸ δύο φυλλοφόρους κλάδους καὶ ἐνδιάμεσα φυτικά κοσμήματα, κλάδοι ψυχανθοῦς, στὸ μεγαλύτερο ἄνω τμήμα τοῦ ἄγγειου. Μικρότερου μεγέθους κλάδοι ψυχανθοῦς στὸ κατώτερο. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους σταυροειδῶς τοποθετημένα ἐφαπτόμενα

ἡμικύκλια καὶ ἐνδιάμεσα κατακόρυφες λεπτὲς ταινίες, στὸ μέσο τοῦ λαιμοῦ γιρλάνδα, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὤμου ὀλόβαφοι κύκλοι συνδεόμενοι μὲ ἐφαπτόμενες. Χρῶμα καὶ ταινίες, λεπτὲς καὶ παχύτερες, τονίζουν διάφορα μέρη τοῦ σκεύους.

6. Τρίωτος πρόχειλος ἀτρακτοειδῆς πίθος μὲ γεφυρωσοληνωτὴ προχοή 4810 (Ἀποθήκη κεραμικῆς Ἀκρωτηρίου), εἰκ. 8-9. Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος, σχεδὸν ἀκέραιος. Ὑψ. 0.68, μέγ. διάμ. 0.45 μ. Πηλὸς ὑπόλευκος, ἀκαθάριστος, ἐπίχρισμα ὁμοιο, βαφὴ καστανὴ σκοτεινὴ, ἐξίτηλη κατὰ τόπους. Στὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ ἄγγειου τέσσερις μαστοπρόχοι ἐναλλασσόμενες μὲ βότρυς, τοποθετημένους κάτω ἀπὸ τὴν προχοή, τὴν κατακόρυφη καὶ τὶς ὀριζόντιες λαβές, ἐκτέλεση γρήγορη. Ἡ διακόσμηση τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ χείλους ὁμοία μὲ ἐκείνην τοῦ πίθου 1837. Ταινίες καὶ χρῶμα τονίζουν διάφορα τμήματα τοῦ σκεύους.

Είκ. 7. Οί δύο από τίς τέσσερις απεικονιζόμενες
μαστοπρόχους στόν πίθο 1837.

Είκ. 8. Ἡ απεικονιζόμενη στόν
πίθο 4810 μαστοπρόχους.

Είκ. 9. Ὁ τρίτος πρόχειλος ἀτρακτοειδῆς πίθος μέ προχοή 4810.

Ἡ θέση τῆς μαστοπρόχους στὴ διακόσμηση. Τύποι φυτικῶν θεμάτων

Τὸ θέμα τῆς μαστοπρόχους στὰ πέντε ἀπὸ τὰ ἑξι ἄγγεϊα ποὺ περιγράφηκαν συνοδεύεται ἀπὸ φυτικὴ διακόσμηση, κλάδους ψυχανθοῦς³⁷, φυλλοφόρους κλάδους, βότρους, καὶ μόνο στὴν ὀφθαλμοπρόχους 3690 ἢ τέσσερις φορὲς ἐπαναλαμβανόμενη μαστοπρόχους ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ κόσμημα. Οἱ παραλλαγές ποὺ παρατηροῦνται στὸν συνδυασμὸ τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ἄγγειου μὲ τὰ φυτικὰ θέματα ἐμφανίζουν δύο βασικοὺς τύπους: 1. ἡ μαστοπρόχους τοποθετεῖται σὲ στεφάνη ἀπὸ α) φυλλοφόρους κλάδους (3689, 1837) ἢ β) κλάδους ψυχανθοῦς (4849)· 2. ἡ φυτικὴ διακόσμηση, κλάδοι ψυχανθοῦς (1513, 1837) καὶ βότρες (4810), παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν παριστανομένων σκευῶν ποὺ περιβάλλουν συμμετρικὰ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἄγγειου.

Ἐπὶ πλέον, στὴν ὀφθαλμοπρόχους 3689 κλάδοι ψυχανθοῦς γράφονται ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς παράστασης, πλαισιώνοντας τὴν σὲ στεφάνη τοποθετημένη μαστοπρόχους καὶ κάτω ἀπὸ τὴ βάση τῆς λαβῆς, στὸν πίθο 1837 διακοσμῶν ἀποκλειστικὰ τὸ κατώτερο, ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση, τμήμα τοῦ ἄγγειου καὶ στὴ μαστοπρόχους 4849 καταλαμβάνουν τὴν κεντρικὴ, κάτω ἀπὸ τὴν προχοή, θέση, ἐνῶ τὸ ἀπεικονιζόμενο σκεῦος περιορίζεται στὶς πλευρὲς σὲ στεφάνη ἀπὸ κλάδους, ἐπίσης ψυχανθοῦς. Μόνο στὸν πίθο 4810 οἱ παραστάσεις τῶν ἄγγειων καὶ τὰ φυτικὰ θέματα φαίνεται νὰ προβάλλονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, χωρὶς νὰ ἐπιδιώκεται ὁ ἰδιαίτερος τονισμὸς κάποιου ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα³⁸.

Ὁ τύπος τῆς ἀπεικονιζόμενης μαστοπρόχους. Ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς μὲ τὰ πραγματικὰ σκεύη

Ἀντίθετα μὲ τὴ διαφοροποίηση ποὺ παρατηρεῖται στοὺς ἐν χρήσει τύπους τῶν φυτικῶν θεμάτων καὶ στὴ θέση τους στὴ διακόσμηση, τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἄγγειου ποὺ ἀπεικονίζεται καὶ προβάλλεται συνήθως ἔντονα παραμένουν πάντοτε τὰ ἴδια, ἀποδίδονται, παρὰ τὴ γρήγορη ἐκτέλεση τοῦ σχεδίου, μὲ σαφήνεια καὶ τονίζονται ὅλα τὰ ἰδιαιτέρως γνωρίσματα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ δημιουργεῖται ἀμφισβήτηση στὴν ταύτιση τοῦ τύπου:

Ἐντονα ραμφοειδῆς προχοή, δύο τριγωνικὰ / κερατοειδῆ ὠτία, ἀπὸ ἓνα στὴ βάση τῆς προχοῆς, ποὺ παριστάνονται συνήθως μὲ δύο κατακόρυφες παράλληλες λεπτὲς πινελιές³⁹, ὑψηλὸς λαιμός, δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις⁴⁰, τοποθετημένες σὲ κατακόρυφη διάταξη κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, στὸ δεξιὸ ἄνω μέρος τῆς περιφέρειας τοῦ κύκλου μὲ τὸν ὅποιο συμβολίζεται ὁ ὦμος καὶ ἡ κοιλιά, στενὸ, ἀμφικοίλου περιγράμματος τὸ κατώτερο τμήμα, ποὺ διαμορφώνεται μὲ δύο ἀντιθέτου διευθύνσεως καμπύλες – λεπτὲς ἢ παχύτερες – ταινίες, οἱ ὁποῖες ἐνίοτε ἐφάπτονται, καὶ τέλος βάση τριγωνικὴ ἢ ἀγκυρόσχημη. Ὁ τύπος ἐπομένως ποὺ

37. Στὸν πίθο 1837 μεταξὺ τῶν ἀπεικονιζομένων μὲ τὸν συνήθη τρόπο ψυχανθῶν (λοβὸς μὲ ὑπερτονισμένα σέπαλα) ὑπάρχουν σχηματικές, συνοπτικές παραλλαγές, πιθανὸν τοῦ ἴδιου φυτοῦ, ποὺ θυμίζουν κρόκους.

38. Ἄν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν προχοή καὶ τὶς λαβὲς τοποθετοῦνται οἱ βότρες.

39. Στὶς μαστοπρόχους ποὺ ἀπεικονίζονται στὴν ὀφθαλμοπρόχους 3690 καὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς τέσσερις τοῦ πίθου 1837 τὰ ὠτία αὐτὰ ἀποδίδονται προοπτικὰ καὶ σημειώνεται μόνον ἓνα.

40. Μόνο σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς μαστοπρόχους τοῦ πίθου 4810 ἡ ἀπόδοση τῶν μαστῶν δὲν εἶναι ἔντονη.

παρουσιάζεται είναι ή ραμφόστομη μαστοπρόχους με κερατοειδείς αποφύσεις, συνήθως μετρίου (μέχρι 0.285 μ.) και σπανιότερα μικρού (0.175 μ.) μεγέθους.

Τὰ μόνα στοιχεία της παράστασης που δεν ανταποκρίνονται απόλυτα στον τύπο του πραγματικού άγγείου είναι ή λαβή με την έντονα δηλούμενη στη βάση της προεξοχή, χάρη στην όποία προσλαμβάνει τη μορφή S και, σε μερικές από τις περιπτώσεις, τὸ άγκυροειδές σχήμα της βάσης. Έν τούτοις, τὰ δύο αὐτὰ σχέδια, από τὰ όποια τὸ S της λαβής συναντᾶται σπάνια και σε μαστοπρόχους του οικισμού⁴¹, ίσως νά χρησιμοποιήθηκαν λόγω της εύκολίας εκτέλεσής τους.

Έπί πλέον σημαντική διαφορά διαπιστώνεται στη διακόσμηση τῶν απεικονιζόμενων και τῶν αντίστοιχων πραγματικῶν άγγείων του οικισμού, τὰ όποια έμφανίζονται είτε — κυρίως — άκόσμητα είτε έπιχρισμένα με ύπόλευκο αλείφωμα, ή — σπανιότερα — διακοσμημένα με φυτικό κόσμημα, κλάδους κριθής, ψυχανθοῦς και — σε έλάχιστα παραδείγματα — καλαμοειδή, ένα κάτω από την προχοή ή συνηθέστερα και δύο στις πλευρές, συμμετρικά έκαστέρωθεν του κεντρικού. Στις διακοσμημένες μαστοπρόχους οί μαστοί — και σε λίγες περιπτώσεις οί κερατοειδείς αποφύσεις — είναι όλόβαφοι, συνήθως δέ σημειώνονται οί όφθαλμοί. Σε πολὺ λίγα, έως τώρα, άγγεία γράφονται δύο ή τρεῖς κατακόρυφα τοποθετημένοι έφαπτόμενοι κύκλοι, που άρχίζουν από τη βάση τῶν αποφύσεων και καταλήγουν στο μέσο ή στη βάση του λαιμού και χαρακτηρίζονται ως ένώτια⁴². Σε όρισμένα μόνον σημεία τῶν παραστάσεων έντοπίζεται ή διαφορά αὐτή:

α) Ό λαιμός και ή λαβή αποδίδονται όλόβαφοι, ένῳ σε μία μαστοπρόχου, του σκεύους 4849, ό λαιμός διακοσμείται με έλαφρά λοξές λεπτές ταινίες (εικ. 1γ).

β) Τὸ κάτω από την κοιλιά τμήμα και ή βάση είτε φέρουν λεπτές παράλληλες ταινίες (3690, εικ. 5β, 1837 — οί δύο από τις τέσσερις παριστανόμενες μαστοπρόχους —, εικ. 7β), είτε είναι όλόβαφες (1513, εικ. 5γ, 4810, εικ. 8, 3689, εικ. 5α), άβαφες (4849, εικ. 1γ) ή αποδίδονται με πλατιές έφαπτόμενες καμπύλες (1837, οί ύπόλοιπες δύο εικ. 7α).

γ) Στόν ὦμο και στην κοιλιά άπαντοῦν θέματα που άποτελοῦν συνδυασμούς του κύκλου:

1) Δύο κατακόρυφα τοποθετημένοι έφαπτόμενοι μικροί κύκλοι, από τούς όποιους ό ανώτερος έφάπτεται και με τὸν κύκλο που άποδίδει τὸν ὦμο και την κοιλιά του άγγείου (1513, εικ. 5γ).

2) Δύο όμοίως με τούς προηγούμενους τοποθετημένοι κύκλοι με έγγεγραμμένο σταυρό, έφαπτόμενοι, άνω και κάτω, και με τὸν κύκλο που άποδίδει τὸν ὦμο και την κοιλιά του άγγείου (1837, εικ. 7).

3) Όμόκεντρος κύκλος, που γράφεται με σχετικά λεπτότερη από τὸν έξωτερικό περιφέρεια (4849, εικ. 1γ).

4) Όμοιος με τὸν προηγούμενο όμόκεντρος κύκλος, μέσα στον όποιο ύπάρχουν δύο

41. Μόνο στην απεικονιζόμενη μαστοπρόχου της όφθαλμοπρόχου 3689 ή λαβή δέν είναι Σχημη. Σε έλάχιστες από τις μαστοπρόχους του οικισμού, ανεξαρτήτως τύπου, παρατηρεῖται Σχημη λαβή. Πρβ. τις απεικονίσεις πρόχων σε σφραγίδες, Onassoglou ό.π. (σημ. 20) πίν. V-IX και τὰ ιδεογράμματα της Γραμμικής B, Vandenabeele - Olivier ό.π. (σημ. 14) εικ. 174, πίν. CXXVII, 1. Αντίθετα, ή άγκυρόσχημη βάση δέν συναντᾶται στα ύπάρχοντα άγγεία του οικισμού, οὔτε ὁμως

και σε άλλες παραστάσεις.

42. Η Ίρις Τζαχίλη χαρακτηρίζει ως ένώτια και τὰ διακοσμητικά θέματα του ὦμου και της κοιλιάς τῶν απεικονιζόμενων μαστοπρόχων, I. Tzachili, Of Earrings, Swallows and Theran Ladies στο A. Bonanno (εκδ.), *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean (First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean. The University of Malta 2-5 September 1985*, 98.

κατακόρυφα τοποθετημένοι μικρότεροι ἐφαπτόμενοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἀνώτερος ἐφάπτεται καὶ μὲ αὐτόν (3689, 3690, 4810, εἰκ. 8).

Σὲ ὅλες ἐπομένως τὶς παραστάσεις ὁ κύκλος, ἓνας ἢ περισσότεροι (σὲ μία περίπτωση σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό), ἀποτελεῖ τὸ μόνον στοιχεῖο πὺν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς διακόσμηση τῶν ἀπεικονιζομένων σκευῶν⁴³. Ἐπὶ πλέον ὁ ὦμος καὶ ἡ κοιλία τοῦ ἀγγείου ἀποδίδονται μὲ κύκλο, μέσα στὸν ὁποῖο σημειώνονται τὰ περιγραφέντα μοτίβα.

Ἀντιστοιχίες / διαφορὲς στὴ διακόσμηση ἀπεικονιζομένων καὶ πραγματικῶν μαστοπρόχων

Κανένα ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ δὲν συναντᾶται ὡς κόσμημα τοῦ ὦμου καὶ τῆς κοιλίας μαστοπρόχου τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ μόνη διακόσμηση πὺν παρουσιάζει σχετικὴ ἀντιστοιχία εἶναι οἱ προαναφερθέντες, σπάνια ἐμφανιζόμενοι, ἐφαπτόμενοι κύκλοι τῶν μαστοπρόχων μὲ κερατοειδῆ ὠτία, ὅμοιοι τῶν ὁποίων καὶ σπάνιοι ἐπίσης ἀπαντοῦν στὰ σκεύη πὺν ἀποκαλοῦνται ἀνθοδοχεῖα, ἀκόσμητα ἢ διακοσμημένα μὲ φυτικὰ θέματα⁴⁴. Σὲ ἐκεῖνα ξεκινοῦν συνήθως ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τῶν ὠτισσῶν λαβῶν ἢ, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ὁ πρῶτος τὶς περιγράφει, εἶναι δύο ἢ τρεῖς καὶ σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα φέρουν ἐγγεγραμμένο σταυρό. Ἐπομένως μόνον οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ τοὺς συνδυασμοὺς συναντῶνται: ὁ (1) (εἰκ. 5γ) καὶ στοὺς δύο τύπους, ἐνῶ ὁ (2) (εἰκ. 7) μόνον στὰ λεγόμενα ἀνθοδοχεῖα. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν ὁμοιότητα, ἡ ἐντύπωση πὺν προκαλεῖ ἡ παρουσία τους στὰ σκεύη τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκεῖνη πὺν δημιουργεῖ ἡ ὑπαρξὴ τους στὶς ἀπεικονιζόμενες μαστοπρόχους. Σ' αὐτὲς σημειώνονται περίπου στὸ κέντρο τοῦ κύκλου πὺν συμβολίζει τὸν ὦμο καὶ τὴν κοιλία, καὶ προβάλλονται ἔντονα, ἐνῶ στὰ ἀληθινὰ σκεύη ἔχουν γραφεῖ στὶς πλευρὲς καὶ διακρίνονται μόνον ἀπὸ τὸ πλάι.

Ὅλες οἱ διακοσμητικὲς παραλλαγὲς πὺν ἀναφέρθηκαν, καὶ ἄλλες ἀκόμη, συναντῶνται στοὺς μεγάλους ἢ μικροὺς μεγέθους στενοπύθμενους πίθους μὲ σωληνωτὴ προχοή κοντὰ στὴ βάση⁴⁵, ἐνῶ δύο ὁμόκεντροι κύκλοι, ἀνάλογοι μὲ τὸν ἀπλὸ κύκλο (παραλλαγή 3), σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐκεῖνον πὺν δηλώνει τὸ σῶμα τῆς μαστοπρόχου (εἰκ. 1γ), καθὼς καὶ ὁ κύκλος μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό, ἀπαντοῦν — ὅχι ὅμως συχνὰ — καὶ σὲ ἄλλα σκεύη⁴⁶. Ἐπὶ πλέον, σὲ μία περίπτωση, δύο κατακόρυφα τοποθετημένοι κύκλοι μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐφάπτονται ἀλλὰ συνδέονται ἐκατέρωθεν μὲ καμπύλη λεπτὴ ταινία, γράφονται μὲ λευκὴ βαφή στὸ σῶμα τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ τρία χελιδόνια πὺν κοσμοῦν τρίτο πρόχειλο πίθο (Δυτικὴ

43. C. Doumas - A. G. Konstantinides, *Pithoi, Size and Symbols*, στὸ *TWA* III 41.

44. S. Marinatos, *Thera* III πίν. 52,1. Γιὰ τὸν χῶρο ὅπου πιθανὸν χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀποθηκεύονται, Μιχαηλίδου ὅ.π. (σημ. 23) 309, 310. Στὴν αἶθουσα τῶν εὗρημάτων τῆς Θήρας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι ἐκτεθειμένα μερικὰ ἀπὸ τὰ σκεύη αὐτά. Πρβ. EM 1007, 1030 (μὲ ἐφαπτόμενους κύκλους), 154, 155 (χωρὶς).

45. Χρ. Ντούμας, Πιθάρια μὲ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ὕψος περιεχόμενό τους ἀπὸ τὴν ΥΜ Ια Θήρα, *Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Νικ. Κοντολέοντος* (Ἀθήνα 1978) 119, εἰκ. 3 (κυρίως ἀρ. 2, 5, 6), σ. 120, εἰκ. 4. Βλ. καὶ Τζαχίλη ὅ.π.

(σημ. 36) 50.

46. Μ. Μαρθάρη, Ἀκρωτήρι, Κεραμικὴ Μεσοελλαδικῆς παράδοσης στὸ στρώμα τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς, *ΑΕ* 1980, 190 εἰκ. 5ζ-η, πίν. 68α, β, δ. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1977, Β, πίν. 206. Ἐπίσης βλ. τὸν χαναναϊκὸ («συριακὸ») πίθο ἀπὸ τὸ Δ 9, 1, Στ. Μαρινάτος, *Θήρα* VII 15, 29-30, πίν. 49β. Στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ συναντῶνται καὶ ἄλλα σημεία. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράσταση δύο τέτοιων πίθων μὲ ὁμόκεντρος κύκλους στὸν ὦμο σὲ κυπριακὴ οἰνοχόη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Ε. Spathari, *Sailing Through Time. The Ship in Greek Art* (Athens 1995) 102 εἰκ. 118.

οίκια, 6)⁴⁷, ἐνῶ σὲ ἄλλο γεφυρόστομο προχυτικό πίθο, διακοσμημένο μὲ βότρυς, κλάδους κριθῆς καὶ ψυχανθοῦς, συναντᾶται ὁ κύκλος μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρὸ ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ ὁποῖου ξεκινοῦν κλάδοι κριθῆς⁴⁸.

Εἶναι ἐπομένως δυσεξήγητη ἡ ἐπιλογή κοσμημάτων γνωστῶν μὲν στὸν οἰκισμό ἀλλὰ μὴ χρησιμοποιουμένων σὲ μαστοπρόχους, τόσο τοῦ τύπου τῆς ἀπεικονιζόμενης παραλλαγῆς, ὅσο καὶ τῶν ὑπολοίπων.

Θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ θέματα αὐτά, ποὺ ἀποκλίνουν ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα διακόσμηση – κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ λαμποῦ, τῆς λαβῆς καὶ τοῦ κάτω ἀπὸ τὴν κοιλία τμήματος τῶν δεδομένων παραστάσεων – χρησιμοποιήθηκαν λόγω τῆς ἀπλότητος τοῦ σχεδίου τους. Ἡ ἱκανότητα ὅμως τοῦ κεραμέα / δημιουργοῦ, ὅπως παρουσιάζεται στὰ ἄλλα φυτικά κοσμήματα τῶν ἀγγείων ἀλλὰ καὶ στὴ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς μαστοπρόχου, φαίνεται ἐπαρκὴς καὶ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ὑπόλοιπης γνωστῆς διακόσμησης τοῦ σκεύους, τὸ ὁποῖο ἐξ ἄλλου θὰ μπορούσε νὰ παραμείνει ἀκόσμητο, ὅπως τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα αὐτά.

Ἡ σημασία τοῦ κύκλου ὡς διακοσμητικοῦ θέματος στὶς ἀπεικονίσεις μαστοπρόχου

Μπορεῖ λοιπὸν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι οἱ παραλλαγές αὐτὲς τοῦ κύκλου ἀποτελοῦσαν σημεῖα ποὺ δήλωναν κάτι συγκεκριμένο. Ἐξ ἄλλου εἶναι φυσικὸ ἡ ἀπουσία τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀπὸ τὰ ἐν χρήσει μοτίβα τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν μαστοπρόχων νὰ δημιουργεῖ, μετὰξὺ ἄλλων, εὐλογες ἀμφιβολίες γιὰ μιὰ ἀπλὴ διακοσμητικὴ χρῆση τους.

Ὁ κύκλος, μὲ τὴ μεγάλη ποικιλία συνδυασμῶν ποὺ ἐμφανίζει, χρησιμοποιήθηκε συχνὰ ὡς διακόσμηση ἀγγείων διαφόρων τύπων ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, τὴν Κρήτη καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ⁴⁹. Ταυτόχρονα ὅμως ἀποτελέσσε καὶ σύμβολο γραφῆς. Οἱ δύο ὁμόκεντροι κύκλοι ἀπαντοῦν στὴν ἱερογλυφικὴ⁵⁰, ἐνῶ ὁ ἀπλὸς κύκλος ἀπέδιδε τὴν ἑκατοντάδα στὴ Γραμμικὴ Α καὶ Β⁵¹, ὅπου ἐπίσης συναντᾶται καὶ τὸ συλλαβόγραμμα Θ (L29, L77, ἀντίστοιχα)⁵². Τὸ συλλαβόγραμμα αὐτὸ συνδέεται καὶ μὲ ἰδεογράμματα ἀγγείων, τόσο τῆς Α⁵³ ὅσο καὶ τῆς Β γραφῆς⁵⁴, καὶ ἀπαντᾶ σὲ νεότερα σκεύη ἀπὸ τὴν Κνωσό, τὴ

47. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο 5201 (Δυτ. οἰκία, 6). Σ' ἓνα ἀκόμη χελιδόνι ὑπάρχουν ἴχνη λευκοῦ κύκλου, ἡ διατήρηση ὅμως δὲν εἶναι καλὴ. Βλ. Tzachili ὁ.π. (σημ. 42) 99, 341 εἰκ. 341, ὅπου παριστάνεται τὸ χελιδόνι, τοῦ ὁποῖου ἡ διακόσμηση δὲν σώζεται ἐπαρκῶς. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1980, πίν. 180α.

48. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο 5350 (Δυτ. οἰκία, 6). Βλ. Τζαχίλη ὁ.π. (σημ. 36) 54. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1980, πίν. 176β, 177 (μέσα στὸν κύκλο, ἐκατέρωθεν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, διακρίνονται στιγμές).

49. Ἐνδεικτικὰ *JHS* Suppl. IV (1904) πίν. VII, 7, XV, 2-4, XVIII, 20-21, XXIV, 15 (Φυλακωπή). Μ. R. Popham κ.ἄ., *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, *BSA* Suppl. 17 (1984) πίν. 72a-b, 77c, d. L. Pernier, *Il palazzo minoico di Festòs I* (Roma 1935) 245 (9), εἰκ. 22. D. Levi,

Festòs e la civiltà minoica, Tavole I* (Roma 1976) πίν. 19a. *MP*, FS 41.

50. Evans ὁ.π. (σημ. 15) 221 (109a).

51. A. Evans, *PM* IV 691 εἰκ. 676, βλ. καὶ 734 εἰκ. 719.

52. Ventris - Chadwick ὁ.π. (σημ. 26) 23, εἰκ. 4,33, 6,41 καὶ 9.

53. P. Carratelli, Le iscrizioni preelleniche di Haghia Triada in Creta e della Grecia peninsulare, *MonAnt* 40, 1965, 481-2, εἰκ. 83 ἄρ. 65, πρβ. καὶ σ. 499 εἰκ. 64 (HT 31). G. Neumann, Zeichengruppen, die die Namen der Gefässe angeben, *Glotta* 39, 1961, 173. L. Godart - J. P. Olivier, Recueil des inscriptions en linéaire A, *ÉtCrét* 21 (1976) 58-59 (HT 31, 3ος στίχος Lc 65),

54. Vandenabeele - Olivier ὁ.π. (σημ. 14) εἰκ. 184, πίν. CXXXIV,2,3:*210 vas + KA.

Ζάκρο, τὰ Χανιά, τὴ Θήβα, τὴν Τίρυνθα καὶ τὶς Μυκῆνες⁵⁵. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ συνδυασμὸς τοῦ L77 μὲ τὸ ἰδεόγραμμα *210 vas τῆς Γραμμικῆς Β⁵⁶ καὶ δύο ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ *210 vas + KA, τοῦ KA-RA-RE-WE τῶν πινακίδων, ὡς χλαρηΦες (ἐλαιοδοχεῖα) καὶ ὡς καρορῦες (ὕδριες)⁵⁷.

Θὰ μπορούσε ἐπομένως νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ Θ ποὺ κοσμεῖ τὴν ἀπεικόνιση τῆς μαστοπρόχου, κατ' ἐξοχὴν κλειστοῦ προχοϊκοῦ ἀγγείου γιὰ ὑγρὸ προϊόν, ἀναφερόταν στὸν τύπο τοῦ ἀγγείου⁵⁸ καὶ προσδιόριζε ἴσως τὸ εἶδος ἢ ἀκόμη καὶ τὴν ποσότητα τοῦ περιεχομένου του⁵⁹.

Παράλληλα πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι μεταξὺ τῶν σημείων ποὺ ἀπαντοῦν ἐπάνω στὰ κυρίως μολύβδινα, κυκλικοῦ σχήματος, σταθμὰ τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, συναντῶνται τὸ σημεῖο + καὶ ὁ κύκλος⁶⁰.

Ὅπως ὁμως διαπιστώνεται στὰ ὑπάρχοντα παραδείγματα, πλὴν τῶν δύο μαστοπρόχων τοῦ ἀγγείου 4849 (εἰκ. 1γ), οἱ κύκλοι εἶναι πάντοτε δύο καὶ ἐφαπτόμενοι, σὶς ἀπεικονίσεις δὲ τῶν σκευῶν 3689, 3690 καὶ 4810 (εἰκ. 8) ἔχουν γραφεῖ μέσα σὲ ἓναν ἀκόμη κύκλο, ὁμόκεντρο μὲ τὸ κυκλικὸ σῶμα τῆς μαστοπρόχου. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ συνδυασμοὺς πού, παρόλο ποὺ μερικὰ στοιχεῖα τοὺς ἀντιστοιχοῦν σὲ σύμβολα γραφῆς ἢ ἄλλου συστήματος, δὲν ἀνταποκρίνονται ὡς συνολικὴ σύνθεση σὲ γνωστὰ σημεῖα⁶¹.

Παρὰ τὶς δυσκολίες αὐτές, καθὼς καὶ τὶς εὐλογες ἀμφιβολίες ποὺ δημιουργοῦνται — κυρίως σὲ σχέση μὲ τὴν ἀπουσία τῶν θεμάτων αὐτῶν σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ σύγχρονα κέντρα, ἀλλὰ

55. Carratelli ὁ.π. (σημ. 53) 495-6, εἰκ. 63, σ. 603-4, εἰκ. 250. Βλ. καὶ A. Evans, *PM* IV 742, εἰκ. 725, 743, ψευδ. ἀμφορεὺς ἀπὸ τὶς Μυκῆνες μὲ ἐγχάρακτο τὸ σημεῖο +, 739 κέ. J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien et leur contexte archéologique*, *SMEA* XIX (1968), κυρίως 215, 224. Anna Sacconi, *Corpus delle iscrizioni vascolari in Lineare B, IncGr* LVII (1974) 179 (KH Z 1), 201. N. Πλάτων - W. C. Brice, *Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου* (Ἀθήναι 1975) 193.

56. Βλ. σημ. 54.

57. G. Neumann, *Weitere mykenische und minoische Gefässnamen*, *Glotta* 39, 1961, 173-5.

58. Ἄν καὶ τὸ μόνο δεδομένο ποὺ ὑπάρχει εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ συλλαβογράμματος L77 τῆς Γραμμικῆς Β καὶ παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ ὑπάρχουν τόσο ἀπὸ τὴν περιορισμένη, πρὸς τὸ παρόν, ἀποκάλυψη Γραμμικῶν Α κειμένων στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου, βλ. Th. G. Palaima, *Linear A in the Cyclades: The Trade and Travel of a Script*, στὸ Ph. Betancourt (ἐκδ.), *Temple University Aegean Symposium* 7, 1982, 16-17, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς γραφές, L. Godart, *Le linéaire A et son environnement*, *SMEA* XX (1979) 28, 34-5, καὶ μὲ ἐλάχιστα βεβαιωμένα κοινὰ συλλαβογράμματα, πρβ. G. Neumann, *Νικύλειον*, *Glotta* 40, 1962, 51-54 (*30), 383-4 (*85).

59. Doumas - Konstantinides ὁ.π. (σημ. 43). Μιχαηλίδου ὁ.π. (σημ. 21) 336. C. Renfrew, *The Emergence of*

Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C. (London 1972) 411-412, εἰκ. 19.2 Πρβ. Ventris - Chadwick ὁ.π. (σημ. 26) 309 (*209 + A). Ἐπίσης βλ. καὶ C. M. Petruso, *Lead Weights from Akrotiri: Preliminary Observations* στὸ *TAW* I 552, ὅπου ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἐνὸς δευτέρου, παράλληλα μὲ τὸ κρητικὸ, μετρικοῦ συστήματος. Ἐπ' αὐτοῦ ἀντίθετα, A. Michailidou, *The Lead Weights from Akrotiri: Archaeological Record* στὸ *TAW* III 417.

60. J. L. Caskey, *Lead Weights from Ayia Irini in Keos*, *Ad* 24, 1969, A, 97, εἰκ. 1, 11, 98, 105. K. M. Petruso, *Reflections on Cycladic and Minoan Metrology and Trade*, στὸ Davis-Cherry 136, πίν. 1. Ὁ ἴδιος ὁ.π. (σημ. 59) 549-550, πίν. II καὶ *Minoan Balance Weights. Marks on Some Minoan Balance Weights and their Interpretation*, *Kadmos* 17, 1978, 27. Βλ. καὶ Michailidou ὁ.π. (σημ. 59) 409 (πιθανὸ μέτρο βάρους σὲ σχῆμα σταυροῦ), 412, εἰκ. 15 δεξιά, σ. 417. Τὸ σημεῖο + ἀπαντᾷ καὶ στὰ γνωστὰ συστήματα γραφῶν, P 112 (L. Godart - J. P. Olivier, *Écriture hiéroglyphique crétoise, ÉtCrét.* 23 (1978) 73 κέ. πίν. 4 καὶ 6), L 22, L 2. (Ἐνδεικτικὰ J. Raison - M. Pope, *Index du linéaire A, IncCr* XLI (1971). Raison ὁ.π. (σημ. 55) 91, πίν. XLVII. Sacconi ὁ.π. (σημ. 55) 71, 78, 82, 87, 158.)

61. Βλ. Raison ὁ.π. (σημ. 55) 209: "La vraisemblance n'est pas la vérité... admette loyalement l'incertitude où nous laisse souvent la situation réellement confuse". Πρβ. αὐτόθι 91-93 (TH Z 859, 861, 862), ὅπου τὰ σημεῖα Φ καὶ Θ δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ γνωστὰ σύμβολα.

και την περιορισμένη χρήση τους σ' αυτόν τον οικισμό —, μπορεί να διατυπωθεί ή γενική υπόθεση ότι τα διακοσμούντα τις απεικονιζόμενες μαστοπρόχους θέματα αποτελούσαν ειδικούς και πιθανόν αποκλειστικούς για τον χώρο συμβολισμούς⁶², οι όποιοι, όπως φαίνεται, χρησιμοποιήθηκαν σποραδικά⁶³.

Ἡ σημασία τῆς παράστασης τῆς μαστοπρόχου

Ταυτόχρονα με την προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν θεμάτων αὐτῶν τίθεται τὸ βασικὸ ἐρώτημα τοῦ λόγου ὑπαρξῆς τῶν — ἐπίσης περιορισμένων ἀριθμητικὰ — ἀπεικονίσεων τῶν μαστοπρόχων στὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα.

Οἱ μαστοπρόχοι, συνδυάζοντας γνωρίσματα γυναικας καὶ πτηνοῦ ποὺ προστίθενται στὴν κοινὴ ἀνὰ τὸ Αἰγαῖο ὑψίλαιμη ραμφόστομη πρόχου⁶⁴ καὶ μεῖς ἰδιότυπα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴ κυκλαδικὴ δημιουργία, ποὺ εἰσάγεται περιορισμένα στὴν Κρήτη καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ⁶⁵. Ὁ τύπος αὐτός, εἰδικότερα ἡ παραλλαγή με κερατοειδῆ ὠτία στὴ βάση τῆς πρόχου, καὶ ὁ ἐπίσης καθ' ὅλα ξεχωριστὸς σίμβλος, ἐπελέγησαν γιὰ ἄγνωστο μέχρι στιγμῆς λόγο μεταξὺ τῆς μεγάλης ποικιλίας τῶν ἀποκαλυφθέντων στὸν οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀγγείων, γιὰ νὰ ἀπεικονιστοῦν σὲ διάφορα σκεύη. Οἱ μαστοπρόχοι αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ διαφόρους χώρους, ὅπου ὅμως τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα δὲν ἐπαρκοῦν, τουλάχιστον στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἐρευνας, γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση κάποιας ἰδιαίτερης χρήσης τους⁶⁶. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἔξι ὑπὸ ἐξέταση ἀγγεῖα, σκεύη μεταφορᾶς καὶ ἀποθήκευσης, πρόχους καὶ πιθαμοφορεῖς, χωρὶς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ, δύο ἀπὸ τὰ ὅποια, τελείως διαφορετικοῦ μεταξὺ τους χαρακτήρα, ἡ ἑλλιπὴς μαστοπρόχους 4849 καὶ ὁ πίθος 4810, ἀνευρέθηκαν στὸ δωμάτιο 11 τῆς Ξεστῆς 3 : τὸ πρῶτο «κάτω ἀπὸ συστάδα κυαθίων καὶ πτηνόμορφη πρόχου», στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ δωματίου ἀπ' ὅπου προῆλθαν καὶ δύο εἰσηγμένες τρίωτες πρόχοι διακοσμημένες με ὀκτώσχημες ἀσπίδες⁶⁷, καὶ τοῦ δευτέρου, προερχόμενου ἀπὸ τὸν ὄροφο, τὰ ὄστρακα διάσπαρτα κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου⁶⁸. Ἀπὸ τὸν χώρο αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα δωμάτια τῆς Ξεστῆς, προῆλθαν πολλὲς μαστοπρόχοι⁶⁹ διαφόρων τύπων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ

62. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀπεικονιζόμενες μαστοπρόχους φαίνεται νὰ ἔχουν ζωγραφιστεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι.

63. Πρβ. σημ. 45.

64. Ἱρις Τζαχίλη, Τὰ σκουλαρίκια τῆς θεᾶς τῆς Κύπρου καὶ οἱ μαστοπρόχοι τῆς Θήρας, *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία 1985*, I 391-2, ἐπίσης ἡ ἴδια ὁ.π. (σημ. 42) 98.

65. Ἐνδεικτικὰ, G. Cadogan, *Cycladic Jugs at Pyrgos* στὸ MacGillivray - Barber 162-3. C. Zerner, *Ceramics and Ceremony: Pottery and Burial from Lerna* στὸ R. Haegg - G. Nordquist (ἐκδ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid (Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988, OpAth XL (Stockholm 1990) 31 εἰκ. 44, 33, με παρά-*

σταση Ψ (P 30, L 55/57) ἡ πρόκειται γιὰ συλλαβόγραμμα τῆς Γραμμικῆς Β (L 26). Raison ὁ.π. (σημ. 55) 110-3 τρεῖς ἐπαναλαμβανόμενο, σὲ κατακόρυφη διάταξη μεταξὺ τῶν μαστῶν μέχρι περίπου τῆς βάσης.

66. Πρβ. Μιχαηλίδου ὁ.π. (σημ. 23) 273. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν συνήθως σκεύη ὀρόφου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τῆς Οἰκίας Γυναικῶν καὶ τῆς Ξεστῆς 3, αὐτόθι 127, 184, 300.

67. Πρόκειται γιὰ τίς (Ἀποθ. κεραμ. Ἀκρωτ.) 4782 καὶ 4783, Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ 1979*, 263, πίν. 159α.

68. Ἡμερ. 32, 1979. Γιὰ τὴν ἄδεια νὰ συμβουλευθῶ τὰ ἀνασκαφικὰ ἡμερολόγια εὐχαριστῶ καὶ πάλι τὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς καθηγητὴ κ. Χρ. Ντούμα.

69. Μιχαηλίδου ὁ.π. (σημ. 23) 339.

ἀρκετὲς τῆς ἀπεικονιζόμενης παραλλαγῆς. Στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ ἀνωγείου τοῦ δωματίου 4 τῆς ἴδιας Ξεστῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ ὀφθαλμοπρόχους 3689, μὲ «πιθοειδὲς καὶ πρόχου ἢ ἀμφορέα καὶ τινα μικρὰ ἀγγεῖα ἐξ ὧν δύο γραπτὰ». Ὁ πίθος 1837 βρέθηκε στὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ δωματίου 16 τοῦ συγκροτήματος Δ, ἀπ' ὅπου προῆλθαν διαφόρων σχημάτων καὶ χρήσεων ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μαστοπρόχοι, καθὼς καὶ ποικίλα ἄλλα ἀντικείμενα. Πὰ τὶς ὀφθαλμοπρόχους 3690 καὶ 1513 οἱ σχετικὲς πληροφορίες εἶναι περισσότερες συνοπτικῆς⁷⁰.

Ἐπομένως, ὅπως φαίνεται, τὰ σχετικὰ μὲ τὸν χώρο ἀνέυρεσης καὶ τὰ συναποκαλυφθέντα σκεύη στοιχεῖα δὲν παρέχουν πρὸς τὸ παρὸν δυνατότητα ἐρμηνείας τῆς χρήσης τῶν ἀπεικονίσεων αὐτῶν στὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα.

Οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὰ πέντε ἀπὸ τὰ σκεύη αὐτά, περιλαμβάνουν, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀποκλειστικὰ φυτικὰ κοσμήματα, ὅπως: α) Τὸ ἀγαπητὸ καὶ ἰδιαίτερα συνηθισμένο θέμα τῶν κλάδων ψυχανθοῦς. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ παραστάσεις λαθύρου, στὶς ὁποῖες, πλὴν ἐκείνης τῆς ὀφθαλμοπρόχου 1513, ἀπεικονίζεται ὁ λοβὸς μὲ ὑπερτονισμένα τὰ σέπαλα⁷¹. Στὶς παραστάσεις τῆς μαστοπρόχου 4849 καὶ σὲ μία περίπτωση στὸν πίθο 1837, στὸ σημεῖο ὅπου φαίνεται νὰ ἐκφύονται οἱ κλάδοι αὐτοὶ παρατηροῦνται λογχοειδῆ φύλλα, τὰ ὁποῖα ὅμως προσιδιάζουν σὲ ἄλλα εἶδη φυτῶν⁷². β) Ὁ φυλλοφόρος κλάδος, πάντοτε ὑπὸ μορφὴ στεφάνης⁷³. Τὸ παριστανόμενο φυτὸ, τοῦ ὁποῖου τὰ φύλλα ἀπεικονίζονται ἀποστρωγ-γυλευμένα καὶ τοποθετημένα κατὰ ζεύγη, μπορεῖ νὰ ἀνῆκε σὲ ἐλιά ἢ μυρτιά, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ φύλλα εἶναι καὶ ἀποδίδονται ὀξυκατάληκτα⁷⁴. γ) Ὁ βότρυς.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ μοτίβα αὐτά, ποὺ συνυπάρχει στὴν ὀφθαλμοπρόχου 3690 καὶ στὸν πίθο 1837 μὲ τὸν φυλλοφόρο κλάδο, συναντᾶται συχνὰ σὲ διαφόρους τύπους ἀγγείων τοῦ οἰκισμοῦ καὶ συνδυάζεται μὲ ἄλλα φυτικὰ θέματα, βότρους, κλάδους κριθῆς, μυρτιάς καὶ καλαμοειδῆ⁷⁵, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν φυτικῶν παραστάσεων ὡς διακοσμη-

70. Ἀπὸ τὸν χώρο Δ9, 1 προῆλθαν κυάθια, στὴ βάση ἀρκετῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε σημειωθεῖ ὁ σταυρὸς. Sp. Marinatos, *Thera* VII πίν. 19. Τὸ νόημα ὅμως ἔχει τὸ σημεῖο αὐτὸ ποὺ ἀπαντᾶ συχνὰ τόσο στὸν πυθμένα ὅσο καὶ στὴ βάση ἀνοικτῶν ἀγγείων (πρβ. ἐνδεικτικὰ *JHS* Suppl. IV (1904) πίν. XXVI, 7-11, XXIX, 10-12), συναντᾶται δὲ καὶ εὐρύτερα στὸν χώρο καὶ στὸν χρόνον, καθὼς καὶ σὲ ποικίλους τύπους ἀγγείων; (Πρβ. T. Mitford, *The Cypro-minoan Inscriptions of Old Paphos*, *Kadmos* 10, 1971, 88 εἰκ. 1 πίν. I καὶ II, βλ. καὶ σ. 94 εἰκ. 3. J. Crouwel, *Potmarks on Gray Minyan Ware*, *Kadmos* 12, 1973, 102-8. H. Doehl, *Bronzezeitliche Graffiti aus Tiryns*, I. Vor dem Brand eingeritzte Zeichen, *Kadmos* 17, 1978, 115-150).

71. Πρβ. A. Evans, *PM* II 2, εἰκ. 275 (L), 276 (h), 277. M. Möbius, *Pflanzenbilder der minoischen Kunst in botanischer Betrachtung*, *JdI* 48, 1933, 23, εἰκ. 14C, βλ. καὶ D, E, 23-24. Ἐπίσης Τζαχίλη ὁ.π. (σημ. 36) 52.

72. Ὅπως οἱ ἱριδες. Ἀνάλογα λογχοειδῆ φύλλα συνδυάζονται στὴ θηραϊκὴ ἀγγειογραφία μὲ κλάδους κριθῆς, κρόκους καὶ κρίνα.

73. Πρβ. P. Warren, *The Fresko of the Garland from the Knossos*, *BCH* Suppl. XI (1985) 204, 206-7, πρβ. καὶ 194-6 (Garland 4, ὅπου ὅμως ὁ στέφανος ἀποδίδεται μὲ κλειστὸ κύκλο).

74. Möbius ὁ.π. (σημ. 71) 31, εἰκ. A, γιὰ τὴν ἐλιά 13, εἰκ. 7(c), γιὰ τὴ μυρτιά 12, εἰκ. 6 (G). A. Evans, *PM* II 2, εἰκ. 280-284 (ἐλιά), *PM* II 1, εἰκ. 54 (μυρτιά). Πρβ. *JHS* Suppl. IV (1904) πίν. XXVIII, 10. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1976, Β, πίν. 203 (ἀμφορέας μὲ κλαδιὰ ἐλιάς, διὰ λευκοῦ σὲ σκοτεινὸ βάθος, Δυτ. Οἰκία, 5). Sp. Marinatos, *Thera* V πίν. 59a (μυρτιά μὲ κλάδους ψυχανθοῦς). Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1980, πίν. 180a (τοιχογραφία κροκοσυλλεκτριῶν μὲ παράσταση μυρτιάς). Ἐπίσης βλ. J. Melena, *Olive Oil and Other Sorts of Oil in the Mycenaean Tablets*, *Minos* 18, 1983, 98.

75. Sp. Marinatos, *Thera* II πίν. E,3 (μὲ καλαμοειδῆ), V πίν. 59a (μὲ φύλλα μυρτιάς), VI πίν. 79a (μὲ βότρους). Marthari ὁ.π. (σημ. 35) 375 εἰκ. 24 (μὲ κλάδους κριθῆς), εἰκ. 26 (μὲ βότρους καὶ καλαμοειδῆ). Βλ. καὶ σημ. 48 (μὲ βότρους καὶ κλάδους κριθῆς).

τικῶν⁷⁶. Ἀντίθετα, ὁ φυλλοφόρος κλάδος τοῦ προαναφερθέντος τύπου, πού συναντᾶται στὴν Κρήτη καὶ ἀργότερα, σὲ περισσότερο σχηματοποιημένη μορφή, στὴ μυκηναϊκὴ κεραμική⁷⁷, ἀπαντᾷ συγκριτικὰ σπανιότερα στὸ θεματολόγιο τοῦ Ἀκρωτηρίου⁷⁸.

Ὅπως λοιπὸν φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη διακόσμηση τῶν ἀγγείων αὐτῶν, ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ τοποθέτηση τῶν κλάδων τῶν δύο πρώτων φυτικῶν θεμάτων, (α) καὶ (β), κυρίως τοῦ δευτέρου, ὡς στεφάνης/πλαισίου στὴν παράσταση τῆς μαστοπρόχου, σύνθεση πού συναντᾶται ἀποκλειστικὰ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς καὶ συνδέεται μόνο μὲ τὴ συγκεκριμένη ἀπεικόνιση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν φαίνεται νὰ ἀποδίδεται στὸ σκεῦος πού προβάλλεται ξεχωριστὴ σημασία καὶ πιθανὸν τονίζεται κάποιος ἰδιαίτερος, συμβολικὸς χαρακτήρας⁷⁹, πού θὰ εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὴν παράστασή του.

Τὶς πλησιέστερες πρὸς τὶς ἀπεικονίσεις αὐτὲς παραστάσεις ἀποτελοῦν οἱ ὑψίλαιμες ραμφόστομες πρόχοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ Σαχημὴ λαβὴ καὶ συχνὰ κωνικὴ βάση, στὶς σύγχρονες κυρίως «ταλισμανικὲς» σφραγίδες, συνήθως ἀπὸ τὴν Κρήτη⁸⁰. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι μὲ τὶς πρόχους αὐτὲς ἀπαντοῦν πολὺ συχνὰ φυτικὰ θέματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ κατακόρυφα ἢ λοξὰ πρὸς τὸ ἀπεικονιζόμενο ἀγγεῖο τοποθετημένος φυλλοφόρος κλάδος⁸¹, σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀνάλογου τύπου μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὁ ὁποῖος συναντᾶται ἐπίσης καὶ μεταξὺ τῶν ἰδεογραμμάτων τῆς ἱερογλυφικῆς καὶ τῆς Γραμμικῆς Α (L 92)⁸².

Ὅπως προκύπτει λοιπὸν καὶ ἀπὸ τὴ συνήθως περιοπτη θέση τῆς στὴ σύνταξη τῆς διακόσμησης καὶ τὴ χρήση τῆς στεφάνης/πλαισίου, ἡ παράσταση τῆς μαστοπρόχου φαίνεται ὅτι δὲν ἀποτελοῦσε ἀπλὸ διακοσμητικὸ θέμα τῆς εἰκονιστικῆς κεραμικῆς τῆς περιοχῆς. Εἶναι πιθανόν, ὅπως καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ σίμβλου, νὰ ἐντασσόταν σὲ ἓνα σύστημα συμβολισμῶν, πού περιορισμένα καὶ ἀποκλειστικὰ χρησιμοποιόταν στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ δὴλωνε τὴν ἐνδεχόμενη λειτουργικὴ σχέση τοῦ διακοσμημένου κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ σκεύους μὲ τὴ μαστοπρόχου μὲ κερατοειδῆ ὠτία⁸³, τῆς ὁποίας τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο, ὡς πρὸς τὸ εἶδος καὶ πιθανόν τὴν ποσότητα⁸⁴, ὑποδεικνυόταν μὲ τοὺς διαφόρους συνδυασμοὺς τοῦ κύκλου πού θὰ ἀνῆκαν ἐπίσης στὸ ἴδιο σύστημα.

Κατὰ τὴν προσπάθεια προσέγγισης καὶ ἐρμηνείας τοῦ θέματος τῆς παράστασης αὐτῆς δημιουργήθηκαν ποικίλα καὶ εὐλόγα ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀπεικόνιση αὐτὴ καθ' ἑαυτή, τὴν ἐπιλογή τῆς συγκεκριμένης παραλλαγῆς, τὸ νόημα τῶν συνδυασμῶν τοῦ κύκλου, τὴ

76. Marthari ὁ.π. 377. Βλ. καὶ Τζαχίλη ὁ.π. (σημ. 36) 54.

77. *MP FS* 64 (23, *YE IIA*, 24, *YE IIB*). Πρβ. εἰσηγμένους κυάθους μὲ ἀνάλογη διακόσμηση ἀπὸ τὸν χῶρο Δ9, 1. *Sp. Marinatos, Thera VII* πίν. 48 καὶ 50.

78. Σὲ διαφόρους τύπους ἀγγείων, κυάθους, ἀνθοδοχεῖα, πρόχους, κ.ἄ., εἴτε αὐτοτελῶς εἴτε μὲ ἄλλα φυτικὰ θέματα.

79. *Sp. Marinatos, Thera V* 30 "...it is possibly not without significance".

80. Onassoglou ὁ.π. (σημ. 20) 1 κέ., 13 κέ. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ παρουσία κύκλου μέσα στὸ κυκλικὸ παραστανόμενο σῶμα τοῦ σκεύους καὶ ὁμόκεντρου πρὸς αὐτό, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται σὲ

τεχνικοὺς λόγους, αὐτόθι 180 κέ.

81. Αὐτόθι 13, 21, πρβ. πίν. V-IX.

82. Evans ὁ.π. (σημ. 15) 217, 97 e, g καὶ 219-220, 101, 102, κυρίως a, καὶ *PM IV* εἰκ. 701 a. J. Raison - M. Pope, *Index du linéaire A, IncGr XLI* (1971) L 50-92.

83. Πρβ. A. Evans, *PM IV* 730, εἰκ. 712, σ. 732, εἰκ. 713. Ἐπίσης βλ. τὸ ἰδεόγραμμα *226 vas, ὅπου ἡ πρόχους ἀπεικονίζεται σὲ ὁμάδα ἀγγείων Vandenabeele - Olivier ὁ.π. (σημ. 14) εἰκ. 187, 188 καὶ πίν. CXXXVI, 1 (ραμφόστομη, *303 vas), 2 (ἀπλή). Ντούμας ὁ.π. (σημ. 45) 119.

84. Βλ. Dumas - Konstantinides ὁ.π. (σημ. 43) 43. D. Was, *The Land-Tenure Texts from Hagia Triada I, Kadmos* 17, 1978, 16 κέ.

σχέση τους μὲ τοὺς ἐφαπτομένους κύκλους τῶν μαστοπρόχων καὶ τῶν ἀνθοδοχείων, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅμοια ἢ παρεμφερῆ μοτίβα ἄλλων ἀγγείων καὶ τῇ διάκρισὶ τους ἀπὸ διακοσμητικὰ θέματα. Τὸ πρόβλημα ἐμφανίζεται πολὺπλευρο καὶ ἐλλείπει ἐπαρκῶν δεδομένων δυσεξήγητο σὲ πολλὰ σημεῖα, μὲ ἀποτέλεσμα τῇ διατύπωση μόνον ὀρισμένων ὑποθέσεων. Ἡ λύση πρέπει νὰ ἀναμένεται ἀπὸ νέα εὐρήματα τόσο (κυρίως) ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ σύγχρονα κέντρα τοῦ Αἰγαίου ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ τροφοδοτήσουν τὴν ἔρευνα μὲ σαφὴ στοιχεῖα καὶ νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀσφαλὴ συμπεράσματα.

ΝΑΓΙΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ – ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

CMS: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*.

Davis - Cherry: J. L. Davis - J. F. Cherry (ἐκδ.), *Papers in Cycladic Prehistory* (Los Angeles 1979).

MacGillivray - Barber: J. A. MacGillivray - R. L. N. Barber (ἐκδ.), *The Prehistoric Cyclades* (Edinburgh 1984).

MP: A. Furumark, *Mycenaean Pottery, I. Analysis and Classification* (Stockholm 1972).

Pictorial Vase Painting: E. Vermeule - V. Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting* (Cambridge, Mass. - London 1982).

TAW I: Chr. Doulas (ἐκδ.), *Thera and the Aegean World I*,

Papers presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978 (London 1978).

TAW II: Chr. Doulas (ἐκδ.), *Thera and the Aegean World II, Papers and Proceedings of the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978* (London 1980).

TAW III: D. A. Hardy, C. G. Doulas, J. A. Sakellarakis, P. M. Warren (ἐκδ.), *Thera and the Aegean World III, Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989* (London 1990).

ΤΑ ΠΟΙΚΙΛΑ ΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΘΗΡΑ·Ι·ΚΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΟΓΝΩΣΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Η τεχνολογία αποτελεί έναν σημαντικό τομέα της δραστηριότητας των ανθρώπων, που δείχνει την εύρηματικότητα, δεκτικότητα και δημιουργικότητά τους, καθώς και το βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο της κοινωνίας τους. Είναι ένας τομέας στον οποίο σωστά δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση κατά τις τελευταίες δεκαετίες της αρχαιολογικής έρευνας, κυρίως όσον αφορά τους προϊστορικούς πολιτισμούς του Αιγαίου.

Η γνώση για τον πολύπλευρο αυτόν τομέα σε ιδανικές συνθήκες έρευνας άντλείται άμεσα από τα εύρηματα-τεχνουργήματα, τις πρώτες ύλες (πυρήνες, κατάλοιπα έπεξεργασίας, σκωρίες κλπ.), τα εργαλεία και τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις, και έμμεσα από τις γραπτές πηγές και τις παραστατικές τέχνες. Όμως συνηθέστερα τα πεδία της έρευνας περιορίζονται σε μεγάλο βαθμό, είτε από τύχη είτε εκ των πραγμάτων (π.χ. βαθμός διατήρησης, ύλη, κλιματολογικές συνθήκες), με αποτέλεσμα οι πληροφορίες που παρέχονται να είναι μονομερείς¹.

Ός προς το πεδίο έρευνας της άμεσης πληροφόρησης θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα προϊόντα, αλλά και τα σχετικά εργαλεία πολλών τεχνών, ήταν κατασκευασμένα από οργανική ύλη (ξύλο, ζωικές ή φυτικές ίνες, δέρμα), γεγονός που συνδυαζόμενο με τις κλιματολογικές συνθήκες του αιγαιακού χώρου είχε ως αποτέλεσμα τη σχεδόν ολοκληρωτική έξαφάνισή τους. Τέτοιες τέχνες είναι ή ύφαντική, ή ξυλογλυπτική, ή καλαθοπλεκτική, ή ναυπηγική. Αλλά και στις τέχνες που χρησιμοποιούνται ανόργανες πρώτες ύλες (μέταλλο, λίθος) τα προϊόντα δεν βρίσκονται πάντα σε καλή κατάσταση, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για έργα της μικροτεχνίας (π.χ. κοσμήματα) ή είναι εξαιρετικά λεπτεπίλεπτα (π.χ. αντικείμενα από φύλλο μετάλλου). Επίσης τα προϊόντα από πολύτιμες ύλες, ύψηλης τεχνολογίας και αισθητικής, είναι ολιγάριθμα ακριβώς έπειδή ήταν σπάνια, για τους ίδιους περίπου λόγους, και κατά την αρχαιότητα. Τέλος τα εργαστήρια συνήθως έντοπίζονται ή ανιχνεύονται έμμεσα από κατάλοιπα έπεξεργασίας και σε σπάνιες περιπτώσεις από εγκαταστάσεις².

Ευχαριστώ τον διευθυντή της ανασκαφής Άκρωτηρίου καθηγητή κ. Χρήστο Ντούμα για την άδεια μελέτης των τοιχογραφιών της Θήρας.

Έκτος από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι έξης:

TAW I-II: *Thera and the Aegean World, Proceedings of the Second International Scientific Congress I, Santorini, Greece 1978* I-II (έκδ. Ch. Doumas).

TAW III: *Thera and the Aegean World, Proceedings of the Third International Congress I, Santorini, Greece 1989* I-III (έκδ. D. Hardy).

TH I-VII: S. Marinatos, *Excavations at Akrotiri, Thera, 1967-1973* I-VII (1968-1974).

1. Σχετικά βλ. Henry Hodges, *Technology in the Ancient World* (Norwich 1970) 1-7.

2. Όστόσο βρέθηκαν ποικίλες εργαστηριακές εγκα-

Ἀναμφισβήτητα ἓνα μέρος ἀπὸ τὶς χαμένες πληροφορίες μπορεῖ νὰ ἀναπληρωθεῖ ἔμμεσα ἀπὸ ποικίλες πηγές, ἐνίοτε ἐντελῶς ἄσχετες πρὸς τὴν ἐκάστοτε τέχνη πὺ ἐρευνᾶται. Τέτοιες πηγές εἶναι οἱ γραπτές, ὅταν φυσικά αὐτὲς ὑπάρχουν, τὰ ἀποτυπώματα φθαρτῶν προϊόντων σὲ ἄλλα, καὶ οἱ παραστατικὲς τέχνες, ἡ γλυπτική, ἡ ζωγραφική, ἡ σφραγιδογλυφία. Αὐτὸν τὸν ἔμμεσο τρόπο ἀντλήσης πληροφοριῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν πρῶτο, θὰ χρησιμοποιοῦμε στὴν παροῦσα μελέτη ἔχοντας ὡς κύρια πηγή τὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες (ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ/ΥΕ Ι).

Οἱ θηραϊκὲς τοιχογραφίες κατ' ἀρχὴν καταδεικνύουν τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς στὴν πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου, παρὰλληλα ὅμως ἀποτελοῦν, λόγω τῆς ἰδιαίτερα καλῆς τους διατήρησης, ἀλλὰ καὶ τοῦ σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους πὺ συνηθίζεται, μία πλούσια πηγή πληροφοριῶν γιὰ πολλοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τοῦ προϊστορικοῦ Θηραίου κατὰ τὶς ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ/ΥΕ Ι περιόδους, γιὰ τοὺς ὁποίους εἴτε δὲν ὑπάρχουν ἄλλες μαρτυρίες εἴτε οἱ ἐνδείξεις ἢ οἱ πληροφορίες εἶναι περιορισμένες. Σὲ παλαιότερες μελέτες μας ἀσχοληθήκαμε μὲ τὴν ὑφαντική³, τὴν κοσμηματοποιία⁴, τὴ ναυπηγική, τὴν ξυλογλυπτική καὶ τὴν οἰκοδομική τέχνη⁵, ὅπως παρουσιάζονται στὴ θηραϊκὴ ζωγραφική. Ἐδῶ σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ὁλοκληρώσουμε αὐτὸν τὸν κύκλο ἔρευνας, μὲ μιὰ συμβολὴ στὴν τεχνογνωσία τῆς Μέσης καὶ Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν οἱ πληροφορίες πὺ ἀφοροῦν τέσσερις ἄλλους κλάδους τῆς τεχνολογίας: τὴν καλαθοπλεκτική, τὴν κεραμική, τὴ λιθοτεχνία καὶ τὴ μεταλλοτεχνία. Οἱ τέχνες αὐτὲς ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ μιὰ σειρά ποικίλων ἀντικειμένων πὺ ὅμως ἔχουν ἓνα βασικὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ: εἶναι κινητὰ σκεύη.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σκεύη αὐτὰ παριστάνονται σὲ συνθέσεις ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ ἀνθρώπινες μορφὲς στὴν ἐκτέλεση κάποιας πράξης, συχνὰ θρησκευτικῆς, ὅπως ἄλλωστε συνηθίζεται στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφική⁶ καὶ μόνον οἱ δύο πιθανοί Λ1 καὶ Λ2 (βλ. παρα-

ταστάσεις πὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ μέχρι τὴν Ὑστερη Χαλκοκρατία. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε: Τὸν νεολιθικὸ κεραμικὸ κλίβανο τῆς Ὀλύνθου, G. Mylonas, *Excavations at Olynthus*, I. *The Neolithic Settlement* (1929) 12-18 εἰκ. 10-17. Τοὺς κεραμικοὺς κλιβάνους τῆς Χαλκοκρατίας πὺ βρέθηκαν: στὸν Ἄγ. Μάμαντα, A. M. Woodward, *Archaeology in Greece* 1927-28, *JHS* 48, 1928, 186· στὴ Θήβα: Ἄ. Κεραμόπουλος, Ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάδμου ἐν Θήβαις, *ΠΑΕ* 1911, 148-149, *ΑΕ* 1909, 62. Ἡ οἰκία τοῦ Κάδμου, στὸ Μπερμπάτι, Åke Åkeström, *Berbat 2: Pictorial Pottery* (1987) 69· στὴν Τίρυνθα, H. Dragendorff, *Tiryns*, *AM* 1913, 338 κέ. Πὰ ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας ἐλεφαντόδοντου Ἰω. Σακελλαράκης, *Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια* (1979) 16-44. Πὰ ἐργαστήρια φαγεντιανῆς K. Foster, *Aegean Faience of the Bronze Age* (1979) 59-60, N. Πλάτων, *Ζάκρος* (1971) 218. Πὰ ἐργαστήρια στὶς Κυκλάδες R. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* 106-112. Πὰ ἐπεξεργασία μετάλλων Z. A. Gale - A. Papastamati - O. Hatjjanastasiou - S. MacGillivray, *An Early Bronze Age Copper Smelting Site on the Aegean Island of Kythnos*, στὸ J. Ellis-Jones (ἐκδ.), *Proceedings of the British School at Athens Centenary Conference: Ancient Mining and Metallurgy*,

Bangor, March 1986 (1988). G. A. Wagner - G. Weisgerber, *Silber Blei und Gold auf Siphnos* (1985).

3. Χρ. Τελεβάντου, Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, *ΑΕ* 1982, 113-135.

4. Ἡ ἴδια, Κοσμήματα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Θήρα, *ΑΕ* 1984, 14-54.

5. Ἡ ἴδια, *Ἀκρωτηρι Θήρας: Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (1994) 148, 264-288.

6. Ἐνδεικτικά: α) Τοιχογραφία τῆς «ἐρῆς κοινωρίας», Κνωσός, οἱ μορφὲς χρησιμοποιοῦν ὠχροκίτρινες ὑψίποδες κύλικες, *PM* IV 379 κέ., εἰκ. 318-319, 323-325, πίν. XXXI. Ν. Πλάτων, Ἡ τοιχογραφία τῆς προσφορᾶς σπονδῶν, *ΚρητΧρον* 13, 1959, 319-345, εἰκ. 1-2. Sara Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (1990) ἀρ. 26, σ. 84, 95, 100, 103, 149, 181, πίν. 44. β) Ρυτοφόρος, τοιχογραφία πομπῆς Κνωσοῦ, ἡ μορφή μεταφέρει μεγάλο κωνικὸ ρυτό, *PM* II 704 κέ. εἰκ. 443, πίν. XII. Immerwahr ὁ.π. ἀρ. 22, σ. 53, 84, 88-90, 109, 114, 118, 135, 162, 164, 166, 175, πίν. 38-40. γ) Τοιχογραφία πομπῆς, Κνωσός, ἡ ἀνδρική μορφή ἀρ. 20 μεταφέρει ἀγγεῖο (σώζεται τὸ κάτω μέρος), ὠχροκίτρινο μὲ βάση κυανή, κοσμημένη μὲ τρέχουσα σπείρα, *PM* II, 2, 719 κέ., πίν. XXVII, εἰκ. 450, Immerwahr ὁ.π. δ) Μικρογραφικὴ πομπή Ἄγ. Τριάδας, ἀνδρική καὶ γυναικεία μορφή μεταφέρει

κάτω σ. 144) ἀποτελοῦν, μαζί μὲ τὰ κόκκινα κρίνα ποὺ περιέχουν, τὸ θέμα τῆς παράστασης⁷. Ἀμέσως παρακάτω παρουσιάζονται σὲ τέσσερις ὁμάδες ἀνάλογα μὲ τὴν τέχνη μὲ τὴν ὁποία θεωρήσαμε ὅτι θὰ εἶχαν κατασκευαστεῖ τὰ πρότυπά τους. Στὴν πρώτη ὁμάδα συμπεριλαμβάνονται τὰ πλεκτὰ σκεύη, στὴ δεύτερη, τὴν τρίτη καὶ τὴν τέταρτη τὰ λίθινα, τὰ κεραμικά καὶ τὰ μετάλλινα ἀντίστοιχα.

Α. ΚΑΛΑΘΟΠΛΕΚΤΙΚΗ

Στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες καὶ συγκεκριμένα στὸ σύνολο τῶν κροκοσυλλεκτριῶν ἀπὸ τὰ δωμάτια 3 καὶ 3β στὸν ὄροφο τῆς Ξεστῆς 3, ἀπεικονίζονται ἕξι (Π1-Π6) πλεκτὰ ἀνοικτὰ σκεύη, καλάθια καὶ κάνιστρα, πλήρη κρόκων, εἴτε μὲ ὁλόκληρο τὸ ἄνθος (τύπος Α: Π1-Π4, Β:Π5) εἴτε μόνο μὲ τοὺς στήμονές του (τύπος Γ:Π6).

Τὰ καλάθια Π1-Π4 (εἰκ. 1-3), ὅλα περίπου τοῦ ἴδιου μεγέθους, εἶναι τραπεζιόσχημα μὲ τὴ στενὴ πλευρὰ ὡς βάση (πυθμένα). Ὑπάρχουν πέντε ὀριζόντιες ταινίες σὲ κανονικά διαστήματα, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δύο ἀκραῖες ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸ χεῖλος καὶ τὸν πυθμένα τοῦ καλαθιοῦ. Οἱ ταινίες αὐτὲς ἔχουν καμπύλα τὰ ἄκρα, ἐξέχουν ἀπὸ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ σκεύους καὶ εἶναι βαμμένες μὲ τρία χρώματα σὲ ἐναλλαγή: ὠχροκίτρινο, μαῦρο καὶ κόκκινο. Στὴν ἐπιφάνεια ἀνάμεσα στὶς ταινίες αὐτὲς δηλώνεται ἡ πλέξη μὲ λεπτὲς λοξὲς γραμμὲς, κόκκινες καὶ ὠχροκίτρινες. Εἶναι πολὺ ἀραιὴ καὶ ἀρκετὰ ἀπλή: σὲ κανονικά διαστήματα ἐπαναλαμβάνονται ὁμάδες τριῶν μαύρων γραμμῶν, ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ δεξιὰ (τοῦ θεατῆ) καὶ συμπλέκονται στὶς ἄκρες τους μὲ ἀντίστοιχες ὁμάδες κόκκινων γραμμῶν, ποὺ κλίνουν ἀντίθετα. Ἡ λαβὴ τοῦ καλαθιοῦ, μιὰ μεγάλη καμπύλη, ἐπίσης τριχρωμὴ, ταινία, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ χεῖλος, στὰ δὲ σημεῖα ἔνωσης ὑπάρχει κόμβος ποὺ γράφεται μὲ κόκκινη γραμμὴ.

Π1 Καλάθι, ὕψ. μὲ τὴ λαβὴ 0.20 μ., τὸ σῶμα 0.12 μ. Τοιχογραφικὸ σύνολο κροκοσυλλεκτριῶν, βόρειος τοῖχος⁸. Τὸ κρατὰ ἢ κοκκινομάλλα μορφή (εἰκ. 1).

Π2 Καλάθι. Τοιχογραφικὸ σύνολο κροκοσυλλεκτριῶν, ἀνατολικὸς τοῖχος⁹. Τὸ κρατὰ ἢ νεαρὴ μορφή στὰ ἀριστερά (εἰκ. 2).

Π3 Καλάθι. Τοιχογραφικὸ σύνολο κροκοσυλλεκτριῶν, ἀνατολικὸς τοῖχος¹⁰. Δεξιὰ τῆς κυανοκέφαλῆς μορφῆς. Ἰδιαίτερα φθαρμένο (εἰκ. 3).

Π4 Καλάθι. Τοιχογραφικὸ σύνολο κροκοσυλλεκτριῶν, βόρειος τοῖχος¹¹. Ἡ νεαρὴ κροκοσυλλέκτρια στὰ ἀριστερά ἀδειάζει τὸ περιεχόμενό του (ἄνθη) σὲ

ρουν ἀπὸ ἓναν κάδο, R. Paribeni, *Il Sarcophago dipinto di Hagia Triada*, *MonAnt* XIX, 1908, 68, εἰκ. 21-23. Ch. R. Long, *The Ayia Triadha Sarcophagus*, *SIMA* XLI (1974) 21, 36, εἰκ. 43. Immerwahr ὁ.π. ἀρ. 3, σ. 101, 102, 181. ε) Σαρκοφάγος Ἁγ. Τριάδας, χρησιμοποιοῦνται κάδοι, κάνιστρο καὶ πρόχοι, Paribeni ὁ.π. 19 κέ., πίν. I-II, Immerwahr ὁ.π. ἀρ. A.T. 2, σ. 16, 18, 19, 89, 100-102, 109, 114, 122, 144, 158, 164, 181, πίν. 50-53.

7. Στὴν τοιχογραφία τῆς Ἀμνισοῦ μὲ τὰ κόκκινα κρίνα, τὰ ἄνθη φυτρῶνουν ἀπὸ μεγάλο σκεῦος, τὸ ὁποῖο μᾶλλον ἀναπαριστᾷ μόνιμη ἐγκατάσταση, εἶδος παρτεριοῦ, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορία τῶν κινητῶν σκευῶν ποὺ ἐξετάζονται ἐδῶ, Σπ. Μαρινάτος, Ἀνασκαφαὶ Ἀμνισοῦ Κρήτης, *ΠΑΕ* 1932, 86. *PM* IV, 2, πίν. LXVIIa. M. A. S. Cameron, *Theran, Cretan*

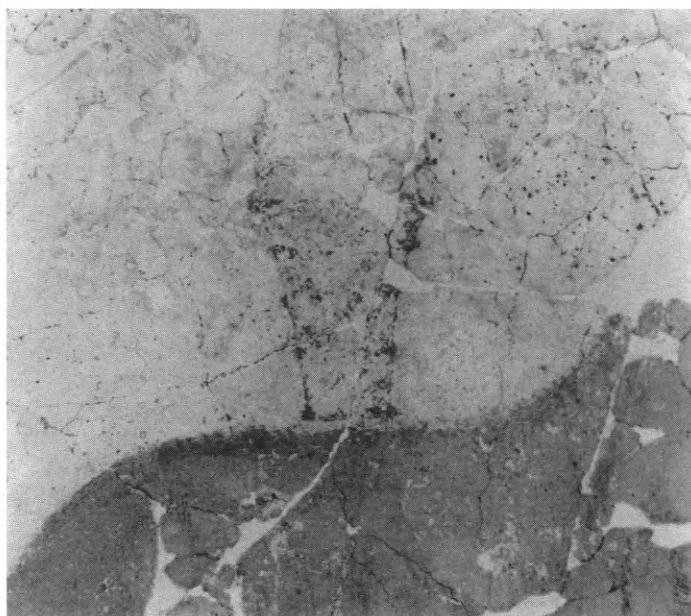
and Mainland Frescoes, *TAW* II τ. I 581-584, πίν. IIB, C. Immerwahr ὁ.π. Am. ἀρ. 2, σ. 78, 180.

8. *TH* VII 32-38, Χρ. Τελεβάντου, Ἡ ἀνθρώπινη μορφή στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, *ΑΕ* 1988, 140, εἰκ. 6-7. Χρ. Ντούμας, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (1992) πίν. 129-130. Στὴν Ξεστὴ 3 τουλάχιστον ἄλλη μιὰ μορφή κρατὰ παρόμοιο καλάθι, αὐτόθι πίν. 31.

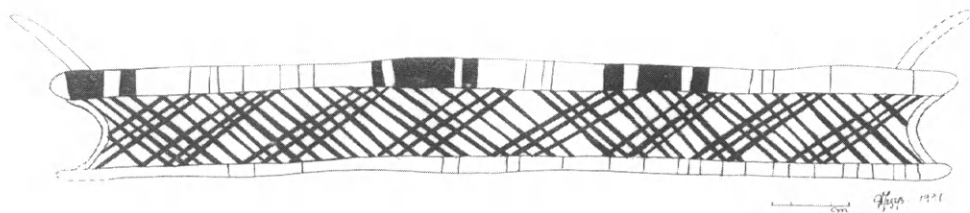
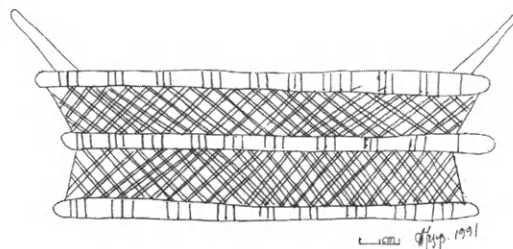
9. Ἡ τοιχογραφία ἀνῆκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωμ. 3 τῆς Ξεστῆς 3 στὸν ὄροφο. *TH* VII 34-36, πίν. Β, 59. Τελεβάντου ὁ.π. 141-143, εἰκ. 6, 9. Ντούμας ὁ.π. πίν. 116-117.

10. Βλ. σημ. 9. Ντούμας ὁ.π. πίν. 116.

11. Τελεβάντου ὁ.π. 140, εἰκ. 6. Ντούμας ὁ.π. πίν. 122-123.

Εἰκ. 1-5. Τὰ καλάθια Π1, Π2, Π3, Π6 καὶ Π5
ἀντίστοιχα (Ξεστή 3, κροκοσυνλέκτριες).

μεγάλο κάνιστρο (βλ. Π5).

- Π5 Κάνιστρο. Τοιχογραφικό σύνολο κροκοσυλλεκτριῶν, βόρειος τοῖχος¹². Σὲ αὐτὸ ἀδειάζει τὸ καλάθι τῆς νεαρῆς κροκοσυλλέκτριας (εἰκ. 5). Εἶναι πολὺ χαμηλό (ὑψ. χωρὶς τὶς λαβὲς 0.08 μ.) σὲ σχέση μετὰ τὸ πλάτος του (0.48 μ.), μετὰ τὶς πλευρὲς κοίλες. Στενὴ (ὑψ. 1 ἐκ.) καὶ πλατιά (ὑψ. 2 ἐκ.) ταινία δηλώνει τὴ βάση καὶ τὸ χεῖλος τοῦ σκεύους ἀντίστοιχα. Οἱ ταινίες αὐτὲς εἶναι τρίχρωμες: πλατιά μαῦρα ὀρθογώνια ἐναλλάσσονται μετὰ ἄλλα μικρότερα σὲ ὠχροκίτρινο ἢ κόκκινο χρῶμα. Ἡ πλέξη τῶν τοιχωμάτων τοῦ κանίστρου, σχετικὰ πυκνὴ, ἀποδίδεται μετὰ λεπτὲς ὠχροκίτρινες καὶ κόκκινες λοξὲς γραμμές. Ἐκεῖνες ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἀριστερὰ γράφονται μετὰ πυκνὴ καὶ κανονικὴ διάταξη καὶ ἐναλλάσσονται τρεῖς ὠχροκίτρινες μετὰ δύο κόκκινες. Ἀπὸ τὴ βάση (κάτω ἄκρο) τῶν μαῦρων γραμμῶν ἀρχίζουν ὁμάδες ἀπὸ ἰσαριθμὲς κόκκινες ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ συμπλέκονται τόσο μετὰ τὶς μαῦρες ὅσο καὶ μετὰ τὶς κόκκινες. Τὸ σκεῦος ἔχει στὸ χεῖλος του δύο ἀντικριστὲς τρίχρωμες λαβές, ποὺ γέρνουν

πρὸς τὰ ἔξω, παρόμοιες μετὰ τὴν ταινία τῆς βάσης καὶ τοῦ χείλους.

- Π6 Κάνιστρο, ὑψ. χωρὶς τὴ λαβὴ 0.08 μ. Πλάτ. στομίου 0.235 μ. Πλάτ. βάσης 0.23 μ. Τοιχογραφικὸ σύνολο κροκοσυλλεκτριῶν, βόρειος τοῖχος¹³. Εἶναι τοποθετημένο μπροστὰ ἀπὸ τὰ πόδια τῆς πότνιας θηρῶν (εἰκ. 4). Ἕνας ὄρθιος κυανὸς πίθηκος προσφέρει στὴ μορφὴ μία δεσμίδα ἀπὸ στήμονες, τοὺς ὁποῖους προφανῶς πῆρε ἀπὸ τὸ κάνιστρο. Τὸ σκεῦος εἶναι ἀμφικωνικὸ μετὰ ταινία στὴ βάση, στὸ χεῖλος καὶ στὸ κέντρο (μῆκ. 0.22 μ.), οἱ ὁποῖες ἀποδίδονται ὅμοια μετὰ ἐκεῖνες τῶν καλαθιῶν Π1-Π5. Στὸ χεῖλος ἔχει δύο ἀντικριστὲς λαβές (μῆκ. 0.05 μ.), ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ λεπταίνουν πρὸς τὰ καμπύλα ἄκρα ἀνάλογα μετὰ ἐκεῖνες τοῦ κανίστρου Π6. Ἡ πλέξη του, ἀρκετὰ πυκνὴ γιὰ νὰ προστατεύει τὸ λεπτεπίλεπτο περιεχόμενο, δηλώνεται μετὰ μαῦρες καὶ ὠχροκίτρινες γραμμές σὲ ἐναλλαγή, ποὺ κλίνουν δεξιὰ καὶ συμπλέκονται μετὰ ἄλλες, στὰ ἴδια χρώματα, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση τους καὶ κλίνουν ἀντίθετα.

Ἡ καλαθοπλεκτικὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες τέχνες στὸν αἰγαιακὸ χῶρο. Καθὼς ὅμως τὰ προϊόντα τῆς εἶναι φθαρτά, ἐξαιτίας τῆς φυτικῆς προέλευσης τῆς πρώτης ὕλης ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι κατασκευασμένα, τὰ εὐρήματα εἶναι ἐλάχιστα καὶ οἱ περισσότερες πληροφορίες εἶναι ἔμμεσες. Ἡ ἀσκησὴ τῆς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ Ἑποχὴ μετὰ τὴ μορφὴ τῆς ψαθοπλεκτικῆς καὶ συνεχίζει καθ' ὅλη τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ¹⁴.

Στὴν Κρήτη ἡ ἀσκηση τῆς τέχνης αὐτῆς κατὰ τὴ ΜΜ ἐποχὴ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ πήλινα ἀγγεῖα τοῦ συγκροτήματος Μυ τῶν Μαλίων¹⁵, τὰ ὁποῖα μιμοῦνται καλάθια, τὴν ἀπεικόνιση κανίστρου σὲ τμήμα λίθινου ἀγγείου¹⁶, καὶ τὸ ἰδεόγραμμα τῆς Γραμμικῆς Α ποὺ βρίσκεται σὲ σφραγίσματα τῶν Χανίων καὶ τῆς Φαιστοῦ¹⁷.

Γιὰ τὴ χειροτεχνία αὐτὴ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα παρέχουν στοιχεῖα οἱ πινακίδες τῆς Πύλου μετὰ τὴ λέξη Ka-ra-to τῆς Γραμμικῆς Β, ἡ ὁποία διαβάστηκε ὡς κάλαθο¹⁸, καθὼς καὶ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ λέξη *κάνεον*, τὸ ἐκ καλάμων πλέγμα (Ι 217, α 147, γ 442, ρ 343).

12. Βλ. σημ. 11.

13. Βλ. σημ. 11. Ντούμας ὁ.π. πίν. 122.

14. R. J. Rodden, A European Link with Catal-Huyuk: The 7th Millennium Settlement of Nea Nikomedeia in Makedonia, II, Burials and the Shrine, *Illustrated London News*, Apr. 18, 1964, 605-606, εἰκ. 9. Ἱρις Τζαχίλη, Ὑφαντικὴ καὶ ὑφάντρες τὴν ὕστερη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο (ἀδμη. δ.δ. Παν. Ἀθηνῶν, 1989) 10.

15. J. C. Poursat, Vannerie, στὸ B. Detournay - J. C. Poursat - F. Vandenabelle, *ÉtCrét XXVI, Fouilles exécutées à Mallia, Le quartier Mu II* (1980).

16. Στ. Ἀλεξίου, Νέα παράστασις λατρείας ἐπὶ μινωικοῦ ἀνάγλυφου ἀγγείου, *ΚρητΧρον* 13, 1959, 346-352.

17. Ἱ. Α. Παπαποστόλου, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μινωικῆς σφραγιδογραφίας* (1977) 16, εἰκ. 2α. Ἱ. Α. Παπαποστόλου - Louis Godart - Jean Pierre Olivier, Γραμμικὴ Α στὸ Μινωικὸ Ἀρχεῖο τῶν Χανίων, *Incunabula Graeca* LIX (1976) ἰδεόγραμμα L181, σ. LIX, εἰκ. 40.

18. M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (1956). Τζαχίλη ὁ.π. 13.

Στις Κυκλάδες οι πρώτες πληροφορίες είναι έμμεσες και προέρχονται από τα άποτυπώματα πλέγματος που σώζονται στη βάση ΠΚ και ΜΚ άγγείων¹⁹.

Στο Άκρωτήρι της Θήρας ή ψαθοπλεκτική άσκειται τουλάχιστον από την ΠΚ έποχή, όπως φανερώνουν τα άποτυπώματα ψάθας στις βάσεις ΠΚ και ΜΚ άγγείων²⁰. Κατά την ΥΚ Ι έποχή, την τελευταία φάση της πόλης, τα άποτυπώματα αυτά περιορίζονται αισθητά αλλά τώρα ή άσκηση της τέχνης άποδεικνύεται από τα καλάθια που βρέθηκαν μέσα στα οικοδομήματα. Δύο διατηρούνται αρκετά καλά και δίνουν σημαντικές πληροφορίες. Το καλάθι (α) (ύψ. 0.20 μ.), που βρέθηκε στον Μυλώνα (δωμάτιο 1) του τομέα Α γεμάτο με άχινους²¹, είναι κυκλικό, κατασκευασμένο από λυγαριά και πλεγμένο σχετικά πυκνά με την τεχνική της ύφανσης²². Το καλάθι (β) προέρχεται από το ισόγειο του δωματίου 4 της Δυτικής Οικίας²³ και είναι επίσης κυκλικό, πλεγμένο παρόμοια με το καλάθι (α), από βέργες σπάρτου ή βούρλου.

Επίσης τμήματα ψάθας βρέθηκαν σε κτίσμα που άποκαλύφθηκε στην περιοχή των όρυχείων «Έρμης», 1 χλμ. βόρεια του άνασκαμμένου χώρου του Άκρωτηρίου, και που ή τελευταία φάση του τοποθετείται στη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Έποχή του Χαλκού. Η ψάθα αυτή βρέθηκε μέσα σε μεγάλη άσάμινθο και πιθανότατα άρχικά σκέπαζε το στόμιό της. Φαίνεται να άποτελείται από βέργες λυγαριάς, οι όποιες πλέκονται σχετικά πυκνά σε άπλή όριζόντια και κάθετη διάταξη²⁴.

Οί τύποι των θηραϊκών πλεκτών σκευών

Τα πλεκτά σκεύη που παριστάνονται στο τοιχογραφικό σύνολο των κροκοσυλλεκτριών διακρίνονται ανάλογα με το σχήμα τους σε τρεις τύπους:

Τύπος Α: Καλάθια Π1-Π4 (είκ. 1-3)

Το σχήμα τραπέζιου των καλάθιων Π1-Π4, που άντιστοιχεί με εκείνο του ιδεογράμματος L181 (Χανίων) της Γραμμικής Α²⁵, δείχνει ότι τα πρότυπά τους είχαν τη συνηθισμένη στην καλαθοπλεκτική μορφή του κόλουρου κώνου, όπως τα καλάθια (α) και (β) του Άκρωτηρίου (βλ. παραπάνω) και τα πήλινα όμοιώματα των Μαλίων²⁶. Προφανώς θά ήταν κατασκευασμένα, όπως τα καλάθια του Άκρωτηρίου, δηλαδή από λεπτές βέργες λυγαριάς ή βούρλων, είτε στο φυσικό τους χρώμα (ώχροκίτρινο και μαύρο) είτε βαμμένες (κόκκινο)²⁷.

19. G. Crowfoot, *Textiles, Basketry and Mats*, στο Ch. Singer - E. J. Holmyard - A. R. Hall - T. I. Williams, *A History of Ancient Technology I* (1954) 423.

20. Ch. Doumas, *Thera, Pompei of the Ancient Aegean* (1983) πίν. 82. Π. Ή. Σωτηρακοπούλου, *Η Νεολιθική και ή Πρώμη Έποχή του Χαλκού επί τη βάσει της κεραμικής* (άδημ. δ.δ. Παν. Άθ. 1991), άποτύπωμα πλέγματος στις βάσεις των ΠΚ όστράκων άρ. Β81, σ. 201, άρ. Γ68, σ. 223, άρ. Γ103, σ. 230, άρ. Ξ181, σ. 368, άρ. ΠΤ23, σ. 490.

21. *ΤΗ* III 14-5, πίν. 11.2, 12.1 Doumas ό.π. 17, πίν. 83.

22. Άνήκουν στον τύπο f της Crowfoot ό.π. 415-418, και ό πυθμένας είναι ανάλογος με των καλάθιων της είκ. 262 Β.

23. Doumas ό.π. 117, πίν. 83.

24. Crowfoot ό.π. τύπος d, σ. 417, είκ. 260 D-F, 270 Α.

25. Βλ. σημ. 17.

26. Βλ. σημ. 15, 21, 23.

27. Για τη χρήση χρώματος στην καλαθοπλεκτική Crowfoot ό.π. 423. Α. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries* (1962) 132.

Διαπιστώνεται ὅμως ὅτι ὁ τρόπος τῆς πλέξης τους εἶναι διαφορετικός. Στὰ θηραϊκά καὶ κρητικά παραδείγματα ἐφαρμόζεται ἡ τεχνικὴ τῆς ὀριζόντιας πλέξης, ἡ ὁποία συνίσταται στὴν πλοκὴ κάθετων στημονιῶν μὲ ὀριζόντια ὑφάδια²⁸. Ἀντίθετα στὰ καλάθια Π1-Π4 ἡ πλέξη εἶναι σχετικὰ ἀραιή, μὲ τὶς βέργες νὰ διασταυρῶνονται χιαστί. Ὁ σκελετός τους ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ἢ ἕξι ἀνισομεγέθη στεφάνια, πιθανότατα κυκλικῆς διατομῆς, διευθετημένα τὸ μικρότερο στὴ βάση καὶ τὸ μεγαλύτερο στὸ στόμιο. Τὰ στεφάνια αὐτὰ θὰ ἦταν κατασκευασμένα, ὅπως ἐνδεχομένως καὶ ἡ λαβή, ἀπὸ μία χονδρὴ βέργα ἢ δεσμίδα λεπτότερων καλυμμένων μὲ πολύχρωμη φυτικὴ ταινία²⁹. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ τριχρωμία στὴν περίπτωση τῶν στεφανιῶν νὰ δηλώνει ὅτι ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ὠχροκίτρινη χονδρὴ βέργα, ἴσως καλάμι, πάνω στὴν ὁποία στερεῶνόνταν κατὰ διαστήματα οἱ κόκκινες καὶ μαῦρες βέργες τῆς πλέξης. Προφανῶς τὸ καλάθι κατασκευαζόταν σταδιακὰ ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω μὲ τὴ σύνδεση τῶν στεφανιῶν ἀνὰ δύο μὲ ἀπλὴ λοξὴ ἀραιὴ πλέξη, ἡ ὁποία γινόταν μὲ λεπτὲς βέργες ποὺ ξεκινοῦσαν ἀνὰ τρεῖς ἀπὸ τὸ ἓνα στεφάνι καὶ κατέληγαν λοξὰ, ἀριστερὰ ἢ δεξιὰ, στὸ ἀμέσως ἐπόμενο. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὸν τρόπο πλέξης τοῦ πυθμένα, ἀλλὰ θὰ ἦταν πυκνότερη γιὰ λόγους καθαρὰ πρακτικούς, ἐνδεχομένως ὅπως στὰ καλάθια (α) καὶ (β) τοῦ Ἀκρωτηρίου (βλ. παραπάνω)³⁰.

Τύπος Β: κánιστρο Π5 (εἰκ. 5)

Ἀπὸ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ κánιστρο Π5 συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀβαθὲς σκεῦος, προφανῶς κυκλικὸ κánιστρο μὲ κοῖλα τοιχώματα καὶ δύο λαβὲς χαμηλὲς καὶ ἡμικυκλικές. Ὁ σκελετός ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἰσομεγέθη ὡς πρὸς τὴ διάμετρο στεφάνια, ποὺ ἀντιστοιχοῦν τὸ ἓνα στὴ βάση καὶ τὸ ἄλλο, τὸ ὁποῖο εἶναι διπλάσιο στὸ πάχος, στὸ χεῖλος. Τὸ κánιστρο αὐτὸ θὰ ἦταν πλεγμένο μὲ τὰ ἴδια ὑλικά καὶ τὴν ἴδια τεχνικὴ τῶν καλαθιῶν τοῦ τύπου Α, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ ἡ πλέξη εἶναι πυκνότερη καὶ ἐπιτυγχάνεται μὲ πολὺ ἀπλὸ τρόπο: στὴ βασικὴ πλέξη μὲ τὶς ἀνὰ τρεῖς βέργες προστέθηκαν ἄλλες δύο, ὠχροκίτρινες, ἀνάμεσα σὲ ἐκείνες ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ἀνάλογο σχῆμα ἔχει τὸ κánιστρο ποὺ εἰκονίζεται σὲ τεμάχιο ἀνάγλυφου λίθινου ἀγγείου ἀπὸ τὴν Κρήτη³¹, ὅπου παριστάνεται ἀνδρική μορφή νὰ τὸ τοποθετεῖ ἐμπρὸς ἀπὸ κάποιο ἱερό.

Τύπος Γ: κánιστρο Π6 (εἰκ. 4)

Τὸ πρότυπο τοῦ κánιστρο Π6 θὰ ἦταν ἀμφικωνικό: δύο ἰσομεγέθεις κόλουροι κῶνοι μὲ κοινὴ τὴν πλευρὰ τῆς μικρότερης διαμέτρου. Ὁ σκελετός ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἰσοπαχὴ στεφάνια, τῆς βάσης καὶ τοῦ χείλους εἶναι ἴσα, ἐνῶ τοῦ κέντρου κάπως μικρότερο. Τὰ στεφάνια καὶ οἱ λαβὲς θὰ ἦταν κατασκευασμένα ὅπως καὶ στὰ καλάθια τῶν τύπων Α καὶ Β. Ἡ πλέξη εἶναι ἐπίσης ὅμοια ἀλλὰ πυκνότερη, ἐνῶ χρησιμοποιοῦνται μόνο ὠχροκίτρινες καὶ μαῦρες βέργες σὲ ἐναλλαγή. Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀπουσία τῶν ἐρυθρῶν νὰ ὀφείλεται σὲ αἰσθητικούς λόγους, δεδομένου ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ σκεύους ἦταν ἐρυθρόχρωμο (στήμονες κρόκων).

28. Crowfoot ὁ.π. τύπος (f) 417-418. Στὴν καλαθοπλεκτικὴ διακρίνονται δύο βασικὲς τεχνικὲς πλέξης: α) ἡ ὀριζόντια πλέξη καὶ β) μὲ τὴ συνένωση ἐλίκων (coils) κατασκευασμένων ἀπὸ φυτικὲς ἴνες, Crowfoot ὁ.π. 415-418, Lucas ὁ.π. 131-132, Henry Hodges, *Artifacts, An Introduction to Early Materials and Technologies* (1964) 131-132,

146-147, εἰκ. 28-29.

29. Crowfoot ὁ.π. 415, εἰκ. 215, ἀνάλογα κατασκευάζονται οἱ ἑλικες τῶν αἰγυπτιακῶν καλαθιῶν, αὐτόθι τύπος (α).

30. Βλ. σημ. 21-23.

31. Βλ. σημ. 16.

Ἡ χρήση τῶν πλεκτῶν σκευῶν

Τὰ καλάθια καὶ τὰ κάνιστρα, προϊόντα μιᾶς πανάρχαιας τέχνης, προορίζονταν γιὰ πρακτικούς σκοπούς, κυρίως γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ μεταφορὰ ἀγαθῶν καὶ λιγότερο γιὰ τὴν ἀποθήκευσή τους, καθὼς στὶς μόνιμες ἐγκαταστάσεις τὸν ρόλο αὐτὸ εἶχαν κυρίως τὰ ἔργα τῆς ἀγγειοπλαστικῆς³². Ἐνδεχομένως θὰ ἀναμενόταν ὅτι αὐτὰ τὰ ταπεινά, ὡς πρὸς τὴν ὕλη, σκευὴ θὰ περιορίζονταν στὸν παραπάνω ρόλο τους καὶ δὲν θὰ χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἐπίσημες τελετές, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ἀντικατασταθοῦν γιὰ λόγους ἐντυπωσιασμοῦ μὲ ἄλλα πολυτελέστερα. Ὅμως τὸ τοιχογραφικὸ σύνολο τῶν κροκοσυλλεκτριῶν φανερῶνει ὅτι πλεκτὰ σκευὴ χρησιμοποιοῦνταν ὄχι μόνον γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ μεταφορὰ τοῦ κρόκου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παρουσίαση καὶ προσφορὰ τοῦ πρὸς τὴν ἔνθρονη πότνια θηρῶν. Ἐμπρὸς στὰ πόδια τῆς ἔχει ἐναποτεθεῖ τὸ μικρὸ καὶ κομπὸ κάνιστρο Π6 πλήρες ἀπὸ στήμονες κρόκων. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάλογη στὸ λίθινο ρυτὸ ἀπὸ τὴν Κρήτη³³ θὰ πρέπει νὰ μᾶς κάνει σκεπτικούς ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση τελετουργικῶν ἢ ἐπίσημων σκευῶν κυρίως μὲ βάση τὴν πολυτέλειά τους (σπάνιο ὕλικό, δύσκολη τεχνική). Προφανῶς ἡ ἐπιλογή τους καθορίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ἐνίοτε πρακτικούς καὶ παραδοσιακούς. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο ἐνδεικτικὸ παράδειγμα βρίσκεται στὰ ὁμηρικὰ ἔπη ὅπου ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴ θυσία μετέφεραν τὸν ἄρτο καὶ τίς ἱερὲς κριθές (*οὐλοχύται*) μέσα σὲ πλεκτὰ σκευὴ, τὰ κάνεα (I 217, α 147, γ 442, ρ 343).

B. ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες σπάνια ὑπάρχουν σκευὴ τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι παριστάνουν κεραμικὰ πρότυπα. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν τὰ σκευὴ K1-K4, ποὺ εἰκονίζονται στὴν ποιμενικὴ σκηνὴ τοῦ βόρειου τμήματος τῆς μικρογραφίας τῆς Δυτικῆς Οἰκίας³⁴.

- K1 Ἐρυθρὸς ἀμφορέας, τοποθετημένος στὸ στόμιο πηγαδιοῦ (εἰκ. 6).
 K2 Ἐρυθρὸς ἀμφορέας, τοποθετημένος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στόμιο πηγαδιοῦ. Οἱ λαβὲς στοὺς ὤμους (εἰκ. 6).
 K3-K4 Τεφροὶ ἀμφορεῖς. Τὰ δύο αὐτὰ σκευὴ μεταφέρουν ἐπάνω στὸ κεφάλι τους δύο γυναικεῖες μορ-

φές ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὸ πηγάδι, προφανῶς γιὰ νὰ ἀντλήσουν νερό. Ὁ K3 εἶναι ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἥμισυ, παρόμοιος μὲ τὸν K1. Ἀπὸ τὸν K4 σώζεται τὸ κάτω μέρος καὶ ἐνδεχομένως ἦταν παρόμοιος μὲ τὸ K3 (εἰκ. 6).

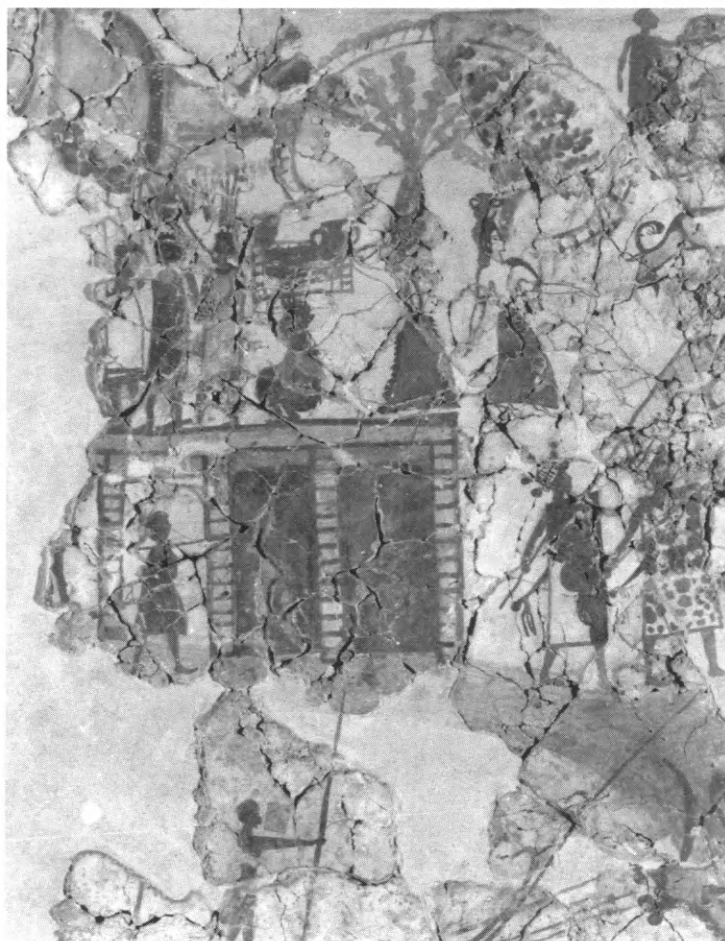
Ἡ κεραμικὴ εἶναι ἴσως ἡ μόνη τέχνη γιὰ τὴν ὁποία ἂν καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ προσφέρουν ἐλάχιστα στοιχεῖα, ἐντούτοις αὐτὸ δὲν ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα ἐξαιτίας τῶν πολυπληθῶν καὶ ἄριστα διατηρημένων κεραμικῶν εὗρημάτων τοῦ Ἀκρωτηρίου.

32. Τζαχίλη ὁ.π. 11-12.

33. Βλ. σημ. 16.

34. TH VI 40-41, Atlas, ἔγχρ. πίν. 7, Χρ. Τελεβάντου,

Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας 100, τμήμα τοιχογραφίας ἀρ. B33: Δ2, Δ3, μορφές A39, A40, σ. 70-71, ἔγχρ. πίν. 35, πίν. 31α.

Εἰκ. 6. Τὰ σκεύη K1-K4. Μικρογραφία Δυτικῆς οἰκίας. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῆς «ναυμαχίας».

Τὰ σκεύη K1-K4 προφανῶς παριστάνουν κεραμικά πρότυπα καθημερινῆς χρήσης, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησή τους γιὰ τὴν ἀντλήση καὶ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸ πηγάδι. Ἀνήκουν σὲ γνωστοὺς ἀπὸ τὴ θηραϊκὴ κεραμικὴ τύπους ἀγγείων, ἡ δὲ χρωματικὴ ἀπόδοση ἀναλογεῖ μὲ τὸν ὁλόβαφο, καστανὸ ἢ μελανὸ ἕως τεφρὸ τρόπο, ἰδιαίτερα προσφιλὴ στὴ Θήρα³⁵.

35. Ch. Dourmas, *Thera, Pompei of the Ancient Aegean* 110, εἰκ. 14m-n, *TH VI* πίν. 59a. Καστανέυθη ἀποδίδεται καὶ ἡ πρόχους στὴ μικρογραφία τῆς Τυλίσου, M. C. Shaw, *The Miniature Frescoes of Tylosos Reconsidered*, *AA* 1972, ἀρ. 9, εἰκ. 7, καθὼς καὶ οἱ τριποδικοὶ λέβητες στὴ μικρογραφία τῆς Κέας, K. Abramovitz, *Frescoes from*

Ayia Irini, Keos, Parts II-IV, Hesperia 49, 1980, ἀρ. 90, σ. 62, 66, πίν. 6a-b, οἱ ὅποιοι ἐνδεχομένως ἦταν χάλκινοι (γιὰ ἀνάλογα *TH VI* πίν. 63a. Matthäus ὁ.π.), χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ παριστάνουν τριποδικὲς κεραμικὲς χύτρες, *TH IV* πίν. 101a, Dourmas ὁ.π. 110, εἰκ. 15e-f, πίν. 45.

Γ. ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑ

Λ1 Πιθαμοφόρας, ύψ. 0.335 μ. Παριστάνεται στην τοιχογραφία KA 5809α από τη Δυτική Οικία³⁶. Το σῶμα είναι άπιόσχημο. Τὸ χεῖλος καὶ ἡ βάση ξεχωρίζουν με μαῦρο περίγραμμα. Οἱ λαβές εἶναι κάθετες στοὺς ὤμους τοῦ ἀγγείου. Ἀποδίδεται ἄσπρο με κυματιστές ταινίες σὲ χρώμα κυανό, μαῦρο, ἐρυθρό καὶ ὠχροκίτρινο (εἰκ. 7).

Λ2 Πιθαμοφόρας, ύψ. 0.35 μ. Παριστάνεται στην τοιχογραφία KA 5809β από τη Δυτική Οικία³⁷. Διαφέρει ἀπὸ τὸ Λ1 ὡς πρὸς τὴ διευθέτηση τῶν κυματιστῶν

πολύχρωμων ταινιῶν.

Λ3 Μόνωτο ἡμισφαιρικό κύπελλο. "Υψ. χωρὶς τὴ λαβὴ 0.03 μ., με τὴ λαβὴ 0.055 μ. Πλάτ. στομίου 0.065 μ. Τὸ κύπελλο κρατᾷ παιδικὴ μορφὴ πού παριστάνεται μαζί με ἓναν ἔφηβο σὲ τοιχογραφία πού βρέθηκε στὸ δωμάτιο 3β στὸ ἰσόγειο τῆς Ξεστῆς 3³⁸ (εἰκ. 8). Τὸ σῶμα τοῦ σκεύους δηλώνεται σὲ περίγραμμα με κόκκινο χρώμα στὸ λευκὸ βάθος τῆς παράστασης καὶ ἡ ὑπερυψωμένη λαβή, ἐπίσης καστανοκόκκινη, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγει λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ αὐτό.

Ἡ λιθοτεχνία γνώρισε μεγάλη ἀνθηση στὶς Κυκλάδες ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΚ ἐποχὴ. Ἡ ἄσκησή της στὸ Ἀκρωτήρι βεβαιώνεται ἀπὸ πληθώρα σκευῶν πού εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ντόπια ἡφαιστειακὰ ὑλικά, ἡμιτελὴ σκευή, καθὼς καὶ ἀπολεπίσματα ἢ πυρῆνες³⁹. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον χρηστικά καὶ χονδροειδὴ σκευή, ὅπως γουδιά ἢ τριβεῖα.

Ἔργα ἐπίσης τοῦ θηραϊκοῦ ἐργαστηρίου θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν τουλάχιστον ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὀλιγάριθμα πολυτελὴ σκευή μινωικοῦ τύπου καὶ ἀπὸ βέβαιο εἰσηγμένο ὑλικό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς πυρῆνες φλεβωτοῦ λίθου, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸν ἡμιτελὴ πίθο ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο⁴⁰. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν τὰ πρότυπα καὶ τῶν τριῶν σκευῶν (Λ1-Λ3) πού παριστάνονται στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες.

Τὰ πρότυπα τῶν πιθαμοφορέων Λ1-Λ2 (εἰκ. 7) θὰ ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ πολύχρωμο φλεβωτὸ λίθο⁴¹, ἴσως μάρμαρο, ἐνδεχομένως ἔργα θηραϊκά, ἂν δεχθοῦμε τὴν παραγωγή πολυτελῶν λίθινων σκευῶν στὴ Θήρα. Ὡστόσο τὸ θέμα παραμένει ἀνοικτὸ δεδομένου ὅτι μέχρι σήμερα δὲν βρέθηκε κανένα σκεῦος ἀπὸ ἀνάλογο ὑλικό καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ εἰσαγωγή τους ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ἀγγείου Λ3 (εἰκ. 8), δηλαδὴ σὲ περίγραμμα, δείχνει πιθανότατα τὴν πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη νὰ δηλώσει ὅτι τὸ ὑλικό τοῦ προτύπου εἶχε ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τὴ διαφάνεια. Τέτοιο ὑλικό εἶναι ἡ ὀρεῖα κρύσταλλος, ἡ ὁποία ὅπως γνωρίζουμε χρησιμοποιοῦνταν στὴ μινωικὴ Κρήτη ἀλλὰ καὶ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα γιὰ τὴν κατασκευὴ

36. Διακοσμοῦσε τὴ νότια παραστάδα τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ δωματίου 4, *TH VI* 25, πίν. 49, 51, *Atlas*, πίν. 3, Τελεβάντου ὅ.π. 48, 160-164, ἔγχρ. πίν. 15, εἰκ. 38.

37. *TH VI* 25, πίν. 50-51, *Atlas*, πίν. 3, Τελεβάντου ὅ.π. 48-49, 160-164, ἔγχρ. πίν. 16-18.

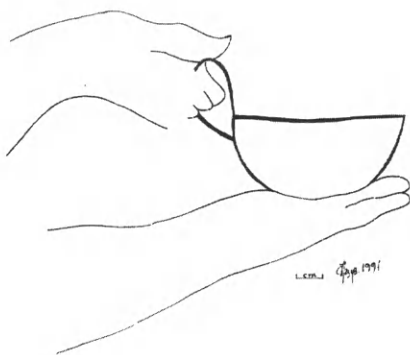
38. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1986, 208-210, Ὁ ἴδιος, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας πίν. 109, 112. Χρ. Τελεβάντου, Ἡ ἀνθρώπινη μορφὴ στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, *ΑΕ* 1988, 144, εἰκ. 10δ.

39. P. Warren, *The Stone Vessels from the Bronze Age Settlement at Akrotiri, Thera*, *ΑΕ* 1979, 81-108. T. D. Devetzi, *The Stone Industry at Akrotiri: A. Theoretical Ap-*

proach, *TAW III*, 1 21.

40. Warren ὅ.π. 88, 91, 93. Ὁ ἴδιος, *The Unfinished Red Marble Jar at Akrotiri. Thera*, *TAW II*, 1, 555-567. Devetzi ὅ.π. 21-22. Ἀπὸ φλεβωτὸ λίθο πλακίδιο πού παριστάνει τὸν λαϊκὸ πρόχου, ἐνδεχομένως ἐνθετο σὲ ξύλινη κατασκευὴ, *TH VII* πίν. 54, c.

41. Ἀνάλογα ἀποδίδονται καὶ σκευὴ σὲ ἄλλες αἰγαιακὲς τοιχογραφίες: πρόχους, M. Lang, *The Palace of Nestor in Western Messenia, II. The Frescoes* (1969), τμήμα τοιχ. ἀρ. 2M6, σ. 178-179, πίν. 108, 141, ἀγγεῖο, πομπὴ Θεβῶν, G. Rodenwaldt, *Tyrins, II. Die Fresken* (1912) πίν. 5, ἀγγεῖο, τοιχογραφία φορείου, Κνωσός, *PM II* 722.

Εἰκ. 7. Τὸ κύπελλο Α3. Ξεστὴ 3. Τοιχογραφία τοῦ ἐφήβου καὶ τοῦ ἀγοριοῦ.

Εἰκ. 8. Τοιχογραφία ἀγγείου Α1 μὲ κόκκινα κρίνα ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

πολυτελῶν καὶ περίτεχνων σκευῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον μικρῶν σὲ μέγεθος⁴², καθὼς καὶ κοσμημάτων⁴³. Ἡ ὀρεία κρύσταλλος ὑπάρχει σὲ μικρὲς ποσότητες στὴν Κρήτη, ἀλλὰ πιθανότατα τὰ μεγάλα κομμάτια, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων, νὰ εἰσάγονταν ἀπὸ ἄλλες περιοχές⁴⁴.

Στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν βρεθεῖ πυρηνὲς ὀρείας κρυστάλλου, γεγονὸς ποὺ ὑποδεικνύει τὴν ἐπιτόπια ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου, τουλάχιστον γιὰ μικρὰ ἀντικείμενα, ὅπως μία καρδιόσχη-

42. Στὴν Κρήτη βρέθηκαν περὶ τὰ δώδεκα σκεύη τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΑ, ἀνάμεσά τους καὶ τὸ ρυτό τῆς Ζάκρου, Ρ. Warren, *Minoan Stone Vases* (1969) 136-7, Πλάτων ὁ.π. εἰκ. 16. Στὸν τάφο Ο τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν βρέθηκε σκεῦος μὲ τὴ μορφή πάπιας, Γ. Μυλωνᾶς, *Ὁ Ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν* (1973) 189, 203-205, 261, 344, πίν. 183-185, εἰκ. 22.

43. Αὐτόθι 22, 30, 47, 78, 156, 178, 182, 185, 189, 203, 205, 229, 234, 235, 327, 342, 345, 346, 353. G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (1930-33) πίν. XXXI ἀρ. 102-104. PM I 470. R. B. Seager, *Explorations in the Island of Mochlos* (1912) 72, εἰκ. 41. Χρ. Τελεβάντον, *Κοσμήματα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Θήρα*, ΑΕ 1984, 25, 37, εἰκ. 7.

44. Warren ὁ.π. 136, Σπ. Μαρινᾶτος, *Ἡ ὀρεία κρύσταλλος ἐν Κρήτῃ*, ΑΕ 1931, 158-160.

μη κεφαλή περόνης⁴⁵. Επιπλέον σέ τοιχογραφία της Ξεστής 3 απεικονίζεται περιδέραιο απο-τελούμενο από σφαιρικές ψήφους πιθανότατα από όρεία κρύσταλλο⁴⁶. Τώρα προστίθεται ή απεικόνιση του μικρού ήμισφαιρικού κυπέλλου Λ3 (είκ. 8), πού δηλώνει ότι στο Άκρωτήρι ύπηρχαν σκεύη κατασκευασμένα από τὸ ὑλικὸ αὐτό, τὰ ὁποῖα εἴτε δὲν βρέθηκαν ἀκόμα εἴτε τὰ πῆραν μαζί τους οἱ κάτοικοι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πόλης, θεωρώντας τα ὡς πολύ-τιμα. Ἀλλωστε ἡ ἔνταξή τους στὰ πολυτελῆ εἶδη καταδεικνύεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ ὑλι-κοῦ τους καὶ τὴ δυσκολία τῆς ἐπεξεργασίας τους, καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τους σὲ ἐπίσημες ἐκδηλώ-σεις. Στὴ θηραϊκὴ τοιχογραφία τὸ ἀγγεῖο κρατᾷ μὲ τελετουργικὸ τρόπο γυμνὴ παιδικὴ μορ-φή, πού συμμετέχει ἀπὸ κοινοῦ μὲ δύο ἐφήβους καὶ ἕνα ἄνδρα σὲ θρησκευτικὴ τελετουργία, πιθανότατα σχετιζόμενη μὲ μύηση ἐφήβων⁴⁷ (είκ. 8-10).

Ὁ τύπος τοῦ κυπέλλου Λ3 εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένος στὴν κεραιμικὴ τῆς ἐποχῆς⁴⁸ ἀλλὰ καὶ στὴ μεταλλοτεχνία⁴⁹.

Δ. ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑ

Ἀπὸ τὰ σκεύη πού ἀπεικονίζονται στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες πέντε μποροῦν νὰ θεωρη-θοῦν ὅτι ἀναπαριστάνουν μεταλλικὰ πρότυπα. Πρόκειται γιὰ μία πρόχου (M1), μία μόνωτη φιάλη (M2), ἕνα κωνικὸ ρυτό (M3), ἕνα ἰδιόμορφο σκεῦος (M5) καὶ ἕνα πύραυνο (M4).

M1 Μόνωτη φιάλη (είκ. 9α-β). Ὑψ. χωρὶς τὴ λαβὴ 0.12 μ., μὲ τὴ λαβὴ 0.165 μ. Πλάτ. στομίου 0.35 μ. Ὑψ. χεῖλ. 0.015 μ. Ὑπολογιζόμενο πλάτ. βάσ. 0.09 μ. Ὑψ. βάσ. 0.01 μ. Ἡ φιάλη παριστάνεται στὴν τοι-χογραφία τοῦ ἐφήβου τῆς Ξεστής 3⁵⁰. Ὁ ἐφηβὸς ὑποβαστάζει τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ βάση μὲ τὴν ἀνοι-κτὴ παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ κρατᾷ τὴ λαβὴ μὲ τὸ ἄλλο χέρι. Ἡ ὠχροκίτρινη φιάλη εἶναι ἡμισφαιρική. Τὸ χεῖλος, μὲ καμπύλα ἄκρα πού ἐξέ-χουν ἀπὸ τὰ τοιχώματα τοῦ σκεύους, εἶναι διακο-σμημένο μὲ κατακόρυφες παράλληλες μαῦρες γραμ-μές. Ἡ ὑπερυψωμένη λαβή, ταινία διακοσμημέ-νη μὲ μαῦρες γραμμές, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ σχηματίζοντας κύκλο ἐνώνεται μὲ τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ τὴν ἄκρη τῆς νὰ ἐλίσσεται πρὸς τὰ ἔξω.

M2 Πρόχους (είκ. 10). Σωζ. ὕψ. 0.46 μ. Ὑπολ. ὕψ. 0.50 μ. Πλάτ. στομίου 0.13 μ. Τὸ ἀγγεῖο παριστάνεται στὴν τοιχογραφία τοῦ ἄνδρα ἀπὸ τὴν Ξεστή 3⁵¹. Ἡ μορφή, ἡ ὁποία σκύβει ἐλαφρᾶ, κρατᾷ τὸ ἀγγεῖο καὶ μὲ τὰ δύο χέρια: τὸ ἀριστερό, κλεισμένο σὲ πυγμή, εἶναι περασμένο μέσα ἀπὸ τὴ λαβὴ ἔτσι ὥστε τὸ βάρος νὰ πέφτει στὸν καρπό, ἐνῶ τὸ δεξι, πού εἶναι τεντωμένο πρὸς τὰ κάτω, ὑποβαστάζει τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν ἄκρη τῆς βάσης. Ἀποδίδεται μὲ σκοτεινὸ καστανοκόκκινο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπόλευ-κη λαβή. Τὸ σῶμα εἶναι ἀπιόσχημο, ὁ λαμὸς χα-μηλὸς καὶ τὸ στόμιο εὐρύ. Ἡ λαβή, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ χεῖλος (σκεπάζεται ἀπὸ τὸ χέρι τῆς μορ-φῆς) καὶ καταλήγει στὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου, ἀ-κριβῶς ἐπάνω ἀπὸ κομβίόσχημη προεξοχή, δια-κοσμείται μὲ λοξὲς μαῦρες γραμμές.

45. Τελεβάντου ὅ.π. 17, 47.

46. Αὐτόθι 25, 37, εἰκ. 7.

47. Χρ. Ντούμας, ΠΑΕ 1986, 209-210. Ὁ ἴδιος, Ἡ Ξεστή 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, ΕΙΛΑΠΙΝΗ, Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα (1987) 151-159.

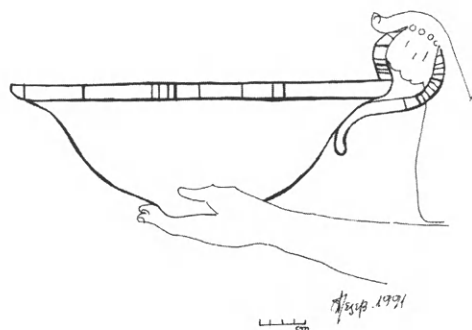
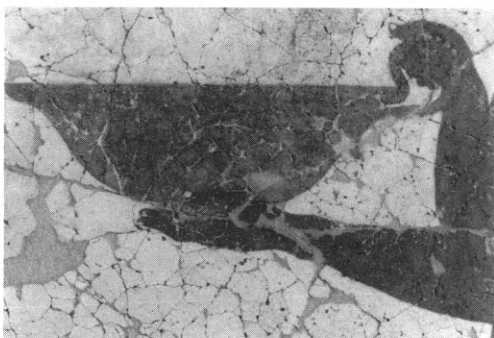
48. Ἐνδεικτικὰ ΤΗ VI πίν. 76b.

49. Harmut Matthäus, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur* (1980) τύπος 33 καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸ

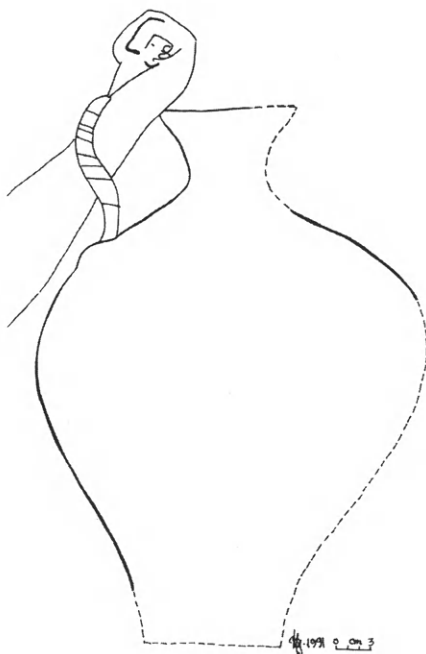
κύπελλο ἀρ. 338, σ. 219, πίν. 41. Ell. Davis, *The Vapheio Cups and the Aegean Gold and Silver Ware* (1977) ἀργυρὸ κύπελλο ἀρ. 98, σ. 248, εἰκ. 195.

50. Ντούμας ὅ.π. 152, εἰκ. 4, ΠΑΕ 1986, 208-210, εἰκ. 1. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας πίν. 111, 115.

51. Βλ. σημ. 50. Ντούμας ὅ.π. πίν. 110, 114. Χρ. Τελε-βάντου, Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θη-ραϊκὲς τοιχογραφίες, ΑΕ 1988, 144, εἰκ. 10β.

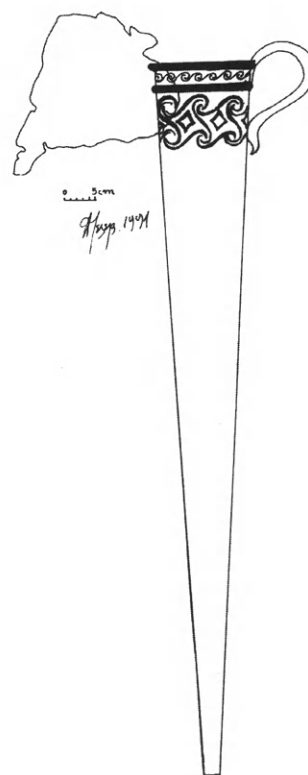

Εἰκ. 9. Ἡ φιάλη M1. Ξεστή 3. Ἡ τοιχογραφία μετὸν ἔφηβο.

Εἰκ. 10. Ἡ πρόχους M2. Ξεστή 3.

Εἰκ. 11. Τὸ ρυτό M3.

M3 Ρυτό (εἰκ. 11). Σὲ τμήμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Ξεστή 4, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὴν τοιχογραφία τῆς πομπῆς τῶν δωροφόρων ἀνδρῶν τοῦ κλιμακοστασίου, παριστάνεται τὸ ἀριστερὸ τμήμα σκεύους. Διασώζεται τὸ ἀριστερὸ ὄριό του, εὐθὺ μετὰ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δίχρωμη: ἐπάνω καστανοκόκκινη ταινία (πλάτ. 0.02 μ.) μετὰ μαύρη τρέχουσα σπείρα καὶ κάτω ὠχροκίτρινη ἐπιφάνεια μετὰ σύστημα κόκκινων σπειρῶν. Ἡ καστανοκόκκινη ταινία πλασιώνεται ἐπάνω καὶ κάτω μετὰ μαύρη ταινία (πλάτ. 0.01 μ.), καμπύλης ἀπόληξης, ποὺ προεξέχει τοῦ κατακορύφου ὀ-

ρίου. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τμήμα μεγάλου κωνικοῦ ρυτοῦ. Σύμφωνα μετὰ τὴν κλίση τοῦ ἀριστεροῦ ὀρίου ὑπολογίζεται ὅτι τὸ ὕψος τοῦ ρυτοῦ θὰ ἦταν περίπου 0.86 μ. καὶ τὸ πλάτος (διάμετρος) τοῦ στομίου 0.15 μ. Στὴν ἀποκατάσταση τοῦ σκεύους ἡ λαβὴ συμπληρώθηκε στὴ δεξιὰ πλευρά, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἴχνη λαβῆς στὴν ἀριστερή, καὶ ἀνάλογα μετὰ ἐκείνου ποὺ κρατᾷ ὁ Ρυτοφόρος στὴν κνωσιακὴ τοιχογραφία τῆς πομπῆς.

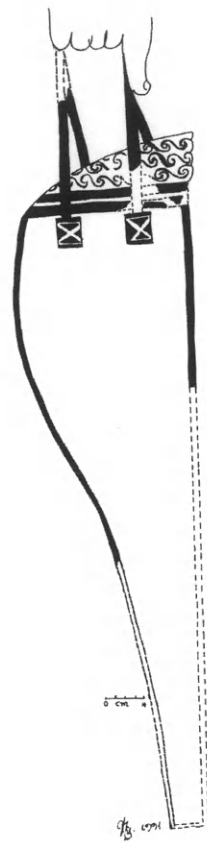
M4 Πύραυνο (εἰκ. 12). Ὑψ. 0.05 μ., πλάτ. 0.115 μ. Μήκ. λαβῆς 0.045 μ. Παριστάνεται στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς «Τέρεας» ἀπὸ τὸ δωμάτιο 4 τοῦ ὀρόφου

τῆς Δυτικῆς Οἰκίας⁵². Ἡ μορφή κρατᾶ μὲ τὸ ἓνα χέρι τὸ σκεῦος ἀπὸ τῆ βάσης καὶ ὄχι ἀπὸ τῆ λαβῆ, ὅπως θὰ ἀνεμένετο, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο ἀγγίζει μὲ ὠχροκίτρινο ἀντικείμενο (ἀρωματικὸ φυτό;) τὸ καστανοκόκκινο περιεχόμενό του (κάρβουνα;).

Τὸ σῶμα τοῦ πυραύνου εἶναι κωνικὸ μὲ κυρτὲς πλευρὲς, ἐπίπεδη βάση, καὶ τῇ λαβῇ, τῆς ὁποίας τὸ πάχος μειώνεται πρὸς τὸ ἄκρο, νὰ ἐκφύεται ἀπὸ τὸ κέντρο περίπου τοῦ σώματος. Τὸ σκεῦος εἶναι λευκὸ μὲ μαῦρο περίγραμμα, τῇ βάσει κοσμοῦν κυανὴ καὶ κόκκινη ταινία, ἐνῶ στὸ πάνω μέρος δηλώνονται μὲ μαύρη τοξωτὴ γραμμὴ οἱ ἀπολήξεις κάθετων ραβδώσεων.

- M5 Σκεῦος-θήκη (;) (εἰκ. 13). Στὴν τοιχογραφία τοῦ κλιμακοστασίου τῆς Ξεστῆς 4 μὲ τὴν πομπὴ δωροφόρων ἀνδρῶν, μία ἀπὸ τὶς μορφὲς παριστάνεται νὰ μεταφέρει ἓνα ἐντελὼς ἰδιόμορφο καὶ ἄγνωστο μέχρι σήμερα σκεῦος ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει τὸ κάτω μέρος⁵³. Τὸ σῶμα του (σωζ. ὕψ. 0.43 μ.), ποὺ ἀποδίδεται μὲ μαυροκύανο χρῶμα καὶ κόκκινη ταινία στὸ περίγραμμα, ἔχει τῇ μία πλευρᾷ εὐθεία καὶ τὴν ἄλλη καμπύλη νὰ λοξεύει αἰσθητὰ πρὸς τὰ κάτω δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ πυθμένας θὰ ἦταν στενός. Ἡ ταινία τοῦ χείλους, πλατύτερη ἀπὸ τὶς πλάγιες, ἔχει τὸ δεξιὸ ἄκρο εὐθὺ καὶ τὸ ἄλλο καμπύλο καὶ λοξό. Ἐπάνω ἀπὸ αὐτὴν ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐντελὼς ὁμοία. Τὸ πῶμα, σχήματος τεταρτημορίου ἑλλειψης, ἔχει τὸ ἀριστερὸ ὄριο τοξωτό (4 τόξα). Εἶναι ὠχροκίτρινο καὶ κοσμεῖται μὲ τέσσερις σειρὲς τρέχουσας κόκκινης σπείρας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνο ἡ κατώτερη γράφεται ὁλόκληρη, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες χάνονται ὅσο πλησιάζουν πρὸς τὸ καμπύλο ὄριό του. Τὸ σκεῦος ἔχει δύο μαῦρες λαβὲς (μῆκ. 0.16 μ.) σὲ κάθε πλευρά, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα, ποὺ καταλήγουν σὲ ὀρθογώνιο μὲ λευκὲς

χιαστὶ γραμμές, ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ στόμιο. Ἡ μορφή κρατᾶ καὶ τὶς δύο μὲ τὸ ἴδιο χέρι.

Εἰκ. 12. Τὸ πύραυνο M4. Δυτικὴ Οἰκία, Ἡ «Ἱέρεια».

Εἰκ. 13. Τὸ σκεῦος M5. Ξεστὴ 4. Τοιχογραφία τῆς πομπῆς.

Τὰ μετάλλινα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν, μέχρι τώρα, στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον χάλκινα⁵⁴ καὶ σχετικὰ λίγα, κυρίως σκευή⁵⁵, ὀλιγάριθμα ἐργαλεῖα⁵⁶ καὶ ἐλάχιστα

52. TH V 19, 43, πίν. 100-101, J. TH VI 20, 34, Atlas πίν. 5. Σπ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1971, 220, πίν. 315-16. Χρ. Ἀ. Τελεβάντου, Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας 52, ἔγχρ. πίν. 19α, εἰκ. 14. Ντούμας ὁ.π. πίν. 24-25.

53. Ντούμας ὁ.π. πίν. 138.

54. Ἀπὸ μολύβι εἶναι κατασκευασμένα τὰ σταθμά: TH II 49, εἰκ. 37· IV 38, πίν. 87b, 88· V 33, πίν. 77a· VI 34,

πίν. 83b. A. Michailidou, The Lead Weights from Akrotiri: the Archaeological Record, TAW III, 1, 407-418, εἰκ. 1-6, 11-13, 15-16. Ἀπὸ ἄργυρο μερικοὶ σφηκωτῆρες: TH V 33, πίν. 77b. Χρ. Τελεβάντου, Τὰ κοσμήματα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Θήρα, ΑΕ 1984, 18, 49. Ἀπὸ χρυσὸ ἓνα φύλλο μὲ ἐκτυπὴ παράσταση σχηματοποιημένου κρόκου καὶ μικροσκοπικὴ σφαιρικὴ ψήφος, αὐτόθι 18, 49.

55. Τηγάνι, δωμάτιο 2, Συγκρότημα Δέλτα, TH IV

κοσμήματα⁵⁷, γεγονός πού μᾶλλον ὀφείλεται στήν ὀργανωμένη ἐγκατάλειψη τῆς πόλης πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφή της.

Οἱ ἀπεικονίσεις τῶν κοσμημάτων εἶναι ἐκεῖνες πού φανερώνουν τὴν ἄσκηση τῆς κοσμηματοποιίας στὴ Θήρα, δεδομένου ὅτι τὰ ὀλιγάριθμα εὐρήματα, συνήθως εὐτελοῦς ἀξίας, παρέχουν ἐλάχιστες πληροφορίες⁵⁸. Τώρα οἱ τοιχογραφίες ἔρχονται νὰ συμβάλουν στὶς γνώσεις μας γιὰ ἓνα ἄλλο εἶδος τῆς μεταλλοτεχνίας, τὰ σκεύη.

Ὑλικά - κατασκευὴ - τυπολογία

Τὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ διέπουν κανόνες καὶ συμβάσεις, μέρος ἑνὸς εὐρύτερου «εἰκαστικοῦ λεξιλογίου», πού χρησιμοποιοῦσαν κατὰ κανόνα οἱ ζωγράφοι γιὰ τὴν ἀπόδοση συγκεκριμένων εἰκονιστικῶν μονάδων ἢ ζωγραφικῶν στοιχείων. Σὲ αὐτὸ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ρεαλιστικὴ ἢ συμβατικὴ ἀπόδοση τῶν διαφόρων ὑλῶν. Ὡς πρὸς τὰ μέταλλα τὸ ὠχροκίτρινο ἀποδίδει τὸν χρυσό, τὸ κυανὸ ἢ κυανόμαυρο τὸν ἄργυρο, τὸ καστανοκόκκινο τὸν χαλκό. Ἡ χρωματικὴ αὐτὴ σύμβαση, συνδυαζόμενη μὲ τὴν τάση γιὰ φαινομενικὴ φυσιοκρατία πού τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ στὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀρχῶν τῆς Ὑστερῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, βοηθάει στὴν προσέγγιση ὀρισμένων κατασκευαστικῶν προβλημάτων τῶν θηραϊκῶν ζωγραφιστῶν σκευῶν.

Ἡ ὠχροκίτρινη⁵⁹ μόνωτη φιάλη M1 (εἰκ. 9α-β) παριστάνει χρυσὸ πρότυπο κοσμημένο μὲ χαράξεις ἢ αὐλακώσεις στὸ προεξέχον χεῖλος καὶ στὴν ὑπερυψωμένη λαβή⁶⁰ καὶ ἀντιστοιχεῖ ἀποκλειστικὰ σὲ μεταλλικὰ πρότυπα. Ὁ τύπος τῆς εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένος στὴν αἰγαιακὴ μεταλλοτεχνία καὶ ἀναλογεῖ στὸν τύπο 32 τῶν χάλκινων φιαλῶν, ὅπως τὸν διέκρινε ὁ H. Matthäus, καὶ ἰδιαίτερα στὶς ὑποκατηγορίες D καὶ E, πού ἀπαντοῦν κυρίως στὴν Κρῆτη ἀλλὰ, σπανιότερα, καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα στὶς YM IA/YK I/YE I περιόδους⁶¹. Μὲ βάση τὸν παραπάνω τύπο συνάγεται ὅτι τὸ χεῖλος πιθανότατα ἦταν πεπλατυσμένο μὲ τὰ ἄκρα καμπύλα καὶ διακοσμημένα μὲ αὐλακώσεις, ἐνῶ ἡ λαβὴ ἐνδεχομένως νὰ ἦταν ταινιωτὴ μὲ ἀνάλογη διαμόρφωση τῶν ὀρίων τῆς. Τὸ σχῆμα ἀπαντᾷ μὲ μικρὲς παραλλαγὰς καὶ σὲ ἀργυρὲς φιάλες, ἐνίοτε ἐπιχρυσωμένες μὲ φύλλο χρυσοῦ⁶².

Ἡ καστανοκόκκινη⁶³ πρόχους M2 (εἰκ. 10) παριστάνει χάλκινο πρότυπο, γεγονός πού ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν κομβιόσχημη προεξοχὴ στὴ βάση τῆς λαβῆς, πού θυμίζει τοὺς ἥλους τῶν μετὰλλινων σκευῶν.

39, πίν. 28, 91a. Στὸ δωμάτιο 3 τοῦ Συγκροτήματος Δ βρέθηκαν τρεῖς πρόχοι, TH IV 39, πίν. 93a-b, 94-95, ἓνα μόνωτο κύπελλο αὐτόθι πίν. 96b, δύο τηγάνια, αὐτόθι πίν. 92. Στὸ δωμάτιο 16 τοῦ ἰδίου συγκροτήματος βρέθηκαν τρία σκεύη, τηγάνι: TH V 33, πίν. 75, πύραυνο: αὐτόθι πίν. 76, σκύφος, αὐτόθι. Τριποδικὸς λέβητας, δωμάτιο 4a, Δυτικὴ Οἰκία, TH VI 29, πίν. 62b, 63a.

56. TH II 49-50, εἰκ. 38-39, TH IV πίν. 89a-b, 90, TH VII πίν. 52e.

57. Τελεβάντου ὁ.π. 17-18, εἰκ. 2-3. Ἀπὸ χαλκὸ εἶναι ἐπίσης κατασκευασμένα λίγα ἀγκίστρια TH II 50, εἰκ. 38 καὶ δύο τάλαντα TH V 33, πίν. 79.

58. Τελεβάντου ὁ.π. 15-18, εἰκ. 1.

59. Βλ. σημ. 6, α, γ.

60. Matthäus ὁ.π. Οἱ αὐλακώσεις ἀποτελοῦν συνήθη διακόσμηση στὸ χεῖλος, στὶς λαβὲς καὶ στοὺς διακοσμητικὸς πλαστικὸς δακτυλίου διαφόρων τύπων ἀγγείων ὅπως, σὲ πρόχους: ἀρ. 252-253, εἰκ. 31, ἀρ. 282, εἰκ. 33, ἀρ. 285-286, εἰκ. 34, σὲ φιάλες: ἀρ. 352, εἰκ. 39, ἀρ. 512-513, εἰκ. 58, ἀρ. 255-256, εἰκ. 31.

61. Matthäus ὁ.π. 207-219, πίν. 37-40, 69B, 80.

62. Davis ὁ.π. ἀρ. 98, σ. 248, εἰκ. 195, κυρίως ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς λαβῆς, ἀρ. 107, σ. 260-261, εἰκ. 206-207.

63. Μὲ τὸ ἴδιο χρῶμα ἀποδίδονται οἱ τριποδικοὶ λέ-

Ἡ λαβή, ἡ ὁποία ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σχῆμα θὰ ἦταν κυκλικῆς διατομῆς, ἀποδίδεται μὲ ὑπόλευκο χρῶμα, πράγμα πὺν θέτει ζήτημα ὡς πρὸς τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῆς. Δεδομένον ὅτι πρόκειται γιὰ μετάλλινον σκεῦος θὰ ἀναμενόταν νὰ ἦταν ἐπίσης ἀπὸ μέταλλο. Μιὰ τέτοια ἐρμηνεία ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται δύσκολη ἐπειδὴ τὸ ὑπόλευκο χρῶμα, ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε, δὲν συνηθίζεται στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ γιὰ τὴν ἀπόδοση κάποιου μετάλλου. Σύμφωνα μὲ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ προταθοῦν τουλάχιστον δύο λύσεις: Εἴτε τὸ ὑπόλευκο χρῶμα δηλώνει τὸ ἐλεφαντόδοντο, ἓνα ὑλικὸ πὺν χρησιμοποιεῖται στὴ μικρογλυπτικὴ τῆς ἐποχῆς, καὶ οἱ μαῦρες γραμμὲς χαράξεις· στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ λαβὴ θὰ στερεωνόταν στὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου μὲ ἰσχυρὸ χάλκινον ἔλασμα, πὺν θὰ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ ὁστό. Εἴτε ἡ λαβὴ θὰ ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ σχοινί, ἂν λάβουμε ὑπόψιν ὅτι τὸ ἴδιον χρῶμα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ ζῶμα τῆς μορφῆς. Γιὰ τὴν πρώτη μὲν λύσιν δὲν ὑπάρχουν ἀνάλογα παραδείγματα, γιὰ τὴ δεύτερη δὲ φαίνεται δυσεξηγήτη καὶ ἀνάρμοστη σὲ χάλκινον τελετουργικὸ σκεῦος ἢ τοποθέτηση μιᾶς εὐτελοῦς ὡς πρὸς τὴν ὕλη λαβῆς. Ἐπιπλέον ἡ κομβιόσχημη προεξοχή δείχνει ὅτι μᾶλλον ἐπρόκειτο γιὰ μεταλλικὴ λαβή. Τὸ πρόβλημα νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀπλούστερο. Ὁ ζωγράφος ἀπέφυγε νὰ ἀποδώσῃ τὴ λαβὴ μὲ τὸ καστανοκόκκινον χρῶμα τοῦ χαλκοῦ γιὰ λόγους αἰσθητικούς, ἐπειδὴ τὸ χρῶμα τῆς ἀνδρικῆς ἐπιδερμίδας καὶ ἐπομένως τοῦ χειροῦ πὺν ὑποβάσταζει τὸ σκεῦος ἀπὸ τὴ λαβὴ ἔχει τὸ ἴδιον χρῶμα. Ἔτσι χάριν τῆς καθαρότητος τοῦ σχεδίου προτίμησε τὴ χρωματικὴ ἀντίθεση παρὰ τὴ χρῆσιν μαύρου περιγράμματος γιὰ τὴ δήλωσιν τῆς λαβῆς.

Ὁ τύπος τῆς πρόχου Μ2 μὲ μικρὲς παραλλαγὰς εἶναι πολὺ συνηθισμένος στὴν αἰγαιακὴ μεταλλοτεχνία καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τοὺς τύπους 22-23 τῶν χάλκινων πρόχων, ὅπως τοὺς διέκρινε ὁ H. Matthäus, πὺν ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη, καὶ ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι/ΥΕ Ι στὴ Θήρα καὶ τὶς Μυκῆνες⁶⁴. Πλησιέστερα βρίσκεται στὴ χάλκινη πρόχου τῆς Θήρας⁶⁵.

Τὸ πρότυπο τοῦ ρυτοῦ Μ3 (εἰκ. 11) φαίνεται ὅτι ἦταν κατασκευασμένο τουλάχιστον ἀπὸ δύο διαφορετικὰ ὑλικά, χρυσὸ (ὠχροκίτρινο) καὶ χαλκὸ (σκοτεινὸ κόκκινον), ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται καὶ τρίτο ὑλικὸ, ἐνδεχομένως ἄργυρος μὲ πρόσμιξιν ἄλλου μεταλλεύματος, πὺν ἀποδίδεται μὲ μαῦρον χρῶμα. Τὸ στόμιο τοῦ ρυτοῦ διακοσμεῖται μὲ χάλκινη ταινία κοσμημένη μὲ ἀνάγλυφον τρέχουσα σπείρα πὺν πλαισιώνεται μὲ δύο ἀνάγλυφες, ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἄργυρες (:) ταινίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ χεῖλος τοῦ σκεύους. Τὸ σῶμα τοῦ ρυτοῦ θὰ ἦταν χρυσὸ διακοσμημένο μὲ ἀνάγλυφο σύστημα σπειρῶν ὅπου σχηματίζονται μὲ τίς ἑλικες μεγάλοι ρόμβοι οἱ ὁποῖοι περιέχουν ἄλλους μικρότερους. Ἡ διακόσμηση σκευῶν μὲ ἀνάγλυφες σπείρες εἶναι συνηθισμένη στὴ μινωικὴ μεταλλοτεχνία. Ἡ ἀπλὴ τρέχουσα σπείρα, τὸ προφιλέστερο διακοσμητικὸ θέμα τῆς αἰγαιακῆς τέχνης κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἀπαντᾷ τόσο σὲ εὐρήματα ὅσο καὶ σὲ ἀπεικονίσεις μετάλλινων σκευῶν ἀλλὰ καὶ κοσμη-

βητες στὴ μικρογραφία τῆς Κέας καὶ πρόχους στὴ μικρογραφία τῆς Τυλίσσου (βλ. σημ. 35). Ἐρυθρὸ ἔως καστανέρυθρον χρῶμα χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὴ δήλωσιν κεραμικῶν σκευῶν, κροκοσυλλέκτης πίθηκος *PM* I 265-266, πίν. IV, *PM* III 21, Immerwahr ὁ.π. Κη ἀρ. 1, σ. 21, 41-42, 162, 170, πίν. 10-11 καὶ τὰ θηραϊκὰ σκεῦα Κ1-Κ2,

βλ. σ. 142 καὶ σημ. 34.

64. Matthäus ὁ.π. ἀρ. 247-281, σ. 177-188, πίν. 31-33, 68B, 80. *TH* IV 39, πίν. 93a-b, 94-95. Ἐπίσης ἀπαντᾷ καὶ στὴν κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς.

65. Matthäus ὁ.π. ἀρ. 281, εἰκ. 33. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς λαβῆς μὲ τίς πρόχους αὐτόθι ἀρ. 252, εἰκ. 31.

μάτων⁶⁶. Τὸ σύστημα τῆς σπείρας βρίσκεται μὲ ποικίλες παραλλαγές σὲ μετάλλινα σκεύη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα εἶδη τέχνης⁶⁷. Ὁ συνδυασμὸς δύο διαφορετικῶν μετάλλων στὸ ἴδιο σκεῦος διαπιστώνεται σὲ ὀρισμένα εὐρήματα⁶⁸, ἀλλὰ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ ἀπεικονίσεις σὲ τοιχογραφίες⁶⁹.

Ὁ τύπος τοῦ κωνικοῦ ρυτοῦ εἶναι εὐρύτατα διαδομένος κατὰ τὴν ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι/ΥΕ ἐποχὴ σὲ ὅλο τὸν αἰγαιακὸ χῶρο, κυρίως στὴν κεραμική⁷⁰. Τὰ μετάλλινα κωνικά ρυτὰ εἶναι σπάνια μὲ γνωστότερο τὸ ἀργυρὸ Ρυτὸ τῆς Πολιορκίας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες⁷¹. Τὸ ρυτὸ τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας βρίσκεται ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος καὶ τὸν συνδυασμὸ δύο διαφορετικῶν μετάλλων πολὺ κοντὰ στὸ μεταγενέστερο (ΥΜ ΙΒ) χρονολογικὰ ρυτὸ τῆς κνωσιακῆς τοιχογραφίας τοῦ Ρυτοφόρου⁷², ἂν καὶ ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση εἶναι πολυτελέστερο ἀπὸ ἐκεῖνο. Πάντως καὶ τὰ δύο ρυτὰ φανερώνουν τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς μινωικῆς μεταλλοτεχνίας. Τὸ ρυτὸ Μ3 δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπετελεῖτο μόνον ἀπὸ μέταλλο, ὅμως φαίνεται πιθανότερο νὰ πρόκειται γιὰ λίθινο ἀνάγλυφο ρυτὸ ἐπενδυμένο ἀπὸ διαφορετικὰ μέταλλα, τεχνικὴ γνωστὴ στὴν Κρήτη⁷³.

Ἡ θηραϊκὴ τοιχογραφία πιθανότατα παριστάνει ρυτὸ μινωικῆς προέλευσης δεδομένου ὅτι τὰ καλῆς τέχνης λίθινα καὶ μετάλλινα σκεύη ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ὡς τώρα στὸ Ἀκρωτήρι φαίνεται νὰ εἶναι κρητικὰ προϊόντα. Ὅμως πιστοποιεῖται ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ χρῆση τους στὸ Ἀκρωτήρι καὶ δὲν ἀποκλείεται στὸ μέλλον κάποια εὐρήματα νὰ δείξουν ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς μεταλλοτεχνίας ἐδῶ ἦταν ὑψηλότερο ἀπὸ ὅ,τι νομίζουμε σήμερα.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς ραβδώσεις μὲ καμπύλο ἄκρο ποὺ δηλώνονται στὸ σῶμα τοῦ πυραύνου Μ4 (εἰκ. 12) συνάγεται ὅτι θὰ εἶχε μεταλλικὰ πρότυπα. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἀνήκει στὸν τύπο 59Α-Β τῶν χάλκινων πυραύνων, ὅπως τὸν διέκρινε ὁ Η. Matthäus, ποὺ βρίσκεται κατὰ τὴν ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι/ΥΕ Ι κυρίως στὴν Κρήτη καὶ σπανιότερα στὴ Θήρα καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα⁷⁴.

66. Αὐτόθι ἀρ. 188, σ. 149, εἰκ. 21, ἀρ. 260, σ. 180, εἰκ. 32, ἀρ. 350, σ. 232, εἰκ. 41, ἀρ. 351, σ. 234, εἰκ. 42, ἀρ. 514, σ. 314, εἰκ. 58. Davis ὅ.π. ἀρ. 37, σ. 143-144, εἰκ. 123, ἀρ. 100, σ. 252-253. *PM* II, 2, 706, εἰκ. 703, τὸ περιβραχιόνιο τῆς μορφῆς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν Ρυτοφόρο.

67. Ἡ Davis ὅ.π. τὸ θεωρεῖ ὡς κατ' ἐξοχὴν μυκηναϊκὸ θέμα 142, ἀρ. 378, σ. 262, εἰκ. 44, ἀρ. 91, σ. 237, εἰκ. 186, ἀρ. 35, σ. 141-142, εἰκ. 112, ἀρ. 36, σ. 142-143, εἰκ. 113, ἀρ. 99, σ. 251-252, εἰκ. 196. *PM* II, 1, 195, 273-276, εἰκ. 164 (πέλεκυς Μαλίων μὲ τὴ μορφὴ κεφαλῆς πάνθη-ρα). Στὴ σφραγιδογλυφία *PM* I 119-120, εἰκ. 87, 5.

68. Davis ὅ.π. συνδυασμὸς χρυσοῦ καὶ ἀργύρου: ἀρ. 107, σ. 260-261, εἰκ. 107, ἀρ. 121, σ. 286-287, εἰκ. 232, ἀρ. 129, σ. 296-297, εἰκ. 241-242, συνδυασμὸς ἀργύρου καὶ ἡλέκτρου: ἀρ. 122, σ. 288-290, εἰκ. 234.

69. Τοιχογραφία Ρυτοφόρου, βλ. σημ. 6, β, στὸ ρυτὸ ἀλλὰ καὶ στὴ ζώνη τῆς μορφῆς, Τοιχογραφία πομπῆς, βλ. σημ. 6, γ, τὸ ἀγγεῖο ποὺ κρατᾷ ἡ μορφὴ ἀρ. 20.

70. Στὴ Θήρα ἔχουν βρεθεῖ δεκάδες κεραμικὰ κωνικά ρυτὰ *TH* IV πίν. 86c-d, V πίν. 63, R. B. Koehl, *The Rhyta from Akrotiri and Some Preliminary Observations on their Functions in Selected Contexts*, *TAW* III, 1, 350-351, εἰκ. 1-5, καὶ μόνον ἓνα λίθινο σὲ ἄλλο τύπο *TH* V 32, πίν. 73b.

71. Karo ὅ.π. 408 κέ. ἀρ. 481, εἰκ. 83-85, πίν. 122.

72. Βλ. σημ. 6, β.

73. R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art* (1967) 153-156, εἰκ. 191-193. Warren ὅ.π. 174-176, πίν. 103-107.

74. Matthäus ὅ.π. 301-306, ἀρ. 454-469, εἰκ. 53-56, 71, 80. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα βρίσκεται πλησιέστερα στὰ κνωσιακὰ ἀρ. 466-467, σ. 304, στὸ θηραϊκὸ ἀρ. 469 καὶ στοῦ Βαφειοῦ ἀρ. 468, σ. 305, εἰκ. 56. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴ θέση τῆς λαβῆς εἶναι ἀνάλογο μὲ τὰ ἀρ. 466 καὶ 469 χωρὶς ὅμως τὶς ἀντακώσεις. Γιὰ κεραμικὰ πύραυνα στὴ Θήρα Ch. Doumas, *Thera, Pompeii of the Ancient Aegean* 110, εἰκ. 15g, πίν. 43-43.

Ἡ θηραϊκὴ ἀπεικόνιση τοῦ σκεύους Μ5 (εἰκ. 13) εἶναι ἡ μοναδικὴ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, πρᾶγμα ποὺ συνδυαζόμενο μὲ τὸ ἰδιόμορφο σχῆμα τοῦ ἀναμφίβολα δημιουργεῖ προβλήματα γιὰ τὴν ἐρμηνεία του.

Τὰ χρώματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀποδίδεται τὸ σκεῦος ὁδηγοῦν στὰ πιθανὰ ὑλικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν κατασκευασμένο, ἐνῶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν ἐπιμέρους τμημάτων βοηθᾷ στὴν ἀποκατάσταση τῆς πιθανῆς μορφῆς καὶ χρήσης του.

Ὁ καλλιτέχνης ἀπέδωσε εὐγλωττα τὸ εὐκαμπτο ὑλικὸ τῶν λαβῶν ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν στερεωμένες στὸ σκεῦος. Προφανῶς ἦταν δερμάτινες, ραμμένες στὴν ἐνισχυμένη ἀπόληξή τους μὲ λευκὸ λουρί. Ἔτσι ὅπως τὶς κρατᾷ ἡ μορφὴ συνάγεται ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ μία στίς δύο ἀντικριστὲς πλευρὲς τοῦ σκεύους. Ἐπίσης τὸ μῆκος τους δείχνει ὅτι τὸ πλάτος τοῦ σκεύους θὰ ἦταν σχετικὰ μικρὸ (ἐνδεχομένως ± 0.16 μ.).

Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, σύμφωνα μὲ τὸ κυανόμαυρο χρῶμα του, πιθανότατα ἦταν ἀργυρό. Τὸ σχῆμα του, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ περιορισμένο πλάτος του, φανερώνει ὅτι εἶχε μία ἐπίπεδη πλευρὰ καί, στὴν περίπτωσή ποὺ ἦταν τετράπλευρο, καμπύλη τουλάχιστον τὴν ἀπέναντί της. Οἱ κόκκινες ταινίες τοῦ περιγράμματος πιθανότατα δηλώνουν χάλκινα ἐνισχυτικά ἐλάσματα γιὰ γωνίες ἢ ἔνωση φύλλων μετάλλου ἢ καὶ τῶν δύο. Ἀπὸ τὴ μία βέβαιη ἐπίπεδη πλευρὰ συνάγεται ὅτι τὸ σκεῦος εἶχε τουλάχιστον δύο γωνίες, ποὺ χρειάζονταν τέτοια ἐνίσχυση. Τὸ πρόβλημα εἶναι κατὰ πόσον τὸ σκεῦος εἶχε καὶ ἄλλες ἐπίπεδες πλευρὲς ἢ ἐνιαῖο καὶ καμπύλο τὸ ὑπόλοιπο τοῦ τοιχώματος. Ὅπωςδήποτε αὐτὸ ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν κατεύθυνση. Τὸ ἰδιόμορφο σχῆμα τοῦ σκεύους μᾶς ὁδήγησε στὴ σκέψη ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ μιὰ πολυτελὴ θήκη ἐνὸς πολύτιμου κωνικοῦ ρυτοῦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ σκεῦος-θήκη θὰ εἶχε πολὺ στενὸ πυθμένα γιὰ νὰ ἀρμόζει στὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖο θὰ τοποθετεῖτο μέσα σ' αὐτὸ μὲ τὴ λαβὴ πρὸς τὴν καμπύλη πλευρὰ. Ἄν ἡ σκέψη μας εἶναι σωστή, τότε τὸ σκεῦος-θήκη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε τέτοια μορφὴ, ἔτσι ὥστε τὸ ρυτὸ νὰ ἐφαρμόζει τέλεια, χωρὶς νὰ μετακινεῖται ἀπὸ τὴ θέση του. Ἐπομένως θὰ εἶχε ἐνιαῖα καμπύλα τοιχώματα, τὰ ὁποῖα θὰ σχηματίζαν μὲ τὴν ἐπίπεδη πλευρὰ τὸ ἥμισυ ἔλλειψης συνεχῶς μειούμενης πρὸς τὰ κάτω. Φυσικὰ ἀνάλογη μείωση θὰ εἶχε καὶ ἡ ἐπίπεδη πλευρὰ ἢ ὁποῖα θὰ ἦταν τριγωνικὴ μὲ καμπυλόσχημη προέκταση γιὰ νὰ ἐφαρμόζει τὸ κυρτὸ πῶμα, καὶ ἀποκομμένη τὴν κάτω γωνία. Ἡ ἐπίπεδη αὐτὴ πλευρὰ θὰ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἢ στήριξη τοῦ σκεύους-θήκης. Σὲ ἓνα τέτοιο σχῆμα τὰ χάλκινα ἐλάσματα θὰ ἐνίσχυαν πιθανότατα στὴν καμπύλη πλευρὰ τὴν ἔνωση τῶν φύλλων τοῦ ἀργύρου⁷⁵.

Τὸ πῶμα τοῦ σκεύους θὰ ἦταν κυρτό, ὅπως φανερώνει τὸ ἐπάνω ὄριό του ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν σπειρῶν μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης προσπάθησε νὰ δώσει τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους καὶ τῆς καμπύλης. Φαίνεται ὅτι ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἦταν διακοσμημένο μὲ σειρὲς ἀπὸ ἀνάγλυφες σπεῖρες ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὸ καμπύλο σχῆμα. Τὸ κυρτὸ σχῆμα τοῦ πώματος ἴσως ὀφείλεται σὲ πρακτικὸν λόγους, ἰδιαίτερα ἂν αὐτὸ δὲν ἀποχωριζόταν ἐντελῶς ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ σκεύους. Ἀπὸ τὴ δαντελωτὴ προεξέχουσα παρυφὴ ἦταν δυνατόν νὰ ἀνασηκωθεί τὸ πῶμα. Ὅμως γιὰ νὰ ἀνασυρθεῖ τὸ ρυτὸ ἀπὸ τὴ θήκη θὰ ἔπρεπε κανεῖς νὰ τὸ

75. Ἀνάλογες ἐνώσεις ἴσως δηλώνουν οἱ κατακόρυφες ταινίες στὸ ρυτὸ τοῦ Ρυτοφόρου τῆς Κνωσοῦ, βλ. σμ. 6, β.

πιάσει ἀπὸ τὴ λαβὴ καὶ ἐπομένως ἀπαιτεῖτο ἐπιπλέον χώρος γιὰ νὰ κινηθεῖ ἄνετα τὸ χέρι καὶ ἡ λαβή, πράγμα ποὺ ἐξασφαλιζόταν μὲ τὸ κυρτὸ σχῆμα τοῦ πώματος.

Τὸ πρότυπο τοῦ σκεύους-θήκη Μ5 ἐνδεχομένως ἦταν μετάλλινο, πιθανότερο ὅμως εἶναι γιὰ λόγους οἰκονομίας καὶ πρακτικότητας (ἀντοχή, βάρος) νὰ εἶχε ξύλινο πυρήνα ἐπενδυμένο μὲ φύλλα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, τὰ τελευταῖα ἐνισχυμένα στὶς ἐνώσεις μὲ χάλκινο ἔλασμα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ καμπύλο τμήμα τοῦ σκεύους, καθὼς καὶ τὸ πῶμα, θὰ ἦταν εὐκολότερο νὰ λαξευθοῦν σὲ ἓνα μεγάλο κομμάτι ξύλου, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χρησιμοποιήθηκαν πολλὲς μικρὲς σανίδες. Ἐνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ἀντικείμενα ποὺ κατασκευάστηκαν μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ ἐπιχρυσωμένου μὲ φύλλα μετάλλου ξύλινου πυρήνα εἶναι ἡ γνωστὴ ὀκταγωνικὴ πυξίδα ἀπὸ τὸν τάφο ΙΙΙ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν, περίπου σύγχρονη μὲ τὴ θηραϊκὴ τοιχογραφία⁷⁶.

Τὸ θηραϊκὸ σκεῦος Μ5 (εἰκ. 13), ἴσως ἀναπαριστᾷ τὴν προσωπικὴ δημιουργία κάποιου τεχνίτη, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πρώτη καὶ μοναδική, μέχρι σήμερα, μαρτυρία γι' αὐτό. Ὅμως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπεικονίζει ἓνα σκεῦος τοῦ ὁποῖου τὴν ὕπαρξιν ἀγνοοῦσαμε ὡς τώρα καὶ τὸ ὁποῖο προοριζόταν γιὰ τὴν ἀποθήκευση καὶ προστασία πολύτιμων ρυτῶν. Ὁπωσδήποτε δὲν θὰ ἀποτελοῦσε προῖον μαζικῆς παραγωγῆς καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἐξ ἀρχῆς κατασκευαζόταν γιὰ κάποιο συγκεκριμένο ρυτό, ἔτσι ὥστε ἡ ἐφαρμογὴ νὰ ἦταν τέλεια. Ἡ στερεότητα τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ ἀνθεκτικότητα τοῦ ὕλικου θὰ ἦταν τὰ πρωτεύοντα στοιχεῖα τῆς ποιότητάς του καὶ ὄχι ἡ διακόσμηση ἢ τὰ πολυτελῆ ὑλικά, στοιχεῖα ποὺ ἀντίθετα χαρακτηρίζαν τὸ περιεχόμενό του. Γι' αὐτὸ πολὺ πιθανὸ τὸ σκεῦος νὰ ἦταν συνήθως ἀπλὸ στὴ μορφὴ του, γεγονός ποὺ ἴσως ἐξηγεῖ τὴν προτίμηση τῶν καλλιτεχνῶν νὰ παριστάνουν τὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε εἶχε καὶ τὴ μεγαλύτερη σημασία.

Μὲ τὴν παραπάνω παρουσίαση καὶ μελέτη τῶν ποικίλων σκευῶν ποὺ ἀπεικονίζονται στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες κλείνουμε ἓναν κύκλο ἔρευνας μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο προσπαθήσαμε νὰ συμβάλουμε στὴν καλύτερη μελέτη τῆς τεχνολογίας στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου. Ἡ καλαθοπλεκτική, ἡ κεραμική, ἡ μεταλλοτεχνία καὶ ἡ λιθουργία, οἱ σημαντικοὶ αὐτοὶ κλάδοι τῆς τεχνολογίας μὲ μακρὰ παράδοση ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν ἐδῶ ὡς πρὸς τὸν τομέα τῶν σκευῶν, γνώρισαν, ὅπως μαρτυροῦν οἱ τοιχογραφίες, μεγάλη ἀνάπτυξη κατὰ τὴν ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ ἐποχὴ στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας.

Οἱ θηραϊκὲς ζωγραφιστὲς ἀπεικονίσαις τῶν πλεκτῶν σκευῶν (καλάθι καὶ κάνιστρα Π1-Π6) ἀποτελοῦν μοναδικὰ παραδείγματα στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ, τὰ ὁποῖα χάρις στὴν ἐπιμέλεια τοῦ ζωγράφου δίνουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν καλαθοπλεκτική. Ἡ λοξὴ πλέξη, ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ ἰδεόγραμμα μὲ τὸ σχῆμα καλαθιοῦ τῆς Γραμμικῆς Α, μαρτυρεῖται μὲ σαφήνεια ἐπιβεβαιώνοντας τὴ χρῆση μιᾶς τεχνικῆς σπάνιας, γιὰ τὴν ὁποία ἐλάχιστα ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὸν αἰγαιακὸν ὥς σήμερα. Ἐπίσης ἡ ποικιλία τῶν τύπων, καθὼς καὶ ἡ αἰσθητικὴ τελειότητα τῶν καλαθῶν καὶ κανίστρων αὐτῶν φανερώνουν τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς χειροτεχνίας αὐτῆς. Τέλος ἡ ὅλη σύνθεση τῶν κροκοσυλλεκτριῶν δείχνει τὴ χρῆση τῶν ταπεινῶν αὐτῶν σκευῶν στὴ γιορτὴ τῆς συλλογῆς τοῦ λεπτεπίλεπτου καὶ πολύτιμου κρόκου καὶ κυρίως τὴν χρησιμοποίησή τους γιὰ τὴν προσφορά τοῦ φυτοῦ πρὸς τὴν ἔνθρονη πότνια θηρῶν, πράξις ποὺ φανερώνει προσήλωση στὴν παράδοση.

76. Karo ὁ.π. ἀρ. 808-811, σ. 143-144, πίν. CXLIII-CXLIV.

Οί άπεικονίσσεις τών λίθινων σκευών (Λ1-Λ3) μαρτυροῦν τή χρήση άγνωστων ακόμα στο Άκρωτήρι πολυτελών σκευών κατασκευασμένων από φλεβωτό πολύχρωμο λίθο και όρεία κρύσταλλο και δέν αποκλείεται νά μάς προδιαθέτουν για μιá μελλοντική επιβεβαίωση τής ύπαρξης έργαστηρίου λιθοτεχνίας στο Άκρωτήρι, ειδικευμένου στην κατασκευή πολυτελών άγγείων.

Οί άπεικονίσσεις τών μετάλλινων σκευών (Μ1-Μ5) ένισχύουν τίς μέχρι τώρα πληροφορίες πού δίνουν τά εύρήματα αλλά κυρίως τίς έμπλουτίζουν με νέα στοιχεία.

Μαρτυρείται έμμεσα αλλά εύγλωττα ή χρήση χρυσών σκευών (Μ2) στο Άκρωτήρι, πράγμα σημαντικό δεδομένου ότι όλα τά μέταλλα σκεύη πού βρέθηκαν ως τώρα είναι χάλκινα.

Η φιάλη Μ1, ή πρόχους Μ2, τó ρυτό Μ3 και τó πύραυνο Μ4 αποτελούν χαρακτηριστικά είδη τής μινωικής μεταλλοτεχνίας, και άν δέν δηλώνουν μινωικές εισαγωγές, όπως-δήποτε φανερώνουν τή μινωική επίδραση στον τομέα αυτόν στη Θήρα.

Υποδηλώνεται ό συνδυασμός διαφορετικών μετάλλων (χρυσού και άργύρου: Μ3, άργύρου και χαλκού: Μ5), γνωστός από άπεικονίσσεις σκευών σε μινωικές τοιχογραφίες αλλά και από λιγοστά εύρήματα.

Μαρτυρείται ένα νέο, άγνωστο ως σήμερα, ιδιόμορφο σκεῦος (Μ5), τó όποιο ένδεχομένως νά ήταν είδος θήκης για κωνικό ρυτό. Τό πολυτελές αυτό σκεῦος είναι τó δώρο – με άγνωστο ακόμα αποδέκτη – πού μεταφέρει ένας από τούς άνδρες τής πομπής πού παριστανόταν νά άνεβαίνει τó κλιμακοστάσιο τής Ξεστής 4.

Διαπιστώνεται ή χρησιμοποίηση πολυτελών σκευών – ή χρυσή φιάλη Μ1, ή χάλκινη πρόχους Μ2, τó λίθινο κύπελλο Λ3 – μάλλον σε θρησκευτικές τελετουργίες.

Ένισχύεται ή άποψη για συστηματική εγκατάλειψη τής πόλης του Άκρωτηρίου από τούς κατοίκους της, καθώς δέν έχουν βρεθεί ως τώρα σκεύη ανάλογα τών ζωγραφιστών, εκτός από λίγα χάλκινα.

Πέραν τών παραπάνω επιμέρους πληροφοριών οί ζωγραφιστές άπεικονίσσεις σκευών στις θηραϊκές τοιχογραφίες υποδηλώνουν τήν υιοθέτηση, σε πολλούς τομείς, τής άνεπτυγμένης μινωικής τεχνολογίας, και ένδεχομένως τήν εισαγωγή πολυτελών σκευών από τήν Κρήτη. Κυρίως όμως μαρτυροῦν τήν άνθηση και τήν έμπορική δραστηριότητα τής πόλης του Άκρωτηρίου, καθώς και τó ύψηλό οικονομικό, βιοτικό αλλά και πολιτιστικό επίπεδο τών κατοίκων της κατά τήν τελευταία φάση τής κατοίκησης της πριν από τήν έκρηξη του ήφαιστείου και τή βιβλική καταστροφή της.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΚΡΑΙΦΙΑΣ ΑΓΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΛΛΙΑ. ΜΕΡΟΣ Ι*

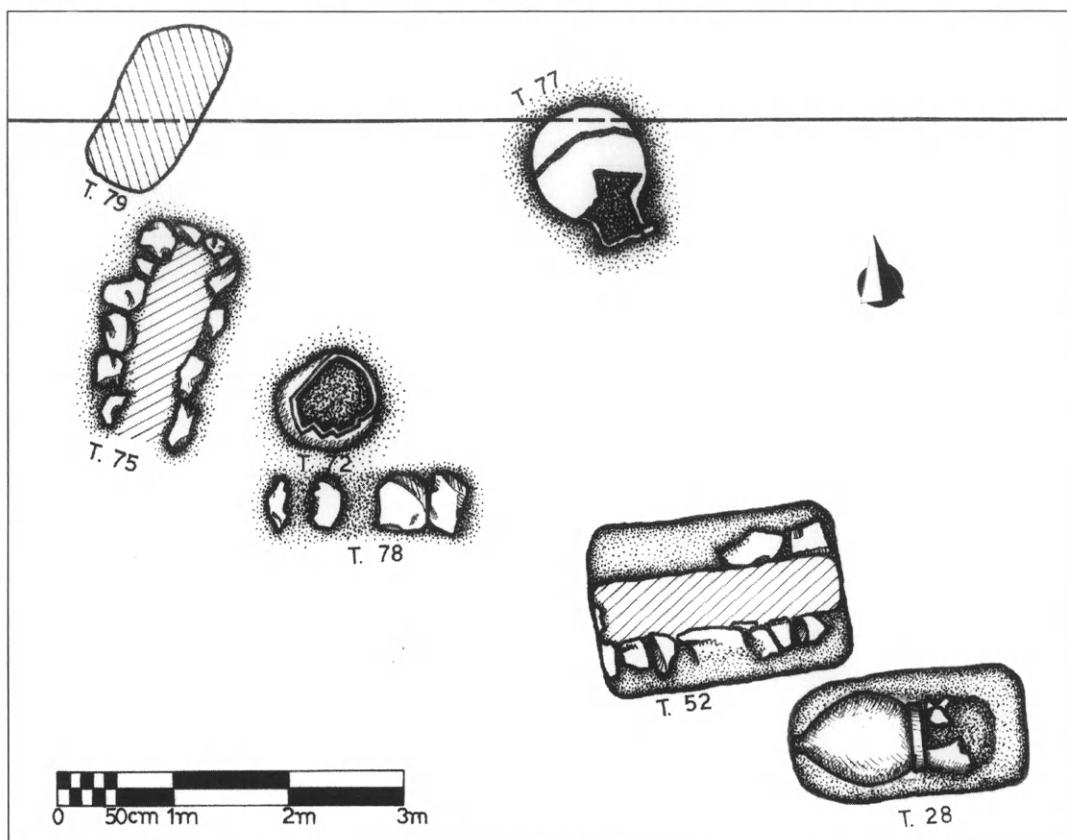
*Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Μαρινάτου
(† 1 Ὀκτωβρίου 1974)*

Αἱ ἀνασκαφικαὶ περίοδοι 1990-1991 ἐντὸς τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἰω. Κόλλια ἔφερον εἰς φῶς διακοσίους τεσσαράκοντα τέσσαρας τάφους, διὰ τοὺς ὁποίους συνετάγησαν αἱ σχετικαὶ ἐκθέσεις¹. Ἡ παροῦσα ἐργασία διαιρεῖται εἰς δύο ἀνισομεγέθη μέρη: Εἰς τὸ πρῶτον, κύριον, μέρος καταβάλλεται προσπάθεια ἀναλυτικῆς, κατὰ τὸ δυνατόν, παρουσιάσεως τῶν συνόλων (context) τῶν πεντήκοντα τεσσάρων ἀρχαϊκῶν τάφων ἐκ τῶν ἑκατὸν (ΚΟΛ/72-171), οἱ ὅποιοι ἀνεσκάφησαν μὲ κοινὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ φθινόπωρον τοῦ 1991. Εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου μέρους παρατίθενται συνταγέντες δώδεκα (Π)αρένθετοι (Π)ίνακες (ΠΠ), τῶν ὁποίων οἱ δύο πρῶτοι (ΠΠ 1-2) ἐπέχουν θέσιν Πινάκων Περιεχομένων τοῦ πρώτου μέρους, ἔχοντες εἰς διακεκριμένας στήλας τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ὑποσημειώσεων καὶ τῶν εἰκόνων, ὥς καὶ τὰ εὐρήματα, τὰ ἀντιστοιχοῦντα εἰς ἕκαστον τῶν πεντήκοντα τεσσάρων τάφων, μαζὶ μὲ τὴν χρονολόγησίν των. Οἱ λοιποὶ δέκα (ΠΠ 3-12) ἀφοροῦν ἅπαντας τοὺς τάφους (ΚΟΛ/1-244) καὶ συνετάγησαν κατὰ τύπον καὶ χρονικὴν ἀλληλουχίαν τῶν τάφων ἑνὸς ἑκάστου τύπου, προκειμένου νὰ συναχθοῦν γενικὰ συμπεράσματα, ἀφορῶντα εἰς τὴν πρῶτην ἐμφάνισιν, τὴν συχνότητα καὶ τὴν ἐξαφάνισιν ἑκάστου τύπου, τὴν ἡλικίαν τοῦ νεκροῦ, τὸ εἶδος καὶ τὴν ποσότητα τῶν κτερισμάτων κ.ἄ. Ὁ προστεθεὶς ΠΠ 13 ἀναφέρεται καὶ εἰς τοὺς τάφους τῆς ἐπομένης ἀνασκαφικῆς περιόδου (ΚΟΛ/245-500, 1992), οἱ ὅποιοι θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενον τοῦ Μέρους ΙΙ τῆς παρούσης μελέτης· συνετάγη διὰ νὰ περιλάβῃ ἐκεῖνους ἐκ τοῦ συνόλου τῶν τάφων τοῦ ἀγροτεμαχίου (ΚΟΛ/1-500), τῶν ὁποίων κτερίσματα εἰκονίζονται εἰς ἑτέρας δημοσιεύσεις καὶ μελέτας μου ἢ ἀπλῶς περι-

* Ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας πρὸς τὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας, Ἐπίτιμον Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Βασίλειον Πετράκον, ἐπειδὴ ἐδέχθη νὰ περιληφθοῦν εἰς τόμους τῆς ΑΕ τόσον ἡ μελέτη μου αὐτή, ὅσον καὶ ἡ ἀφορῶσα εἰς τὴν ἐξ Ἀκραιφίας ἀρχαϊκὴν ἐπιτύμβιον στήλην μετ' ἐλεγειακοῦ διστίχου (βλ. κατωτέρω σ. 242 σημ. 313 εἰκ. 109). Οἱ ἀριθμοὶ εὐρετηρίου εἶναι τοῦ Μουσείου Θηβῶν. Αἱ φωτογραφικαὶ λήψεις ἐγένοντο ὑπὸ τῆς ὑπογραφομένης, τὰ δὲ σχέδια ὑπὸ τῶν σχεδια-

στῶν Μαίρης Βασιλείου-Χριστοφῆ καὶ Σπ. Μπατσούλη. Ἐφ' ἑκάστης ὀριζοντιογραφίας ὑπάρχει κλίμαξ. Τὰ σχέδια τῶν κτερισμάτων ἀποδίδουν τὸ φυσικὸν μέγεθος τῶν ἀντικειμένων· εἰς ἃς περιπτώσεις ἐγένετο σμίχρυνσις, αὕτη δηλοῦται εἰς τὸν ὑπότιτλον. Ἡ βιβλιογραφία τῶν δημοσιεύσεων τῆς ὑπογραφομένης, τῶν ἀφορῶσων εἰς τὰς ἐν Βοιωτίᾳ ἀνασκαφὰς τῆς, παρατίθεται ἐν Παραρτήματι (κατωτέρω σ. 254).

1. Βλ. ΠΑΕ 1990, 113-141 καὶ 1991, 131-145.

Εἰκ. 1. Ὁριζοντιογραφία τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς τομῆς Ε.

γράφονται ἐκεῖ ἀδρομερῶς, πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ τάφου, εἰς ὃν ἀνήκουν καὶ πρὸς συναγωγὴν χρονολογικῶν, καλλιτεχνικῶν, ἱστορικῶν ἢ ἄλλων συμπερασμάτων.

Ὁ ΚΟΛ/75 (εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τῆς περυσινῆς τομῆς Ε, εἰκ. 1) πιθανώτατα ἀνάγεται εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ὅπου μᾶς ὁδηγεῖ ὁ τρόπος κατασκευῆς του (λακκοειδὴς μὲ ξηρολιθίαν)², ἀλλὰ καὶ ὄστρακον ἀπὸ τὸν λαιμὸν μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου (ἀμφορέως;) φωτεινοῦ βάθους μὲ δύο ταινίας³, ἐκ τῶν γνωστῶν τοῦ εὐβοϊκοῦ ὑπο-πρωτογεωμετρικοῦ ΙΙΙ ρυθμοῦ. Ἴσως ὅμως ἐπανεχρησιμοποιήθη μεταγενεστέρως⁴ — ὁ σκελετὸς εἶναι ἄθικτος — ὅποτε δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ὄστρακον ἀνῆκεν εἰς θρυσθέντα καὶ ἀπομακρυνθέντα ἀμφορέα, κτέρισμα ταφῆς γεωμετρικῶν χρόνων.

2. Ἔργον 1991, 37 εἰκ. 52.

3. Δι' ἀγγελία τοῦ ρυθμοῦ τούτου ἐν Ἀκραίφια βλ. Anghéliki K. Andreioménou, La nécropole d'Akraiphia, ἐν *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc). Actes du Colloque International de Lillie (1991)* (Naples 1994, *Cahiers CJB XVIII*) 112 σημ. 57. Εἰς τὴν μελέτην αὐτήν (99 κέ. σημ. 2-7) διακρίνονται κατ' ἀγροτεμάχιον

ἅπαντες οἱ ἀνασκαφέντες τάφοι τοῦ νεκροταφείου — 2.100 τὸν ἀριθμὸν — καὶ ὁρίζεται ἡ ἐν τῷ χώρῳ σχέσις τῶν ἀγροτεμαχίων πρὸς ἄλληλα.

4. Παρεμφερῆ προβληματισμὸν ἤγειρε καὶ ὁ ΚΟΛ/52, τῆς αὐτῆς τομῆς Ε. Βλ. ΠΑΕ 1990, 116 κέ., σημ. 9 καὶ 12.

Εἰκ. 2. Βάσις ὑψιλαίμου οἰνοχοΐσκης καὶ κύπελλον τοῦ ΚΟΛ/112.

Ἀπὸ τοὺς τέσσαρας τάφους τοῦ 7ου αἰ. παλαιότερος εἶναι ὁ ΚΟΛ/112, τῆς πρωίμου πρωτοκορινθιακῆς περιόδου. Ἀκολουθοῦν ὁ ΚΟΛ/74 — ὁ μόνος μὴ ἐγγυτρισμός — καὶ ὁ ΚΟΛ/77, ἐνῶ ὁ ΚΟΛ/76 — ἐγγυτρισμός ἐντὸς δύο ἀγγείων — τοποθετεῖται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πρωίμου κορινθιακῆς. Ὁ ΚΟΛ/112 — περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3) — εἶχεν κτερισθῇ μόνον μὲ ἀγγεῖα καὶ συγκεκριμένως μὲ ἓνα μελαμβαφῇ σφαιρικὸν ἀρύβαλλον μὲ ἐπίπεδον βάσιν τῆς πρωίμου πρωτοκορινθιακῆς⁵, μὲ ἓν μελαμβαφές ἀττικὸν κυπελλίδιον (εἰκ. 2β)⁶, μὲ μίαν ὑψιλαίμον τριφυλλόσχημον οἰνοχοΐσκη μὲ ὀριζοντίους δακτυλίους εἰς τὸν κωνικὸν κορμὸν καὶ εἰς τὸν λαίμον καὶ μὲ σύστημα δέκα παραλλήλων ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας τῆς βάσεως (εἰκ. 2α)⁷, ὡς καὶ μὲ τρία κύπελλα φωτεινοῦ βάθους, ἀπαντῶντα εἰς τὸν εὐβοϊκὸν ὑπογεωμετρικὸν ρυθμόν⁸.

Ὁ ΚΟΛ/74 — εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς τομῆς Θ — ἦτο λακκοειδῆς, μήκους ὑπὲρ τὰ δύο μέτρα καὶ εἶχε, φαίνεται, τὸν νεκρὸν τοῦ τοποθετημένον ἐντὸς φερέτρου, ὅπως μαρτυροῦν τὰ σιδηρᾶ ἐλάσματα καὶ οἱ ἥλοι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν του⁹. Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ἀναφέρομε μίαν «ἀργεῖαν» χειροποίητον οἰνοχοΐσκη μὲ ἔντυπον διάκοσμον¹⁰ καὶ τὸ κάτω ἥμισυ βοιωτικοῦ

5. Ἀρ. εὐρ. 20396. Ὑψος μετὰ λαβῆς 0.092, διάμ. κοιλ. 0.074, στεφ. 0.032 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ καστανοῦ μέχρι τοῦ πορτοκαλόχρου, κατὰ τόπους λίαν ἐξίτηλον. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης βάσεως διακρίνονται οἱ κύκλοι ἀποκοπῆς ἀπὸ τοῦ τροχοῦ.

6. Ἀρ. εὐρ. 20392. Ὑψ. 0.037, διάμ.: χεῖλ. 0.066, βάσ. 0.038 μ. Πρβ. Στ. Πελεκίδη, *ΑΔ* 2, 1916, 43 εἰκ. 45.8-11. *Ker.* VI₁ πίν. 3 ἀρ. εὐρ. 1369, ἀρ. καταλόγου 126 σ. 170 (690/680 π.Χ.).

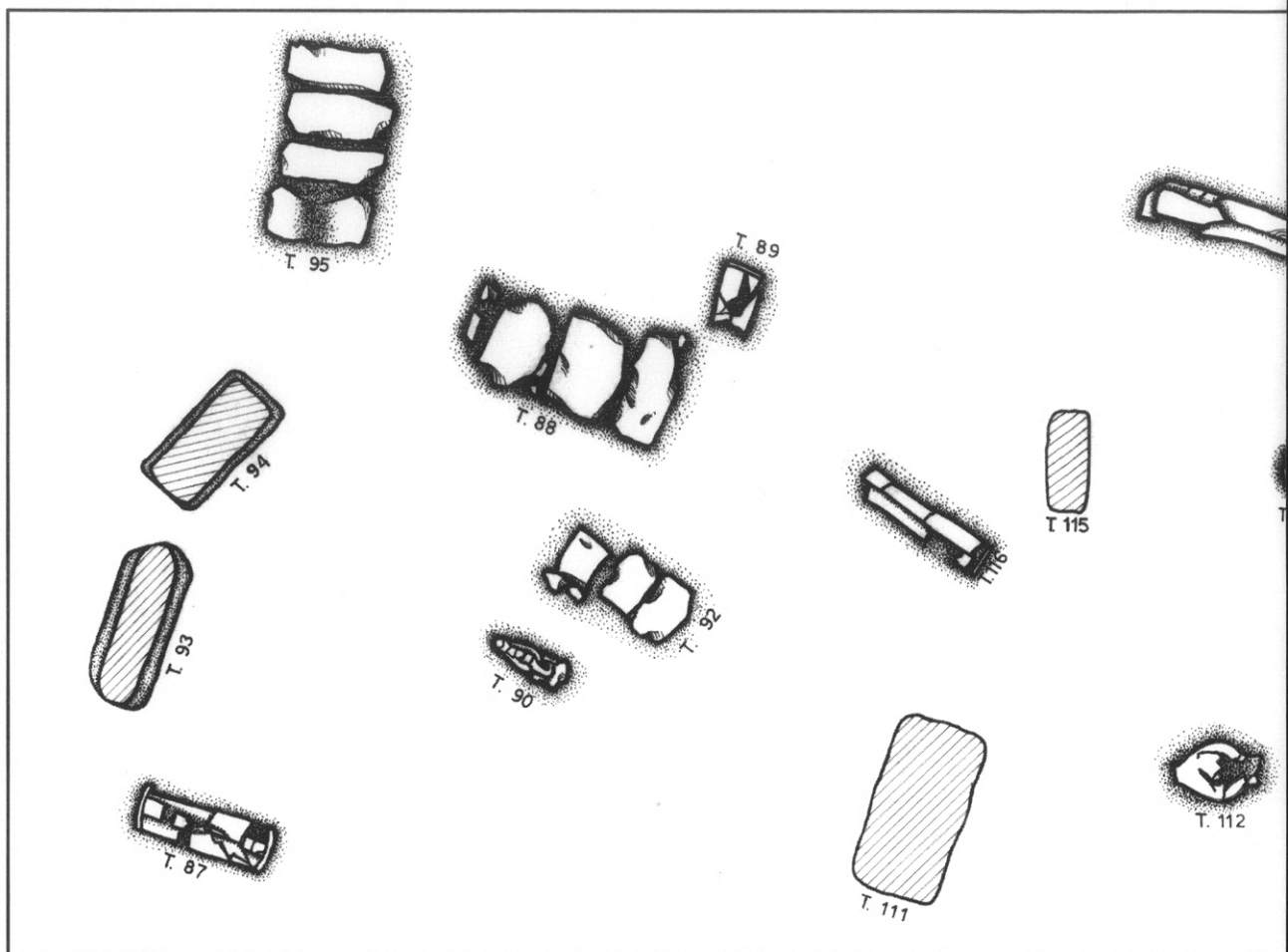
7. Ἀρ. εὐρ. 20397. Σφζ. ὕψ. 0.069, διάμ.: βάσ. 0.057, λαίμ. 0.017 μ. Γάνωμα ἀμαυρὸν καστανόν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον. Συστήματα καθέτων γραμμιδίων ἐπὶ τοῦ ὧμον, ὀριζόντια γραμμίδια ἐπὶ τῆς ταινιοσχῆμου λαβῆς. Πρβ. Π. Ζορίδη, *ΑΔ* 34, 1979, Β, 54 πίν. 17β, δ. Διὰ

παρεμφερεῖς οἰνοχόας τῆς μέσης πρωτοκορινθιακῆς I βλ. *Perachora* II πίν. 9-10. Διὰ τὸ σύστημα τῶν ἐπὶ τῆς βάσεως παραλλήλων γραμμῶν πρβ. αὐτόθι πίν. 18 ἀρ. 369. Διὰ δύο παρεμφερεῖς οἰνοχοΐσκας, χρονολογουμένας ὅμως περὶ τὸ 700, βλ. *CVA Gela I* (Italia 52) 3 πίν. 1.1-6.

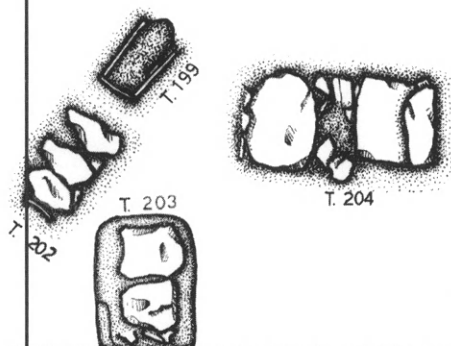
8. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, *ΑΑΑ* 7, 1974, 327 κέ. σημ. 3 εἰκ. 6(α).

9. Βλ. *Ἔργον* 1991, 37. Καὶ ὁ παιδικὸς λακκοειδῆς τάφος ΚΟΛ/20, τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ., μᾶς ἔδωσε τέσσαρας σιδηροῦς ἥλους φερέτρου.

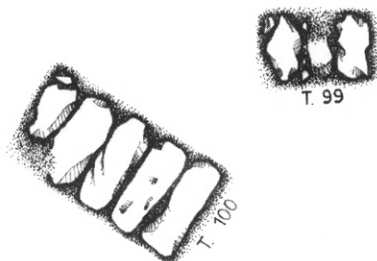
10. Ἀγγεῖον πρόδρομον τῶν τριῶν τοῦ ΚΟΛ/46 (βλ. *ΠΑΕ* 1990, 122 σημ. 29 πίν. 89γ).

ΤΟΜΗ ΙΑ

ΤΟΜΗ ΙΑ

Εἰξ. 3. Ὁριζοντιογραφία τῶν τομῶν Κόλλια/ΙΓ, ΙΕ, ΙΒ.

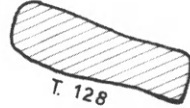
T. 124

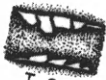
T. 110

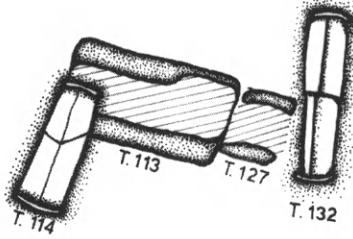
T. 120

T. 128

T. 331

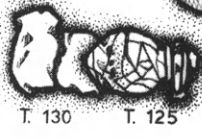

T. 113

T. 127

T. 132

T. 114

T. 130

T. 125

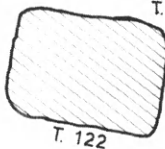
T. 121

T. 123

T. 126

T. 129

T. 122

TOMH **II**

T. 233

T. 230

T. 229 & 231

T. 228

T. 227

T. 232

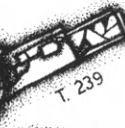
T. 226

T. 225

T. 238

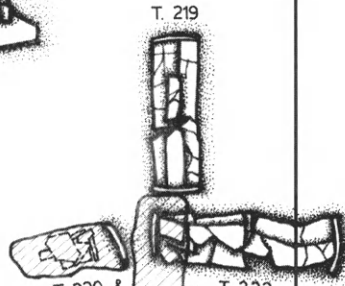
T. 223

T. 239

T. 236

T. 219

T. 220 & 221

T. 224

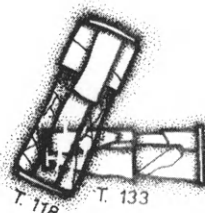
T. 222

T. 237

TOMH **IE**

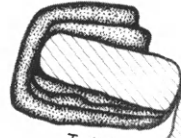

T. 135

T. 118

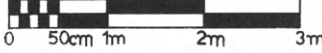
T. 133

T. 119

T. 134

TOMH **IB**

Εἰκ. 4. Ὑψηλὴ βάσις βοιωτικοῦ ἀμφορέως τοῦ ΚΟΛ/74.

ἀμφορέως μὲ ὑψηλὴν βάσιν, φέρουσιν τέσσαρα ὀρθογώνια ἀνοίγματα (εἰκ. 4)¹¹. Τὰ χαλκᾶ, μαζὶ μὲ ἐν ὀρθογώνιον ἐλεφάντινον πλακίδιον-ψῆφον, διάτρητον διὰ τὴν ἀνάρτησίν του, εὐρέθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ θώρακος (εἰκ. 5) καὶ ἦσαν: πέντε παχεῖς σπειροειδεῖς δακτύλιοι¹², τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς διατηροῦν τὴν φάλαγγα τοῦ δακτύλου· εἰς λεπτὸς σπειροειδὴς δακτύλιος, ἀπολήγων εἰς δύο ἔλικας· ἕξ πόρπαι, τῶν ὁποίων αἱ μὲν δύο ἀνήκουν εἰς τὸν σπανιώτερον τύπον μὲ τὸ τόξον των διαμορφωμένον εἰς δύο κοῖλα ἡμισφαιρίδια, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ τέσσαρες εἶναι τοῦ συνήθους ἀττικοβοιωτικοῦ τύπου¹³. ἐν θαυμάσιον συμπαγὲς ἱππά-

11. Ἀρ. εὐρ. 20324. Σφζ. ὕψ. 0.332, διάμ. βάσ. 0.228 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος, ἐνῶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ διάκοσμος ἀποδίδεται διὰ γανώματος. Πρβ. Anne Ruckert, *Frühe Keramik Böotiens* (Bern 1976) πίν. 10. BA 17, 19, πίν. 30.12 (τοῦ β' τετάρτου τοῦ 7ου αἰ.). Ὡσαύτως Ἀγγελικῆς Κων. Ἀνδρειωμένου, Ἐν ἀρχαῖκόν νεκροταφεῖον τῆς εὐρυτέρας περιοχῆς τῶν Θηβῶν. Ἀγία Ἐλεοῦσα Πυρίου Ι, ἐν Β' Διεθνὲς Συνέδριον Βοιωτικῶν Μελετῶν, Λιβαδεῖα 6-10 Σεπτεμβρίου 1992, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν, τόμ. Β τευχ. α (Ἀθήνα 1995) 150 κέ. σημ. 20 εἰκ. 8 πίν. 10.

12. Πρβ. τὸν τοῦ ΚΟΛ/77, *Ἔργον* 1991, 38 εἰκ. 57. Διὰ τὸν σπειροειδῆ δακτύλιον τὸν ἀπολήγοντα εἰς δύο ἔλικας, βλ. αὐτόθι εἰκ. 53.

13. Δι' ἀμφοτέρους τοὺς τύπους βλ. αὐτόθι 37 εἰκ. 54-55. Ἡ δευτέρα πόρπη μὲ τὰ δύο ἡμισφαιρίδια εἰς τὴν θέσιν τοῦ τόξου – διαμόρφωσις μὴ ἀπαντῶσα πλέον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. – δημοσιεύεται ἐν Ἀγγελικῆς Κων. Ἀνδρειωμένου, Τὸ ἐργαστήριον χαλκοτεχνίας τῆς Ἀκραιφίας (830-480 π.Χ.). Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν ἐνίων τύπων κοσμημάτων, *Μουσείον, Τιμητικὸς τόμος εἰς Ὅλγαν Τζάχον - Ἀλεξανδρῇ* (ὅπ. ἐκτύπων) σημ. 89 εἰκ. 29.

Εἰκ. 5. Χαλκοῦν ἵππαριον, πόρπαι καὶ δακτύλιοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ΚΟΛ/74.

Εἰκ. 6. Ὁ ταφικὸς πίθος ΚΟΛ/77.

ριον¹⁴, τέλος, βαῖνον ἐπὶ ὀρθογωνίου διατρήτου πλακιδίου καὶ κοσμούμενον ἐπὶ τῶν μηρῶν μὲ συστήματα ἐγχαράκτων ὁμοκέντρων δακτυλίων, ὅπως τὰ γνωστὰ ἐπὶ τῶν ἐλεφαντίνων πλακιδίων τῆς ἐποχῆς.

Παρεμφερῆ χαλκᾶ κοσμήματα ἔφερεν καὶ ὁ ΚΟΛ/77, ἐγχυτρισμὸς ἐντὸς μεγάλου πίθου. Τὸ ἀγγεῖον ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ βορείου ὁρίου τῆς τομῆς Ε (εἰκ. 1), περὶ τὰ 2.50 μ. ἀνατολικῶς τοῦ ΚΟΛ/75, ἐντὸς ὀρύγματος, διαστ. 2.80x1.80, διανοιγέντος ἐντὸς τῶν παχέων στρωμάτων τῶν ἐκ χαλίκων ἀποθέσεων τῆς Κωπαΐδος· εἶχεν τοποθετηθῇ κεκλιμένον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, μὲ τὸ στόμιόν του πρὸς τὰ ΝΑ. (εἰκ. 6)¹⁵ καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τῆς κοι-

14. Ἀρ. εὐρ. 19106. ὕψ. 0.062, βάσ.: μῆκ. 0.03, πλάτ. 0.025 μ. Διακρίνεται ἐπὶ τῆς εἰκ. 5. Διὰ τοὺς ὁμοκέντρους κυκλίσκους πρβ. V. D. Heilmeyer, *Frühe Olympische Bronzefiguren, Die Tiervotive, Olymp. Forsch.* XII (Berlin 1979) πίν. 55 ἀρ. 437. Διὰ τὴν διάτρητον βάσιν αὐτόθι πίν. 59 ἀρ. 448 (χορινθιακοῦ ἐργαστηρίου τῶν

μέσων τοῦ 8ου αἰ.). Φαίνεται ὅτι τὸ ἀγαματίδιον εἶναι παλαιότερον τοῦ τάφου καὶ πιθανὸν θὰ ἀνῆκεν εἰς τὴν οἰκογένειαν.

15. Διαστάσεις πίθου: μῆκ. 1.30, διάμ.: κοιλ. 0.96, λαμ. 0.58, στομ. 0.60 μ.

λίας του εἰς βάθ. 2.20 μ. ἀπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πίθου, συνίστανται ἐκ τριῶν πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων, δύο σιδηρῶν βοιωτικῶν πορπῶν¹⁶ καὶ ἀφθόνων χαλκῶν κοσμημάτων, κυρίως πορπῶν καὶ δακτυλίων, ἀλλὰ καὶ ζεύγους σπειροειδῶν ψελίων. Δύο ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα εἶναι πυξίδες μετὰ πώματος, κοσμούμεναι μὲ ὀριζοντίους δακτυλίους. Ἡ μεγάλη εἶναι καλαθοειδής, μὲ βαρεῖας καθέτους λαβάς, φέρουσα ἐφ' ἐκάστης τῶν πλευρῶν τῆς κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης σύστημα ἐκ δώδεκα καθέτων τεθλασμένων, πλαισιούμενον ἐκατέρωθεν ὑπὸ ὀρθογωνίου μὲ δύο χιαστί τεμνομένας καὶ στιγμὴν κατὰ τὸ κέντρον τῶν σχηματιζομένων τεσσάρων τριγώνων. Ἡ μικρὰ πυξὶς πλησιάζει κατὰ τὸ περίγραμμα πρὸς τὴν πρωτοκορινθιακὴν, εἰς σχῆμα χθαμαλοῦ κυλίνδρου πυξίδα ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἀνασκαφὴν τοῦ Φαλήρου¹⁷, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τῆς ἡμετέρας τὸ τοίχωμα καμπυλοῦται, εἰσέχον πρὸς τὰ κάτω, μέχρις ὅτου συναντᾷ τὴν τελείως ἐπίπεδον βάσιν· κατὰ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν, βαθμιδωτὸν κόσμημα¹⁸. Τὸ τρίτον ἀγγεῖον, τὸ ὁποῖον καὶ χρονολογεῖ τὸν τάφον, εἶναι ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιον μὲ παρὰ-στασιν τριῶν κυνῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ πρὸ αὐτῶν, ἐσχηματοποιημένον πτηνόν (εἰκ. 7)· ἐπὶ τοῦ ὧμου, τρεῖς στικτοὶ ρόδακες. Δύναται νὰ συγκαταλεχθῇ μετὰ τῶν ἀπισσχήμων ἀρυβάλλων τῆς ὑπο-ομάδος F τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Tor Pisana¹⁹ καὶ νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὸ 635 π.Χ. Ἀπὸ τὰ τριάκοντα ἐξ χαλκᾶ κοσμήματα, τὰ δώδεκα εἶναι πόρπαι τοῦ βοιωτικοῦ τύπου (εἰκ. 8²⁰⁻⁹²¹), ἄλλα δώδεκα, ταινιόσχημοι δακτύλιοι, ἀπολήγοντες εἰς δύο ἔλικας²² καὶ φέροντες γραμμικὰ κοσμήματα κατὰ τὴν τεχνικὴν in tremolo, ἐνῶ πέντε εἶναι σπειροειδεῖς δακτύλιοι λεπτοῦ σύρματος, ἀπολήγοντες εἰς δύο ἔλικας²³. Τέσσαρα ἄλλα εἶναι μεγάλοι σπειροειδεῖς δακτύλιοι (ἐν εἶδει σφηκωτῆρων), τῶν ὁποίων ὁ εἷς διετῆρει τὴν φάλαγγα τοῦ δακτύλου²⁴ καὶ δύο ἀκόμη συγκροτοῦν ζεύγος σπειροειδῶν συμπαγῶν ψελίων μὲ ῥοειδεῖς ἀπολήξεις²⁵.

16. Πρβ. τὴν τοῦ ΚΟΛ/14, ΠΑΕ 1990, 118 σημ. 22 εἰκ. 6. Ἀπεικόνις τοῦ τάφου, Ἔργον 1990, 52 εἰκ. 73.

17. Στ. Πελεκίδης, ΑΔ 2, 1916, 35 εἰκ. 28 (τ. 11.8). Ὡσαύτως Κ. Friis Johansen, *Les vases sicyoniens* (1923) πίν. 18.1-4.

18. Πρβ. ΑΔ 2, 1916, 39 εἰκ. 38 (τ. 32Α.5).

19. C. W. Neeft, *Protocorinthian Subgeometric Aryballoi* (Amsterdam 1987) 188 εἰκ. 105. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. αὐτόθι 338. Ἐν Ἔργον 1991, 38 ὁ ΚΟΛ/77 ἐκ λάθους ἀπεδόθη εἰς τοὺς περὶ τὸ 600 π.Χ. χρόνους καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ τὰ ἀγγεῖα τοῦ τάφου, ὡς μὴ εἰσέτι συντηρηθέντα, ἦσαν ἀπρόσιτα εἰς τὸν μελετητήν.

20. Ἀρ. εὔρ. 19121. Ὑψ. 0.037, μῆκ. 0.064 μ. Διὰ τὴν σχεδιαστικὴν τῆς ἀπόδοσιν βλ. Ἔργον 1991, 38 εἰκ. 56. Πανομοιότυποι αἱ ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου δύο δημοσιευόμεναι ἐν ΠΑΕ 1991, 132 σημ. 3 εἰκ. 1 καὶ Μουσείον σημ. 96 εἰκ. 31 ἀντιστοιχῶς. Ὁμοιοτάτη καὶ ἡ τοῦ ΚΟΛ/74 (Ἔργον 1991, 37 εἰκ. 55). Δέκα πέντε χαλκᾶς βοιωτικᾶς πόρπας περιεῖχεν καὶ ὁ σύγχρονος ΚΟΛ/14 (βλ. ΠΑΕ 1990, 118 κέ. σημ. 23-25 εἰκ. 7-8).

21. Ἀρ. εὔρ. 19119. Ὑψ. 0.04, μῆκ. 0.067 μ. Ἀντὶ τοῦ ἐγγαράκτως ἀποδοθέντος τετραφύλλου διαγράμμου ρόδακος, τοῦ κοσμοῦντος τὰ πλακίδια τῶν δύο πορπῶν τῆς προηγουμένης σημειώσεως, ἐνταῦθα ἔχομεν ὑποτυπώδη σταυρὸν κατὰ τὴν τεχνικὴν in tremolo. Διὰ

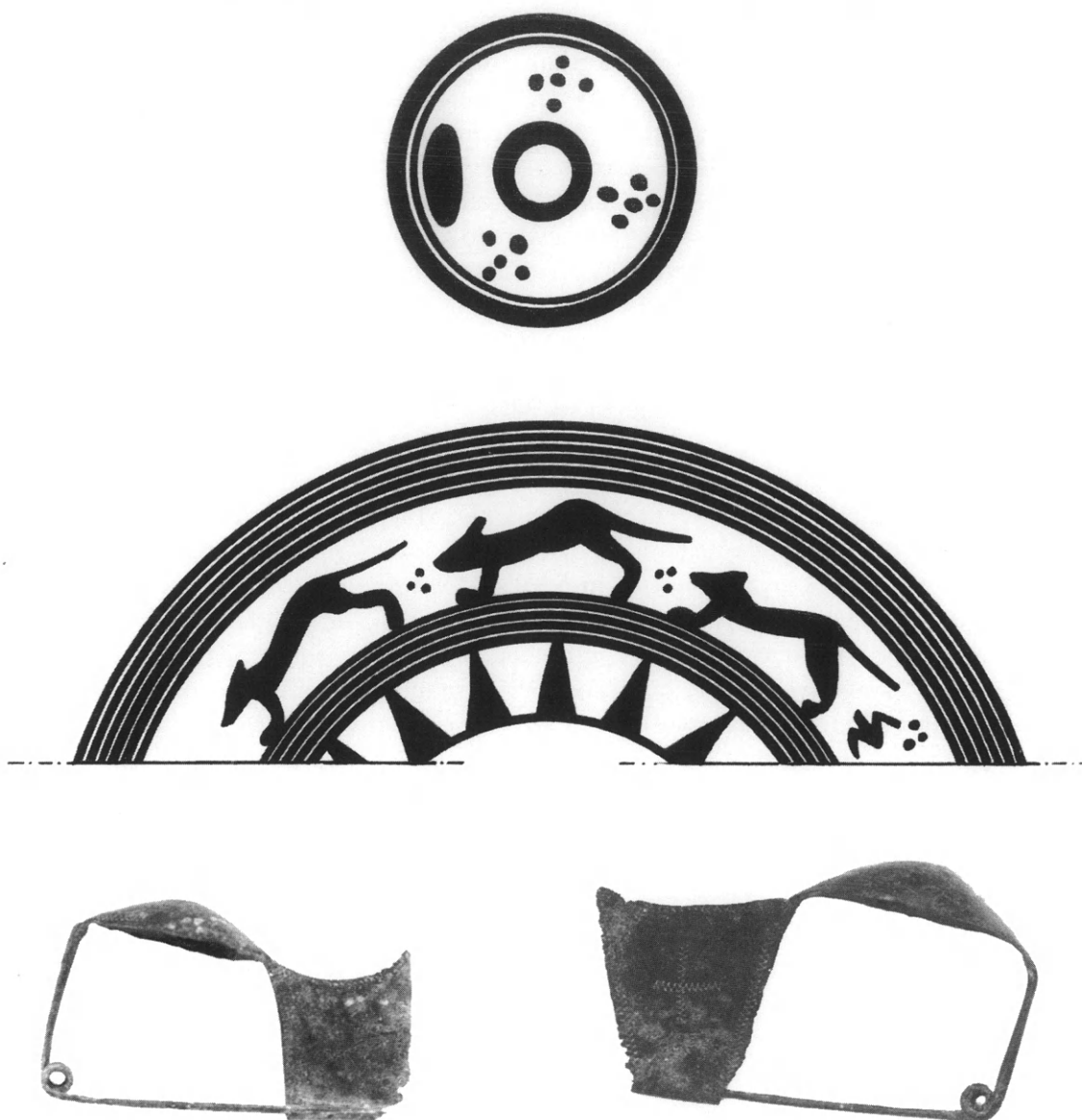
τὴν σχεδιαστικὴν ἀπόδοσιν τῆς βλ. ΠΑΕ 1991, 132 σημ. 4 εἰκ. 2.

22. Βλ. Ἔργον 1991, 38, εἰκ. 59, ΠΑΕ 1991, 132, σημ. 5 εἰκ. 3, Μουσείον σημ. 97, εἰκ. 32.

23. Βλ. αὐτόθι σημ. 98, εἰκ. 33-34, ΠΑΕ 1991, 132 σημ. 6, εἰκ. 4 καὶ Ἔργον 1991, 38, εἰκ. 58. Πρβ. τὸν τοῦ ΚΟΛ/74, αὐτόθι 37 εἰκ. 54.

24. Βλ. αὐτόθι 38 εἰκ. 57. Πρβ. τοὺς πέντε δακτυλίους τοῦ ΚΟΛ/74 (ἀνωτ. σημ. 12).

25. Ζεύγος παρεμφερῶν ψελίων ἔχομεν καὶ ἐκ τοῦ ΔΔ/14, τῶν περὶ τὸ 650 π.Χ. χρόνων, βλ. Ἀγγ. Κ. Ἀνδρειωμένου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χαλκῶν κοσμημάτων τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας (840-480 π.Χ.) ἐν *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece, Tempus Reparatum* (ἐκδ. J. L. Bintliff, Oxford, ὑπὸ ἐκτύπωσιν) εἰς τὸ ἐξῆς, Ἀνδρειωμένου, Χαλκᾶ κοσμήματα σ. 168 σημ. 41, εἰκ. 27. Διὰ τὴν σχεδιαστικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ψελίου, δύο ἐκ τῶν δακτυλίων τοῦ τάφου καὶ πολλῶν ἐκ τῶν μικρῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων του βλ. Angheliki K. Andreiomenou, Terrakotten aus Akraiphia, *Beiträge zur Chronologie der archaischen böotischen Koroplastik* (μονογραφία πρὸς ἔκδοσιν· τοῦ λοιποῦ Andreiomenou, *Beiträge*) 2 σημ. 13-19, εἰκ. 1-8. Διὰ τὰ τρία ἀρυβαλλοειδῆ του ληκύθια αὐτόθι σημ. 12 πίν. 1.

Εἰκ. 7-9. Κτερίσματα τοῦ ΚΟΛ/77. Ἀνάπτυγμα τοῦ ὄμου καὶ τῆς κοιλίας ἀπιοσχήμον ἀρυβάλλον· δύο χαλκαῖ πόρπαι.

Τέλος, μία βιολόσχημος πόρπη μὲ ὀστεῖνην ροδέλλαν ἀποτελεῖ, διὰ τὰς μέχρι σήμερον ἀνασκαφὰς εἰς τὴν Ἀκραιφίαν, unicum. Πρόκειται περὶ κοσμήματος εἰσαχθέντος πιθανώτατα ἐκ Θεσσαλίας καὶ μάλιστα ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Φερρῶν²⁶, ὅπου κατεσκευάζοντο πόρπαι

26. Ἀρ. εὐρ. 19132. Μῆκ. 0.076, ὕψ. ἄνευ δισκαρίου 0.017, μεγ. διάμ. δισκαρίου 0.015 μ. Πρβ. Klaus Kilian, *Zum italischen und griechischen Fibelhandwerk des 8. und*

7. Jahrhunderts, *Hamb. Beiträge* 3, 1973, 9 κέ., εἰκ. 3.19 καὶ σ. 26.

αὐτοῦ τοῦ τύπου κατ' ἀπομίμησιν τῶν ἀφθόνων πορπῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας²⁷.

Ὁ νεώτερος ὅλων τῶν τάφων, ὁ ΚΟΛ/76, ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ μέσον περιπού τῆς τομῆς Θ καὶ περὶ τὸ 1 μ. ΝΑ. τοῦ ΚΟΛ/74, ἐντὸς ὁρύγματος, διαστ. 2.20x1.20 μ., διανοιγέντος ἐντὸς τῶν ἐξ ἀμμοχαλίκου ἀποθέσεων τῆς Κωπαίδος. Εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ δύο ταφικῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων τὸ μικρότερον εἰσήρχετο κατὰ τὸ στόμιόν του ἐντὸς τοῦ στομίου τοῦ πρὸς Ν. μεγαλυτέρου, ὕψ. 1.06 καὶ διαμ. κοιλίας 0.80 μ.²⁸ Τὰ κτερίσματα εἶχον τοποθετηθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου καὶ ἦσαν ἐννέα πρωτοκορινθιακὰ ἀγγεῖα, ἐν σιδηροῦν μαχαιρίδιον καὶ θραύσματα δύο χαλκῶν ἐγγεγραμμένων ροδάκων²⁹ καὶ ἐνὸς σπειροειδοῦς δακτυλίου ἐν εἴδει σφηκωτῆρος. Ἐκ τῶν ἀγγείων τὸ ἐν ἦτο ἀλάβαστρον καὶ τὰ λοιπὰ ὀκτὼ ἀπιόσχημοι ἀρύβαλλοι. Τούτων οἱ τέσσαρες εἶχον φοιιδωτὴν διακόσμησιν (εἰκ. 10)³⁰ καὶ οἱ δύο, ταινιωτὴν· ὁ ἕτερος μάλιστα ἔφερεν ἐπὶ τοῦ ὤμου χαρακτηριστικὴν διακόσμησιν (εἰκ. 11). Οἱ δύο τελευταῖοι φέρουν κυνάρια ἐπὶ τῆς κοιλίας καὶ ὁ μὲν εἰς ἀνήκει εἰς τὴν ὑπο-ομάδα Ρ τοῦ ἐργαστηρίου Tor Pisana μὲ τρεῖς ἔλικας ἐπὶ τοῦ ὤμου (List LXXX)³¹, ὁ ἕτερος δέ (εἰκ. 12) κατατάσσεται εἰς τὴν ὑπο-ομάδα G-H τοῦ τύπου Κουκία (List LXIII), μὲ λεπτότατα τὰ κυνάρια, τὸσον τὰ ἐπὶ τῆς κοιλίας, ὅσον καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ὤμου³².

Εἰς τὸ β' τρίτον τοῦ 6ου αἰ. τοποθετοῦνται εἴκοσι ἐξ ταφαί, κατανεμόμεναι ὡς ἐξῆς: πέντε ἐγγυτρισμοί, τῶν ὁποίων μόνον ὁ ΚΟΛ/72 διετήρει ὁστᾶ ἐνήλικος· ὀκτὼ ἀπλοῖ λακκοειδεῖς, τῶν ὁποίων οἱ τέσσαρες εἶναι παιδικοί· ἐννέα βαθεῖς λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸν καὶ λιθίνας καλυπτηρίους αἱ ὁποῖαι καλύπτουν τὸν νεκρὸν, πάντοτε τοποθετημένον εἰς ὑπτίαν στάσιν³³. Ἐξ αὐτῶν οἱ τέσσαρες εἶναι ὅπωςδήποτε παιδικοί. Παιδικοὶ εἶναι καὶ οἱ τρεῖς κεραμοσκεπεῖς, καθὼς καὶ ὁ ἀποτελῶν ἐξαίρεσιν ΚΟΛ/99, ὡς συνδυάζων τὸν τύπον τοῦ κεραμοσκεποῦς καὶ τοῦ λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων³⁴.

Ἀπὸ τοὺς πέντε ἐγγυτρισμούς, μόνον ὁ ΚΟΛ/90 (εἰς τὸ ΝΔ. τμήμα τῆς τομῆς ΙΓ καὶ μόλις περὶ τὰ 0.50 μ. ΝΔ. τοῦ ΚΟΛ/92, βλ. εἰκ. 3) ἐστερεῖτο χαλκῶν κτερισμάτων. Τὸ ταφικὸν ἀγγεῖον ἦτο μικρὸς ὀξυπύθμενος ἀμφορεὺς (0.70x0.30 μ., εἰκ. 13), ὁ ὁποῖος περιεῖχε μόνον δύο κοτυλίσκας καὶ σφαιρικὸν ἀρύβαλλον μὲ τετράφυλλον καὶ δικτυωτοὺς ρόμβους· τὸ στόμιόν του ἐφράσσετο ὑπὸ πλακοειδοῦς λίθου. Τὸ ραδιον τοῦ ἀμφορέως, ἡ παντελὴς ἔλλειψις χαλκῶν

27. Ἐπείσακτον κόσμημα συνιστᾶ καὶ ἡ ἀρίστη διατηρήσεως καὶ χρυσιζούσης ἐπιφανείας βιολόσχημος πόρπη ἐξ Ἰλλυρίας, ἡ ὁποία περισυνελέγη εἰς βάθ. 1.20 μ. εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραιφίας. Εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν ἐκ Μεδεῶνος πόρπην, τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (βλ. Cl. Rolley, *Médéon de Phocide* V (1976) 120 κέ., εἰκ. 208 ἀρ. B45) καὶ πρὸς ἐτέρας ἐκ Παρνασσοῦ (τοῦ αὐτοῦ *Fibules illyriennes dans le Parnasse*, BCH, suppl. IV (*Etudes Delphiques*)).

28. Φωτογραφία του εἰς *Ἔργον* 1991, 39, εἰκ. 62, ὅπου ὁμως ὁ τάφος θεωρεῖται κατὰ τι νεώτερος ἀπὸ ὅ,τι ἀπέδειξεν ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων μελέτη τῶν ἀγγείων του.

29. Πρβ. *Ἔργον* 1990, 56, εἰκ. 80 (τοῦ ΚΟΛ/46).

30. Ἀρ. εὐρ. 19208 καὶ 19214. Ἀρυβάλλου α: "Υψ. 0.076, διάμ.: κοιλ. 0.04, στεφ. 0.029, βάσ. 0.007 μ. Γάνωμα καστανόν, κατὰ τόπους ἐρυθρόν. Ἀμφότεροι

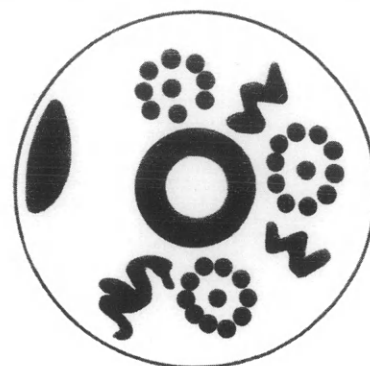
κατατάσσονται εἰς τὰς ομάδας CXIII-CXIV τοῦ Neeft, *Protocorinthian Aryballoi* 274. Δι' ὁμοίους ἀρυβάλλους βλ. Ἀνδρειωμένου, *ΠΑΕ* 1990, 123, σημ. 32, πίν. 89δ-ε. Προέρχονται ἐκ τοῦ ΚΟΛ/46, τοῦ ὁποῖου τὸ περιεχόμενον εἶναι συγγενέστατον πρὸς τὸ τοῦ ΚΟΛ/76. Βλ. σημ. 32.

31. Neeft ἔ.ἀ. 192, εἰκ. 111.

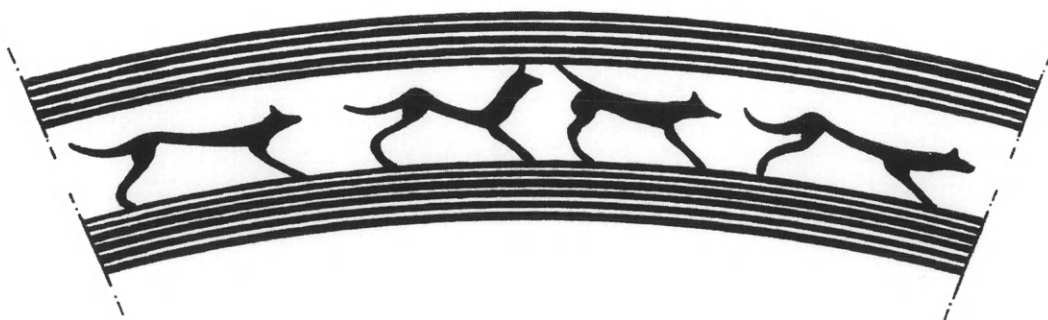
32. Ἀρ. εὐρ. 19211. "Υψ. 0.08, διάμ.: κοιλ. 0.042, στεφ. 0.03, βάσ. 0.09 μ. Βλ. αὐτόθι 155 ομάδα LXIII. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, *ΠΑΕ* 1990, 122 σημ. 28, εἰκ. 9 (τοῦ ΚΟΛ/46).

33. Διὰ τὸν τύπον τοῦ τάφου βλ. *Ἔργον* 1989, 48 κέ. εἰκ. 51· 1990, 53 κέ., εἰκ. 75. Ὡσαύτως *ΠΑΕ* 1989, 139 κέ., σημ. 49-56, εἰκ. 20-21, πίν. 101α-β· 1990, 124 κέ. σημ. 40-45 εἰκ. 11-12· 1991, 135 πίν. 84α.

34. Βλ. κατωτέρω σ. 195 σημ. 116. Ὡσαύτως *Ἔργον* 1991, 43, εἰκ. 74.

(Εἰκ. 11)

Εἰκ. 10-12. Τέσσερες ἀπιόσχημοι ἀρύβαλλοι τοῦ ΚΟΛ/76.

Εἰκ. 11. Ἀνάπτυγμα τοῦ ὅμου τοῦ τρίτου ἀρυβάλλον.

Εἰκ. 13. Ὁ ταφικὸς ἀμφορεὺς ΚΟΛ/90.

κοσμημάτων καὶ τὰ κοινὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, τὰ ὅποια ἀφθονοῦν κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος, ἴσως μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο ἡμισέων αὐτοῦ. Οἱ λοιποὶ τέσσαρες ἐγχυτρισμοὶ ἦσαν οἱ παλαιότεροι τῆς ομάδος, σχετικῶς πλουσίως ἐκτερισμένοι καὶ χρονολογούμενοι οἱ τρεῖς εἰς τοὺς περὶ τὸ 570 π.Χ. χρόνους καὶ ὁ τέταρτος (ΚΟΛ/129) ἴσως κατὰ μίαν δεκαετίαν ἀργότερα.

Ὁ ΚΟΛ/72 ἀπεκαλύφθη εἰς βάθ. 1.80 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τῆς τομῆς Ε (εἰκ. 1) καὶ περὶ τὰ 2.30 μ. ΒΔ. τοῦ περυσينوῦ τάφου ΚΟΛ/52³⁵. Ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλου ταφικοῦ πίθου, διαστ. 0.92x0.87 καὶ πάχους τοιχώματος 0.003 μ., κεκλιμένου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μὲ τὸ στόμιον πρὸς ΒΑ. (εἰκ. 14). Ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν ἀρχὴν μὲν τὰ ὀστέα τῆς ὠλένης καὶ ἴχνη τοῦ κρανίου ἐνήλικος εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν των δὲ κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ πυθμένος, τὰ μηριαῖα ὀστέα καὶ αἱ κνήμαι. Φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχεν τοποθετηθῇ ὕπτιος μὲ ἀναδιπλούμενον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματός του. Τὰ κτερίσματα συνίστων ἀρκετὰ χαλκᾶ κοσμήματα (δύο ἐλασμάτινοι ρόδακες, ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς κύκλου, κατὰ τὴν ἐκκρουστον τεχνικήν³⁶, τέσσαρες κρίκοι-δακτύλιοι³⁷, ἀποσπασματικὸς ἐλασμάτινος κῶνος³⁸, περὶ τοὺς δώδεκα σφηκωτῆρες³⁹, τμήμα βοιωτικῆς πόρπης) καὶ μία μεγάλη ὀστεῖνη ῥοειδῆς ψῆφος μὲ δύο «πώματα» κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ μείζονος ἄξονος, ἐξαιρέτου στιλπνώσεως καὶ ἐφαρμογῆς (εἰκ. 15)⁴⁰.

35. Βλ. *Ἔργον* 1990, 50, εἰκ. 52 καὶ *ΠΑΕ* 1990, 2 κέ., σημ. 9-15.

36. Πρβ. κατωτέρω σ. 173 εἰκ. 28, σημ. 66 καὶ σημ. 252.

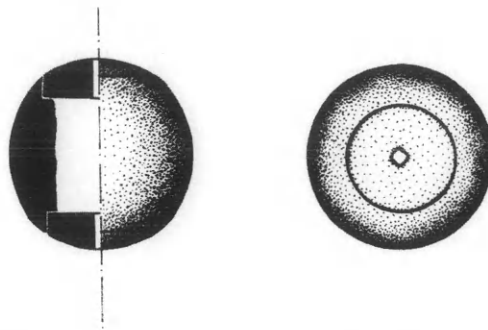
37. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, *Χαλκᾶ κοσμήματα* (βλ. σημ. 25) σημ. 22 εἰκ. 19.

38. Παρεμφερεῖς κῶνοι καὶ ἐκ τοῦ τάφου ΜΑΚ/Υ, τοῦ ὁποίου τὰ ἀγγεῖα, τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος, δημοσι-

εῦνται ἐν Ἀγγ. Κ. Ἀνδρειωμένου, *Τὸ κεραμικὸν ἐργαστήριον τῆς Ἀκραιφίας* (Ἀθῆναι 1980) 143-149, σημ. 421-434, πίν. 10-11, σποράδην (εἰς τὸ ἐξῆς, *Ἔργαστ. Ἀκραιφίας*). Βλ. κατωτ. σημ. 252.

39. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, *Χαλκᾶ κοσμήματα*, σημ. 50 εἰκ. 31. Βλ. κατωτέρω σημ. 65.

40. Ἀρ. εὐρ. 19200. Μῆκ. 0.025, πλάτ. 0.023 μ. Ἐπιφά-

Εἰκ. 15. Ὅστεῖνη ψῆφος-πυξίδιον (τομή-ὄψεις καὶ ἄνοψις) τοῦ ΚΟΛ/72.

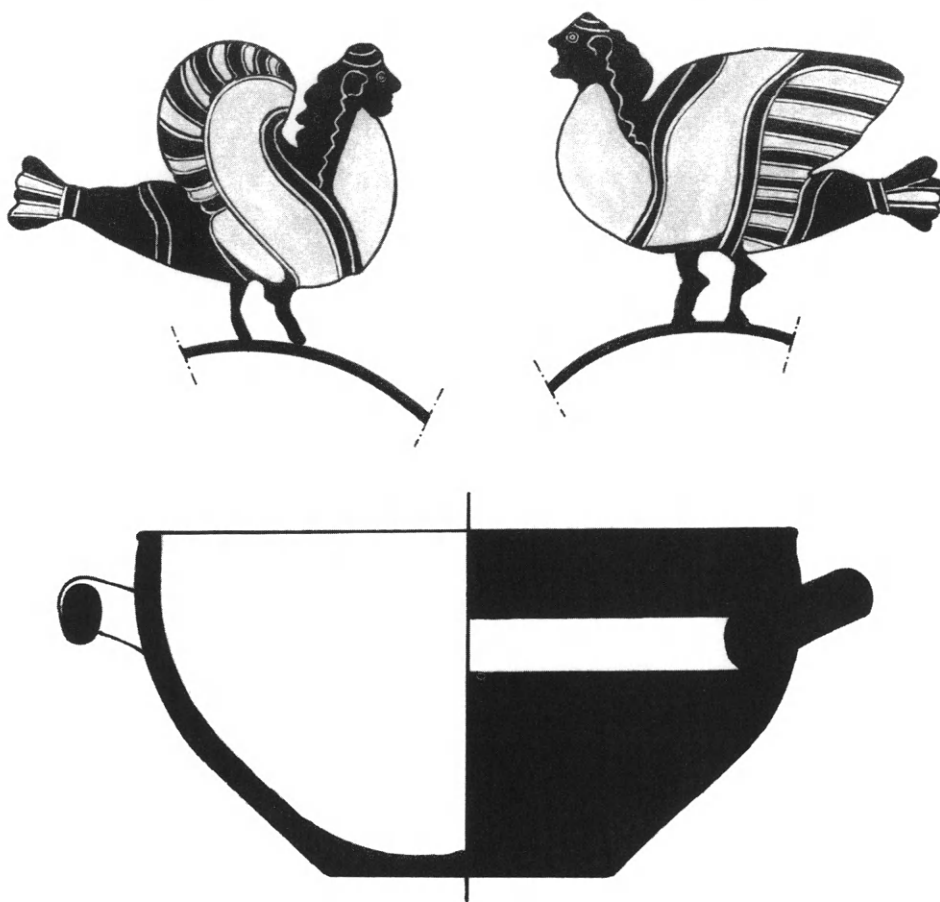
Εἰκ. 14. Ὁ πιθαμοφορεὺς ΚΟΛ/72.

Ὅμοιον ἐγγεγραμμένον σφυρήλατον ρόδακα καὶ σπειροειδεῖς σωληνίσκους περιεῖχεν καὶ ὁ ἐγχυτρισμὸς ΚΟΛ/121, ὁ ὁποῖος ἐπιπροσθέτως εἶχεν κτερισθῆ καὶ μὲ πεντήκοντα ἐν μικρὰ κορινθιακὰ καὶ βοιωτικὰ ἀγγεῖα. Ὁ πίθος, μήκ. 0.85 καὶ διαμ. κοιλίας 0.65 μ., εἶχε τοποθετηθῆ ἐντὸς τετραγώνου ὀρύγματος, πλευρᾶς 1.20 μ., κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3). Τὸ διαμέτρου 0.25 μ. στόμιόν του ἦτο ἐστραμμένον πρὸς Ἀ. καὶ ἐσφραγισμένον μὲ ἀπεστρογγυλευμένον πλακοειδῆ λίθον, διαμ. 0.55 καὶ πάχ. 0.07 μ. Ἐκ τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων ἐπισημαίνομεν τοὺς ἐννέα ἀρυβάλλους μὲ παράστασιν ὀπλιτῶν διαφόρων παραλλαγῶν, τῶν ὁποίων οἱ τέσσαρες ἔχουν ἤδη ἀπεικονισθῆ⁴¹, τὸν ἀρύβαλλον μὲ παράστασιν

νεῖα καστανομέλαινα, στίλβουσα. Τὰ δύο «πώματα» καλύπτουν τὰ ἄκρα τοῦ σωλῆνος τοῦ μυελοῦ τοῦ ὁστοῦ καὶ φέρουν ὀπὴν κατὰ τὸ κέντρον διὰ τὴν ἀνάρτησιν τῆς ψῆφου (μήπως περιάπτον;).

41. Βλ. *Ἔργον* 1991, 40 εἰκ. 64. Ὁ δεῦτερος εἰς τὴν σειρὰν ἀρύβαλλος ἀνήκει εἰς ἐργαστήριον ἀρυβάλλων ὀπλιτῶν, τὸ ὁποῖον διέκρινεν ὁ Neeft καὶ τὸ ὠνόμασεν ἐξ ἐνὸς ἀρυβάλλου μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΑΓΑΝΟ ΑΓΑΠΩ, Agano Workshop. Βλ. C. W. Neeft, ΑΓΑΝΟ ΑΓΑΠΩ, A Corinthian Workshop of Warrior Aryballoi ἐν

Stips Votiva, Papers Presented to C. M. Stibbe (Amsterdam 1991) 127-131. Εἰδικώτερον μάλιστα πρέπει νὰ εἶναι ἔργον τοῦ ζωγράφου τοῦ μεθ' ὀπλιτῶν ἀρυβάλλου τοῦ Mount Holyoke (Mount Holyoke Warriors), τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ἀναλύονται αὐτόθι 129, εἰκ. 1d. Προῖον τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, ἀλλὰ ἄλλης χειρὸς, εἶναι ὁ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας τῆς Τανάγρας ἀρύβαλλος ἀρ. εὐρ. 4580 (τομ. Ε, τάφ. 17, τῶν περὶ τὸ 580 χρόνων) ἀναφερόμενος αὐτόθι 127 ἀρ. 10 (τοῦ ζωγράφου τοῦ Λαγοῦ), ὡς καὶ οἱ ἀρ. εὐρ. 4578, 4572

Εἰκ. 16-17. Ἀνάπτυγμα ἀρυβάλλου καὶ βοιωτικὸν σκυφίδιον (τομὴ καὶ ὄψις) τοῦ ΚΟΛ/121.

ζεύγους ἀντωπῶν σειρήνων (εἰκ. 16)⁴² καὶ τοὺς πέντε ἀρυβάλλους μὲ τετράφυλλον καὶ δύο δικτυωτοὺς ρόμβους. Ἐπίσης ἓνα ἀμφορίσκον μὲ ταινίας καὶ ζώνην στιγμῶν⁴³ καὶ πέντε μικρὰς κοτύλας μὲ ἀκτῖνας εἰς τὴν βάσιν καὶ δύο σειρὰς στιγμῶν μεταξὺ δύο ἐσκιασμένων ζωνῶν, ὁμοιοτάτας πρὸς τὴν εἰκονιζομένην τοῦ ΚΟΛ/125⁴⁴. Ἐκ τῶν βοιωτικῶν ἀναφέρομεν τέσσαρα μικρὰ τῆς κατηγορίας τῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν⁴⁵, τῶν ὁποίων ὁ κανθαρίσκος εἶναι ὁμοιότατος πρὸς τὸν εἰκονιζόμενον τοῦ ΚΟΛ/129⁴⁶. ἐπίσης ἑννέα μελαμβαφῆ κυπελλίδια, μὲ ἐξηρημένον ὅμως τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς ἐξωτερικῆς των ἐπιφανείας, ὁμοιότατα πρὸς τρία τοῦ ΚΟΛ/125⁴⁷. τέλος, ἓν μελαμβαφὲς σκυφίδιον μὲ ἐξηρημένην ταινίαν κατὰ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν (εἰκ. 17)⁴⁸.

καὶ 4575 ἀρυβάλλοι τοῦ αὐτοῦ τάφου. Πρβ. προσέτι τοὺς ἐξ Ἀκραιφίας ἐν Ἀνδρειωμένου, ΑΔ 36, 1981, Β (1989) 188, πίν. 116ε (τ. ΨΥΧ/8, 1981) τρεῖς ἀρυβάλλους μὲ τοὺς ὀπλίτας πρὸς τὰ δεξιά.

42. Ἀρ. εὐρ. 20465. Εἰς τὴν Ἀκραιφίαν πολλοὶ τῶν ἀρυβάλλων τῆς ὑστερας κορινθιακῆς Ι περιόδου κομοῦνται μὲ μίαν ἢ δύο ἀντωπὰς σειρήνας. Βλ. κατω-

τέρω εἰκ. 27β (τοῦ ΚΟΛ/129) καὶ σημ. 64.

43. Πρβ. κατωτέρω εἰκ. 49, σημ. 101.

44. Βλ. κατωτέρω εἰκ. 21α.

45. Βλ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας σποράδην.

46. Βλ. κατωτέρω εἰκ. 27α, σημ. 63.

47. Βλ. κατωτέρω εἰκ. 19α-γ

48. Ἀρ. εὐρ. 20461. Ὑψ. 0.045, διάμ.: χεῖλ. 0.088,

Συγγενέστατα ἄγγεῖα περιεῖχεν καὶ ὁ ἐγχυτρισμὸς ΚΟΛ/125, ὁ ὁποῖος ἀπεκαλύφθη εἰς βάθ. $\pm 1 \mu.$, ἐντὸς τῆς τομῆς ΙΓ καὶ περὶ τὰ $0.40 \mu.$ ΝΔ. τοῦ ΚΟΛ/121 (εἰκ. 3). Ὁ ταφικὸς πίθος (εἰκ. 18), μῆκ. 0.90 καὶ διαμέτρου: κοιλίας 0.65 , στομίου $0.27 \mu.$, εἶχεν τοποθετηθῇ κεκλιμένος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, μὲ τὸ στόμιον πρὸς τὰ ΝΑ., καὶ ἐσφραγισμένος μὲ παχὺν πλακοειδῆ λίθον. Ἐκτὸς μερικῶν σπειροειδῶν σωληνίσκων ὁ νεκρὸς εἶχεν κτερισθῇ καὶ μὲ δέκα πέντε μικρὰ ἄγγεῖα, ἄλλα τοῦ βοιωτικοῦ καὶ ἄλλα τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου. Ὁ εἰς τῶν κανθαρίσκων τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων εἶναι παρεμφερὲς πρὸς τὸν προαναφερθέντα τοῦ ΚΟΛ/121 καὶ πρὸς τὸν εἰκονιζόμενον τοῦ ΚΟΛ/129⁴⁹. Ὡς πρὸς τὰ εἰκονιζόμενα πέντε κυπελλίδια, ἐπίσης βοιωτικά, ἀλλ' ἐτέρας κατηγορίας (εἰκ. 19), τὰ τρία πρῶτα⁵⁰ εἶναι ὁμοιότατα πρὸς τὰ τοῦ ΚΟΛ/121, ἐνῶ τὰ λοιπὰ δύο, ἐπίσης μελαμβαφῇ, ἔχουν τὴν ἐξηξημένην ταινίαν των ἐπὶ τοῦ ὤμου (εἰκ. 20)⁵¹. Ἐκ τῶν κορινθιακῶν παρουσιάζομεν: Δύο κοτυλίσκας (εἰκ. 21), τῶν ὁποίων ἡ πρώτη⁵² εἶναι ὁμοιοτάτη πρὸς τὰς πέντε τοῦ ΚΟΛ/121. Ἐπίσης δύο κοτύλας (εἰκ. 22) μὲ παραστάσεις ζώων ἐν σκιαγραφίᾳ. Ἡ πρώτη⁵³ φέρει ζωφόρον μὲ δύο βόσκοντας αἰγάγρους πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ μετὰξὺ των λέοντα βαδίζοντα πρὸς τὰ δεξιὰ· κατὰ τὴν διάμετρον τούτου ὑδρόβιον πτηνὸν πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Ἡ δευτέρα ἀνήκει εἰς τὴν γνωστὴν ὁμάδα μὲ τὰ λίαν ἐπιμήκη, τυποποιημένα ζῶα εἰς βάθος πλήρες στιγμῶν διὰ μέλανος⁵⁴.

Ὁ μοναδικὸς τῶν πέντε ἐγχυτρισμῶν τῆς ὁμάδος, ὁ ὁποῖος εἶχεν κτερισθῇ καὶ μὲ εἰδώλια, συνδυαζόμενα μάλιστα καὶ μὲ χαλκᾶ κοσμήματα, εἶναι ὁ ταφικὸς πίθος ΚΟΛ/129, ἴσως κατὰ τι νεώτερος τῶν τριῶν προηγουμένων. Ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς τομῆς ΙΓ καὶ περὶ τὰ $1.80 \mu.$ Ἀ. τοῦ ΚΟΛ/125 (εἰκ. 3), κεκλιμένος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ εἰς βάθ. $\pm 0.90 \mu.$ Εἶχεν τοποθετηθῇ ἐντὸς ὀρθογωνίου ὀρύγματος, μῆκ. 1.10 , πλάτ. 0.90 καὶ τελικοῦ βάθ. $1.60 \mu.$, καὶ αἱ διαστάσεις του ἦσαν: μῆκ. 0.70 καὶ διάμετρος: κοιλίας 0.65 , περιχειλῶματος $0.48 \mu.$ Ἐφερε δύο ὀριζοντίους καὶ δύο κατακορύφους λαβὰς καὶ τὸ πρὸς Β. στόμιόν του ἐκαλύπτετο ὑπὸ πεπλατυσμένου λίθου $0.35 \times 0.20 \mu.$ Ἐξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ πίθου εὐρέθησαν δύο ἀρύβαλλοι καὶ δύο ἱπάρια: ἐν μελαμβαφές, ραδινῶν ἀναλογιῶν (εἰκ. 23)⁵⁵

βάσ. $0.039 \mu.$ Διὰ μελαμβαφῇ βοιωτικά ἄγγεῖα (δύο βαθεῖς σκύφους) μὲ ἐξηξημένην ταινίαν εἰς τὸ ὕψος τῶν λαβῶν, χρονολογούμενα εἰς τὸ μέσον τοῦ β' τετάρτου τοῦ αἰῶνος, βλ. *Ἔργον* 1992, 54 εἰκ. 66. Σκύφοι μὲ τὸ αὐτὸν διακοσμητικὸν πνεῦμα συνεχίζουν παραγόμενοι μέχρι τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος. Βλ. *ΠΑΕ* 1990, 134, σημ. 71, πίν. 94α.

49. Βλ. ἀνωτέρω σ. 169 σημ. 46.

50. Ἀρ. εὐρ. 23036, 23088, 23041. Βλ. ἀνωτέρω σ. 169 σημ. 47. Πρβ. προσέτι Angheliki K. Andreiomenou, *Archaische böotische Terrakotten und Tongefäße aus Akraiphia*, *AM* 110, 1995, 106 σημ. 16, πίν. 7.4 (6). Ἐπίσης Ang. K. Andreiomenou, *Akraiphia, Magna Graecia* 28, 10-12/1993, 12 σημ. 7 εἰκ. 3.

51. Ἀρ. εὐρ. 23035, εἰκ. 19ε. Ὑψ. ἄνευ λαβ. 0.05 , διάμ. χεῖλ. $0.072 \mu.$

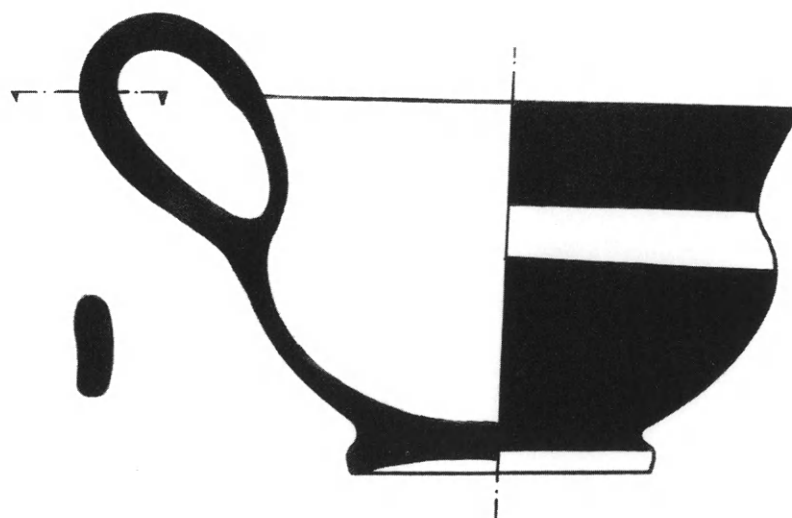
52. Ἀρ. εὐρ. 23042. Ὑψ. 0.05 , διάμ.: χεῖλ. 0.075 , βάσ. $0.03 \mu.$ Γάνωμα καστανομέλαν, ἐπίθετον ἰῶδες διὰ

τὸν σχηματισμὸν δύο ταινιῶν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ. Βλ. ἀνωτέρω σ. 169 σημ. 44.

53. Ἀρ. εὐρ. 24310 (β' ἄρ. εὐρ. 23046). Ὑψ. 0.057 , διάμ.: χεῖλ. 0.099 , βάσ. $0.065 \mu.$ Διὰ σχεδιαστικὸν ἀνάπτυγμα τῆς παραστάσεως βλ. *Ἔργον* 1991, 39 εἰκ. 63.

54. Ἀρ. εὐρ. 23046. Ὑψ. 0.07 , διάμ. βάσ. $0.05 \mu.$ Μέλαν γάνωμα, ἐπίθετον ἰῶδες. Πρβ. *Necrocorinthia* 309 εἰκ. 150 ἄρ. 966 καὶ *Corinth XIII* πίν. 25, 163.1-2. Ὡσαύτως Ἀνδρειωμένου, *Χαλκᾶ κοσμήματα* σημ. 73 εἰκ. 47.

55. Ἀρ. εὐρ. 23061. Ὑψ. 0.125 , μῆκ. $0.112 \mu.$ Πηλὸς καστανός, ἡμιχονδρόκοκκος, γάνωμα μέλαν, λίαν ἐξίτηλον. Πρβ. A. K. Andreiomenou, *La nécropole classique de Tanagra ἐν La Béotie antique* (Editions CNRS, Paris 1985) 126, εἰκ. 18δ, 19α, γ (τῶν περὶ τὸ 570 π.Χ. χρόνων). Ὡσαύτως J. Stubbe Østergaard, *Terracotta Horses and Horsemen of Archaic Beotia*, *Acta Hyperborea* 3, 121, εἰκ. 15.

Εἰκ. 18-19. Ὁ ταφικὸς πίθος ΚΟΛ/125 καὶ τὰ πέντε βοιωτικὰ κύπελλά του.

Εἰκ. 20. Τομὴ καὶ ὄψις τοῦ κυπέλλου τῆς εἰκ. 19ε.

Εἰκ. 21-22. Κορινθιακαὶ κοτύλαι τοῦ ΚΟΑ/125.

καὶ ἐν φωτεινοῦ βάθους μὲ ὀριζοντίους κυματοειδεῖς γραμμὰς (εἰκ. 24)⁵⁶, ἀνῆκον εἰς ὁμάδα πρόδρομον τῶν συνήθων ἱππαρίων τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος⁵⁷. Ἐκ τῶν δέκα τεσσάρων ἀγγείων τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πίθου (δύο κοτυλίσκαι μὲ κάθετα γραμμίδια εἰς τὸ χεῖλος· τέσσαρες σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι, τῶν ὁποίων εἷς μὲ σειρὰν ὀπλιτῶν τῆς νεωτάτης, ἀπλουστέρας παραλλαγῆς καὶ ἕτερος μὲ ταινίας, πλαισιούσας ζώνην μὲ τρεῖς σειρὰς στιγμῶν⁵⁸, δύο μικκύλα μελαμβαφῇ

56. Ἀρ. εὐρ. 23097. ὕψ. 0.145, σφζ. μήκ. 0.125 μ. Τὸ εἰδῶλιον αὐτό, μαζί μὲ τὰ τέσσαρα ὡσαύτως ἐξ Ἀκραιφίας δημοσιευόμενα καὶ τὸ ἐν ἐκ Πτώφου, συνιστοῦν ὁμάδα καὶ εἶναι προϊόντα τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Βλ. Andreiomenou, *AM* 110, 1995, 105 κέ. σημ. 11-14 πίν. 7,1-2 (τοῦ ζωγράφου τοῦ Πλοχμοῦ. Αὐτόθι σ.

156, σημ. 291).

57. Βλ. P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia* (Cambridge 1934) πίν. 15, 110.116.

58. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 4.1β (τοῦ ΚΗΦ/ LXXII, τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου).

βοιωτικά κύπελλα με ἄρθρωμένον τὸ χεῖλος⁵⁹, εἷς μελαμβαφῆς κανθαρίσκος κ.ἄ.), παρουσιάζομεν: "Ἐν μελαμβαφῆς βοιωτικὸν κύπελλον καμπύλων τοιχωμάτων (εἰκ. 25)⁶⁰, φέρον κατὰ τὴν κάτω γένεσιν τῆς λαβῆς λεπτὴν ἰώδη ταινίαν. Τῆς αὐτῆς τεχνοτροπίας εἶναι καὶ τὸ δίωτον καλαθοειδὲς ἄγγειον τῆς εἰκόνης 26⁶¹, τὸ ὁποῖον φέρει τρεῖς κατὰ συμμετρους ἀποστάσεις ἰώδεις ταινίας καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς γενέσεως τῶν λαβῶν λεπτὸν δακτύλιον διὰ λευκοῦ. Ἐκ τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, τὸ ὁποῖον κατεσκεύαζεν ἄγγεῖα τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν⁶², προέρχεται ὁ κανθαρίσκος (εἰκ. 27α)⁶³, ἐνῶ ὁ συνεικονιζόμενος κορινθιακὸς ἀρὺβαλλος μετὰ παράστασιν σειρήνος (εἰκ. 27β) δεικνύει διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν πόσον ἀγαπητὸν ἦτο τὸ θέμα εἰς τὴν Ἀκραϊφίαν⁶⁴. Ὁ τάφος περιεῖχεν προσέτι μερικὸς σπειροειδεῖς σωληνίσκους καὶ ἓν λεπτὸν χαλκοῦν ψέλιον εἰς θραύσματα.

Δευτέρα ὁμάδα τάφων τοῦ β' τρίτου τοῦ 6ου αἰ. συνιστοῦν οἱ ὀκτὼ ἀπλοῖ λακκοειδεῖς, οἱ πλεῖστοι χρονολογούμενοι εἰς τοὺς περὶ τὸ 550 π.Χ. χρόνους. Οἱ τέσσαρες τούτων (ΚΟΛ/138, 139, 150, 158) ἦσαν παιδικοὶ καὶ εἶχον κτερισθῇ ὅπωςδήποτε μετὰ χαλκᾶ κοσμήματα. Ὁ ΚΟΛ/150 (εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τομῆς ΙΔ) καὶ ὁ ΚΟΛ/138 (κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς τομῆς Η₁, εἰκ. 38), ἀπὸ χαλκᾶ κοσμήματα, περιεῖχον μόνον σπειροειδεῖς σωληνίσκους καὶ σφηκωτῆρας⁶⁵, ἐνῶ ὁ ΚΟΛ/158 (εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς τομῆς Θ) καὶ ὁ ΚΟΛ/139 (εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς τομῆς Η₁), ἐκτὸς τῶν σωληνίσκων περιεῖχον καὶ ἐγγεγραμμένους ρόδακας κατὰ τὴν ἔκκρουστον τεχνικὴν, δύο ὁ πρῶτος καὶ τέσσαρας ὁ ΚΟΛ/139 (εἰκ. 28)⁶⁶. Ὁ τελευταῖος ἔφερεν καὶ λεπτὸν ψέλιον, ἀπολλῆγον εἰς

59. Παρεμφεροῦς κατατομῆς μετὰ τὸ τῆς εἰκ. 20 τοῦ ΚΟΛ/125 (ἀνωτ. σημ. 51) μόνον πολὺ στενοτέρως βάσεως.

60. Ἀρ. εὐρ. 19652. "Υψ. ἄνευ λαβ. 0.076, διάμ.: χεῖλ. 0.098, βάσ. 0.052 μ. Πρβ. Ἀγγ. Κ. Ἀνδρειωμένου, Βοιωτικά ἄγγεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραϊφίας, *Πρακτ. XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983* II (Ἀθήνα 1988) 8 κέ. σημ. 12 σχέδ. 1 (τοῦ β' τετ. τοῦ 6ου αἰ.).

61. Ἀρ. εὐρ. 22390. "Υψ. 0.06, διάμ.: χεῖλ. 0.10, βάσ. 0.08 μ. Παρεμφερὲς ἄγγειον ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/192, φέρον ἀκιδογράφημα μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου του εἰς τὴν γενικὴν πτῶσιν καὶ τὸ ῥῆμα *EMI* ὡσαύτως καὶ ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/38.

62. Βλ. Ἀνδρειωμένου, Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας. Δι' ὥραιαν κύλικα τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου μετὰ πτηνὰ καὶ ἀνθήμια βλ. τῆς αὐτῆς, Χαλκᾶ κοσμήματα σημ. 10, εἰκ. 4. Διὰ τρεῖς ὑψίποδας τετραώτους μετὰ γραμμικὸν διάκοσμον βλ. τῆς αὐτῆς, *ΑΔ* 40, 1985, Β1, 149 σημ. 12 πίν. 46β καὶ διὰ μόνωτον βραχύπεζαν μετὰ παχεῖαν κυματοειδῆ δι' ἰώδους βλ. *ΠΑΕ* 1990, 131, σημ. 59 πίν. 91δ. Βλ. κατωτέρω σημ. 90.

63. Ἀρ. εὐρ. 19650. "Υψ. μετὰ λαβ. 0.08, διάμ.: χεῖλ. 0.09, βάσ. 0.042 μ. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας πίν. 5.1 (τοῦ ΨΥΧ/29, τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου) καὶ σ. 79 κέ. "Ὅμοιοι κανθαρίσκοι καὶ ἐκ τῶν ΚΟΛ/121, 125 καὶ 92. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 46 καὶ 49 καὶ κατωτέρω σημ. 82.

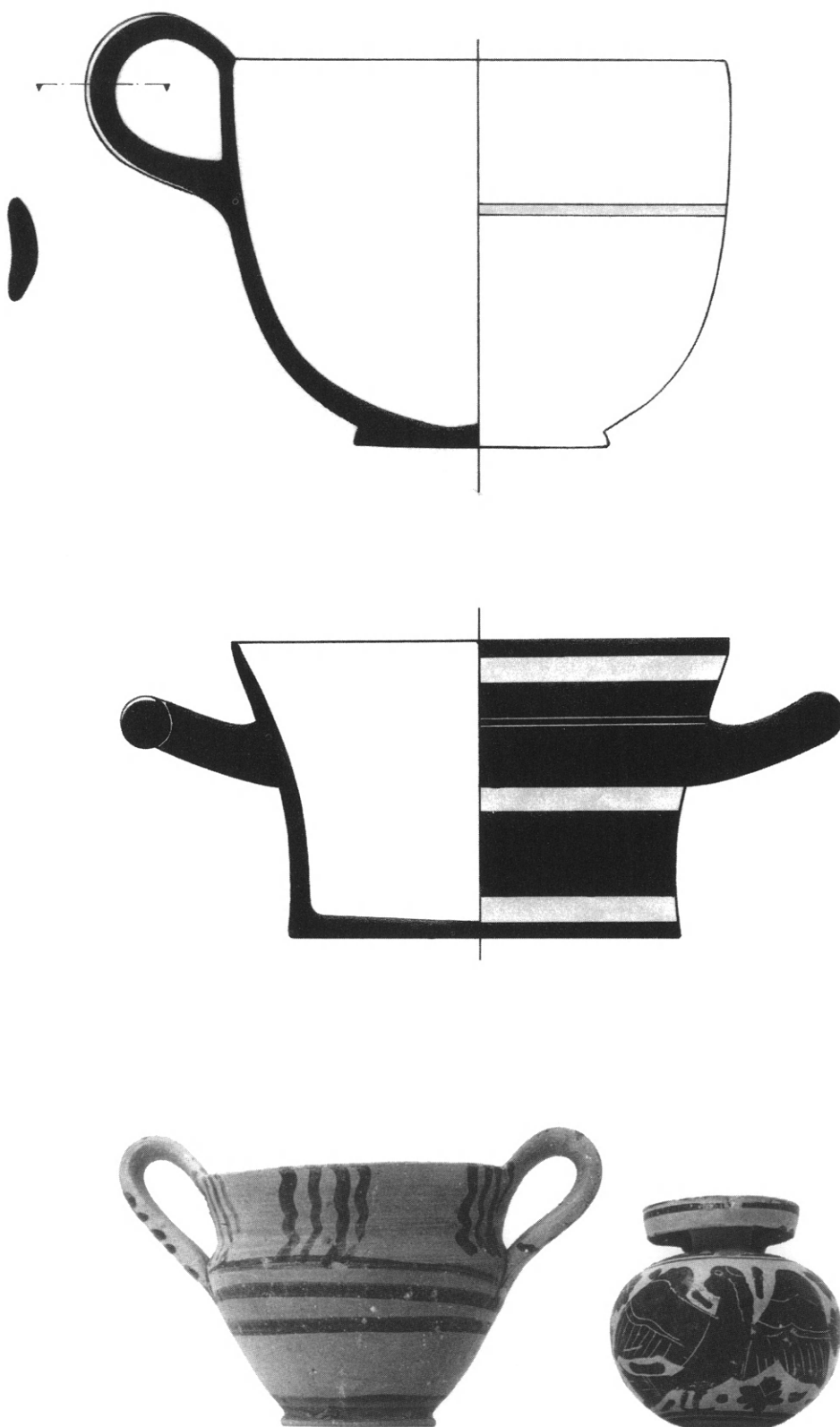
64. Ἀρ. εὐρ. 22389. "Υψ. 0.06, διάμ.: κοιλ. 0.061, στεφ. 0.042 μ. Γάνωμα μέλαν, ἐπίθετον ἰώδες εἰς τὸ σῶμα καὶ τὰς πτέρυγας. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 42 καὶ Ἔργον 1990, 53 εἰκ. 76 (τοῦ πλουσίου τ. ΚΟΛ/4, ὅστις περιεῖχεν τέσσαρας ἐν συνόλῳ ἀρρυθμίστους μετὰ παρὰστασιν σειρήνος). Διὰ δύο ἀρρυθμίστους μετὰ παρὰστασιν σειρήνος, ἔργα τοῦ ζωγράφου τῆς Καλαυρίας, βλ. Ἀνδρειωμένου, Ἔπετ. Ἐταιρ. Βοιωτ. Μελετῶν τόμ. Β, τευχ. α, 193 σημ. 116 πίν. 41.

65. Ἡ σπειροειδεῖς δακτυλίους. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας 119 ἀρ. 4 πίν. 6.2(α). Βλ. ἀνωτ. σημ. 39.

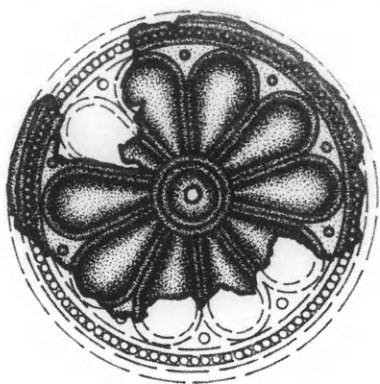
66. Ἀρ. εὐρ. 22383β. Καὶ οἱ τέσσαρες ρόδακες ἔχουν διάμ. 0.048 μ. Δεύτερος ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου ρόδαξ δημοσιεύεται ἐν *ΠΑΕ* 1991, 134 εἰκ. 7 σημ. 10. Πρβ. Χαλκᾶ κοσμήματα σημ. 54 καὶ 68 εἰκ. 33 (βλ. ἀνωτέρω σημ. 36) καὶ *Ure, Aryb. and Fig.* πίν. 21, 95.56. *Perachora* II πίν. 48.9. Διὰ σειρὰν χαλκῶν ροδάκων ἐξ Ὀρχομενοῦ βλ. A. de Ridder, *BCH* 19, 1895, 214 ἀρ. 834-42. Διὰ τὰ ζεύγη χαλκῶν ψελίων, ἅτινα παρουσίασαν σύγχρονοί τινες τάφοι τῆς Ἀκραϊφίας βλ. Χαλκᾶ κοσμήματα σημ. 60-63 εἰκ. 38-40 καὶ Ἀνδρειωμένου, *Μουσείον* σημ. 123-124 πίν. 48α-β εἰκ. 45 καὶ σημ. 129-130 πίν. 52-53 εἰκ. 47-48. Ζεύγη χαλκῶν ψελίων ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τῆς μέσης γεωμετρικῆς περιόδου (αὐτόθι σημ. 76-78 εἰκ. 28 πίν. 37), συνεχίζοντα καθ' ὅλον τὸν 7ον αἰῶνα (αὐτόθι σημ. 92-93 καὶ ἀνωτέρω σ. 163 σημ. 25) μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 6ου.

Εἰκ. 23-24. Βοιωτικὰ εἰδώλια τοῦ ΚΟΛ/129.

Εἰκ. 25-27. Τρία βοιωτικά καὶ ἓν κορινθιακὸν ἀγγεῖον τοῦ ΚΟΛ/129. Ἡ σμίχρυνσις τῶν δύο σχεδίων εἶναι 3:4.

Εἰκ. 28. Χαλκοῦς σφυρήλατος ῥόδαξ τοῦ ΚΟΛ/139.

ὑποτυπώδεις κεφαλὰς ὄφρων, ὥς καὶ βοιωτικὸν κύπελλον. Οἱ τάφοι ΚΟΛ/150, 158, 138 εἶχον κτερισθῇ μὲ ἀρκετὰ ἀγγεῖα ἀλλὰ καὶ μὲ εἰδώλια. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/150 (εἰκ. 29)⁶⁷ τοποθετοῦν εἰς τοὺς περὶ τὸ 550 χρόνους τὸ ραδινώτατον πτηνόμορφον εἰδώλιον, τὸ φέρον πόλον (εἰκ. 30)⁶⁸. Ὡσαύτως τὰ μικκύλα ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/158 (εἰκ. 31· δίωτος βραχύπεξα κύλιξ⁶⁹, ἀβαφῆς πρόχους σφαιρικοῦ κορμοῦ⁷⁰, ὑδρίσκη, διατηροῦσα ὑπολείμματα λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἴχνη διακόσμου δι' ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου⁷¹, δύο μελαμβαφῇ σκυφίδια καὶ μεσόμφαλος φιάλη, φέρουσα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐπαλλήλους δακτυλίου) βοηθοῦν εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν τριῶν εἰδωλίων τοῦ ταφικοῦ συνόλου (εἰκ. 32)⁷², τὰ ὅποια ἀνήκουν εἰς δύο τύπους. Ὁ ΚΟΛ/138 περιεῖχεν ἀποσπασματικὸν εἰδώλιον ἱππέως, τρεῖς σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους μὲ τετράφυλλον καὶ δικτυωτοὺς ῥόμβους, μικκύλην κοτύλην, κανθαρίσκον τῆς κατηγο-

67. Ἡ μεγαλύτερα στάμνος-πυξίς (ἄρ. εὗρ. 20580, εἰκ. 29α) ἔχει συνολ. ὕψ. 0.11 καὶ διάμ.: βάσ. 0.085, στομ. 0.082 μ. Γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον. Κοσμεῖται μὲ ἄλυσιν ἀνθέων καὶ καλύκων λωτοῦ ἐναλλάξ καὶ φέρει ἐπὶ τῶν ἀνθέων ἐπίθετον ἰώδες. Πρβ. κατωτέρω εἰκ. 44α.

68. Ἄρ. εὗρ. 23081. Ὑψ. 0.18, πλάτ. κορμοῦ 0.035 μ. Ἐλλιπὲς τὴν ἔλικα τοῦ πόλου. Πρβ. J. Marchand, *Les terres cuites archaïques béotiennes: les figurines plates* (1980) 21 πίν. 9 1d 2. Ἐτερον ἐνδιαφέρον εἰδώλιον τοῦ τάφου, ἔνθρονον, σανιδόσχημον, δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 295 (1 φωτογραφία).

69. Ἄρ. εὗρ. 24091. Ὑψ. 0.04, διάμ.: στεφ. 0.15, βάσ. 0.045 μ. Γάνωμα ἐρυθρὸν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου κατὰ τόπους μέλαν. Ὁμοιοτάτη πρὸς τὴν τοῦ ΚΟΛ/115 (βλ. κατωτέρω εἰκ. 34δ) καὶ τὴν τοῦ ΚΟΛ/81 (βλ. κατωτέρω εἰκ. 36), τοῦ τελευταίου τάφου μάλιστα ἀποδόντος καὶ δύο ἐξαίρετα ἀργυρᾶ κοσμήματα περὶ ὧν βλ. κατωτέρω σ. 179 κέ. σημ. 80. Διὰ τὴν κύλικα πρβ. Ἐργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 5.1 (τοῦ ΨΥΧ/29, τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου).

70. Δι' ὁμοίαν ἐκ τοῦ ΚΟΛ/150 βλ. ἀνωτέρω εἰκ. 29ε.

71. Ἄρ. εὗρ. 24416. Ὑψ. 0.057, διάμ.: βάσ. 0.031, χεῖλ. 0.030 μ. Πηλὸς ὑποκίτρινος, λεπτόκοκκος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος. Ὁ ρυθμὸς οὗτος τῆς πολυχρωμίας ἀρχεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. (βλ. Ἐργαστ. Ἀκραιφίας 146, σημ. 424 πίν. 11.4) καὶ συνεχίζει μέχρι καὶ τοῦ α' τρίτου τοῦ 5ου αἰ. (βλ. κατωτέρω σημ. 187).

72. Ἄρ. εὗρ. 23086 (ὕψ. 0.215, ἄνοιγμα χειρῶν 0.095 μ.), 23084, 23087. Καὶ τὰ τρία εἰδώλια καλύπτονται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Παρεμφερὲς πρὸς τὰ δύο τελευταῖα περιεῖχεν ὁ τ. ΜΑΚ/ΙΧ, τοῦ ὁποίου τὰ ἀγγεῖα ἐδημοσιεύθησαν ἐν Ἐργαστ. Ἀκραιφίας 122 κέ., πίν. 6.6, εἰκ. 8 (τῶν περὶ τὸ 560 π.Χ. χρόνων). Πρβ. Fr. Grace, *Archaic Sculpture in Boeotia* (Cambridge 1939) 40 εἰκ. 47 (β) (τοῦ τ. 50 τῆς Ριτσώνας). Διὰ τὸ πρῶτον εἰδώλιον πρβ. Λ. Μαργακοῦ, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη. Συλλογὴ Ν. Π. Γουλιανδρῆ* (Ἀθήνα 1985) 128 εἰκ. 187. Βλ. καὶ Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 354, ὅπου δημοσιεύεται (σημ. 355-359, 1 φωτογραφία) ἐν ἀκόμῃ εἰδώλιον τοῦ ΚΟΛ/158, τῆς κατηγορίας ὁμῶς τῶν «συνθέτων».

Εἰκ. 29-30. Ἀγγεῖα καὶ βοιωτικὸν εἶδῶλιον τοῦ ΚΟΛ/150.

Εἰκ. 31-32. Μικκύλα βοιωτικά ἀγγεῖα ὡς καὶ εἰδώλια τοῦ ΚΟΛ/158.

ρίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν⁷³ καὶ τὰ εἰκονιζόμενα (εἰκ. 33)⁷⁴ μικκύλα βοιωτικά ἀγγεῖα. Ἐκ τῶν τεσσάρων ἀπλῶν λακκοειδῶν οἱ ὅποιοι ἀνῆκον εἰς ἐνήλικας, ὁ νεώτερος ὅλων ΚΟΛ/107 (ἐντὸς τῆς τομῆς Η₁ καὶ περὶ τὰ 2 μ. ΒΔ. τοῦ ΚΟΛ/139, εἰκ. 38) περιεῖχε μελαμβαφές κύπελλον μὲ ἄρθρωσιν, τῶν περὶ τὸ 540 χρόνων, ἐνῶ ὁ πλησίον αὐτοῦ καὶ πρὸς τὰ ΒΑ. του ΚΟΛ/109 μᾶς ἔδωσεν ἐπίσης μελαμβαφές κύπελλον, ὡς καὶ ἀποσπασματικὴν

73. Δι' ἄλλους κανθαρίσκους τῆς ομάδος βλ. Ἐργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 5.1. Διὰ τὴν προαναφερθεῖσαν μικκύλην κοτύλην πρβ. αὐτόθι πίν. 4.7(β).

74. Διὰ τὸν ἀμφορίσκον πρβ. Ἀνδρειωμένου, ΑΑΑ

10, 1977, 275 εἰκ. 3 καὶ Ἔργον 1992, 54 εἰκ. 66. Παρεμφερῆς εἰς τοὺς ΚΟΛ/126 καὶ ΚΟΛ/99 (βλ. κατωτέρω σ. 190 σημ. 100 καὶ σ. 197 σημ. 120). Πρβ. *Perachora II* πίν. 143. 3668.

Εἰκ. 33. Μικκύλα ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/138.

σιδηρᾶν μάχαιραν⁷⁵. Ὁ ΚΟΛ/115 (περὶ τὸ μέσον τῆς τομῆς ΙΓ καὶ δὴ περὶ τὰ 2.80 μ. Β. τοῦ ΚΟΛ/112, εἰκ. 3) εἶχεν πτερισθῇ μὲ χαλκοῦς σπειροειδεῖς σωληνίσκους καὶ τέσσαρα μικκύλα βοιωτικὰ ἀγγεῖα τῶν περὶ τὸ 560 χρόνων (εἰκ. 34). Τὸ μεγαλύτερον τῶν μελαμβαφῶν σκυφιδίων (εἰκ. 34β καὶ 35)⁷⁶ ἔφερεν εἰς τὸ ἐσωτερικόν του δύο κατ' ἀποστάσεις ἰώδεις δακτυλίους· τρεῖς ταινιοσχήμους ἰώδεις δακτυλίους, ἐναλλασσομένους πρὸς τρεῖς διὰ γανώματος, ἔφερεν εἰς τὸ ἐσωτερικόν του καὶ ὁ παραπλεύρως εἰκονιζόμενος, φωτεινοῦ βάθους, κανθαρίσκος· ἢ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς εἰκόνης δίωτος βραχύπεζα κύλιξ, εἶδομεν ὅτι εἶναι συνήθης εἰς τάφους τῆς ἐποχῆς⁷⁷. Ὁμοίαν κύλικα (εἰκ. 36)⁷⁸ περιεῖχεν καὶ ὁ ΚΟΛ/81, ὁμοῦ μετὰ τεσσάρων μικκύλων βοιωτικῶν κυπέλλων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο μελαμβαφῇ καὶ τὰ ἄλλα δύο ἔχοντα τὸ ἄνω ἡμισὺ των ἐξηρημένον καὶ ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ κυπελλίδια τῶν ΚΟΛ/121 καὶ ΚΟΛ/125⁷⁹. Ὁ ΚΟΛ/81 – κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς τομῆς Ι – ἦτο ὀρθογώνιον ὄρυγμα, μῆκ. 1.45 καὶ πλάτ. 0.98 μ., μὲ τὸ δάπεδόν του εἰς βάθ. ± 1.20 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Ὁ σκελετός, εἰς συνεσταλμένην στάσιν, μὲ τὸ κεφάλι εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον καὶ ἐστραμμένον πρὸς Β., ἀνῆκεν εἰς ἐνήλικα, πιθανώτατα γυναῖκα, ὅπως μαρτυροῦν δύο ἀργυρᾶ κοσμήματα ἀρίστης τέχνης, εὐρεθέντα ὑπὸ τὸ κρανίον. Πρόκειται δι' ἐνώτιον, συνι-

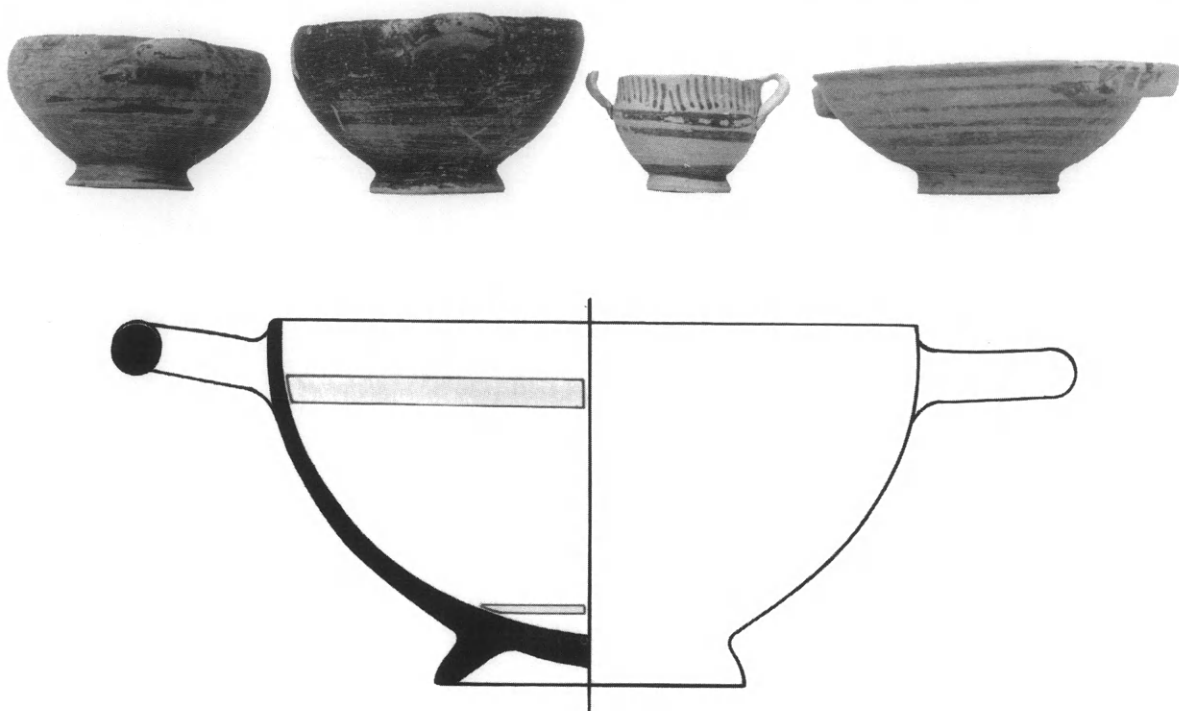
75. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 141, σημ. 52, εἰκ. 20 καὶ πίν. 101β, ὅπου διακρίνεται μία μάχαιρα μετὰ τῶν σκελῶν τοῦ νεκροῦ. Διὰ τὸ κύπελλον τοῦ ΚΟΛ/107 πρβ. τὸ ἐπίσης μὲ ἄρθρωσιν κύπελλον τοῦ ΔΔ/55 ἐν Ἀνδρειωμένον, Βοιωτ. ἀγγεῖα 5ου αἰ. (σημ. 60), 8 κέ. σημ. 14 σχέδ. 3 πίν. Ι. 1(α).

76. Ἀρ. εὐρ. 20416. Ὑψ. 0.064, διάμ.: χεῖλ. 0.114, βάσ. 0.056 μ. Πρβ. *Ure, Aryb. and Fig.* πίν. 12, 86.272.

77. Ἀρ. εὐρ. 20431. Βλ. ἀνωτ. εἰκ. 31α σημ. 69 καὶ κατωτ. εἰκ. 36 σημ. 78. Διὰ τὸ ἐσωτερικόν της πρβ. *Εργαστ. Ἀκραιφίας* πίν. 5.1 (τὰς τρεῖς πρώτας τῆς κάτω σειρᾶς).

78. Ἀρ. εὐρ. 19291. Ὑψ. 0.041, διάμ.: χεῖλ. 0.124, βάσ. 0.058 μ.

79. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 50 εἰκ. 19.

Εἰκ. 34. Βοιωτικά ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/115. Εἰκ 35. Τομή καὶ ὄψις τοῦ σκυφιδίου τῆς εἰκ. 34β (σμίκρονσις 3:4).

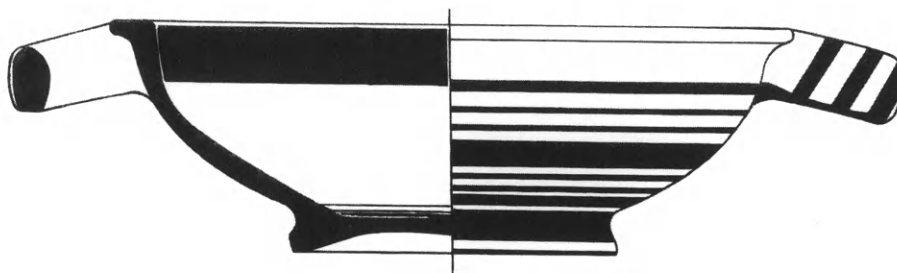
στάμενον ἀπὸ ἓν, δις περιελισσόμενον στέλεχος, ἀπολήγον εἰς τὰ ἄκρα του εἰς καρπὸν μορέας⁸⁰. ἐπίσης καὶ ἓν βαρύτερον κόσμημα, ἐν εἶδει ψελίου μικρᾶς διαμέτρου, ἐπιστεφόμενον ὑπὸ κυλινδρικοῦ μέλους, κοσμουμένου κατὰ τὴν ἐνσύρματον τεχνικὴν. Τὸ ὅτι ὁ σκελετὸς ἀνῆκεν εἰς ἐνήλικα καὶ τὸ ὅτι τὸ κόσμημα τοῦτο εὐρέθη ὑπὸ τὸ κρανίον, ὁμοῦ μετὰ τοῦ σαφέστατα ἀναγνωριζομένου ὡς ἐνωτίου μικροτέρου κοσμήματος, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι καὶ τὸ δεύτερον αὐτὸ πολύτιμον ἀντικείμενον εἶναι δυνατόν νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν τυπολογίαν τῶν ὀλίγων παλαιότερων τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος ἐνωτίων. Ἴσως ὅμως πρόκειται περὶ περιάπτου.

Εἰς τὴν τρίτην ὁμάδα κατατάσσονται ἐννέα τάφοι τοῦ τύπου τοῦ λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ λιθίνων καλυπτηρίων⁸¹, οἱ πλεῖστοι τοποθετούμενοι εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ αἰῶνος καὶ μόνον τρεῖς (οἱ ΚΟΛ/88, 106 καὶ 140) εἰς τὸ γ' τέταρτον. Τούτων οἱ τέσσαρες

80. Ζεῦγος ὁμοίων ἐνωτίων, ἀλλὰ ἐκ χαλκοῦ, περιεῖχεν ὁ πλουσιώτατα ἐκτερισμένος ΓΗΠ/200, χρονολογούμενος περὶ τὸ 540 π.Χ. Περί τοῦ περιεχομένου του βλ. Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 412-431 εἰκ. 111-127 (14 φωτογραφίαι). Οὗτος ὁ τύπος ἐνωτίων δίνει ἴσως ἀπάντησιν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς ὁμηρικῆς

λέξεως μορόεις: ἐν δ' ἄρα ἔρματα ἦκεν ἐντροήτοις λοβοῖσιν, / τρίγληνα μορόεντα· χάρις δ' ἀπελάμπετο πολλή (Ξ 182 κέ.). Διὰ τὸν σχετικὸν προβληματισμὸν βλ. E. Bielefeld, *Schmuck, Arch. Hom. IC* (1968) 3 κέ.

81. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 33.

Εἰκ. 36. Βοιωτικὴ κύλιξ τοῦ ΚΟΛ/81 (σμίκρυνσις 3:4).

ὅπωςδήποτε εἶναι παιδικοί, ἐνῶ εἷς (ΚΟΛ/92), τοῦ ὁποίου τὸ ἐσωτερικὸν εἶχε μῆκ. 1.40 μ., θὰ ἀνῆκεν ἴσως εἰς μικρόσωμον ἐνήλικα, πιθανὸν νεαρὰν κόρην. Ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς τομῆς ΙΓ καὶ περὶ τὰ 3.80 μ. Δ. τοῦ ΚΟΛ/115 (εἰκ. 3), μετὰ τὰς καλυπτηρίους τοῦ εἰς βάθ. 1.20 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Εἶχεν κτερισθῇ μετὰ δύο κανθαρίσκους τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν⁸², μετὰ ἀμφορίσκου τῆς αὐτῆς κατηγορίας⁸³, ἐν κύπελλον καὶ τέσσαρα κορινθιακὰ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται μία κυλινδρική πυξίς καὶ μία κοτύλη μεσαίου μεγέθους μετὰ παράστασιν λίαν ἐπιμήκων ζώων. Ὁ τάφος περιεῖχεν προσέτι χαλκοῦν σφηκωτῆρα καὶ τέσσαρα σανιδόμορφα εἰδῶλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐν ραδινὸν ποντικόμορφον μετὰ βαρεῖς, πλαστικῶς ἀποδοδομένους πλοκάμους, κατερχομένους ἐκατέρωθεν ὑψηλοῦ λαιμοῦ καὶ πίπτοντας ἐπὶ τῶν ὤμων (εἰκ. 37)⁸⁴. Ἐκ τῶν τεσσάρων τάφων ἐνηλίκων, ὁ ΚΟΛ/104 (εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς Η₁, εἰκ. 38), περιεῖχεν μόνον ἐν κύπελλον βοιωτικόν, χρονολογούμενον εἰς τοὺς περὶ τὸ 560 π.Χ. χρόνους⁸⁵, ἐνῶ ὁ σύγχρονός του ΚΟΛ/141 (εἰκ. 39), ἀποκαλυφθεὶς κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς αὐτῆς τομῆς Η₁, εἶχεν κτερισθῇ μετὰ τέσσαρα, ἐπίσης βοιωτικά, μελαμβραφῇ ἀγγεῖα, ἥτοι: ἐξωτερικῶς μὲν μετὰ λεκανίδιον (εἰκ. 40)⁸⁶ καὶ δύο μικρὰ κύπελλα, ἐσωτερικῶς δὲ μετὰ μέγαλον κύπελλον μετὰ πλατεῖαν ἐξηρημένην ζώνην εἰς τὸ ὕψος τῆς λαβῆς καὶ μίαν στενωτέραν κατὰ τὴν βάσιν τοῦ (εἰκ. 41)⁸⁷. Κατὰ τι νεώτεροι, μᾶλλον χρονολογούμενοι ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, εἶναι οἱ ἄλλοι δύο. Ὁ ΚΟΛ/106, κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς αὐτῆς τομῆς Η₁, περιεῖχεν

82. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 173 σημ. 62-63 εἰκ. 27.

83. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 2.3(α).

84. Ἀρ. εὐρ. 23060. Ὑψ. 0.17, μῆκ. βάσ. 0.048, ἄνοιγμα χειρῶν 0.062 μ. Πρβ. R. Lullies, *Eine Sammlung griechischer Kleinkunst* (München 1955) 45 πίν. 48 ἀρ. 114. Ἐπίσης τὴν ἐξ Ἀκραιφίας κουροτρόφον ἐν ΑΑΑ 10, 1977, 281 σημ. 20 εἰκ. 12. Δύο προσέτι ποντικόμορφα εἰδῶλια τοῦ παρόντος τάφου (ΚΟΛ/92) δημοσιεύονται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 252 (1 φωτογραφία).

85. Ἀρ. εὐρ. 24187 (ὕψ. 0.08, διάμ.: χεῖλ. 0.103, βάσ. 0.05 μ. Πηλὸς λεπτόκοκκος, πορτοκαλόχρους. Γάνωμα ἀμαυρόν, μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανέρυ-

θρον). Τὸ κύπελλον εἶναι κατὰ τι παλαιότερον τοῦ εἰκονιζομένου ἐν Ἀνδρειωμένου, Βοιωτ. ἀγγεῖα 5ου αἰ. (βλ. σημ. 60) 8 σχέδ. 2.

86. Ἀρ. εὐρ. 24104. Ὑψ. 0.032, διάμ. περιχειλῶματος 0.082, μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.126 μ.

87. Ἀρ. εὐρ. 20557. Ὑψ. ἄνευ λαβῆς 0.072, διάμ.: χεῖλ. 0.104, βάσ. 0.055 μ. Ἡ τεχνοτροπία ἐνθυμίζει τὴν τῶν συγχρόνων βοιωτικῶν σκύφων μετὰ μίαν ἐξηρημένην ταινίαν κατὰ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν (βλ. Ἔργον 1992, 54 εἰκ. 66). Τὰ δύο κυπελλίδια τοῦ αὐτοῦ τάφου εἶναι παρεμφερῆ πρὸς τὰ εὑρεθέντα ἐντὸς τοῦ ΚΟΛ/81, ὁμοῦ μετὰ τῶν δύο ἀργυρῶν ἐνωτίων.

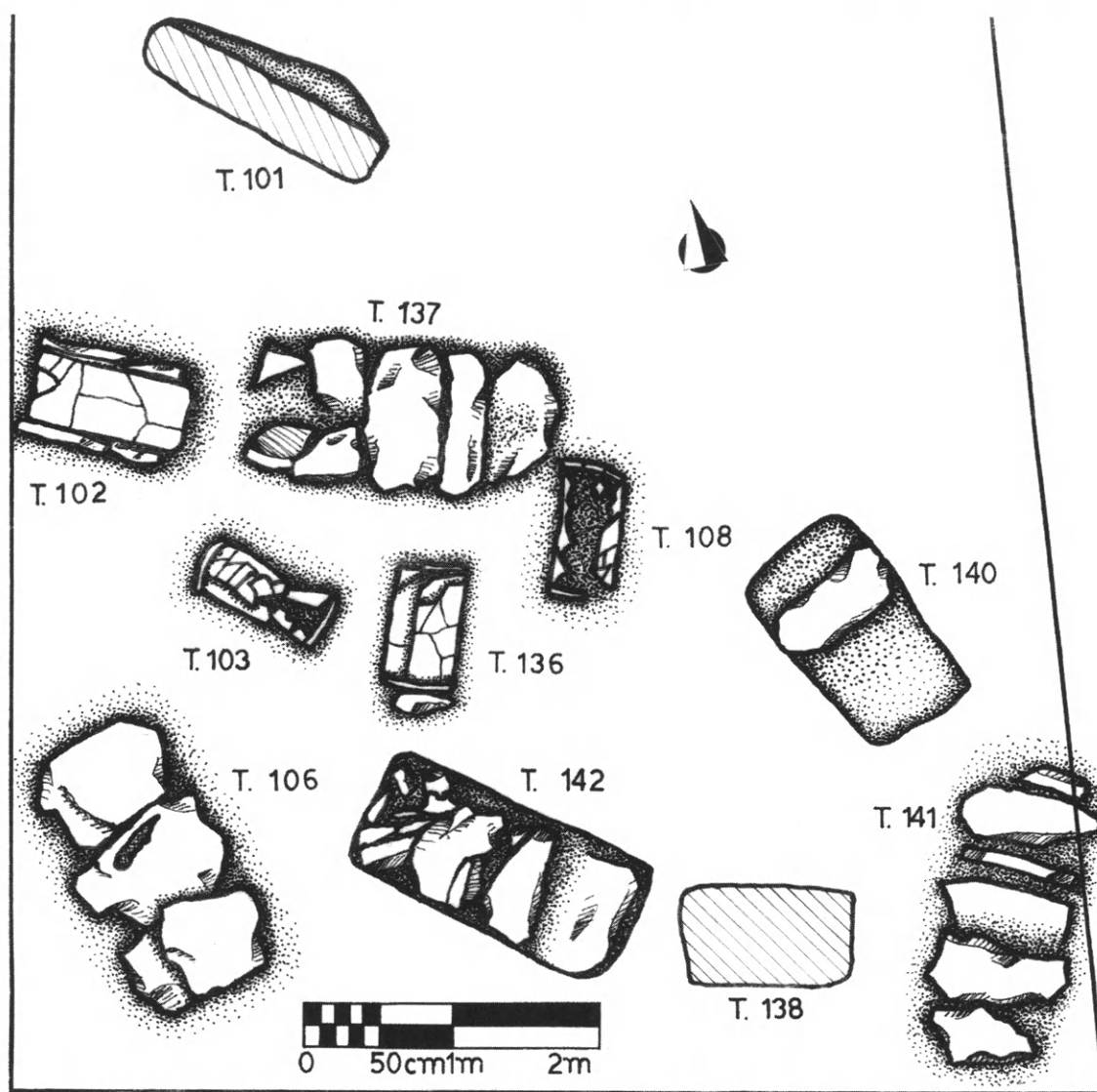
Εἰκ. 37. Βοιωτικὸν ποντικόμορφον εἰδῶλιον τοῦ ΚΟΛ/92.

δώδεκα μικρὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, μεταξύ τῶν ὁποίων μίαν ἀρίστης ποιότητος ἄωτον πυξίδα με καμπύλα τοιχώματα καὶ ἐπίπεδον πῶμα⁸⁸, καὶ τέσσαρα μικρὰ ἐξάλειπτρα, τῶν ὁποίων τὰ δύο ἔφερον ζώνην με ἀνθεμωτὸν κόσμημα (ἐναλλάξ ἱστάμενα καὶ κρεμάμενα φύλλα κισσοῦ), ὅμοιον με τὸ ἐπὶ τοῦ ὤμου τῆς πυξίδος. Ὡσαύτως, ἑπτὰ μελαμβαφῆ βοιωτικὰ ἀγγεῖα, κυρίως κανθάρους καὶ ἐν κύπελλον, ὡς καὶ δύο σανιδόμορφα εἰδῶλια, τῶν ὁποίων τὸ ἐν, με πλαστικῶς ἀποδοδομένον τὸ πρόσωπον⁸⁹. Ὁ ΚΟΛ/88, ἀποκαλυφθεὶς κατὰ τὸ ΒΔ. τμήμα τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3), περιεῖχεν περὶ τὰ εἴκοσι δύο ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων τὰ δέκα τέσσαρα ἦσαν κορινθιακὰ καὶ τὰ λοιπὰ βοιωτικά, με τὰ πέντε ἐξ αὐτῶν μελαμβαφῆ. Ἡ ἀρίστης διατηρή-

88. Ἀρ. εὐρ. 19476. Δημοσιεύεται, ὁμοῦ μετὰ τριῶν κοτυλισκῶν τοῦ τάφου, ἐν Ἀνδρειωμένῳ, *Μουσεῖον* σημ. 27 (1 φωτογραφία).

89. Ἀρ. εὐρ. 23105. Δημοσιεύεται, μαζί με τὸ τῆς

κατηγορίας τῶν «συνθέτων» (Ἀρ. εὐρ. 23103) αὐτόθι σημ. 41 (1 φωτογραφία). Ἀμφότερα ἐκαλύπτοντο διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ ἔφερον γραμμικὸν διάκοσμον διὰ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ.

Εἰκ. 38. Ὁριζοντιογραφία τοῦ νοτίου τμήματος τῆς τομῆς H₁.

σεως βοιωτική μόνωτος βραχύπεξα κύλιξ μετὰ πτηνῶν, ἀνθεμίων καὶ γεωμετρικῶν κοσμημάτων (εἰκ. 42-43) εἶναι ἔργον τοῦ τεχνίτου τῆς κύλικος τοῦ τάφου ΨΥΧ/20, τῶν περὶ τὸ 540 π.Χ. χρόνων⁹⁰. Ἀπὸ τὸν ἴδιον τάφον (ΨΥΧ/20) ἔχομεν καὶ μίαν κορινθιακὴν στάμνον-πυξίδα, ἥ ὁποία ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὴν μεγαλυτέραν τῶν εἰκονιζομένων (εἰκ. 44α)⁹¹. Δύο ἀκόμη βοιω-

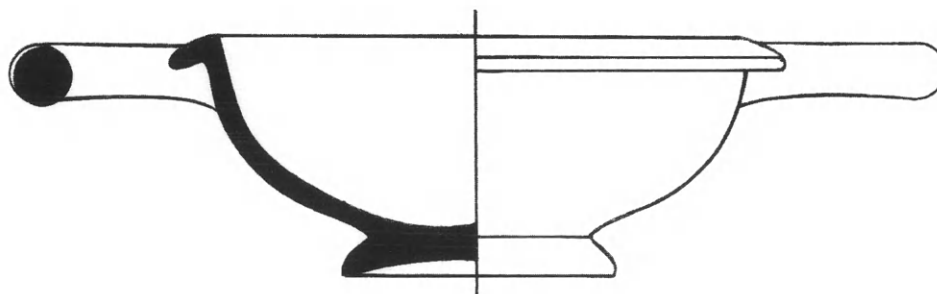
90. Βλ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 13.6. Πρβ. Ἔργον 1992, 55 εἰκ. 70. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 62.

91. Ἀρ. εὐρ. 19410. Ὑψ. 0.13, διάμ.: χεῖλ. 0.07, βάσ.

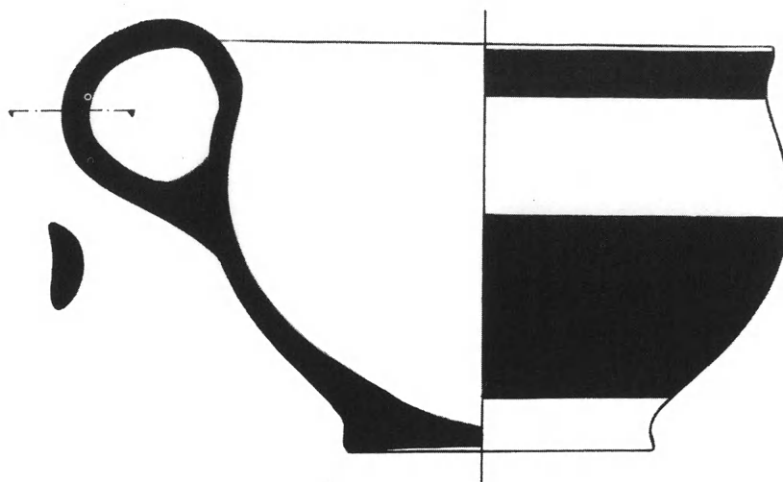
0.08 μ. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 13.8. Διὰ τὴν μικροτέραν τῶν εἰκονιζομένων (εἰκ. 44β) πρβ. αὐτόθι πίν. 13.3α. Πρβ. ἀνωτέρω εἰκ. 29α, σημ. 67.

Εἰκ. 39. Αἱ καλυπτήριοι τοῦ ΚΟΛ/141.

Εἰκ. 40. Βοιωτικὴ λεκανὶς τοῦ ΚΟΛ/141.

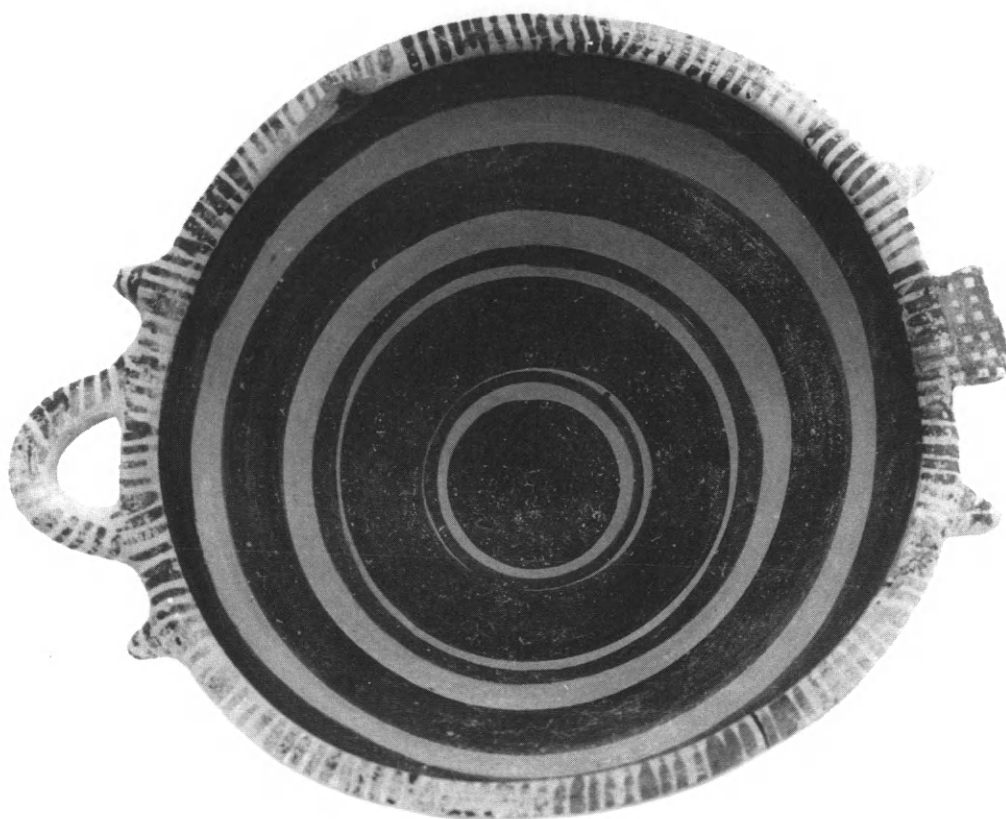

Εἰκ. 41. Βοιωτικὸν κύπελλον τοῦ ΚΟΛ/141. Σμίκρυνσις 3:4.

τικοὶ σκύφοι ἀπὸ τὸν ΚΟΛ/88 εὐρίσκουν τὸ πάρισόν των εἰς ἄλλους τάφους τῆς Ἀκραϊφίας⁹². Ἐκ τῶν τεσσάρων παιδικῶν τάφων τῆς ὁμάδος αὐτῆς (λακκοειδῶν μετ' ἀναβαθοῦ καὶ καλυπτηρίων), οἱ δύο ἔφερον ὀλίγα κτερίσματα. Ὁ ΚΟΛ/78, ἀποκαλυφθεὶς κατὰ τὸ ΒΔ. τμήμα τῆς τομῆς Ε (εἰκ. 38) καὶ ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ ΚΟΛ/72, μὲ τὰς καλυπτηρίους του εἰς βάθ. 1.80 μ. (ἐσωτερικὸν μῆκ. 1.20, πλάτ. 0.50, ἀναβαθμῶν: πλάτ. 0.20, ὕψ. 0.25 μ. Τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον) ἔφερεν τὰ κτερίσματά του εἰς τὸ ὕψος τῶν καλυπτηρίων πλακῶν καὶ ἔξωθεν ἀκριβῶς τῆς νοτίου πλευρᾶς των (εἰκ. 45). Ἐκ τῶν ἑξ ἀγγείων διακρίνεται τὸ κορινθιακὸν ἐξάλειπτρον καὶ ἡ ὑψίπους τετράωτος κύλιξ⁹³, ἡ ὁποία φέρει δύο πτηνά, ἀνθέμια καὶ παραπληρωματικά – διαχωριστικά, ἐν εἵδει τριγλύφων – στοιχεῖα. Ἐπειδὴ τὸ βοιωτικὸν κύπελλον διατηρεῖ ὅπας ἐπιδιορθώσεώς του κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι προϋπήρχεν τῆς ταφῆς, ἀποτελοῦν τμήμα τῆς οἰκοσκευῆς τῆς οἰκογενείας τοῦ νεκροῦ παιδός. Ὁ ΚΟΛ/146, εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τομῆς ΙΔ, εἶχεν κτερισθῇ μὲ πέντε κοτύλας, ἐν μικκύλον κύπελλον, δύο σаниδόμορφα εἰδῶλια καὶ χαλκοῦς σπειροειδεῖς σωληνίσκους. Ἐκ τῶν δύο πλουσιώτερον ἐκτερισμένων, ὁ ΚΟΛ/140, τῶν περὶ τὸ 540 χρόνων, ἔφερεν ἐξωτερικῶς μὲν πέντε μικκύλα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀρυβαλλίσκον μὲ σειρὰν ὀπλιτῶν, κωδωνίσκον ἡμισφαιρικοῦ θόλου μὲ ὑπολείμματα λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος, καθὼς καὶ τέσσαρα εἰδῶλια (δύο κριούς, κυνάριον, ἱππάριον), ἐσωτερικῶς δὲ ἱππάριον καὶ δέκα τέσσαρα μικκύλα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τρία σκυφίδια μὲ σταγόνας ἢ σειρὰς στιγμῶν εἰς τὴν ἐξηρημένην ζώνην τῶν λαβῶν

92. Διὰ τὸν ἀρ. εὐρ. 20311 (ὕψους 0.10, διαμ.: χεῖλ. 0.147, βάσ. 0.062 μ.) πρβ. Ἔργον 1992, 54, εἰκ. 66γ. Διὰ τὸν ἕτερον πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας πίν. 14.3.

93. Πρβ. αὐτόθι πίν. 11.1-2 (ἀμφότεραι τοῦ ΜΑΚ/Υ, τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος).

Εἰκ. 42-43. Βοιωτικὴ μόνωτος βραχύπεξα κύλιξ τοῦ ΚΟΛ/88.

Εἰκ. 44. Κορινθιακὰ ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/88.

Εἰκ. 45. Αἱ καλυπτῆριοι τοῦ παιδικοῦ τάφου ΚΟΛ/78 καὶ δύο τῶν ἀγγείων του κατὰ χώραν.

Εἰκ. 46. Σκυφίδια τοῦ ΚΟΛ/140.

(εἰκ. 46)⁹⁴. Ὁ πλουσιώτερος ὅλων, ὁ ΚΟΛ/131, κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3), ἐσωτερικοῦ μήκ. 1.05, πλάτ. 0.40 καὶ πλάτους τῶν ἐκατέρωθεν ἀναβαθμῶν 0.15 μ., εἶχεν κτερισθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικόν του με σφηκωτῆρα καὶ τριάκοντα μικρὰ ἄγγεῖα τῶν περὶ τὸ 560 π.Χ. χρόνων. Ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν εἶναι τὰ δώδεκα κυπελλίδια του, με ἐξηρημένον τὸ ἄνω ἥμισυ ἢ με ἐξηρημένην ταινίαν⁹⁵, μία κοτυλίσκη, ὁμοιοτάτη πρὸς ἄλλην τοῦ ΚΟΛ/125⁹⁶, δύο ἀρύβαλλοι με ὀπλίτας, φέροντας εἰς τὴν ἄντυγα τῶν ἀσπίδων σειρὰν λευκῶν στιγμῶν, μία τριποδικὴ πυξίς με τρεῖς ἐξηρημένας ζώνας, κοσμουμένας με σειρὰς στιγμῶν, δύο κοτύλαι με ζώνην πτηνῶν ἢ μία καὶ πτηνῶν μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερυγῶν καὶ σειρήνας ἢ ἄλλη (εἰκ. 47)⁹⁷, καθὼς καὶ ἀρύβαλλος, κοσμούμενος με τεραστίων διαστάσεων γενειοφόρον μορφήν εἰς ζωηρὸν διασκελισμὸν πρὸς τὰ δεξιὰ, με ἀνοικτοὺς τοὺς βραχίονας, κρατοῦσαν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὀξὺ, ἐν εἵδει μαχαίρας, ἀντικείμενον καὶ στρέφουσαν τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω (ἱπτάμενος Βορέας;).

Τὴν τελευταίαν ὁμάδα τῶν τάφων τοῦ β' τρίτου τοῦ αἰῶνος συνιστοῦν τρεῖς κεραμοσκεπεῖς, ἅπαντες παιδικοί. Παλαιότερος καὶ σπουδαιότερος ὅλων εἶναι ὁ ΚΟΛ126 (εἰκ. 48), ἴσως ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων κεραμοσκεπῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου⁹⁸. Ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς τομῆς ΙΓ, μεταξὺ τῶν ΚΟΛ/129 καὶ ΚΟΛ/131 (εἰκ. 3) καὶ εἰς βάθος περὶ τὰ 0.90 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Εἶχεν κτερισθῇ με περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸν ἄγγεῖα, κυριώτατα κορινθιακά, καὶ με τρία εἰδῶλια. Εἴκοσι πέντε ἀπὸ τὰ ἄγγεῖα αὐτά, ἅπαντα σφαι-

94. Διὰ τὸ πρῶτον (ἀρ. εὗρ. 22203, ὕψ. 0.057, διάμ.: χεῖλ. 0.078, βάσ. 0.041 μ.) πρβ. Ἑργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 13.7 (α), τῶν περὶ τὸ 540 χρόνων. Τὸ δεύτερον (ἀρ. εὗρ. 22491, ὕψ. 0.052, διάμ.: χεῖλ. 0.072, βάσ. 0.036 μ. Συγκεκολλημένον, ἐλλειπὲς τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν καὶ τμήματα τοῦ χεῖλους. Πηλὸς ἀρίστης ποιότητος, λεπτόκοκκος, καστανοροδόχρους, με ρόδινον ἀλείφωμα· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανόν) καὶ κυρίως τὸ τρίτον σκυφίδιον (ἀρ. εὗρ. 22482, ὕψ. 0.05, διάμ.: χεῖλ. 0.071, βάσ. 0.038 μ. Συγκεκολλημένον, πλήρες. Γάνωμα ὁμοιον πρὸς τὸ τοῦ προηγουμένου, στίλπνόν· ὁμοιος καὶ ὁ πηλὸς με τὸ ἀλείφωμά του. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικόν

καλύπτεται διὰ γανώματος), με τὰς τρεῖς ἀκανονίστους σειρὰς στιγμῶν εἰς τὸ εἰκονιζόμενον ἡμιζώνιον καὶ τὰς τέσσαρας εἰς τὸ ἄλλο, ἀπαντοῦν σπανιωτέρον εἰς τὴν Ἀκραιφίαν.

95. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 51, εἰκ. 19-20.

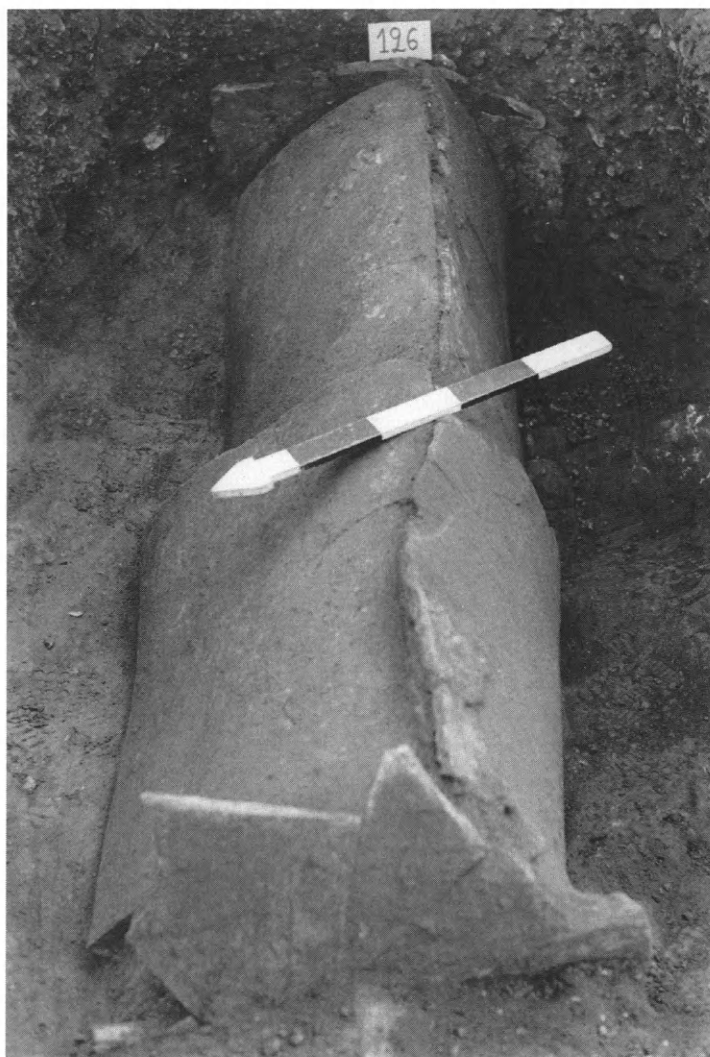
96. Βλ. ἀνωτέρω εἰκ. 21(β).

97. Ἀρ. εὗρ. 22425 (ὕψ. 0.08, διάμ.: χεῖλ. 0.108, βάσ. 0.046 μ.) καὶ 22430. Διὰ τὸν εὐθὺς κατωτέρω εἰς τὸ κείμενον ἀναφερόμενον ἀρύβαλλον με τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν πρβ. Ἀνδρειωμένου, ΠΑΕ 1989, 136 εἰκ. 14, σ. 139 εἰκ. 18. Τῆς αὐτῆς, Tanagra ἐν ArchR 1990, 37 εἰκ. 26.

98. Βλ. κατωτέρω σ. 236 σημ. 288.

Εἰκ. 47. Κορινθιακαὶ κοτύλαι τοῦ ΚΟΛ/131.

Εἰκ. 48. Ὁ λίαν ἀρχαῖκός παιδικὸς κεραμοσκεπὴς ΚΟΛ/126.

ρικοί ἀρύβαλλοι ἐκτὸς δύο κυπέλλων καὶ ἑνὸς κανθαρίσκου, καὶ δύο ἀπὸ τὰ εἰδῶλια εὐρέθησαν εἰς τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ τάφου μαζὶ μὲ τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικόν του ἄκρον. Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶς τοῦ τάφου ἐβδομήκοντα πέντε ἀγγείων, τὰ τριάκοντα πέντε ἦσαν σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἀναφέρομεν ἰωνικὴν ταινιωτὴν κύλικα⁹⁹, δύο μελαμβαφεῖς SOS ἀμφορίσκους¹⁰⁰, κορινθιακὸν ἀμφορίσκον (εἰκ. 49)¹⁰¹, κυπελλίδια μὲ ἐξηρημένον τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ κορμοῦ των¹⁰², κανθαρίσκον τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλικῶν μετὰ πτηνῶν (εἰκ. 50)¹⁰³, ἄλλα τέσσαρα μικκύλα τῆς αὐτῆς κατηγορίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων κρατηρίσκον μὲ προχοὴν κ.ἄ. Ἐκ τῶν ἀρυβάλλων, συλλήβδην ἐξεταζομένων, ἀρκετοὶ ἔφερον τετράφυλλον μὲ ρόμβους δικτυωτούς¹⁰⁴, περὶ τοὺς δέκα τέσσαρας σειρὰν ὀπλιτῶν τῆς ἀπλουστέρας παραλλαγῆς¹⁰⁵, εἷς ὀκτάφυλλον ρόδακα καὶ ἐπὶ τῆς στεφάνης φυλλωτὸν ρόδακα μὲ σειρὰν στιγμῶν εἰς τὸ κάθετον τοῦ περιχειλώματος καὶ μερικοὶ λεπτὰς ταινίας, πλαισιούσας ζώνην μὲ τρεῖς σειρὰς στιγμῶν¹⁰⁶. Οἱ λοιποὶ ἀρύβαλλοι ἔφερον παράστασιν ἀντωπῶν πτηνῶν καὶ ζώων ἢ μεμονωμένων μορφῶν — ζεῦγος σειρήνων¹⁰⁷, γλαυκῶν, ἀλέκτορα καὶ ὄφιν (εἰκ. 51)¹⁰⁸, ἱππέα¹⁰⁹, ἀλέκτορα¹¹⁰, σειρήνα¹¹¹, αἶγαγον¹¹², σφίγγα μὲ ἀναπεπταμένας πτέρυγας, χωροῦσαν πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 52) καὶ λέοντα (εἰκ. 53)¹¹³.

99. Ἀρ. εὐρ. 22364. Ὑψ. 0.061, διάμ.: χεῖλ. 0.106, βάσ. 0.042 μ. Γάνωμα ἐρυθρὸν καὶ κατὰ τόπους μέλαν. Παρεμφερές, ἐκ τοῦ ΚΟΛ/52. Βλ. ΠΑΕ 1990, 147 σημ. 15.

100. Ἀρ. εὐρ. 19630 (ὑψ. 0.103, διάμ.: κοιλ. 0.068, στομ. 0.025, βάσ. 0.029) καὶ 19631. Διὰ φωτογραφίαν των βλ. ΠΑΕ 1991, 138 σημ. 17 πίν. 86γ. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 178 σημ. 74 εἰκ. 33γ.

101. Ἀρ. εὐρ. 22363. Ὑψ. 0.095, διάμ. κοιλ. 0.062 μ. Πρβ. Ure, *Aryb. and Fig.* πίν. 4, 86. 261 (διὰ τὸ γενικὸν σχῆμα) καὶ πίν. 4, 99.48 (διὰ τὴν διάταξιν τοῦ διακόσμου).

102. Βλ. ἀνωτέρω σ. 188 σημ. 95.

103. Ἀρ. εὐρ. 22372. Γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους ἐρυθρὸν. Διὰ τὸν τύπον πρβ. Ἐργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 8.2 (τοῦ τ. ΜΑΚ/V, τοῦ τέλους τοῦ β' τετάρτου).

104. Πρβ. Ure ἔ.ἄ. πίν. 10.86.198. Ἐργαστ. Ἀκραιφίας 105, σημ. 372 πίν. 4. 3. Ἀνδρειωμένου, ΑΔ 29, 1973-74, Β, πίν. 280α.

105. Ure ἔ.ἄ. πίν. 8, 86.72.

106. Ὁμοίος ἐν Ἐργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 4.1(β).

107. Βλ. ἀνωτέρω σ. 169 εἰκ. 16. Διὰ τὸν ἀρύβαλλον μὲ τὰς γλαυκὰς βλ. ΠΑΕ 1991, 138 σημ. 19 πίν. 86β.

108. Ἀρ. εὐρ. 24311. Ὑψ. 0.064, διάμ.: κορμοῦ 0.068, στεφ. 0.44 μ. Πηλὸς φαιοπράσινος, κατὰ τόπους καστανοκίτρινος, λεπτόκοκκος, πορώδης μὲ μεγάλα λευκὰ ἐγκλείσματα· γάνωμα καστανόν, κατὰ τόπους μέλαν. Ἐπὶ τῆς στεφάνης, τρεῖς δακτύλιοι καὶ μεταξύ των ζώνη καθέτων γραμμιδίων· εἰς τὴν λοξότητον ἐπιφάνειάν της, σειρὰ παχειῶν στιγμῶν.

109. Δι' ἱππέα τοῦ αὐτοῦ τύπου βλ. ΠΑΕ 1990, 130 σημ. 55 εἰκ. 13 (τοῦ ΚΟΛ/4). Διὰ παρεμφερῆ ἐξ Ἀγ.

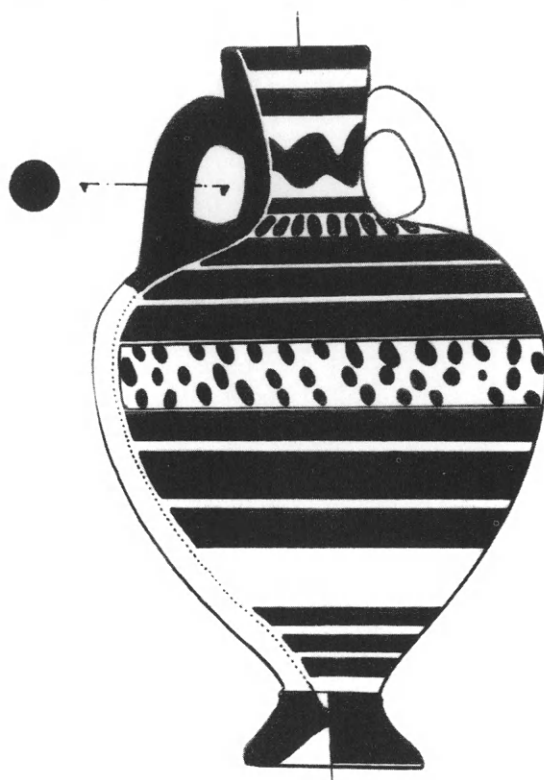
Ἐλεούσης Θηβῶν βλ. Ἀνδρειωμένου, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βοιωτ. Μελετῶν τόμ. Β, τευχ. α, 191 σημ. 113, εἰκ. 30.

110. Ἀρ. εὐρ. 19615. Ὁμοίος ἀλέκτωρ ἐπὶ ἀρυβάλλου ἐκ τοῦ ΚΟΛ/4 (ΠΑΕ 1990, 129 εἰκ. 15).

111. Εἷς τῶν ἀρυβάλλων μὲ σειρήνα δημοσιεύεται ἐν ΠΑΕ 1991, 138 σημ. 18 πίν. 86α (α). Πρβ. ἀνωτέρω εἰκ. 27β σημ. 64.

112. Δι' ἑνα τῶν ἀρυβάλλων μὲ αἶγαγον βλ. ΠΑΕ 1991, 138 σημ. 18 πίν. 86α (β). Παρεμφερεῖς ἀρυβάλλους μᾶς ἔδωσαν καὶ οἱ τάφοι 7 καὶ 11 τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγ. Ἐλεούσης. Βλ. Ἐπετ. Ἐταιρ. Βοιωτ. Μελετῶν τόμ. Β τευχ. α, 178 κέ., σημ. 73 καὶ 84.

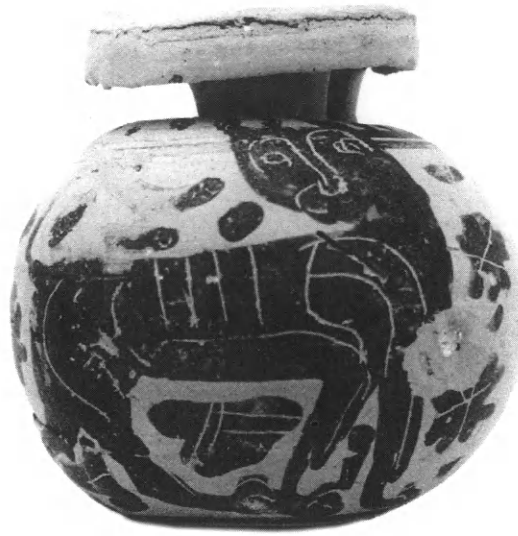
113. Ἀρ. εὐρ. 19620. Ὑψ. 0.06, διάμ.: κοιλ. 0.061, στεφ. 0.040 μ. Πηλὸς ὑπόλευκος, λεπτόκοκκος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα καστανομέλαν, ἐπίθετον ἰσῶδες. Τὴν βάσιν κοσμοῦν δύο ὁμόκεντροι δακτύλιοι καὶ στιγμή κατὰ τὸ κέντρον. Ἐπὶ τοῦ ὤμου στικτὸς ρόδαξ, ὀριζόμενος κάτωθεν ὑπὸ διπλοῦ δακτυλίου. Ἐπὶ τῆς στεφάνης ταινία μὲ ἀκτινωτὰς γραμμώσεις, δορυφορουμένη ἐκατέρωθεν ὑπὸ ζεύγους δακτυλίων. Αἱ κακοτεχνίαι τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ ἀδεξιότης περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου μὲ τὴν δυσαναλόγως μεγάλην κεφαλὴν συνηγοροῦν μᾶλλον ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ὁ τεχνίτης ἦτο μαθητευόμενος. Πρβ. τὸ ἀλάβαστρον τῆς πρῶμου κορινθιακῆς, τὸ ἀποδιδόμενον ἀπὸ τὸν D. A. Amyx, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period* (Berkeley 1988) 82, πίν. 34.1 εἰς μαθητευόμενον (the Apprentice). Διὰ τὴν σφίγγα τῆς εἰκ. 18 πρβ. τὴν ὡσαύτως πρὸς τὰ δεξιὰ χωροῦσαν, ἐντυπωσιακὴν, διαφορτικοῦ τύπου σφίγγα ἐνὸς ἀρυβάλλου τοῦ τάφου 2 τῆς Ἀγ. Ἐλεούσης. Βλ. Ἐπετ. Ἐταιρ. Βοιωτ. Μελετῶν τόμ. Β, τευχ. α, 173 κέ., σημ. 63 εἰκ. 21 πίν. 28.

Εἰκ. 49-50. Κορινθιακὸς ἀμφορίσκος καὶ βοιωτικὸς κανθαρίσκος τοῦ ΚΟΛ/126.

Εἰκ. 51-52. Ἀναπτύγματα ἀρυνάλλων τοῦ ΚΟΛ/126.

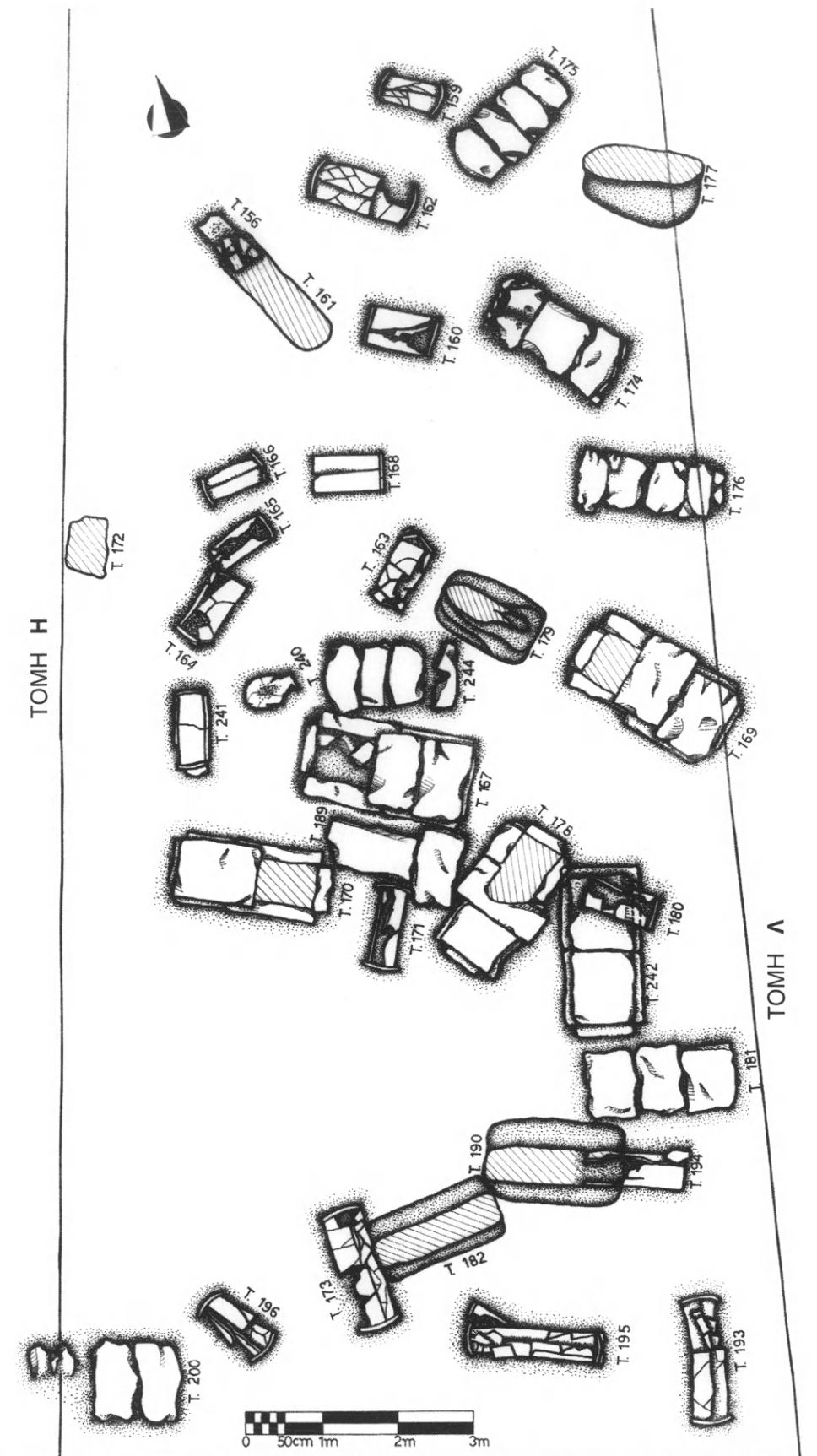
Εἰκ. 53. Ἀρύβαλλος τοῦ ΚΟΛ/126.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τοποθετοῦνται οἱ ἐναπομένοντες δύο τάφοι τῆς ομάδος. Ὁ ΚΟΛ/163, εἰς τὸ μέσον τῆς τομῆς Θ₁ (εἰκ. 54), ἔφερεν εἰς τὸν πυθμένα του ἐνιαία κεραμίδα, μήκ. 0.85 καὶ πλάτ. 0.42 μ. καὶ ἐπ' αὐτῆς τὰ ὀλίγα κτερίσματα, δηλαδή ἕξ μικκύλα ἀγγεῖα (τρία κορινθιακὰ καὶ τρία μελαμβαφῆ βοιωτικὰ) καὶ δύο εἰδώλια (ἱππάριον καὶ μελαμβαφῆ κύνα). Ὁ ΚΟΛ/136, εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τῆς τομῆς Η₁, εἶχεν κτερισθῇ τόσον ἐξωτερικῶς, ὅσον καὶ ἐσωτερικῶς, ὅπου μάλιστα τὰ προσφερθέντα δῶρα ἐνετοπίσθησαν περὶ τὸ μέσον τῆς μήκ. 0.85 καὶ πλάτ. 0.50 μ. κεραμίδος τοῦ πυθμένος. Πλὴν τῶν εἴκοσι δύο μικρῶν κυρίως ἀγγείων — αἱ μεταξὺ τούτων δύο λήκυθοι κατεβάζουν ἴσως τὴν χρονολογίαν εἰς τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ β' ἡμίσεος — ὁ μικρὸς νεκρὸς εἶχεν κτερισθῇ καὶ με ψήφους ἀπὸ κιτρίνην ὑέλομαζαν, με χαλκοῦς ἐλασματίνους ρόδακας καὶ ἐνδιαφέροντα εἰδώλια διαφόρων τύπων, ἥτοι: σανιδόμορφα, δύο κύνας, κριόν, ἱππάρια, χελώνην, θηλαστικὸν με τὰ δύο μικρά του, δύο ἀσπιδοφόρους ἱππεῖς (εἰκ. 55)¹¹⁴ καὶ ὠραίαν ἔλαφον. Τὸ χαρίεν ζῶον ἀνακάθηται ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν καὶ στρέφει ἀνήσυχον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 56-57)¹¹⁵. Πλὴν τῆς

114. Ἀρ. εὐρ. 22326. Λευκὸν ἐπίχρσιμα καλύπτει τὸ εἰδώλιον. Ἰχνη ἐρυθροῦ χρώματος, ὡς καὶ πρασίνου διὰ τὴν ὑποδήλωσιν τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ἱππέως. Διὰ τὴν ἄλλην ὄψιν τοῦ εἰδωλίου βλ. Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 104 (1 φωτογραφία), ὅπου δημοσιεύονται καὶ ἄλλα ἱππάρια με τὸ χαρακτηριστικὸν ἐπὶ τοῦ μετώπου πλαστικῶς καταπίπτον λοφίον τῆς χαίτης (Forelock), τὰ ὁποῖα καὶ θεωροῦνται ὡς ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἀκραιφίας. Δι' ἓν, διαφορετικοῦ τύπου ἱππάριον τοῦ τάφου, με λίαν ἐπιμήκη κυλινδρικήν κεφαλὴν, αὐτόθι σημ. 103 (1 φωτογραφία).

115. Ἀρ. εὐρ. 22305. Κοῖλον ἐσωτερικῶς μετ' ὀπῆς ἐξαερισμοῦ κάτωθεν τῆς οὐρᾶς. Συγκεκολλημένον τὸν ἀριστερὸν πρόσθιον καὶ τὸν δεξιὸν ὀπίσθιον πόδα,

ὀλόκληρον. Μήκ. 0.162, ὕψ. 0.142 μ. Συγγενὲς πρὸς τὸ ἐν Würzburg ἐνδιαφέρον ροδιακὸν πλαστικὸν ἀγγεῖον με μορφὴν καθημένου μόσχου, τῶν πρὸ τοῦ 550 π.Χ. χρόνων. Βλ. M. Steinhard, *Ostgriechisches Figurengefäß in Gestalt eines Rindes*, *AA* 1992, 512 κέ., εἰκ. 37-39. Ὁ δι' ἐρυθροῦ κεκαλυμμένος κορμὸς τῆς ἔλαφου ἐνισχύει τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἄποψιν (αὐτόθι 514) ὅτι καὶ τὸ σῶμα τοῦ μόσχου θὰ ἦτο ὀλόκληρον κεκαλυμμένον δι' ἐρυθροῦ. Διὰ τὴν δειγματοληπτικὴν παρουσίαν ἐνίων εἰδωλίων ἐκ τοῦ ζωικοῦ βασιλείου βλ. Andreiomenou, *AM* 110, 1995, 145 κέ. σημ. 220-240 πίν. 22-23. Ἐδῶ ἀπεικονίζεται (αὐτόθι σημ. 231 πίν. 23.5) καὶ ἡ προσθία ὄψις τῆς παρούσης ἔλαφου.

Εἰκ. 54. Ὁριζοντιογραφία τῆς τομῆς Θ₁.

κεφαλῆς μετὰ τῶν κεράτων καὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς κοιλίας, τὰ ὅποια ἔχουν ἐπιχρισθῇ διὰ λευκοῦ, ὁλόκληρον τὸ εἰδώλιον — καθὼς καὶ τὰ ὦτά του — καλύπτεται δι' ἐρυθροῦ ἐπιθέτου χρώματος. Δι' ὁμοίου χρώματος ἀποδίδονται ἀνὰ τρεῖς λοξαὶ γραμμαὶ ἐπὶ τῶν κεράτων, δύο κάθετοι γραμμαὶ ἐπὶ τοῦ μετώπου, τρίτη κατὰ μῆκος τοῦ ρύγχους καὶ ἀνὰ δύο ρυτίδες εἰς τὰ πλάγια τούτου· αἱ ὀπισθεν αὐτῶν λοιπαὶ τρεῖς ρυτίδες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀμυγδαλοειδεῖς ὀφθαλμοὶ μετὰ τῶν ὀφρύων ἐγγράφησαν διὰ μέλανος.

Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ παιδικὸς τάφος ΚΟΛ/99, ὡς συνδυάζων δύο τύπους: Τὸν λακκοειδῆ μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ λιθίνων καλυπτηρίων καὶ τὸν κεραμοσκεπῆ, τὸν ὅποιον περιέκλειεν ὁ πρῶτος τύπος καὶ κατὰ περιέργον τρόπον εἶχεν ἀποτελεσθῇ ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων στρώσεων κεραμίδων¹¹⁶. Τὸ ὄρυγμα τοῦ τάφου — εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τῆς τομῆς IB (εἰκ. 3) —

Εἰκ. 55. Βοιωτικὸν εἰδώλιον ἱππέως τοῦ ΚΟΛ/136.

116. Βλ. Ἔργον 1991, 43 εἰκ. 74. Αὕτῃ ἡ πολλαπλῇ ἀσφάλεισις τοῦ τάφου μήπως δηλώνει κάποιον φόβον τῆς οἰκογενείας ἢ ἀκόμη καὶ τῆς κοινότητος, φυσικόν

(π.χ. ἀπὸ τὴν πιθανὴν μετάδοσιν μολυσματικῆς ἀσθενείας) ἢ ὑπερφυσικόν, διὰ διαμονικὴν τινα ἐπήρειαν;

Εἰκ. 56-57. Εἰδώλιον ἐλάφου τοῦ ΚΟΛ/136.

ἔφθασεν εἰς βάθ. 2.50 μ., ὁπότε καὶ ἐνεφανίσθησαν αἱ λίθιναι καλυπτῆριοι. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν των καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν λεπτοῦ στρώματος χώματος, ἐνεφανίσθησαν αἱ καλυπτῆριοι κεραμίδες μεταξὺ τῶν ἀναβαθμῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίζοντο αἱ λίθιναι πλάκες. Ἡ κεραμοσκεπὴς κατασκευή, μήκ. 1.15 καὶ πλάτ. 0.45 μ., ἦτο πλουσίως ἐκτερισμένη εἰς τὸ ἐσωτερικόν της. Ὁ νεκρὸς παῖς εἶχεν τοποθετηθῇ ἐπὶ κοίλης κεραμίδος μὲ τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν καὶ εἶχεν καλυφθῇ μὲ τριάκοντα περίπου ἄγγεῖα καὶ μὲ δέκα πέντε εἰδῶλια, σπουδαιότερα τῶν ὁποίων εἶναι: Δύο εὐμεγέθεις συνωρίδες μὲ τὸν ἡνίοχόν των¹¹⁷, ἱππεὺς μὲ κράνος¹¹⁸, ἡνίοχος μὲ τριγωνικὸν πῖλον (εἰκ. 58)¹¹⁹, τρία ἱππάρια, σκύλαξ μὲ τὸ μικρόν της, περιστερὰ. Ἐκ τῶν ἄγγείων, τὰ δέκα ἦσαν ἀρύβαλλοι μὲ τετράφυλλον ἢ πεντάφυλλον, τὰ πέντε κοτυλίσκαι, τὰ ἕξ μελαμβαφεῖς κἀνθαροὶ, τὰ τέσσαρα κορινθιακὰ ἐξάλειπτρα. Χαρακτηρίζουν τὸν τάφον: μελαμβαφῆς SOS ἀμφορίσκος, ἐν ἀρίστης ποιότητος καὶ διατηρήσεως λίαν ἀρχαῖκόν ἀττικὸν ἐξάλειπτρον βαρέος ποδός¹²⁰, μελανόμορφος λήκυθος μὲ παράστασιν ἀναχωρήσεως δύο ἱππέων, μὲ δύο πτηνὰ ἐν πτήσει κατ' ἀντίστροφον πρὸς ἄλληλα φοράν¹²¹, ἑτέρα λήκυθος μὲ ὀριζόντιον κλάδον κισσοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ ὧμου ἀναστρόφους κάλυκας λωτοῦ, καθὼς καὶ μία κοτύλη, φέρουσα κατὰ μὲν τὴν βάσιν λεπτὰς ἀκτῖνας, κατὰ δὲ τὴν κυρίαν διακοσμητικὴν ζώνην ἕξ σειρῆνας, διατεταγμένας ἀνά τρεῖς (εἰκ. 59)¹²².

Εἰς τὴν δεκαετίαν 525-515 κατατάσσονται πέντε τάφοι, ἥτοι: τέσσαρες τοῦ τύπου τοῦ λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθοῦ καὶ λιθίνων καλυπτῆριων καὶ εἷς κεραμοσκεπῆς, παιδικός. Μὲ τὴν ὁμάδα συνεξετάζεται ἕκ παραδρομῆς καὶ ὁ παιδικὸς κεραμοσκεπῆς ΚΟΛ/165, τῶν περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνων¹²³. Πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τὸ ἔθιμον τοῦ ἐγγυτρισμοῦ ἐντὸς ταφικοῦ ἄγγείου εἶχεν ἐκλείψει ἀπὸ πολλοῦ πλέον χρόνου.

117. Ἡ μία δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 97-98 εἰκ. 38-39 (4 φωτογραφίαι). Διὰ τὴν περιστέραν, ἡ ὁποία ἔχει πεπλατυσμένα τὸν κορμὸν καὶ τὴν κεφαλὴν, βλ. αὐτόθι σημ. 791 (1 φωτογραφία). Διὰ τὰ βοιωτικὰ πῆλινα ἄρματα γενικῶς βλ. M. Szabo, *Attelages de chevaux archaïques en terre cuite en Attique et Béotie*, *Bull. Musée Hongrois des Beaux-Arts* 45, 1975, 7 κέ.

118. Ἀρ. εὐρ. 22325. "Υψ. 0.188, μήκ. 0.19 μ. Δημοσιεύεται ἐν ΠΑΕ 1991, 141, σημ. 25 πίν. 87β.

119. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις τῆς ράχεώς του. Ἀρ. εὐρ. 22307. Σφζ. ὕψ. 0.084 μ. Ὀλόκληρον τὸ εἰδῶλιον ἐπικεχρισμένον διὰ λευκοῦ. Μὲ κίτρινον χρῶμα ἀποδίδεται ὁ πῖλος καὶ τὸ ἐπὶ τῆς χλαμύδος του δικτυωτόν, ἐνῶ μὲ ἐρυθρόν, τόσον αἱ παχεῖαι στιγμαὶ εἰς τὰς ὀξείας γωνίας τῶν ρομβίσκων, ὅσον καὶ οἱ κάθετοι καὶ ὀριζόντιοι ἱμάντες. Αἱ δύο ὄψεις του, μαζί μὲ τὰς ὄψεις τῆς σκύλακος, εἰκονίζονται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 95-96 (2 φωτογραφίαι). Διὰ δύο νεώτερα εἰδῶλια ἡνίοχου, ἐπίσης μὲ κωνικὸν πῖλον, βλ. αὐτόθι σημ. 212 (1 φωτογραφία. Τοῦ ΜΩΡ/30) καὶ σημ. 223 (1 φωτογραφία. Τοῦ ΜΑΚ/52).

120. Διὰ τὸν SOS ἀμφορίσκον πρβ. ἀνωτέρω εἰκ. 33(γ) σημ. 74. Ἡ ἄνω ὄψις τοῦ ἀττικοῦ ἐξάλειπτρου (τύπου Α) εἰκονίζεται ἐν ΠΑΕ 1991, 141, σημ. 24 πίν.

89α. Ἡ πλαγία ὄψις του, ὁ παρὼν SOS ἀμφορίσκος καὶ εἷς μελαμβαφῆς κανθαρίσκος δημοσιεύονται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 94 (1 φωτογραφία).

121. Ἀρ. εὐρ. 20317. "Υψ. 0.18, διάμ.: ὧμου 0.090, χεῖλ. 0.040, βάσ. 0.052 μ. Πηλὸς ροδόχρους, μὲ ὁμοίαν ἐπιδερμίδα, ἄριστα ὠπτημένος. Στυλπνὸν μέλαν γάνωμα, κατὰ τόπους καστανόν. Χεῖλος καλυκόςχημον, χθαμαλὴ κολουροκωνικὴ βάσις. Τὴν παράστασιν τῶν ἱππέων πλαισιοῦν δύο ἀνδρικοὶ μορφαὶ εἰς στάσιν ἀποχαιρετισμοῦ. Ἡ χλαμὺς τῶν ἱππέων διὰ λευκοῦ. Ἡ κόμη τῶν ἀνδρῶν, ὡς καὶ ἡ χαίτη καὶ οἱ μῆροὶ τῶν ἱππῶν, δι' ἰώδους. Ἐπὶ τοῦ ὧμου παρεμφερῆς παράστασις, ἀποτελουμένη ὁμως ἀπὸ ἑνα μόνον ἱππέα, ἐπίσης πρὸς τὰ ἀριστερά, καὶ ἔχουσα τὰς δύο ἀνδρικοὺς μορφὰς εἰς εὐρὴν διασκελισμὸν καὶ χειρονομούσας ζωηρῶς.

122. Ἀρ. εὐρ. 19424. "Υψ. 0.062, διάμ.: χεῖλ. 0.127, βάσ. 0.070 μ. Γάνωμα καστανόν, ἐπίθετον ἰώδες.

123. Οἱ τάφοι τῆς τελευταίας δεκαπενταετίας τοῦ αἰῶνος κατατάσσονται εἰς τὴν ἐπομένην ὁμάδα, ὅπου περιλαμβάνεται καὶ ὁ νέος τύπος τάφου, δηλαδὴ ὁ ἀβαθὴς λακκοειδὴς μὲ ἀναβαθμὸν καὶ πρωτογενὴ πυρὰν (κατὰ χώραν), ὁ ὁποῖος ἐπικρατεῖ κατὰ τὸν 5ον αἰ.

Εἰκ. 58-59. Κτερίσματα τοῦ ΚΟΛ/99:

59. Ἀνάπτυγμα κοτύλης (σμίκρυνσις: 6.5:10).

58. Ἡ ὀπίσθια πλευρὰ εἰδωλίου ἀναβάτου (1:1).

Οἱ τέσσαρες λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων συνιστοῦν ομάδα. Πτωχότερος ὅλων καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων τῆς σειρᾶς εἶναι ὁ ΚΟΛ/137, ἀποκαλυφθεὶς εἰς τὸ ΝΔ. τμήμα τῆς τομῆς Η₁ (εἰκ. 38) μετὰ πέντε καλυπτηρίους του εἰς βάθ. 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγροῦ. Τὸ ὄρυγμά του, προσανατολισμοῦ Ἀ.-Δ., εἶχε μῆκ. 2.10 καὶ πλάτ. 1 μ., ἐνῶ ὁ κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀναβαθμός, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔβαινον αἱ λίθιναι καλυπτήριοι εἶχεν πλάτ. 0.20 καὶ ὕψ. ± 0.50 μ. Ἀπαντα τὰ κτερίσματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν τὸ κρανίον, εἶναι δὲ τὰ ἐξῆς: σανιδόμορφον εἰδώλιον, λίαν συγγενὲς πρὸς τὸ τοῦ ΚΟΛ/100¹²⁴ καὶ δέκα ἀγγεῖα, μετὰ τῶν ὁποίων μικκύλη τριποδικὴ κορινθιακὴ πυξίς¹²⁵ μετὰ τρεῖς ἰώδεις ταινίας ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ κορμοῦ καὶ τέσσαρας ὀριζοντίους μελαίνας γραμμὰς ἐπὶ τῶν ποδῶν, πλαισιούσας κάτωθεν συστήματα λοξῶν γραμμιδίων ἀνὰ τρία, συγκλίνοντα καὶ ἀποκλίνοντα ἐναλλάξ· ἐπίσης, τρία κορινθιακὰ ἐξάλειπτρα, τῶν ὁποίων τὸ ἓν φέρει ἐπὶ τοῦ ὤμου συστήματα πέντε γραμμιδίων, ἐναλλασσόμενα πρὸς κυκλίσκον μετὰ στιγμῆς¹²⁶. Τὰ δύο τῶν μελαμβαφῶν (κάνθαρος¹²⁷ καὶ κύπελλον) εἶναι βοιωτικά, ἐνῶ ἡ ἄπους κύλις (εἰκ. 60)¹²⁸, ἐπέισακτον προῖον ἀττικοῦ ἐργαστηρίου. Ὁ ἀποσπασματικὸς, τέλος, μελανόμορφος σκύφος (εἰκ. 61) συγκαταλέγεται μετὰ τῶν ὁμάδα συγκροτούντων σκύφων τοῦ τ./102 τῆς Ριτσώνας¹²⁹, τῶν χρονολογουμένων εἰς τὸ 520 π.Χ.

Σύγχρονος πρὸς τὸν προηγούμενον, ἀλλὰ πολὺ πλουσιώτερος, εἶναι ὁ ΚΟΛ/100¹³⁰. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τομῆς IB (εἰκ. 3), ἐντὸς ὀρύγματος, μῆκ. 2.10 καὶ πλάτ. 1.10, διανοιγέντος ἐντὸς τῶν ἀποθέσεων χαλίκων τῆς Κωπαΐδος καὶ εἶχεν τὰς πέντε καλυπτηρίους του εἰς βάθ. 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Εἶχεν προσανατολισμὸν ΝΑ.-ΒΔ., μετὰ τὸ κρανίον εἰς τὸ ΝΑ. ἄκρον. Ἐξωτερικῶς τοῦ τάφου εὐρέθησαν εἴκοσι δύο ἀγγεῖα καὶ ἐσωτερικῶς δέκα ἐννέα, ὡς καὶ ἡμισφαιρικοῦ θόλου πῶμα θυμιατηρίου μετὰ ὑπολείμματα

124. Ἀρ. εὐρ. 22312. Καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ φέρει γραμμικὸν διάκοσμον δι' ἐρυθροῦ χρώματος· μόνον οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ οἱ μακροὶ πλόκαμοι δηλοῦνται διὰ μέλανος. Διὰ φωτογραφίαν του βλ. Andreiomenou, *Beiträge* σμ. 552. Πρβ. κατωτέρω σ. 200 κέ.σμ. 131 εἰκ. 62-63, ἀπὸ τοῦ ὁποίου διαφέρει κατὰ τὸ ὅτι τὰ πλαστικῶς ἀποδιδόμενα ἐνώτιά του, ἀντὶ σταυροῦ, φέρουν δύο ὁμοκέντρους κυκλίσκους καὶ στιγμὴν κατὰ τὸ κέντρον.

125. Πρβ. *Ἔργον* 1991, 40 εἰκ. 65β (τοῦ ΚΟΛ/142, περὶ οὗ ἀμέσως κατωτέρω). Ὡσαύτως Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 36, 1981, Β, 186, πίν. 115β (δύο πυξίδες ἐκ Θεσπιῶν).

126. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β, πίν. 280β. Διὰ τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα πρβ. τὸ κατὰ πολὺ παλαιότερον ἐκ τοῦ ΚΟΛ/3, *Ἔργον* 1990, 55 εἰκ. 78. Βλ. καὶ κατωτέρω σμ. 161.

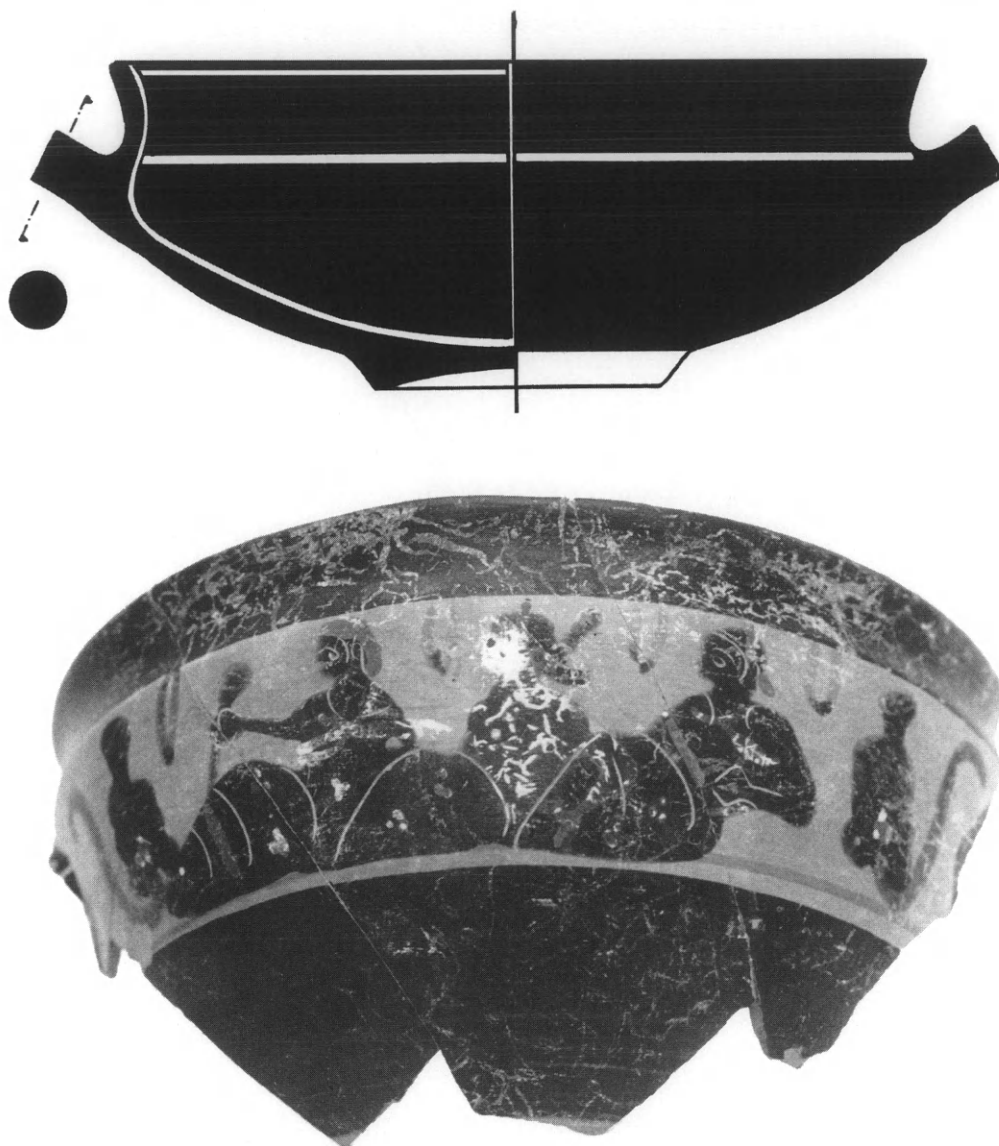
127. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, *ΑΑΑ* 7, 1974, 331 εἰκ. 9 (ἐπάνω σειρά). Διὰ τὸν τύπον τοῦ κυπέλλου βλ. κατωτέρω σ. 209 σμ. 156 εἰκ. 74α.

128. Ἀρ. εὐρ. 24100. Ὑψ. 0.055, διάμ.: χεῖλ. 0.138, βάσ. 0.048 μ. Μετὰ ἰώδες χρῶμα καλύπτεται ἡ λοξότμητος ἐπιφάνεια τοῦ δακτυλίου τῆς βάσεως καὶ δύο λεπτοὶ

δακτύλιοι κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῆς γενέσεως τῶν λαβῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τῆς κύλικος ἀντιστοιχῶς. Πρβ. P. N. Ure, *Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona* (Oxford 1927) πίν. 9, 127.44 καὶ *Agora* XII 226 ἀρ. 448 πίν. 21, ὅπου ὁμως ὅλαι αἱ κύλικες τοῦ τύπου χρονολογοῦνται εἰς τὴν πρώτην εἰκοσαετίαν τοῦ 5ου αἰ. Πρέπει νὰ σημειωθῇ πάντως ὅτι εἰς τὴν Ἀκραιφίαν ἀρκετοὶ τάφοι τῶν περὶ τὸ 520 χρόνων, ὅπως ὁ ΚΟΛ/100 (βλ. κατωτέρω σμ. 134), περιεῖχον τοιαύτας κύλικας.

129. Βλ. Ure, *Sixth* πίν. 19, 102.88-102 καὶ K. Kilinski II, *Boeotian Black Figure Vase Painting of the Archaic Period* (Mainz 1990) 30 κέ. 59, 66. Διὰ τὸν τύπον τῶν ἀνθεμίων καὶ τὰ κρεμάμενα ἀντικείμενα (ὄρμους;) πρβ. Ure ἔ.ἀ. πίν. 19, 102.90-91. Διὰ τὰς συστάδας τῶν τριῶν λευκῶν στιγμῶν ἐπὶ τῶν ἱματίων αὐτόθι πίν. 19, 102.102. Διὰ τοὺς ἀνακεκλιμένους πρβ. κατωτ. εἰκ. 72(α). Ἐχομεν παράστασιν συμποσίου εἰς τὸν Ὀλυμπον, δεδομένου ὅτι ἡ ἐν τῷ μέσῳ ἀνακεκλιμένη μορφή εἶναι γυναικεία· ἡ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἀνδρική μορφή κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ κέρας τῆς Ἀμαλθείας.

130. Βλ. *Ἔργον* 1991, 41 εἰκ. 69.

Εἰκ. 60. Τομή καὶ ὄψις κύλικος τοῦ ΚΟΛ/137 (σμίκη. 3:4). Εἰκ. 61. Θραῦσμα σκύφου τοῦ αὐτοῦ τάφου.

λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος, χαλκοῦς σπειροειδῆς σωληνίσκος καὶ ἕξ εἰδῶλια, ἧτοι: δύο ἱππάρια, μία ἀνακεκλιμένη μορφή καὶ τρία σανιδόμορφα, ὧν τὸ ἓν ἀπεικονίζεται (εἰκ. 62-63)¹³¹. Ἐκ τῶν τεσσαράκοντα ἐν ἀγγείοις, τὰ δέκα πέντε εἶναι κορινθιακά:

131. Ὑψ. 0.245, ἄνοιγμα βραχιόνων 0.105 μ. Ὁ ἐπὶ τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος διάκοσμος ἀποδίδεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος· μόνον οἱ πλόκαμοι καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ

δηλοῦνται διὰ μέλανος. Τὸ δεύτερον, ὁμοίωτατον εἰδῶλιον τοῦ τάφου, δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 551 (1 φωτογραφία). Ὁμοίωτατον εἰδῶλιον ἐκ

ἐξάλειπτρα, κοτύλαι μελαμβαφεῖς με μεγάλας ἀκτῖνας εἰς τὸ κάτω ἡμισὺ των¹³², κοτυλίσκει καὶ μία μεγάλη στάμνος-πυξίς¹³³ (εἰκ. 64). Ἐκ τῶν μελαμβαφῶν, ἡ μία κύλιξ εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ΚΟΛ/137¹³⁴, ἐνῶ τὰ λοιπὰ εἶναι βοιωτικά, ἄλλοτε μικκύλα (κανθαρίσκος, κυπελλίδιον, καλαθίσκος) καὶ ἄλλοτε μεγαλύτερα, κοσμούμενα με ἐξηρημένην ζώνην καὶ δακτυλίους. Οὕτω ἔχομεν: μίαν ὑδρίσκη με ἐξηρημένην ζώνην εἰς τὸ ὕψος τῶν λαβῶν, κοσμουμένη με μεγάλας σταγόνες εἰς πλαγίαν διάταξιν, ἓνα σκύφον με ἐξηρημένον τὸ ἄνω τρίτον τοῦ κορμοῦ καὶ κοσμούμενον εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὀψεις με τρία αἰωρούμενα συστήματα ἐξ ὀκτὼ στιγμῶν, πλαισιούμενα ἄνωθεν ὑπὸ λεπτοῦ δακτυλίου¹³⁵. Ἐν σκυφίδιον (εἰκ. 65α)¹³⁶, μίαν μεσόμφαλον φιάλην (εἰκ. 65β-66)¹³⁷, καὶ ἓνα σκύφον, φέροντα διὰ λευκοῦ καὶ ἐφ' ἐκάστης τῶν ὀψεων του ἀττικὸν κράνος πρὸς τὰ δεξιὰ, πλαισιούμενον ὑπὸ ζεύγους ἀνθεμίων (εἰκ. 69)¹³⁸. Ἐκ τῶν βοιωτικῶν μελανομόρφων παρουσιάζομεν: μίαν λεκάνην τοῦ ζωγράφου τῶν Προτομῶν¹³⁹, τῆς ὁποίας ὁ ἐν μεταλλίῳ κένταυρος (εἰκ. 67) εἶναι ὁμοιότατος πρὸς τὸν τῆς ἐν

τοῦ ΚΟΛ/137. Ἀνωτ. σημ. 124. Ἄπαντα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «συνθέτων», ὡς συνδυάζοντα τὴν τεχνικὴν Β (τῆς πολυχρωμίας) με τὸ πτηνόμορφον (ἄμορφον) πρόσωπον. Βλ. Marchand, *Les figurines plates* 79 (βλ. σημ. 68). Πρβ. N. Breitenstein, *Catalogue of Terracottas... in Copenhagen* (1941) πίν. 14 ἀρ. 139 καὶ S. Mollard-Besques, *Musée National du Louvre: Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains I* (Paris 1954) πίν. 7 B58.

132. Πρβ. *Corinth XIII* πίν. 34, 249.2.

133. Ἀρ. εὐρ. 19591. Ὑψος: μετὰ λαβῶν 0.181, ἄνευ λαβῶν 0.165· διάμ.: κοιλ. 0.192, βάσ. 0.115, στομ. 0.083 μ. Γάνωμα καστανομέλαν, κατὰ τόπους καστανέρυθρον· ἐπίθετον ἰώδες. Πρβ. Ure, *Sixth* πίν. 12, 126.83. Διὰ τὰς κοτυλίσκας πρβ. *Corinth XIII* πίν. 32, 231.1.

134. Βλ. ἀνωτέρω σ. 199 σημ. 128 εἰκ. 60. Ἀρ. εὐρ. 19583. Δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 545 (1 φωτογραφία). Συνεικονίζονται τὰ τρία μικκύλα μελαμβαφῇ (σημ. 546-547 εἰκ. 147-148) καὶ ἡ ὑδρίσκη με τὴν ἐξηρημένην ζώνην εἰς τὸ ὕψος τῶν λαβῶν, τὴν φέρουσαν μεγάλας σταγόνες.

135. Ἀρ. εὐρ. 19456. Ὑψ. 0.107, διάμ. χεῖλ. 0.145 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτῆς ὕφης, καλῶς ὠπτημένος. Τὸ αὐτὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σκύφου τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. ἐκ Ριτσώνας· Ure, *Sixth* πίν. 8, 110.98. Πρβ. καὶ τὸν αὐτόθι πίν. 8, 130.42, τοῦ ὑστέρου 6ου αἰ.

136. Ἀρ. εὐρ. 19503. Ὑψ. 0.085, διάμ.: χεῖλ. 0.123, βάσ. 0.058 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτῆς ὕφης, καλῶς ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν, ἄριστα διατηρούμενον.

137. Ἀρ. εὐρ. 19504. Ὑψ. 0.031, διάμ. χεῖλ. 0.152 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτῆς ὕφης, καλῶς ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν. Ἐξωτερικῶς ὁ μὲν κορμὸς εἶναι ἐδαφόχρους, τὸ δὲ χεῖλος καλύπτεται διὰ γανώματος.

138. Ἀρ. εὐρ. 21881. Ὑψ. 0.107, διάμ.: χεῖλ. 0.14, βάσ. 0.09 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτόκοκκος. Στιλπνὸν μέλαν γάνωμα. Ἡ τεχνικὴ ἐφαρμόζεται ἐν Βοιωτίᾳ ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. Βλ. P. N. Ure, *Black Glaze Pottery from Rhitsona* (Oxford 1913) πίν. 7 (τ. 49, 50, 51). R. Hampe - E. Simon, *Griechisches Leben im Spiegel der Kunst* (1959) εἰκ. 13. Ἀρκετὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς μᾶς ἔδωσεν καὶ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραϊφίας, κυρίως ἐκ τάφων τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Βλ. Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 40, 1985, Β, 150 κέ., σημ. 25-26, σχέδ. 1γ καὶ πίν. 47β. Ἐπίσης *ΠΑΕ* 1989, 145, εἰκ. 25. Πρβ. *CVA Reading 1* πίν. 33. 5-7.

139. Ἀρ. εὐρ. 20335. Ἀκραϊα. Ὑψ. 0.07, διάμ.: χεῖλ. 0.25, βάσ. 0.088 μ. Πηλὸς καθαρὸς, ροδόχρους, με κιτρινόλευκον ἀλείφωμα, ἄριστα ὠπτημένος. Γάνωμα μέλαν, μολυβδίνων ἀνταυγίων, κατὰ τόπους μεταβληθὲν εἰς καστανόφαιον· λίαν ἐξίτηλον κατὰ τὸ ἡμισὺ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς λεκάνης. Ἐπίθετον ἰώδες καὶ λευκόν. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς καλύπτεται διὰ γανώματος, πλὴν τοῦ μεταλλίου με τὸν ζωηρὸς χειρονομοῦντα, πρὸς τὰ ὀπίσω στρεφόμενον κένταυρον, τοῦ ὁποίου ἡ μακρὰ κόμη, ἡ γενειάς, ἡ σὺρὰ καὶ ὁ ὀπίσθιος μηρὸς τονίζονται δι' ἰώδους· διὰ τοῦ αὐτοῦ ἐπιθέτου χρώματος σχηματίζονται τρεῖς λεπτοὶ δακτύλιοι, ὁ εἰς περιβάλλον τὸ μετάλλιον, οἱ ἕτεροι δύο κοσμοῦντες τὸ ἄγγεῖον κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του. Τὰ ἡμιζώνια, τὰ εὐρισκόμενα μεταξὺ τῶν ἐν σχήματι Ω ταινιοσχημῶν, ἐξωτερικῶς μελαμβαφῶν λαβῶν, κοσμοῦνται διὰ σειρᾶς ἐπιμήκων μελαινῶν σταγόνων. Μεταξὺ τούτων καὶ τῆς κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης μεθ' ἀλύσεως ἀνθέων λωτοῦ καὶ ἀνθεμίων, δύο λεπτοὶ καστανόφαιοι δακτύλιοι, ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τρίτον ὅμοιον κατὰ τὴν βάσιν τῆς ζώνης, περικλείοντα ἰώδη ταινίαν, τονίζουσαν τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν δακτύλιον τῆς βάσεως· τούτου ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ λοζότμητος ἐπιφάνεια καλύπτονται διὰ γανώματος, ἐνῶ ὁ περικλειόμε-

Leyden τῆς Ὀλλανδίας λεκάνης τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου. Ὁ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς τῆς ἐπιφανείας διάκοσμος ἐκ λωτῶν καὶ ἀνθεμίων ἐναλλάξ (εἰκ. 68) εἶναι ὁμοιότατος πρὸς τὸν διάκοσμον δύο λεκανῶν τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου¹⁴⁰. Ἀναφέρομεν προσέτι τοὺς δύο μεγάλους, ἀρίστης ποιότητος σκύφους τοῦ ζωγράφου τῆς Καμήλου¹⁴¹, τῶν ὁποίων ὁ εἶς φέρει σατύρους καὶ μαινάδας ὀρχουμένους (εἰκ. 70)¹⁴², ὁ δ' ἕτερος σκηνὴν γυμνασίου¹⁴³. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς σκύφος ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὸν ἄλλον γνωστὸν ἐξ Ἀκραιφίας τοῦ ΜΑΚ/96¹⁴⁴, ὁ ὁποῖος εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν ΚΟΛ/100, χρονολογεῖται δηλαδὴ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἰῶνος. Θεωρήσας ἐκ παραδρομῆς ὁ καθηγητὴς Kilinski ὅτι ὁ σκύφος τοῦ ΜΑΚ/96 χρονολογεῖται εἰς τοὺς περὶ τὸ 550-540 π.Χ. χρόνους, ἐτοποθέτησεν τὴν δραστηριότητα τοῦ ζωγράφου τῆς Καμήλου εἰς τὴν δεκαετίαν αὐτὴν¹⁴⁵, ἐνῶ τόσον οἱ ὡς ἄνω τρεῖς ἐξ Ἀκραιφίας σκύφοι τῆς ὁμάδος, ὅσον καὶ οἱ τρεῖς ὡσαύτως ἐξ Ἀκραιφίας σκύφοι μὲ γοργόνεια¹⁴⁶, τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα συγκρίνεται μὲ αὐτὸ τῶν τοῦ ζωγράφου τῆς Καμήλου, μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἰῶνος. Ἐκ τῶν βοιωτικῶν μελανομόρφων, ἀναφέρομεν δύο μικροὺς σκύφους, τὸν ἓνα μὲ ἀντωπὰς σφίγγας καὶ καθημένην μορφήν εἰς τὸ μέσον (εἰκ. 71β)¹⁴⁷ καὶ τὸν ἄλλον μὲ τὴν συνήθη μὲ τὸν προσφερόμενον ἀλέκτορα σκηνὴν ἐρωτοτροπίας, ἐπαναλαμβανομένην εἰς ἀμφοτέρως τὰς ὄψεις του καὶ πλαισιουμένην ὑπὸ δύο σφιγγῶν. Ὁ τεραστίων διαστάσεων ἀλέκτωρ ἀποδίδεται διὰ λευκοῦ ἐπὶ τοῦ ἐξηρημένου βάθους¹⁴⁸. Παρουσιάζομεν κατωτέρω ἄλλους πέντε μελανομόρφους σκύφους τοῦ τάφου, οἱ ὁποῖοι φέρουν γλωσσοειδὲς κόσμημα κατὰ τὴν βάσιν των, συγκροτοῦν ὁμάδα καὶ ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον Ε 2 τοῦ Ure, τοῦ ὁποῖου οἱ σκύφοι διαφέρουν τῶν τοῦ τύπου Ε 1 κατὰ τὰ ἐξῆς: Εἶναι

νος, ἐλαφρῶς ἐπίκυρτος δίσκος κοσμεῖται διὰ μέλανος ταινιοσχήμου δακτυλίου μεταξὺ δύο λεπτῶν δι' ἰώδους. Ὁ ἐπιμήκης πυρὴν τῶν ἀνθεμίων καὶ τὰ σέπαλα τῶν ἀνθέων λωτοῦ τονίζονται δι' ἰώδους, ἐνῶ αἱ κορυφαὶ τῶν τελευταίων πληροῦνται διὰ λευκοῦ. Διὰ τὴν ἐν Leyden εὗρισκομένην λεκάνην τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου τῶν Προτομῶν βλ. K. Kilinski II, *Boetian Black-Figure Lekanoi by the Protome and Triton Painters*, *AJA* 81, 1977, 57 εἰκ. 5.

140. Βλ. J. J. Maffre, *BCH* 99, 1975, 445 εἰκ. 16 (Ἀθήναι, Μουσεῖον Κανελλοπούλου), εἰκ. 17 (Giessing). Καὶ ἄλλοι τάφοι ἐξ Ἀκραιφίας μᾶς ἔδωσαν λεκάνας τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου, ὅπως ὁ ΨΥΧ/11 καὶ ὁ ΚΟΛ/21. Βλ. ΠΑΕ 1990, 131 σημ. 63 πίν. 91στ. Δι' ἐτέραν λεκάνην τοῦ ΨΥΧ/11 βλ. Ἀνδρειωμένου, *Nécropoles et sociétés* (βλ. σημ. 3) 121 κέ. σημ. 110 εἰκ. 17.

141. Διὰ τὸ ἐπώνυμον ἀγγεῖον τοῦ ζωγράφου βλ. Kilinski, *B.B.F.V. Painting* (σημ. 129) πίν. 22.2. Ἡ μία τῶν πλαγίων ὀψεων ἀμφοτέρων τῶν ἡμετέρων σκύφων εἰκονίζεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 535-536 (2 φωτογραφίαι). Μετὰ τοῦ δευτέρου σκύφου συνεικονίζεται καὶ τὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου πῶμα θυμιατηρίου (σημ. 548-549), βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ ρυθμοῦ τῆς πολυχρωμίας.

142. Βλ. *Ἔργον* 1991, 42 εἰκ. 70. Ἀρ. εὐρ. 19505. Ὑψ.

0.135, διάμ.: χεῖλ. 0.188, βάσ. 0.157 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτόκοκκος καλῶς ὠπτημένος· λευκὸν καὶ ἰώδες ἐπίθετον χρῶμα.

143. Ἀρ. εὐρ. 20334. Ὑψ. 0.13, διάμ.: χεῖλ. 0.185, βάσ. 0.106 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος μὲ καστανοροδόχρουν ἀλείφωμα, ἄριστα ὠπτημένος· πολὺ ἰώδες ἐπίθετον χρῶμα. Βλ. αὐτόθι 42 εἰκ. 71.

144. Ἀνδρειωμένου, *Ἔργαστ. Ἀκραιφίας* 184 σημ. 476 πίν. 14.6(γ) καὶ εἰκ. 8.

145. Βλ. Kilinski ἐ.ἄ. (σημ. 129) 66.

146. Διὰ τὸν ἓνα βλ. Ἀνδρειωμένου, *ΑΑΑ* 10, 1977, 276 κέ., σημ. 17, εἰκ. 10. Διὰ τὴν κατὰ τὸ σχῆμα συγγένειαν τῶν σκύφων τῶν δύο ὁμάδων βλ. B. Freyer-Schauenburg, *Attisch oder boeotisch? Nochmals zu den Gorgoneion - Skyphoi*, *AA* 1976, 211-213.

147. Ἀρ. εὐρ. 19588. Ὑψ. 0.088, διάμ.: χεῖλ. 0.139, βάσ. 0.087 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτόκοκκος· γάνωμα μέλαν· λευκὸν καὶ ἰώδες ἐπίθετον χρῶμα. Πρβ. Ure, *Sixth* 64 τύπος Ε 3 (ἄνευ γλωσσοειδοῦς κατὰ τὴν βάσιν κοσμήματος καὶ ἄνευ ἐγχαράξεων) πίν. 19, 112.68, μόνον ὅτι ὁ ἡμέτερος σκύφος φέρει ἐγχαράξεις.

148. Ὁμοίως ἀπεδόθησαν καὶ τὰ σκέλη ἵππου ἐπὶ σκύφου τῆς ὁμάδος τοῦ τ. 102 τῆς Ριτσώνας. Βλ. Ure ἐ.ἄ. πίν. 19, 102.90 (τῶν περὶ τὸ 520 χρόνων). Πρβ. καὶ Ἀνδρειωμένου, *ΑΑΑ* 10, 1977, 285 εἰκ. 18.

μεγαλυτέρου μεγέθους καὶ φέρουν μεγαλυτέραν ποσότητα ἐπιθέτου λευκοῦ καὶ ἰώδους· αἱ κατὰ τὴν βάσιν γλῶσσαι εἶναι λεπτότεραι καὶ πυκνότερον τοποθετημέναι· ἄνωθεν τῆς μελαμβανοῦς ζώνης, ἀντὶ τῆς μελαίνης γραμμῆς ἔχομεν μέλαιναν πλατεῖαν ταινίαν· ἐνῷ τὰ ἀνθέμια καὶ αἱ σφίγγες ἀποδίδονται κατὰ τὸν αὐτὸν ἰδιάζοντα τρόπον, ἐκεῖ αἱ σφίγγες τοποθετοῦνται ἀντωπῶς, ἐπὶ τοῦ τύπου E 2 ὅμως εἰκονίζονται ἀντινώτως. Εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τύπους τὰ πέταλα τῶν ἀνθεμίων δὲν διακρίνονται οὔτε δι' ἐγγαράξεων οὔτε δι' ἐπιθέτων χρωμάτων· μόνον ὁ πυρὴν των δηλοῦται μὲ ἰώδη σταγόνα, πλαισιουμένην ἄνω καὶ κάτω ὑπὸ λευκῆς σταγόνος ἢ γραμμῆς. Αἱ σφίγγες, ὡσαύτως, φέρουν λευκὸν περιδέραιον καὶ μίαν λευκὴν ταινίαν κατὰ τὴν γένεσιν τῆς εἰκονιζομένης πτέρυγος. Εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τύπους ἐπίσης τὰ ἱμάτια τῶν μορφῶν κοσμοῦνται διὰ συστάδων ἐκ τριῶν λευκῶν στιγμῶν, ἐνῷ αἱ πτυχώσεις των τονίζονται δι' ἰώδους.

Οἱ πέντε προαναφερθέντες σκύφοι τοῦ παρόντος τάφου (ΚΟΛ/100) φέρουν ἐφ' ἑκατέρας τῶν ὀψεων τὴν αὐτὴν σκηνὴν, οἱ τέσσαρες δὲ τούτων κοσμοῦνται καὶ δι' ἀντινώτου σφιγγὸς εἰς τὰ ἄκρα τῶν παραστάσεων (εἰκ. 71α, 72α-β)¹⁴⁹. ὁ πέμπτος, ἀντὶ τῶν σφιγγῶν, φέρει κριτὰς τῆς ἐκβάσεως τῆς μονομαχίας (εἰκ. 73)¹⁵⁰. Πλὴν ἐνὸς σκύφου (εἰκ. 72α), ἅπαντες οἱ λοιποὶ τοῦ ΚΟΛ/100, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος τοῦ ΚΟΛ/137 (εἰκ. 61), φέρουν κατὰ τὰς γενέσεις τῶν λαβῶν ἀνά ἓν ἀνθέμιον. Ὁ τύπος E2 ἐκπροσωπεῖται ἐν Ριτσῶνα ὑπὸ δύο μόνον σκύφων· τούτων ὁ εἰκονισθεὶς ὑπὸ τοῦ Ure τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Beazley¹⁵¹ πλησίον τῆς ὁμάδος (close to these) τῶν ἐννέα σκύφων τοῦ τύπου E 1 (the Group of Thebes R/102)¹⁵², τὴν ὁποίαν ὁ Kilinski θεωρεῖ “probably Boeotian”. Ἡ εὕρεσις ἐντὸς ἀρκετῶν τάφων τῆς Ἀκραϊφίας σκύφων καὶ τῶν δύο ὁμάδων καὶ ἡ ἀπουσία των, τόσον ἐξ Ἀττικῆς, ὅσον καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὐχὶ μόνον ἡ σχετικῶς πολυπληθὴς ἐν Ριτσῶνα ὁμάς τοῦ τύπου E1 εἶναι ἀσφαλῶς βοιωτικὴ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὁ παραλλάσσων – καλυτέρας μάλιστα ποιότητος – τύπος E 2, εἰς τὸν ὅποιον ἐντάσσονται πολλοὶ σκύφοι ἐξ Ἀκραϊφίας. Οἱ δύο τύποι πρέπει νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, τὸ ὅποιον παρήγεν κατὰ τὴν προτελευταίαν δεκαετίαν τοῦ αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει τόσον τὸ σύνολον (context) τοῦ τάφου R/102 τῆς Ριτσῶνας, ὅσον καὶ τὰ σύνολα τῶν πολλῶν ἀντιστοιχῶν τάφων τῆς Ἀκραϊφίας¹⁵³.

149. Ἀρ. εὐρ. 19585 (εἰκ. 71α). “Υψ. 0.113, διάμ.: χεῖλ. 0.157, βάσ. 0.091 μ. Πηλὸς ροδόχρους, ἀρίστης ποιότητος, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα καστανόν, στυλπνόν. Πρβ. Ure ἔ.ἀ. πίν. 19, 102, 97. Ἀρ. εὐρ. 19586 (εἰκ. 72α). “Υψ. 0.114, διάμ.: χεῖλ. 0.157, βάσ. 0.094 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτῆς ὑφῆς· γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπὶ τοῦ πυθμένου ἐξηρημένον μετάλλιον, κοσμοῦμενον μὲ δύο δακτυλίους καὶ στιγμὴν κατὰ τὸ κέντρον. Ὡς κυρίαν παράστασιν ἔχομεν τὸν Διόνυσον ἐν συμποσίῳ, κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κύλικα καὶ στηρίζοντα τὴν κεκαμμένην ἀριστερὰν ἐπὶ προσκεφαλαίου. Ἡ ἑτέρα ὄψις, τόσον τοῦ σκύφου αὐτοῦ ὅσον καὶ τοῦ συνεικονιζομένου (βλ. ἐπομένην σημείωσιν) δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 537-542 (1 φωτογραφία). Διὰ τὴν χειρονομίαν μὲ τὴν κύλικα πρβ. τὴν πολὺ νεωτέραν στάμνον τοῦ Λούβρου ἐν LIMC, λ. *Dionysos* (III) ἀρ. 580. Διὰ τὸ γενικὸν διακοσμητικὸν πνεῦμα πρβ. ἀνωτέρω σημ. 129 εἰκ. 61.

Ἀρ. εὐρ. 19587 (εἰκ. 72β). “Υψ. 0.105, διάμ.: χεῖλ. 0.158, βάσ. 0.095 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτῆς ὑφῆς· γάνωμα καστανόν. Τὰ γυνὰ τῆς γυναικὸς ἀποδίδονται διὰ λευκοῦ κατ' εὐθείαν ἐπὶ τοῦ ἑδαφόχρου βάθους. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 148. Διὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐνδύματος πρβ. τὸν συνεικονιζόμενον σκύφον, ὡς καὶ τὸν τοῦ ΚΟΛ/137 (βλ. ἀνωτέρω σ. 191 σημ. 129 εἰκ. 61) καὶ Ure, *Sixth* πίν. 19, 102.102. Ὁμοιότατος πρὸς τὸν τοῦ ΚΟΛ/25 ἐν ΠΑΕ 1990, 133 σημ. 70 πίν. 93α-β.

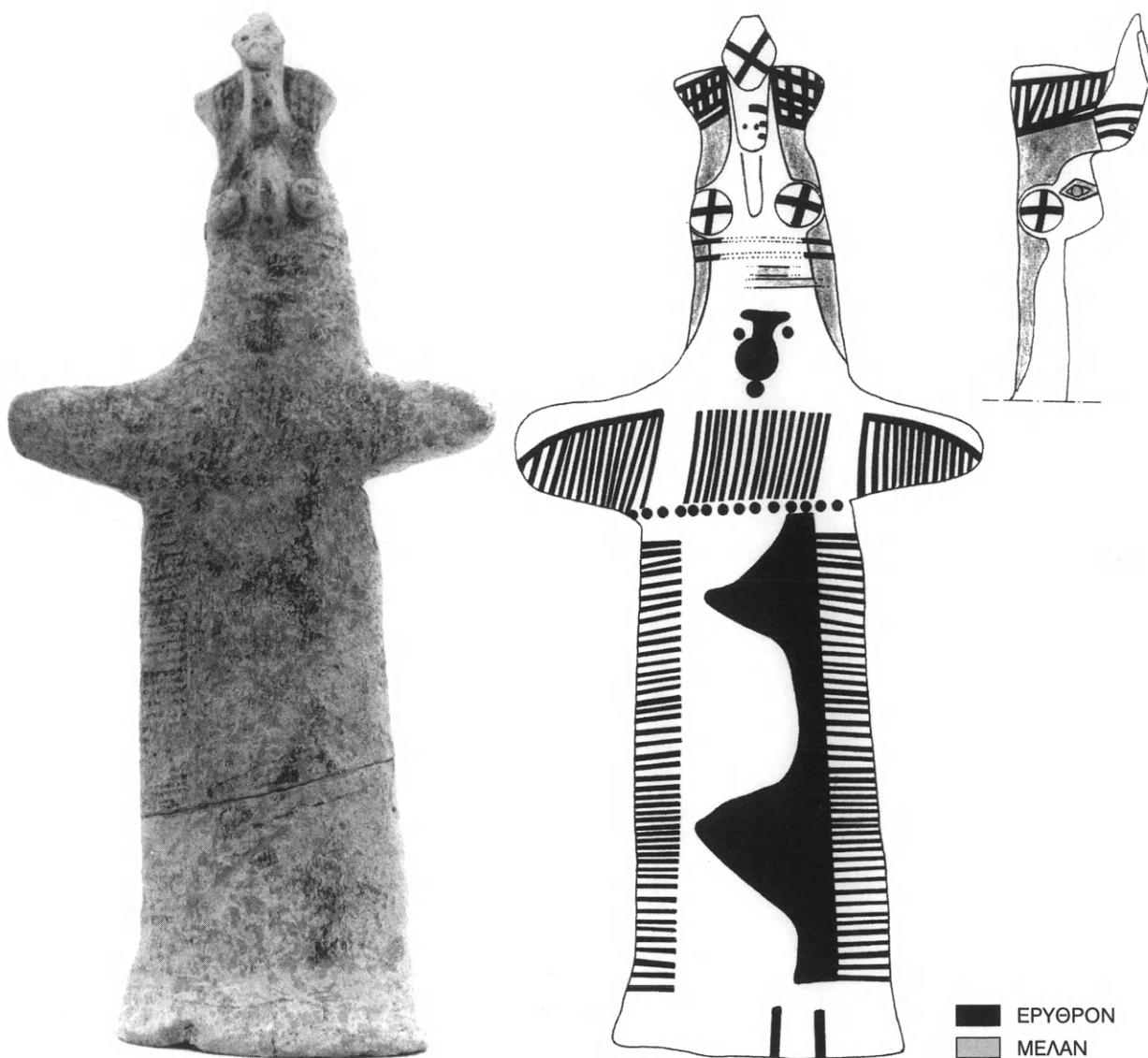
150. Ἀρ. εὐρ. 20341. “Υψ. 0.115, διάμ.: χεῖλ. 0.163, βάσ. 0.099 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους μὲ ροδόχρουν ἀλείφωμα, λεπτῆς ὑφῆς· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανόν. Πρβ. Ure, *Sixth* πίν. 19, 102.94.

151. *ABV* 625 (Ure, *Sixth* πίν. 19, 102.102).

152. Ure, *Sixth* 63 κέ. πίν. 19, 102. 88-100. *ABV* 624-625. 1-9. Killinski ἔ.ἀ. 30 κέ.

153. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 129, εἰκ. 61 (ΚΟΛ/137). ΠΑΕ 1990, 132, σημ. 65, πίν. 92β (ΚΟΛ/23), σ. 133 σημ. 70,

Στατιστικῶς ὀδηγούμεθα εἰς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι τὸ ἐργαστήριον ἦτο μᾶλλον ἐγκατεστημένον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀκραιφίας καὶ ἀπασχόλει δύο διαφόρους τεχνίτας. Ὡς ἀνεφέρθη ἤδη, καλύτερος τεχνίτης εἶναι ὁ κοσμήσας τοὺς σκύφους τοῦ τύπου Ε 2, οἱ ὅποιοι – ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς δύο μόνον τῆς Ριτσώνας – ἀφθονοῦν ἐν Ἀκραιφίᾳ. Τὸν τεχνίτην αὐτὸν χαρακτηρίζομεν ὡς «R/102 - Ἀκραιφία». Ἐκ τῶν καλυτέρων ἀγγείων τοῦ ΚΟΛ/100 εἶναι ἡ μελανόμορφος ὑδρία μὲ παράστασιν στέψεως ἀθλητῶν¹⁵⁴.

Εἰκ. 62-63. Εἰδώλιον τοῦ ΚΟΛ/100 καὶ σχεδιαστικὴ του ἀπόδοσις (σμίкр. 6.5:10).

πίν. 93α-β (ΚΟΛ/25). Andreiomenou, *AM* 110, 1995, 143 σημ. 209, πίν. 21.4.

154. Ἀρ. εὗρ. 19590. Ὑψος: μετὰ λαβῆς 0.184, ἄνευ λαβῆς 0.175· διάμ.: χεῖλ. 0.089, βάσ. 0.063 μ. Πηλὸς ρο-

δόχρους, λεπτῆς ὑφῆς· γάνωμα καστανομέλαν, στυλ-πνόν· λευκὸν καὶ ἰώδες ἐπίθετον χρῶμα. Ἀπεικόνισις τῆς εἰς *Ἔργον* 1991, 42 εἰκ. 72.

Εἰκ. 64-65. Κορινθιακὰ καὶ βοιωτικὰ ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/100.
Εἰκ. 66. Τομὴ τῆς μεσομφάλου φιάλης τῆς εἰκ. 65β (σμίκοι. 3:4).

Εἰκ. 67-68. Βοιωτικὴ λεκάνη τοῦ ΚΟΛ/100. Τὸ ἐπὶ τοῦ πυθμένος μέταλλιον καὶ ἡ ἐξωτερικὴ τῆς ὄψις.

Εἰκ. 69-71. Σκύφοι τοῦ ΚΟΛ/100.

Εἰκ. 72-73. Βοιωτικοὶ σκύφοι τοῦ ΚΟΛ/100.

Πλούσιος εἶναι καὶ ὁ σύγχρονος πρὸς τὸν προηγούμενον τάφος ΚΟΛ/142, ὁ ὁποῖος ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς τομῆς Η₁ (εἰκ. 38) καὶ περὶ τὰ 1.80 μ. Ν. τοῦ ΚΟΛ/137, ἔχων προσανατολισμὸν ΝΑ.-ΒΔ., μὲ τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον. Τὸ ὄρυγμά του εἶχε μῆκ. 2.10 καὶ πλάτ. 0.90, αἱ δὲ λίθιναι καλυπτῆριοί του ἦσαν εἰς βάθος 1.60 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους ἐνῶ ὁ πυθμὴν εἰς τὰ 2.20 μ. Ἀπαντα τὰ κτερίσματα προέρχονται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου καὶ συνίστανται ἐκ τριάκοντα ἐπτὰ μεγάλων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγγείων, χαλκοῦ ἐλασματίνου περιτμήτου ρόδακος — ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ τάφου — καὶ μαχαίρας, ἡ ὁποία εὐρέθη πλησίον τοῦ δεξιοῦ μηροῦ τοῦ νεκροῦ. Ἐκ τῶν δέκα ἕξ μελαμ-

βαφῶν ἀγγείων τὰ ἔνδεκα ἦσαν κἀνθαροί¹⁵⁵ καὶ ἐκ τούτων οἱ τέσσαρες ἔφερον ἀκιδιογραφήματα (graffiti)· ὁ εἷς τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου του εἰς τὴν γενικὴν (κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ νεκροῦ) καὶ τὸ ρῆμα *EMI*, ὁ δ' ἄλλος τὴν λέξιν *ΓΕΡΑΣ*. Ἐκ τῶν λοιπῶν πέντε, τὰ τρία ἀπεικονίζονται (εἰκ. 74)¹⁵⁶, τὸ τέταρτον εἶναι ἀδελφὸν ἀγγεῖον τῆς ἐν τῷ μέσῳ κοτύλης, ἐνῶ τὸ πέμπτον εἶναι μὲν κοτύλη τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἔχει ὅμως ἐξηρημένον ὁλόκληρον τὸ κάτω ἥμισυ τῆς ἐπιφανείας τῆς καὶ φέρει ἀκτῖνας διπλασίου ὕψους καὶ ἀραιότερον τοποθετημένας¹⁵⁷. Ἐκ τῶν κορινθιακῶν, ἡ κοτύλη μὲ ἄλυσιν καλύκων λωτοῦ καὶ ἡ μικρὰ τριποδικὴ πυξὶς ἔχουν ἤδη ἀπεικονισθῇ¹⁵⁸. Ἐκ τῶν πέντε ἐξαλείπτρων, τὸ ἐν φέρει μόνον λεπτοτάτους δακτυλίους καὶ ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν τοῦ ἐξαλείπτρου τοῦ ΔΔ/20¹⁵⁹, ἐνὸς τῶν παλαιότερων τῆς σειρᾶς· τῶν τριῶν ὁ διάκοσμος ἔχει ἐμπλουτισθῇ μὲ ταινίαν διπλῆς σειρᾶς στιγμῶν¹⁶⁰, ἐνῶ τὸ πέμπτον ἐξαλείπτρον φέρει ἐπὶ τοῦ ὧμου συστήματα γλωσσῶν διὰ μέλανος καὶ ἰώδους, ἐναλλασσόμενα πρὸς στικτὸν ρόδακα¹⁶¹, τοῦ ὁποῦ ὁ δισκοειδὴς πυρὴν ἀποδίδεται δι' ἰώδους. Τὰ μελανόμορφα εἶναι ἕξ λήκυθοι, τέσσαρες σκύφοι καὶ μία κύλιξ μικρῶν καλλιτεχνῶν, ἡ ὁποία φέρει ἄτεχνον παράστασιν Ἡρακλέους καὶ λέοντος εἰς τὴν μίαν πλευρὰν καὶ ἱππέως καὶ ἀθλητῶν εἰς τὴν ἄλλην. Τρεῖς ἀπὸ τὰς λήκυθους ἔχουν ἤδη ἀπεικονισθῇ¹⁶², ἐνῶ ἀπὸ τὰς λοιπὰς αἱ δύο ὁμοιάζουν πρὸς τὰς δύο μικρὰς ἐκ τῶν ἀπεικονισθειῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ κορμὸς τῶν εἶναι σφαιρικώτερος, ἐπὶ τῶν ὧμων τῶν δέ, ἀντὶ τῶν μικκύλων ἀνθρωπίνων μορφῶν, φέρουν μεγάλας σταγόνas καὶ στιγμὴν εἰς τὰ διάκενα· ὡς κυρίαν παράστασιν φέρουν δρομέα πρὸς τὰ ἀριστερὰ μεταξὺ δύο ἱματιοφόρων (τῆς ὁμάδος *Fat Runner*). Ἡ ἕκτη λήκυθος εἶναι ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα, ὡς φέρουσα παράστασιν τοῦ Θησέως φονεύοντος τὸν Μινώταυρον¹⁶³ καὶ

155. Οἱ περισσότεροι εἶναι παρεμφερεῖς πρὸς τοὺς ἐν Ἀνδρειωμένῳ, *ΑΑΑ* 7, 1974, 331 εἰκ. 9 δημοσιευμένους τοῦ ΔΔ/34. Ὁ εἷς τῶν κανθάρων ὅμως (ἀρ. εὐρ. 19705, ὕψ.: μετὰ λαβῶν 0.187, ἄνευ λαβῶν 0.123· διάμ.: χεῖλ. 0.197, βάσ. 0.137 μ. Γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανόν), εἶναι διαφορετικοῦ τύπου (βαρὺς, μὲ δισκοειδῆ βάσιν καὶ βαρεῖας λαβᾶς, ἐνισχυμένας κατὰ τὸ ὕψος τοῦ χείλους μὲ ὀριζόντιον στέλεχος) καὶ εὐρίσκει τὸν ἀντίστοιχόν του εἰς ἕτερον κἀνθαρον, πάλιν τοῦ ΔΔ/34, δημοσιευόμενον μαζὶ μὲ ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ τάφου ἐν *Andreiomenou*, *ΑΜ* 110, 1995, 142 σημ. 200 πίν. 21.3.

156. Ἀρ. εὐρ. 19702 (ὕψος: μετὰ λαβῆς 0.092, ἄνευ λαβῆς 0.086· διάμ.: χεῖλ. 0.107, βάσ. 0.063 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτῆς ὕφης· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανέρυθρον), 19703, 23239. Ὁμοιον κύπελλον περιεῖχεν καὶ ὁ ΚΟΛ/137 (βλ. ἀνωτέρω σημ. 127), ὡς καὶ ὁ ΔΔ/24 ἐν *ΑΔ* 29, 1973-74, Β, 425 κέ. σημ. 22 πίν. 279ζ. Διὰ τὴν κοτύλην πρβ. *Corinth XIII* πίν. 35, 252.2. Διὰ τὸν σκύφον πρβ. τὸν ὀλίγον παλαιότερον ἐν *Agora XII* πίν. 25.563.

157. Ἀρ. εὐρ. 19700. Ὑψ. 0.116, διάμ.: χεῖλ. 0.152, βάσ. 0.081 μ. Πηλὸς κιτρινόλευκος, λεπτόκοκκος· γάνωμα μέλαν, μεταβαλλόμενον κατὰ τόπους εἰς καστανόν. Πρβ. αὐτόθι πίν. 37.265.1.

158. Ἔργον 1991, 40 εἰκ. 65 (β). Δι' ὁμοιοτάτην βλ. *Corinth XIII*, πίν. 32, 239-3. Διὰ παρεμφερῆ βλ. ἀνωτέρω σ. 199 σημ. 125. Διὰ τὴν κοτύλην πρβ. *Ure*,

Sixth πίν. 8.126.87. Διὰ τὴν πυξίδα πρβ. ἀνωτέρω σ. 199 σημ. 125.

159. Βλ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας 166 σημ. 454 πίν. 13.3(β). Παρεμφερεῖς πρὸς τὸ τοῦ ΚΟΛ/142 ἔχομεν καὶ ἐκ τοῦ ΚΟΛ/137. Βλ. καὶ ἐπομένην σημειώσιν.

160. Ὁμοιον ἐξαλείπτρον καὶ ἐκ τοῦ ΚΟΛ/137.

161. Δημοσιεύεται ἐν Ἀνδρειωμένῳ, *Magna Graecia* 28, 10-12/1993, 13 σημ. 8 εἰκ. 4(γ). Διὰ τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα τῶν ἐναλλασσομένων στοιχείων βλ. ἀνωτέρω σ. 199 σημ. 126 καὶ Ἔργον 1992, 56 εἰκ. 74.

162. Ἔργον 1991, 40 εἰκ. 66α-γ. Ἡ πρώτη (ἀρ. εὐρ. 24323. Ὑψ. 0.168, διάμ.: ὧμου 0.094, βάσ. 0.05, στομ. 0.045 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, λεπτῆς ὕφης, ἐστιλβωμένης ἐπιφανείας· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους ὑπέρυθρον· ἰώδες καὶ λευκὸν ἐπίθετον χρῶμα) ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῆς Φανυλλίδος καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν ὑπο-ὁμάδα Ε («ἀναχώρησις πολεμιστοῦ». Ἐδῶ συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἐν *Ure* ἔ.ἀ. πίν. 14, 102.85), περὶ ἧς γενικώτερον, F. Giudice, *I Pittori della classe di Phanyllis I* (Catania 1982). Καὶ αἱ ἄλλαι δύο λήκυθοι τοῦ τάφου, αἱ ὁποῖαι φέρουν ἐπὶ τοῦ ὧμου μεγάλας σταγόνas καὶ τελείαν στιγμὴν εἰς τὰ διάκενα, ἀπεικονίσθησαν τελευταίως ἐν *Magna Graecia* 28, 10-12/1993, 13, σημ. 8, εἰκ. 4 (α-β). Πρβ. *CVA New Zealand* 1 πίν. 20.1-2 (*Fat Runner*).

163. Ἀρ. εὐρ. 19708. Ὑψ. 0.19, διάμ.: χεῖλ. 0.045, βάσ. 0.058 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, ἀττικὸς· γάνωμα

ἐκατέρωθεν ἀνὰ ἓνα γυμνόν, προστρέχοντα σύντροφον τοῦ βασιλόπαιδος· ὁ Θησεύς, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀγένειος καὶ φέρει μακρὰν κόμην, βραχὺν χιτῶνα καὶ περωτὰ πέδιλα, κρατεῖ τὸ θηρίον ἀπὸ τὸ ἐν τῶν κεράτων καὶ προτείνει τὸ ξίφος διὰ τῆς δεξιᾶς· ὁ Μινώταυρος ἔχει ἡμιγονατίσει, κρατεῖ ὅμως ἀνὰ ἓνα λίθον εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ἐπὶ τοῦ ὤμου τῆς ληκύθου γλαυῆ καὶ τρία ὑδρόβια πτηνά, εἰς τὸ κέντρον δὲ στικτὸς ρόδαξ (εἰκ. 75). Παχὺ στρῶμα λευκοῦ καὶ ἰώδους. Ἐκ τῶν τεσσάρων σκύφων, οἱ δύο ἀνήκουν εἰς τὴν ὁμάδα CHC καὶ εἶναι συγγενέστατοι πρὸς ἓνα ἐκ Ριτσώνας τοῦ 520 π.Χ.¹⁶⁴, ἐνῶ ὁ τρίτος φέρει διονυσιακὰς σκηνὰς (Διόνυσος ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐκατέρωθεν ἀνὰ δύο σάτυροι, ἔχοντες μεταξὺ των μαινάδα), μὲ τὰς μορφὰς νὰ καταλαμβάνουν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου· παχὺ στρῶμα λευκοῦ καὶ ἰώδους· ὑπὸ τὴν μίαν τῶν λαβῶν ἐρωδιός, ὑπὸ τὴν ἑτέραν, δελφίνιον. Ὁ τέταρτος σκύφος ὁμοιάζει πολὺ μὲ ἓνα τοῦ MAK/96¹⁶⁵, ἐπειδὴ ὅμως διαφέρει τούτου κατὰ τὸ ὅτι ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεώς του καλύπτεται διὰ γανώματος, εὐκολώτερον τοποθετεῖται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ure, *Sixth* 58 σχηματισθεῖσαν ὁμάδα Α 1. Εἰς ἐκάστην ὄψιν τοῦ ἀγγείου, μεταξὺ τῶν μεγάλων πλαγίων ἀνθεμίων, παρὰστάσις τοῦ Νέσσου ἀπάγοντος τὴν Δηιάνειραν¹⁶⁶. Παχὺ στρῶμα λευκοῦ καὶ ἰώδους· ὑπὸ τὰς λαβὰς, ἀνάστροφον ἄνθος λωτοῦ. Ἡ τεχνοτροπία μᾶς φέρει πολὺ πλησίον τοῦ σκύφου τοῦ ζωγράφου τῆς Καμήλου τοῦ ΚΟΛ/100¹⁶⁷.

Ὁ ΚΟΛ/95 εἶναι κατὰ τι νεώτερος. Ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς τομῆς ΙΓ, μὲ τὰς καλυπτηρίους του εἰς βάθ. 1.70 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ περιεῖχε δέκα τέσσαρα μεγάλα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγγεῖα, δύο εἰδῶλια καὶ ἓν μικρὸν προσωπεῖον γυναικείας θεότητος. Ἐκ τῶν πέντε μελαμβαφῶν ἄξια μνείας εἶναι τὸ κύπελλον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸν μεταβατικὸν τύπον¹⁶⁸ ἀπὸ τοῦ χθαμαλοῦ ἀρχαϊκοῦ εἰς τὸ ὑψίλαιμον κύπελλον καὶ ἡ ἀττική ὑψίπους κύλιξ μὲ γοργόνειον εἰς τὸ μετάλλιον τοῦ πυθμένος. Τὰ μελανόμορφα εἶναι τὰ ἐξῆς: καλῆς ποιότητος ὀφθαλμωτὴ κύλιξ μικρῶν καλλιτεχνῶν τύπου Κρακοβίας, μὲ ἀλέκτορα εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὀψεις πλαισιούμενον ὑπὸ ἀνθεμίων· μικρὸς σκύφος, παρεμφερὲς πρὸς τοῦ ΚΟΛ/100 μὲ σκηνὴν ἐρωτοτροπίας καὶ προσφερόμενον ἀλέκτορα¹⁶⁹. τρεῖς, τέλος, σκύφοι μὲ μεγάλα πλάγια ἀνθέμια καὶ ἀνάστροφον ἄνθος λωτοῦ ὑπὸ τὰς λαβὰς. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ χείλους των κατατάσσει τοὺς σκύφους αὐτοὺς εἰς τὸν τύπον Α 2¹⁷⁰, μὲ τοῦ ὁποῖου τὸν μονα-

μέλαν, στιλπνόν, κατὰ τόπους ἀραιούμενον εἰς καστανέρυθρον. Ἡ στάσις τοῦ Μινωταύρου ὁμοία πρὸς τὴν ἐν LIMC, λ. *Minotauros* (VI) 317, εἰκ.10. Δι' ἄλλην λήκυθον μὲ τὸ αὐτὸ θέμα βλ. CVA Basel 1 πίν. 34, 3-4, 8.

164. Βλ. Ure, *Sixth* πίν. 18, 102.87. Πολλοὶ σκύφοι αὐτοῦ τοῦ τύπου εὐρέθησαν ἐν Ἀκραφίᾳ. Βλ. Ἀνδρειωμένου, AAA 10, 1977, 285 εἰκ. 18 καὶ Ἐργαστ. Ἀκραφίας πίν. 15.3. Ὁ μὲ διονυσιακὰς σκηνὰς σκύφος τοῦ τάφου ἀπεικονίζεται ἐν *Magna Graecia* 28, 10-12/1993, 13, σημ. 9 εἰκ. 5.

165. Βλ. Ἐργαστ. Ἀκραφίας 184 κέ. σημ. 477 πίν. 14.6(α).

166. Ἀρ. εὐρ. 25050. Ὑψ. 0.127, διάμ.: χεῖλ. 0.098, βάσ. 0.077 μ. Ἡ στάσις καὶ αἱ χειρονομίαι τοῦ Νέσσου, ὁ ὁποῖος ἀμυνόμενος ρίχνει λίθους ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν του, ὡς καὶ ἡ στάσις τῆς Δηιανείρας, ὁμοιάζουν πολὺ μὲ τὴν παρὰστασιν εἰς γνωστὸν κρατῆρα τῆς Villa

Giulia τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ βου αἰ. Ἡ μόνη διαφορὰ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἡ Δηιάνειρα εἰς τὸν σκύφον τῆς Ἀκραφίας στρέφει ζωηρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὰ γυμνά τῆς γυναικὸς καὶ οἱ στρογγυλοὶ λίθοι, τοὺς ὁποῖους κρατεῖ ὁ Νέσσος, καλύπτονται ὑπὸ παχέος στρώματος λευκοῦ χρώματος. Βλ. Fr. Diez de Velasco, LIMC VI 2, 544, λ. *Nessos* ἀρ. 57.

167. Ἐὰν ἐξαίρεσωμεν τὰ ἀνθέμια, κατὰ τὰ λοιπὰ τὸ ἀγγεῖον φέρει τὰς αὐτὰς ζώνας διὰ γανώματος καὶ τὸ αὐτὸ ἀπεστρογγυλεμένον χεῖλος· ἡ κατατομή του ὅμως ἔχει καμπύλας, αἱ ὁποῖαι τὸ φέρουν πλησιέστερα πρὸς τὸ τῆς Ριτσώνας (Ure ἔ.ἀ. πίν. 17, 51.236), ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ τοῦ MAK/96. Πρβ. AAA 10, 1977, 284, εἰκ. 17.

168. Ἀνδρειωμένου, Βοιωτικὰ ἀγγεῖα 5ου αἰ. (βλ. σημ. 60) 8 κέ., σχέδ. 6, σημ. 20 πίν. 1.4(β).

169. Βλ. ἀνωτέρω σ. 202 σημ. 148.

170. Ure, *Sixth* 58 πίν. 17, 31.182.

Εἰκ. 74-75. Μελαμβαφῆ ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΛ/142 καὶ ὄμος ληκύθου τοῦ αὐτοῦ τάφου.

δικὸν ἐκ Ριτσώνας ἐκπρόσωπον συμφωνοῦν, καὶ ὥς πρὸς το διακοσμητικὸν πνεῦμα, οἱ τρεῖς ἐξ Ἀκραιφίας. Ἄπαντες φέρουν τὴν αὐτὴν παράστασιν ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς: ὁ πρῶτος σάτυρον καὶ μαινάδα· ὁ δεύτερος δύο ἐραστὰς καὶ ἀλέκτορα· ὁ τρίτος δύο γυμνὰς μορφάς (ἐραστὰς;) πρὸς τὰ δεξιὰ, ζωηρῶς συνομιλοῦσας (εἰκ. 76)¹⁷¹.

171. Ἀρ. εὖρ. 19447. Ὑψ. μετὰ λαβῶν 0.117, διάμ.: 0.17, βάσ. 0.12 μ. Πηλὸς ροδόχρους, λεπτῆς ὑφῆς·

γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίθετον ἰῶδες.

Εἰκ. 76. Βοιωτικὸς σκύφος τοῦ ΚΟΛ/95.

Ὁ παιδικὸς κεραμοσκεπὴς ΚΟΛ/108 χρονολογεῖται περὶ τὸ 520 π.Χ. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς τομῆς Η₁ (εἰκ. 38) εἰς βάθ. 0.70 μ., περὶ τὰ 1.80 μ. ΒΑ. τοῦ συγχρόνου τοῦ ΚΟΛ/142. Εἶχε κατεύθυνσιν Β.-Ν. μετὰ τὸ κρανίον εἰς τὴν βόρειον πλευράν. Ἐξωτερικῶς τοῦ τάφου εὗρέθη μικκύλον κορινθιακὸν ἐξάλειπτρον, ἐσωτερικῶς δὲ αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς κεραμίδος τοῦ πυθμένος, χαλκοῦς ἐλασμάτινος περίτμητος ρόδαξ, τέσσαρες ψῆφοι καὶ ἓν ἀλάβαστρον ἐξ ὑελομάζης, τέλος δὲ τέσσαρα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ λήκυθος τῆς ὁμάδος τοῦ Εὐσάρχου Δρομέως (Fat-Runner Group)¹⁷². Ὁ ΚΟΛ/165, ὁ ὁποῖος ἐκ παραδρομῆς συμπεριελήφθη ἐνταῦθα, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ συνεξετασθῇ μετὰ τῶν κεραμοσκεπῶν ΚΟΛ/164, 166, 168 τῆς ἐπομένης περιόδου, ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τομῆς Θ₁ (εἰκ. 54), μετὰ τὴν κορυφὴν τῶν κεραμίδων τοῦ εἰς βάθ. 0.80 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Ὅλα τὰ κτερίσματά του ἔκειντο ἐπὶ τῆς κεραμίδος τοῦ πυθμένος, ἦσαν δέ: ἑνδεκα κοτυλίσκαι, τῶν ὁποίων ἡ μία μετὰ τέσσαρας ἐσκιασμένας ζώνας καὶ μετὰ σταγόνας εἰς τὴν ζώνην τῶν λαβῶν¹⁷³, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ μετὰ δύο ἐσκιασμένας ζώνας καὶ μετὰ τεθλασμένην ὑπὸ τὸ χεῖλος¹⁷⁴. χαλκοὶ σπειροειδεῖς σωληνίσκοι¹⁷⁵. τρία σανιδόμορφα εἰδῶλια, τῶν ὁποίων τὸ μέγιστον εἶναι

172. Πρβ. *Agora XXIII* 204 πίν. 75.800.

173. Πρβ. *Corinth XIII* πίν. 34. 257-5 (τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ.).

174. Αὐτόθι πίν. 35.253-1. Αἱ κοτυλίσκαι αὐταὶ

συνεχίζουσιν παραγόμεναι καὶ εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ ἐπομένου αἰῶνος. Αὐτόθι πίν. 40 καὶ 41 (σποράδην).

175. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας πίν. 6.2(β). Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 40, 1985, Β, πίν. 48δ.

παρεμφερές πρὸς ἓν τοῦ τάφου ΚΟΛ/103¹⁷⁶. τέλος, ἓν εἰδώλιον παριστῶν ζυμωτήν, ἀλλὰ μὲ πτηνόμορφον πρόσωπον.

Εἰς τὴν περίοδον, ἣ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ ὑστέρου βου ἕως καὶ τὸ α' τέταρτον τοῦ 5ου αἰ., ἀνήκουν δέκα ἑπτὰ τάφοι, τῶν ὁποίων οἱ ἔνδεκα περιεῖχον παιδικὰς ταφάς. Ἐκ τῶν ἑξ τάφων ἐνηλίκων, οἱ δύο (ΚΟΛ/128, 172) ἦσαν ἀπλοὶ λακκοειδεῖς, ὁ τρίτος (ΚΟΛ/154) ἀνῆκεν εἰς τὸν τύπον τοῦ λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων καὶ οἱ λοιποὶ τρεῖς ἦσαν ἀβαθεῖς λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ πρωτογενοῦς πυρᾶς (κατὰ χώραν). Ὁ τύπος αὐτὸς ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ βου αἰ. καὶ καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸν 5ον αἰ., χρησιμοποιεῖται δὲ σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα δι' ἐνήλικας· εἶναι ὁ μοναδικὸς τύπος καύσεως εἰς τὴν Ἀκραιφίαν¹⁷⁷, περιοριζόμενος εἰς τὸ σχετικῶς μικρὸν χρονικὸν διάστημα τῶν τριῶν γενεῶν. Οἱ ἑξ τῶν ὀκτὼ παιδικῶν τάφων ἦσαν κεραμοσκεπεῖς, ὁ εἷς (ΚΟΛ/130) τοῦ τύπου τοῦ λακκοειδοῦς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων καὶ ὁ τελευταῖος (ΚΟΛ/102) ἀπετέλει *unicum*, καθ' ὅτι ἦτο κιβωτιόσχημος τοῦ τύπου τῶν μεσογεωμετρικῶν Ι χρόνων¹⁷⁸, ἐνῶ τὸν πυθμένα του ἀπετέλει μεγάλη κεραμῖς.

Ἀπλοὶ λακκοειδεῖς. Ὁ ΚΟΛ/128, ἀποκαλυφθεὶς κατὰ τὸ ΒΑ. τμήμα τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3) εἶχε μῆκος 1.90, πλάτ. 0.60 μ. καὶ κατεύθυνσιν ΝΑ.-ΒΔ. Ὁ εἰς βάθ. 1.90 μ. πυθμὴν τοῦ τάφου ἐκαλύπτετο ὑπὸ δύο εἰδωλίων (περιστερᾶς καὶ ἵππαριου, ἀποδοδομένου μὲ πλαστικό-τητα) καὶ τριάκοντα δύο καὶ πλέον ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων δέκα σκύφοι μὲ ἀνθεμωτὸν διάκοσμον (ὀρθὰ ἀνθέμια¹⁷⁹ ἢ ἀλκυες λωτοῦ¹⁸⁰ ἢ κλάδος κισσοῦ), μελανόμορφος σκύφος μὲ σφίγγα καὶ πλάγια ἀνθέμια, μελανόμορφος κύλιξ μὲ ἵππεῖς, ὀπλίτας καὶ μετάλλιον μὲ σάτυρον εἰς τὸν πυθμένα¹⁸¹, δύο μελαμβαφῇ κύπελλα, ἓν κορινθιακὸν ἐξάλειπτρον μὲ συστήματα λεπτῶν δακτυλίων εἰς τὸν ὦμον, δέκα τέσσαρες κοτυλίσκαι, κυρίως μὲ τεθλασμένην εἰς τὴν ζώνην τῶν λαβῶν, κ.ἄ.

Ὁ ΚΟΛ/172, κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ δυτικοῦ ὁρίου τῆς τομῆς Θ₁ (εἰκ. 54) εἶχεν καταστραφῇ κατὰ τὸ νότιον ἡμισὺ του εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ὁ νεκρὸς, τοῦ ὁποίου τὸ κρανίον εὐρέθη κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ τάφου, εἶχεν κτερισθῇ μὲ κορινθιακὰ ἀγγεῖα (δύο ἐξάλειπτρα, δύο κοτύλας κ.ἄ.) καὶ μελαμβαφῇ βιοιωτικά (τρεῖς σκύφους, δύο κανθάρους, ἓν κύπελλον κ.ἄ.). Περὶ τὰ 0.40 μ. ὑψηλότερον τοῦ στρώματος τῶν ἀγγείων εὐρέθη χαλκοῦς ἥλος, πιθανὸν ἐκ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ φερέτρου.

Λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων. Ὁ ΚΟΛ/154 ἀνῆκεν εἰς ἐνήλικα. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς ΙΔ μὲ τὰς καλυπτηρίους του εἰς βάθ. 1.20 μ. Εἶχε μῆκ. 1.85, πλάτ. 1.10 μ. καὶ κατεύθυνσιν Β.-Ν., μὲ τὸ κρανίον εἰς τὸ βόρειον ἄκρον. Τὰ κτερίσματα συνίσταντο ἐκ δώδεκα ἀγγείων καὶ μαχαίρας ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος, διατη-

176. Βλ. κατωτέρω σ. 225 σημ. 222 εἰκ. 93. Ὡς πρὸς τὸ εἰδώλιον ζυμωτοῦ βλ. Andreiomenou, *AM* 110, 1995, 141 σημ. 192, πίν. 21.1.

177. Αἱ ἀνασκαφαί μας εἰς τὸ ἀρχαῖκόν καὶ κλασικὸν νεκροταφεῖον τῆς Τανάγρας, ἀντιθέτως (βλ. ἀνωτέρω σημ. 55), μᾶς ἔδωσαν πυρᾶς ἤδη ἀπὸ τοῦ β' τετάρτου τοῦ βου αἰ.

178. Ἀπεικόνισις του εἰς τὸ *Ἔργον* 1991, 43 εἰκ. 75. Πρβ. τὸν ΓΗΠ/16 τῆς μέσης γεωμετρικῆς Ι ἐν Ἀγγ. Κ. Ἀνδρειωμένου, Παρατηρήσεις στὴ μέση γεωμετρικὴ

περίοδο τῆς Ἀκραιφίας, ἐν *La transizione dal Miceneo all'Alto Archaismo - Dal palazzo alla città* (Roma 1991) 456 εἰκ. 10.

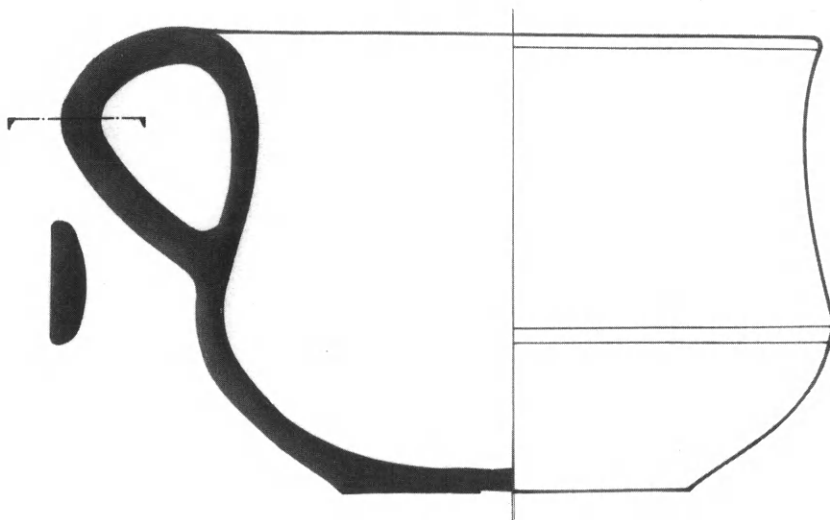
179. Βλ. ἀνωτέρω σ. 216 κέ. εἰκ. 82α.

180. Παρεμφερεῖς σκύφοι καὶ ἐκ τοῦ τ. ΜΠΕΘ/226, τοῦ τέλους τοῦ βου αἰ. Βλ. *Ἔργαστ. Ἀκραιφίας* πίν. 15.1.

181. Πρβ. E. Gjerstad, *Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus* (1977) 50, ἀρ. 479, πίν. 49.5-6 (τοῦ ζ. Caylus).

ρούσης ὑπολείμματα τῆς ξυλίνης ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς τῆς καὶ τέσσαρας ἡλούς¹⁸². Τὸ μέγα πλάτος τοῦ τάφου καὶ ἡ εὐρείαι σιδηρῶν ἡλῶν κατὰ τὸ κέντρον τῆς δυτικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του δηλοῦν τὴν ὑπαρξιν φερέτρου. Τὸ φαινόμενον εἶναι νέον, καθ' ὅσον ἐπὶ τόσας δεκαετίαι οἱ τάφοι αὐτοὶ δὲν ἔδιδον στοιχεῖα διὰ τὴν τεκμηρίωσιν ὑποθέσεως περὶ χρήσεως φερέτρου, μὴ ἀναγκαίου, ἄλλωστε. Πιθανὸν ἢ χρήσις φερέτρου εἰς τοὺς ἄνευ καλυπτηρίων ἀβαθεῖς λακκοειδεῖς μὲ πρωτογενῆ πυρὰν ἐπηρέασεν καὶ τοὺς μετὰ λιθίνων καλυπτηρίων καὶ ταφῆς συγχρόνους των, μέχρις ὅτου τελικῶς οἱ μὲν ἀντικατέστησαν τοὺς δέ.

Ὁ δεύτερος τάφος (ΚΟΛ/130) ἦτο παιδικός. Ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3) καὶ εἶχεν κατεύθυνσιν Ἀ.-Δ., μὲ τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον καὶ τὰς καλυπτηρίους του εἰς βάθ. ± 1 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν· τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τάφου εἶχεν καταστρέψει τὸν πυθμὲνα τοῦ ταφικοῦ πίθου ΚΟΛ/125. Τὰ κτερίσματά του ἦσαν μελαμβαφεῖς κύπελλον τῆς μεταβατικῆς φάσεως (εἰκ. 77)¹⁸³, κανθαρίσκος μὲ λευκὰς σταγόνας εἰς τὸ χεῖλος, βαθὺς μελανόμορφος σκύφος μὲ παράστασιν, εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὀψεις του, ἥρωος καταβαλόντος ταῦρον (Θησεὺς καὶ ταῦρος τοῦ Μαραθῶνος ἢ Ἡρακλῆς καὶ ταῦρος τῆς Κρήτης;¹⁸⁴)· τέλος δύο σκυφοειδεῖς κύλικες, ἔχουσαι τὴν αὐτὴν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὀψεις παράστασιν· εἰς τὴν μίαν Θησεὺς ἀπάγων τὴν Ἀντιόπην, εἰς τὴν ἑτέραν Ἡρακλῆς καταβαλὼν Ἀμαζόνα (Ἀνδρομάχην, εἰκ. 78)¹⁸⁵.

Εἰκ. 77. Μελαμβαφεῖς βοιωτικὸν κύπελλον τοῦ ΚΟΛ/130 (σμίκα. 3:4).

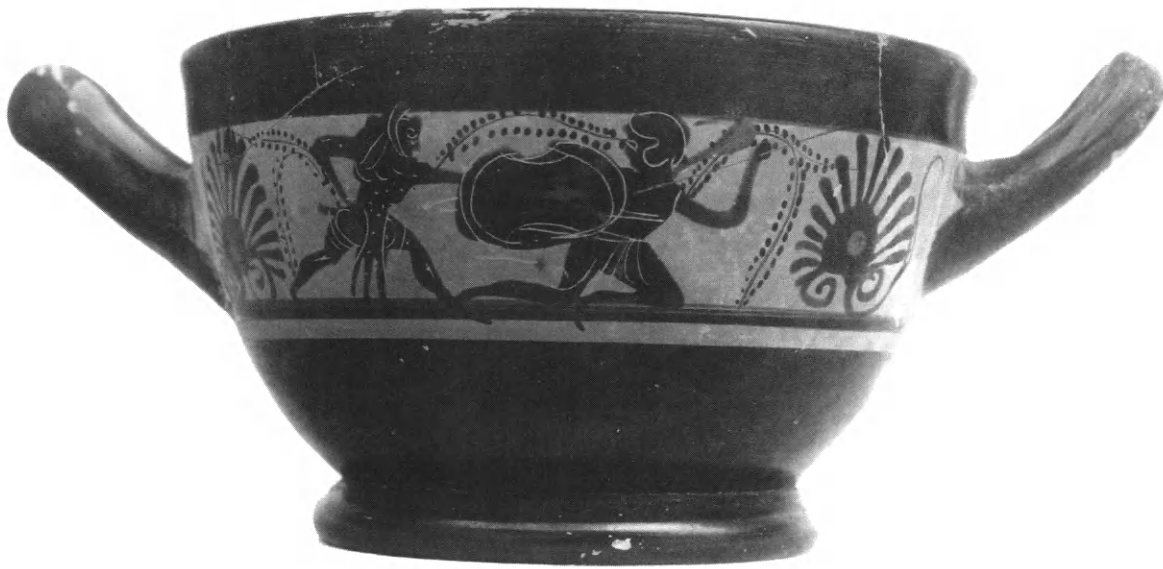
182. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 141 εἰκ. 20 καὶ Ἔργον 1992, 56, εἰκ. 73.

183. Ἀρ. εὐρ. 23142. Ὑψ. 0.082, διάμ.: χεῖλ. 0.108, βάσ. 0.062 μ. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, Βοιωτ. ἀγγεῖα 5ου αἰ. (βλ. σημ. 60) 8 κέ., σχέδ. 5 καὶ 6 (πίν. 1.4<β>). Τὸ κύπελλον μας τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν δύο τούτων, τῶν ὁποίων τὸ κέντρον βάρους, ὡς καὶ τὸ τοῦ ἡμετέρου, ἔχει μετατοπισθῇ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ, προοιωνιζόμενον τὸν τύπον τοῦ ὑψηλαίμου κυπέλλου,

τοῦ χαρακτηρίζοντος τὸν 5ον καὶ 4ον αἰ. εἰς τὴν Ἀκραίφιαν. Διάφορος εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῶν κυπέλλων τοῦ 5ου αἰ. εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν Καβείρων. Βλ. Ursula Heimberg, *Das Kabirenheiligtum bei Theben* III (1982) 27 πίν. 8 ἀρ. 115-125 καὶ πίν. 47.116.

184. Πρβ. LIMC, λ. *Herakles* (V) ἀρ. 2342.

185. Ἀρ. εὐρ. 23144. Ὑψ. 0.112, διάμ.: χεῖλ. 0.09, βάσ. 0.12 μ. Πρβ. LIMC λ. *Heracles* (V) ἀρ. 2457 καὶ 2455.

Εἰκ. 78. Σκυφοειδὴς κύλιξ τοῦ ΚΟΑ/130.

Ἀβαθεῖς λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ πρωτογενοῦς πυρᾶς (ἄνευ καλυπτηρίων)^{185α}. Οἱ τάφοι αὐτοὶ γενικῶς εἶναι πλουσίως ἐκτερισμένοι, ἀλλὰ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ἄλλα κτερίσματά των φθάνουν μέχρις ἡμῶν ὡς κεκαυμένα θραύσματα, τὰ ὅποια συγκολλώμενα συγκροτοῦν: ἀγγεῖα μελαμβαφῇ (κανθάρους, σκύφους, κύλικας, κύπελλα, κοτύλας κ.ἄ.), μελανόμορφα (σκύφους, σκυφοειδεῖς κύλικας, ληκύθους, ἀττικά ἐξάλειπτρα κ.ἄ.), κορινθιακά (ἐξάλειπτρα, κοτυλίσκας, πυξίδας κυλινδρικούς κ.ἄ.), ἀγγεῖα μικρά, ἐπικεχρισμένα διὰ λευκοῦ καὶ φέροντα γραμμικὸν καὶ ταινιωτὸν διάκοσμον διὰ μέλανος, ἐρυθροῦ καὶ πολλάκις κιτρίνου (τοῦ ρυθμοῦ τῆς πολυχρωμίας), ὅπως εἶναι π.χ. οἱ κωδωνίσκοι (εἰκ. 79)¹⁸⁶, οἱ φορμίσκοι (εἰκ. 80¹⁸⁷, 81β¹⁸⁸) κ.ἄ. Μερικοὶ τάφοι ἔφερον καὶ εἰδῶλια, κυρίως ζῶα καὶ πτηνὰ,

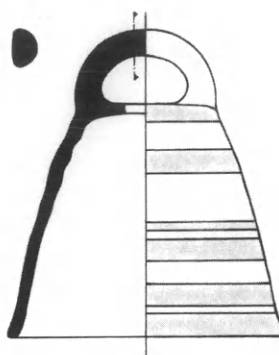
185α. Διὰ τὸν τύπον βλ. ΠΑΕ 1991, 143 πίν. 88β.

186. Τοῦ ΚΟΑ/113 (λακκοειδὴς με ἀναβαθμὸν καὶ πρωτογενὴ πυράν). Ἀρ. εὗρ. 20241. Ὑψ. 0.082, διάμ. στομ. 0.075 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, λεπτόκοκκος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος. Ἐπάλληλοι ταινίαι δι' ἐρυθροῦ ἐπιθέτου χρώματος.

187. Τοῦ Γεωργίου Κόλλια/τ. 12 (1981). Ἀρ. εὗρ. 20899. Σφζ. ὕψ. 0.168, διάμ. κοιλ. 0.058 μ. Ἐπὶ τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἀποδίδονται διὰ κιτρίνου ἢ δικτυωτῇ ταινίᾳ, ὃ φυλλωτὸς ρόδαξ τῆς βάσεως καὶ τὰ μισὰ τῶν φύλλων τοῦ ὤμου· τὰ τελευταῖα ταῦτα ἐναλλάσσονται πρὸς ἰσάριθμα δι' ἐρυθροῦ. Πρβ. CVA Tübingen 1 πίν. 47.7 (ὅπου καὶ πολλὴ βιβλιογραφία). Κατὰ τὸν R. Hampe, Tönerne Phormiskos aus Metapont, AA 1976, 192-202, οἱ φορμίσκοι μμοῦνται εἰς τὸν πηλὸν τὰ πραγματικὰ μικρὰ βαλάντια (φορμίσκους), ὅπου τὰ

παιδιὰ καὶ οἱ ἔφηβοι ἐτοποθέτουν τοὺς ἀστράγαλους (Πλάτ. Λῦσις 206Ε. Κατὰ τὸ Ἑτυμ. Μέγ. 798, 51: «φορμίσκοι, καλαθίσκοι, πλεκτὰ ἀγγεῖα»). Τὰ μικρὰ αὐτὰ βαλάντια μποροῦσαν νὰ εἶναι εἴτε πλεκτὰ εἴτε ἀπὸ ὕφασμα ἢ δέσμα. Διὰ μίαν ἀπομίμησιν δερματίνου φορμίσκου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου τό (ἐπὶ τῆς κοιλίας) ὀρθογώνιον ἄνοιγμα διακρίνονται τέσσαρες ἀστράγαλοι, ἐπίσης ἐκ πηλοῦ, βλ. αὐτόθι 194 εἰκ. 2 (ἐκ Θηβῶν). Διὰ τὴν ὁμάδα τῆς πολυχρωμίας, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται καὶ πολλὰ μικρὰ ἀγγεῖα (ἀμφορίσκοι, ὑδρίαι, πινάκια, τριφυλλόσχημοι οἰνοχοὶ κ.ἄ.), ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν τεχνικὴν τῆς Ὑποδιαίρέσεως II (Class II) τῆς κατηγορίας τῶν «βωιωτικῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν», βλ. Ἀνδρειωμένου, Βωιωτικὰ ἀγγεῖα 5ου αἰ. (βλ. σημ. 60) 11 σημ. 27-30 πίν. 1,6 (τὸ γ') καὶ πίν. 2,1 (βλ. ἀνωτέρω σημ. 71).

188. Τοῦ ΚΟΑ/101. Ἀρ. εὗρ. 22344. Σφζ. ὕψ. 0.11 μ.

Εἰκ. 79. Κωδωνίσκος τοῦ ΚΟΛ/113 (σμίкр. 1:2).

μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ ἐντυπωσιακοὶ ἀλέκτορες (εἰκ. 81α)¹⁸⁹. Ὀλίγοι τάφοι περιεῖχον πήλινα περίτμημα πλακίδια εἰς σχῆμα ρόδακος, ἀνθεμίου, ὀρχουμένης γυναικὸς κ.ἄ., τὰ ὅποια ἀσφαλῶς, θὰ ἐκόσμου ἀντικείμενα φθαρτῆς ὕλης (τὸ φέρετρον;). Πολλοὶ διέτηρησαν παχέα σιδηρᾶ ἐλάσματα, συνδεδεμένα κατ' ἀντικρυ μὲ ἥλους ἀπολήγοντας εἰς κοινωμάτια (πριτσίνια)¹⁹⁰. τὰ ἐλάσματα αὐτὰ ἐτοποθετοῦντο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ φερέτρου καὶ στερεοῦμενα διὰ τῶν κοινωματίων συνεκράτουν τὰ ξύλα. Ὁ ΚΟΛ/101 ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ ΝΔ. τμήμα τῆς τομῆς Η₁ (εἰκ. 38) καὶ εἶχε διαστ. 1.80x0.70 μ. καὶ προσανατολισμὸν ΒΔ.-ΝΑ. Ἐκτὸς τῶν ἀντικειμένων τῆς εἰκ. 81α-β ὁ τάφος μᾶς ἔδωσεν δεκάδας μελαμβαφῶν ἀγγείων, ὀλίγα ἀττικά ἐξάλειπτρα τῶν περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνων¹⁹¹ καὶ μερικὰ κορινθιακά.

Ὁ ΚΟΛ/94, ἀποκαλυφθεὶς κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3) καὶ μὲ τὸν πυθμένα του εἰς βάθ. 1.40 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, εἶναι ἴσως ὀλίγον παλαιότερος, ἐπεὶδὴ ἐκτὸς τῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων περιεῖχεν καὶ ἀνθεμωτὸν σκυφίδιον¹⁹², ὡς καὶ κύλικά Dgoup ἐκ τῶν νεωτέρων τῆς σειρᾶς, φέρουσαν ἀπλοῦν μαίανδρον εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ κορμοῦ.

Ὁ ΚΟΛ/113 (κατὰ τὸ ΝΑ. τμήμα τῆς αὐτῆς τομῆς ΙΓ καὶ κατευθύνσεως ΒΔ.-ΝΑ.), ἐκτὸς τοῦ κώδωνος τῆς εἰκ. 79 καὶ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ τεθραυσμένων ἀγγείων, περιεῖχεν καὶ τέσσαρα ἀκέραια μελαμβαφῆ (κάνθαρον, σκύφον, κύπελλον, κύλικά) τρεῖς κορινθιακὰς κοτυλίσκας καὶ δύο ἀττικούς σκύφους μὲ πλοχμόν, ἀφ' οὗ ἐκφύονται ὀρθὰ μέλανα ἀνθέμια, ἐναλλασσό-

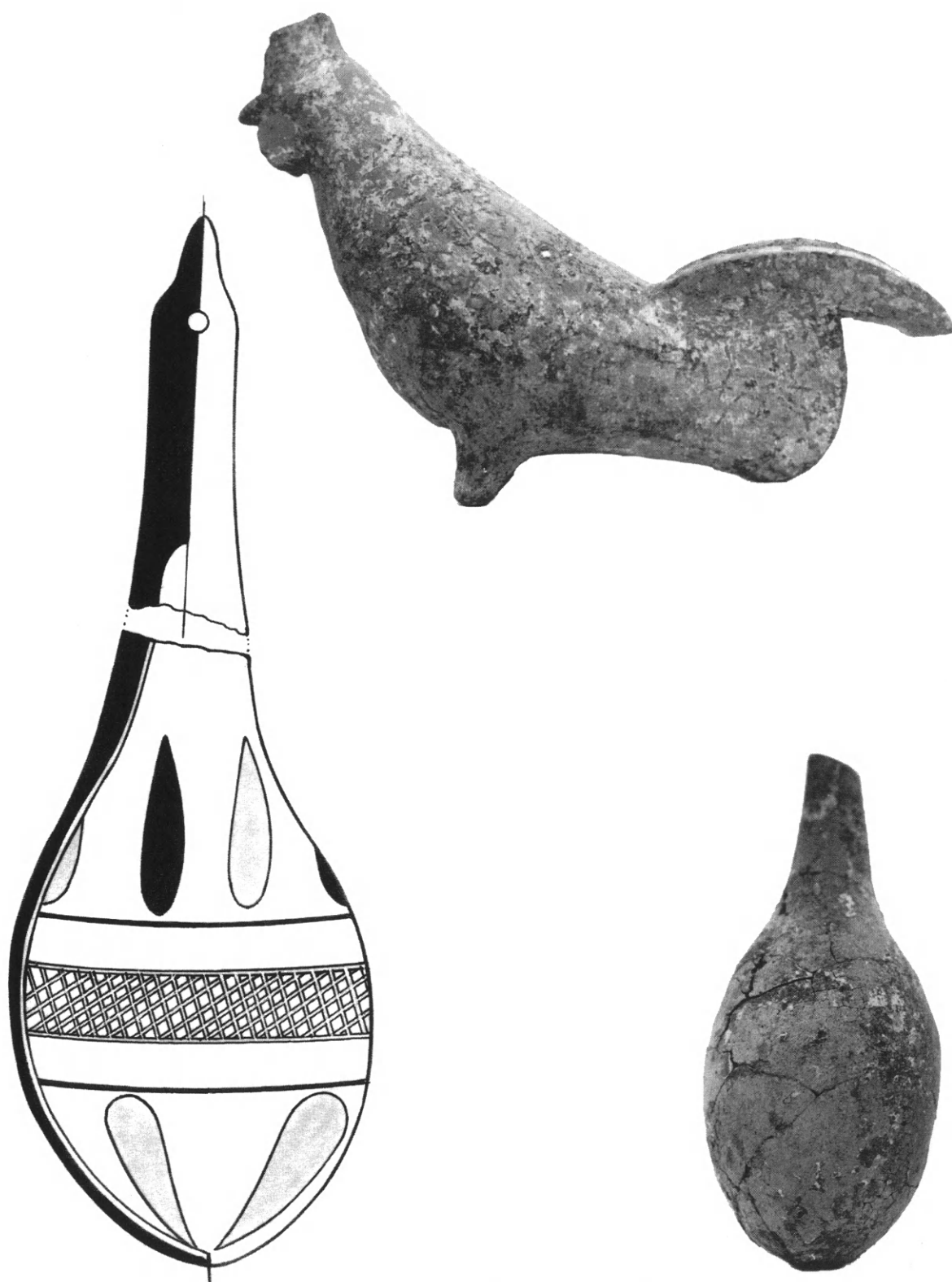
189. Τοῦ ΚΟΛ/101. Ἀρ. εὐρ. 22322. Ὑψ. 0.09, μῆκ. 0.13 μ. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ πτηνοῦ ὁπῇ διὰ τὴν ὀπτησιν. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι σπανιώτερος τῶν ἐν ΠΑΕ 1989, 145 σημ. 65 πίν. 102ε καὶ ΠΑΕ 1990, 137 σημ. 87 πίν. 97α. Δι' ἄλλους τύπους εἰδωλίων ἀλέκτορος ἐξ Ἀκραιφίας βλ. Andreiomenou, AM 110, 1995, 145 σημ. 220-221, πίν. 22.1-2, σημ. 249, πίν. 23.3 (αὐτόθι σημ. 250 πίν. 23.4 εἰκονίζεται καὶ εἰδῶλιον περιστερεᾶς ἀποδοθὲν κατὰ φυσιοκρατικὸν τρόπον).

190. Βλ. Ἀνδρειωμένου, *Nécropoles et sociétés* (βλ.

σημ. 3) σημ. 17 εἰκ. 3. Διὰ τὰ πήλινα περίτμητα πλακίδια αὐτόθι σημ. 19 εἰκ. 5. Διὰ σιδηροῦν ἔλασμα φερέτρου ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ βλ. B. von Freytag-Löringhoff, AM 91, 1976, 53 πίν. 12.7 (ἐκ τῆς πυρᾶς 10, τοῦ 430/420 π.Χ.).

191. Δι' ἐν παλαιότερον καὶ ὠραιότερον ἀττικὸν ἐξάλειπτρον ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραιφίας βλ. AAA 10, 1977, 277 εἰκ. 6 (τοῦ ΨΥΧ/23).

192. Ἀρ. εὐρ. 24128. Ὑψ. 0.06, διάμ.: χεῖλ. 0.105, βάσ. 0.044 μ. Πρβ. *Corinth XIII* πίν. 40.281-10.

Εἰκ. 80. Ἀνάπτυγμα φορμίσκου τοῦ Γεωργ. Κόλλια/τ.12 (1981).

Εἰκ. 81α-β. Εἰδώλιον ἀλέκτορος καὶ φορμίσκος τοῦ ΚΟΛ/101.

Εἰκ. 82. Ἀνθεμωτοὶ σκύφοι ἐκ τῆς πυρᾶς ΚΟΛ/113.

μενα πρὸς ρόπαλα δι' ἰώδους (εἰκ. 82)¹⁹³. περισυνελέγησαν ἐπίσης ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου πήλιναι ψῆφοι, ἐκ τῶν συνήθων εἰς πυρᾶς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐν Ἀκραιφίᾳ¹⁹⁴.

Κεραμοσκεπεῖς παιδικοί. Οἱ ἑπτὰ ἐκ τῶν τάφων τῆς ομάδος περιεῖχον ὀλίγα σχετικῶς κτερίσματα, ἔνια τῶν ὁποίων εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα. Ὁ ΚΟΛ/152 (εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀκριβῶς ὄριον τῆς τομῆς ΙΔ καὶ μὲ τὸ μεγαλύτερον τμήμα του εἰσερχόμενον εἰς τὴν ὁμορον τομὴν ΙΕ) ἔκειτο ἐντὸς τῶν παχειῶν ἀποθέσεων χαλίκων τῆς Κωπαίδος καὶ εἶχε μῆκ. 0.75, πλάτ. 0.35 μ. καὶ κατεύθυνσιν Ἀ.-Δ. μὲ τὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένος του εἰς βάθ. ± 1 μ. ὑπὸ τὴν φυτικὴν ἐπιφάνειαν. Περιεῖχεν δύο κοινὰ ἀγγεῖα καὶ ἓν ἀρκούντως ἀρχαῖκόν εἰδώλιον ἐνθρόνου θεᾶς μὲ πλαστικῶς ἀποδομένους τοὺς βραχιόνας καὶ τὰς χεῖρας, πολὺ ἐπιμελοῦς ἐργασίας (εἰκ. 83)¹⁹⁵. Διακρίνεται σαφῶς τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, τὸ ὁποῖον καταπίπτει ἀρμονικώτατα ἐπὶ τῶν ὤμων ἀφήνον τοὺς προσθίους βοστρύχους ἐλευθέρους καὶ χωριζομένους εἰς δύο ἡμίση, πρὸς τονισμόν τοῦ καθέτου ἄξονος. Τὸ ἐρεισίνωτον φθάνει μόλις μέχρι τοῦ ἡμίσεος τοῦ ὕψους τῶν βραχιόνων, ὀρίζον τὸν ἐγκάρριον ἄξονα. Πλαστικώτατα ἀποδίδονται τὰ χονδροειδῆ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου: οἱ ὡς σφαιρίδια προεξέχοντες ὀφθαλμοί, τὰ σαρκώδη χεῖλη, τὰ μῆλα καὶ πρὸ παντὸς ἡ δεσπόζουσα τοῦ προσώπου ὑπερβολικὰ εὐσαρκος ρίς. Πιθανώτατα πρόκειται ἔργον σαμιακοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχικὴ μήτρα τοποθετεῖται εἰς τοὺς περὶ τὸ 520 π.Χ. χρόνους¹⁹⁶. Ὁ τάφος ὁμως δὲν πρέπει νὰ εἶναι τόσο παλαιός, δεδομένου ὅτι ἔκειτο πλησιέστερα καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον καὶ εἶχε τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν (Ἀ.-Δ.) μὲ τὸν ΚΟΛ/151, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁμοιάζει καὶ κατασκευαστικῶς. Ὁ δεύτερος αὐτὸς τάφος (ΚΟΛ/151), μῆκ. 1.20 καὶ πλάτ. 0.45 μ., περιεῖχεν δέκα τέσσαρα ἀγγεῖα τῶν περὶ τὸ 480/470 π.Χ. χρόνων (τέσσαρας κανθάρους, τρεῖς κανθαρίσκους,

193. Ἀρ. εὐρ. 26392 (ὑψ. 0.094, διάμ.: χεῖλ. 0.148, βάσ. 0.082 μ. Γάνωμα μέλαν), Ἀρ. εὐρ. 26391 (ὑψ. 0.085, διάμ.: χεῖλ. 0.15, βάσ. 0.083 μ. Γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους καστανόν). Διὰ τὴν μελαμβαφὴ κύλικα πρβ. *Agora* XII 263 Ἀρ. 404 πίν. 19 (τοῦ 500 π.Χ.).

194. Ἀνδρειωμένου, *Χαλκᾶ κοσμήματα* εἰκ. 10· τῆς αὐτῆς, *Nécropoles et sociétés*, 103 κέ. σημ. 15 εἰκ. 4.

195. Ἀρ. εὐρ. 23108. ὑψ. 0.11, πλάτ. ράχ. 0.06, μῆκ. βάσ. 0.062 μ. Πηλὸς λεπτόκοκκος, καστανός· λευκὸν ἐπίχρυσμα· ἵχνη ἐρυθροῦ ἐπιθέτου χρώματος.

196. Πρβ. τὸ ἐκ Τανάγρας σύμπλεγμα καθημένων συζύγων ἐν Mollard-Besques, *Catalogue raisonné* I πίν. 11 B90, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται "fort possible", ὡς εἰσαχθὲν ἐκ Σάμου.

Εἰκ. 83. Εἰδώλιον ἐνθρόνου θεότητος τοῦ ΚΟΑ/152.

λήκυθον, δύο οἰνοχοΐσκας, κορινθιακὸν ἐξάλειπτρον, δύο κοτυλίσκας, φορμίσκον¹⁹⁷), ἀγνύθα, εἰδώλιον, σιδηροῦν μαχαιρίδιον, διατηροῦν ὑπολείμματα τῆς ἐκ ξύλου ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς (εἰκ. 84)¹⁹⁸ καὶ ἀρίστης διατηρήσεως χαλκῆν πλαταγὸνα ἢ πλαταγὴν (εἰκ. 85)¹⁹⁹, ἔχουσιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἑνδεκα λίθινα σκάγια πρὸς παραγωγὴν τοῦ κρότου. Ἐξ

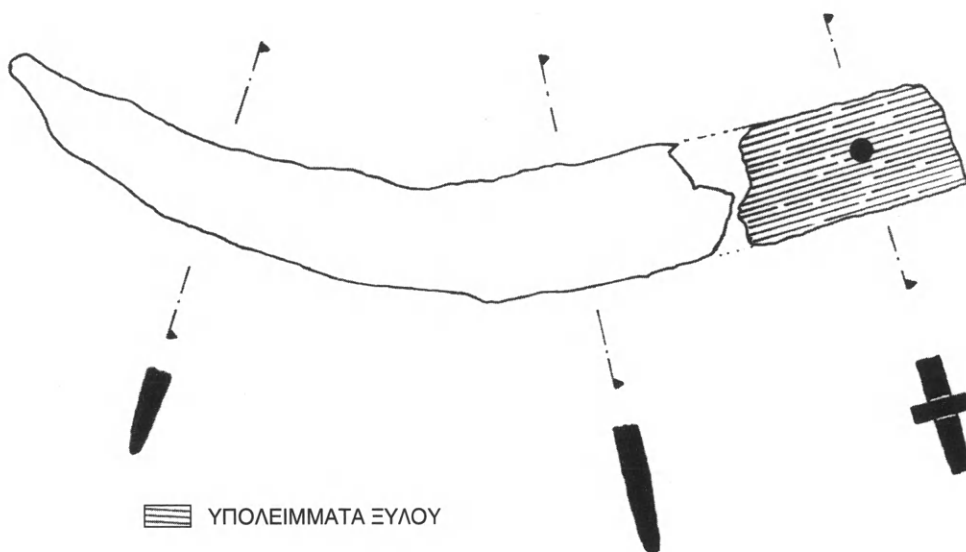
197. Πρβ. ἀνωτέρω εἰκ. 80 καὶ 81β.

198. Ἀρ. εὗρ. 20494. Μῆκ. 0.128, μέγ. πλάτ. 0.016 μ.

199. Ἀρ. εὗρ. 22299. Συν. μῆκ. 0.243 μ. Ἀσπιδοειδοῦς τυμπάνου: διάμ. 0.099, μέγ. πάχ. 0.033 μ. Αἱ δύο, ἀντιθέτου φορᾶς, ἀσπιδίσκας συνηγοῦντο διὰ πέντε κοινοματίων (πριτσινιῶν), τῶν ὁποίων τὰ δύο διεπέρων καὶ τὴν λαβὴν πρὸς στερεώσιν τῆς. Φέρει λεπτότα-

τον στρῶμα κατιώσεως φωτεινοῦ πρασίνου, ὑπὸ τὸ ὁποῖον διακρίνεται κατὰ τόπους ἡ λελεασμένη πρασινομέλαινα ἐπιφάνεια καὶ σπανιώτερον ἡ ἀρχικὴ χαλκοχρυσίζουσα. Ὡς πρὸς τὰ σκάγια, ταῦτα εἶναι μικρά, διαμ. ± 0.007 μ. χαλικάκια, λαβόντα τὸ σκοτεινὸν πράσινον χρῶμα τοῦ ἀλλοιωθέντος χαλκοῦ. Παρεμφερῆς πλαταγὸν καὶ ἐκ τοῦ ΠΑΠ/205, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ.

ὁμοίου ἀθύρματος προέρχεται καὶ ἡ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀγροτεμαχίου (ΚΟΛΛΙΑ) περισυλλεγείσα λαβή, κοσμουμένη πλουσίως μὲ ὠραῖον ἔντυπον πλοχμόν (εἰκ. 86)²⁰⁰. Παλαιότερος κατὰ μίαν εἰκοσαετίαν εἶναι ὁ ΚΟΛ/120, ἀποκαλυφθεὶς κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς τομῆς ΙΓ (εἰκ. 3). Πλὴν μιᾶς κοτυλίσκης ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου, ἅπαντα τὰ κτερίσματα εἶχον ἀποτεθῆ ἑξωτερικῶς, ἦσαν δέ: τέσσαρα μικκύλα κορινθιακὰ ἐξάλειπτρα²⁰¹, περὶ τὰς δώδεκα κοτυλίσκας, παρεμφερεῖς μὲ τὰς τοῦ ΚΟΛ/100²⁰², δύο μελανόμορφοι λήκυθοι τῶν περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνων. Ἡ μία παριστᾷ ὀρχουμένην μαινάδα μεταξὺ δύο ἐπίσης ὀρχουμένων σατύρων· ἐπὶ τοῦ ὤμου ὀρθὸν ἀνθέμιον τοῦ τύπου τῆς ὁμάδος τῆς Φανυλλίδος (ὑπο-ομάς Ε)²⁰³. Ἡ ἄλλη παριστᾷ ὀπλίτην μὲ φρύγιον πῖλον μεταξὺ δύο ἱματιοφόρων. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, γλωσσοειδὲς κόσμημα καὶ ἀκτῖνες. Ἡ τεχνοτροπία καὶ ὁ διὰ λευκοῦ κεραυνός – ἐπίσημα τῆς

Εἰκ. 84. Μαχαιρίδιον τοῦ ΚΟΛ/151.

Ὅμοιον ἄθυρμα («κουδουνίστρα») παρουσιάσθη κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἐπιτ. Γενικῆς Ἐφόρου κυρίας Βαρβάρας Φιλιππάκη τὸ 1976 εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ὀργανωθεῖσαν ἔκθεσιν μὲ θέμα «Τὸ παιδί κατὰ τὴν ἀρχαιότητα». Πρβ. Α. Klein, *Child Life in Greek Art* (1932) 4-5 πίν. 3Ε.

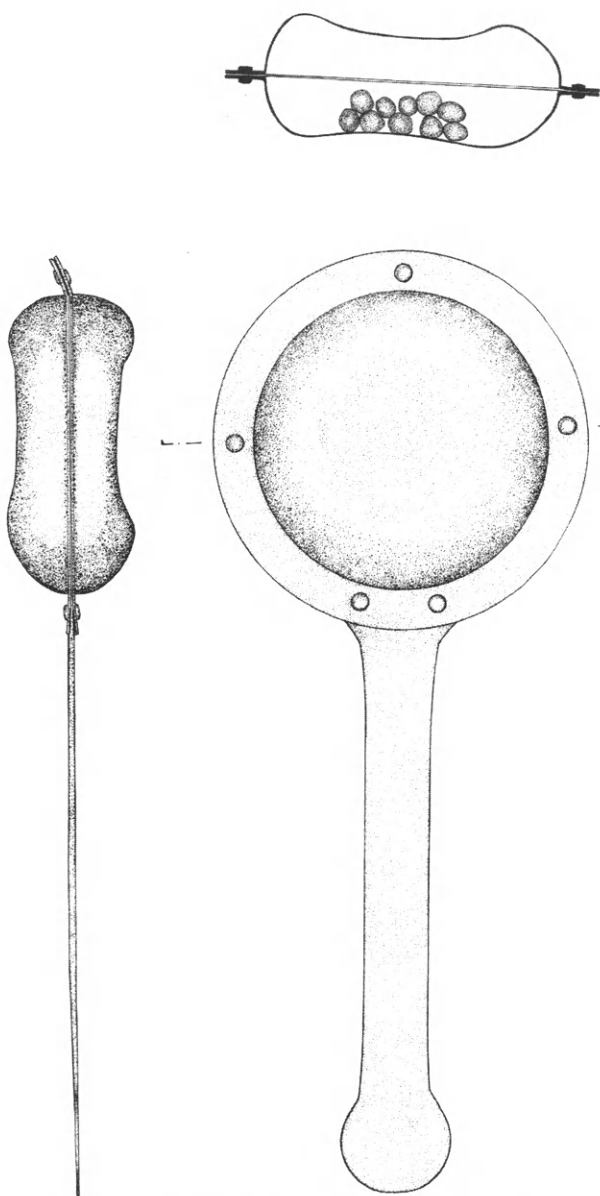
200. Ἀρ. εὐρ. 22298. Λαβὴ ἀκεραία, διατηροῦσα τὸ διὰ δύο κοινωματίων ἐστερεωμένον τμήμα τῆς διαλυθείσης ἀσπιδοειδοῦς πλαταγῆς. Λαβή: μῆκ. 0.155, πᾶχ. κατὰ τὸ μέσον 0.004, κατὰ τὰ σφηνοειδοῦς διατομῆς ἄκρα 0.001 μ. Ἀρίστης ποιότητος καὶ διατηρήσεως, ἔχουσα λελεασμένην πρασινομέλαιναν ἐπιφάνειαν χρυσίζουσαν κατὰ τόπους.

201. Συχνὴ εἶναι ἡ ἐμφάνισις τῶν μικκύλων κορινθιακῶν ἐξαλείπτρων εἰς τάφους τῆς Ἀκραιφίας. Διὰ

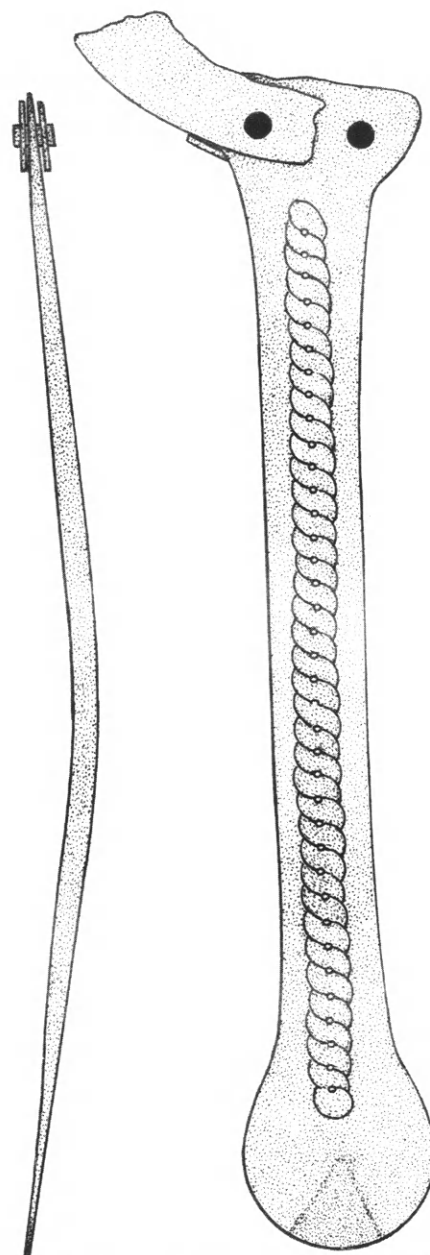
τὰ τέσσαρα τοῦ ΚΟΛ/106 βλ. ἀνωτέρω σ. 182. Ἐπίσης Ἔργαστ. Ἀκραιφίας 189, τ. 26.12, σημ. 485 (τ. ΜΠΕΘ/226, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ.). Πρβ. καὶ R. Higgins, *Tanagra and the Figurines* 49 εἰκ. 37 (τὸ β')· ἐκ τοῦ τ. Ε/15 (1976) τῶν ἀνασκαφῶν μας τῆς Τανάγρας (βλ. ἀνωτέρω σημ. 55).

202. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 133 εἰκ. 64. Πρβ. *Corinth XIII* πίν. 35, 253.1, 41, 286.3

203. Ἀρ. εὐρ. 24312. Ὑψ. 0.112, διάμ.: ὤμου 0.052, βάσ. 0.035, στομ. 0.03 μ. Πηλὸς καστανέρουθρος, λεπτόκοκκος, πορώδης· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους ἱριδίζον. Πρβ. *Agora XXIII* πίν. 77.831 (διὰ τὸ ἀνθέμιον) καὶ πίν. 78.849 διὰ τὴν παράστασιν, διὰ τὴν ὁποίαν πρβ. ὡσαύτως Ἰ. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 4, 1990, 423, εἰκ. 17 (τὸ α').

Εἰκ. 85. Χαλκῇ πλαταγὼν τοῦ ΚΟΛ/151 (σμίκαρ. 1:2).

Εἰκ 86. Λαβὴ πλαταγῆς ἐκ περισυλλογῆς (1:1).

ἀσπίδος — φέρουν τὴν λήκυθον πλησίον παρεμφεροῦς ἐκ τῆς Ἀγορᾶς, ἀνηκούσης εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς Ἀθηνῶν 581²⁰⁴. Ὁ τάφος περιεῖχεν προσέτι τὰ εἰδῶλια ἑνὸς χοιριδίου²⁰⁵ καὶ μιᾶς ἐπὶ ἀνακλίντρον ἀνακεκλιμένης ἀνδρικής μορφῆς²⁰⁶. Ὁ ΚΟΛ/159 ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ

204. Βλ. *Agora XXIII* πίν. 83.986. Ἡ τῆς Ἀκραιφίας (ἀρ. εὐρ. 24313. Ὑψ. 0.112, διάμ.: ὤμου 0.043, βάσ. 0.032, στομ. 0.029 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, λεπτῆς ὕψης, ἐστλβωμένης ἐπιφανείας· γάνωμα μέλαν, ἀρίστης διατηρήσεως) εἶναι ἐπιμελεστέρας ἐργασίας, μὲ ὀλιγωτέραν χάραξιν καὶ ἐντονωτέραν χρῆσιν ἰώδους

καὶ λευκοῦ.

205. Πρβ. R. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum* (Oxford 1969) πίν. 33.

206. Διὰ παρεμφερῆ εἰδῶλια διαφόρων παραλλαγῶν βλ. Bernhard Schmaltz, *Das Kabirenheiligtum bei Theben V* (1974) 92 κέ., πίν. 19-20.

Εἰκ. 87. Εἰδώλιον ἱσταμένης κόρης τοῦ ΚΟΛ/159.

βόρειον ἄκρον τῆς τομῆς Θ₁ (εἰκ. 54), μετὰ τὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένου του εἰς βάθ. ± 1.20 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν καλλιεργείας. Εἶχε μῆκ. 0.85, πλάτ. 0.45 καὶ ὕψ. 0.40 μ., κατεύθυνσιν δὲ ΒΔ.-ΝΑ. Ὅλα τὰ κτερίσματα προέρχονται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου, εἶναι δὲ δώδεκα εἰδώλια καὶ πέντε μικρὰ ἀγγεῖα, ἥτοι: τέσσαρες κοτυλίσκαι μετὰ τεθλασμένην εἰς τὸ ὕψος τῶν λαβῶν²⁰⁷ καὶ μελαμβαφῆς κορινθιακὴ κοτύλη, φέρουσα εἰς τὸ μὲν ἐξηρημένον κάτω τρίτον τοῦ κορμοῦ λεπτοτάτας ἀκτῖνας²⁰⁸, ἐπὶ τοῦ λοιποῦ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς τῆς ἐπιφανείας πέντε κατ' ἀποστάσεις ἰώδεις δακτυλίους· τρεῖς ὅμοιοι δακτύλιοι καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν

207. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 220 σημ. 202.

208. Πρβ. *Corinth* XIII πίν. 34, 255-1.

τοῦ ἀγγείου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ εἰδώλια: πλὴν δύο περιστερῶν καὶ τριῶν δυσδιακρίτων, τὰ λοιπὰ παριστοῦν ἡ ἔνθρονον θεότητα (τέσσαρα τὸν ἀριθμὸν, τῶν ὁποίων τὸ ὑπ' ἀρ. εὐρ. 23089 διατηρεῖ τὸ ζωηρὸν ἐρυθρὸν χρῶμα ἐπὶ τοῦ χιτῶνος, τῶν χειλέων καὶ τῆς στεφάνης, ὡς καὶ τὸ μέλαν ἐπὶ τῶν μακρῶν πλοκάμων καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ μετώπου βοστρύχων) ἢ ἱσταμένην κόρην (τρία τὸν ἀριθμὸν). Ἡ μεγαλυτέρα τῶν ἱσταμένων κορῶν (εἰκ. 87)²⁰⁹ εὐρίσκει τὸ πάρισόν της εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 93 κόρην τοῦ Μουσείου Ἐκμαγείων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης²¹⁰, ἡ ὁποία θεωρεῖται «ἴσως βοιωτικὸ ἐργαστηρίου». Ἡ κόρη προβάλλει ἐλαφρῶς τὸ ἀριστερὸν σκέλος, στηριζομένη ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ· φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, τοῦ ὁποίου αἱ κάθετοι πτυχαὶ εἶναι ἀβαθεῖς καὶ ἀπολήγουν εἰς παχεῖαν τεθλασμένην κατὰ τὴν παρυφήν. Διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ στήθους φερομένης δεξιᾶς, κρατεῖ δυσδιάκριτον ἀντικείμενον, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνασηκώνει ἐλαφρῶς τὸ ἔνδυμά της.

Ὁ ΚΟΛ/164, ἀποκαλυφθεὶς ἐντὸς τῆς τομῆς Θ₁ καὶ περὶ τὸ 1 μ. ΝΑ. τοῦ ΚΟΛ/172 (εἰκ. 54), περιεῖχεν πέντε εἰδώλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο περιστερὰ καὶ χοιρίδιον, μελαμβαφῇ κωδωνίσκον μὲ δύο ἐξηρημέναις ταινίαις, πηλίνην ψῆφον καὶ δώδεκα μικρὰ κυρίως ἀγγεῖα (τρεῖς κοτυλίσκας καὶ κορινθιακὸν ἐξάλειπτρον, ὡς καὶ ὀκτὼ μελαμβαφῇ βοιωτικά, τῶν ὁποίων τὰ ἕξ εἶναι κἀνθαροί).

Περὶ τὰ 0.80 μ. ΒΑ. τοῦ τάφου αὐτοῦ καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν ὡσαύτως παιδικὸν ΚΟΛ/165, ἀπεκαλύφθη τρίτος παιδικὸς κεραμοσκεπὴς τάφος, ὁ ΚΟΛ/166 (εἰκ. 54), μῆκ. 0.85, πλάτ. 0.35 καὶ κατευθύνσεως Ἀ.-Δ. Εἶχεν κτερισθῇ μὲ εἰδώλιον χελώνης, ἀποδεδομένον κατὰ φυσιοκρατικὸν τρόπον καὶ μὲ δέκα πέντε ἀγγεῖα τοῦ πρωῒμου 5ου αἰ., μεταξὺ τῶν ὁποίων μελανόμορφος τριφυλλόσχημος οἶνοχόη καὶ κορινθιακὴ κυλινδρική πυξίς. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων, τὰ δώδεκα εἶναι μικκύλα (ἀνθεμωτὸν σκυφίδιον, πέντε βοιωτικά μελαμβαφῇ καὶ ἕξ ἀρίστης διατηρήσεως κοτυλίσκαι μὲ τεθλασμένην εἰς τὴν ζώνην τῶν λαβῶν), καθὼς καὶ ἀττική μελαμβαφῆς σκυφοκύλιξ κανονικοῦ μεγέθους^{210α}. Ὁ τελευταῖος ἐκ τῶν μὴ πλουσίως ἐκτερισμένων τάφων τῆς ομάδος, ὁ ΚΟΛ/168, ἀπεκαλύφθη περὶ τὰ 0.50 μ. Ἀ. τοῦ προηγουμένου τάφου (εἰκ. 54) καὶ εἰς βάθ. 1.20 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν, ἔχων μῆκ. 0.90 καὶ πλάτ. 0.45 μ. Ἐπὶ τῆς κεραμίδος τοῦ πυθμένος εὐρέθησαν πέντε εἰδώλια (δύο καθήμεναι θεότητες, σανιδόμορφον καὶ δύο περιστερὰ), χαλκοῦς δακτύλιος, δύο ψῆφοι ἐξ ὑελομάζης, φορμίσκος ἐπικεχρισμένος διὰ λευκοῦ καὶ τρία μικρὰ ἀγγεῖα: κορινθιακὴ κοτυλίσκη, ἀνθεμωτὸν σκυφίδιον καὶ σκυφίδιον μὲ τὸ ἄνω ἥμισυ του ἐπικεχρισμένον διὰ λευκοῦ καὶ φέρον ἐν σκιαγραφίᾳ κένταυρον (;) πρὸς τὰ ἀριστερὰ μεταξὺ δύο ἀνθεμίων.

Οἱ δύο πλούσιοι τάφοι τῆς ομάδος τῶν παιδικῶν κεραμοσκεπῶν (οἱ ΚΟΛ/103 καὶ ΚΟΛ/89) εἶναι οἱ παλαιότεροι τῆς σειρᾶς, τοποθετούμενοι εἰς τοὺς περὶ τὸ 510 π.Χ. χρόνους. Ἐκτὸς τῶν ἀγγείων, εἶχον κτερισθῇ καὶ μὲ χαλκᾶ κοσμήματα καὶ κυρίως μὲ ἐνδιαφέρουσαν σειρὰν εἰδωλίων μὲ ζωηρὰ χρώματα. Ὁ ΚΟΛ/103, ἀποκαλυφθεὶς εἰς τὸ μέσον περιόπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τομῆς Η₁ (εἰκ. 38) καὶ μὲ τὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένος εἰς βάθ. ± 1.30, εἶχε

209. Ἀρ. εὐρ. 23092. Ὑψ. 0.15, μῆκ. βάσ. 0.06 μ. Πηλὸς καστανός, λεπτόκοκκος. Τὸ πρόσθιον μέρος, τὸ ὁποῖον παρήχθη ἐν μήτρᾳ, διατηρεῖ ζωηρὸν τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα τοῦ ἱματίου, τῆς στεφάνης καὶ τῶν χειλέων. Ἡ ὀπισθία πλευρά, ἡ ὁποία εἶναι χειροποίητος καὶ χωρὶς ἄνωμα, καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

210. Βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, *Πήλινα εἰδώλια*

(Θεσσαλονίκη 1982) 27 ἀρ. 16 εἰκ. 18. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné* I πίν. 2 Β3.

210α. Διὰ τὸ εἰδώλιον χελώνης βλ. Andreiomenou, *AM* 110, 1995, 146, σημ. 239, πίν. 23.1-2. Ἡ μελανόμορφος τριφυλλόσχημος οἶνοχόη καὶ ἡ κορινθιακὴ κυλινδρική πυξίς δημοσιεύονται αὐτόθι 146 σημ. 241-246, εἰκονίζονται ὁμως εἰς *Εργον* 1991, 44, εἰκ. 77.

μῆκ. 0.95, πλάτ. 0.40 μ. καὶ προσανατολισμὸν Ἀ.-Δ., μὲ τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον. Ἐξωτερικῶς τοῦ τάφου εὐρέθησαν δύο ομάδες ὀστράκων καὶ ὀκτώ, μικρὰ κυρίως, κορινθιακὰ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στάμνος-πυξίς (εἰκ. 88α)²¹¹. Ὡσαύτως, περὶ τὰ δώδεκα εἰδῶλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων: λέων καθήμενος, δύο πτηνὰ, καθήμενη θεὰ καὶ ἕξ σаниδόμορφα, δύο τῶν ὁποίων εἰκονίζονται (εἰκ. 89²¹² καὶ 90²¹³), ἐνῶ ἐν τρίτον ὁμοιάζει μὲ τὸ γνωστὸν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου²¹⁴. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου²¹⁵ περιεῖχεν περὶ τὰ ὀκτώ μικρὰ ἀγγεῖα, ἦτοι: μελαμβαφῇ κοτυλίσκην καὶ βομβυλίον²¹⁶, τρεῖς κοτυλίσκας μὲ τεθλασμένην (εἰκ. 88β-γ)²¹⁷, καὶ τρία σκυφίδια, τῶν ὁποίων τὰ δύο μὲ σταγόνας εἰς τὴν ἐξηρημένην ζώνην τῶν λαβῶν²¹⁸, καὶ τὸ τρίτον, ἀντὶ τῶν σταγόνων, μὲ συνεχῆ Σ . Ὡσαύτως, ἀρκετὰ χαλκᾶ κοσμήματα, ἦτοι: τέσσαρας τοῦλάχιστον περιτμήτους ρόδακας, τῶν ὁποίων οἱ δύο, λόγῳ κατιώσεως, συνεκολλήθησαν πρὸς ἀλλήλους, μὴ δυνάμενοι νὰ διαχωρισθοῦν (εἰκ. 91)²¹⁹, σπειροειδεῖς

211. Ἀρ. εὐρ. 20374. Ὑψ. μετὰ πώματος 0.132, διάμ.: κορμοῦ 0.115, βάσ. 0.071, πώματος 0.072 μ. Πηλὸς κιτρινόλευκος, γάνωμα μέλαν, ἐπίθετον ἰῶδες. Πρβ. *ΠΑΕ* 1989, 142 κέ. σημ. 59, πίν. 103β καὶ *ΑΔ* 36, 1981, 186, πίν. 115β.

212. Ἀρ. εὐρ. 23073. Ὑψ. σφζ. 0.165, πλάτ. σώματος 0.04 μ. Πηλὸς ἡμιχονδρόκοκκος, καστανὸς μὲ μέλανα πυρῆνα. Ὀλόκληρον καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ἰχνη μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος. Πλαστικῶς ἀποδίδονται δύο δισκοειδεῖς πόρπαι καὶ ὁ μεταξὺ τῶν ὅρμος, ἡ παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος καὶ αἱ ἐμβάδες. Διὰ τὸν ὅρμον πρβ. Higgins, *Tanagra and the Figurines* 83 εἰκ. 86 καὶ W. Schürmann, *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landes-Museum Karlsruhe* (1989) πίν. 10 ἀρ. 41· ἐπίσης, Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 38, 1983, Β, 129 πίν. 63α καὶ Marchand, *Les figurines plates* (βλ. σημ. 68) πίν. 54 καὶ 57-63. Ὡς πρὸς τὴν παρυφὴν τοῦ ἐνδύματος καὶ τοὺς ἄκρους πόδας (μαζὶ φυσικὰ μὲ τὸν ὅρμον καὶ τὰς πόρπας) τὸ εἰδῶλιον τῆς Ἀκραιφίας κατατάσσεται εἰς τὴν ἐκ δύο μόνων εἰδωλίων συγκροτηθεῖσαν ομάδα 3B:G (αὐτόθι 95 καὶ 126, πίν. 57 G1-2· βλ. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné* I πίν. 9.B72), τὴν ὁποίαν ομάδα διευρύνει ὄχι μόνον ἀριθμητικῶς ἀλλὰ καὶ συστατικῶς, ἀπαλείφον – ὡς ἱσταμένη γυναικεία μορφή – τὸ περιοριστικὸν “toutes assises”. Πρβ. Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 678, 682 (2 φωτογραφίαι).

213. Ἀρ. εὐρ. 23071. Ὑψ. σφζ. 0.23, πλάτ. ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν χειρῶν 0.112 μ. Τὸ πλεῖστον τοῦ διακόσμου ἀποδίδεται δι’ ἐρυθροῦ· αἱ δύο ὀριζόντιοι ταινίαι καὶ τὰ φυλλάδια διὰ κιτρίνου, ἐνῶ αἱ τέσσαρες λεπτὰί κάθετοι, διὰ μέλανος. Δι’ ἀπεικόνισιν τοῦ εἰδωλίου βλ. Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 584 (1 φωτογραφία). Διὰ τὸν τύπον πρβ. Marchand, *Les figurines plates* 113 πίν. 50 3B:E8. Διὰ τὰ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ φυτικά κοσμήματα πρβ. αὐτόθι 108 πίν. 46 3B:D8.

214. Ἀρ. εὐρ. 23073. Ἀποσπασματικόν. Ἡ κεφαλὴ, ἡ ὁποία φέρει μεγάλα δισκοειδῆ ἐνώτια, εἰκονίζεται ἐν *Beiträge* σημ. 584, (1 φωτογραφία). Πρβ. Higgins, *BMC Terracottas* πίν. 106 ἀρ. 791 (τοῦ ὑστέρου βου αἰ.).

215. Ἀπεικόνισις εἰς *Ἔργον* 1991, 38 εἰκ. 61.

216. Πρβ. *Ker.* IX πίν. 82, 81.1 (τῶν περὶ τὸ 500 χρόνων).

217. Ἀρ. εὐρ. 18513 καὶ 18512. Πρβ. *Corinth* XIII πίν. 41, 286.2

218. Ἀρ. εὐρ. 20372. Ἀκέραιον. Ὑψ. 0.053, διάμ.: χεῖλ. 0.082, βάσ. 0.038 μ. Πηλὸς ἀρίστης ποιότητος, ροδόχρους· γάνωμα στυλπνόν, ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἀρ. εὐρ. 24174. Παρεμφερές, συγκεκριμένον, ἐλλιπὲς τμήμα τοῦ χείλους. Ὑψ. 0.053, διάμ.: χεῖλ. 0.08, βάσ. 0.04 μ. Πηλὸς καστανοροδόχρους, λεπτόκοκκος· γάνωμα μέλαν, στυλπνόν. Ἡ ἐξηρημένη κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως εἶναι ὑπόκοιλος, μὲ κρεμᾶμενον τὸ κέντρον καὶ μὲ τὰ πλάγια τοιχώματά της κεκαλυμμένα διὰ γανώματος. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος πλην ἐξηρημένου δισκαρίου κατὰ τὸν πυθμένα. Ἀρ. εὐρ. 20373. Ἐλλιπὲς τὴν μίαν τῶν λαβῶν καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ χείλους. Ὑψ. 0.044, διάμ.: χεῖλ. 0.067, βάσ. 0.036 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους, ἀρίστης ποιότητος· γάνωμα μέλαν, στυλπνόν, κατὰ τόπους ἰριδίζον. Ἡ τοῦ ἐδάφους ἐφαπτομένη ἐπιφάνεια τῆς βάσεως ἐξαιρεῖται, ἐνῶ ἡ κωνικὴ ἐκβάθυνσις καλύπτεται διὰ γανώματος. Καὶ τὰ τρία σκυφίδια εἰκονίζονται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 579 (1 φωτογραφία). Διὰ τὰ δύο πρῶτα, πρβ. Ure, *Sixth* πίν. 8, 102.45.

219. Ἀρ. εὐρ. 20491. Διάμ. 0.057 μ. Πρβ. Ἀνδρειωμένου, *Χαλκᾶ κοσμήματα* σημ. 69 εἰκ. 43. Οἱ δύο ἀποσπασματικοὶ ρόδακες τοῦ τάφου δημοσιεύονται ἐν *Beiträge* σημ. 580, εἰκ. 151-152.

σωληνίσκους καὶ τρεῖς πόρπας (εἰκ. 92)²²⁰. Ἡ ὡραία σειρὰ τῶν εἰδωλίων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου συμπληροῦται μὲ ἄλλα τέσσαρα σανιδόμορφα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Τούτων τὸ ἐν ὁμοιάζει πολὺ μὲ δύο γνωστὰ ἐκ Κοπεγχάγης καὶ Königsberg²²¹. δύο ἄλλα²²² παρουσιάζονται ἐδῶ (εἰκ. 93-94)²²³.

Εἰκ. 88. Κορινθιακὰ ἀγγεῖα τοῦ ΚΟΑ/103.

220. Ἀρ. εὐρ. 22376. Μῆκ. 0.074 μ. Σειρὰ ἐκτύπων κοκκίδων τονίζει τὴν παρυφὴν τόσον τοῦ φυλλοειδοῦς τόξου, ὅσον καὶ τοῦ ὀρθογωνίου πλακιδίου πορπώσεως. Διὰ τὴν δευτέραν πόρπην, ἡ ὁποία φέρει πλουσιώτερον διάκοσμον κατὰ τὴν ἔκκρουστον τεχνικήν, βλ. *Ἔργον* 1991, 38 εἰκ. 60 (ἡ εἰκὼν χρήζει στροφῆς 90°, καθ' ὅσον τὸ ὀρθὴν γωνίαν σχηματίζουν σχέδιον ἀποδίδει τὴν πλαγίαν ὄψιν τοῦ τόξου καὶ τὸ συμφυές, ὀρθογώνιον, λίαν ἐπίμηκες πλακίδιον πορπώσεως, τοῦ ὁποίου διακρίνεται ὁ στικτὸς διάκοσμος καὶ ἡ ἀναδίπλωσις διὰ τὴν εἰσδοχὴν τῆς βελόνης). Διὰ τὴν τρίτην πόρπην, βλ. *ΠΑΕ* 1991, 139, σημ. 22 εἰκ. 13.

221. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ ἐξ Ἀκραιφίας εἰδωλίου (ἀρ. εὐρ. 23067, ὕψ. 0.27, πλάτ. κορμοῦ 0.075, ἀνοιγμα χειρῶν 0.11 μ.) εἰκονίζεται αὐτόθι πίν. 87α σ. 138 σημ. 20, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Δι' ἀπεικόνισιν ὁλοκλήρου τοῦ εἰδωλίου βλ. *Beiträge* σημ. 585-586 (1 φωτογραφία).

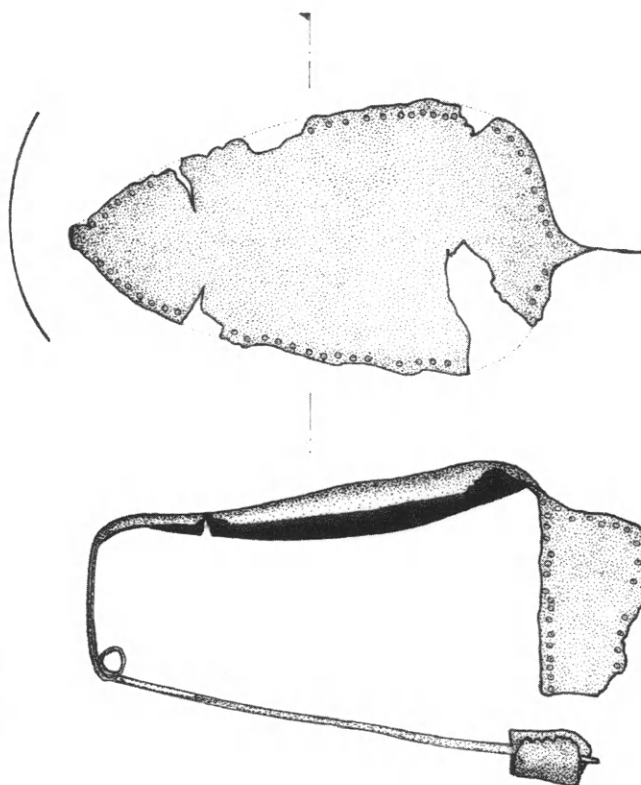
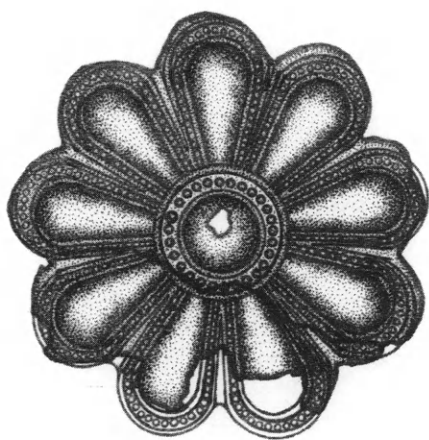
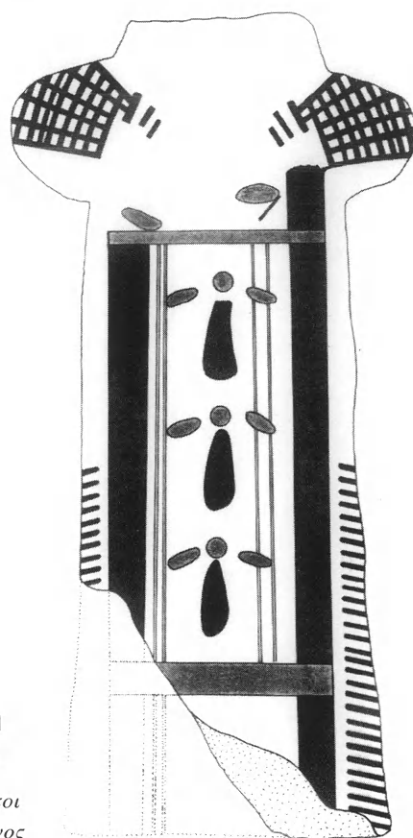
222. Ἀμφοτέρω τὰ εἰδώλια ἀπεικονίζονται ἐν Απ-

dreimenou, *Beiträge* σημ. 587-591 (1 φωτογραφία).

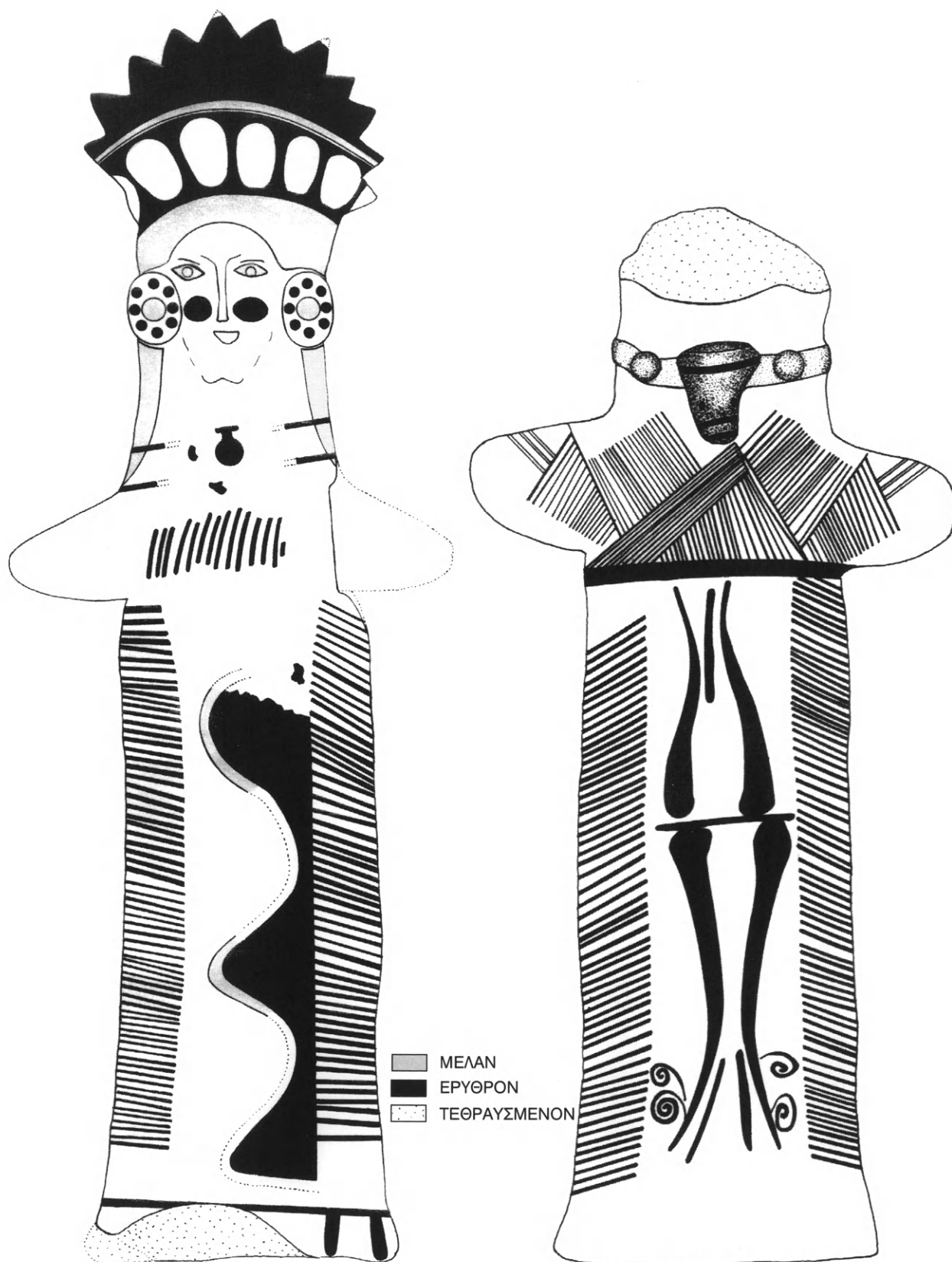
223. Ἀρ. εὐρ. 23063. Ὑψ. 0.304, πλάτ. κατὰ τὴν βάσιν 0.074 μ. Τὸ εἰδῶλιον καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ διάκοσμος ἀποδίδεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος, πλὴν τῆς κόμης μὲ τοὺς μακροὺς πλοκάμους, τῶν ὀφθαλμῶν, τοῦ πυρῆνος τῶν ἐνωτίων καὶ τῆς κυματοειδοῦς παρυφῆς τοῦ δι' ἐρυθροῦ κεκαλυμμένου τμήματος τοῦ ἐνδύματος, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται διὰ μέλανος ἐπιθέτου χρώματος. Πρβ. N. Breitenstein, *Catalogue of Terracottas* (1941) πίν. 15.143 καὶ Higgins, *BMC Terracottas* εἰκ. 790. Ἀρ. εὐρ. 23058. Σφς. ὕψ. 0.242, πλάτ. κατὰ τὴν βάσιν 0.074, ἀπόστασις μεταξὺ τῶν ἄκρων τῶν χειρῶν 0.110 μ. Πλαστικῶς ἀποδίδεται τὸ περιδέριον καὶ τὸ περιάπτον. Ὁλόκληρον τὸ εἰδῶλιον καλύπτεται διὰ λευκοῦ, ἐνῶ ὁ διάκοσμος ἀποδίδεται μόνον δι' ἐρυθροῦ. Πιθανώτατα ἡ ἐλλείπουσα κόμη καὶ οἱ πλόκαμοι εἶχον ἀποδοθῇ διὰ μέλανος. Πρβ. Marchand (βλ. σημ. 68) 115, 3B.

Εἰκ. 89-90. Δύο βοιωτικὰ εἰδώλια τοῦ ΚΟΛ/103. Τὸ ἀνάπνυγμα εἰς σμίχρυνσιν 1:2.

Εἰκ. 91-92. Χαλκοῦς περίτμητος ῥόδαξ (ἄνω δεξιὰ διακρίνεται τὸ περίγραμμα τοῦ ὑπὸ κάτω ῥόδακος βλ. σ. 224 σημ. 219) καὶ ἀναθηματικὴ πόρπη (ἄνω καὶ πλαγία ὄψις) τοῦ ΚΟΛ/103.

Εἰκ. 93-94. Ἀναπτύγματα βοιωτικῶν εἰδωλίων τοῦ ΚΟΛ/103 (σμίκη 3:4).

Ὁ ΚΟΛ/89 ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ ΒΔ. τμήμα τῆς τομῆς ΙΓ καὶ περὶ τὰ 0.30 μ. Ἀ. τοῦ ΚΟΛ/88 (εἰκ. 3), μὲ τὴν ζευξίν των κεραμίδων του εἰς βάθ. 1.20 μ.· εἶχε προσανατολισμὸν Β.-Ν. καὶ διαστάσεις τῆς ἐπὶ τοῦ πυθμένος του κεραμίδος 0.80x0.40 μ. Τὰ κτερίσματά του ἦσαν: τρία μελαμβαφῇ βοιωτικά ἀγγεῖα (κάνθαρος, κυπελλίδιον, σκυφίδιον μὲ πλατεῖαν ἐξηρημένην ζώνην κατὰ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν) καὶ ἑπτὰ κορινθιακά (τέσσαρες κοτυλίσκαι, λεκανίδιον μὲ ἐσκιασμένα πτηνὰ καὶ δύο στάμνοι-πυξίδες²²⁴, παρεμφερεῖς πρὸς τὴν τῆς εἰκ. 88α). Ὡσαύτως χαλκᾷ κοσμήματα, ἥτοι δέκα σπειροειδεῖς σωληνίσκοι, δακτύλιος, περιτμητοὶ ἐλασμάτινοι ρόδακες²²⁵ καὶ μικρὸν περιάπτον εἰς μορφὴν ἀμφορίσκου, ἀποτελούμενον ἐκ δύο τεμαχίων, ἐνουμένων κατὰ τὴν ὀριζόντιον (εἰκ. 95)²²⁶. Τὸ περιάπτον τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἶναι κοῖλον ἐσωτερικῶς, ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν τῶν μεγάλων συμπαγῶν, ἐπίσης εἰς μορφὴν ἀμφορίσκου περιάπτων τῶν τάφων τῆς πρώιμου καὶ τῆς μέσης κορινθιακῆς περιόδου²²⁷. Σπουδαία εἶναι ἡ σειρὰ τῶν διὰ λευκοῦ ἐπικεχρισμένων εἰδωλίων, τὴν ὁποίαν παρουσίασεν ὁ τάφος. Πλὴν ἐνὸς πτηνοῦ ἐπὶ κωνικῆς βάσεως, μὲ ἀναπεπταμένας, δι' ἐρυθροῦ διαγράμμους πτέρυγας²²⁸ καὶ δύο σανιδομόρφων μὲ ἄμορφον πρόσωπον καὶ μεγάλον δίσκον ἐπὶ τοῦ μετώπου²²⁹, ὁ νεκρὸς εἶχεν κτερισθῇ καὶ μὲ ἑπτὰ σανιδόμορφα μὲ πόλον, τῶν ὁποίων τὰ ἑξ διατηροῦν ζωερὸν τὸν διάκοσμόν των, ἀποδοθέντα κυρίως δι' ἐρυθροῦ. Ἀπαντα ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τῶν λεγομένων "Parisiennes"²³⁰, καὶ εἶναι ἔργα τῆς αὐτῆς χειρὸς²³¹. Ἐκ τῶν εἰκονιζομένων τριῶν (εἰκ. 96²³² καὶ 97²³³), τὰ δύο πρῶτα εἶναι ἀδελφὰ εἰδώλια, διαφέροντα μόνον κατὰ τὴν διαγράμμισιν τοῦ πόλου. Τὰ μὴ εἰκονιζόμενα παρουσιάζουν ἀποκλίσεις μόνον κατὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ πόλου καὶ τοῦ μεσαίου καθέτου τμήματος τοῦ κορμοῦ. Τοῦ ἐνός (ἀρ. εὐρ. 23007) ὁ πόλος φέρει κυματόσπειρα, τοῦ ἄλλου (ἀρ. εὐρ. 23001) πλατεῖαν ταινίαν μεταξὺ δύο δακτυλίων, ἐνῶ τὸ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ του κόσμημα ζατρικίου τὸ παραβάλλει πρὸς τὸ τῆς εἰκ. 97. Ἐν ἄλλο (ἀρ. εὐρ. 23005) διαφέρει μόνον κατὰ τὸ ὅτι ὁ κορμὸς του φέρει στήλην μὲ μαϊάνδρον ἀναπτυσσόμενον κατὰ τὴν κάθετον²³⁴. Ἐκπληξιν ἀπετέλεσεν εἰδώλιον

224. Δημοσιεύονται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 593 (1 φωτογραφία). Διὰ τὸν μελαμβαφῇ κάνθαρον πρβ. Uge, *BGP* πίν. 2,31.253.

225. Ὁ καλύτερον διατηρούμενος (ἀρ. εὐρ. 20482, διαμ. 0.051 μ.) δημοσιεύεται ἐν ΠΑΕ 1991, 139, σημ. 21, εἰκ. 12. Πρβ. ἀνωτέρω εἰκ. 91.

226. Ἀρ. εὐρ. 20488. Ὑψ. 0.026, διάμ. κοιλ. 0.0155 μ. Ὁμοιότατον τὸ ἀρ. εὐρ. 13152 περιάπτον τοῦ ΠΑΠ/23 (1985). Πρβ. H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia* (1981) 366 κέ. πίν. 25 ἀρ. 1309 καὶ 82 ἀρ. 1311.

227. Βλ. Ἀνδρειωμένου, *Χαλκᾷ κοσμήματα* (βλ. σημ. 25) σημ. 45 καὶ 67.

228. Δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 594 (2 φωτογραφία).

229. Δημοσιεύονται αὐτόθι σημ. 595 (1 φωτογραφία).

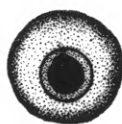
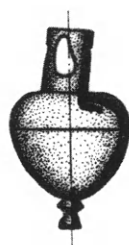
230. Βλ. Fr. Grace, *Arch. Sculpt.* (σημ. 72) 45 καὶ 74 εἰκ. 57.

231. Ἡ ὑπαρξίς ἐντὸς τοῦ ἰδίου τάφου εἰδωλίων τῆς αὐτῆς χειρὸς ἐνισχύει τὴν ἂποψιν ὅτι τὰ εἰδώλια ἡγοράσθησαν ὑπὸ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ταφῆς καὶ δὲν ἦσαν ἀθύρματα τοῦ νηπίου.

232. Ἀρ. εὐρ. 23004. Ὑψ. 0.244, μήκ. βάσ. 0.08, ἄνοιγμα χειρῶν 0.105 μ. Ἀρ. εὐρ. 23002. Ἡ ὀπισθία, ἄνευ ἐπιχρίσματος πλευρὰ των, δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Beiträge* σημ. 597 (1 φωτογραφία).

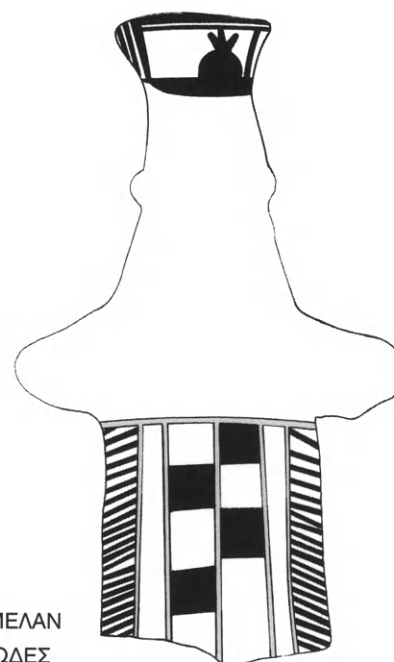
233. Ἀρ. εὐρ. 23006. Σφζ. ὕψ. 0.182, μήκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν βραχιόνων 0.106 μ. Πλὴν τῶν σχεδιασθεισῶν ἀποκλίσεων, τὸ εἰδώλιον κατ' οὐδὲν διαφέρει τῶν δύο τῆς εἰκ. 95. Εἰς τὸ σχέδιον διακρίνονται – ἀποδοθεῖσαι διὰ μολυβδίδος – μία ὀριζόντιος καὶ πέντε κάθετοι παχεῖαι γραμμαὶ διὰ μέλανος, τοῦ λοιποῦ διακόσμου ἀποδοθέντος δι' ἐρυθροῖώδους χρώματος. Δι' ἀπεικόνισίν του βλ. αὐτόθι σημ. 599 (1 φωτογραφία).

234. Διὰ φωτογραφίαν του βλ. αὐτόθι σημ. 601. Ἐδῶ εἰκονίζονται καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ἐν τῷ παρόντι κειμένων ἀναφερομένων εἰδωλίων, ἥτοι: Τὸ ὑπ' ἀρ. 23007 εἰς τὴν σημ. 600· τὸ ὑπ' ἀρ. 23003 – τὸ μόνον τοῦ ὁποίου τὰ χρώματα ἔχουν ἀπολεπισθῇ – εἰς τὴν σημ. 596· τὸ ὑπ' ἀρ. 23001, τὸσον εἰς τὴν σημ. 598, ὅσον καὶ ἐν Andreiomenou, *Akraiphia, Magna Graecia* 28, 10-12/1993, 13 σημ. 11 εἰκ. 6.

(Εἰκ. 95)

Εἰκ. 95-97. Βοιωτικά εἰδώλια καὶ χαλκοῦν περὶαπτον τοῦ ΚΟΛ/89 (τὸ σχέδιον τοῦ εἰδωλίου εἰς σμίκρυνσιν 47:100).

■ ΜΕΛΑΝ
■ ΙΩΔΕΣ

Εἰκ. 98-100. Δεξιὰ πλευρά, ὄψις καὶ σκαρίφημα εἰδωλίου
«Κυβέλης» (;) τοῦ ΚΟΛ/89.

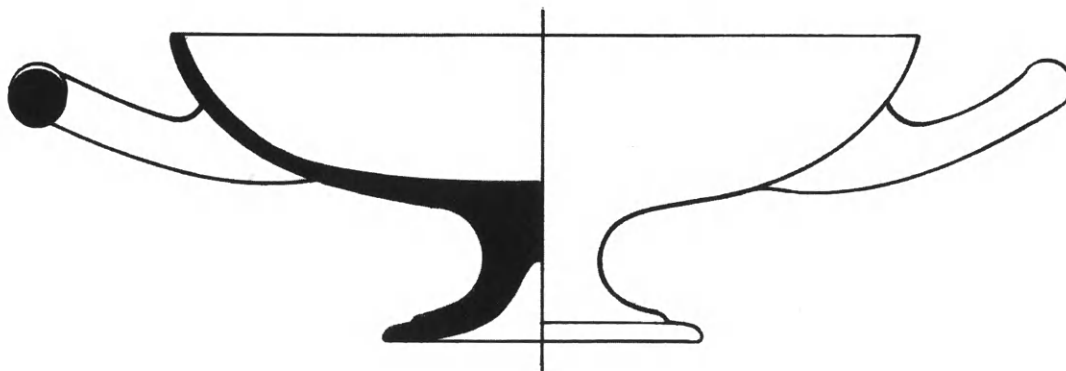

■ ΙΩΔΕΣ

Ἡ κεφαλὴ τοῦ λέον-
τος καὶ ἡ ἐν τῷ μέσῳ
τοῦ ἐνδύματος κάθε-
τος ταινία, διὰ ζωη-
ροῦ κιτρίνου.

ἡμικαθημένης θεᾶς (Κυβέλης;) με π्लाστικῶς ἀποδοδομένα τόσον τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ μετώπου μέλαιναν κόμην, ὅσον καὶ τοὺς βραχίονας καὶ τὰ ὑπὸ τὸ ἔνδυμα προβάλλοντα σανδάλια. Τὸ εἰδῶλιον διατηρεῖ ἔντονον ἰῶδες χρῶμα καὶ φέρει ἐπὶ τοῦ στήθους ἐξωγραφημένον λεόντα πρὸς τὰ ἀριστερά, στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω (εἰκ. 98-100)²³⁵. Ἡ κεφαλὴ τοῦ λεόντος καὶ ἡ κατὰ τὸ μέσον τοῦ ποδῆρους ἐνδύματος κάθετος ταινία ἀποδίδονται διὰ ζωηροῦ κιτρίνου.

Ἀνεφέρθη ἀνωτέρω²³⁶, ὅτι ὁ παιδικὸς ΚΟΛ/102 ἀποτελεῖ unicum, καθ' ὅτι ἦτο κιβωτιόσχημος, ὁ δὲ πυθμὴν του ἐκαλύπτετο ὑπὸ μεγάλης κεραμίδος, διαστ. 1.12x0.45 μ.²³⁷ Ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ ΝΔ. τμῆμα τῆς τομῆς H₁ (εἰκ. 38) ἔχων κατεύθυνσιν Ἀ.-Δ. με ἴχνη τοῦ κρανίου εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον. Ἐκ τῶν λιθίνων ἡμικατεργασμένων καλυπτηρίων πλακῶν διεσώθη ἡ μεσαία, ἔχουσα μῆκ. 0.55, πλάτ. 0.23 καὶ πᾶχ. 0.07 μ. Ἀπαντα τὰ κτερίσματα εἶχον τοποθετηθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, ἦσαν δὲ χαλκοῦς περίτμητος ρόδαξ, ὡς ὁ τοῦ ΚΟΛ/103, τρία εἰδῶλια (ἱππάριον, χοιρίδιον, ἀλέκτωρ²³⁸) καὶ δέκα ἐπτὰ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων: πέντε μελαμβαφεῖς κάνθαροι, ὡς οἱ τοῦ τάφου 26 τῆς Ριτσώνας, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ.²³⁹, καὶ κανθαρίσκος· δύο ἀττικά ἐξάλειπτρα, ὑψίπους ταινιωτὴ κύλιξ με ἄλυσιν ἀνθεμίων²⁴⁰, καὶ μελανόμορφος λήκυθος με παράστασιν ἱππέως πρὸς τὰ δεξιὰ, μεταξὺ δύο ὀπλιτῶν²⁴¹. τέλος, μικκύλη ἀττικὴ ἐρυθρόμορφος κύλιξ τοῦ τύπου Β, μιμουμένη τὸ σχῆμα μιᾶς τῶν «κυλίκων τοῦ Χαιρίου» (εἰκ. 101)²⁴², τῶν περὶ τὸ 490 π.Χ. χρόνων. Εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ πυθμένος ἐμβλημα παρὰστασις ἀγενείου περωτῆς ἀνδρικοῦ μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, φερούσης ἐρυθρὰ περωτὰ πέδιλα καὶ ἱπταμένης «κατὰ τὸν ἐν γούνασι δρόμον» ὑπὲρ τὰ κύματα· ἐν δελφίνιον ὑποδηλώνει τὴν θάλασσαν. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ τοῦ Περσέως. Αἱ πτυ-

Εἰκ. 101. Μικκύλη ἐρυθρόμορφος κύλιξ τοῦ ΚΟΛ/102 μετὰ γραπτῆς ἐπιγραφῆς ΗΘ ΠΑΙΣ ΚΑΛ[Ο]Σ.

235. Ἀρ. εὔρ. 22317. Ὑψ. 0.13, μέγ. πλάτ. 0.043 μ. Δι' ἐν εἰδῶλιον τοῦ τύπου «Κυβέλη μετὰ λεόντος» βλ. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné* 15 B86 πίν. 11. Πρβ. καὶ Higgins, *BMC Terracottas* 67 ἀρ. 132 πίν. 24.

236. Βλ. ἀνωτέρω σ. 213 σημ. 178.

237. Βλ. Ἔργον 1991, 43, εἰκ. 75.

238. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 145, σημ. 65, πίν. 102ε.

239. Βλ. Ure, *BGP* 7 πίν. 4, 26. 139-141.

240. Ἀρ. εὔρ. 24113. Ὑψ. 0.08, διάμ.: χεῖλ. 0.17, βάσ. 0.07 μ. Πρβ. *CVA* Heidelberg 4, πίν. 178.3 σ. 66, ὅπου

καὶ πολλὴ βιβλιογραφία.

241. Ἀρ. εὔρ. 24111. Ὑψ. 0.095, διάμ.: ὦμου 0.05, βάσ. 0.025 μ. Πρβ. S. R. Roberts, *Hesperia* 55, 1986, 44-45 πίν. 11.252, 272 (τῆς ομάδος τῶν Ἀθηνῶν 581).

242. Ἀρ. εὔρ. 24110. Ὑψ. 0.041, διάμ.: χεῖλ. 0.10, βάσ. 0.044, ἐμβλήματος 0.062 μ. Γάνωμα μέλαν, στιλπνόν, ἐρυθρὸν ἐπίθετον χρῶμα. Βλ. L. Talcott, *Some Chairias Cups in the Athenian Agora*, *Hesperia* 24, 1955, 75d πίν. 33.

καὶ τοῦ χιτωνίσκου του εἶναι παρεμφερεῖς πρὸς τὰς τῆς μαινάδος ἄλλης κύλικος τῆς ομάδος τοῦ Χαιρίου²⁴³. Ἡ συγγένεια τῆς κύλικος τῆς Ἀκραϊφίας πρὸς τὴν ομάδα ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐμβλήματος ἐπιγραφῆς *HO ΠΑΙΣ ΚΑΛ[Ο]Σ*, τῆς ὁποίας τὰ γράμματα παραβάλλονται πρὸς τὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ἄλλων κυλίκων τῆς ομάδος²⁴⁴.

Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν ἀνεφέρθη ὅτι οἱ κατὰ τὰ ἔτη 1990 καὶ 1991 ἐντὸς τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἰω. Κόλλια ἀνασκαφέντες τάφοι ἀνέρχονται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν διακοσίων τεσσαράκοντα τεσσάρων. Οἱ τάφοι 1-71 (1990) ἐπαρουσιάσθησαν ἤδη ἀδρομερῶς²⁴⁵. Ἐκ τῶν τάφων τῆς περιόδου 1991, τῶν ἀνασκαφέντων διὰ πιστώσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (τ. 72-171), ἀνελύθησαν εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς παρούσης μελέτης ὅλοι οἱ τάφοι οἱ ἐμπίπτοντες εἰς τὸν 7ον, τὸν 6ον καὶ εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 5ου αἰ., συνολικῶς πεντήκοντα τέσσαρες²⁴⁶.

Πρὸς διευκόλυνσιν τῶν ἀλλοδαπῶν κυρίως μελετητῶν, συνεκροτήθησαν ἐν εἴδει Πίνακος Περιεχομένων οἱ Παρένθετοι Πίνακες (ΠΠ) 1-2 καὶ συνετάγησαν ἄλλοι δέκα (ΠΠ 3-12), περιλαμβάνοντες ἅπαντας τοὺς τάφους (ΚΟΛ/1-244) κατὰ τύπον καὶ χρονικὴν ἀλληλουχίαν ἐνὸς ἐκάστου τύπου, μὲ ἀναγεγραμμένα εἰς διακεκριμένας στήλας τὴν ἡλικίαν τοῦ νεκροῦ (ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν ἢ ἀπαραιτήτον)²⁴⁷, ὡς καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν κτερισμάτων ὑπὸ τὰς ἐξῆς ἐνδείξεις: Ἀγγ: Ἀγγεῖα. Εἰ: Εἰδῶλια. Σιδ: Σιδηρᾶ καὶ ἐξ ἄλλων, πλὴν χαλκοῦ, μετάλλων (ἄ: ἀργυρᾶ, μ: μολύβδινα). ΜΕ: Μικροεργήματα, μὴ μεταλλικά (ὁ: ὀστέινα, ὕ: ὕελομάζης, λ: λίθινα, π: πῆλινα κ.ἄ.). Χ: Χαλκᾶ, κυριότατα κοσμήματα διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀντικείμενα χρήσεως (στλεγγίδες, κάτοπτρα, πυξίδες, λαβαὶ ἀγγείων κτλ.) διὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας.

Σημειοῦμεν ὅτι, ἐπειδὴ πολλὰ τῶν ἀγγείων, κυρίως τῶν προερχομένων ἐκ τῶν πρωτογενῶν πυρῶν τοῦ 5ου αἰ. (ΠΠ 11)²⁴⁸, δὲν κατέστη ἀκόμη δυνατόν νὰ συντηρηθοῦν, ὁ εἰς τὴν οἰκίαν στήλην ἐκάστου τάφου παρατιθέμενος ἀριθμὸς τῶν δίδεται καθ' ὑπολογισμόν, δηλούμενον διὰ τοῦ συμβόλου±.

ΠΠ 3. Λακκοειδεῖς, ἐπενδεδυμένοι διὰ ξηρολιθιᾶς

Ἀμφότεροι οἱ τάφοι ἀνήκουν εἰς ἐνήλικας καὶ τοποθετοῦνται μᾶλλον εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους²⁴⁹. πιθανὸν ἐχρησιμοποίησαν ἐκ νέου κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν.

ΠΠ 4. Ἐγχυτρισμοὶ

Ἐκ τῶν δέκα ἐπτὰ ἐγχυτρισμῶν οἱ δέκα ἦσαν παιδικοί²⁵⁰, ἅπαντες ἀποτελούμενοι ἐξ ἐνὸς μόνου ταφικοῦ ἀγγείου. Ἐν μόνον μέγα ταφικὸν ἀγγεῖον ἐχρησιμοποίηθη καὶ εἰς δύο περιπτώσεις ἐνηλίκων (ΚΟΛ/77, ΚΟΛ/72), ἐνῶ οἱ λοιποὶ πέντε ἐνήλικες εἶχον τοποθετηθῇ

243. Αὐτόθι πίν. 33c.

244. Αὐτόθι σ. 73 εἰκ. 1.

245. ΠΑΕ 1990, 113-141. Διὰ τοὺς τάφους τοῦ ἐπομένου ἔτους βλ. προσέτι ΠΑΕ 1991, 131-145.

246. Βλ. ΠΠ 1-2.

247. Ἐκ τῶν τεσσαράκοντα δύο λακκοειδῶν μετ' ἀναβαθμῶν καὶ πρωτογενοῦς πυρᾶς π.χ. (ΠΠ 11), μόνον οἱ ΚΟΛ/32 καὶ 132 ἦσαν μικρῶν διαστάσεων. Ἐξ

ἄλλου τινὲς τῶν μνημειώδους κατασκευῆς παρίων κιβωτισσῶν τάφων (ΠΠ 12) θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ – μετὰ τὴν μελέτην τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου – ὅτι ἀνήκον εἰς ἐφήβους.

248. Διὰ τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα τῶν τομῶν Α-ΛΘ (ἐτῶν 1990-1992) βλ. ΠΑΕ 1990, 114 εἰκ. 1.

249. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 2-4 καὶ εἰκ. 1 (τ. 52 καὶ 75).

250. Βλ. ΠΠ 1-2.

ἕκαστος ἐντὸς δύο ἀνισομεγέθων ταφικῶν ἀγγείων²⁵¹, ἀπάντων χρονολογούμενων εἰς τὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ 7ου αἰ. Περὶ τὸ 635 χρονολογεῖται καὶ ὁ προαναφερθεὶς ΚΟΛ/77, ἐνῶ ὁ ΚΟΛ/72 ἐπισφαλῶς²⁵² τοποθετεῖται εἰς τὸ 570 π.Χ., ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ ἐγχυτρισμὸς τελεῖται κυριώτατα διὰ τὰ νήπια καὶ τὰ μικρὰ παιδιά, καὶ ἐντὸς ἐνὸς μόνον ἀγγείου.

Ὁ παλαιότερος τῶν παιδικῶν ἐγχυτρισμῶν, ὁ ΚΟΛ/112, μὲ ὥραϊα πρωτοκορινθιακὰ καὶ εὐβοϊκὰ ἀγγεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ αἰῶνος, εἶναι καὶ ὁ παλαιότερος τῶν ἐγχυτρισμῶν γενικῶς. Ὁ ἐπόμενος παιδικὸς ἐγχυτρισμὸς, ὁ ΚΟΛ/29²⁵³, τοποθετεῖται μετὰ ὀγδοήκοντα τοῦλάχιστον ἔτη καὶ ἀκολουθοῦν οἱ λοιποὶ παιδικοί, οἱ ὅποιοι, πλὴν τοῦ ΚΟΛ/240, καλύπτουν τὸ β' τέταρτον τοῦ 6ου αἰ. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος καὶ κατόπιν οἱ ἐγχυτρισμοὶ ἀντικαθίστανται ὑπὸ τῶν παιδικῶν κεραμοσκεπῶν²⁵⁴ καὶ σπανιώτερον ὑπὸ τῶν πηλίνων λαρνάκων νηπίων. Ἐγχυτρισμοὶ τόσον καθυστερημένοι, ὥς ὁ ΚΟΛ/240, συνιστοῦν ἐξαίρεσιν διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἐγχυτρισμῶν ἦσαν πλουσίως ἐκτερισμένοι, τρεῖς μάλιστα τούτων (οἱ ΚΟΛ/14, 77, 72, ἅπαντες ἐνηλίκων) κυρίως μὲ πολλὰ χαλκᾶ κοσμήματα, ἀλλὰ καὶ μὲ κοσμήματα ἐξ ἄλλης ὕλης. Ὁ ΚΟΛ/77 συγκεκριμένως ἴσως εἶναι ὁ πλουσιώτερος μέχρι σήμερον ἀποκαλυφθεὶς τάφος ἐν Ἀκραιφίᾳ εἰς χαλκᾶ κοσμήματα, τριάκοντα ἐξ τὸν ἀριθμόν. Περιεῖχεν καὶ δύο σιδηρᾶς πόρπας, ὁμοίας μὲ τὰς τοῦ ΚΟΛ/14, ὁ ὅποιος, ἐκτὸς τῶν δέκα πέντε χαλκῶν πορπῶν, μᾶς ἔδωσεν καὶ περιδέραιον ἀπὸ λεπτὰς ψήφους ἐκ φαγεντιανῆς²⁵⁵. Ὁ ΚΟΛ/72, ἐκτὸς τῶν εἴκοσι χαλκῶν κοσμημάτων, περιεῖχεν καὶ μίαν ὀστεῖνην ψήφον θαυμαστῆς τεχνικῆς τελειότητος²⁵⁶. Οἱ ἄλλοι δύο πλούσιοι τάφοι ἐνηλίκων (οἱ ΚΟΛ/184 καὶ 46) εἶχον κτερισθῇ μὲ ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἀγγεῖα, ὁ τελευταῖος μάλιστα καὶ μὲ μαχαιρίδιον, ὥς καὶ μὲ χαλκοῦν ρόδακα²⁵⁷. Ἐκ τῶν παιδικῶν τάφων πλουσιώτατος ἦτο ὁ ΚΟΛ/121²⁵⁸ μὲ πεντήκοντα ἐν ἀγγεῖα καὶ ἐξ χαλκᾶ κοσμήματα, ἐνῶ ἀρκετὰ πλούσιοι ἦσαν οἱ ΚΟΛ/125 καὶ ΚΟΛ/129, ὁ πρῶτος μὲ δέκα πέντε ἀγγεῖα καὶ ἐξ χαλκᾶ κοσμήματα, ὁ δεῦτερος μὲ τέσσαρα χαλκᾶ, μὲ δέκα τέσσαρα ἀγγεῖα καὶ μὲ δύο πήλινα ἱπάρια. Καὶ οἱ τρεῖς τάφοι τοποθετοῦνται εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 6ου αἰ. Ἐὰν ἐξαίρεσωμεν τὸν κατὰ πολλὰς δεκαετίας νεώτερον, ἐπίσης παιδικὸν ΚΟΛ/240, ὁ ὅποιος, ἐκτὸς τῶν δέκα ὀκτὼ ἀγγείων, τῶν δύο σφονδυλίων καὶ τῶν ὀκτὼ ψήφων ἐξ ὑελομάξης, περιεῖχεν καὶ ὀκτὼ εἰδῶλια, ὁ ΚΟΛ/129 εἶναι ὁ μόνος ἐκ τῶν λοιπῶν δέκα ἐξ ἐγχυτρισμῶν, ὁ ὅποιος εἶχεν κτερισθῇ καὶ μὲ εἰδῶλια. Πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι εἰς τὴν Ἀκραιφίαν οἱ τάφοι τοῦ 7ου αἰ. οὐδὲν σχεδὸν εἰδῶλιον περιεῖχον· τὰ δύο παλαιότερα προέρχονται ἐκ δύο τάφων τῆς προτελευταίας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος καὶ εἶναι ἱπάρια φωτεινοῦ βάθους, κατεσκευασμένα κατὰ τὴν τεχνικὴν Α, τὰ ὅποια θεωροῦμεν ἐπείσακτα ἐκ

251. Διὰ τοὺς ΚΟΛ/14, 46, 28, βλ. ΠΑΕ 1990, 117 κέ., εἰκ. 6-9, πίν. 89-91. Διὰ τὸν ΚΟΛ/184, ΠΑΕ 1991, 132, σημ. 2, πίν. 83α-β.

252. Τόσον λόγῳ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως κεραμικῶν εὐρημάτων, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ χαλκοὶ ἐγγεγραμμένοι ρόδακες, ἀλλὰ καὶ οἱ κρίκοι-δακτύλιοι (βλ. ἀνωτέρω σ. 167 σημ. 36-37) ἀπαντοῦν εἰς τάφους χρονολογούμενους ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. Ὑπὲρ τῆς πρωίμου χρονολογίας τοῦ ἐγχυτρισμοῦ συνηγορεῖ ἡ ἡλικία τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ ὑπὲρ τῆς τοποθετήσεώς του περὶ τὸ 570, ὁ ἐντὸς αὐτοῦ εὐρεθεὶς χαλκοὺς κῶνος, πιθανὸν ἐκ τῆς διακοσμήσεως ζώνης (βλ. ἀνωτ. σημ. 38), ὁ ὅποιος ἀπαντᾷ

εἰς τάφους τοῦ β' τετάρτου τοῦ αἰῶνος.

253. Βλ. ΠΑΕ 1990, 124, σημ. 38.

254. Βλ. κατωτέρω ΠΠ 8.

255. Βλ. ΠΑΕ 1990, 118, σημ. 21, πίν. 91ε. Διὰ τὴν ἐτέραν τῶν σιδηρῶν πορπῶν αὐτόθι 118 κέ., εἰκ. 6, σημ. 22.

256. Βλ. ἀνωτέρω σ. 167 σημ. 40, εἰκ. 15.

257. Ἔργον 1990, 56, εἰκ. 80. Διὰ τρία ἀρρυβαλλοειδῆ ληκύθια τοῦ ΚΟΛ/184, χρονολογούμενα εἰς τὴν ὑστέραν πρωτοκορινθιακὴν, βλ. Andreiomenou, *Magna Graecia* 28, 10-12/1993, 12 σημ. 2 εἰκ. 1.

258. Βλ. ἀνωτέρω σ. 168 κέ. σημ. 41-48, εἰκ. 16-17.

Θηβῶν²⁵⁹. Ἐξ ἀντιθέτου, πλῆθος χαλκῶν κοσμημάτων, ἀλλὰ καὶ ὀλίγα κοσμήματα ἐκ σιδήρου, ἐλεφαντοστοῦ ἢ φαγεντιανῆς, ὡς καὶ μαχαιρίδια, εἶχον κτερίσει τοὺς πρῶιμους αὐτοὺς ἐγχυτρισμοὺς²⁶⁰ μαζὶ μὲ ἀφθονα, κυριώτατα κορινθιακά, ἀγγεῖα.

ΠΠ 5. Ἀπλοῖ λακκοειδεῖς

Ἐκ τῶν τριάκοντα δύο τάφων²⁶¹, οἱ ὁκτὼ εἶναι παιδικοὶ καὶ πλὴν τοῦ ΚΟΛ/206, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., οἱ λοιποὶ τοποθετοῦνται εἰς τὴν δευτέραν εἰκοσαετίαν τοῦ 6ου αἰ.²⁶² Ἐκ τῶν εἴκοσι τεσσάρων τάφων ἐνηλίκων, οἱ δύο στεροῦνται ἐνδείξεων, καθ' ὅσον, ὁ μὲν ΚΟΛ/111 εἶχεν συληθῇ, ἐνῶ τὰ ἐντὸς τοῦ ΚΟΛ/220 ὁστὰ εὐρέθησαν «πακεταρισμένα» καὶ ἀκτέριστα. Ὁ παλαιότερος τῶν λακκοειδῶν ΚΟΛ/10 ἀνάγεται εἰς τοὺς ὑστεροὺς γεωμετρικοὺς χρόνους²⁶³, ἐνῶ τὸν 7ον αἰ. ἐκπροσωπεῖ μόνον εἷς τάφος, ὁ πρῶιμος ΚΟΛ/74²⁶⁴, μήκους ὑπὲρ τὰ 2 μ. Οἱ ἐπόμενοι λακκοειδεῖς ἐπανεμφανίζονται μετὰ ἓνα αἰῶνα, μὲ παλαιότερον τῆς σειρᾶς τὸν πλούσιον παιδικὸν ΚΟΛ/187, τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. Ἐκ τῶν τάφων τῶν ἐνηλίκων, οἱ ἐπτὰ τοποθετοῦνται εἰς τοὺς περὶ τὸ 560 χρόνους²⁶⁵, δύο (οἱ ΚΟΛ/73 καὶ 177) εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος καὶ τρεῖς, μετὰ τῶν ἐτῶν 510 καὶ 490²⁶⁶. Εἰς τὸν 5ον αἰ. ἀνάγονται ἕξ προσέτι τάφοι, τῶν ὁποίων οἱ τέσσαρες τοποθετοῦνται εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος²⁶⁷, πιθανῶς μάλιστα ὁ εἷς (ΚΟΛ/134), μαζὶ μὲ τὸν ΚΟΛ/238, νὰ κατέρχεται εἰς τὸν 4ον αἰ., εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου τοποθετεῖται ἴσως ὁ ΚΟΛ/224. Οἱ τάφοι τῶν μεταγενεστέρων αὐτῶν χρόνων — πλὴν τοῦ ἐξ ἴσου πτωχοῦ ΚΟΛ/206 —, ἀνήκοντες ἅπαντες εἰς ἐνήλικας, περιεῖχον πολὺ ὀλίγα κτερίσματα.

Τρεῖς εἶναι οἱ σημαντικώτεροι τῶν λακκοειδῶν, ἀνήκοντες εἰς διαφορετικὸν ἕκαστος αἰῶνα: Ὁ ὑστερογεωμετρικὸς ΚΟΛ/10, καὶ λόγῳ τῆς ποιότητος τῶν κτερισμάτων του, ἀλλὰ καὶ ἐπεὶ ἡ ἀποκάλυψις του ἐνισχύει ἀριθμητικῶς τὸ εὐἀριθμον τῶν τάφων τῆς περιόδου εἰς τὴν Ἀκραϊφίαν. Ὁ ΚΟΛ/74, τῶν 680/670 χρόνων, διὰ τοὺς δύο ὡς ἄνω λόγους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ἀρίστης τέχνης χάλκινον ἱππάριον, τὸ ὁποῖον εὐρέθη μὲν ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ

259. Προέρχονται ἀπὸ τοὺς πλουσίους τάφους ΓΗΠ/306 καὶ ΓΗΠ/126. Βλ. Ἀνδρειωμένου, *Μουσεῖον* σημ. 23. Ὡσαύτως Andreiomenou, *AM* 110, 1995, 104, σημ. 3 καὶ σ. 148 κέ. σημ. 252-279, ὅπου γίνεται ἀναλυτικὴ κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ M. Szabó, *Archaic Terracottas of Boeotia* (Roma 1993) 24-25, 44, καὶ 133, κατὰ τὴν ὁποίαν "The Boeotian polychrome team type occurred more or less simultaneously with the Attic around the middle of the 7th cent. B.C. (or shortly there after)", ὅτι τὰ βοιωτικὰ εἰδῶλια μιμοῦνται τὰ ἀττικὰ καὶ ὅτι ἡ τεχνικὴ τῆς πολυχρωμίας (τεχνικὴ Β') εἰσήχθη εἰς τὴν Βοιωτίαν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνος ἐξ Ἀττικῆς. Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας νέα δεδομένα ἐπιβεβαιώνουν τὴν γενικῶς μετὰ τῶν ἐπιστημόνων ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν, ὅτι ἡ τεχνικὴ τῆς πολυχρωμίας ἤρχισεν ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τῶν βοιωτικῶν εἰδωλίων μόλις κατὰ τὸ τέλος τοῦ α' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ.

260. Διὰ τὸ χάλκοῦν εἰδῶλιον ἵππου τοῦ ΚΟΛ/74 βλ. ἄνωτ. σ. 162 σημ. 14, εἰκ. 5. Ἐνδιαφέροντες τάφοι τοῦ 7ου αἰ. εἶναι καὶ οἱ ΔΔ/14, ΓΗΠ/10, ΓΗΠ/75 (βλ.

Ἀνδρειωμένου, *Χαλκὰ κοσμήματα* σημ. 39-45, εἰκ. 26-29) καὶ ΓΗΠ/125 (βλ. *ΠΑΕ* 1989, 134, σημ. 23-25, πίν. 97γ). Εἰδικώτερον διὰ τὸν ΓΗΠ/75 βλ. Ἀνδρειωμένου, *Μουσεῖον* σημ. 21-22, 99-109, εἰκ. 3, 35-37 (5 φωτογραφίαι).

261. Βλ. ΠΠ 5 καὶ 1-2.

262. Διὰ τὸν ΚΟΛ/38 βλ. *ΠΑΕ* 1990, 134, σημ. 75.

263. Αὐτόθι 113 κέ., σημ. 3-8 εἰκ. 2, πίν. 89α-β.

264. Τῶν 680/670 χρόνων. Βλ. ἄνωτέρω σ. 157 κέ. σημ. 9-14, εἰκ. 4-5, ἐνῶ διὰ τοὺς ΚΟΛ/13 καὶ 20, *ΠΑΕ* 1990, 134 κέ., σημ. 74, πίν. 95β.

265. Διὰ τοὺς ΚΟΛ/107, 109, 115, 81 βλ. ἄνωτέρω σ. 179 κέ. σημ. 75, 80, ἐνῶ διὰ τοὺς ΚΟΛ/13 καὶ 20, *ΠΑΕ* 1990, 134 κέ., σημ. 74, πίν. 95β.

266. Διὰ τοὺς ΚΟΛ/128 καὶ 172 βλ. ἄνωτέρω σ. 213 σημ. 179-181, ἐνῶ διὰ τὸν ΚΟΛ/26, *ΠΑΕ* 1990, 135 σημ. 77.

267. Διὰ τοὺς ΚΟΛ/71 καὶ 63 βλ. αὐτόθι 135 κέ., σημ. 78-82, πίν. 94ε.

νεκροῦ²⁶⁸, θὰ ἀπετέλει ὁμως κειμήλιον, δεδομένου ὅτι τοποθετεῖται εἰς τοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς χρόνους. Τέλος, ὁ γυναικεῖος ΚΟΛ/81, τοῦ 560, ἐπειδὴ μᾶς ἔδωσεν, μαζί με τὰ ὀλίγα ἀγγεῖα του, δύο ὠραίας τέχνης ἀργυρᾶ ἐνώτια, μοναδικὰ μέχρι σήμερον ἐν Ἀκραϊφίᾳ²⁶⁹. Ὅπως ὁ γεωμετρικὸς ΚΟΛ/10, οὕτω καὶ πέντε ἀνδρικοὶ τάφοι τοῦ β' τρίτου τοῦ 6ου αἰ. (ΚΟΛ/188, 109, 13, 20, 73) εἶχον κτερισθῇ προσέτι καὶ μὲ μίαν μάχαιραν· τρεῖς τούτων (ΚΟΛ/109, 13, 73), ὡς μοναδικὸν κεραμικὸν εὗρημα, περιεῖχον καὶ ἐν κύπελλον²⁷⁰. Οἱ μόνοι πλούσιοι τάφοι ἐνηλίκων εἶναι ὁ ΚΟΛ/172, τοῦ τέλους τοῦ 6ου μὲ δέκα ἐπτὰ ἀγγεῖα, καὶ ὁ ΚΟΛ/128, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. μὲ τριάκοντα τέσσαρα ἀγγεῖα καὶ δύο εἰδῶλια²⁷¹. Ἀντιθέτως, ἀναλογικῶς πλουσιώτατοι ἦσαν οἱ παιδικοί, καθ' ὅσον ὑπὲρ τοὺς μισοὺς εἶχον κτερισθῇ μὲ ὑπὲρ τὰ εἴκοσι κτερίσματα, μὲ πλουσιωτέρους τοὺς ΚΟΛ/38 μὲ τεσσαράκοντα ἀγγεῖα²⁷², ΚΟΛ/187 μὲ εἴκοσι τέσσαρα ἀγγεῖα καὶ πέντε χαλκᾶ κοσμήματα, καὶ ΚΟΛ/150 μὲ δώδεκα ἀγγεῖα, πέντε χαλκᾶ κοσμήματα καὶ τέσσαρα εἰδῶλια.

ΠΠ 6. Λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ, ἄνευ καλυπτηρίων

Οἱ τάφοι αὐτοί, πέντε τὸν ἀριθμὸν καὶ ἅπαντες ἐνηλίκων, συνιστοῦν παραλλαγὴν τοῦ ἀπλοῦ λακκοειδοῦς (ΠΠ 5), δεδομένου ὅτι οἱ ἀναβαθμοὶ των εἶναι ἀκανόνιστοι καὶ ἴσως ἐδημιουργήθησαν τυχαίως, κατὰ τὴν διάνοξιν τοῦ τάφου. Δύο τούτων χρονολογοῦνται εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 6ου καὶ οἱ λοιποὶ εἰς τὸν 5ον αἰ. Πλούσιος ἦτο μόνον ὁ παλαιότερος ὅλων ΚΟΛ/17²⁷³, μὲ τὰ εἴκοσι τρία ἀγγεῖα, τὴν σιδηρᾶν μάχαιραν καὶ τὸ χαλκοῦν κόσμημα, ἐνῶ οἱ λοιποὶ περιεῖχον ὀλίγα κτερίσματα²⁷⁴.

ΠΠ 7. Λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ λιθίνων καλυπτηρίων

Ἐκ τῶν τεσσαράκοντα τριῶν τάφων αὐτοῦ τοῦ τύπου²⁷⁵ οἱ ἑξ ἦσαν παιδικοί²⁷⁶, μὲ πολλὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κτερίσματα, χρονολογούμενοι — πλὴν τοῦ ΚΟΛ/130, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ.²⁷⁷ — εἰς τοὺς περὶ τὸ 560 χρόνους²⁷⁸. Ἐκ τῶν τάφων τῶν ἐνηλίκων παλαιότερος εἶναι ὁ πλούσιος ΚΟΛ/191, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. Αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς ἐμφανίζεται ὁ ἰδιάζων αὐτὸς τύπος τάφου, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραϊφίας. Ὁ νεώτερος τῶν τάφων τῆς σειρᾶς εἶναι ὁ συληθεὶς ΚΟΛ/53, τὸν ὁποῖον τὰ διαφυγόντα τὴν σύλησιν τέσσαρα κτερίσματά του χρονολογοῦν εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 5ου αἰ., ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ τύπος ἐξαφανίζεται. Οἱ περισσότεροι τῶν τάφων εἶναι πλουσίως ἐκτερισμένοι (ὁ ΚΟΛ/4²⁷⁹

268. Βλ. ἀνωτέρω σ. 162, σημ. 14 εἰκ. 5.

269. Βλ. ἀνωτέρω σ. 180, σημ. 80.

270. Διὰ τὸν συνδυασμὸν, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ κυρίως εἰς λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸν καὶ λιθίνας καλυπτηρίους, βλ. ΠΑΕ 1990, 124 κέ., σημ. 42-45 εἰκ. 11. Ὡσαύτως Ἔργον 1989, 48 εἰκ. 51.

271. Βλ. ἀνωτέρω σ. 234 σημ. 266.

272. Βλ. ἀνωτέρω σ. 234 σημ. 262. Διὰ τὸν ΚΟΛ/187 βλ. ΠΑΕ 1991, 134, σημ. 7-8, πίν. 85α, εἰκ. 5.

273. ΠΑΕ 1990, 134 κέ. σημ. 76.

274. Ἐκ τῶν τάφων τοῦ 5ου αἰ. μόνον οἱ ἀβαθεῖς λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸν καὶ πρωτογενῇ πυρὰν ἐκτερίζοντο πλουσίως. Βλ. κατωτέρω σ. 236 σημ. 290 καὶ σ.

238 σημ. 303.

275. Βλ. ἀνωτέρω σ. 165 σημ. 33 καὶ ΠΠ 1-2, εἰκ. 38.

276. Δι' ἄλλους παιδικοὺς τάφους αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. ΠΑΕ 1989, 139 κέ., σημ. 46.

277. Βλ. ἀνωτέρω σ. 214 σημ. 183-185, εἰκ. 77-78.

278. Διὰ τὸν ΚΟΛ/22 βλ. ΠΑΕ 1990, 127, σημ. 46-47 πίν. 90β. Διὰ τοὺς ΚΟΛ/78, 146, 140, 131 (1991) βλ. ἀνωτέρω σ. 185 κέ. σημ. 93-97, εἰκ. 45-47.

279. Τῶν περὶ τὸ 570-560 χρόνων. Βλ. ΠΑΕ 1990, 127 κέ. σημ. 50-55, εἰκ. 13-15, πίν. 91α-γ. Διὰ τὸ ἀνάπτυγμα ἐνὸς ὠραίου ἀλαβάστρου ἐκ τοῦ προαναφερθέντος ΚΟΛ/191 (τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος) βλ. ΠΑΕ 1991, 136, σημ. 11, εἰκ. 8.

περιεῖχεν ἐξήκοντα ἀγγεῖα, πέντε χαλκᾶ κοσμήματα καὶ μάχαιραν). Ἄλλοι πλούσιοι τάφοι τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. εἶναι ὁ ΚΟΛ/24²⁸⁰, με εἴκοσι ἀγγεῖα καὶ σιδηρᾶν μάχαιραν, ὁ ΚΟΛ/192 με δέκα ὀκτὼ ἀγγεῖα, οἱ ΚΟΛ/131 καὶ 140²⁸¹ με τριάκοντα ἀγγεῖα ὁ πρῶτος καὶ με δέκα ἐννέα ἀγγεῖα καὶ πέντε εἰδῶλια ὁ δεύτερος κ.ἄ. Πλὴν τῶν ἐπίσης πλουσίων τάφων τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. ΚΟΛ/106, 88²⁸² καὶ 244, τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ αἰῶνος μᾶς ἔδωκε μίαν ὁλόκληρον σειρὰν τάφων με πολλὰ ἀγγεῖα, καὶ ἐνίοτε καὶ εἰδῶλια. Πλουσιώτεροι εἶναι οἱ ΚΟΛ/100, 142, 95²⁸³, 25²⁸⁴ καὶ 11²⁸⁵, πλουσιώτατος δὲ ὁ ΚΟΛ/200, με τεσσαράκοντα πέντε ἀγγεῖα, δύο εἰδῶλια καὶ σιδηρᾶν μάχαιραν. Ἐννέα τῶν πλουσίων τάφων (ΚΟΛ/191, 4, 24, 186, 244, 142, 25, 154, 200) περιεῖχον καὶ μάχαιραν, ἐξ αὐτῶν δὲ μόνον οἱ δύο (ΚΟΛ/244 καὶ 200) περιελάμβανον προσέτι καὶ εἰδῶλια· ὁ πρῶτος ἐν σανιδόμορφον, καὶ ἐν ἱππάριον ὁ δεύτερος. Μία ὁμὰς τάφων (ΚΟΛ/18, 104, 55, 1, 2, 57, 15) περιεῖχεν μόνον ἐν κύπελλον, τὸ ὁποῖον ἐκράτει διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὁ νεκρός²⁸⁶, καὶ σπανιώτατα κάποιον κόσμημα, ὅπως ὁ ΚΟΛ/55, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔδωκεν χαλκοῦν ἐγγεγραμμένον ρόδακα καὶ ὁ ΚΟΛ/15, με δώδεκα χαλκοὺς σπειροειδεῖς σωληνίσκους. Ὁ ΚΟΛ/55, ὡς καὶ οἱ ΚΟΛ/1 καὶ 2, ὅμως περιεῖχον καὶ μίαν μάχαιραν κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ μηροῦ τοῦ νεκροῦ. Παρεμφερῆς συνδυασμὸς ἀπαντᾷ καὶ εἰς τρεῖς ἀπλοῦς λακκοειδεῖς (ΠΠ 5, α/α 9, 15, 18).

ΠΠ 8. Κεραμοσκεπεῖς

Ἐκ τῶν ὀγδοήκοντα τεσσάρων ἐν συνόλῳ κεραμοσκεπῶν, οἱ ὅποιοι καλύπτουν τὴν περιόδον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου μέχρι καὶ τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ., τὸ ἥμισυ καὶ πλεόν εἶναι παιδικοί²⁸⁷. Οὐδεὶς τάφος ἐνήλικος εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ 470 π.Χ., ἐνῶ ὁ παλαιότερος καὶ πλουσιώτατος παιδικὸς τάφος ΚΟΛ/126²⁸⁸ χρονολογεῖται ἤδη πρὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ., ἀκολουθούμενος ὑπὸ σειρᾶς εἴκοσι ἐνός, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πλουσίων²⁸⁹ παιδικῶν τάφων, καλύπτουσαν ὁλόκληρον αἰῶνα. Οἱ παιδικοὶ τάφοι τῶν ἐπομένων περιόδων, ὡς καὶ οἱ τῶν ἐνηλίκων, ἔφερον πολὺ ὀλιγώτερα κτερίσματα²⁹⁰, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς κυμαίνεται ἀπὸ τοῦ ἐνός ἀγγείου (ἕξ τάφοι) μέχρι τῶν ὀκτὼ (τέσσαρες τάφοι) καὶ δέκα κτερισμάτων (τρεῖς τάφοι) ἀντιστοίχως, με μέσον ὅρον τὰ τέσσαρα ἕως πέντε ἀντικείμενα. Παρουσιάζομεν ἐκ τοῦ τάφου ΚΟΛ/86 ἐρυθρόμορφον οἶνοχόην στρογγύλου στομίου με παρὰστασιν τριῶν ἱσταμένων μορφῶν, τῆς ἐν τῷ μέσῳ γενειοφόρου (εἰκ. 102)²⁹¹, τῶν εἰς τὰ ἄκρα ἀγενείων. Ὁ

280. ΠΑΕ 1990, 130 κέ., σημ. 56-59, πίν. 91δ. Διὰ τὴν μάχαιραν τοῦ νεωτέρου τάφου ΚΟΛ/154 βλ. ΠΑΕ 1991, 137, σημ. 16, εἰκ. 11.

281. Βλ. ΠΠ 1-2 α/α 27 καὶ 26.

282. Βλ. αὐτόθι α/α 22-23. Διὰ δύο ληκύθους τοῦ ΚΟΛ/244 βλ. ΠΑΕ 1991, 136 κέ., σημ. 15 πίν. 85β.

283. Βλ. ΠΠ 1-2 α/α 33-35.

284. Βλ. ΠΑΕ 1990, 133 σημ. 67-70, πίν. 193α-β.

285. Αὐτόθι 133 κέ., σημ. 71-73, πίν. 94α, γ-δ. Διὰ τὸν ΚΟΛ/200 βλ. ΠΑΕ 1991, 136, σημ. 13, εἰκ. 10.

286. Πρβ. Andreiomenou, *Nécropoles et sociétés* (σημ. 3) 108 σημ. 30 εἰκ. 9· ΠΑΕ 1990, 126, εἰκ. 11.

287. Βλ. ΠΠ 1-2 καὶ 8. Ὡσαύτως εἰκ. 1, 3, 38, 54.

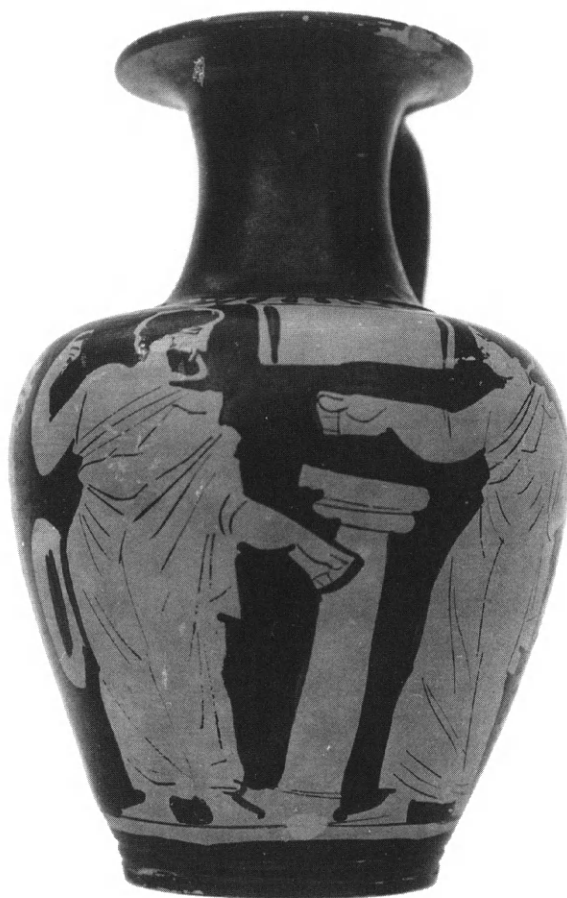
Παιδικὸς εἶναι καὶ ὁ ΚΟΛ/193, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔδωκεν τὴν ἐν ΠΑΕ 1991, 139 κέ., σημ. 23, εἰκ. 14α-β οἶνοχόην τοῦ ρυθμοῦ Δυτικῆς Κλιτύος.

288. Βλ. ἀνωτέρω σ. 188 κέ. σημ. 98-113, εἰκ. 49, 51-52.

289. Μόνον οἱ ΚΟΛ/162 καὶ ΚΟΛ/152 περιεῖχον ἐν καὶ τρία κτερίσματα ἀντιστοίχως. Διὰ τοὺς λοιποὺς βλ. ΠΠ 8 καὶ 1-2 α/α 29-30, 36-67, 46-54, ὡς καὶ ΠΑΕ 1990, 139 κέ., σημ. 94, πίν. 96β.

290. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 145, σημ. 67-68, πίν. 104β, 105β. Ὡσαύτως ἀνωτέρω σημ. 274, 288.

291. Ἀρ. εὐρ. 20301. Ὑψ. 0.191, διάμ.: χεῖλ. 0.08, ὦμον 0.125, βάσ. 0.068 μ.

Εἰκ. 102. Ἐρυθρόμορφος οἰνοχόη τοῦ ΚΟΛΑ/86.

εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον νέος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς θύρσον. Ὑπὸ τὴν λαβὴν μέγα δεκαπεντάφυλλον ἀνθέμιον, καταλαμβάνον ὅλον τὸ ὕψος τῆς παραστάσεως.

ΠΠ 9. Μεμονωμέναι περιπτώσεις ἀρχαϊκῶν τάφων παίδων

Τέσσαρες ἐκ τῶν ὑπὸ μελέτην τάφων, ἅπαντες παιδικοὶ καὶ πλουσίως ἐκτερισμένοι, ἀποκλίνουν τῶν συνήθων τύπων²⁹². Οἱ τρεῖς τοποθετοῦνται εἰς τοὺς περὶ τὸ 560/550 χρόνους, ἐνῶ ὁ ΚΟΛ/102, εἰς τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 5ου αἰ. Ἐκ τῶν πολὺ ἀρχαϊκῶν τάφων οἱ ΚΟΛ/99²⁹³ καὶ 202 συγκροτοῦν ὁμάδα, συνιστοῦν δὲ νέον τύπον τάφου, μὲ ἐλάχιστα μέχρι

292. ΠΠ 9.

293. Βλ. ἀνωτέρω σ. 195 κέ. σημ. 116-122, εἰκ. 58-59.

Δι' ἀπεικόνισιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ΚΟΛ/202 βλ. ΠΑΕ 1991, 141 πίν. 88α.

σήμερον ἀντιπροσωπευτικά δείγματα. Πρόκειται συνδυασμὸς λακκοειδοῦς μετὰ λιθίνων καλυπτηρίων καὶ ἐμπερικλειομένου κεραμοσκεποῦς. Ἀμφότεροι εἶχον κτερισθῇ μὲ πολλὰ ἀγγεῖα καὶ ἀρκετὰ εἰδῶλια, τριάκοντα δύο καὶ δέκα πέντε ἀντιστοίχως ὁ ΚΟΛ/99, τεσσαράκοντα δύο καὶ ὀκτὼ ἀντιστοίχως ὁ ΚΟΛ/202. Πολὺ πλούσιος ἦτο καὶ ὁ ΚΟΛ/203, μὲ τεσσαράκοντα ἑξ ἀγγεῖα, εἴκοσι τέσσαρα εἰδῶλια, ὀκτὼ ψήφους ἑξ ὑελομάζης καὶ ὀλίγα χαλκᾶ κοσμήματα. Πρόκειται διὰ κανονικὸν παιδικὸν λακκοειδῆ τάφον μὲ ἀναβαθμὸν καὶ λιθίνας καλυπτηρίους²⁹⁴, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἐδῶ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τεθραυσμένης κεραμίδος. Ἐπειδὴ ἡ κεραμὶς αὕτη δὲν συνιστᾷ λειτουργικὸν τμήμα τοῦ τάφου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀπετέλει τὸν πυθμένα μεταγενεστέρου παιδικοῦ κεραμοσκεποῦς, καταστραφέντος κατὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀγροῦ. Χωριστὸν τύπον συνιστᾷ ἀσφαλῶς ὁ μοναδικὸς ΚΟΛ/102, κιβωτιόσχημος, ἀποτελούμενος ἐκ λεπτῶν ἡμικατεργασμένων λιθίνων πλακῶν καὶ φέρων εἰς τὸν πυθμένα του κεραμίδα²⁹⁵. Καὶ οὗτος ὁ τάφος ἦτο πλουσίως ἐκτερισμένος²⁹⁶, μὲ δέκα ἑπτὰ ἀγγεῖα, τρία εἰδῶλια καὶ χαλκοῦν περίτμητον ρόδακα²⁹⁷.

ΠΠ 10. Παιδικαὶ πῆλιναι λάρνακες

Τρεῖς ἦσαν αἱ πῆλιναι λάρνακες νηπίων, ἅπασαι τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.²⁹⁸ περιεῖχον ἀγγεῖα καὶ εἰδῶλια, ἡ μία μάλιστα (ΚΟΛ/217) εἶχεν κτερισθῇ σχετικῶς πλουσίως μὲ δέκα πέντε ἀγγεῖα καὶ τέσσαρα εἰδῶλια. Ἄλλα τμήματα τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραιφίας μᾶς ἔδωσαν παρεμφερεῖς λάρνακας τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ.²⁹⁹, ἐποχῆς τῆς πρώτης ἐμφανίσεως αὐτοῦ τοῦ τύπου τάφου νηπίου.

ΠΠ 11. Λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸν καὶ πρωτογενῇ πυρᾷ (in situ)

Ἐκ τῶν τεσσαράκοντα δύο ἐν συνόλῳ πυρῶν³⁰⁰, μόνον δύο (ΚΟΛ/32, ΚΟΛ/232) ἦσαν μικρῶν διαστάσεων, πιθανώτατα διὰ τὴν καῦσιν νηπίου³⁰¹, ἐνῶ τέσσαρες εἶχον συληθῇ κατὰ τὸ παρελθόν. Ὁ τύπος τοῦ τάφου καὶ τὸ φαινόμενον τῆς καύσεως ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἀκραιφίαν περὶ τὸ τέλος τοῦ 6ου (ΚΟΛ/94, ΚΟΛ/101)³⁰² καὶ διαρκεῖ καθ' ὅλον τὸν 5ον αἰ. Οἱ τάφοι εἶχον κτερισθῇ πλουσίως, κυριώτατα μὲ ἀγγεῖα³⁰³ καὶ ὀλιγώτερα εἰδῶλια, ἀλλὰ καὶ μὲ μικροαντικείμενα. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τὸν ΚΟΛ/84, ὁ ὁποῖος περιεῖχεν περὶ τὰ

294. Πρβ. ἀνωτέρω ΠΠ 7 α/α 11-15 σημ. 276. Δι' ἑξ τῶν ἀγγείων τοῦ ΚΟΛ/203 βλ. ΠΑΕ 1991, 141, σημ. 26-27, πίν. 89β-γ, εἰκ. 15-16.

295. Βλ. ἀνωτέρω σ. 213, σημ. 178 καὶ σ. 231, σημ. 237.

296. Βλ. ἀνωτέρω σ. 231 κέ., σημ. 238-244.

297. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. οἱ ἐγγεγραμμένοι ρόδακες (βλ. ἀνωτέρω σ. 173, σημ. 66, εἰκ. 28 καὶ σ. 233, σημ. 252) μεταβάλλονται εἰς περιτμήτους.

298. Βλ. ΠΠ 10.

299. Βλ. Ἀνδρειωμένου, ΑΔ 36, 1981, Β, 188 πίν. 116γ.

300. Διὰ τὸν τύπον τοῦ τάφου καὶ τὴν πιθανὴν

χρῆσιν φερέτρου βλ. ἀνωτέρω σ. 215 κέ. σημ. 185α καὶ 190.

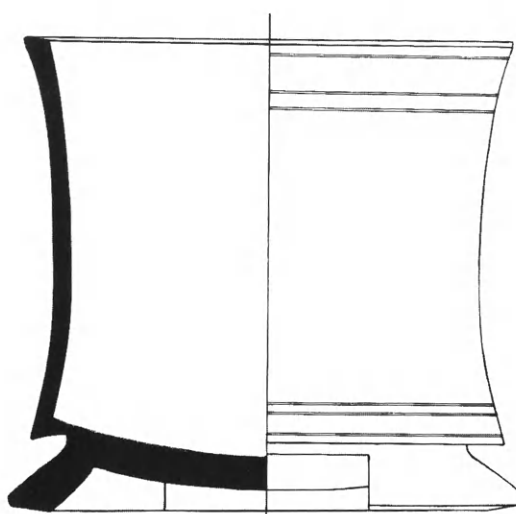
301. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν, δεδομένου ὅτι οἱ μικροὶ παῖδες πάντοτε ἐθάπτοντο. Πιθανὸν ὅμως ἡ πρωτογενὴς πυρᾷ, πέραν τῶν ἐνηλίκων, ἐχρησιμοποιήθη καὶ διὰ τοὺς μεγαλύτερους παῖδας καὶ τοὺς ἐφήβους, ὥς μαρτυρεῖ ἡ ἐντὸς ἀρκετῶν τάφων ὑπαρξὶς στλεγγίδων, φορμίσκων, κωδωνίσκων, φυσικῶν ἀστραγάλων καὶ ἄλλων ἀθυρμάτων.

302. Βλ. ἀνωτέρω σ. 216, σημ. 191-192.

303. Δι' ἀνάλυσιν τῶν τύπων τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ἄλλων εὗρημάτων βλ. ἀνωτέρω σ. 215 κέ. σημ. 186-189.

Εἰκ. 103. Πήλινος στρούβιλος (σβούρα) τοῦ ΚΟΛ/84.

Εἰκ. 104. Τομή καὶ ὄψεις βοιωτικῆς ἀνθεμωτῆς πυξίδος τοῦ ΚΟΛ/83 (σμίκα. 1:2).

εἴκοσι ἀγγεῖα, κυρίως ἀνθεμωτὰς κύλικας τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., τρία εἰδώλια τοῦ γνωστοῦ βοιωτικοῦ τύπου τοῦ ἱσταμένου γυμνοῦ νέου, τοῦ φέροντος τὸ ἱμάτιόν του ἐπὶ τῶν ὤμων³⁰⁴, ὡς καὶ πήλινον στρούβιλον (σβούραν-παιδικὸν ἄθλημα) μὲ ἀνθεμωτὸν διάκοσμον ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος (εἰκ. 103)³⁰⁵. Μεταξὺ τῶν εὕρημάτων ἦλοι καὶ ἐλάσματα φερέτρου. Σύγχρονος καὶ πλουσιώτερος εἶναι ὁ ΚΟΛ/83, ὁ ὁποῖος περιεῖχεν ψήφους περιδεραίου ἐξ ὑελομάξης καὶ περὶ τὰ εἴκοσι ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται ἐρυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατὴρ, μεγάλη μελανόμορφος κύλιξ³⁰⁶, μελανόμορφοι σκυφοειδεῖς κύλικες, βοιωτικὴ τριποδικὴ ἀνθεμωτὴ πυξίς (εἰκ. 104)³⁰⁷ καὶ μία ἐξαιρετικὴ βοιωτικὴ ἀνθεμωτὴ λεκάνη (εἰκ. 105)³⁰⁸, φέρουσα ἐπὶ τοῦ πυθμένου της ἀνθεμωτὸν μετάλλιον μὲ γυναικείαν μορφήν ἐν σκιαγραφίᾳ (εἰκ. 106). Μοναδικὸν μέχρι σήμερον εὔρημα ἀποτελεῖ ζευγὸς σφραγίδων, τῶν ὁποίων ἡ ἐπίπεδος, ὠοειδοῦς περιγράμματος ἐπιφάνεια φέρει ἔντυπον παρὰστασιν δύο ἀντινῶτων ἀνθεμίων μεθ' ἐλίκων καὶ καλύκων ἀνθέων, ὡς καὶ κεφαλὴν κριοῦ εἰς τὸ κέντρον της (εἰκ. 107-108)³⁰⁹. Τὴν ὅλην παρὰστασιν περικλείει πυκνὴ σειρὰ κυκλίσκων, ὡσαύτως ἐντύπων.

304. Πρβ. Higgins, *Greek Terracottas* πίν. 33Ε.

305. Ἀρ. εὔρ. 20326. Ὑψ. 0.065, διάμ. βάσ. 0.06 μ. Διὰ τὴν σχεδιαστικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἀθύρματος βλ. *Ἔργον* 1991, 44 εἰκ. 76. Πρβ. L. Deubner, *Spiele und Spielzeug der Griechen*, *Antike* 6, 1930, 165 κέ. εἰκ. 4 (β) πίν. 15α.

306. Λεπτομέρεια τῆς μελανόμορφου κύλικος καὶ ὁ ἐρυθρόμορφος κρατὴρ ἀπεικονίζονται ἐν *ΠΑΕ* 1991, 143, πίν. 90α, σημ. 29 καὶ πίν. 90β, σημ. 30, ἀντιστοίχως.

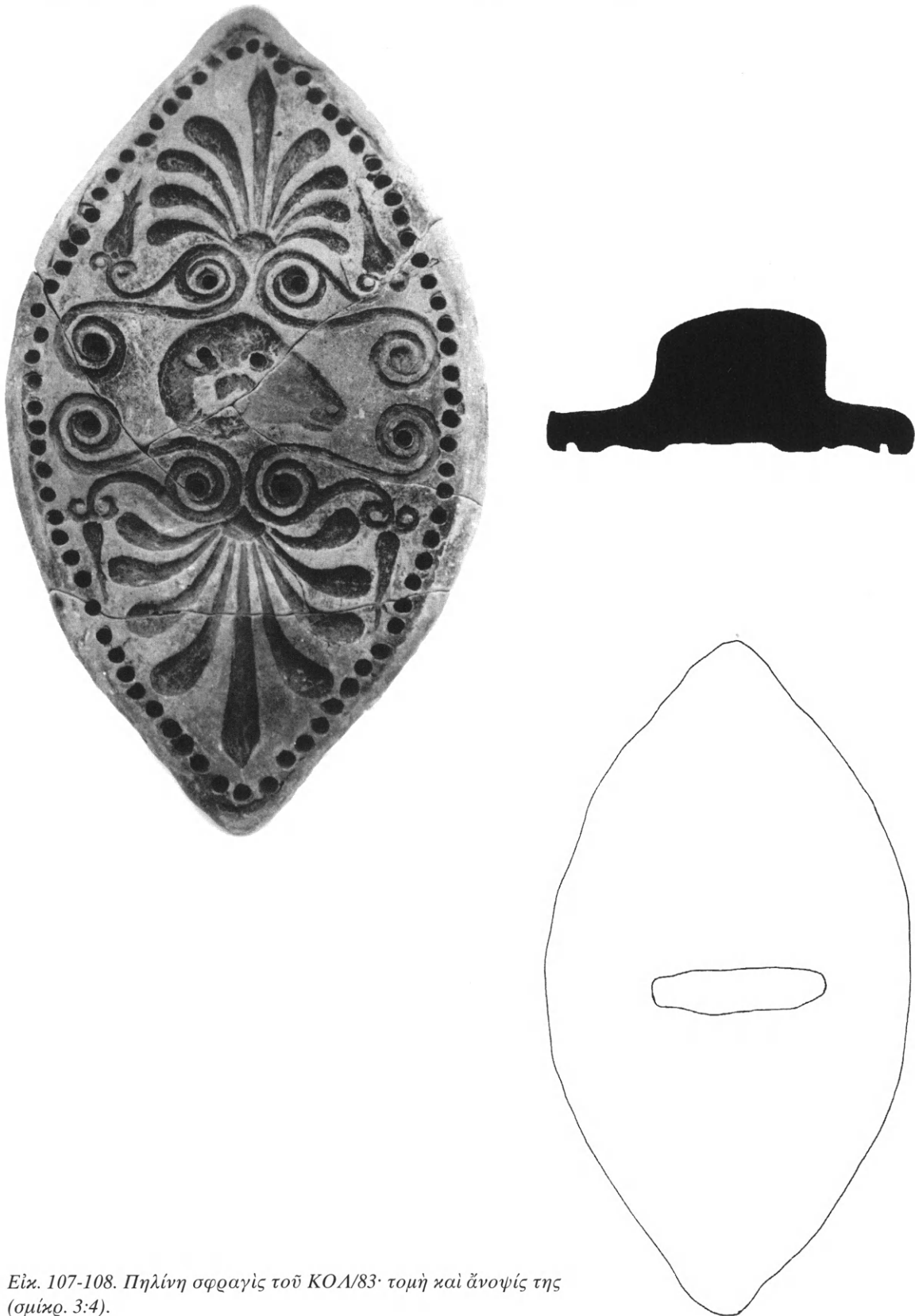
307. Ἀρ. εὔρ. 23498. Ὑψ. 0.12, διάμ.: χεῖλ. 0.132, βάσ. 0.137 μ. Ἀπεικονίσει της ἐν *ΠΑΕ* 1991, 143 κέ., σημ. 30, πίν. 90β.

308. Ἀρ. εὔρ. 23443. Ὑψ. 0.077, διάμ.: χεῖλ. 0.392, βάσ. 0.114 μ. Τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα τοποθετοῦν τὸν τάφον εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος. Φωτογραφία ὁλοκλήρου τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς λεκάνης δημοσιεύεται ἐν Andreiomenou, *Magna Graecia* 28, 10-12, 1993, 13, εἰκ. 7, σημ. 12. Πρβ. *CVA Great Britain* 12 (Reading 1) 32 πίν. 20.4 καὶ Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 29, 1973/74, 424 πίν. 277 στ.

309. Ἀρ. εὔρ. 20782. Μήκ. 0.148, πλάτ. 0.08, πάχ. 0.010, ὕψος μετὰ τῆς λαβῆς 0.031 μ. Ἡ ὅλη κατασκευὴ τῆς σφραγίδος ἐνθυμίζει τὰς ἐκ ξύλου, διὰ τῶν ὁποίων σφραγίζονται τὰ Θεῖα Δῶρα.

Εἰκ. 105-106. Ἀνθεμωτὴ λεκάνη τοῦ ΚΟΛ/83. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ πυθμένος μετάλλιον.

Εἰκ. 107-108. Πηλίνη σφραγὶς τοῦ ΚΟΛ/83· τομὴ καὶ ἄνοψις τῆς (σμίχρ. 3:4).

ΠΠ 12. Πώρινοι κιβωτιόσχημοι, μνημειώδεις

Δέκα ἦσαν οἱ τάφοι αὐτοῦ τοῦ τύπου³¹⁰, ἅπαντες μεγάλων διαστάσεων³¹¹, χρονολογούμενοι κυριώτατα εἰς τὸν 4ον αἰ. Δύο ἐξ αὐτῶν (ΚΟΛ/50, ΚΟΛ/170) εἶχον συληθῇ. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων μόνον οἱ τρεῖς (ΚΟΛ/242, ΚΟΛ/181, ΚΟΛ/211) περιεῖχον ὑπὲρ τὰ δέκα κτερίσματα, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἦσαν πτωχότεροι. Ἐκ τῶν ἀγγείων ἐπικρατεῖ τὸ ζευγὸς οἰνοχόη-ὑψίλαιμον κύπελλον, ἐνῶ οὐδεὶς τῶν τάφων περιεῖχεν κάποιο εἰδώλιον. Ἐκ τῶν μικροερευρημάτων (χαλκῇ καὶ μολυβδίνη πυξίς, φυσικοὶ ἀστράγαλοι, ψῆφοι ἐξ ὑελομάζης, πήλινον δισκάριον μὲ ὑπολείμματα ἐπαλείψεως χρυσοῦ, σιδηρὰ στλεγγίς κ.ἄ.) συνάγεται ὅτι τὸ ἥμισυ τοῦλάχιστον τῶν πωρίνων κιβωτιοσχημῶν δὲν ἀνήκον εἰς ἄνδρας. Ἡ σχετικὴ πτωχεία τῶν κτερισμάτων ὀφείλεται πιθανώτατα εἰς τὴν ἐποχὴν, δεδομένου ὅτι μετὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. ὅλων τῶν τύπων οἱ τάφοι περιεῖχον αἰσθητῶς ὀλιγώτερα κτερίσματα. Ἡ διακεκριμένη κοινωνικὴ θέσις τῆς οἰκογενείας τοῦ νεκροῦ δηλοῦται διὰ τοῦ μνημειώδους τῆς κατασκευῆς τοῦ τάφου, ἐν Ἀκραϊφίᾳ ὅμως οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶναι μεμονωμένοι, δὲν περιικλείονται δηλαδὴ ἐντὸς πολυτελῶν οἰκογενειακῶν περιβόλων³¹² καὶ δὲν ἔχουν τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ἐπικεχρισμένων διὰ κονιάματος, ἐφ' οὗ ἐνίοτε γραπτὸς διάκοσμος.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν μόλις εἴκοσι πέντε μέτρων ἀπὸ τῶν τελευταίων τάφων τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἰω. Κόλλια, κάτοικος Ἀκραϊφίνου διενήργησεν εἰς τὸ κτῆμα του καὶ ἄνευ ἀδείας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας βαθεῖαν ἀροτρίωσιν διὰ τὴν φύτευσιν ἀμπέλου. Αἱ ἐργασίαι ἔφερον εἰς φῶς ἄθικτον ὑστεροαρχαϊκὴν ἐπιτύμβιον στήλην ἐκ λευκοῦ ὑμηττίου μαρμάρου μὲ λεπτοτάτους κρυστάλλους, ἐπιστεφομένην δι' ἀνθεμίου. Ἔχει συνολικὸν ὕψος 1.65 μ. καὶ μέγιστον πλάτος 0.38 μ., παριστάνει δὲ ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ κοῦρον πρὸς τὰ ἀριστερά, ὕψους 1.10 μ., κρατοῦντα διὰ μὲν τῆς κατὰ τὸν ἀγκῶνα κεκαμμένης ἀριστερᾶς ἐντυπωσιακὸν ἀλέκτορα (εἰκ. 109), διὰ δὲ τῆς ἀνυψουμένης δεξιᾶς ἄνθος (λωτόν;), τὸ ὁποῖον ὁσφραίνεται. Εἰς τὸ ὕψος τῶν κνημῶν ὑπάρχει ἐπίγραμμα ἐκ πέντε ἐπιγραφικῶν στίχων, κεχαραγμένον κατακορύφως. Πρόκειται ἐλεγειακὸν δίστιχον εἰς βοιωτικὸν ἀλφάβητον, περιλαμβάνον τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ μνημείου καὶ ἀποδίδον τὴν φωνὴν τοῦ μνήματος: *μνῆμ' εἰμὶ ἐπ' ὁδοὶ καλόν*. Ἐπὶ τῆς predella ἢ ὑπογραφῆς: *Φιλῶργος· ἐποίῃσεν*³¹³.

310. Βλ. ΠΠ 12. Διὰ τὸν τύπον βλ. Ἀνδρειωμένου, ΑΑΑ 7, 1974, 330, εἰκ. 8· ΠΑΕ 1989, πίν. 104α· 1990, 136, πίν. 96α· 1991, 144, πίν. 92α-β. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τάφος (ΚΟΛ/181) περιεῖχεν μεταξὺ ἄλλων καὶ ζευγὸς μελαμβαφῶν καλυκοσχημῶν κρατήρων, τῶν ὁποίων ὁ εἶς, θρασυθεὶς τὴν βάσιν, συνηρμόσθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τῇ βοηθείᾳ μολυβδοχοήσεως· διὰ τοὺς σχηματισθέντας καταδέσμονες βλ. αὐτόθι σημ. 34, πίν. 23-24. Ἐνδιαφέροντα ἀγγεῖα (κυθμοῦ Δυτικῆς Κλιτύος) μᾶς ἔδωσεν καὶ ὁ ΚΟΛ/211 (αὐτόθι 145, σημ. 35, πίν. 94α-β, εἰκ. 18).

311. Βλ. ἀνωτέρω σ. 194 εἰκ. 54 καὶ σημ. 247.

312. Οἱ πολυτελεῖς οἰκογενειακοὶ περιβόλοι τοῦ νεκροταφείου τῆς Τανάγρας μὲ τὸν γραπτὸν διάκοσμον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν τάφων (Andreiomenou, *La nécropole de Tanagra* (σημ. 55), 113 εἰκ. 1, 122 πίν. 4) μαρτυροῦν περὶ τοῦ πλούτου τῶν γενῶν τῆς σπουδαίας αὐτῆς βοιωτικῆς πόλεως.

313. Βλ. Α. Κ. Andreiomenou, ΦΙΛΟΥΡΓΟΣ ΕΠΟΙΗΣΕΝ. La stèle funéraire archaïque d'Akraiphia, ΑΕ 1996 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Εἰκ. 109. Ὑστεροαρχαϊκὴ ἐπιτύμβιος στήλη· λεπτομέρεια.

ΠΠ 1: ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

α/α	Τάφ.	Τύπ. τάφ.	ΗΛΙΚΙΑ		Χρονολ.	ΘΕΣΙΣ ΕΝ ΚΕΙΜΕΝΩΙ		ΑΓΓΕΙΑ				Ειδ	Σιδ	ΜΕ
			Ε	Π		Ύποσημ.	Είκ.	Κορ	Άττ	Βοιω	Εύ			
1	75	ΛΞηρ	+		Γεωμ. (;)	2-4					1			
2	112	1 πίθ		+	680/670	5-8	2	2	1		3			
3	74	ΆΛακκ	+		680/670	9-14	4-5	1		4			ήλοι, ελάσματα 2 πόρπαι μαχαιρίδιον	ὁ: πλακίδιον
4	77	1 πίθ.	+		635	15-27	6-9	3						
5	76	2 πίθ.	+		610	28-32	10-12	9						
6	90	1 πίθ.		+	550		13	3						
7	72	1 πίθ.	+		570	35-40	14-15							ὁ: ψήφος
8	121	1 πίθ.		+	570	41-48	16-17	36		15				
9	125	1 πίθ.		+	570	49-54	18-22	9		6				
10	129	1 πίθ.		+	560	55-64	23-27	8		6		2		
11	150	ΆΛακκ		+	550	65-68	29-30	10		2		4		
12	158	»		+	560	69-72	31-32	2		6		5		
13	138	»		+	560	73-74	33	4		4		1		
14	139	»		+	560		28			1				
15	107	»	+		540					1				
16	109	»	+		560	75				1			μάχαιρα	
17	115	»	+		560	76-77	34-35			4				
18	81	»	+		560	78-80	36			6			2 ἀργυρᾶ ἐνώτια	
19	92	ΛΑΚαλ	+		570/560	81-84	37	4		4		4		
20	104	»	+		560	85				1				
21	141	»	+		560	86-87	39-41			4				
22	106	»	+		τέλος γ' τετ.	88-89		12		7		2		
23	88	»	+		540	90-92	42-44	14		8				
24	78	»		+	β' τέτ. 6ου	93	45	3		3				
25	146	»		+	560			5		1		2		
26	140	»	+		540	94	46	8		11		5		
27	131	»	+		560	95/97	47	14		16				
28	126	Κεραμ	+		560	98-113	48-53	65	1	34		3		
29	163	»	+		550			3		3		2		
30	136	»	+		540	114-115	55-57	10	4	8		14		ύ: ψήφοι
31	99	ΛΑΚ+Κερ	+		560/550	116/122	58-59	20	4	6		15		
32	137	ΛΑΚαλ	+		520	124/129	60-61	4	1	3		1		
33	100	»	+		520	130/154	62-73	15	1	25		6		
34	142	»	+		520	155/167	74-75	12	8	17			μάχαιρα, ήλοι	
35	95	»	+		510	168-171	76	3	4	7		3		
36	108	Κεραμ		+	525	172		6	1	1				ύ: 4 ψήφοι, ἀλάβαστρον
37	165	»		+	500	173-176		11				4		
38	128	ΆΛακκ	+		490	179-181		18	3	13		2		
39	172	»	+		τέλος 6ου			8		9				
40	154	ΛΑΚαλ	+		500(;))			5	1	6			μάχαιρα, ήλοι	
41	130	»		+	490(;))	183-185	77-78		3	2				
42	101	Πυρᾶ	+		500	191	80-81	10	8	±30				
43	94	»	+		510(;))	192			2	15				
44	113	»	+		πρώμ. 5ος	193-4	79, 82	3	2	4				π: ψήφος
45	152	Κεραμ		+	480	195-6	83			2		1		
46	151	»		+	480/470	197-200	84-86	6	1	8		1	μαχαιρίδιον	π: ἀγνὺς
47	120	»		+	500	201-206		17	2			2		
48	159	»		+	500	207-210	87	5				12		
49	164	»	+		ἀρχαί 5ου			4		8		5		π: 1 ψήφος
50	166	»	+		πρώμ. 5ος			7	3	5		1		
51	168	»	+		480-470			1	2	1		5		ύ: 2 ψήφοι
52	103	»	+		510	211-223	88-94	11	5			16		
53	89	»	+		510	224-235	95-100	7		3		10		
54	102	Κιβωτ. unicum	+		490	236-244	101		7	10		3		

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΠ 1

ΛΞηρ: Λακκοειδής, ἐπενδεδυμένος με ξηρολιθίαν. 1 πίθ.: Ἐγχυτρισμός ἐντὸς ἐνὸς ταφικοῦ ἀγγείου. 2 πίθ.: Ἐγχυτρισμός ἐντὸς δύο ταφικῶν ἀγγείων. ἈΛακκ: Ἀπλοῦς λακκοειδής. ΛΑΚαλ: Λακκοειδής μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ καλυπτηρίων. Κεραμ: Κεραμοσκεπής. Πυρά: Λακκοειδής με ἀναβαθμὸν καὶ πυρὰν in situ. ΛΑΚ+Κερ: Συνδυασμός λακκοειδοῦς μετὰ καλυπτηρίων καὶ κεραμοσκεποῦς. Κιβωτ. Unicum: Παιδικὸς κιβωτιόσχημος με κεραμίδα εἰς τὸν πυθμένα. Unicum. Ε: Τάφος ἐνήλικος. Π: Παιδικὸς τάφος. Κορ: Κορινθιακὰ ἀγγεῖα. Ἀττ: Ἀττικὰ ἀγγεῖα. Βοι: Βοιωτικὰ ἀγγεῖα. Εὐ: Εὐβοϊκὰ ἀγγεῖα. Εἰδ: Εἰδῶλια. Σιδ.: Σιδηρᾶ. ἄ: ἀργυρᾶ. μ: μολύβδινα. ΜΕ: Μικροευρήματα μὴ μεταλλικά. ὀ: ὀστεῖνα. ὕ: ὕλινα. π: πήλινα.

ΠΠ 2: ΧΑΛΚΑ

α/α	Τάφος	ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ						Μικρο-πλαστική	α/α	Τάφος	ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ						Ἀθύρματα κ.ά.
		Πόρ	Δακτ	Ψέλ	Ρόδ	Σπειρ σωλ.	Διάφ.				Πόρ	Δακτ	Ψέλ	Ρόδ	Σπειρ σωλ.	Διάφ.	
1	75							ἱππάριον	29	163							ἦλος
2	112								30	136				2			
3	74	6	6						31	99							
4	77	13	21	2					32	137							
5	76		1		2				33	100					1		
6	90							κῶνος	34	142				1			
7	72	1	4		2	12			35	95							
8	121				1	+			36	108				1			
9	125			2		+			37	165					+		
10	129			2		+			38	128							
11	150					+			39	172							
12	158				2	+			40	154							
13	138					+			41	130							
14	139			1	4	+			42	101							
15	107							1 πλαταγή	43	94							1 πλαταγή
16	109					+			44	113							
17	115								45	152							
18	81								46	151							
19	92					1			47	120							
20	104								48	159							
21	141								49	164							
22	106								50	166							
23	88								51	168		1					
24	78								52	103	2			4	+	φύλλον δάφνης	
25	146					+		περ.	53	89				2	10	περίαπτον	1 πλαταγή
26	140								54	102				1			
27	131					1											
28	126																

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΠ 2

Πόρ: Πόρπαι. Δακτ: Δακτύλιοι διαφόρων τύπων. Ψέλ: Ψέλια. Ρόδ: Ρόδακες. Σπειρ σωλ: Σπειροειδείς σωληνίσκοι. Διάφ.: Διάφορα κοσμήματα. +: τεθραυσμένοι σπειροειδείς σωληνίσκοι ἀπροσδιορίστου ἀριθμοῦ. περ.: Ἐκ περισυλλογῆς.

ΠΠ 3: ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ, ΕΠΕΝΔΕΔΥΜΕΝΟΙ ΜΕ ΞΗΡΟΛΙΘΙΑΝ

α/α	Τάφος	Ἀγγ	Εἰ	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	52	1		2		3	Γεωμετρικός (·)
2	75	1					Γεωμετρικός (·)

ΠΠ 4: ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ

α/α	Τάφος	1 πίθ.	2 πίθ.	Ένηλ.	Παίδ.	Άγγ.	Εί	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	112	+			+	6					680/670
2	14		+	+		1		2 πόρπαι	ύ: ψήφοι ὄρμου	15	γ' τέταρτον 7ου
3	77	+		+		3		2 πόρπαι		36	»
4	184		+	+		30					»
5	76		+	+		9		μαχαιρίδιον		3	620/600
6	28		+	+		1		μάχαιρα			»
7	46		+	+		37		μαχαιρίδιον		ροδάξ	»
8	29	+			+	6					590/580
9	30	+			+	3					570
10	72	+		+					ὁ: ψήφος	20	»
11	121	+			+	51				5	»
12	125	+			+	15				6	»
13	39Α	+			+	10					560
14	129	+			+	14	2			4	»
15	34	+			+	3					550
16	90	+			+	3					»
17	240	+			+	18	8	ύ: 8 ψήφοι	λ: 2 σφονδύλια		500
Σύνολον		12	5	7	10						

ΠΠ 5: ΑΠΛΟΙ ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ

α/α	Τάφος	Ένηλ.	Παίδ.	Άγγ.	Εί	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	10	+		3		μάχαιρα		9	750/735
2	74	+		5		ήλοι, ἐλάσματα	ὁ: πλακίδ.	12 κοσμήμ. 1 ἱππάριον	680/670
3	187		+	24				5	ἀρχαί 6ου
4	38		+	40					570-560
5	185		+	13					»
6	188	+		4		μάχαιρα			»
7	81	+		6		ἀ: 2 ἐνώτια			560
8	107	+		1					540
9	109	+		1		μάχαιρα			560
10	115	+		4				4	»
11	138		+	8	1			3	»
12	139		+	1				8	»
13	150		+	12	4			5	550
14	158		+	8	5			5	560
15	13	+		1		μάχαιρα			β' τέταρτον 6ου
16	20	+		8		μάχαιρα			μέσα 6ου αἰ.
17	177	+		6					γ' τέταρτον 6ου
18	73	+		1		μαχαιρίδιον		1	»
19	172	+		17					τέλος 6ου
20	26	+		9					ἀρχαί 5ου
21	128	+		34	2				»
22	212	+		6				2	5ος
23	216	+		1					»
24	63	+		6			ύ: 24 ψήφοι		β' ἡμισυ 5ου
25	71	+		7					»
26	119	+		2					»
27	134	+		1					»
28	206		+	1	1				»
29	238	+		1					4ος
30	224	+		4			1	9	ἀρχαί 3ου
31	220	+							πακεταρισμένα ὁστᾶ
32	111	+							σεσυλημένος
Σύνολον		24	8						

ΠΠ 6. ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΜΕΤ' ΑΝΑΒΑΘΜΟΥ

α/α	Τάφος	Άγγ.	Εἶδ.	Σιδ.	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	17	23		μάχαιρα		1	580/570
2	16	1					β' τέταρτον 6ου
3	96	6		1		2	α' ήμισυ 5ου
4	65	2					β' ήμισυ 5ου
5	19	6				1	περὶ τὸ 400 π.Χ.

ΠΠ 7: ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΜΕΤ' ΑΝΑΒΑΘΜΟΥ ΚΑΙ ΛΙΘΙΝΩΝ ΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ

α/α	Τάφος	Ένηλ.	Παίδ.	Άγγ.	Εἶδ.	Σιδ.	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	191	+		30		μάχαιρα		4	ἀρχαὶ 6ου
2	92	+		8	4			1	570/560
3	4	+		60		μάχαιρα		5	»
4	18	+		1					»
5	24	+		20		μάχαιρα		1	»
6	186	+		11		μάχαιρα		3	»
7	192	+		18					»
8	104	+		1					560
9	141	+		4					»
10	176	+		6	2				»
11	22		+	13	1				»
12	131		+	30					»
13	140		+	19	5				540
14	146		+	6	2				560
15	78		+	6					β' τέταρτον 6ου
16	3	+		3		μάχαιρα			»
17	55	+		1		μάχαιρα		ροδάξ	»
18	1	+		1		μάχαιρα			μέσα 6ου
19	2	+		1		μάχαιρα			»
20	204	+		4			λ: σφονδύλιον	4	»
21	106	+		19	2				τέλος γ' τετάρτου
22	88	+		22					540
23	175	+		7	1				»
24	21	+		6					530
25	174	+		7	1				»
26	244	+		20	1	μάχαιρα			530/520
27	23	+		9					520
28	100	+		41	6			1	»
29	137	+		8	1				»
30	142	+		37		μάχαιρα, ἥλοι		1	»
31	95	+		14	3				510
32	25	+		28		μάχαιρα			δ' τέταρτον 6ου
33	179	+		10	7				»
34	11	+		18					± 500
35	57	+		1					»
36	154	+		12		μάχαιρα, ἥλοι			»
37	200	+		45	2	μάχαιρα			»
38	209	+		12			ύ: ἀγγεῖον	1	»
39	15	+		1				12 σωληγίσκοι	6ος
40	130		+	5					490
41	53	+		2	1			1	α' τέταρτον 5ου
42	80	+							σεσυλημένος
43	105	+							»
Σύνολον		37	6						

ΠΠ 8: ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΕΙΣ

α/α	Τάφος	Ἐνηλ.	Παίδ.	Ἀγγ.	Εἰ	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	126		+	100	3				560
2	163		+	6	3				550
3	136		+	22	14		ὕ: ψῆφοι	2	540
4	108		+	8			ὕ: ψῆφοι, ἀλάβαστρον	1	525
5	89		+	10	10			13	510
6	103		+	16	16			8	»
7	120		+	19	2				500
8	159		+	5	12				»
9	162		+	1					»
10	165		+	11	4			1	»
11	241		+	6	1				»
12	164		+	12	5		π: ψῆφος		ἀρχαί 5ου
13	166		+	15	1				πρώμιος 5ος
14	199		+	18	1		π: 2 ἀγνύθες		ἀρχαί 5ου
15	152		+	2	1				480
16	151		+	15	1	μαχαιρίδιον	π: ἀγνύς	πλαταγών	480/470
17	168		+	4	5		ὕ: 2 ψῆφοι	1	»
18	37		+	12	3		ὕ: ψῆφοι		480/460
19	47		+	4	1				»
20	44		+	7	1				β' τέταρτον 5ου
21	156		+	3					»
22	7	+		5	1			1	»
23	12		+	±5					»
24	236	+		8		1		1	5ος
25	58		+	1					»
26	60		+				ὕ: ψῆφοι φυσ. ἀστράγαλοι	1	»
27	91	+		3					»
28	110		+	3	2				»
29	153	+		2					»
30	160		+	2					»
31	234	+		2	1				τέλος 5ου (;)
32	243	+		3					»
33	35		+	2					γ' τέταρτον 5ου
34	36		+	6			ὕ: ψῆφοι		»
35	97	+		5	3				»
36	41		+	2					β' ἥμισυ 5ου
37	123	+		±5					»
38	132	+		4					»
39	197		+	5	3				»
40	208	+		3			ὕ: ψῆφος	1	»
41	237		+	2					β' ἥμισυ 5ου (;)
42	85	+		2					τέλος 5ου (;)
43	86	+		2				1	»
44	147	+		3					»
45	148	+		3	2				»
46	221	+		2					»
47	114	+		5					α' ἥμισυ 4ου
48	116	+		3					»
49	124	+		5					μέσα 4ου

α/α	Τάφος	Ἐνηλ.	Παίδ.	Ἀγγ	Εἰ	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
50	8		+	1					γ' τέταρτον 4ου
51	48	+		5					4ος
52	49	+		3					»
53	62		+	6			ὕ: 5 ψῆφοι		»
54	87		+	3					»
55	117	+		4					»
56	173	+		5				1	»
57	194		+	2					»
58	195	+		5					»
59	198		+	3					»
60	226	+		8		2			»
61	239	+		5		5			»
62	67	+		3					»
63	69	+		5					4ος (;)
64	171		+	1					»
65	180		+	1					»
66	231	+		2					»
67	233	+		2				1	»
68	9	+		2					τέλος 4ου
69	193		+	4		1			β' τέταρτον 3ου
70	228	+		6					3ος
71	219	+		4					»
72	222	+		8					»
73	223	+		4					»
74	118	+		5					»
75	133	+		3		3			»
76	149	+		3					»
77	229	+		2					3ος (;)
78	230	+		1					»
79	5	+							ἡμικατεστραμμένος
80	27		+						»
81	31		+						»
82	227	+							»
83	183		+	1					μέσα 3ου (;)
84	196		+				ὀψιανός		-
Σύνολον		41	43						

ΠΠ 9: ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΤΑΦΩΝ

Α. Λακκοειδεῖς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ λιθίνων καλυπτηρίων, ἐμπερικλείοντες κεραμοσκεπὴ τάφον							
α/α	Τάφος	Ἀγγ	Εἰ	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	99	32	15				560/550
2	202	42	8			10	»
Β. Λακκοειδῆς μετ' ἀναβαθμοῦ καὶ λιθίνων καλυπτηρίων καὶ κεραμῖς ὑπὲρ ταύτας							
3	203	46	24		ὕ: 8 ψῆφοι	5	560
Γ. Λίθινος κιβωτιόσχημος μὲ κεραμίδα εἰς τὸν πυθμένα							
4	102	17	3			1	490

ΠΠ 10: ΠΑΙΔΙΚΑΙ ΠΗΛΙΝΑΙ ΛΑΡΝΑΚΕΣ

α/α	Τάφος	Ἀγγ	Εἰ	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	235	2	6				440
2	217	15	4				γ' τέταρτον 5ου
3	218	4	2			1	»

ΠΠ 11: ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΜΕΤ' ΑΝΑΒΑΘΜΟΥ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ ΠΥΡΑΣ

α/α	Τάφος	Ἀγγ	Εἰ	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	94	17					τέλος 6ου
2	101	38					»
3	43	2					α' τέταρτον 5ου
4	44	±10	±4				»
5	113	9			π: ψῆφοι		πρώμιος 5ος
6	214	±5				1	α' τέταρτον 5ου
7	56	±10					β' τέταρτον 5ου
8	79	±10				1	»
9	82	±30	1	4		1	»
10	210	±10	±8				»
11	213	±6	±4				»
12	6	±8	±3				μέσα 5ου
13	33	±8	±3				»
14	51	±10					»
15	32	±8	±5				γ' τέταρτον 5ου
16	39	10	1			1	»
17	40	±20	3				»
18	54	±15	—	2			»
19	61	±10	±5				»
20	64	±15					»
21	83	±20			π: 2 σφραγίδες, ὕ: 8 ψῆφοι	1	»
22	84	±20	3	3	π: παιδικὸς στρόβιλος		»
23	98	±20	±8				»
24	109Α		10				»
25	122	±4					»
26	143	±5	1				»
27	42	±10	±5			1	β' ἥμισυ 5ου
28	190	±5					»
29	59	±6					»
30	66	±10		1			5ος
31	68	±5					»
32	70	±10					»
33	93	3					»
34	157	±15		3			»
35	161	±8					»
36	182	±10	±3				»
37	205	±6		+			»
38	207	±12					»
39	215	1					σεσυλημένος
40	232	1					»
41	45						»
42	155						»

ΠΠ 12: ΠΩΡΙΝΟΙ ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ, ΜΝΗΜΕΙΩΔΕΙΣ

α/α	Τάφος	Άγγ	Εἶ	Σιδ	ΜΕ	Χ	Χρονολογία
1	242	6		μ: 1, σ: 2	ύ: 2 ψήφοι, φυσ. ἀστράγ.	2	τέλος 5ου (;)
2	167	3		σ: 1			4ος
3	169	5					»
4	178	1		σ: 1			»
5	181	11			ύ: ψήφοι	1	»
6	189	5				1	»
7	201	4			π: κομβίον ἐπίχρυσον		»
8	211	11					μέσα 3ου
9	50						σεσυλημένος
10	170						»

ΠΠ 13: ΤΑΦΟΙ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΕΜ. ΚΟΛΛΙΑ (1990-1992), ΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΙΖΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΑΛΛΑΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ Η ΑΠΛΩΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΟΝΤΑΙ ΑΔΡΟΜΕΡΩΣ

ΚΟΛ/1990 (τάφοι 1-71)		
Τάφος	Έργον 1990, 49-57	ΠΑΕ 1990, 113-141
ΚΟΛ/1		εἰκ. 1, 10
ΚΟΛ/2		σημ. 42 εἰκ. 10-11
ΚΟΛ/3	εἰκ. 77-78	σημ. 48-49 εἰκ. 10, 12
ΚΟΛ/4	εἰκ. 74-76	σημ. 50-55 εἰκ. 13-15 πίν. 91α-γ
ΚΟΛ/7		σημ. 92
ΚΟΛ/8		σημ. 93
ΚΟΛ/10	εἰκ. 69-71	σημ. 3-8 εἰκ. 2 πίν. 89α-β
ΚΟΛ/11		σημ. 71-73, πίν. 94α-δ.
ΚΟΛ/13		σημ. 74, πίν. 95β
ΚΟΛ/14	εἰκ. 72-73	σημ. 21-25 εἰκ. 5-8 πίν. 91ε
ΚΟΛ/15		σημ. 45
ΚΟΛ/17		σημ. 76
ΚΟΛ/20		σημ. 76α
ΚΟΛ/21		σημ. 60-64 εἰκ. 17 πίν. 91στ-ζ, 95α
ΚΟΛ/22		σημ. 46-47 πίν. 90β
ΚΟΛ/23		σημ. 65-66 πίν. 92α-β
ΚΟΛ/24		σημ. 56-59 εἰκ. 16 πίν. 91δ
ΚΟΛ/25		σημ. 67-70 πίν. 93α-β
ΚΟΛ/26		σημ. 77
ΚΟΛ/28		σημ. 17-19 πίν. 90α
ΚΟΛ/29		σημ. 38
ΚΟΛ/30		σημ. 39
ΚΟΛ/32		σημ. 84
ΚΟΛ/35		σημ. 95-96
ΚΟΛ/37		πίν. 96β
ΚΟΛ/38		σημ. 75
ΚΟΛ/39		σημ. 89-91 εἰκ. 18 πίν. 97β-γ
ΚΟΛ/41		σημ. 97-98 πίν. 97δ, η
ΚΟΛ/44		σημ. 87-88 πίν. 97α
ΚΟΛ/46	εἰκ. 79-80	σημ. 26-37 εἰκ. 9 πίν. 89γ-ζ
ΚΟΛ/47		σημ. 94
ΚΟΛ/49		πίν. 98α-δ
ΚΟΛ/50		σημ. 83 πίν. 96α
ΚΟΛ/52	εἰκ. 68	σημ. 10-15 εἰκ. 3-4
ΚΟΛ/55		σημ. 43-44
ΚΟΛ/62	εἰκ. 81	σημ. 99-100 πίν. 97ε-ζ
ΚΟΛ/63		σημ. 79-82 πίν. 94ε
ΚΟΛ/71		σημ. 78

ΚΟΛ/1991 (τάφοι 72-244)

Τάφος	Ἔργον 1991, 37-45	ΠΑΕ 1991, 131-145	<i>Magna Graecia</i>	ΑΜ 110, 1995	Μουσείον	Beiträge
ΚΟΛ/74	εἰκ. 53-55				σημ. 11, 88-91, 151 εἰκ. 29	
ΚΟΛ/75	εἰκ. 52					
ΚΟΛ/76	εἰκ. 62					
ΚΟΛ/77	εἰκ. 56-59	σημ. 3-6 εἰκ. 1-4			σημ. 11, 95-99, 114, 119, 151 εἰκ. 31-34	
ΚΟΛ/83		πίν. 90α-β	σημ. 12 εἰκ. 7			
ΚΟΛ/84	εἰκ. 76					
ΚΟΛ/89		σημ. 21 εἰκ. 12	σημ. 11 εἰκ. 6			σημ. 592-603 εἰκ. 156-157 (10 φωτογραφία) σημ. 252 (1 φωτογραφία)
ΚΟΛ/92		πίν. 91α				
ΚΟΛ/98		σημ. 24-25 πίν. 87β, 89α				σημ. 92-97, εἰκ. 37-39 (8 φωτογραφία)
ΚΟΛ/99	εἰκ. 74					σημ. 534-552, εἰκ. 147-149 (5 φωτογραφία)
ΚΟΛ/100	εἰκ. 69-73					
ΚΟΛ/102	εἰκ. 75	σημ. 28				
ΚΟΛ/103	εἰκ. 60-61	σημ. 20, 22 εἰκ. 13 πίν. 87α				σημ. 577-591, 672 εἰκ. 151-155 (5 φωτογραφία)
ΚΟΛ/106					σημ. 27, 41 (2 φωτογρ.)	
ΚΟΛ/121	εἰκ. 64		σημ. 7 εἰκ. 3			
ΚΟΛ/125	εἰκ. 63					
ΚΟΛ/126		σημ. 17-19, πίν. 86α-γ	σημ. 19 εἰκ. 9			
ΚΟΛ/129						σημ. 58-59 (1 φωτογρ.)
ΚΟΛ/136				σημ. 231 πίν. 23.5		σημ. 102-104 (4 φωτογρ.)
ΚΟΛ/137						σημ. 553 (1 φωτογραφία)
ΚΟΛ/139		σημ. 10 εἰκ. 7				
ΚΟΛ/142	εἰκ. 65-66		σημ. 8-9, 18 εἰκ. 4-5, 8			
ΚΟΛ/150						σημ. 294-295 (2 φωτογρ.)
ΚΟΛ/154		σημ. 16 εἰκ. 11				
ΚΟΛ/158						σημ. 352-355 (2 φωτογρ.)
ΚΟΛ/165				σημ. 188-194 πίν. 21.1		
ΚΟΛ/166	εἰκ. 77			σημ. 239-246 πίν. 23.1-2		σημ. 841-849 (4 φωτογρ.)
ΚΟΛ/176						σημ. 54-57 (4 φωτογρ.)
ΚΟΛ/181		πίν. 92α-β, 93α-β	σημ. 21 εἰκ. 10			
ΚΟΛ/182		εἰκ. 17 πίν. 88β, 91β				
ΚΟΛ/184		σημ. 2 πίν. 83α-β	σημ. 2 εἰκ. 1			
ΚΟΛ/185		σημ. 9 εἰκ. 6				
ΚΟΛ/186		σημ. 12 εἰκ. 9				
ΚΟΛ/187		σημ. 7-8 εἰκ. 5 πίν. 85α				
ΚΟΛ/191		σημ. 11 εἰκ. 8				
ΚΟΛ/192		σημ. 14 πίν. 84α-β				
ΚΟΛ/193		σημ. 23 εἰκ. 14α-β				
ΚΟΛ/200	εἰκ. 67-68	σημ. 13 εἰκ. 10				
ΚΟΛ/202		σημ. 25α πίν. 88α				
ΚΟΛ/203		σημ. 26-27 εἰκ. 15α-β, 16 πίν. 89β-γ				
ΚΟΛ/211		εἰκ. 18 πίν. 94α-β				
ΚΟΛ/241				σημ. 221-225 πίν. 22.2		
ΚΟΛ/244		σημ. 15 πίν. 85β				

ΚΟΛ/1992 (τάφοι 245-500)

Τάφος	Έργον 1992, 53-59	ΠΑΕ 1992, 129-149	Beiträge
ΚΟΛ/253	εἰκ. 78	σημ. 58 εἰκ. 7	σημ. 99/100 (1 φωτογραφία) σημ. 442/451 (3 φωτογραφίες) σημ. 829/830 (2 φωτογραφίες)
ΚΟΛ/258		σημ. 46/48 εἰκ. 5 πίν. 55γ	
ΚΟΛ/266	εἰκ. 72		
ΚΟΛ/268		σημ. 64/66 πίν. 56δ-ε	
ΚΟΛ/278	εἰκ. 75	σημ. 13, 60/63 εἰκ. 9 πίν. 51α	
ΚΟΛ/279		σημ. 18-31 πίν. 52α-β, 53α-δ	
ΚΟΛ/288	εἰκ. 66/67	πίν. 54α-δ, 55α	
ΚΟΛ/312	εἰκ. 63	σημ. 8 πίν. 49β	
ΚΟΛ/316		σημ. 9, 69/71 πίν. 50α, 57β	
ΚΟΛ/318		σημ. 49/53 πίν. 56α-γ	
ΚΟΛ/320	εἰκ. 69/70		σημ. 74/78 εἰκ. 34 (5 φωτογρ.)
ΚΟΛ/334	εἰκ. 68	σημ. 56/57 εἰκ. 6	
ΚΟΛ/336		σημ. 34/45 εἰκ. 1-4 πίν. 55β	
ΚΟΛ/337	εἰκ. 64/65	σημ. 12 πίν. 50β	
ΚΟΛ/346		σημ. 54/55 πίν. 57α	
ΚΟΛ/350	εἰκ. 73	σημ. 3 πίν. 48β	
ΚΟΛ/365			
ΚΟΛ/366	εἰκ. 71	σημ. 4/5 πίν. 49α	
ΚΟΛ/367		σημ. 59 εἰκ. 8	
ΚΟΛ/406		σημ. 14, 72 εἰκ. 10 πίν. 51β	
ΚΟΛ/437	εἰκ. 77	σημ. 67	
ΚΟΛ/450	εἰκ. 76		
ΚΟΛ/457	εἰκ. 74		
ΚΟΛ/480		σημ. 2 πίν. 48α	

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Magna Graecia: Angheliki K. Andreiomenou, Akraiphia, *Magna Graecia* 28, 10-12/1993, 12-14.

AM 110, 1995: τῆς αὐτῆς, Archaische böotische Terrakotten und Tongefäße aus Akraiphia, AM 110, 1995, 103-170, Beil. 1-5.

Μουσεῖον: τῆς αὐτῆς, Τὸ ἐργαστήριον χαλκοτεχνίας τῆς Ἀκραϊφίας (830-480 π.Χ.). Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν ἐνίων τύπων κοσμημάτων, *Μουσεῖον, Τόμος Τιμητικὸς εἰς Ὅλγαν Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Beiträge: τῆς αὐτῆς, *Terrakotten aus Akraiphia. Beiträge zur Chronologie der archaischen böotischen Koroplastik* (μονογραφία ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Ὁ ἐντὸς παρενθέσεως ἀναφερόμενος ἀριθμὸς φωτογραφιῶν (10 φωτογραφία κ.λπ.) ἀφορᾷ εἰς πίνακα, μὴ ἀριθμηθέντα εἰσέτι παρακαλῶ διὰ τὴν φιλικὴν κατανόησιν τοῦ μελετητοῦ.

Ἡ γενικωτέρα σημασία τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας ἐτονίσθη πολλαχοῦ καὶ πολλαπλῶς. Ἐνταῦθα περιοριζόμεθα εἰς τὸ νὰ ἐξάρωμεν τὴν σημασίαν τῆς μακρᾶς παραδόσεως τῆς μεταλλοτεχνίας εἰς τὴν Ἀκραϊφίαν, ἥ ὁποία καλύπτει ὑπὲρ τοὺς τέσσαρας αἰῶνας (840-440)³¹⁴ καὶ εἰς τὸ νὰ συμπληρώσωμεν μὲ τὰ νέα εὐρήματα τῶν πλουσίων τάφων τοῦ 7ου αἰ. τὴν τυπολογίαν τῶν διαφόρων κοσμημάτων. Ἡ σημασία τῆς εὐρέσεως τόσων κοσμημάτων ἐντὸς τῶν τάφων τῆς Ἀκραϊφίας ἐξαιρεται ἐκ τῆς συγκρίσεώς των μὲ τοὺς ἀρχαῖους τάφους τῆς Ἀττικῆς, ἐντὸς τῶν ὁποίων, κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ J. Morris³¹⁵, “Metal grave goods were virtually unheard of between 700 and 500 B.C.”

314. Βλ. Ἀνδρειωμένου, Χαλκᾶ κοσμήματα (σημ. 25), σποράδην.

315. *Burial and Ancient Society* (1987) 141. Παντελῆς ἀπουσία χαλκῶν κοσμημάτων διαπιστοῦται καὶ εἰς

τοὺς ἀρχαῖους τάφους τῆς Πελοποννήσου καὶ γενικώτερον τῆς Νοτίου Ἑλλάδος. Βλ. Philipp, *Bronzeschmuck* (σημ. 226) 4.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βιβλιογραφία τῆς συγγραφέως, σχετική μὲ τὰς ἀνασκαφάς τῆς ἐν Βοιωτίᾳ καὶ τὰς μελέτας τῆς Ἀκραΐφιας, Τανάγρα, Ἁγία Ἐλεοῦσα Θηβῶν, Ποτνιαί, Θεσπιαί, Μελέτη τῶν ἀγγείων τοῦ Βρανέζι).

Νεκροταφεῖα παρὰ τὸ ἀρχαῖον Ἀκραΐφινιον, *ΑΑΑ* 7, 1974, 325-338.

ΑΔ 30, 1975, Β, 128.

ΑΔ 31, 1976, Β, 119.

ΑΔ 32, 1977, Β, 95-97.

Τὸ νεκροταφεῖον τῆς ἀρχαίας Ἀκραΐφιας, *ΑΑΑ* 10, 1977, 273-286.

Πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορεὺς ἐκ Τάχι Θηβῶν, *ΣΤΗΛΗ, τόμος εἰς Μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (1978) 292-294.

Τὸ κεραμεϊκὸν ἐργαστήριον τῆς Ἀκραΐφιας (δ.δ. Ἀθήνα 1980).

ΑΔ 36, 1981, Β, 187-188 (Θεσπιαί, Ἀκραΐφια).

Ἀνασκαφὲς στὴ Βοιωτία, *ΑΔΑτνε* 59, 1981, 251-262.

Συχνότης κορινθιακῆς κεραμεικῆς εἰς Βοιωτίαν καὶ Εὐβοίαν, ἐν *Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπονδῶν* (Πάτραι 25-31.5.1980) II (1982) 282-286.

ΑΔ 37, 1982, Β, 164.

ΑΔ 38, 1983, Β, 129.

ΑΔ 40, 1985, Β, 149-152.

La nécropole classique de Tanagra, ἐν *Colloques internationaux du CNRS: «La Béotie antique»* (1985) 109-130.

Τὸ ἀρχαῖκον νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραΐφιας· μία νέα πηγὴ κορινθιακῆς κεραμεικῆς ἐν *Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Κορινθιακῶν Ἑρευνῶν* (Λουτράκι 25-27.5.1984) (1986) 93-96.

Πρωτογεωμετρικὴ καὶ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐκ Βρανέζι Βοιωτίας, *ΑΕ* 1985, 57-84.

Ritrovamenti protogeometrici e geometrici in Beozia, *Magna Graecia* 21, 11/12, 1986, 21-22.

Βοιωτικὰ ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραΐφιας, ἐν *Πρακτικὰ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας* (Ἀθήνα 4-10.9.1983), II (1988) 7-14.

Ἡ Μέση Γεωμετρικὴ Περίοδος τῆς Ἀκραΐφιας, ἐν *Α' Διεθνῆς Συνέδριον Βοιωτικῶν Μελετῶν* (Θήβα 10-14.9.1986), *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* τόμ. Α τευχ. α (1988) 169-182.

Böotien in der Zeit von 1050-800 v. Chr., ἐν *ΒΟΙΟΤΙΚΑ, Vorträge vom 5. Internationale Böotien-Kolloquium in memoriam Siegfried Lauffer* (München 13-17.6.1986) (1989) 253-263.

Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραΐφιας, *ΠΑΕ* 1989, 125-145.

Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραΐφιας, *ΠΑΕ* 1990, 113-141.

Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραΐφιας, *ΠΑΕ* 1991, 131-145.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χαλκῶν κοσμημάτων τοῦ νεκροταφεῖου τῆς Ἀκραΐφιας (830-480 π.Χ.) ἐν *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece, Tempus reparatum* (ἐκδ. J. L. Bintliff, Oxford, ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Παρατηρήσεις στὴ Μέση Γεωμετρικὴ Περίοδο τῆς Ἀκραΐφιας, ἐν *La transizione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla città. Atti del Convegno Internazionale* (Roma 14-19.3.1988) (1991) 451-464.

Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραΐφιας, *ΠΑΕ* 1992, 129-149. *ΕΑΑ Suppl.* 1 (1993) 36 λ. *Acraifia*.

Ἔργον 1989, 44-48.

ΑRep 1989/90, 36-39.

Ἔργον 1990, 49-57.

Ἔργον 1991, 36-45.

Ἔργον 1992, 53-59.

La nécropole d'Akraiphia, ἐν *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc). Actes du Colloque International du Centre des recherches archéologiques de l'Université de Lille III* (2-3.12.1991), *Cahiers Centre Jean Bérard*, 18, 1994, 99-126.

Akraiphia. Oltre 2000 tombe nella necropoli arcaica e classica dell'antica città della Beozia, *Magna Graecia* 28, 10/12, 1993, 12-14.

Ἐν ἀρχαῖκον νεκροταφεῖον τῆς εὐρύτερας περιοχῆς τῶν Θηβῶν. Ἁγία Ἐλεοῦσα Πυρίου Ι, ἐν *Β' Διεθνῆς Συνέδριον Βοιωτικῶν Μελετῶν* (Λιβαδειά, 6-10.9.1992), *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* τόμ. Β τευχ. α (1995) 139-244.

Archaische böotische Terrakotten und Tongefässe aus Akraiphia, *AM* 110, 1995, 103-170.

Terrakotten aus Akraiphia. Beiträge zur Chronologie der archaischen böotischen Koroplastik (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Τὸ ἐργαστήριον χαλκοτεχνίας τῆς Ἀκραΐφιας (830-480 π.Χ.). Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν ἐνίων τύπων κοσμημάτων, ἐν *Μουσείον, Τμητικὸς τόμος εἰς Ὀλγαν Τζάχον Ἀλεξανδρῇ* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ΦΙΛΟΥΡΓΟΣ ΕΠΟΙΕΣΕΝ. La stèle funéraire archaïque d'Akraiphia, *ΑΕ* 1996 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΟΥ «ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ» ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

Από το 1985, κατά την εκτέλεση του Προγράμματος Συντήρησης των Μνημείων του Άσκληπείου της Έπιδαύρου¹, άρχισε ανασκαφική έρευνα στον χώρο των Προπυλαίων του «Γυμνασίου»² (είκ. 1), τα όποια αποκάλυψε ο Π. Καββαδίας το 1884³ μαζί με το ευρύτερο συγκρότημα στο όποιο ανήκουν⁴.

Το 1985 και 1986 ελέγχθηκε με δοκιμαστικές τομές (Γ5, είκ. 2, και Γ9) ή θεμελίωση του Προπύλου, έρευνήθηκε ο τρόπος σύνδεσης του Προπύλου με το «Γυμνάσιο» (τομή Γ12) και ή επίωση ανάμεσα στους κρατευτές της αναβάθρας του (Η11/12), και πραγματοποιήθηκε καθαρισμός των αποξηλωμένων μελών πάνω στη θεμελίωση της κρηπίδας⁵ και γύρω από αυτήν⁶.

Το 1987 οί καθαρισμοί επεκτάθηκαν ΒΔ. του Προπύλου. Ένδεικτικές στρωματογραφικές τομές (Μ18, Η18, Θ/Ι18, Η19, Η20, Θ19, Θ20) συνεχίστηκαν και το 1988, ενώ ήδη από το 1987 στον χώρο ΒΑ. του Προπύλου, πού όρίζεται από το ιερό των Αίγυπτίων θεών και τον βωμό της Ύγείας⁷, είχε άρχισει ή διάνοιξη της τομής Γ14⁸, στην όποία αποκαλύφθηκε (1988-1989)

Εύχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκη για την άνάθεση της μελέτης του Προπύλου του «Γυμνασίου» στα πλαίσια του Προγράμματος Συντήρησης των Μνημείων του Άσκληπείου της Έπιδαύρου, και για το ενδιαφέρον και τη συνεχή βοήθειά του στο έργο αυτό. Όμοίως εύχαριστώ το Διοικητικό Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Έταιρείας για τη χρηματοδότηση της τελικής φωτογράφισης και σχεδίασης των εύρημάτων, τον διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής κ. W. Coulson για την άδεια σύγκρισης δειγμάτων κεραμικής από την Κόρινθο, την καθηγήτρια κ. Εύα Μπουρνιά για τις γόνιμες συζητήσεις μας, την έπιμελήτρια κ. Ε. Λεμπιδάκη, τη σχεδιάστρια και άρχαιολόγο κ. Sidan Kazempour, τον σχεδιαστή κ. Σ. Πισκαρδέλη και τους κ. Π. Λαμπρόπουλο και Γ. Σταθόπουλο για τις φωτογραφίες.

1. Βλ. Β.Ε.Ε.Σ. Κυριάκη, Ί. Σβώλου, *Το Πρόπυλο του «Γυμνασίου» και ή Θόλος στο Άσκληπείο της Έπιδαύρου, Προτάσεις συντήρησης και μερικής αποκατάστασης* (Αθήνα 1988) 7-9. V. Lambrinoudakis, Exca-

vation and Restoration of the Sanctuary of Apollo Maleatas and Asklepios at Epidauros, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπονδών, Καλαμάτα 1985* (Αθήνα 1987-88) 300-301.

2. Κ. Δανάλη, 'Η ανασκαφική έρευνα του Προπύλου του «Γυμνασίου», στο *Το Πρόπυλο του «Γυμνασίου»* 36 κέ.

3. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1884, πίν. 1· 1899, 105, πίν. 5· 1901, 51.

4. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1891, 26· 1892, 55· 1899, 103-105, πίν. 5-6.

5. Δανάλη ό.π. 37.

6. Αυτόθι 38.

7. Βλ. Ρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, Νέα άρχαιολογικά στοιχεία σχετικά με την οίκοδομική δραστηριότητα στο Άσκληπείο Έπιδαύρου κατά τη ρωμαϊκή εποχή, *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπονδών, Κόρινθος 1990* (Αθήνα 1992-93) 257 κέ.

8. Αυτόθι 257.

Εἰκ. 1. Τὸ Πρόπυλο τοῦ «Γυμνασίου».

Εἰκ. 2. Τομή Γ5, θεμελίωση τοῦ Προπύλου.

κτίριο ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων⁹, πού δὲν εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία¹⁰.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, πού ἄρχισε τὸ 1985 καὶ συνεχίστηκε μέχρι καὶ τὸ 1989, προέκυψε κεραμικὴ, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χωριστεῖ σὲ δύο ομάδες: α) τὴν ἑλληνιστικὴ, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἀποξηλωμένων μελῶν τῆς κρηπίδας τοῦ Προπύλου, ἀπὸ τὶς τομὲς στὴ θεμελίωση (Γ5, Γ9, Γ12) καὶ ἀπὸ τὶς ἐνδεικτικὲς στρωματογραφικὲς τομὲς (Μ18, Θ/Π18, Η18, Η19, Η20, Θ19, Θ20)¹¹. β) τὴ ρωμαϊκὴ, ἡ ὁποία καὶ θὰ ἀποτελέσει τὸ θέμα μελλοντικῆς μελέτης, διότι ἡ ἔρευνα πού ἀφορᾷ τὴ χρῆση τοῦ Προπύλου κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους δὲν ἔχει ἀκόμη περατωθεῖ¹².

Ἡ ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Πρόπυλο εἶναι σημαντικὴ διότι καλύπτει μίᾳ ἀτελῶς ἀκόμη γνωστῇ περιόδῳ στὴν ἐξέλιξη τῆς κεραμικῆς: τοῦ ὕστερου 4ου καὶ ὀλόκληρου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Πὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κεραμικῆς αὐτῆς τῆς περιόδου προέκυψαν τελευταῖα νέα δεδομένα¹³. Ἐνα νέο ἀρχαιολογικὸ σταθερὸ χρονολογικὸ σημεῖο¹⁴ προστέθηκε, ἡ ἀπόλυτη χρονολόγηση τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τῆς Κορώνης, τοῦ ποτολεμαϊκοῦ στρατοπέδου τῆς Ἀττικῆς¹⁵, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀναθεώρηση τῆς χρονολόγησης τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς, πού βασιζόταν ὡς τότε στὶς ομάδες Α καὶ Β τῆς Ἀγορᾶς¹⁶.

Ὁ ἐντοπισμὸς ἐπίσης νέων ἐργαστηρίων κεραμικῆς ὀδηγεῖ τοὺς μελετητὲς ὁλοένα σὲ ἀναθεωρήσεις τῆς παλιᾶς χρονολόγησης. Ἔτσι ὁ J. Schäfer¹⁷ ἀναθεώρησε τὴ χρονολόγηση τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἀγγείων τύπου Δυτικῆς Κλιτύος τῆς Περγάμου καὶ ἡ E. Pemberton¹⁸ κατέβασε τὶς χρονολογήσεις τοῦ G. R. Edwards¹⁹, κατὰ ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα.

Βασικὸς σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι: α) ἡ χρονολόγηση τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Πρόπυλο, μὲ βάση τὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη κάθε σχήματος σὲ σύγκριση μὲ παρόμοια χρονολογημένα σύνολα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὴν Ἀγορὰ καὶ ἄλλα μέρη τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, σὲ συσχετισμὸ πάντοτε μὲ τὴν τυπολογία καὶ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα· β) ἡ χρονολόγηση τοῦ Προπύλου μὲ βάση τὴν κεραμικὴ· γ) ἡ ἐπισήμανση τῶν χαρακτηριστικῶν ἰδιαιτεροτήτων στὰ σχήματα τῶν ἀγγείων καὶ στὴ στυλιστικὴ τους ἐξέλιξη, στὴ διακόσμηση, στὴ βαφή, στὴν ὕψη καὶ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, πού εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ταύτιση ἐνὸς τοπικοῦ

9. Βλ. *Ἔργον* 1989, 157, εἰκ. 147.

10. Πρβ. R. Peppas-Papaioannou, New Archaeological Evidence for the Water Supply and Drainage System of the Asklepieion at Epidauros, *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988*, 554.

11. Οἱ τελευταῖες τομὲς στὸν κατάλογο ἀναφέρονται γενικὰ ὡς τομὴ Γ14, ἐπειδὴ συμπεριελήφθηκαν σ' αὐτὴ τὴν τομὴ, πού ἄρχισε τὸ 1987, συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1989 καὶ ἀκόμη δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ.

12. Πρβ. Κ. Δανάη. Ἡ χρονολόγηση τοῦ Προπύλου τοῦ «Γυμνασίου» στὴν Ἐπίδαυρο καὶ ἡ δεύτερη χρῆση του, *Πελοποννησιακά* 17, 1987-88, 19-22.

13. S. I. Rotroff, *The Athenian Agora*, XXII. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls* (Princeton 1982) 107-112. H. A. Thompson - D. B. Thompson, *Hellenistic Pottery and Terracottas* (reprinted from *Hesperia* with prefaces by S. I. Rotroff, Princeton 1987) 1-8. S. I.

Rotroff, *Athenian Hellenistic Pottery, Toward a Firmer Chronology*, *Akten des XIII. Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988* (Mainz am Rh. 1990) 173-178. S. Drougou - J. Touratsoglou, *Hellenistische Keramik aus Makedonien, Chronologische Indizien*, *AntK* 34, 1991, 13-27.

14. Βλ. καὶ Miller 198.

15. G. R. Edwards, *Koroni: The Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 32, 1963, 109-111. V. R. Grace, *Revisions in Early Hellenistic Chronology*, *AM* 79, 1974, 193-200.

16. Miller 198. Thompson 1-8.

17. *Pergamon* 45-63. G. Siebert, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Peloponnèse à l'époque hellénistique* (Paris 1978) 163.

18. *Corinth* XVIII 1, 3.

19. *Corinth* VII iii, 3.

ἐργαστηρίου κεραμικής· δ) ἡ παρουσίαση τῆς στρωματογραφίας τοῦ χώρου καὶ ἡ δημοσίευση τῶν σημαντικότερων ἀγγείων.

Οἱ δημοσιεύσεις τοῦ W. W. Rudolph γιὰ τὸ Πόρτο-Χέλι καὶ τοὺς Ἀλιεῖς²⁰ χρησιμοποιήθηκαν ἐκτενῶς στὴ μελέτη αὐτή, τὴ σχέση μάλιστα Ἐπιδαυρίων καὶ Ἀλιέων ἀναφέρει καὶ ὁ Πausanias²¹.

ΣΧΗΜΑΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ

1. Οἱ κάνθαροι

Ὁ τύπος τοῦ κανθάρου ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸ Πρόπυλο εἶναι κυρίως ἐκεῖνος μὲ τὴ βαθμιδωτὴ βάση, τὸ ἡμισφαιρικό σῶμα καὶ τὸν ψηλὸ κυλινδρικό λαιμό, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ σῶμα μὲ δύο μεγάλες ἡμικυκλικές λαβές. Τὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ κανθάρου ἐμφανίζεται στὴν Ἀττικὴ τὸ 350 π.Χ.²², ἡ νεότερη ὅμως χρονολογικὴ ἔνδειξη προέρχεται ἀπὸ τὸ πτολεμαϊκὸ στρατόπεδο τῆς Κορώνης (265-261 π.Χ.)²³.

Στὴν ομάδα μας οἱ πρωιμότεροι στυλιστικά κάνθαροι εἶναι οἱ ὑπ' ἀρ. 1 (εἰκ. 3) καὶ 4 (εἰκ. 4). Προέρχονται ἀπὸ τὸ 4ο στῶμα (τομὲς Γ5 καὶ Γ12) καὶ εἶναι ὅμοιοι μὲ τοὺς ὑπ' ἀρ. 2 τῆς Rotroff, 34 τοῦ W. W. Rudolph καὶ 11 τῆς S. Miller²⁴, ἐπομένως δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ 300 π.Χ.

Ἀντίθετα ὁ ὑπ' ἀρ. 6 (εἰκ. 5), ποὺ σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρος, ἔχει ραδινότερες ἀναλογίες, ψηλότερο στέλεχος καὶ τὶς χαρακτηριστικὲς λαβές μὲ πεπλατυσμένες λοξὲς ἀποφύσεις. Εἶναι ὁ τύπος τοῦ κανθάρου ποὺ ἔχει βρεθεῖ συχνὰ στὴν Ἀγορὰ σὲ σύνολα χρονολογημένα στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸν ὑπ' ἀρ. 4 τῆς S. Miller²⁵, ὡς ὅμοιο τύπο καὶ γενικὰ αὐτὸ τὸ σχῆμα κανθάρου εἶναι ἀττικῆς προέλευσης, τὸ χρῶμα ὅμως τοῦ πηλοῦ τοῦ δικοῦ μας ὑπ' ἀρ. 6, καθὼς καὶ ἡ βαφή (καστανομέλανη), πείθουν ὅτι πρόκειται γιὰ τοπικὴ ἀπομίμηση τοῦ ἀττικοῦ τύπου²⁶. Τὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ κανθάρου τὸ ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὴν Κορώνη²⁷. Ἄν μάλιστα ἐφαρμόσουμε τὴν παρατήρηση τῆς Rotroff²⁸, ὅτι ἡ τάση τοῦ ἐλληνιστικοῦ κανθάρου πρὸς ραδινότερες ἀναλογίες κατὰ τὴ χρονολογικὴ του ἐξέλιξη μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ ὡς ὁ φθίνων λόγος τῆς διαμέτρου τοῦ σώματος πρὸς τὸ ὕψος (ὅπως φαίνεται στὴν κλίμακά της)²⁹, τότε ὁ λόγος τοῦ ὑπ' ἀρ. 6 τῆς ομάδας μας εἶναι 8.5: 11 = 0.77 μ., δηλαδὴ ὁ ὑπ' ἀρ. 6 ὑπάγεται στὴν ομάδα τῶν κανθάρων τῆς Κορώνης. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι τοπικὴ ἀπομίμηση ἀττικοῦ τύπου, μποροῦμε νὰ προτείνουμε τὴ χρονολόγησή του στὸ 260-240 π.Χ.

20. Porto-Cheli 105-131. Halieis 123-170.

21. Chr. Habicht, *Pausanias' Guide to Ancient Greece* (California 1985) 155. W. Lambrinoudakis, *Staatskult und Geschichte der Stadt Epidaurios*, *Ἀρχαιογνωσία* 1, 1, 1980, 57, σημ. 4.

22. Πὰ τοὺς παλιότερους τύπους τῶν κανθάρων βλ. *Agora* XII 113.

23. *Hesperia* 32, 1964, 69. *AvP* XII 108, πίν. 37 καὶ 54.

24. Three Cistern 283, ἀρ. 2. Porto-Cheli 117, ἀρ. 34. Miller 230, ἀρ. 11, πίν. 30.

25. Αὐτόθι 201, σημ. 18.

26. *Pergamon* 38, C 24, πίν. 5. Halieis 144.

27. Koroni I, 37, ἀρ. 35 καὶ 36, πίν. 20.

28. *Spool Saltcellars* 349.

29. Αὐτόθι 350, εἰκ. 3.

Δύο παραδείγματα κανθάρων ἀπὸ τὸ Πρόπυλο ἔχουν τὴ γνωστὴ διακόσμηση τύπου Δυτικῆς κλιτύος: τὰ ὑπ' ἀρ. 10 καὶ 17. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ διακόσμηση εἶναι μονό- γραμμὴ γιρλάντα³⁰ μὲ σταγονίδια ἀπὸ ἐπίθετο καστανόχρωμο πηλὸ καὶ λευκὸ χρῶμα. Ἀνά- λογη διακόσμηση βρίσκουμε στὸ ὑπ' ἀρ. D14 τῆς Περγάμου³¹ καὶ στὸ 532 τῆς Αἴγινας³².

Τὸ παράδειγμα 17, ποὺ εἶναι ὄστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος κανθάρου μὲ κάθετα τοιχώματα, κοσμεῖται μὲ σύνθετο στεφάνι ἀπὸ φύλλα ἐλιάς. Ἡ διακόσμησή του εἶναι πιὸ πλούσια ἀπὸ ἐκείνη στὰ ὑπ' ἀρ. 25 καὶ 28 τῆς Rotroff³³, καὶ εἶναι πιὸ κοντὰ στυλιστικά στὸ 188.47 τοῦ Bruneau³⁴ (2ος αἰ. π.Χ.), στὸ D14 τῆς Περγάμου (2ος αἰ. π.Χ.), στὸ 530 τῆς Αἴγινας (μέσα 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ στὸ 21 τῆς Δημητριάδας³⁵.

Ἡ χρονολόγηση τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν τύπου Δυτικῆς κλιτύος παρουσιάζει δυσκο- λίες διότι δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀκόμη τὸ τοπικὸ ἐργαστήριον, ποὺ ἡ ταύτισή του πιθανὸν νὰ ἀλλάξει πολλὰ δεδομένα, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι συνέβη μὲ τὰ Δυτικῆς κλιτύος τῆς Περγά- μου, τῶν ὁποίων ὁ J. Schäfer³⁶ κατέβασε τὴ χρονολογία στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Μεταξὺ τῶν παραδειγμάτων 10 καὶ 17 φαίνεται ὅτι νεότερο εἶναι τὸ 17, μία ἀπόλυτη ὁμως χρονολόγηση εἶναι δύσκολο νὰ προτείνουμε. Ἴσως μπορούμε νὰ βοηθηθοῦμε ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο περιεχόμενον τοῦ 4ου στρώματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ 17, τὸ ὁποῖο, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω, δὲν κατεβαίνει μετὰ τὸ 220 π.Χ. Μόνον ὁμως ἡ τυχὸν μελλοντικὴ εὕρεση κλειστῶν συνόλων ἀπόλυτα χρονολογημένων θὰ βοηθήσει σὲ μία ἀπόλυτη χρονολό- γηση τῶν ἀγγείων τύπου Δυτικῆς κλιτύος τῆς Ἐπιδαύρου.

Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση εἶναι ἐπίσης τὰ παραδείγματα 15 καὶ 16 (εἰκ. 6-7). Πρόκειται γιὰ λαβὲς κανθάρων διακοσμημένες μὲ προσωπεῖα. Προέρχονται ἀπὸ τὸ 4ο καὶ τὸ 3ο στῶμα καὶ ἀνάλογα παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Αἴγινα (α' τρίτο 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἀπὸ τὴν Πέργαμο³⁷ (2ος αἰ. π.Χ.). Τὸ 16 προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Προπύλου καὶ πρόκειται γιὰ πρόσωπο νέγρου. Ἀνάλογο παράδειγμα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Πέργαμο, τὸ E63. Ὁ J. Schäfer³⁸ θεωρεῖ τὰ πρόσωπα σκλάβων ἀκόμη νεότερα, χρονολογώντας τα, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐργαστήριον τῆς Περγάμου, μετὰ τὸ 200 π.Χ.

Γενικὰ στὴν ομάδα τῶν κανθάρων τὰ ὕστερα ἀγγεῖα εἶναι περισσότερα ἀπὸ τὰ πρῶμα καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ 3ο ἢ τὸ 4ο στῶμα, ἢ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Προπύλου. Χρονο- λογοῦνται ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. ἕως τὸ 220 π.Χ. Πλήρη ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τοῦ κανθά- ρου δὲν μπορούμε νὰ δώσουμε διότι τὸ ὑλικὸ ποὺ σώθηκε εἶναι λίγο καὶ σὲ κακὴ κατάσταση (ὑλικὸ ἐπίχωσης).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προέλευσίν τους, ἔχουμε ἓνα παράδειγμα σίγουρα ἄττικό, τὸν ὑπ' ἀρ. 9 (τὸ σχῆμα, ἡ βαφή καὶ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς προέλευσιν τοῦ ραβδωτοῦ αὐτοῦ κανθάρου ἄττικοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἀττική). Ἀπὸ τὰ παράλληλά του στὴν Κορώνη μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ 260 π.Χ. Ὁ ὑπ' ἀρ. 2 προέρχεται ἀπὸ τὴν Κόρινθο (ὅπως φαίνε- ται ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ τὴν ἀλαμπὴ βαφή του) καὶ οἱ ὑπόλοιποι χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες: α) ὑπ' ἀρ. 1, 3, 4 μὲ βαφὴ μελανὴ μὲ μεταλλικὸ ἰριδισμὸ καὶ πηλὸ 5YR/6.6 καὶ β)

30. Miller 203.

31. *Pergamon* 60, εἰκ. 12.

32. *Alt-Ägina* II 1, 73, πίν. 40.

33. Three Cistern 285.

34. Bruneau 511.

35. *Pergamon* 47, πίν. 12. *Alt-Ägina* II 1, 73, ἀρ. 530,

πίν. 40. *Demetrias* I 67, πίν. 13.

36. Βλ. παραπάνω σ. 257 καὶ S. I. Rotroff, *Attic West Slope Vase-Painting*, *Hesperia* 1991, 61-64.

37. *Pergamon* 81, E63, πίν. 33.

38. Αὐτόθι.

ὕπ' ἄρ. 2, 5, 7, 14 μὲ βαφή καστανομέλανη, ἀλαμπή μὲ καταλειβάδες καὶ πηλὸ χρώματος 7.5YR/7.3 ἢ 4 ἢ 2, ποὺ μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

2. Σκύφοι «ἀττικοῦ τύπου»

Οἱ σκύφοι «ἀττικοῦ τύπου» ἀποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα ἀνοιχτῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τοῦ Προπύλου. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾶται στὴν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ στὴν Κόρινθο καὶ στὴν Ὀλυμπία σὲ τοπικὲς παραλλαγές³⁹. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξη του, πολὺ χρήσιμες εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ G. R. Edwards⁴⁰, ἀφοῦ ἀναπροσαρμόσουμε τὶς χρονολογήσεις του πρὸς τὶς χρονολογήσεις τῆς E. Pemberton⁴¹. Οἱ παλαιότεροι (425-375=400-350 π.Χ.)⁴² εἶναι εὐρεῖς ἐπάνω, μέτρια συνεπτυγμένοι πρὸς τὰ κάτω. Οἱ νεότεροι (375-350=350-325/300 π.Χ.) εἶναι λιγότερο εὐρεῖς ἐπάνω, εὐρύτεροι στὸ μέσο τοῦ ἀγγείου καὶ συνεπτυγμένοι πρὸς τὸ πόδι, μὲ προφίλ τοιχώματος ποὺ καμπυλοῦται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἔντονα ἔξω νεῦον χεῖλος. Ἐπίσης εἶναι χειρότερη ἡ ποιότητα πηλοῦ καὶ βαφῆς.

Χαρακτηριστικὸ τῶν ὕστερων σχημάτων εἶναι ἡ λέπτυνση τοῦ σχήματος, ἡ σύμπτυξη τῆς διαμέτρου τῆς βάσης καὶ τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ σώματος, ἡ μεγαλύτερη διάμετρος τοῦ πάνω τμήματος τοῦ σώματος καὶ τοῦ χείλους. Δεύτερο κριτήριο χρονολόγησης⁴³ εἶναι ἡ διακόσμηση τῆς κάτω ἐπιφάνειας τῆς βάσης: τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουν διακόσμηση κύκλου ἢ κύκλων καὶ ταινίας γύρω ἀπὸ τὸν μικρὸ κύκλο τοῦ κέντρου, φθάνουν ἕως τὸ 325, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 325 ἕως τὸ 250 π.Χ. τὰ παραδείγματα ποὺ ἀπαντοῦν καλύπτονται ὁλόκληρα ἀπὸ μελανὴ βαφή.

Τὰ χρονολογικὰ ὄρια τῆς ὕστερης φάσης τῶν σκύφων «ἀττικοῦ τύπου» εἶναι δύσκολο νὰ τὰ ὀρίσουμε, ἀπὸ τὴν Κορώνη μᾶς εἶναι γνωστὸ μόνο ἓνα θραῦσμα, ἐπομένως τὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ ὕστερου σκύφου «ἀττικοῦ τύπου» ἦταν ἀκόμη σὲ χρῆση τὸ 260 π.Χ.⁴⁴ Ἐπίσης στὴ Δεξαμενὴ τοῦ Μένωνος συναντᾶμε ἕξι ὅμοια παραδείγματα⁴⁵, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρῆση τοῦ τύπου ὡς τὸ α' τρίτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Φαίνεται ὅτι οἱ «ἀττικοὶ σκύφοι» δὲν ἄλλαξαν πολὺ κατὰ τὰ χρόνια μεταξὺ 325 καὶ 285 π.Χ.⁴⁶ Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κόρινθο δείχνουν ὅτι ἐκεῖ τὸ σχῆμα αὐτὸ ἐπιβιώνει καὶ συνεχίζει νὰ παράγεται μέσα στὸν 3ο αἰ. π.Χ., μάλιστα ὡς τὸ γ' τέταρτό του⁴⁷.

Ἀπὸ τοὺς σκύφους «ἀττικοῦ τύπου» τῆς ὁμάδας μας ὁ πιὸ ἐξελιγμένος εἶναι ὁ 18 (εἰκ. 8), ὁ ὁποῖος παρουσιάζει δύο χαρακτηριστικὰ ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὴν ὕστερη χρονολόγησή του: α) λέπτυνση τοῦ σχήματος καὶ σύμπτυξη τῆς διαμέτρου τῆς βάσης καὶ β) εἶναι ὁλόβαφος, ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιφάνεια ἑδρασης ἔχει μελανὴ βαφή, μάλιστα μὲ μεταλλικὴ στιλπνότητα. Προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου, ὅπως ὑποδηλώνει καὶ

39. Porto-Cheli 128, σημ. 18.

40. *Corinth* VII iii, 67-68.

41. *Corinth* XVIII 1, 3.

42. *Corinth* VII iii, 67.

43. Αὐτόθι 68.

44. Koroni I, 49.

45. Miller 231, πίν. 31.

46. Spool Saltcellars 347.

47. E. Pemberton, *Hesperia* 54, 1985, 282.

τὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ⁴⁸. Βρέθηκε στὸ 3ο στρώμα τῆς τομῆς Γ5 καὶ εἶναι ὁμοίος μὲ τὸν ὑπ' ἀρ. 14 τῆς Rotroff⁴⁹, μὲ τὸν σκύφο «ἀττικοῦ τύπου» 19 τῆς Miller⁵⁰ καὶ μὲ τὸν ὑπ' ἀρ. 116 τῆς Κορίνθου⁵¹, ἐπομένως χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ στὸ σχῆμα ἐμφανίζει καὶ ὁ μικρογραφικὸς 27 (εἰκ. 11). Τὴν ἴδια διάμετρο βάσης περὶπου μὲ τὸν 18 ἔχουν οἱ 21, 22 (εἰκ. 10), 30, 31 καὶ 32, ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν 18.

Παλαιότερος στὴν ὁμάδα εἶναι ὁ 19 (εἰκ. 9), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ 4ο στρώμα τῆς τομῆς Γ5 καὶ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πρωιμότερης φάσης τῶν σκύφων «ἀττικοῦ τύπου». Ὅμοιους τύπους ἔχουμε ἀπὸ τὴν Ἀγορά⁵², τὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου⁵³ καὶ τὴν Κόρινθο⁵⁴. Στὴν ὁμάδα μας οἱ σκύφοι αὐτοῦ τοῦ τύπου ὑπερτεροῦν καὶ ἔχουμε μεταξὺ ἄλλων καὶ δύο παραδείγματα μικρογραφικῶν ἀγγείων⁵⁵. Προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ στρώματα (2ο-5ο) καὶ ἀπὸ τοὺς καθαρισμούς.

Τὰ παραδείγματα 21 καὶ 27 ἔχουν στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης μαστοειδῆ ἀπόφυση, ὅπως συνηθίζεται στὰ κορινθιακά⁵⁶. Γενικὰ τὰ παραδείγματα αὐτὰ μὲ τὴ γραπτὴ διακόσμηση στὴ βάση εἶναι μᾶλλον τοπικὲς ἀπομιμήσεις τῶν ἀττικῶν καὶ τῶν κορινθιακῶν σκύφων «ἀττικοῦ τύπου» καὶ ἡ ἀπόλυτη χρονολόγησή τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου⁵⁷.

Στοιχεῖο βοηθητικὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν τομὴ Γ12, στὸ 3ο στρώμα μαζὶ μὲ νόμισμα σειρᾶς Ἐπιδαύρου 323-240 π.Χ.⁵⁸, βρέθηκε βάση «ἀττικοῦ σκύφου» τοῦ νεότερου τύπου. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ὁ τύπος αὐτός, ποὺ μέχρι τώρα ἐθεωρεῖτο πρωιμότερος, φθάνει ὡς τὸ 240 π.Χ. Ἀλλὰ καὶ στὸ 2ο στρώμα τῆς τομῆς Γ5 βρέθηκε ὁμοία βάση, ἐνῶ ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ (H19/H20) προέρχεται νόμισμα σειρᾶς Ἐπιδαύρου, ἴδιας χρονολογίας μὲ τὸ προηγούμενο⁵⁹.

Συνδυάζοντας αὐτὰ τὰ δεδομένα μὲ τὶς ὑπόλοιπες στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις καὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὑλικὸ αὐτὸ σώθηκε σὲ κακὴ κατάσταση (ἐπίχωση θεμελίωσης), μποροῦμε νὰ θέσουμε ἓνα ὄριο ἐξέλιξης στοὺς σκύφους τῆς ὁμάδας μας ἀπὸ τὸ 300 ὡς τὸ 240 π.Χ. καὶ νὰ χρονολογήσουμε τὸν 18, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ὁ νεότερος, στὸ 240 π.Χ., διότι στυλιστικὰ εἶναι παλαιότερος τῶν παραδειγμάτων τῆς E. Pemberton⁶⁰, τὰ ὁποῖα φθάνουν στὸ γ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προέλευσή τους, ἔχουμε ἓνα παράδειγμα, τὸν μικρογραφικὸ σκύφο «ἀττικοῦ τύπου» ἀρ. 26, ποὺ πιθανότατα εἶναι ἀττικός, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ καὶ τὴ βαφή, καὶ ἓναν ἄλλο μικρογραφικὸ σκύφο «ἀττικοῦ τύπου» (ἀρ. 27), ποὺ ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐργαστηρίου Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου, δηλαδὴ βαφὴ μελανὴ μὲ μεταλλικὸ ἰριδισμὸ καὶ πηλὸ χρώματος 7.5YR/7.3 ἢ καστανομέλανη βαφὴ καὶ πηλὸ χρώματος 7.5YR/6.4.

48. Porto-Cheli 127.

49. Spool Saltcellars 353.

50. Miller 231, πίν. 31.

51. *Corinth* XVIII 97, πίν. 15, εἰκ. 7.

52. *Agora* XII 260, ἀρ. 350, πίν. 16.

53. *Salamine* VIII ἀρ. 710.

54. *Corinth* VII iii.

55. Three Cistern 270. Bruneau 471.

56. *Corinth* VII iii, 67.

57. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 272.

58. Κ. Δανάλη, *Πελοποννησιακά* 17, 1987-88, 18.

59. Βλ. κεφάλαιο γιὰ τὴ στρωματογραφία.

60. *Hesperia* 54, 1985, 280-2.

3. Ἀναθηματικά μόνωτα ἢ δίωτα σκυφίδια καὶ σκύφοι

Παρόμοια ἀγγεῖα μετὰ τὰ 34 (εἰκ. 12), 35 (εἰκ. 13), 36 (εἰκ. 14) καὶ 38 (εἰκ. 16) ἔχει δημοσιεύσει ὁ W. W. Rudolph⁶¹ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὸ Πόρτο Χέλι καὶ στοὺς Ἀλιεῖς. Τὰ χαρακτηρίζει ὡς συμπληρωματικὸ τύπο σκύφου, ἄγνωστο στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κόρινθο. Πρόκειται γιὰ τὸ κύπελλο χωρὶς στέλεχος (stemless cup)⁶², μετὰ ἐπίπεδη ἢ ἐλαφρὰ ἀνυψωμένη βάση, μετὰ βαθὺ ἡμισφαιρικὸ σῶμα, τοῦ ὁποῖου τὸ τοίχωμα στρέφεται πρὸς τὰ μέσα ἐνῶ τὸ χεῖλος νεύει πρὸς τὰ ἔξω, καὶ δύο κάθετες λαβές⁶³. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τοὺς Ἀλιεῖς καὶ τὸ Πόρτο Χέλι εἶναι ἡ κύρια πηγὴ πληροφόρησης γι' αὐτὸν τὸν τύπο, τοῦ ὁποῖου ὁ τόπος προέλευσης εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπιστεῖ.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ⁶⁴ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ Πρόπυλο εἶναι νεότερα, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀμελὴ βαφή μετὰ καταλειβάδες, καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ 4ο καὶ τὸ 6ο στρώμα. Ἀπὸ τὰ συνευρήματά τους χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Μερικά, ὅπως τὸ 34 (εἰκ. 12) καὶ τὸ 38 (εἰκ. 16), εἶναι ἡμίβαφα, ὁ πηλὸς εἶναι ὁ ἀργεῖος καὶ ἡ βαφή ἢ χαρακτηριστικὴ καστανομέλανη τοῦ ἐργαστηρίου Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου. Τὸ 34 εἶναι ὅμοιο μετὰ τὸ σκυφίδιο ποὺ δημοσιεύει ὁ W. W. Rudolph⁶⁵ ἐνῶ τὸ 38, μικρογραφικὸ, ἔχει σῶμα ἰδιαίτερα κυλινδρικό⁶⁶ καὶ παρουσιάζει ἰδιοτυπία ὡς πρὸς τὸ σχῆμα.

Ἀπὸ σκύφο προέρχεται ἡ πλαστικὴ ἀχιβάδα ὑπ' ἀρ. 39. Παρόμοια παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Αἴγινα⁶⁷ καὶ τὴ Δημητριάδα⁶⁸. Τῆς Αἴγινας χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τῆς Δημητριάδας στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἔχουμε ἐπίσης λαβές σκύφων μετὰ προσαρτημένες πλαστικὲς διακοσμητικὲς κουβαρίστρες. Παράλληλα ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν Πέργαμο καὶ τὴ Δημητριάδα, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁶⁹

4. Ἄωτα σκυφίδια

Τὸ εἶδος αὐτὸ ἐμφανίζεται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁷⁰ καὶ εἶναι πολὺ διαδεδομένο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁷¹. Ἔχει βρεθεῖ σὲ ἱερὰ⁷² ἀλλὰ καὶ ὡς κτέρισμα τάφων⁷³, καὶ γι' αὐτὸ ἢ πιθανότερη ἅποψη εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπλὸ οἰκιακὸ σκεῦος⁷⁴.

61. Porto-Cheli 129.

62. Αὐτόθι 116, 129.

63. Αὐτόθι 129.

64. Αὐτόθι 116.

65. Workshops: Some Reflections 532, εἰκ. 2-3.

66. Porto-Cheli 129.

67. *Alt-Agina* II 1, 72, ἀρ. 523, πίν. 40.

68. *Demetrias* I 122, ἀρ. 136, πίν. 43, 1, XIX, 4.

69. *Pergamon* 79, ἀρ. E25, πίν. 28. *Demetrias* I 67, ἀρ. 20, πίν. VI, 11.

70. Κ. Τζαναβάρη, *Μακεδονικά* 23, 1983, 257. Πρβ. καὶ Β. Ἀλαμανή - Κ. Τζαναβάρη, *Σχήματα ἀγγείων ἀπὸ ταφικά σύνολα τῆς Βέροιας, Γ' Ἐπιστημονικὴ Συνάν-*

τηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμική, Θεσσαλονίκη 1991 (Ἀθήνα 1994) 98, πίν. 47.

71. Δρούγου-Τουράτσογλου 129. Πρβ. τῶν ιδίων, *Τὰ χρονολογημένα σύνολα ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Μακεδονία, Γ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμική, Θεσσαλονίκη 1991* (Ἀθήνα 1994) 128-137, πίν. 72-74.

72. *Corinth* XVIII 1, 38. Πρβ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκη, *ΠΑΕ* 1981, πίν. 130β.

73. Δρούγου-Τουράτσογλου 129. Τζαναβάρη ὁ.π. 257.

74. Μ. Ἀνδρόνικος, *Ἑλληνιστικὸς τάφος Βερόιας, ΑΕ* 1955, 36.

Ὅπως ἤδη παρετήρησαν οἱ Δρούγου-Τουράτσογλου⁷⁵, ἡ χρονολόγηση καὶ ταξινόμηση τῶν ἄωτων σκυφιδίων εἶναι προβληματικὴ διότι τὸ σχῆμα αὐτὸ⁷⁶ δὲν ἀλλάζει ἀπὸ στυλιστικὴ ἀποψη κατὰ τὴ διάρκειά τῆς περιόδου ποὺ χρησιμοποιεῖται. Ἡ μόνη ποικιλία ἔγκειται στὴ διαμόρφωση τοῦ χεῖλους: ἄλλοτε τὸ χεῖλος νεύει πρὸς τὰ μέσα (echinus bowl) καὶ ἄλλοτε πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ δύο παραλλαγές ἐμφανίζονται ταυτόχρονα καὶ δὲν ἔχουν χρονολογικὴ σημασία. Ὁ G. R. Edwards⁷⁷ ἔχει προσδιορίσει κάποια γενικὰ κριτήρια χρονολόγησης: σχέση διαμέτρων χεῖλους καὶ ὤμου, διαμόρφωση τῆς δακτυλιοσχημῆς βάσης (στὰ πρωιμότερα εἶναι σχετικὰ εὐρεία καὶ ψηλὴ στὴν κάτω ἐπιφάνειά της, ἐνῶ στὰ νεότερα εἶναι πιὸ μικρὴ καὶ ἀμελῆς), βάθος (τὰ παλαιότερα σκυφίδια εἶναι βαθύτερα, τὰ νεότερα πιὸ ἀνοιχτὰ καὶ ρηχά)⁷⁸.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω κριτήρια χρονολόγησης τὰ ἄωτα σκυφίδια τῆς πρώτης ομάδας ἀνήκουν καὶ στίς δύο παραλλαγές καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἴδια περίπου ἀναλογία. Τὰ παραδείγματα 41 (εἰκ. 17), 42 (εἰκ. 18) καὶ 43 (εἰκ. 20) εἶναι μὲ ἐσώστρεφα χεῖλη, καὶ τὰ 44 (εἰκ. 19), 45 (εἰκ. 21) καὶ 46 μὲ ἐξώστρεφα. Καὶ οἱ δύο παραλλαγές προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα (4ο ἢ 5ο). Νεότερα εἶναι τὰ 42 (εἰκ. 18) καὶ 43 (εἰκ. 20), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῆς βάσης τους καὶ τὴν ἀμελῆ βαφή, ἐνῶ πρωιμότερα εἶναι τὰ παραδείγματα 41 (εἰκ. 17), 44 (εἰκ. 19) καὶ 45 (εἰκ. 21). Τὸ 44 ἔχει τὴ χαρακτηριστικὴ διακόσμηση τῶν ἀνθεμίων ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ σειρὰ ἐμπέστων τρεμάμενων γραμμῶν⁷⁹. Τὸ σχῆμα του καὶ ἡ διακόσμηση, συγκρινόμενα μὲ παρόμοιων παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν Ἀγορά⁸⁰, τὸ χρονολογοῦν στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ὅμοιο ἔχει βρεθεῖ καὶ στὴν Κορώνη (260 π.Χ.)⁸¹. Στὸ προφίλ ἡ μετάβαση πρὸς τὸ χεῖλος δὲν εἶναι ἰδιαίτερα γωνιώδης, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ τὰ ἀνθέμια περιβάλλονται ἀπὸ λοξὲς χαρακτὲς τρεμάμενες γραμμές, ἅρα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Τὰ σκυφίδια τῆς ομάδας μας εἶναι ὅλα μικρὰ καὶ ἀβαθῆ, παράλληλα ἔχουν στὴν ομάδα Α τῆς Ἀγορᾶς⁸² καὶ στὴν Κορώνη⁸³. Ὅσα ἔχουν ἔξω νεῦον χεῖλος εἶναι λίγο παλαιότερα, καὶ ἔχουν βάση ψηλὴ καὶ ρηχὴ στὴν κάτω ἐπιφάνειά της⁸⁴. Τὸ ὑπ' ἀρ. 43 (εἰκ. 20) εἶναι ὅμοιο στίς διαστάσεις μὲ τὸ 448 τῆς Κορίνθου, τὸ ὁποῖο ἡ E. Pemberton χρονολογεῖ στὸ β' πρὸς γ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁸⁵ Τὸ παράδειγμα ὑπ' ἀρ. 41 (εἰκ. 17) εἶναι κορινθιακό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πηλὸ καὶ τὴ βαφή. Τὰ περισσότερα φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

Τὰ σκυφίδια τῆς ομάδας μας λοιπὸν καλύπτουν ἓνα χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 280 ἕως τὸ 230 π.Χ. καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ 4ο, 5ο καὶ 6ο στρώμα. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι οἱ ἑξῆς: ὕψ. 0.025-0.05, διάμ. βάσης 0.03-0.07, διάμ. χεῖλους 0.05-0.08 μ.

75. Ὁ.π. 129.

76. Γιὰ τὸ σχῆμα αὐτὸ γενικὰ βλ. *Agora* XII 128. *Olynthus* V 230, πίν. 175-6. *Demetrias* I 97. *Samaria-Sebaste* III 244 κέ., εἰκ. 48 καὶ 49.

77. *Corinth* VII iii, 28.

78. Αὐτόθι 28.

79. Τὰ ἀνθέμια ἔχουν πλαίσιο, τεχνικὴ ποὺ ἀναπτύσσεται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ συνηθίζεται κυρίως στὸν 3ο αἰ. π.Χ. βλ. *Samaria-Sebaste* III 254, ὅπου ἐκτενὴς ἀνάλυση γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐντυπων ἀνθεμίων καὶ

Demetrias I 110 κέ. Πρβ. καὶ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὰ πινάκια. Τὴ διακόσμηση τῶν ἐμπέστων τρεμάμενων γραμμῶν ἡ Λ. Μαραγκοῦ τὴν ὀνομάζει ἀκιδωτὴ διακόσμηση, βλ. *Δωδώνη* 10, 1981, 495, σημ. 1.

80. Thompson, *Hesperia* 3, 1934, 55.

81. Koroni I 38, ἀρ. 43, εἰκ. 8, πίν. 20.

82. Thompson, *Hesperia* 3, 1934, 55-58.

83. βλ. σημ. 81.

84. βλ. πρὸ πάντων κριτήρια.

85. *Corinth* XVIII 1, 42, σημ. 122.

5. Άλατοδοχεῖα

Τὰ ἀλατοδοχεῖα τῆς ομάδας μας παρουσιάζουν ἰδιαιτερότητα στὸ σχῆμα τους. Ἀπολύτως ὅμοια μὲ αὐτὰ δὲν ἔχουμε οὔτε ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ οὔτε ἀπὸ τὴν Κόρινθο οὔτε ἀπὸ ἄλλα μέρη τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου. Αὐτὸ ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ὁποίου τὸ κέντρο παραγωγῆς δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀκόμη.

Προέρχονται ἀπὸ τὸ 2ο, 3ο, 4ο καὶ 7ο στρῶμα. Εἶναι ὀλόβαφα ἢ ἡμίβαφα. Ὀλόβαφα ἦταν τὰ 47 (εἰκ. 24), 50, 51, 52 καὶ 53, καὶ ἡμίβαφα μὲ ἀμελὴ βαφή καὶ καταλειβάδες τὰ 48 καὶ 49. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τύποι βρίσκονται στὸ 4ο καὶ στὸ 5ο στρῶμα, γεγονός πὺν ὑποδηλώνει ὅτι δὲν ὑπάρχει χρονολογικὴ διαφορὰ στὴ χρησιμοποίησιν τῶν δύο τύπων. Εἶναι πάντως δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια διότι δὲν ἔχουμε παράλληλα ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ. Ἰδιομορφία παρουσιάζει καὶ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ πὺν εἶναι φαιδ καὶ μάλιστα τὰ ὑπ' ἀρ. 47, 49 (εἰκ. 23) καὶ 52 (εἰκ. 26), τὰ περισσότερα εἶναι μικρογραφικά (εἰκ. 22, 24).

Τὸ 50 βρέθηκε στὸ 4ο στρῶμα τῆς τομῆς Γ5 μαζί μὲ ἀκόσμητα χρηστικά ἀγγεῖα. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ 48. Τὸ 47 βρέθηκε μαζί μὲ πινάκια, ἀγγεῖα μικρογραφικά πολὺ κατεστραμμένα καὶ βάσιν σκύφου «ἀττικοῦ τύπου». Ἡ χρονολόγησιν του ἐπομένως, καθὼς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς χρήσιν του, εἶναι δυνατόν νὰ γίνουιν μὲ τὴ βοήθεια τῶν συνευρημάτων του.

6. Πινάκια

Μία ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες ομάδες τῆς κεραμικῆς τοῦ Προπύλου εἶναι τὰ πινάκια. Προέρχονται ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς τοῦ Προπύλου καὶ ἀπὸ τὶς τομὲς θεμελίωσιν. Μποροῦμε νὰ τὰ χωρίσουμε στὶς ἀκόλουθες ὑποομάδες:

α) Ὀμάδα μὲ ἔντυπα ἀντίκωτα ἀνθέμια: 54, 55, 56 καὶ 64. Τρία παραδείγματα (δὲν ἀναφέρονται στὸν κατάλογο λόγω τῆς θραυσματικῆς τους κατάστασιν) εἶναι τὰ πρωιμότερα τῆς σειρᾶς διότι τὰ ἀνθέμιά τους περιβάλλονται ἀπὸ πλατὺ κύκλο μὲ ἐμπέστες τρεμάμενες γραμμές. Παράλληλα ἔχουμε στὴ Δημητριάδα⁸⁶ καὶ στὴ Σαμάρεια⁸⁷. Τὰ 54 (εἰκ. 27), 55 (εἰκ. 28), 56 (εἰκ. 29) καὶ 64 δὲν ἔχουν διακόσμηση μὲ ἐμπέστες γραμμές ἀλλὰ μόνον ἔντυπα ἀνθέμια. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ 54 καὶ 64 ἔχουν ἔντυπα ἀνθέμια τοῦ τύπου 9 καὶ 10 τῆς Δημητριάδας⁸⁸ (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ ὕστερος 3ος αἰ. π.Χ.)⁸⁹, τὸ 54 μπορεῖ νὰ εἶναι ἀττικὸ καὶ τὰ ἄλλα δύο εἶναι τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ 64 βρέθηκε μαζί μὲ τὸ νόμισμα σειρᾶς 323-240 π.Χ.⁹⁰ Ἐὰν λοιπὸν συνδυάσουμε τὸν τύπο τῶν ἀνθεμίων μὲ αὐτὴ τὴ χρονολόγησιν, μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε τὸ πινάκιο 64 στὸ 240 π.Χ. καὶ ἴσως λίγο χαμηλότερα. Τὰ 55 καὶ 56 παρουσιάζουν ἰδιαιτερότητα ὡς πρὸς τὸ σχέδιο τοῦ ἀνθεμίου.

β) Κορινθιακά πινάκια. Τὸ 58 (εἰκ. 31) ἔχει παράλληλα στὴν Κόρινθο⁹¹ καὶ στὴν Κορώνη⁹², καὶ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὸ 59 (εἰκ. 32) χρονολογεῖται ἀπὸ

86. *Demetrias* I 110, ἀρ. 93. *Agora* XII 22, ἀρ. 52-59. Δρούγου-Τουράτσογλου 133.

87. *Samaria-Sebaste* III 254.

88. *Demetrias* I 110, ἀρ. 96, πίν. 31, 4, XXX, 9.

89. Αὐτόθι 110, ἀρ. 97, πίν. 31, 2, XXX, 10.

90. Βλ. Δανάλη ὁ.π. (σημ. 2) 37, εἰκ. 13.

91. Τὸ Π187 ἔχει αὐλακα κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος βλ. Porto Cheli 128.

92. Koroni I 40, εἰκ. 8, 12, 13.

τὸ εὐθύ, χωρὶς καμπυλότητα, τοίχωμά του ὅπως τὰ ὑπ' ἀρ. 127 καὶ 129 τῆς Κορίνθου, στὸ 250-225 π.Χ.⁹³ Τὸ 60 (εἰκ. 33) εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 104 τῆς Κορίνθου⁹⁴ καὶ χρονολογεῖται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ἰδιαιτερότητα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα παρουσιάζουν τὰ 61 (εἰκ. 34) καὶ 62 (εἰκ. 35). Ἔχουν δισκοειδὴ βάση καὶ εἶναι ἡμίβαφα, προϊόντα μᾶλλον τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Ἄλλα παρόμοια τὰ χρονολογοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Τὰ πινάκια ἐπομένως τῆς ομάδας μας καλύπτουν ἓνα χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἕως τὸ 220 π.Χ.

Ἔχει βρεθεῖ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ βάσεις μικρῶν ἡμίβαφων πινακίων μὲ βαφή μόνο στὸ ἐσωτερικόν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πινάκια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τὴ βαφή τους, προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήριον τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου ἢ τοπικὸ ἐργαστήριον (βλ. σχετικὰ στὸν Κατάλογο (ἀνοιχτὰ σχήματα) καὶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ στρωματογραφία). Κυριαρχοῦν οἱ δισκοειδεῖς βάσεις, ἐνῶ οἱ δακτυλιόσχημες εἶναι πολὺ λιγότερες.

Ἀπὸ τὴ γνωστὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὕτὴ κατηγορία τῶν ὀξυβάφων⁹⁵ ἔχουμε μόνον ἓνα παράδειγμα, τὸ ὑπ' ἀρ. 63 (εἰκ. 36), γιὰ τὸ ὁποῖο συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ χρῶμα καὶ τὴ βαφή του ὅτι προέρχεται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριον. Τὰ τοιχώματά του, ἀρκετὰ ἀνοιχτὰ, καταλήγουν σὲ κυρτὸ περίδρομο ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ κάτω, ἢ κυκλικὴ κοιλότητα στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα εἶναι ἀβαθὴς καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ στενὸ αὐλάκι. Ἐνα παράλληλον ἔχουμε ἀπὸ τὴν Κορώνη.

7. Στολιδωτὰ

Ἡ κεραμικὴ τοῦ Προπύλου περιεῖχε καὶ παραδείγματα τοῦ τύπου τῶν στολιδωτῶν (Blister-ware)⁹⁶. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ φέρουν διακόσμηση κατακόρυφων αὐλακώσεων (65, 66), ἀγκιστροειδῶν ραβδώσεων, ἀκτινωτῶν ἐγχαράξεων (69), ἔντυπων ὧν (65, 67), χαρακτῶν Χ (66) καὶ σχηματοποιημένων ἐγχάρακτων ἀνθεμίων.

Παράλληλα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Ἀμαλιάδα, τὶς Μυκῆνες⁹⁷, τὴν Κόρινθον⁹⁸ καὶ τὴν Ἀγορά⁹⁹. Τὰ παραδείγματα 68 (εἰκ. 40) καὶ 67 (εἰκ. 39) (στρῶμα 3ο καὶ 4ο) εἶναι τὰ νεότερα τῆς ομάδας, σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια χρονολόγησης ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν Κόρινθον. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὸ πάχος τοῦ πηλοῦ στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ γίνεται ἐξαιρετικὰ λεπτὸ — εἶναι σχεδὸν ὠοκέλυφα¹⁰⁰ — καὶ ἡ διακόσμηση ἐξελίσσεται σὲ λεπτές, ἐλαφρὰ ἐγχάρακτες κάθετες γραμμές, πυκνὰ διατεταγμένες¹⁰¹ μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν ὅτι τὰ δικά μας παραδείγματα μπορεῖ νὰ εἶναι μεταγενέστερα στὴν περίπτωσιν ποὺ δὲν εἶναι κορινθιακὰ ἀλλὰ ἐργαστηρίου τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου ἢ τοπικοῦ.

93. *Corinth* VII iii, 39, ἀρ. 127 καὶ 129, πίν. 4, 45.

94. *Corinth* XVIII 1, 47, 176.

95. Δρούγου-Τουράτσογλου 158.

96. *Corinth* VII iii, 144.

97. W. Rudolph, *The House with the Idols at Mycenae*, *BSA* 73, 1978, 222, 46, πίν. 30.

98. *Corinth* VII iii, 144-50. E. Pemberton, *The Vrysoula Classical Deposit from Ancient Corinth*, *Hesperia* 39, 1970, 300.

99. *Agora* XII 206-207.

100. *Corinth* VII iii, 148.

101. Αὐτόθι 147.

Τὸ παράδειγμα ὑπ' ἀρ. 65 (εἰκ. 37) καὶ ἄλλα θραύσματα ἔχουν αὐλακώσεις καὶ εἶναι λίγο παλαιότερα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἄλλα παρόμοια. Μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Γενικὰ ἡ ομάδα αὐτὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ἕως τὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὰ ἤδη γνωστὰ ἐργαστήρια. Παρατηροῦμε ὅμως στὸ ὑπ' ἀρ. 65 (εἰκ. 37) τὴ χαρακτηριστικὴ δισκοειδὴ βάση ποὺ ἤδη συναντήσαμε καὶ σὲ ἄλλα σχήματα πινάκια, οἰνοχόες κλπ. (στὸ ὑπ' ἀρ. 66, εἰκ. 38), τὸ πάχος τοῦ πηλοῦ εἶναι μεγαλύτερο, ἐνῶ σὲ ἄλλο παράδειγμα ὁ πηλὸς εἶναι γκριζὸς καὶ πολὺ σκληρὸς. Πιθανὸν ὅλα αὐτὰ νὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ ἐργαστηρίου ποὺ μιμεῖται ἀττικοὺς καὶ κορινθιακοὺς τύπους καὶ παράγει λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἐργαστήρια, δίνοντας τὴ δική του παραλλαγή σὲ γνωστὰ σχήματα¹⁰². Στὴν ομάδα αὐτὴ ἀνήκει καὶ ἓνα μικρογραφικὸ, τὸ 69.

8-9. Οἰνοχόες καὶ οἰνοχοῖσκες λακωνικοῦ τύπου

Οἱ οἰνοχόες ποὺ ἀπαντοῦν στὴν ομάδα μας ἔχουν συνήθως τριφυλλόσχημο στόμιο. Σῶζονται ἕξι παραδείγματα τὰ ὁποῖα διατηροῦν τὸ τριφυλλόσχημο στόμιο.

Τὴ μεγαλύτερη ὅμως ὑποομάδα (19 παραδείγματα) τῆς κεραμικῆς τοῦ Προπύλου ἀποτελοῦν οἱ οἰνοχοῖσκες λακωνικοῦ τύπου¹⁰³. Τὸ σχῆμα προέρχεται ἀπὸ τὴ Λακωνία καὶ ἀπαντᾶται στὸν ὕστερο 6ο αἰ. π.Χ. στὴν Τόκρα¹⁰⁴. Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν ἀγγείων βρέθηκε καὶ στὴν Κόρινθο καὶ χρονολογήθηκε ἀπὸ τὰ συνευρήματα ἀπὸ τὸ 460 ἕως τὸ 420 π.Χ. Θεωρεῖται γενικὰ ὅτι παράγονται στὴ Λακωνία καὶ ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ ἔρχονται καὶ στὴν Κόρινθο¹⁰⁵.

Οἱ οἰνοχοῖσκες τοῦ Προπύλου μποροῦν νὰ χωριστοῦν ἀρχικὰ σὲ δύο κατηγορίες: α) τὶς ὀλόβαφες καὶ β) τὶς ἐμβαπτισμένες (dipped), ὅπου ἡ βαφή καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ὡς λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴ βάση. Ἡ βαφή ποικίλλει: μελανὴ μὲ ἱριδισμό, καστανέρυθρη, καστανόφαιη, μελανὴ ἀλαμπής.

Ὅλοβαφες εἶναι οἱ 72 (εἰκ. 41), 73, 74, 76 καὶ 77. Στὶς ἐμβαπτισμένες ἀνήκουν οἱ 80 (εἰκ. 44) καὶ ἄλλα παραδείγματα ποὺ λόγω τῆς θραυσματικῆς τους κατάστασης δὲν ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ὑποτυπώδη βάση. Οἱ ὀλόβαφες ἔχουν ἐπίπεδη βάση, ὅπως τὸ παράδειγμα 75 (εἰκ. 42), τὸ ὁποῖο ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι νεότερο, διότι ἔχει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: α) εἶναι ὠσκέλυφο, β) δὲν ἔχει λαβή, γ) ἡ βαφή του εἶναι πολὺ ἐξίτηλη καὶ λεπτῆς ὑφῆς, μὲ ἐξίτηλες μελανὲς καταλειβάδες.

Στὶς ὀλόβαφες οἰνοχοῖσκες ἡ βαφή εἶναι συνήθως μελανὴ μὲ μεταλλικὸ ἱριδισμό, ποὺ γίνεταί ὅμως κατὰ τόπους καστανέρυθρη¹⁰⁶, ἐνῶ στὶς ἐμβαπτισμένες εἶναι στιλπνὴ καστανέρυθρη.

102. Πρβ. Halieis 141-2. Γιὰ τὸν γκριζὸ πηλὸ βλ. *Hesperia* 50, 1981, 203 (Fabric D).

103. C. K. Williams, *Corinth 1978: Forum Southwest*, *Hesperia* 48, 1979, 119.

104. J. Boardman - J. Hayes, *Excavations at Tocra, 1963-1965. The Archaic Deposits I* (London 1966) 89-91.

105. Βλ. σημ. 103.

106. Porto-Cheli 128.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πηλὸ καὶ τὴ βαφή, οἱ οἰνοχοῖσκες λακωνικοῦ τύπου τῆς ομάδας μας εἶναι μᾶλλον ἀπομιμήσεις τῶν λακωνικῶν ἀπὸ κάποιο τοπικὸ ἐργαστήριο. Μία ἀνάλυση πηλοῦ ὅμως θὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ὁρθότητα ἢ μὴ αὐτῆς τῆς παρατήρησης.

10. Λοιπὰ ἀγγεῖα

Ἀρκετὰ ἦταν καὶ τὰ ἀκόσμητα ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ βρέθηκαν στὶς τομὲς θεμελίωσης τοῦ Προπύλου. Πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ κτίριο ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐστιατόριο, τὸ «Γυμνάσιο»¹⁰⁷.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρουμε στὸν κατάλογο εἶναι λοπάδες (εἰκ. 50, 52). Παράλληλα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ καὶ τὴν Κόρινθο, ἀπὸ τὴ Δεξαμενὴ τοῦ Μένωνος καὶ τὴν Κορώνη. Τὰ παραδείγματά μας χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα μὲ τὰ παράλληλα ποὺ ἔχουμε, μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι ὅσα προέρχονται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριον ἴσως εἶναι νεότερα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὸ σκεῦος 107 (εἰκ. 53) ταιριάζει μὲ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 200 π.Χ. Σῶζονται ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ χύτρες (εἰκ. 51), μὲ παράλληλα ἀπὸ τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Κορώνη, καὶ λεκάνες μὲ παράλληλα ἀπὸ τοὺς Ἀλιεῖς, τὴν Ἀγορὰ καὶ τὴν Κόρινθο. Ἡ χρονολόγησή τους καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὶς ἀρχές ἕως τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁸ Σῶζονται ἐπίσης ἰγδία, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸν χαρακτηριστικὸ ἐρυθρὸ κορινθιακὸ πηλὸ (*Agora* XII 42).

Οἱ λύχνοι στὴν ομάδα μας, ποὺ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ 7 παραδείγματα (εἰκ. 46-49), εἶναι ὅλοι τροχήλατοι. Οἱ περισσότεροι εἶναι ἀπὸ κορινθιακὸ πηλὸ, τοῦ τύπου VII καὶ X καὶ παράλληλοί τους εἶναι οἱ 184, 185 καὶ 193 τῆς Δημητριάδας. Ἔχουν βάση ὑποτυπώδη, κοίλη στὴν κάτω ἐπιφάνειά της, οἱ λαβὲς ἀντικαθίστανται ἀπὸ πλαστικὰ ὠτία, ἡ βαφή εἶναι μέτριας ποιότητας. Κύρια γνωρίσματα εἶναι ἡ σχεδὸν σφαιρικὴ διαμόρφωση τοῦ σώματος, ἡ αὐλάκωση γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως καὶ ἡ μύξα μὲ ἐλλειπτικὴ λοξὴ ὀπή. Χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα ἕως τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἀγγεῖο 81 (εἰκ. 45) μὲ ἀνάγλυφη μορφή¹⁰⁹ (ἴσως σφίγγα ἢ ὁ αἰγύπτιος θεὸς Βεῖς)¹¹⁰ ἀπὸ χαρακτηριστικὸ ἀργεῖτικο πηλὸ.

Τὰ παραδείγματα ἀμφορέων ποὺ βρέθηκαν στὸν καθαρισμὸ καὶ στὶς τομὲς θεμελίωσης τοῦ Προπύλου ἦταν συγκριτικὰ πολὺ λίγα, ἐλάχιστες λαβὲς ἀπὸ ἀμφορεῖς τῆς κλασικῆς περιόδου καὶ βάσεις ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, παρόμοιες τῶν ὁποίων βρέθηκαν στὴν Κορώνη. Ἴσως ἰσχύουν καὶ ἐδῶ ὅσα παρατηρεῖ ἡ E. Pemberton¹¹¹ γιὰ τὸ Ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κόρινθο, ὅπου ὑπάρχει ἐπίσης ἔλλειψη ἀμφορέων. Ἡ ἔλλειψη δηλαδὴ αὕτὴ ὀφείλεται

107. Βλ. Α. Παλαιοκρασσά, *Τὸ Πρόπυλο τοῦ «Γυμνασίου»* 34, ὅπου παρατηρεῖ ὅτι τὰ νέα στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ «Γυμνάσιο» ἦταν ἐστιατόριον. Γιὰ τὴ χρήση τῶν γυμνασίων ὡς ἐστιατορίων βλ. B. Bergquist, *Symptotic Space, Sympotica* (ἐκδ. O. Murray, Oxford 1990) 53.

108. Πρβ. Β. Μητσοπούλου-Λεόν, *Κεραμικὴ ἀπὸ τοὺς Λουσούς, Α' Συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ*

κεραμικὴ, Δεκ. 1986 (Ἰωάννινα 1989) πίν. 1-9.

109. P. Graindor, *Terres cuites de l'Égypte greco-romaine* ἀρ. 55. D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I. Greek Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London 1975) 277, Q606, πίν. 114 (1ος αἰ. π.Χ.).

110. W. Weber, *Die ägyptisch-griechischen Terrakotten* (Berlin 1914) 161, ἀρ. 250, πίν. 24.

111. *Corinth* XVIII 1, 3. *Corinth* VII, iii, 19, 49-50.

είτε στην αντικατάσταση τῶν ἀμφορέων ἀπὸ ἀκόσμητα χρηστικά ἀγγεῖα πὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὸν ἴδιο σκοπό, είτε στὸ ὅτι τὸ σχῆμα αὐτὸ δὲν ἐξυπηρετοῦσε τὴ λατρεία μὲ τὴν ὁποία εἶχαν σχέση τὰ γεύματα.

Ὅμοίως λίγα εἶναι τὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα, κρατῆρες, φιάλες καὶ μυροδοχεῖα. Ἐνα μόνον παράδειγμα μυροδοχείου σώζεται, ἀπὸ τὴν τομὴ Γ14 ἔξω ἀπὸ τὸ Πρόπυλο. Παράλληλὸ τοῦ ἔχουμε ἀπὸ τὸ Ἄργος, πὺ χρονολογεῖται στὸ 240-220 π.Χ.

Οἱ σωζόμενες βάσεις ἀγγείων (εἰκ. 57-60) προέρχονται οἱ περισσότερες ἀπὸ ἀγγεῖα ἡμίβαφα, καὶ εἶναι δισκοειδεῖς καὶ δακτυλιόσχημες σὲ ἴση ἀναλογία. Δύο προέρχονται ἀπὸ μικρογραφικὰ ἀγγεῖα (βλ. ἀρ. 120), ἀρκετὲς εἶναι κορινθιακὲς (117, 118 καὶ 120) καὶ ἡ προχειρότητα τῆς βαφῆς ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγησή τους στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Οἱ ἀγνύθες ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ παραδείγματα κορινθιακὰ καὶ ἐργαστηρίου τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου. Οἱ περισσότερες εἶναι κωνικὲς καὶ ἀνήκουν στὸν τύπο Χ πρὸς ΧΙ τῆς Davidson¹¹². Χρονολογοῦνται στὸ 260-240 π.Χ. μὲ παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἀγορά, τὴν Κόρινθο καὶ τὸ Ἄργος. Οἱ κωνικὲς ἀγνύθες εἶναι γνωστὲς κυρίως ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἐνῶ στὴν Κόρινθο ὑπάρχουν καὶ οἱ τρεῖς τύποι: πυραμιδοειδεῖς, κωνικὲς καὶ δισκοειδεῖς. Ἡ Davidson τοὺς τύπους αὐτοὺς, πὺ ἀνήκουν στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν τύπο Χ στὸν ΧΙ, τοὺς χρονολογεῖ στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Οἱ περισσότερες ἐπομένως ἀγνύθες τῆς ὁμάδας μας χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὸ μικρότερο ποσοστὸ, οἱ πυραμιδόσχημες, στὸ 240 π.Χ. Ὡς πρὸς τὴν προέλευση, ὑπάρχει ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς κορινθιακῶν, ἐνῶ οἱ περισσότερες φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήριό τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τὰ εἶδη τῶν ἀγγείων πὺ βρέθηκαν στοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὶς τομὲς θεμελίωσης τοῦ Προπύλου εἶναι τὰ ἑξῆς: α) ἀνοιχτὰ σχήματα: κἀνθαροι, σκύφοι «ἀττικοῦ τύπου», μόνωτα ἢ δῶτα σκυφίδια, σκύφοι, ἄωτα σκυφίδια, πινάκια, κρατῆρες, κύλικες καὶ φιάλες· β) κλειστὰ σχήματα: ἀρυβαλλόσχημες ραβδωτὲς λήκυθοι, τριφυλλόσχημες οἶνοχόες, οἶνοχοῖσκες λακωνικοῦ τύπου, λυχνάρια καὶ ἐλάχιστα δείγματα λαγῆνων, ἀμφορέων, μυροδοχείων, πλαστικῶν ἀγγείων. Τὰ πιὸ συχνὰ σχήματα εἶναι τὰ πινάκια, οἱ κἀνθαροι, οἱ σκύφοι «ἀττικοῦ τύπου», τὰ ἄωτα σκυφίδια καὶ οἱ οἶνοχοῖσκες λακωνικοῦ τύπου. Ἰδιαιτερότητες ὡς πρὸς τὸ σχῆμα παρουσιάζουν τὰ ἀλατοδοχεῖα, τὰ μόνωτα ἢ δῶτα σκυφίδια καὶ οἱ οἶνοχοῖσκες λακωνικοῦ τύπου.

Ἡ κατάσταση διατήρησης τῶν ἀγγείων ἦταν ιδιαίτερα ἀποσπασματική, διότι βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῶν θεμελίων. Πιθανὸν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὶς παλαιότερες περιόδους χρήσης τοῦ Ἱεροῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ διαμόρφωση, καὶ νὰ ἔφθασαν στὰ στρώματα αὐτὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ προγράμματος τελικῆς διαμόρφωσης τοῦ Ἱεροῦ¹¹³.

Τὰ μικρογραφικὰ ἀγγεῖα πὺ βρέθηκαν ἦταν μόνον ἐπτά: μία ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτὴ

112. *Corinth* XII 147, 155.

113. Three Cistern 268. V. Lambrinoudakis, *Excavation and Restoration of the Sanctuary of Apollo Maleatas and*

Asklepios at Epidauros, Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 1985 (Ἀθήνα 1987-88) 301.

λήκυθος (ἀρ. 69), δύο σκύφοι «ἀττικοῦ τύπου» (ἀρ. 26, 27), τρία ἀλατοδοχεῖα (ἀρ. 47, 48, 51) καὶ ἓνας ἀμφορίσκος μὲ πλεχτὴ διακόσμηση (ἀρ. 88).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ βαφή, τὰ ἀγγεῖα εἶναι ὀλόβαφα, ἡμίβαφα ἢ ἐμβαπτισμένα. Ἡ βαφή εἶναι μελανὴ ἀλαμπής (κορινθιακὸ ἐργαστήριον)¹¹⁴ ἢ μελανὴ μὲ μεταλλικὸ ἰριδισμό (Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου)¹¹⁵ ἢ καστανομέλανη (Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου ἢ τοπικῆς προέλευσης)¹¹⁶ ἢ καστανέρυθρη λεπτῆς ὑφῆς (ἀργείου ἢ τοπικοῦ ἐργαστηρίου)¹¹⁷.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀγγείων προέρχεται, ὅπως δηλώνει τὸ χρῶμα καὶ ἡ ὑφή τοῦ πηλοῦ, καθὼς καὶ ἡ ποιότητα καὶ τὸ χρῶμα τῆς βαφῆς, ἀπὸ ἐργαστήριον τῆς Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου¹¹⁸ καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον¹¹⁹. Λιγότερα εἶναι τὰ ἀττικά παραδείγματα. Αὐτὸ ἴσως εἶναι σχετικὸ μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Ἡροδότου¹²⁰ ὅτι οἱ Αἰγινῆτες καὶ οἱ Ἀργεῖοι, μετὰ ἀπὸ πολεμικὴ σύρραξιν μὲ τοὺς Ἀθηναίους, ἀπαγόρευσαν μὲ νόμον νὰ ἀνατίθενται στὸ ἱερὸ τῆς Ἐπιδαύρου ἀττικά ἀγγεῖα, ἐνῶ συγχρόνως ὑποχρέωσαν τὸν πληθυσμὸ νὰ χρησιμοποιοῖ ντόπια καὶ ὄχι ἀττικά ἀγγεῖα¹²¹. Οἱ μελετητὲς δὲν συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὸν χρόνον στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ πληροφορία¹²². Ὅπως δὲ ὅμως ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη, ὅσο παλιὰ κι ἂν ἦταν, θὰ πρέπει νὰ εἶχε κάποιες ἐπιπτώσεις ἀρνητικὰς γιὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἀττικῶν ἀγγείων καὶ τὴν ἀνάθεσίν τους στὸ ἱερὸ τῆς Ἐπιδαύρου καὶ γιὰ τὶς μετέπειτα χρονικὰς περιόδους.

Ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ W. W. Rudolph¹²³: «Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν ταυτιστεῖ ὡς ἀττικῆς προέλευσης μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι εἶναι διαφορετικῆς προέλευσης. Μόνον μία ἀνάλυσις πηλοῦ θὰ μπορέσει νὰ μᾶς δώσει σταθερὴ βάσιν κριτηρίων γιὰ τὴν ἀσφαλὴ διάκρισις τῆς προέλευσης τῶν ἀγγείων καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τοπικῶν ἐργαστηρίων, τῶν ὁποίων τώρα δὲν γνωρίζουμε οὔτε τὸν τόπον οὔτε τὸν χρόνον ποὺ παρήγαγαν».

Ἐπίσης βρέθηκε σημαντικὸς ἀριθμὸς ὀστρέων¹²⁴.

1. (Γ5/85/ μὲ Π171), *Spondylus gaedeopus* Linné (κοινῶς σπόνδυλος).
2. (Γ12/85/ καθαρισμός), *Ostrea edulis* Linné (στρεῖδι).
3. (Β12/85/ καθαρισμός), *Spondylus gaedeopus* Linné (σπόνδυλος).
4. (Ζ11/85/ καθαρισμός), *Murex brandaris* Linné (κοινῶς πορφύρα).

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ στρωματογραφία τοῦ χώρου ἐλέγχθηκε στὶς τομὲς θεμελίωσης (Γ5, Γ9, Γ12) καὶ στοὺς τομεῖς Π12 καὶ Κ12, Λ12, Λ13, Μ11, Μ12 τὸ 1987, στοὺς τομεῖς Η19, Η20, Θ19, Θ20 (Β. τοῦ βωμοῦ τῆς Ὑγιείας καὶ Η18 (Ν. τοῦ βωμοῦ τῆς Ὑγιείας) τὸ 1988, καὶ στοὺς τομεῖς Θ/Π18 (Ν. τοῦ βωμοῦ τῆς Ὑγιείας) καὶ Μ'18 τὸ 1987.

114. *Hesperia* 50, 1981, 191.

115. Porto-Cheli 127.

116. Αὐτόθι 128.

117. Halieis 144.

118. Porto-Cheli 127. Halieis 144.

119. Πὰ τὴν παρουσίαν τῶν κορινθιακῶν προϊόντων στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, βλ. W. Lambrinoudakis, *Staatskult und Geschichte, Ἀρχαιογνώσις* 1, 1, 1980, 57, σημ. 4.

120. Ἡρόδ. V 88.

121. Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα τῆς μελανόμορφης ἀττικῆς κεραμικῆς* (Θεσσαλονίκη 1981) 170.

122. Αὐτόθι 171, σημ. 812. Πρβ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκη, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ἀρχαολογικῶν Σπουδῶν* (1979) 32, σημ. 4.

123. Halieis 141, 143, σημ. 18.

124. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν καθηγήτρια κ. Α. Καραλή γιὰ τὴν ταύτισιν τῶν ὀστρέων.

Γενικά η στρωματογραφία του χώρου παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα:

Στρώμα 1ο. Χώμα ανοιχτό καστανό με μεγάλη περιεκτικότητα σε κεραμίδια. Ύαλινα ρωμαϊκά αγγεία και όστρεα, καρφιά, μολυβδοχοήσεις, πάχος στρώματος κατά μέσο όρο 0.025 μ.

Στρώμα 2ο. Χώμα ανάμεικτο με πωρολατύπη και πέτρες, πάχος στρώματος 0.30 μ. κατά μέσο όρο. Εύρηματα: στολιδωτά αγγεία, βάση όξυπύθμενου αμφορέα (άρ. 86). Νομίσματα: τομείς H19/H20/Θ19/Θ20, σειρᾶς Ἐπιδαύρου 323-240 π.Χ.¹²⁵, τομείς N16/Ξ16 προέλευση Ἐρμιόνη σειρᾶς 350-322 π.Χ.¹²⁶, τομέας H18, σειρᾶς Ἐπιδαύρου μετά τὸ 350 π.Χ.¹²⁷

Στρώμα 3ο. Χώμα ανοιχτό καστανό, πάχος στρώματος κατά μέσο όρο 0.17 μ. Εύρηματα: σκύφος «ἀττικού τύπου» (άρ. 18), κάνθαρος (άρ. 3), ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτή λήκυθος (άρ. 67), λαβή κανθάρου με προσωπεῖο σατύρου (άρ. 15) κ.ἄ. Νομίσματα: τομείς M15, N15, Ξ15, σειρᾶς Ἐπιδαύρου μετά τὸ 350 π.Χ.¹²⁸, τομέας O14 Ἐπιδαύρου σειρᾶς μετά τὸ 350 π.Χ.¹²⁹

Στρώμα 4ο. Χώμα με τρίμματα καβριά ή χώμα ἀμμώδες, πάχος στρώματος κατά μέσο όρο 0.24 μ. Εύρηματα: πινάκια (άρ. 56, 63) και στολιδωτά. Νομίσματα: Ἐπιδαύρου, σειρᾶς ἀπὸ 320 ἕως 240 π.Χ., τομή Γ12¹³⁰, μαζί με θραῦσμα πινακίου, τομέας O20, ἀπὸ Κλεωνές, 235 π.Χ.¹³¹

Στρώμα 5ο. Χώμα σκοῦρο, καστανό ἀμμώδες και πολὺ μαλακό. Εύρηματα: ἀγνύθα, πινάκιο (άρ. 60) κ.ἄ. Νομίσματα: τομέας Θ18/Π18, ἀθηναϊκὸ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹³²

Στρώμα 6ο. Χώμα καστανό σκοῦρο με καβριά. Εύρηματα: μόνωτο σκυφίδιο (άρ. 36), κάνθαρος (άρ. 6), θραῦσμα πινακίου, κ.ἄ.

Στρώμα 7ο. Χώμα σκοῦρο καστανό, περιεκτικότητα σε μελαμβαφή όστρακα στους τομείς H18 και M18, ἀνάμεσα στὸ χώμα κενὰ ἀπὸ φορητὴ ἐπίχωση.

Στρώμα 8ο. Χώμα σκοῦρο καστανό (τομές θεμελίωσης), περιεκτικότητα σε μελαμβαφή όστρακα (ἡμίβαφα σκυφίδια) και κεραμίδια.

Στρώμα 9ο (Τομή Γ5). Χώμα σκοῦρο καστανό, μελαμβαφή σκυφίδια.

Ἀπὸ τὸ συμβατικὰ ἐπιφανειακὸ στρώμα (ὡς τὸ ὁποῖο ἔφθασε ὁ Π. Καββαδίας, ὅταν τὸ 1884 ἀποκάλυψε τὸ Πρόπυλο), ἔχουμε τὰ ἀκόλουθα νομίσματα: τομέας Υ4, καρίνος 283 μ.Χ.¹³³, Ἀντωνιανὸς νομισματοκοπέιου Ἀντιοχείας τομέας Π18/Π19, Ἐρμιόνης, σειρᾶς

125. Πὰ τὴν ταύτιση τῶν νομισμάτων εὐχαριστῶ τὴν κυρία Μάντω Οἰκονομίδου. *BMC Peloponnesus* 157, ἀρ. 18.

126. *SNG COP*, ἀρ. 140-141.

127. *SNG COP*, ἀρ. 120-121.

128. *SNG COP*, ἀρ. 122.

129. *SNG COP*, ἀρ. 120-121.

130. *BMC Peloponnesus* 158, ἀρ. 27, πίν. XXIX, 20. *SN*³, 128-9.

131. *BMC Peloponnesus* 154, ἀρ. 9-10, πίν. XXIX, 6 (ἀρκετὰ φθαγμένο).

132. F. S. Kleiner, *Earliest Athenian New Style Bronze Coins*, *Hesperia* 44, 1975, 309 (ΑΘΕ).

133. *RIC* 215, ἀρ. 46. Πρβ. Κ. Δανάλη, *Πελοποννη-*

σιακά 17, 1987-88, 19: ἀναφέρονται δύο νομίσματα τοῦ Μαξιμίνου και τοῦ Κωνσταντίνου Β', πού βρέθηκαν στὸ καθαρισμὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Προπύλου. Ἡ εὔρεση τῶν νομισμάτων αὐτῶν ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Πρόπυλο συνέχισε νὰ ὑπάρχει κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὁπότε και ἐξυπηρέτησε μία ἄλλη λατρεία, πιθανὸν τῶν Αἰγυπτίων θεοτήτων, βλ. αὐτό-θι 19-22.

Οἱ ἀνασκαφές μετὰ τὸ 1987 ἀποκάλυψαν ἀγωγούς οἱ ὁποῖοι προϋποθέτουν ἄφθονη χρῆση νεροῦ (ὅπως και στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου, ὅπου τὸ ρωμαϊκὸ Πρόπυλο παρουσιάζει σχεδὸν τὴν ἴδια κατάσταση, βλ. E. Ohlmutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon* (Darmstadt 1968). *AvP* VIII₃, 6).

350-322 π.Χ.¹³⁴. τομέας Α'12, Ἐπιδαύρου, ἐποχῆς Δομιτιανοῦ, Τεγέας σειρᾶς 431-370 π.Χ.· τομέας Ε'14, ὑστερορρωμαϊκὸ ἀσσάριο ἐφθαρμένο.

Γενικὰ παρατηροῦμε ὅτι τὸ 1ο στρώμα περιέχει ρωμαϊκὴ κεραμικὴ καὶ μάλιστα μεγαλύτερη ποσότητα οἱ τομὲς ΒΑ. τοῦ Προπύλου (τομὴ Γ14), παρὰ οἱ τομὲς στὴ θεμελίωση (Γ5, Γ9, Γ12). Τοῦ 2ου στρώματος ἡ κεραμικὴ χρονολογεῖται στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὸ 3ο στρώμα περιέχει κεραμικὴ συνήθως παλιότερη ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ 1ου στρώματος, πὺν χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς καὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. Τὸ 4ο στρώμα παρουσιάζει τὴν ἴδια ἀναλογία μὲ τὸ 3ο, ἐνῶ στὸ 5ο καὶ 6ο, πὺν εἶναι στὴν πραγματικότητά κατασκευαστικὰ στρώματα, ὑπερτερεῖ ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ ὑπόλοιπα στρώματα (ὡς τὸ 9ο) παρουσιάζουν τὴν ἴδια ἀναλογία.

Ἡ κεραμικὴ ἐπομένως ἀπὸ τίς τομὲς θεμελίωσης τοῦ Προπύλου μᾶς δίνει ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ Προπύλου τὰ χρόνια ἀπὸ τὸ 230 ὡς τὸ 210 π.Χ. περίπου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὅταν χτίστηκε τὸ Πρόπυλο, ἐπιχώστηκε ὅλος ὁ χώρος στὰ ΒΑ. τοῦ Προπύλου.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι στὶς τομὲς αὐτές, πολλὲς φορὲς σὲ διαφορετικὰ στρώματα, βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο, π.χ. τῆς λοπάδας ὑπ' ἀρ. 107, βρέθηκαν 10 ἐκ. βαθύτερα τρία ὄστρακα (Π126.Η11/Η12), τοῦ ὑπ' ἀρ. 76 βρέθηκε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα στὸ στρώμα 4γ, ἀλλὰ δύο ἀκόμη ὄστρακά του στὸ 5ο στρώμα, τοῦ ὑπ' ἀρ. 9 κανθάρου βρέθηκαν σὲ βαθύτερο στρώμα πέντε ἀκόμη ὄστρακα. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι δὲν ὑπάρχει χρονολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν στρωμάτων τῆς ἐπίχωσης τῶν κραυευτῶν τῆς ἀναβάθρας, μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ 5ου στρώματος τῆς τομῆς Γ5 (τὸ περιεχόμενο τῶν στρωμάτων αὐτῶν, ὅπως παρατηρήσαμε καὶ παραπάνω, ἦταν ὁμοιόμορφο καὶ ἀρκετὰ παλαιότερο τοῦ περιεχομένου τῶν ἄλλων στρωμάτων, ἐπομένως προερχόταν ἀπὸ κάποιο χώρο τοῦ ἱεροῦ χρησιμοποιημένο παλιότερα, μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ 4ου στρώματος τοῦ τομέα Η18).

Στὴν ἐπίχωση ὑπῆρχαν μεγάλες ποσότητες κεραμιδιῶν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὴν τομὴ θεμελίωσης Γ5 τὰ κεραμίδια βρέθηκαν καὶ στὸ 8ο στρώμα, γεγονός πὺν ὑποδηλώνει ὅτι τὰ κεραμίδια αὐτὰ προέρχονταν ἀπὸ παλαιότερους χώρους τοῦ ἱεροῦ. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ βάθ. 1.50 μ. καὶ κάτω στὴν ἴδια τομὴ Γ5 ἡ κεραμικὴ γινόταν ἐλάχιστη (ἀπὸ τὸν 5ο δόμο θεμελίωσης τοῦ Προπύλου), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Π224 (κεραμικὴ 8ου στρώματος) καὶ Π232 (κεραμικὴ 9ου στρώματος), καὶ περιελάμβανε καὶ κάποια πολὺ μικρὰ ὄστρακα κλασικά.

Ἡ κεραμικὴ γενικὰ ἦταν ἀποσπασματικὴ καὶ ὄχι χαρακτηριστικὴ ἐπίχωσης πὺν φαίνεται νὰ συγκεντρώθηκε σὲ μία περίοδο χρήσης¹³⁵. Ἐπὶ παραδείγματι ἀπὸ τοὺς σκύφους «ἀττικοῦ τύπου» σώζονται μόνον οἱ βάσεις, καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τοὺς κανθάρους καὶ τὰ πινάκια, τῶν ὁποίων μάλιστα σώζεται μεγάλος ἀριθμὸς βάσεων. Αὐτὸ ἐξηγεῖται μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὅταν χτίστηκε τὸ Πρόπυλο εἶχε περάσει ἀρκετὸς χρόνος ἀπὸ τὴν πρώτη χρήση τους.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὰ πρῶιότερα παραδείγματα τῆς κεραμικῆς τῆς ἐπίχωσης τῶν θεμελίων χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. καὶ τὰ ὑστερότερα στὰ τέλη του, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐπίχωση τῶν θεμελίων σχηματίστηκε στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἡ στρωματογραφία λοιπὸν τοῦ χώρου καὶ ἡ κεραμικὴ θεμελίωσης τοῦ Προπύλου ὑποδεικνύουν ὡς χρονολογία οἰκοδόμησής του τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

134. SNG COP, ἀρ. 140-142.

135. Ποβ. Demetrias I 96. Three Cistern 279.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΠΥΛΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΟΜΕΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΟΥ

Τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ Πρόπυλο ἀνάγονται στὸ 280-260 π.Χ. καὶ ἔχουν παράλληλα στὴν κεραμικὴ τῆς Δεξαμενῆς τοῦ Μένωνος καὶ τοῦ πτολεμαϊκοῦ στρατοπέδου τῆς Κορώνης, ἐνῶ τὰ νεότερα φθάνουν ὡς τὸ 210 π.Χ. καὶ ἔχουν παράλληλα στὴ σύγχρονη κεραμικὴ τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἀργους, τῆς Περγάμου καὶ τῆς Δημητριάδας. Τὸ νεότερο εὔρημα στὶς τομὲς θεμελίωσης, καὶ μάλιστα στὴν τομὴ Γ5 ποὺ ἔφθασε μέχρι τὴν τάφρο θεμελίωσης, χρονολογεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς οἰκοδόμησής τοῦ Προπύλου.

Τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶδαμε, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 350-320 π.Χ. ἕως τὸ 240-230 π.Χ. (λαμβάνομένου ὑπόψη τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χρονολόγησις ποὺ προτείνεται στὸ *BMC* δὲν εἶναι ἀπόλυτη καὶ τῆς δυσκολίας ποὺ ὑπάρχει στὴ χρησιμοποίησιν τῶν νομισμάτων γιὰ τὴ χρονολόγησιν ἑνὸς ἀρχαιολογικοῦ στρώματος, ἢ ὁποῖα προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ τύπωμά τους καὶ τὴν ἐναπόθεσιν — ἢ τυχαία ἀπόρριψή τους—), χρονολογοῦν τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Προπύλου μεταξὺ 320 καὶ 230 π.Χ. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα περιορίζεται ἀπὸ τὰ κεραμικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται μὲ τὴ μέγιστη δυνατὴ προσέγγισιν ἀπὸ τὸ 280 ὡς τὸ 210 π.Χ. καὶ ὑποδεικνύουν ὡς κατώτερο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴν ἀρχὴ οἰκοδόμησής τοῦ Προπύλου τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 230 ὡς τὸ 210 π.Χ.¹³⁶ Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ τρόπος προσέγγισις δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής, διότι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριον κεραμικῆς, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ καὶ τοῦ ὁποῖου δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξιν¹³⁷, τὸ σύνολο τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τῶν τομῶν θεμελίωσης χρονολογεῖ τὸ Πρόπυλο στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἐνισχύεται περισσότερο ἂν ληφθοῦν ὑπόψη τὰ παρακάτω στοιχεῖα: στὴν ἐπίχωση τῶν θεμελίων τοῦ Προπύλου δὲν ὑπῆρχαν ἀνάγλυφοι σκύφοι, ἐνῶ στὸ κτίριον ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ ΝΑ. τοῦ Προπύλου (ἀνασκαφὲς 1988-89) βρέθηκαν ἀνάγλυφοι σκύφοι, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 220-210 π.Χ. καὶ ἐξῆς. Παράλληλῃ περίπτωση ἔχουμε στὴ Δῆλο, ὅπου στὴ στοὰ ἀνατολικὰ τῆς στοᾶς τοῦ Φιλίππου, τῆς ὁποίας ἡ οἰκοδόμησις ἀνάγεται στὸ 250-228 π.Χ., δὲν βρέθηκαν ἀνάγλυφοι σκύφοι, ἐνῶ στὴ θεμελίωσιν τῆς στοᾶς τοῦ Φιλίππου καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ Σάραπι (200 π.Χ.), ὑπῆρχαν λίγα θραύσματα ἀνάγλυφων σκύφων¹³⁸.

136. Πρβ. J. R. Carpenter, *The Propylon in Greek and Hellenistic Architecture* (Michigan 1971) 139 χρονολογεῖ τὸ Πρόπυλο, βασιζόμενος στὴν ἀρχιτεκτονικὴ του μορφή, στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

137. Bruneau 438: "la céramique hellénistique étant souvent de fabrication locale, les analogies typologiques qu'on relève d'un site à l'autre peuvent ne pas signifier une proximité chronologique". Ὁ W.W. Rudolph παρατηρεῖ (*Halieis* 141) ὅτι δὲν ὑπάρχει κεραμικὴ δημοσιευμένη

ἀπὸ ἄλλες ἀνασκαφὲς στὴν Ἀργολίδα καὶ ἡ εἰσηγμένη κεραμικὴ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀττικὴ καὶ κορινθιακὴ, ἀποτελεῖ λιγότερο βάσιμη χρονολογικὴ μαρτυρία, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη δὲν ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἐνιαία τυπολογία τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς, ποὺ νὰ διευκλύνει τὴν ἀπόλυτη χρονολόγησιν τῶν εὗρημάτων.

138. S. I. Rotroff, *The Athenian Agora*, XXII. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls* 10.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ὁδηγοῦν στὸ 230-210 π.Χ. ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ Προπύλου, λαμβανομένης ὑπόψης τῆς χρονολόγησής τῶν ἀνάγλυφων σκύφων ἀπὸ τὸ Ἄργος¹³⁹ καὶ γενικότερα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

Δυστυχῶς δὲν σώζεται ἄλλη ἐπιγραφικὴ ἢ ἱστορικὴ μαρτυρία, στὴν ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ μία ἀπόλυτη χρονολόγησι τοῦ Προπύλου, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Περγάμου¹⁴⁰ ἢ μὲ τὸ ἀνάκτορο τῆς Δημητριάδας¹⁴¹ ἢ μὲ τὸ πρόπυλο τοῦ συμπλέγματος τοῦ βουλευτηρίου τῆς Μιλήτου¹⁴².

Ἡ οἰκοδόμησι προπύλων τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι συχνὸ φαινόμενο¹⁴³. Τὰ πρόπυλα εἴτε εἶναι ἀνεξάρτητα εἴτε ἀποτελοῦν τμῆμα ἐνὸς κτιρίου¹⁴⁴. Ἡ πλέον συχνὴ περίπτωσι εἶναι τὰ πρόπυλα γυμνασίων, ὅπως τοῦ γυμνασίου τῆς Ὀλυμπίας, τοῦ γυμνασίου (ἢ βουλευτηρίου) τῆς Μιλήτου, τοῦ Ἡρώου τῆς Καλυδῶνας.

Ἡ χρονολογία ποὺ ὑποδεικνύει ἡ μελέτη τῆς τυπολογίας τῆς κεραμικῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα, γιὰ τὸ Πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου, δηλαδὴ τὰ χρόνια γύρω στὸ 230-210 π.Χ., ἀνταποκρίνεται μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας καὶ τῆς δράσης τῶν Ἀντιγονιδῶν, τοῦ Γονατᾶ καὶ τοῦ Δώσωνος.

Ἀπὸ ἐπιγραφὴ γνωρίζουμε ὅτι οἱ Ἐπιδαύριοι ἀνέθεσαν μαρμάρينو βωμὸ στὸν Ἀντίγονο Δώσωνα¹⁴⁵: Ἀ πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων ἀν[έθηκεν βασιλέα] Ἀντίγονον βασιλέω[ς] Δημητρίου Μακεδόνα ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ ε[ὐ]νοίας ἧς ἔχων διετέλει εἰς τὰν πόλιν τὰν Ἐπιδαυρίων.

Ὁ Ἀντίγονος Δώσων ἐξαίρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν συμμαχία του μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς τὸ 224 π.Χ., γιὰ τὴν ὁποία¹⁴⁶: ἔτυχε πάντων τῶν πρὸς ἀθάνατον δόξαν καὶ τιμὴν ἀνηκόντων ὑπὸ τε τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν καὶ κατ' ἰδίαν ἐκάστης τῶν πόλεων. Μεταξὺ τῶν τιμῶν αὐτῶν ἦταν καὶ ἡ καθιέρωσι ἀγώνων, τῶν Ἀντιγονείων, τὸ 224 π.Χ.¹⁴⁷, γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς πληροφορεῖ ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Ἄργος¹⁴⁸, ἀλλὰ καὶ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο¹⁴⁹.

Ἐχοντας ὑπόψιν τὰ παραπάνω καὶ γνωρίζοντας ὅτι ὁ Ἀντίγονος Γονατὰς ἔχτισε στὴ Δῆλο στοᾶ¹⁵⁰, φαίνεται πολὺ δελεαστικὴ ἡ ἄποψις ὅτι ὁ Ἀντίγονος Δώσων δώρησε στὸ Ἀσκληπιεῖο τὸ Πρόπυλο αὐτὸ¹⁵¹ καὶ ὅτι πιθανὸν νὰ τελέστηκαν τὰ Ἀντιγόνεια στὸ ἱερὸ τῆς Ἐπιδαύρου. Ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα ἴσως ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ὑπόθεσι αὐτὴ, ἐξετάζοντας καὶ

139. Siebert ὁ.π. (σημ. 17) 161.

140. *AvP* VIII₃, 142.

141. *Demetrias* I 89.

142. Carpenter ὁ.π. 153.

143. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (Darmstadt 1986) 201. I. R. McCredie, Samothrace: Supplementary Investigations, 1968-1977, *Hesperia* 48, 1979, 2.

144. Lauter ὁ.π. 201.

145. *IG* IV 1², 589. L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, I. *Attica, Peloponneso, Beotia* (Firenze 1967) 120, ἀρ. 46 (221). T. Leslie Shear, Jr., Athens: From City-State to Provincial Town, *Hesperia* 50, 1981, 362.

146. H. H. Schmitt, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.* (München 1969), ἀρ. 506. E. Bickerman, Notes sur Polybe, II, Les négociations entre Aratos et Antigone Doson, *REG* 56, 1943, 287.

147. Πολύβ. II 70,5 καὶ XXVIII 19, XXX 29. Πλούτ. *Κλεομ.* 16, 7. Πλούτ. *Ἀργατ.* 45, 3.

148. M. Mitsos, Eine agonistische Inschrift aus Argos, *AM* 65, 1940, 55. L. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche* (Roma 1953) ἀρ. 45.

149. M. Errington, *Geschichte Makedoniens* (München 1986) 166 σημ. 21.

150. *Délos, Le Portique d'Antigone ou du Nord-Est* (Paris 1912) 14. J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (Oxford 1976) 59-60. F. Dürnbach, *Choix d'Inscriptions de Délos* I (Paris 1921) 41-43. G. Roux, *Pausanias en Corinthe* (Paris 1958) 148.

151. Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs IVe-Ier siècle avant J.-C.*, *BCH* Suppl. XII (Paris 1985) 42: "Ptolémée III, Antigone Dôson, Seleucos II font assaut de générosité".

τὴν πιθανὴν σχέσιν μὲ ἄλλα γειτονικὰ κτίρια, ὅπως τὸ πώρινο πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν καὶ ἴσως τμῆμα τοῦ ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν.

Ὁ Π. Καββαδίας¹⁵² ὑποστήριξε ὅτι τὸ Πρόπυλο μετασκευάστηκε σὲ ναὸ τῆς Ὑγείας κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἐνῶ κατὰ μία πιὸ τολμηρὴ ἄποψη¹⁵³ τὸ Πρόπυλο στέγασε τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν. Γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο ὅμως ἀπὸ τὸ 220 π.Χ., ὅποτε χτίζεται τὸ Πρόπυλο, ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου, δηλαδὴ τὸ 160 μ.Χ.¹⁵⁴, δὲν σώθηκαν στοιχεῖα στὰ ὁποῖα νὰ στηρίξουμε τὴν ἄποψη ὅτι κάποια λατρεία στεγαζόταν στὸ Πρόπυλο. Οἱ νεότερες ἀνασκαφές, ἀπὸ τὸ 1985 καὶ μετὰ, δὲν φώτισαν ἰδιαίτερα στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν ἔρευνα. Ἡ κεραμικὴ καὶ τὰ νομίσματα δὲν μαρτυροῦν ὑπὲρ μιᾶς συγκεκριμένης λατρείας. Μόνο τὸ κτίριο ποὺ ἀνασκάφηκε ΒΑ. τοῦ Προπύλου ἀποδεικνύει τὴ συνέχεια χρήσης τοῦ Προπύλου καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, καθὼς καὶ ὁ ρωμαϊκὸς ἀγωγὸς ποὺ περνᾷ μπροστὰ ἀπὸ τὸ Πρόπυλο, ἐνῶ στὴν πορεία του ἐφάπτεται τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ λεγομένου ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν¹⁵⁵.

Παρὰ τὸ γεγονὸς λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ χτίζεται τὸ Πρόπυλο οἱ λατρεῖες οἱ σχετικὲς μὲ τοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς καὶ τοὺς Πτολεμαίους ἦταν ἰδιαίτερα διαδεδομένες σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα¹⁵⁶, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ στηρίξουμε κάποια παρόμοια λατρεία στὸ Πρόπυλο. Ἡ ταύτιση βέβαια τοῦ κτιρίου ΒΑ. τοῦ Προπύλου¹⁵⁷ θὰ βοηθήσει στὴ λύση προβλημάτων ὅπως ἡ χρῆσις τοῦ Προπύλου κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ λεγομένου ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν¹⁵⁸, καθὼς καὶ στὴν ἀκριβὴ χρονολόγησίν του¹⁵⁹.

152. Βλ. Π. Καββαδίας, *Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ* 148-149.

153. Κ. Δανάλη, *Πελοποννησιακά* 17, 1987-88, 19-22.

154. *ΑνΡ* VIII, 64.

155. Δανάλη ὁ.π. εἰκ. 8 (κάτοψη τῆς τομῆς Γ14) Πέππα-Παπαϊωάννου ὁ.π. (σημ. 7) 257 κέ.

156. Chr. Habicht, *Gottmenschen und griechische Städte* (München 1956) 143-144. Τοῦ Ἰδιου, *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit* (Göttingen 1982)

112. C. Préaux, *Le monde hellénistique* (Paris 1978) 265. H.-J. Schalles, *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrt. v. Chr.* (Tübingen 1985) 38. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque impériale* (Paris 1970) 553-568.

157. *Ἔργον* 1989, 157, εἰκ. 147.

158. G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.C.* (Paris 1961) 302.

159. *Αὐτόθι* 291-302.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ¹⁶⁰

Κάνθαροι

1. (Π158α, εἰκ. 3). Βάση καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.055, διάμ. βάσ. 0.05, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.085 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.A.3. Στὸν πυθμένα τριπλὴ σειρὰ ἐμπιέστων τρεμάμενων γραμμῶν. Βαφὴ μελανή, στιλπνή, μὲ μεταλλικὸ ἰριδισμό. Στρώμα 4γ. Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (;).
Spool Saltcellars 353, ἀρ. 11, πίν. 67 (325-315 π.Χ.).
Alt-Ágina II 1, 60, ἀρ. 386, πίν. 29 (3ος/2ος αἰ. π.Χ.).
Miller 230, ἀρ. 11, πίν. 30.
2. (Π44). Βάση καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.03, διάμ. βάσ. 0.04, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.035 μ. Πηλὸς 10YR/8.3.A.1. Βαφὴ καστανομέλανη ἕως ἐρυθρῇ.
Κορινθιακόν.
Three Cistern 285, ἀρ. 17, εἰκ. 2, πίν. 52 (πρώμος 3ος αἰ. π.Χ.).
Samaria-Sebaste III 241, ἀρ. 10. Miller 229, ἀρ. 4, πίν. 30.
3. (Π10). Βάση καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.043, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.045 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.A.1. Βαφὴ μελανή, στιλπνή μὲ μεταλλικὸ ἰριδισμό. Στρώμα 3ο.
Miller 229, ἀρ. 4, πίν. 30. *BSA* 68, 1973, 376, ἀρ. 16, πίν. 72. *Salamine* VIII 73, ἀρ. 694, εἰκ. 42. Spool Saltcellars 353, ἀρ. 12, πίν. 67.
4. (Π18, εἰκ. 4). Βάση. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.02, διάμ. 0.045, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.045 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.A.1. Βαθμιδωτὴ μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση. Στὸν πυθμένα ἔντυπη διακόσμηση τριῶν ἀνθεμίων πού περιβάλλονται ἀπὸ κύκλο μὲ χαρακτὰ γραμμίδια. Βαφὴ μελανή, στιλπνή. Στρώμα 4ο.
Ἀττικόν.
- Miller 229, ἀρ. 1, πίν. 30. *Samaria-Sebaste* III 241, ἀρ. 12. Three Cistern 283, ἀρ. 2, πίν. 51.
5. (Π279). Βάση. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.03, διάμ. 0.039, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.045 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βαφὴ ἐξίτηλη, θαμπή. Καταλειβάδες.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (;).
Corinth VII iii, 74, ἀρ. 375, πίν. 14, 51. *Salamine* VIII 24, ἀρ. 22, εἰκ. 17, 72, ἀρ. 671, εἰκ. 42.
6. (Π35α, εἰκ. 5). Συγκολλημένος, λείπει μέρος τοῦ λαίμου καὶ τοῦ σώματος. Ὑψ. 0.11, διάμ. χεῖλ. 0.09 μ. Πηλὸς 5YR/7.3.A.1. Βαφὴ ἐσωτερικὰ καστανομέλανη, ἐξωτερικὰ μελανή. Στρώμα 4ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (;).
Spool Saltcellars 352, ἀρ. 7, πίν. 67. Miller 229, ἀρ. 4, πίν. 30.
7. (Π10). Λαβὴ μὲ ἀποφύσεις, ὅπως τοῦ ἀρ. κατ. 6. Πηλὸς 7.5YR/7.2.A.1.
8. (Π6). Τμήμα κανθάρου. Ὅμοιο μὲ ἀρ. κατ. 6 καὶ 7.
9. (Π33ε). Ραβδωτὸς ἀττικοῦ τύπου. Συγκολλημένος ἀπὸ 6 κομμάτια. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.055, μέγ. ἄνοιγμα 0.06 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.A.1. Στρώμα 4ο.
Ἀττικόν.
Corinth XVIII 1, 34, ἀρ. 84, πίν. 15.
10. (Π80α). Τέσσερα ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ κάθετα τοιχώματα πού διακοσμοῦνται ἀπὸ μονόγραμμη γιρλάντα μὲ σταγονίδια ἀπὸ ἐπίθετο καστανόχρω-
πο πηλὸ καὶ λευκὸ χρῶμα. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1.
Pergamon 60, D14, πίν. 12. *Alt-Ágina* II 1, 73, ἀρ. 522, πίν. 40.

160. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περιγραφὴν τοῦ πηλοῦ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡ κατάταξις πού ἔχει κάνει ὁ W.W. Rudolph (*Haliens* 145):

Α. Λεπτῆς ὕφης, σφικτὸς καὶ πυκνὸς ὡς πρὸς τὴ σύστασι, χωρὶς πόρους ἢ ἐγκλείσματα μεγέθους πού νὰ μπορούμε μὲ γυμνὸ ὄφθαλμό νὰ παρατηρήσουμε.

Β. Λεπτῆς ὕφης, πυκνὸς ὡς πρὸς τὴ σύστασι μὲ πόρους καὶ ἐγκλείσματα σὲ ἀραιὰ διαστήματα.

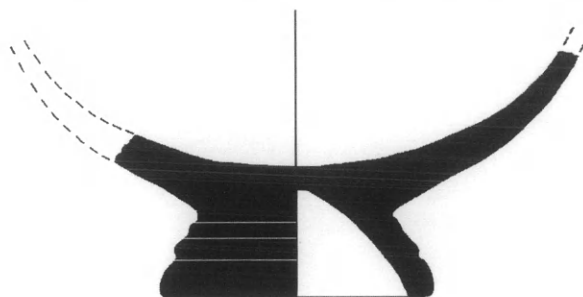
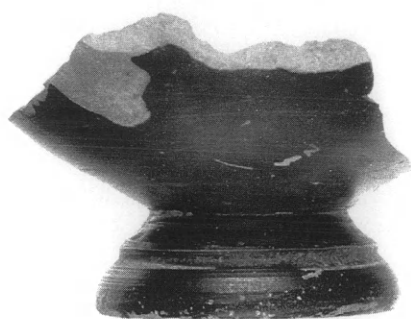
Γ. Πυκνῆς ὕφης μὲ ἐγκλείσματα μίκα ἢ πόρους τοποθετημένους σὲ κανονικὰ διαστήματα, μερικὲς

φορὲς ἀμώδης.

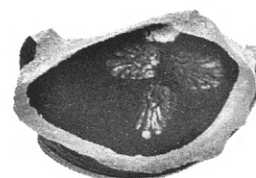
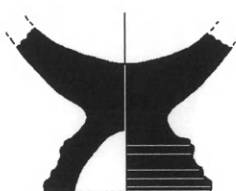
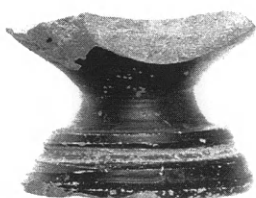
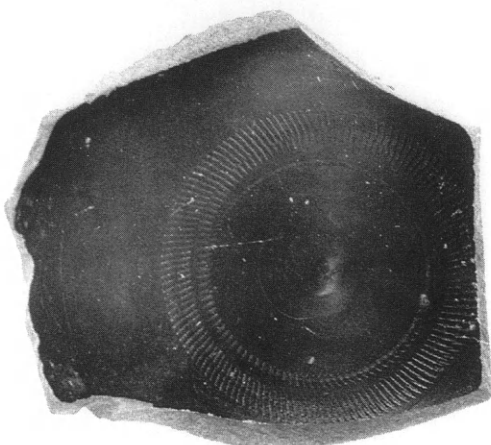
Δ. Λεπτῆς ὕφης, πόροι μεγάλοι καὶ μικροί, ἐγκλείσματα καὶ μερικὲς φορὲς πηλὸς σχιστοειδῆς, κυρίως στὰ χρηστικά ἀγγεῖα.

Ε. Πηλὸς χρηστικῆς κεραμικῆς.

Σκληρότητα πηλοῦ: 1. Μαλακός, εὐθρυπτός. 2. Μετρίως σκληρός. Ὅταν σπάει δημιουργεῖ σχετικὰ ὀξέα ἄκρα, πού τρίβονται εὐκόλα. 3. Σκληρός. Ὅξέα ἄκρα πού δὲν τρίβονται εὐκόλα.

Εικ. 3α-γ. 'Ο κάνθαρος ἀρ. κατ. 1.

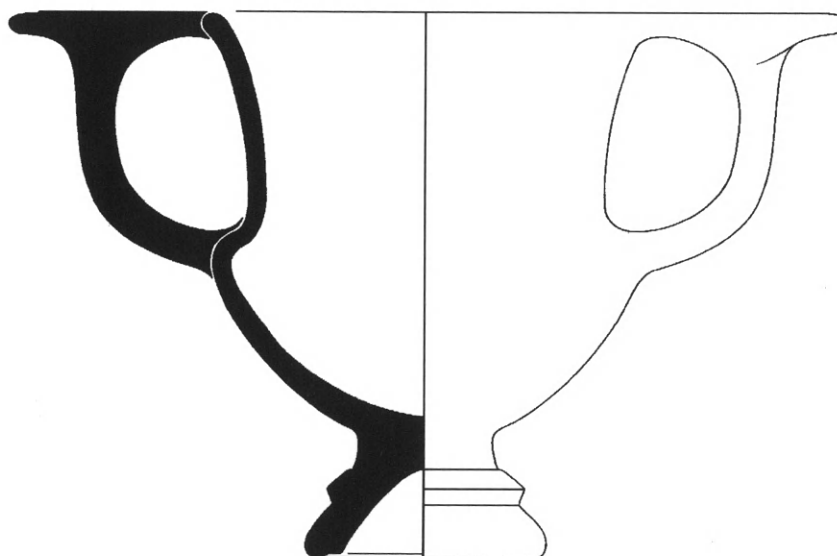

Εικ. 4. 'Ο κάνθαρος ἀρ. κατ. 4.

11. (Π10α). Λαβή με ἔκτυπο προσωπεῖο σατύρου. Πηλὸς 10YR/8.3.A.1. Στρώμα 4ο. *Pergamon* 81, E63, πίν. 33. *Alt-Agina* II 1, 83, ἀρ. 659, πίν. 50.
12. (Π51γ). Λαβή με δισκοειδῆς διακοσμητικὴς προεξοχές. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1.
13. (Π35ζ). Λαβή με προσωπεῖο σατύρου. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Στρώμα 3ο.
14. (Π140). Λαβή με μικροὺς ὀριζόντιους λοβούς. Πη-

λὸς 7.5YR/7.3.A.3.

15. (Π51β, εἰκ. 6). Λαβή με προσωπεῖο. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Στρώμα 3ο.
16. (Π263, εἰκ. 7). Λαβή με κεφάλι νέγρου. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1.
17. (Π47γ). Χεῖλος διακοσμημένο με φύλλα ἐλιάς. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1. *Corinth* XVIII 1, 34, ἀρ. 436, εἰκ. 10, πίν. 47. *Deme-trias* I 67, ἀρ. 21, πίν. 13.

Εἰκ. 5. Ὁ κἀνθαρος ἀρ. κατ. 6.

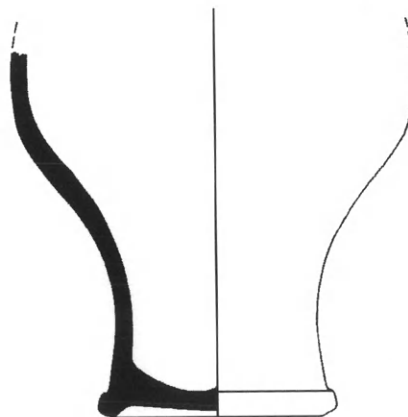
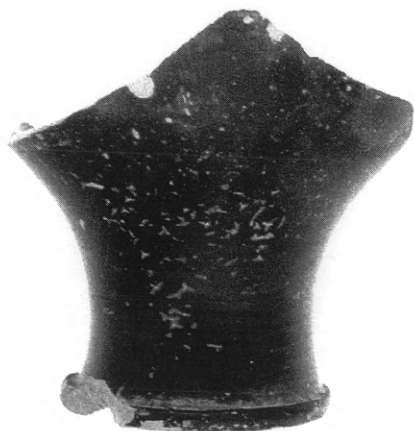
Εἰκ. 6. Λαβὴ μὲ προσωπεῖο τοῦ κἀνθάρου
ἀρ. κατ. 15.

Εἰκ. 7. Λαβὴ μὲ κεφάλι νέγρου
τοῦ κἀνθάρου ἀρ. κατ. 16.

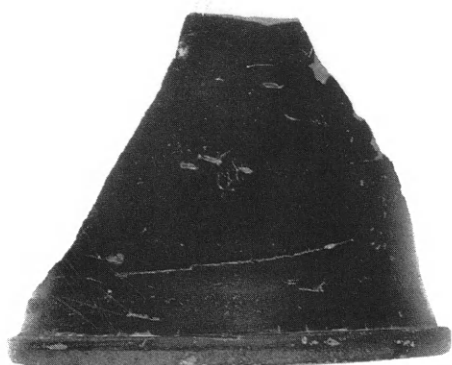
Σκύφοι «ἀττικού τύπου»

18. (Π142α, εικ. 8). Λείπει τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἀγγείου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.07, διάμ. βάσ. 0.048, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.08 μ. Πηλὸς 5YR/6.5.A.1. Βάση δακτυλιωτὴ μὲ τόρο. Βαφὴ μελανή μὲ μεταλλικὴ στιλπνότητα, ὁλόβαφο. Στρώμα 3ο. Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (:). *Corinth* XVIII 1, 97, ἀρ. 116, πίν. 15, εικ. 7. Miller 231, ἀρ. 19, πίν. 31.
19. (Π155, εικ. 9). Βάση καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.06, διάμ. βάσ. 0.075, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.08 μ. Πηλὸς 5YR/5.4.A.1. Βάση δακτυλιωτὴ μὲ τόρο. Βαφὴ μελανή μὲ μεταλλικὴ στιλπνότητα, ἢ ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἐξηρημένη, φέρει γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ διπλὸ ὁμόκεντρο κύκλο. Στρώμα 4ο. *Salamine* VIII 74, ἀρ. 710, εικ. 43.
20. (Π119). Βάση, πηλὸς 5YR/6.4.A.1.
21. (Π158β). Τμήμα τοῦ σώματος καὶ ἡ βάση. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Στρώμα 4ο.
22. (Π184, εικ. 10). Βάση ὅμοια μὲ ἀρ. κατ. 19. Πηλὸς 5YR/75.A.1.
23. (Π182). Βάση ὅμοια μὲ ἀρ. κατ. 19. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Στρώμα 5ο.
24. (Π172). Βάση συγκολλημένη ἀπὸ τρία κομμάτια. Ὅμοια μὲ ἀρ. κατ. 19. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Στρώμα 5ο.
25. (Π266). Βάση ὅμοια μὲ ἀρ. κατ. 19. Πηλὸς 5YR/7.5.A.1.
26. (Π176). Μικρογραφικὸς σκύφος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.03, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.04 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.A.1. Βαφὴ μελανή, στιλπνὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Στρώμα 5ο. Ἀττικό. *Spool Saltcellars* 352, ἀρ. 4, πίν. 67.
27. (Π266, εικ. 11). Μικρογραφικὸς σκύφος. Σώζεται τὸ κάτω μέρος συγκολλημένο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.035, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.065 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1. Βάση δακτυλιόσχημη μὲ τόρο, στήν ἐπιφάνεια ἔδρασης δύο γραπτοὶ ἐρυθροὶ κύκλοι. Μαστοειδὴς ἀπόφυση στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Στρώμα 3ο. Κορινθιακὸ (:). *Spool Saltcellars* 352, ἀρ. 4, πίν. 67. *Corinth* XVIII 1, 97 ἀρ. 115, εικ. 7.
28. (Π13). Βάση. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.025, διάμ. 0.08 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.4.A.1.
29. (Π17). Βάση. Στρώμα 3ο μαζί μὲ νόμισμα σειρᾶς 323-240 π.Χ. Πηλὸς 7.5YR/6.4.A.1. Ἀττικό.
30. (Π11). Βάση. Στρώμα 5ο. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Ἀττικό (:).
31. (Π25). Βάση. Πηλὸς 5YR/7.5.A.1. Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

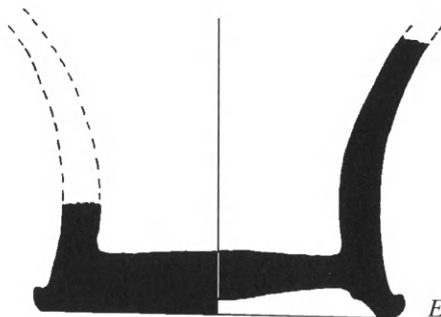
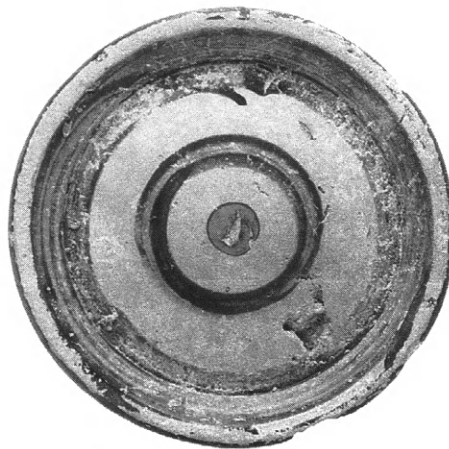

Εικ. 8. Ὁ σκύφος ἀρ. κατ. 18.

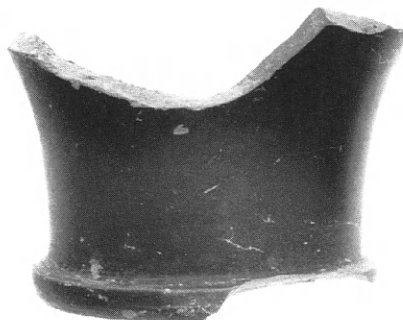
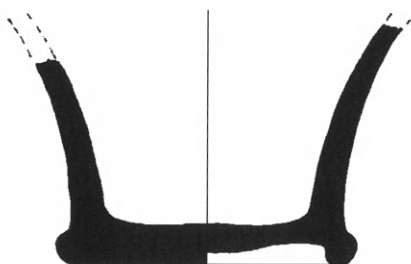
32. (Π20). Θραῦσμα βάσης. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

33. (Π178). Λαβή. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (·).

Εἰκ. 9. Ὁ σκύφος ἀρ. κατ. 19.

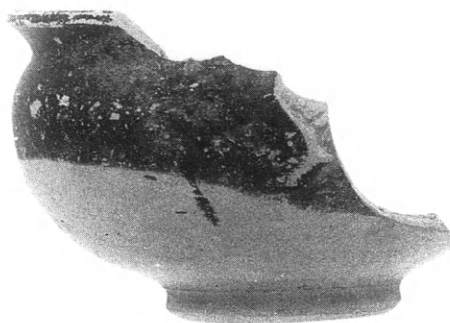
Εἰκ. 10. Ὁ σκύφος ἀρ. κατ. 22.

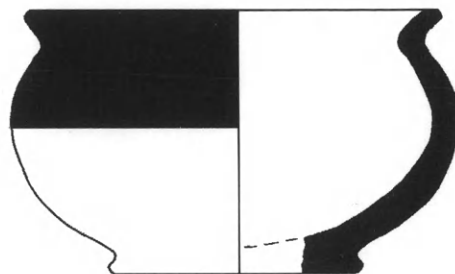
Εἰκ. 11. Ὁ σκύφος ἀρ. κατ. 27.

3. Ἀναθηματικά μόνωτα ἢ δίωτα σκυφίδια καὶ σκύφοι

34. (Π158β1, εἰκ. 12). Σχεδὸν ἀκέραιο. Λεῖπει τμήμα τοῦ χεῖλους. Ὑψ. 0.05, διάμ. βάσ. 0.045, διάμ. χεῖλ. 0.08 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βάση μικρή, δισκοειδής, σῶμα μὲ τοιχώματα καμπύλα στὸ μέσο τοῦ ὕψους, τὸ χεῖλος στρέφεται ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω. Ἵχνη κάθετης λαβῆς. Βαφή μελανή, ἐξίτηλη, ἐξωτερικὰ φθάνει μέχρι τὸ μέσο τοῦ ἀγγείου (ἡμίβαφο), μὲ μικρὴ καταλειβάδα. Στρώμα 4ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.
Workshops: Some Reflections 532, εἰκ. 2 καὶ 3. Porto-Cheli 116, ἀρ. 23, 24, 25, εἰκ. 3. *Corinth* XVIII 1, 36, ἀρ. 87, εἰκ. 11, πίν. 12.
35. (Π142α, εἰκ. 13). Τμήμα μὲ χεῖλος καὶ κάθετη λαβή. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04, ὑποθ. διάμ. βάσ. 0.05, διάμ. χεῖλ. 0.08 μ. Βαφή μελανή. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Στρώμα 3ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.
Alt-Ägina II 1, 66, ἀρ. 452, εἰκ. 6, 569.
36. (Π22, εἰκ. 14) Συγκολλημένο, σώζεται τὸ χεῖλος καὶ ἡ κάθετη λαβή. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.04, διάμ. χεῖλ. 0.08 μ. Πηλὸς 5YR/6.5.A.1. Βαφή στυλ-πνή, καστανομέλανη. Στρώμα 6ο.
Ἀττικό (·).
37. (Π142γ, εἰκ. 15). Σώζεται ἡ κάθετη λαβὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.055 μ. Πηλὸς 5YR6.5/3.5.A.1. Βαφή μελανή, ἀλαμπής, μὲ καταλειβάδες. Στρώμα 4ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.
Bruneau 509, ἀρ. 188.40, εἰκ. 193 καὶ 194, σ. 482, ἀρ. 81.3, εἰκ. 121 καὶ 213. *Délos* XXVII 245, ἀρ. D41 (2ος αἰ. π.Χ.), πίν. 42.
38. (Π63α, εἰκ. 16). Σώζεται ἡ κάθετη λαβὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος. Ἡ βάση ἀποκεκρουμένη, δισκόμορφη. Σωζ. ὕψ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.03, ὑποθ. διάμ. σώμ. 0.04 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βαφή καστανομέλανη μὲ καταλειβάδες, ἡμίβαφο ἐξωτερικὰ. Στρώμα 6ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.
39. (Π118). Ἐπίθετη πλαστικὴ ἀχιβάδα ἀπὸ σφαιρικοῦ σκύφο, ποὺ χρησίμευε ὡς βάση τοῦ σκύφου. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βαφή μελανή, ἐξίτηλη. Στρώμα 2ο.
Alt-Ägina II 1, 72, ἀρ. 523, πίν. 40 (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.). *Demetrias* I 122, ἀρ. 136, πίν. 43, 1, XIX, 4. Κ. Ρωμιοπούλου, Ὑστεροκλασικὰ ταφικὰ σύνολα ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης, *Φίλια Ὑπη Γ* (Ἀθήνα 1989) 214.
40. (Π44δ). Δύο λαβὲς μὲ πλαστικὴ διακόσμηση ἀπὸ ἀνάγλυφες μικροσκοπικὲς κουβαρίστρες. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βαφή μελανή, ἐξίτηλη. Στρώμα 2ο.
Pergamon 79, ἀρ. E25, πίν. 28. *Demetrias* I 67, ἀρ. 20, πίν. VI, 11.

Εἰκ. 12. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 34.

Εἰκ. 14. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 36.

Εἰκ. 13. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 35.

Εἰκ. 15. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 37.

Εἰκ. 16. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 38.

4. Ἄωτα σκυφίδια

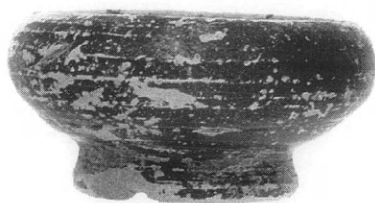
41. (Π184α, εἰκ. 17). Ἀκέραιο. Ὑψ. 0.025, διάμ. βάσ. 0.035, διάμ. χεῖλ. 0.05 μ. Πηλὸς 10YR/6.4.A.1. Βάση ψηλή, δακτυλιόσχημη με ἔντονη μαστοειδὴ ἀπόφυση στὸ κέντρο τῆς κάτω ἐπιφανείας της. Σῶμα βαθύ, ἡμισφαιρικό, με χεῖλος ποὺ στρέφεται ἔντονα πρὸς τὰ μέσα. Βαφὴ μελανή, ἀλαμπῆς ἀπολεπισμένη σ' ὅλη τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Στρώμα 4ο.
Κορινθιακό.
Corinth VII iii 288, ἀρ. 37, εἰκ. 5, πίν. 54. Miller 238, ἀρ. 62, πίν. 34.
42. (Π17α, εἰκ. 18). Ὑψ. 0.025, διάμ. βάσ. 0.05, διάμ. χεῖλ. 0.08 μ. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Βάση δακτυλιόσχημη (πάχ. 0.012 μ.). Σῶμα χαμηλό, εὐρύ, με χεῖλος ἔντελως καμπύλο, ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα. Βαφὴ μελανή, ἀπολεπισμένη σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἡ βάση ἐξηρημένη, ἐκτὸς ἀπὸ λεπτὴ ταινία πάνω στὸ δακτύλιο τῆς βάσης. Στρώμα 5ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.
Three Cistern 283, ἀρ. 5, εἰκ. 5, πίν. 51. *Corinth* VII iii, 32, ἀρ. 39. Miller 234, ἀρ. 33, εἰκ. 4, πίν. 32. Δρούγου-Τουράτσογλου 78, ἀρ. Π1479.
43. (Π169, εἰκ. 20). Σῶζεται μεγάλο μέρος τῆς βάσης καὶ τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.03, διάμ. βάσ. 0.03, διάμ. χεῖλ. 0.07 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα βαθύ με χεῖλος, ποὺ στρέφεται ἔντονα πρὸς τὰ μέσα. Βαφὴ μελανή, πολὺ ἐξίτηλη. Στρώμα 5ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.
Salamine VIII 40, ἀρ. 124 (3ος π.Χ. αἰ.). Morel 219, τύπ. 2765bl, πίν. 71 (3ος αἰ. π.Χ.). *Corinth* XVIII 1, 161, ἀρ. 448, πίν. 47 (β' πρὸς γ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).
44. (Π47α, εἰκ. 19). Σῶζεται περίπου τὸ μισό. Ὑψ. 0.03, διάμ. βάσ. 0.07, διάμ. χεῖλ. 0.12 μ. Πηλὸς 7.5YR/

7.3.A.3. Βάση ψηλή, κωνική. Σῶμα εὐρὺ καλυκωτό, με χεῖλος στρογγυλεμένο, ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα σώζονται τὰ ἄκρα δύο ἐμπέστων ἀνθεμίων, σταυρωτὰ τοποθετημένων μέσα σὲ τριπλὴ σειρὰ ἐμπέστων τρεμάμενων γραμμῶν (rouletting), τῶν ὁποίων σώζεται μεγάλο μέρος. Βαφὴ με μεταλλικὸ ἱριδισμό, μελανή ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, στιλπνή, σὲ μερικὰ σημεῖα ἀπολεπισμένη. Στρώμα 4ο.

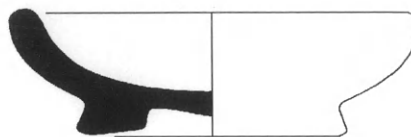
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

Δρούγου-Τουράτσογλου 76, Π142γ, γιὰ τὴ διακόσμηση καὶ τὸ σχῆμα 59, Π1367. Morel 204, τύπ. 2681al, πίν. 65. *Corinth* VII iii 34, ἀρ. 74, πίν. 3, 44 (250 π.Χ.) Koroni I 38, ἀρ. 43, εἰκ. 8, πίν. 20. *Corinth* XVIII 1, 39, ἀρ. 91, εἰκ. 12, πίν. 13.

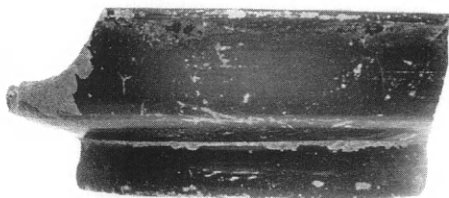
45. (Π267, εἰκ. 21). Σχεδὸν ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ τμήμα τοῦ χεῖλους. Ὑψ. 0.03, διάμ. βάσ. 0.04, διάμ. χεῖλ. 0.10 μ. Πηλὸς 5YR/6.5.A.1. Βάση ψηλή κωνική, σῶμα εὐρὺ καλυκωτό, με χεῖλος στρογγυλεμένο ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Βαφὴ μελανή, στιλπνή, ἐξωτερικὰ κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη, ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης ἐξηρημένη, ἐνῶ ἐξωτερικὰ πρὸς τὴν βάση γίνεται καστανέρυθρη. Στρώμα 4ο.
Δρούγου-Τουράτσογλου 76, Π1429 με ἀνάλογες διαστάσεις (ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.). *Salamine* VIII 56, ἀρ. 361, εἰκ. 34 (πρὸς τὸ 300 π.Χ.). *BSA* 68, 1973, 380, ἀρ. 35, εἰκ. 6. *Samaria-Sebaste* III 249, εἰκ. 49, ἀρ. 1. *Corinth* XVIII 1, 94, ἀρ. 91, εἰκ. 12, πίν. 13. W. Rudolph, *The House of Idols at Mycenae*, *BSA* 73, 1978, 216, ἀρ. 18, πίν. 28.
46. (Π284). Ὅμοιο με ἀρ. κατ. 45. Σῶζεται ἡ δακτυλιόσχημη βάση καὶ μέρος τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.02, διάμ. βάσ. 0.04 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.4.A.1. Βαφὴ μελανή με μεταλλικὸ ἱριδισμό. Ἡ βάση ἔχει μαστοειδὴ ἀπόφυση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης καὶ εἶναι ἐξηρημένη.

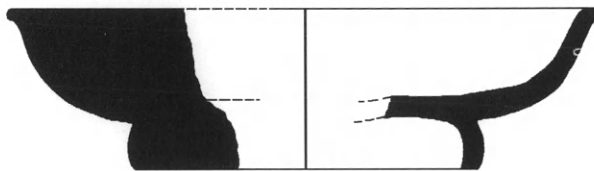
Εἰκ. 17. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 41.

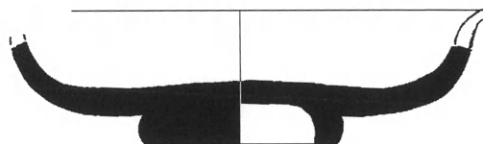
Εἰκ. 18. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 42.

Εἰκ. 20. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 43.

Εἰκ. 19. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 44.

Εἰκ. 21. Τὸ σκυφίδιο ἀρ. κατ. 45.

5. Ἀλατοδοχεῖα

47. (Π211, εἰκ. 24). Σώζεται περίπου τὸ μισό. Ὑψ. 0.018, διάμ. βάσ. 0.025, διάμ. χεῖλ. 0.04 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.2.A.1. Βάση δακτυλιόσχημη με ἔντονη μαστοειδῆ ἀπόφυση καὶ με βαθιὰ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια στήριξης. Βαφὴ στίλπνῃ, μελανή, ὀλόβαφο. Μικρογραφικό. Στρώμα 5ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

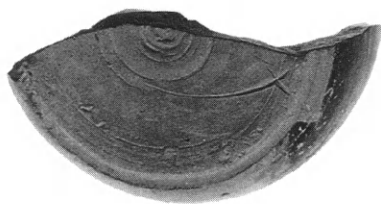
Agora XII 137-8, ἀρ. 942-950, εἰκ. 9, πίν. 34. Salamine VIII 41, σχ. 10. Corinth VII iii, 32, ἀρ. 55, πίν. 2 καὶ 44 (ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.).

48. (Π172, εἰκ. 22). Σώζεται περίπου τὸ μισό. Ὑψ. 0.019, διάμ. βάσ. 0.022, διάμ. χεῖλ. 0.035 μ. Πηλὸς

5YR/6.4.A.1. Βάση ἐπίπεδη ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ αὐλάκωση στὸ τέλος τοῦ σώματος. Τρεῖς ἐγγάρακτοι κύκλοι γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ πυθμένα. Βαφὴ μελανὴ θαμπή, ἐξωτερικὰ φθάνει με καταλειβάδες μέχρι τὴ βάση (ἡμίβαφο). Μικρογραφικό. Στρώμα 4ο.

C.K. Williams, *Hesperia* 48, 1979, 122, ἀρ. 20, πίν. 43.

49. (Π167β, εἰκ. 23). Παρόμοιο με τὸ προηγούμενο. Συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια. Ὑψ. 0.016, διάμ. βάσ. 0.024, διάμ. χεῖλους 0.034 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.3.A.1. Βαφὴ μελανὴ θαμπή ποὺ φθάνει με καταλειβάδες μέχρι τὴ βάση, ἡμίβαφο. Στρώμα 4ο.

Εἰκ. 22. Τὸ ἀλατοδοχεῖο ἀρ. κατ. 48.

Εἰκ. 23. Τὸ ἀλατοδοχεῖο ἀρ. κατ. 49.

Εἰκ. 24-26. Τὰ ἀλατοδοχεῖα ἀρ. κατ. 47, 50, 52.

C. K. Williams, *Hesperia* 48, 1979, 135, ἀρ. 57, 58, πίν. 50.

50. (Π167β, εἰκ. 25). Σώζεται μεγάλο μέρος τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἔσω νεύοντος χεῖλους. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.035, διάμ. χεῖλ. 0.10, ὑποθ. διάμ. βάσ. 0.025 μ. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Βαφὴ μελανὴ στιλπνὴ, ὁλόβαφο.

Ἀττικὸ (;).

Agora XII 300, ἀρ. 904, πίν. 34, εἰκ. 9.

51. (Π83). Μικκύλο. Σώζεται περίπου τὸ μισό. Σῶμα μὲ καμπύλα τοιχώματα καὶ ἔσω νεῦον χεῖλος. Μέγ.

σωζ. ὕψ. 0.025. Πηλὸς 5YR/7.5.A.1. Βαφὴ καστανομέλανη ἐξίτηλη, ὁλόβαφο, ὅμοιο μὲ ἀρ. κατ. 48. Στρώμα 2ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

52. (Π187, εἰκ. 26). Σώζεται περίπου τὸ μισό. Ὑψ. 0.019, διάμ. βάσ. 0.024, διάμ. χεῖλ. 0.036 μ. Παρόμοιο μὲ ἀρ. κατ. 67. Πηλὸς 7.5YR/6.3.A.3. Στρώμα 5ο.

53. (Π203). Σώζεται περίπου τὸ μισό. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.02, διάμ. χεῖλ. 0.04 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.A.1. Στρώμα 7ο.

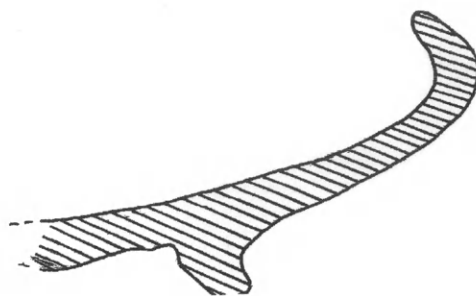
6. Πινάκια

54. (Π168, εἰκ. 27). Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὑψ. 0.025, διάμ. βάσ. 0.055, χεῖλ. 0.11 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.A.1. Βάση δακτυλιόσχημη, πεπλατυσμένη μὲ αὐλακα πού στήν ἐπιφάνεια στήριξης καταλήγει σὲ ἔντονη μαστοειδὴ ἀπόφυση. Χεῖλος στρογγυλεμένο πού στρέφεται ἔντονα πρὸς τὰ μέσα. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος διπλὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ. Στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα τρία ἐμπέστα ἀνθέμια ἀντί-

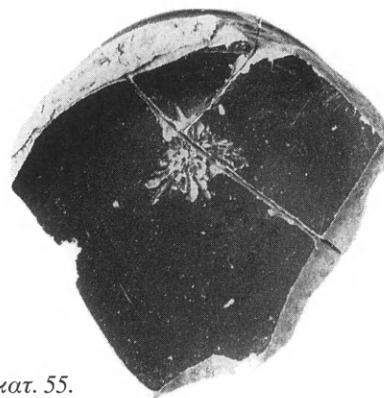
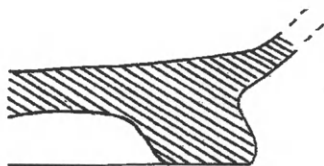
νωτα διατεταγμένα. Βαφὴ καστανομέλανη, στιλπνὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, κατὰ τόπους ἐρυθρὴ, κυρίως στὴ βάση. Στρώμα 4ο.

Demetrias I 97, ἀρ. 39, πίν. 29,1. *Ténos* I 213, Bd5, πίν. 96. Γιὰ τὰ ἀνθέμια βλ. *Hesperia* 24, 1955, πίν. 66,2. *Demetrias* I 110.

55. (Π180, εἰκ. 28). Συγκολλημένο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.012,

Εἰκ. 27. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 54.

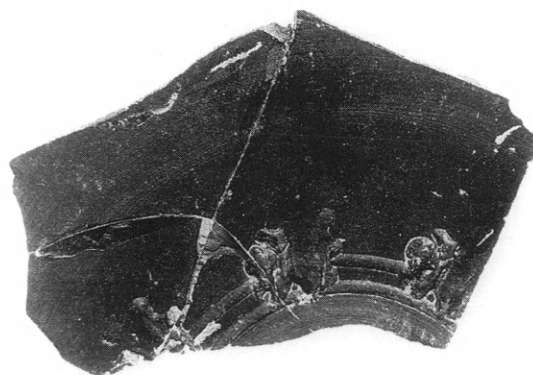

Εἰκ. 28. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 55.

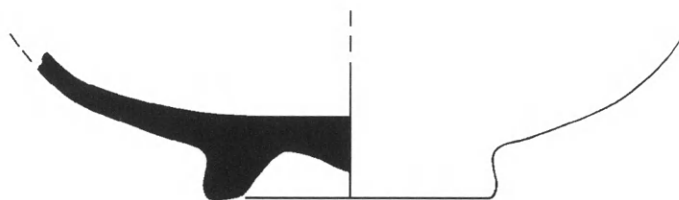
διάμ. βάσ. 0.065, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.075 μ. Βάση δακτυλιόσχημη (πάχ. δακτυλίου 0.01 μ.), με ἔντονη μαστοειδὴ ἀπόφυση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Στὸν πυθμένα ἔντυπο σύνθετο ἀνθέμιο. Πηλὸς 5YR/7.5.A.1. Βαφὴ μελανὴ στιλπνὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ὁ δακτύλιος τῆς βάσης ἐξηρημένος, ἐκτὸς ἀπὸ μελανὸ γραπτὸ κύκλο πάνω στὸ δακτύλιο. Στρώμα 4ο.

Three Cistern 283, ἀρ. 5, εἰκ. 5, πίν. 51. Ὅμοια βάση *Salamine* VIII 39, ἀρ. 113, εἰκ. 26. *Samaria-Sebaste* III 246.

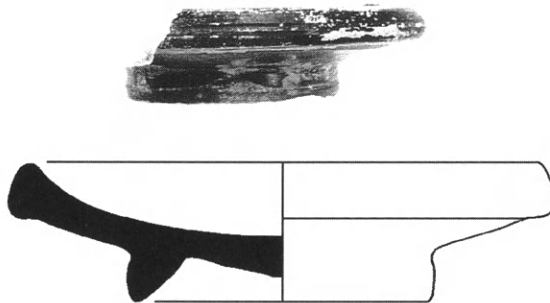
56. (Π117, εἰκ. 29). Συγκολλημένο, λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ὅλο τὸ χεῖλος. Μέγ. σωζ. διαστ. 0.08 μ. Πηλὸς 5YR/7.5.A.1. Στὸν πυθμένα ἔντυπη διακόσμηση ἀπὸ δύο κυκλικὲς αὐλακώσεις, ἀρκετὰ βαθιὲς ποὺ διακόπτονται ἀπὸ σχηματοποιημένη ἀπομίμηση ἀνθεμίου, σώζονται τρία ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔντυπα σχηματοποιημένα ἀνθέμια. Στρώμα 1ο.

Εἰκ. 29. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 56.

Εἰκ. 30. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 57.

Εἰκ. 31. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 58.

Εἰκ. 32. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 59.

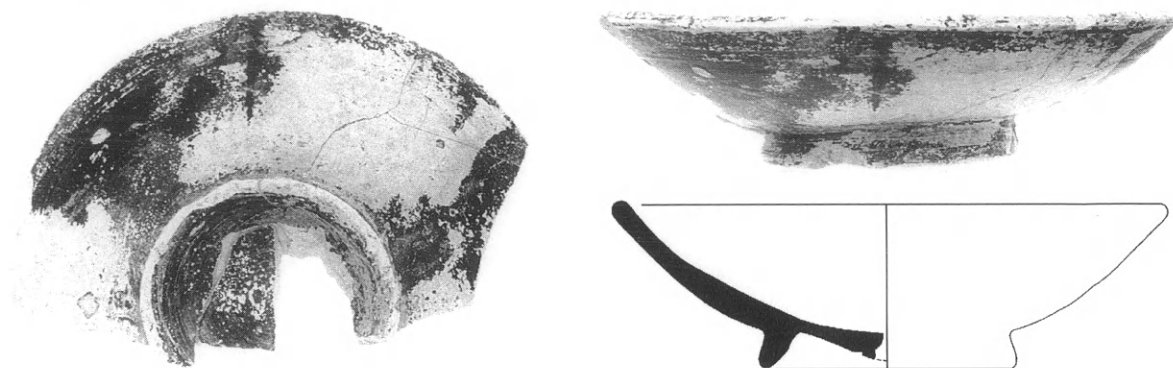
57. (Π182, εἰκ. 30). Βάση. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.012, διάμ. βάσ. 0.038, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.08 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βάση δακτυλιόσχημη με ἔντονη μαστοειδῆ ἀπόφυση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Βαφὴ μελανὴ θαμπὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὡς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ἡμίβαφο. Στρώμα 5ο. Κορινθιακό. Morel 154, τύπ. 2253bl, πίν. 39.

58. (Π187, εἰκ. 31). Σχεδὸν ἀκέραιο. Ὑψ. 0.02, διάμ. βάσ. 0.04, διάμ. χεῖλ. 0.075 μ. Πηλὸς 10YR/8.3.A.1. Βάση δακτυλιόσχημη με μαστοειδῆ ἀπόφυση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Χεῖλος κυλινδρικό με αὐλακα στὸ μέσο τῆς ἐπιφάνειάς του καὶ ὅμοια αὐλακα στὸ σημεῖο ποὺ κλίνει πρὸς τὰ κάτω. Βαφὴ μελανὴ πολὺ ἐξίτηλη, ἐξωτερικὰ καστανομέλανη με καταλειβάδες. Στρώμα 5ο. Κορινθιακό (·).

Corinth VII iii, 37, ἀρ. 104, πίν. 4, 45 (200 π.Χ.). Spool Saltcellars 354, ἀρ. 19, εἰκ. 2. Three Cistern 288, ἀρ. 39, 6, πίν. 54. Koroni I 40, εἰκ. 8, 12, 13 (μέσα 3ου αἰ. π.Χ.). Corinth XVIII 1, 50, ἀρ. 471, εἰκ. 16.

59. (Π153, εἰκ. 32). Βάση δακτυλιόσχημη. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.01, διάμ. 0.04, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.09 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1. Βαφὴ καστανὴ ἐσωτερικὰ, ἐξωτερικὰ ἄβαφο. Στρώμα 3ο. Κορινθιακό (·). Corinth VII iii, 39, ἀρ. 127 καὶ 129, πίν. 4, 45 (250-225 π.Χ.).

60. (Π158A, εἰκ. 33). Ὑψ. 0.035, διάμ. βάσ. 0.045, χεῖλ. 0.12 μ. Πηλὸς 10YR/8.6.A.1. Στρώμα 4ο. Κορινθιακό (·). Bruneau 507, ἀρ. 188.6, εἰκ. 181 καὶ 212. Corinth XVIII 1, 47, 176.

Εἰκ. 33. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 60.

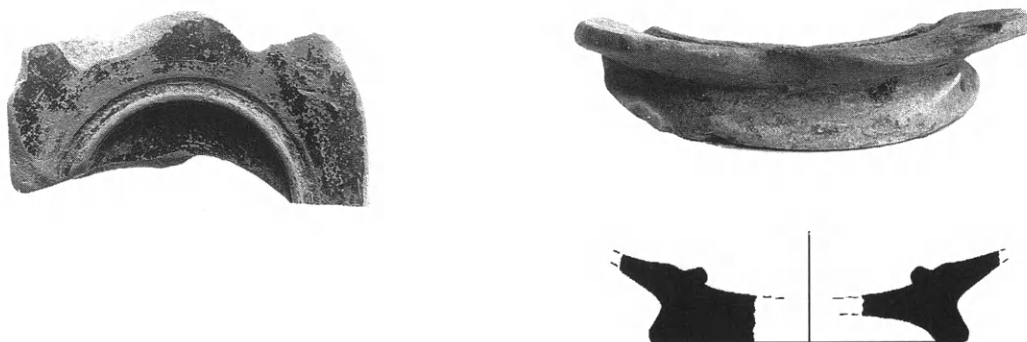
Εἰκ. 34. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 61.

Εἰκ. 35. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 62.

61. (Π173/Γ5/85, εἰκ. 34). Ὑψ. 0.017, διάμ. βάσ. 0.035, χεῖλ. 0.07 μ. Πηλὸς 5YR/7.4.A.1. Βάση δισκοειδούς,

ἐγγάρακτος κύκλος στὸ κέντρο της. Ἐσω στρεφόμενο χεῖλος, βαφή μελανή, θαμπή. Ἡμίβαφο, κατα-

Εἰκ. 36. Τὸ πινάκιο ἀρ. κατ. 63.

λειβάδες πρὸς τὴ βάση. Στρώμα 4ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (:).

Gordion 111, ἀρ. 20, εἰκ. 30. *Bruneau* 509, ἀρ. 188.39, εἰκ. 192.

62. (Π158, εἰκ. 35). Ὑψ. 0.017, διάμ. βάσ. 0.03, χεῖλ. 0.065 μ. Πηλὸς 5YR/6.5.A.1. Βάση δισκοειδῆς, χεῖλος ἔσω στρεφόμενο. Στρώμα 4ο.
Délos XXVII 255, ἀρ. D167, πίν. 47. *Corinth* VII iii, 35, ἀρ. 100, πίν. 4,44.

63. (Π11α, εἰκ. 36). Ὁξύβαφο. Ὑψ. 0.02, διάμ. βάσ. 0.07,

μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.08 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα μικρὴ κυκλικὴ κοιλότητα μετ' ὁμόκεντρη αὐλάκωση. Περιδρόμος-χεῖλος καμπύλο. Στρώμα 5ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (:).

Corinth VII iii, 41, ἀρ. 131, πίν. 5,46. *Miller* 234, ἀρ. 39, εἰκ. 5, πίν. 52. *Salamine* VIII 33-34, ἀρ. 4. *Demetrias* I 98, ἀρ. 45-46, πίν. 30,8-9.

64. (Π17). Βάση με ἔντυπο ἀνθέμιο, μαζί με νόμισμα σειρᾶς ἀπὸ 323 ἕως 240 π.Χ. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1.

7. Στολιδωτά

65. (Π47α, εἰκ. 37). Ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτὴ λήκνθος. Λεῖπει τὸ στόμιο καὶ τμήμα τῆς λαβῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.09, διάμ. βάσ. 0.045, διάμ. σώμ. 0.09 μ. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Βάση χαμηλὴ, δισκοειδῆς, σῶμα σφαιρικό, πεπιεσμένο, διακοσμημένο μετ' κατακόρυφες αὐλακώσεις, πού σβήνουν λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴ βάση. Λαβὴ κατακόρυφη πού ἀπολήγει στὸν ὦμο. Στὴ βάση τοῦ λαμποῦ διπλὴ βαθμίδα, μετὰ, ζώνη με ἔντυπα ὡὰ καὶ πάλι βαθμίδα κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινοῦν οἱ αὐλακώσεις. Βαφὴ λεπτῆς ὑφῆς, σιλπνή, μελανή με πρασινωπὴ ἀπόχρωση ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Στρώμα 5ο.

Ἀττικὸ (:).

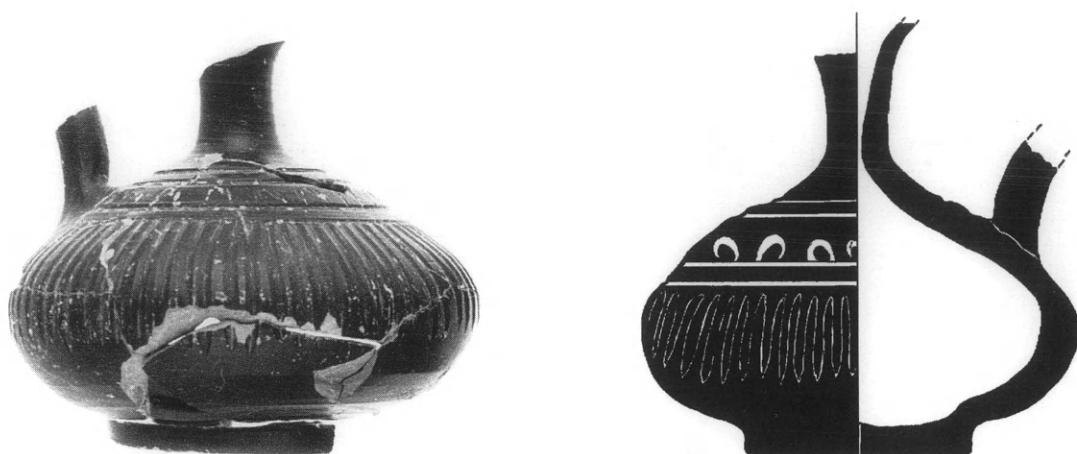
Halieis 144. W. Rudolph, *The House with the Idols at Mycenae*, *BSA* 73, 1978, 222, ἀρ. 46, πίν. 30. *Corinth* VII iii, 148, ἀρ. 768, πίν. 64. Γ.Ε. Χατζῆ, *Κεραμικὴ ὑστεροκλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀμαλιάδα*, *ΑΔ* 35, 1980, Α, 49, Π3625, σχ. 15, πίν. 10α. *Bruneau* 515,

ἀρ. 209. C. Abadie - T. Spyropoulos, *BCH* 109, 1985, 392, ἀρ. 2, εἰκ. 11.

66. (Π142α, εἰκ. 38). Ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτὴ λήκνθος. Συγκολλημένη, λείπει τὸ πάνω μέρος. Σωζ. ὕψ. 0.035, διάμ. βάσ. 0.06, διάμ. σώμ. 0.085 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.3. Βάση δακτυλιόσχημη καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος διακοσμημένο μετ' κατακόρυφες αὐλακώσεις πού σβήνουν λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴ βάση σὲ διπλὴ ἐγχάρακτη γραμμῇ. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ φαίνεται ὅτι διακοπτόταν ἀπὸ χαρακτὸ Χ, ἴσως κάτω ἀπὸ τὴ βάση τῆς λαβῆς. Βαφὴ μελανή, με ὀξείδωση πρὸς τὴ βάση, ἀπολεπισμένη σὲ πολλὰ σημεῖα ἐξωτερικά, ἐνῶ ἐσωτερικά μελανοί, παχεῖς κύκλοι. Στρώμα 3ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

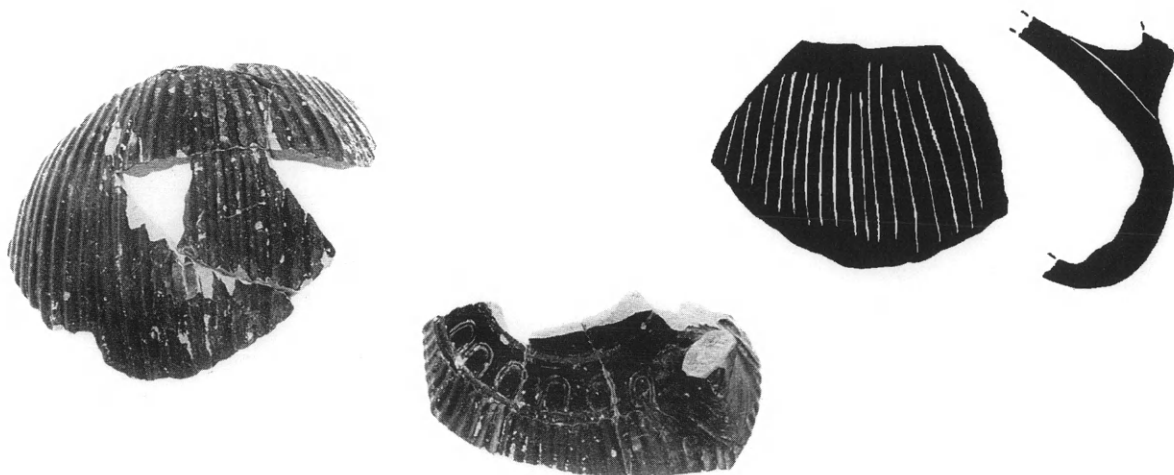
CVA Italia XXII, Napoli, Museo Nazionale II (1953) σχ. 13, πίν. 8 (2, 5).

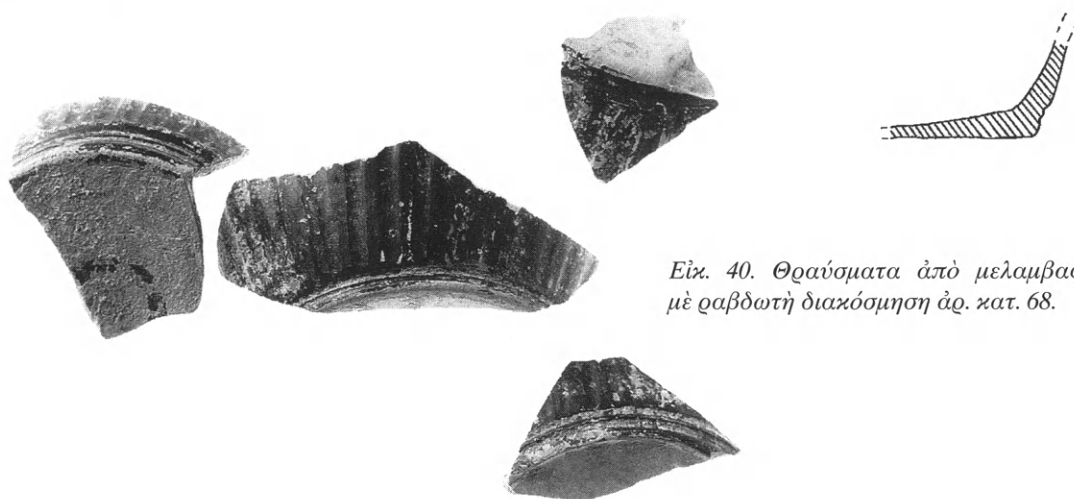
Εικ. 37. Ἡ ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτὴ λήκυθος ἀρ. κατ. 65.

Εικ. 38. Ἡ ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτὴ λήκυθος ἀρ. κατ. 66.

Εικ. 39. Ἡ ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτὴ λήκυθος ἀρ. κατ. 67.

Εἰκ. 40. Θραύσματα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα με ραβδωτὴ διακόσμηση ἀρ. κατ. 68.

67. (Π166β, εἰκ. 39). Ἀρυβαλλόσχημη ραβδωτὴ λήκυθος. Δύο τμήματα ἀπὸ τοὺς ὤμους. Μέγ. σωζ. διάστ. 0.06 καὶ 0.035 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.4. Στὸ τμήμα με ὑπόλειμμα λαβῆς διατηρεῖται ἴδια διακόσμηση με ἐγχάρακτα ὠά, ὅπως στὸ ἀρ. κατ. 65, πρὶν ἀρχίσουν οἱ ραβδώσεις. Βαφὴ μελανὴ στιλπνὴ ἐξωτερικά, ἐσωτερικά θαμπὴ με καταλειβάδες. Στρώμα 4ο.

68. (Π142/Γ5/85, εἰκ. 40). Ὑστρακα ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὸ σῶμα ἀνοιχτῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων με ραβδωτὴ διακόσμηση. Μέγ. σωζ. διάστ. 0.08 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.4.A.1. Κυρτὴ ἐπιφάνεια, ἡ βάση διαμορ-

φώνεται ἀπὸ δύο πλαστικούς δακτυλίους, ποὺ χωρίζονται ἀπὸ ζώνη μικροῦ ὕψους, σὲ σχῆμα τροχήλου. Βαφὴ μελανὴ, ἐξίτηλη, ἡ βάση ἐξηρημένη, τὸ κάτω μέρος τῆς βάσης διακοσμεῖται ἀπὸ μελανοὺς ὁμόκεντρος κύκλους, με τονισμένο τὸ κέντρο. Στρώμα 3ο.

Halieis 167, ἀρ. D22, εἰκ. 17.

69. (Π184β). Θραῦσμα ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὸ σῶμα μικρογραφικοῦ ἀγγείου. Διάμ. βάσ. 0.04, μέγ. ὕψ. 0.02 μ. Ἀκτινωτὲς ἐγχαράξεις ποὺ σταματοῦν σὲ αὐλάκα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ βάση. Πηλὸς 7.5YR/8.3.A.1.

8. Οἰνοχόες

70. (Π158β). Στόμιο τριφυλλόσχημης οἰνοχόης. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.05 μ. Πηλὸς 5YR/7.4.A.1. Agora XII 245, ἀρ. 133, πίν. 7.

71. (Π270). Βάση καὶ μέρος τοῦ σώματος σφαιρικῆς οἰνοχόης με δισκοειδὴ βάση.

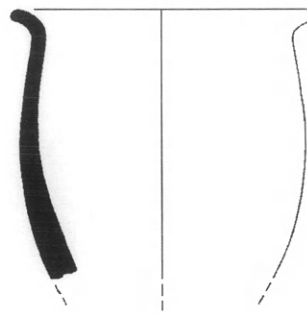
9. Οἰνοχοῖσκες λακωνικοῦ τύπου

72. (Π158α, εἰκ. 41). Σώζεται μεγάλο μέρος τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.055, διάμ. χεῖλ. 0.06 μ., ὑποθ. διάμ. βάσ. 0.04 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.3.A.1. Συνεχὲς περίγραμμα τοῦ σώματος ποὺ καταλήγει σὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, λεπτὸ καὶ με ὀξὺ ἄκρο. Βαφὴ μελανὴ, ἐσωτερικά με μεταλλικὴ στιλπνότητα, ἐξωτερικά ἐξίτηλη, καὶ πρὸς τὴ βάση καστανέρυθρη. Στρώμα 4ο.

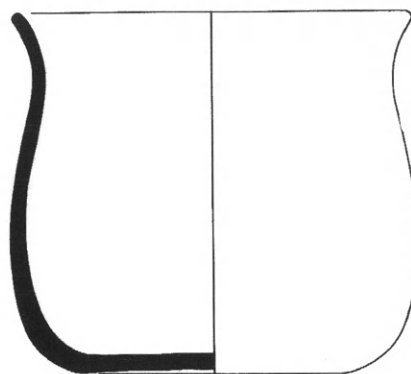
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

C. K. Williams, *Hesperia* 48, 1979, 119, ἀρ. 4, πίν. 52.
C. Abadie - Th. Spyropoulos, *BCH* 109, 1985, 395, ἀρ. 6, εἰκ. 20 καὶ 175.

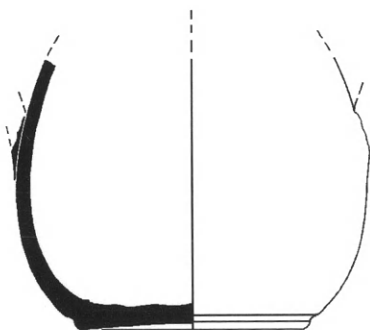
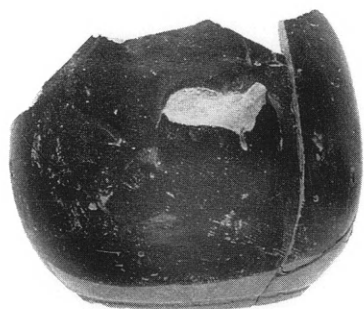
73. (Π175). Λεῖπει ἡ βάση, τὸ χεῖλος ἔξω νεῦον, ἐλαφρὰ πεπλατυσμένο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.06, διάμ. χεῖλ. 0.05

Εἰκ. 41. Ἡ οἶνοχοῦσκη ἀρ. κατ. 72.

Εἰκ. 42. Ἡ οἶνοχοῦσκη ἀρ. κατ. 75.

Εἰκ. 43. Ἡ οἶνοχοῦσκη ἀρ. κατ. 79.

μ. Πηλὸς 7.5YR/6.3.A.1. Βαφή ἐξωτερικὰ μελανή
μὲ ἰριδισμό, ἐσωτερικὰ μελανή. Στρώμα 5ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

74. (Π175). Σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ, χεῖλος ἔξω νεῦον,
πὺν λεπταίνει καὶ καταλήγει σὲ στρογγυλὸ ὀξὺ
ἄκρο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.06, διάμ. χεῖλ. 0.055 μ. Πηλὸς

Εἰκ. 44. Ἡ οἰνοχοΐσκη ἀρ. κατ. 80.

7.5YR/6.3.A.1. Βαφὴ ἐξωτερικὰ ἐξίτηλη, ἐσωτερικὰ μελανή με ἱριδισμό. Στρώμα 5ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (·).

75. (Π150, εἰκ. 42). Συγκολλημένη ἀπὸ 12 κομμάτια. Ὕψ. 0.07, διάμ. χεῖλ. 0.075, διάμ. βάσ. 0.05 μ. Πηλὸς 5YR/7.3.A.1. Ἐπίπεδη βάση πὺν δὲν διακρίνεται με αὐλάκα ἢ ὅποιαδήποτε ἐμβάθυνση ἀπὸ τὸ συνεχὲς περίγραμμα τοῦ τοιχώματος, πὺν καταλήγει σὲ ἕξω νεῦον χεῖλος, ὅμοιο με τὸ ἀρ. 72. Ὡκέλυφο, ἐμβαπτιζόμενο, ἢ βαφὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καστανόφαιη με μελανὲς καταλειβάδες, φθάνει λίγο πὺν πάνω ἀπὸ τὴν ἀμελὴ βάση. Στρώμα 7ο.
Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (·).
S. G. Miller, *Excavations at Nemea 1978*, *Hesperia* 48, 1979, 80, εἰκ. 23.

76. (Π22). Σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.055 μ. Πηλὸς 5YR/7.5.A.1. Βαφὴ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ μελανή, λίαν ἐξίτηλη. Στρώμα 6ο.

77. (Π158β). Σώζεται ἡ κάθετη λαβὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.065, διάμ. βάσ. 0.04, διάμ. χεῖλ. 0.03 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1. Βαφὴ καστανέρυθρη ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ καταλειβάδες. Στρώμα 4ο.
Κορινθιακὸ ἢ τοπικοῦ ἐργαστηρίου (·).

78. (Π158). Σώζεται ἡ κάθετη λαβὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.06, διάμ. βάσ. 0.04, διάμ. χεῖλ.

0.07 μ. Πηλὸς 5YR6.5/3.5.A.1. Βαφὴ μελανή με ἱριδισμό, πὺν ἐσωτερικὰ γίνεται κατανέρυθρη, κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ καταλειβάδα. Στρώμα 4ο.

Τοπικοῦ ἐργαστηρίου (·).

C. K. Williams, *Hesperia* 48, 1979, 141, εἰκ. 7.

79. (Π271, εἰκ. 43). (Ὁμάδα Π142γ). Τὸ κάτω μέρος με ὑπόλειμμα τῆς λαβῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.065, διάμ. βάσ. 0.047, διάμ. σώματος 0.07 μ. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Βάση λεπτὴ, δισκοειδής, πὺν χωρίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα με περιφέρεια μικροῦ ὕψους σὲ σχῆμα τροχίλου. Σῶμα μᾶλλον σφαιρικὸ με συνεχὲς περίγραμμα. Βαφὴ καστανομέλανη ἐσωτερικὰ πὺν ἀμελὴς, τὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου ἄβαφο. Στρώμα 3ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (·).

80. (Π269, εἰκ. 44). Σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.05, διάμ. σώματος 0.07 μ. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1. Βάση λεπτὴ, δισκοειδής, πὺν χωρίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα με βαθιὰ περιφέρεια μικροῦ ὕψους σὲ σχῆμα τροχίλου. Βαφὴ καστανομέλανη, τὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος ἄβαφο, ὅπως καὶ τὸ ἀρ. κατ. 79, ἐκτὸς ἀπὸ καταλειβάδα, ἐσωτερικὰ ἢ βαφὴ εἶναι ἀμελὴς με καταλειβάδες. Στρώμα 3ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (·).

10. Ἀνάγλυφα ἀγγεῖα

81. (Π274, εἰκ.45). Ἀνάγλυφη μορφὴ ὕπτια, αἰγυπτιάζουσα (σφίγγα·). Συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια. Λεῖπει τὸ πάνω μέρος τῆς μορφῆς. Μέγ. σωζ. μήκ. 0.072, ὕψ. 0.025 μ. Πηλὸς 5YR/7.4.A.1. Βαφὴ μελανὴ στιλπνὴ, ἐσωτερικὰ ἢ βαφὴ ἔχει καταλειβάδες. Ἀπὸ ἀνάγλυφο λυχνάρι; Στρώμα 5ο.

Ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

P. Graindor, *Terres cuites de l'Egypte greco-romaine* ἀρ.

55. D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I* (London 1975) 277, Q606, πίν. 114.

82. (Π80). Ὅστρακο μελαμβροῦς ἀνάγλυφου ἀγγείου. Πηλὸς 5YR/7.4.A.1. Παράσταση γρύπα ἀντωποῦ με λεοντόκορμη σφίγγα.

83. (Π25). Ὅστρακο ἀνάγλυφου ἀγγείου. Ἰσως τμήμα χαίτης λιονταριοῦ. Πηλὸς 5YR/7.4.A.1.

Εικ. 45. Τὸ ἀνάγλυφο ἀγγεῖο ἀρ. κατ. 81.

11. Κρατήρες

84. (Π158). Τμήμα ἀπὸ ἔξω νεῦον χεῖλος κρατηροειδοῦς ἀγγείου. Βαφή μελανή στιλπνὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικὰ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.06, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.3.A.1. Στρώμα 4ο.

85. (Π34). Δύο τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀνοιχτοῦ κρατη-

ροειδοῦς ἀγγείου. Πηλὸς 5YR/6.6.A.2. Στρώμα ἐπιφανειακό.

86. (Π41ε). Δύο χεῖλη ἀνοιχτῶν κρατηροειδῶν ἀγγείων. Βαφή ἐρυθρὴ, λίαν ἐξίτηλη. Πηλὸς 7.5YR/6.3.A.3. Στρώμα 4ο.

12. Ἀγγεῖα μὲ πλεκτὴ διακόσμηση

87. (Π122). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀγγείου. Μέγ. σωζ. διάστ. 0.035 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.2.A.1. Στρώμα 3ο.

88. (Π202). Ἡ βάση καὶ μέρος τοῦ σώματος μικρογραφικοῦ ἀμφορίσκου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.02, διάμ. βάσ. 0.02, σωζ. ἄνοιγμα 0.04 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.2.A.1. Στὴν κοιλία φέρει διακόσμηση τύπου Bulas, δικτυωτὸ κόσμημα μὲ λευκὲς στιγμὲς στὶς διασταυ-

ρώσεις τῶν γραμμῶν. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἀκόσμητο, φέρει μόνο μελανὴ στιλπνὴ βαφή καὶ ἐσωτερικὰ μελανὴ βαφή. Ὁ δακτύλιος τῆς βάσης ἀποκεκρουμένος, γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς κάτω ἐπιφάνειας μελανὸς γραπτὸς κύκλος. Στρώμα 3ο. Πὰ τὴν ὁμάδα αὕτη βλ. C. Bulas, *BCH* 56, 1932, 388-98, πίν. XXI. J. D. Beazley, *BSA* 41, 1940-45, 10-21.

13. Φιάλες

89. Βάση ὀμφαλωτῆς. Στὸ κέντρο τῆς βάσης κομβίο μὲ ὀξεία κορυφή. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.01, διάμ. βάσ. 0.045 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βαφή μελανὴ ἐξίτηλη. Στρώμα 5ο.

C. K. Williams II, *Corinth 1978: Forum Southwest* ἀρ.

22, πίν. 43.

90. (Π6). Βάση ὀμφαλωτῆς. Διάμ. βάσ. 0.040 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.3.A.1. Βαφή μελανὴ, θαμπὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικὰ ἐγχάρακτη τεθλασμένη γραμμή.

14. Ἀμφορεῖς

91. (Π203). Λαβὴ ταινιωτή. Βαφὴ μελανή, ἐξίτηλη. Πηλὸς 7.5YR/7.3.B.2. Στρώμα 7ο.
92. (Π129). Βάση ὀξυπύθμενου. Πηλὸς 5YR/6.1.B.2. Στρώμα 5ο.
93. (Π177). Τμήμα βάσης ὀξυπύθμενου. Πηλὸς 5YR/6.1.B.2. Στρώμα 5ο.
94. (Π279). Βάση ὀξυπύθμενου. Πηλὸς 5YR/6.1.B.2.
95. (Π15α). Βάση ὀξυπύθμενου. Πηλὸς 7.5YR/7.3.B.2. Στρώμα 3ο.
Grace, Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula, *Hesperia* 32, 1963, 323, εἰκ. 6. *Ténos* I 213, Bd8, πίν. 96 (τέλη 3ου αἰ. π.Χ.).

15. Λύχνοι (τροχήλατοι)

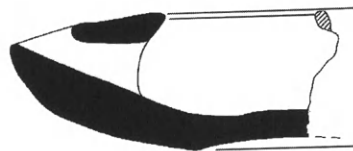
96. (Π184β, εἰκ. 46). Μονόμυξος. Σωζ. μῆκ. 0.085, διάμ. βάσ. 0.04, ὕψ. 0.03 μ. Πηλὸς 7.5YR/7.4.B.1. Σῶμα ἡμισφαιρικό, πλατὺ ἐπάνω, βάση ἀμελής, ποὺ καμπυλοῦται πρὸς τὸ κέντρο. Γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως, κυκλικὴ αὐλάκωση. Μυκτῆρας στενόμακρος μὲ μικρὴ ὀπὴ φέρει ὑπολείμματα καπνοῦ. Βαφὴ ἐρυθρὴ, σχεδὸν ἐντελῶς ἀπολεπισμένη. Στρώμα 4ο.
Κορινθιακό.
Corinth IV 2, 141, ἀρ. 126 τύπος VII. *Isthmia* III 16,
- ἀρ. 122, τύπ. VIIC. *Kenchreai* IV 13. *Hesperia* 45, 1976, 123, πίν. 62.
97. (Π192, εἰκ. 47). Μονόμυξος. Μέγ. σωζ. διάστ. 0.075, διάμ. βάσ. 0.04, ὕψ. 0.03 μ. Πηλὸς 10YR/8.3.B.2. Βάση δισκοειδής, ἀμελής, ποὺ διαχωρίζεται μὲ αὐλάκα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα. Σῶμα ἡμισφαιρικό, ἐσωτερικὰ στὸν πυθμένα μαστοειδὲς ἀπόφυση, μυκτῆρας κοντὸς μὲ μεγάλη ὀπή. Ἴχνη ἀπὸ δύο ἀμελὲς πλαστικὰ σιγμοειδῆ ὠτία. Στρώμα 5ο.

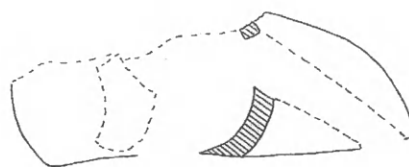

Εἰκ. 46. Ὁ λύχνος ἀρ. κατ. 96.

Εἰκ. 47. Ὁ λύχνος ἀρ. κατ. 97.

Εικ. 48. 'Ο λύχνος άρ. κατ. 98.

Demetrias I 133, άρ. 185, πίν. 46, 2, XXXI, 2 (τέλη 3ου αϊ. π.Χ.). *Isthmia* III 23, άρ. 225, τύπ. IX, X, πίν. 18.

98. (Π161, εικ. 48). Μονόμυξος. Μυκτήρας επιμήκης, με ίχνη καύσεως. Ή βάση δεν σώζεται. Μέγ. σωζ. ύψ. 0.025, μέγ. σωζ. μήκ. 0.082 μ. Πηλός 5YR/7.5. Παράλλαγή κορινθιακού έργαστηρίου.

Demetrias I 133, άρ. 184, πίν. 46,1, XXXI,1 (τέλη 3ου αϊ. π.Χ.).

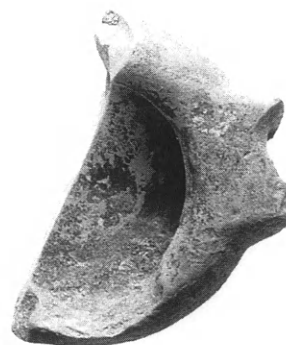
99. (Π20α, εικ. 49). Μέρος του σώματος και ή αποκεκρουμένη μύξα. Διάμ. βάσ. 0.045, μέγ. σωζ. ύψ. 0.025 μ. Πηλός 10YR/8.2.B.2. Βάση δισκοειδής, άρκετά ψηλή, μυκτήρας κοντός. Βαφή μελανή εξίτηλη, έσωτερικά και έξωτερικά, πολύ απολεπισμένη έξωτερικά. Στρώμα 4ο.

100. (Π142γ). Μέρος του ήμισφαιρικού σώματος μονόμυξου λύχνου με βάση δακτυλιόσχημη. Βαφή μελανή θαμπή, εξίτηλη. Πηλός 10YR/8.2.B.2. Στρώμα 3ο.

V. Mitsopoulou-Leon, Dreizehnter vorläufiger Bericht über die Grabungen in Elis, *ÖJh* 52, 1978-80, 129, άρ. 9, εικ. 14.

101. (Π44β). Μονόμυξος. Λείπει τὸ επάνω μέρος. Βάση ύποτυπώδης, μυκτήρας στενόμακρος, με μεγάλη όπή, βαφή μελανή, εξίτηλη. Πηλός 10YR/8.2.B.2. Στρώμα 2ο.

Κορινθιακό (;).

Εικ. 49. 'Ο λύχνος άρ. κατ. 99.

Demetrias I 136, άρ. 193, πίν. 46,11, XXXI,10 (χρονολόγηση βάσει του μυκτήρα, άρχές 3ου αϊ. π.Χ. *Tēnos* I 213, Bd4, πίν. 96.

102. (Π184β). Στήριγμα για λύχνο. Ύψ. 0.18, μέγ. σωζ. διάμ. 0.045 μ. Πηλός 7.5YR/7.4.B.1. Άβαφο. Ή βάση είναι κατεστραμμένη. Ψηλός, κυλινδρικός τροχήλατος κίονας που πλαταίνει κάτω από τὸ λυχνάρι σε τόρο στρογγυλεμένο.

Corinth IV, 2, τύπος IX 47-49, πίν. IV. *Agora* IV 153, πίν. 48. W. Rudolph, *The House with the Idols at Mycenae*, *BSA* 73, 1978, 225, άρ. 68, εικ. 13, πίν. 31.

16. Άγγεϊα άκόσμητα οικιακής χρήσης

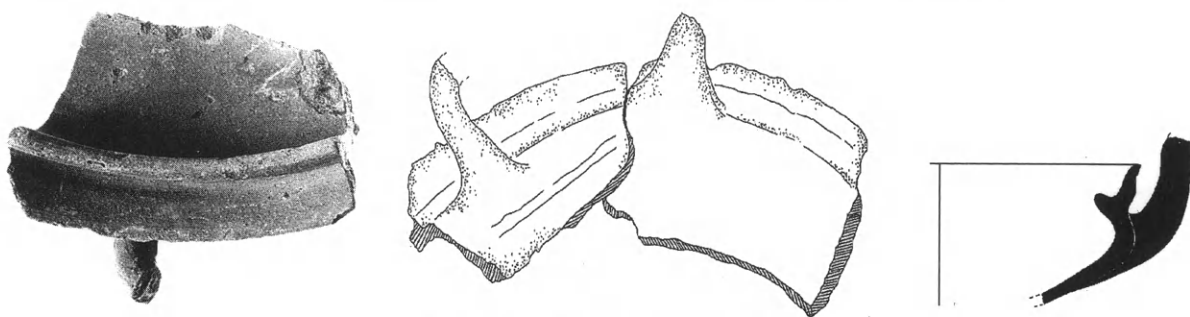
103. (Π184, εικ. 50). Δύο μεγάλα τμήματα από τὸ χείλος λοπάδας. Μέγ. σωζ. ύψ. 0.05, ύποθ. διάμ. χείλ. 0.095 μ. Πηλός 2.5YR/5.6.D.3. Σώζεται και ή άρχή της λαβής, κυκλικής διατομής, κάθετη στον άμο του άγγελίου. Στρώμα 5ο.

104. (Π182). Λοπάδα. Σώζεται κατά τὸ ήμισυ, συγκολλημένη. Διάμ. χείλ. 0.23, μέγ. σωζ. ύψ. 0.035 μ.

Πηλός 5YR/5.5.D.3. Στρώμα 5ο.

Porto-Cheli 122, άρ. 56, εικ. 5. *BSA* 68, 1973, 386, άρ. 112, εικ. 11. *Corinth* XVIII 1, άρ. 112 (άρχές 3ου αϊ. π.Χ.).

105. (Π158, εικ. 51). Τμήμα από τὸ σώμα χύτρας με λαβή. Μέγ. σωζ. ύψ. 0.08 μ. Πηλός 5YR/7.5.D.3 (με πυρήνα γκριζο). Στρώμα 4ο.

Εἰκ. 50. Ἡ λοπάδα ἀρ. κατ. 103.

Εἰκ. 51. Τμήμα χύτρας ἀρ. κατ. 103.

Εἰκ. 52. Ἡ λοπάδα ἀρ. κατ. 106.

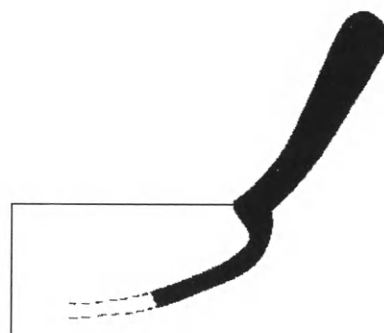
Corinth VII iii, 124, ἀρ. 657, πίν. 28 καὶ 61 (300 π.Χ.). Koroni I 38, ἀρ. 48.

106. (Π111, εἰκ. 52). Λοπάδα. Σώζεται περίπου ἡ μισή, συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια καὶ ἡ μία λαβή. Ὑψ. 0.045, διάμ. χεῖλ. 0.18, διάμ. βάσ. 0.12 μ. Πηλὸς 5YR/6.6.D.3 (γκρίζος ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ἀγγείου στὴ φωτιά). Πυθμένας στρογγυλός, λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς, κάθετη καὶ χεῖλος με ὑποδοχή.
Agora XII 374, ἀρ. 1970, πίν. 95, εἰκ. 18. Miller 207, ἀρ. 53, εἰκ. 6, πίν. 33.

107. (Π158β, εἰκ. 53). Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα με λαβὴ μόνωτου τηγανιοῦ. Ὑψ. 0.03, διάμ. χεῖλ. 0.12, ὑποθ. διάμ. βάσ. 0.07 μ. Πηλὸς 2.5YR/5.4.D.3. Ἡ βάση ἔχει στρογγυλεμένο προφίλ, τὸ χεῖλος νεύει πρὸς τὰ μέσα, κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀρχίζει ἡ λαβή. Βαφὴ ἐξίτηλη, μόνον ἐξωτερικά. Στρώμα 4ο.
Corinth VII iii, 128, ἀρ. 686, πίν. 30 (200 π.Χ.).

108. (Π167β, εἰκ. 54). Δύο τμήματα χύτρας, τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος, τὸ ἄλλο με λαβή. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.08, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Πηλὸς 2.5YR/5.6.D.3.
Corinth VII iii, 121, ἀρ. 649, πίν. 27 καὶ 61 (300 π.Χ.).
Corinth XVIII 1, ἀρ. 109.

109. (Π147, εἰκ. 55). Βάση λεκάνης συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.06, διάμ. βάσ. 0.10,

Εἰκ. 53. Τμήμα μόνωτου τηγανιοῦ ἀρ. κατ. 107.

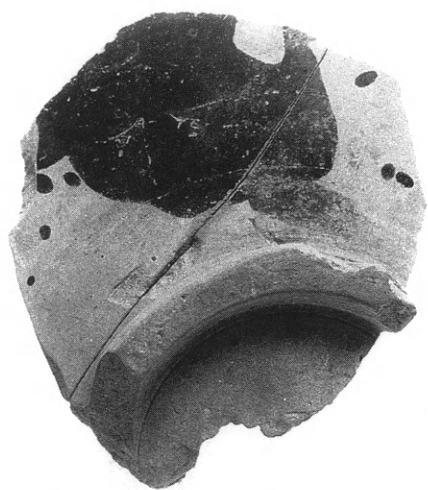
μέγ. ἄνοιγμα 0.20 μ. Πηλὸς 5YR/7.5.D.3. Βάση δακτυλιόσχημη, λοξὰ καὶ βαθιὰ τοιχώματα. Βαφὴ μελανή, θαμπὴ ἐσωτερικά, ἐξωτερικά καταλειβάνες. Στρώμα 4ο.

Samaria-Sebaste III 254, Qo304, εἰκ. 56,7. Δρούγου-Τουράτσου 159, ἀρ. Π1349 (2ος αἰ. π.Χ.).

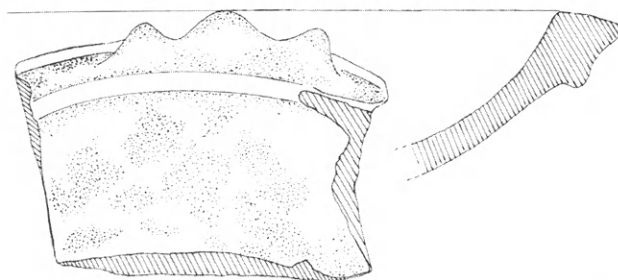
110. (Π157, εἰκ. 56). Τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος λεκανίδος ἢ ἰγδίου. Μέγ. σωζ. διάστ. 0.07 μ. Πηλὸς 5YR/7.5.B.2. Διακόσμηση ἀποτυπωμάτων δακτύλων. Στρώμα 4ο.
Demetrias I 125, ἀρ. 150, πίν. XXVII, 5. Délos XXVII 259, D 227, εἰκ. 132, πίν. 49. Corinth VII iii, 111, ἀρ. 626 καὶ 627, πίν. 22, 59 (200 π.Χ.). BSA 68, 1973, 386, ἀρ. 98, πίν. 12.

Εικ. 54. Τμήματα χύτρας αρ. κατ. 108.

Εικ. 55. Βάση λεκάνης αρ. κατ. 109.

Εικ. 56. Τμήμα από το χείλος λεκανίδας αρ. κατ. 110.

111. (Π36). Ώστρακο από άγγείο χρηστικό με διακόσμηση έγχάρακτης σχοινοειδοϋς γραμμής. Πηλός 2.5YR/5.6.B.2. Στρώμα 3ο.

112. (Π340). Μέρος από τὸ σῶμα καὶ λαβή χύτρας.

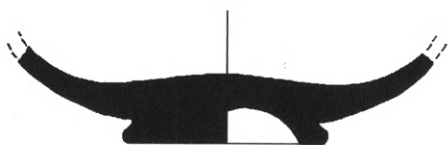
Πηλός 2.5YR/5.6.B.2. Στρώμα 1ο.

113. (Π261). Χείλος λοπάδας. Πηλός 2.5YR/5.1.B.2.

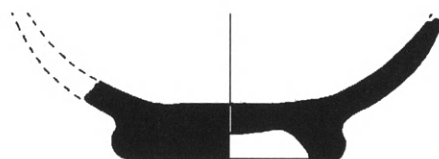
114. (Π7). Χείλος λοπάδας. Πηλός 2.5YR/5.1.B.2. Στρώμα 4ο.

17. Ἄλλα ἀνοιχτὰ σχήματα

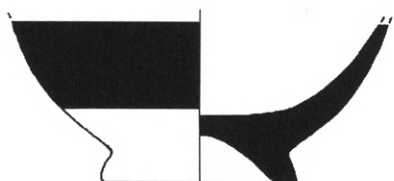
115. (Π166β, εἰκ. 57). Βάση. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.01, διάμ. βάσ. 0.04, μέγ. σωζ. ἄνοιγμα 0.07 μ. Πηλὸς 7.5YR/6.3.A.1. Στρώμα 4ο.
Morel 240, ἀρ. 2964bl, πίν. 82.
116. (Π142α, εἰκ. 58). Βάση. Πηλὸς 5YR/6.4.A.1.
Morel 204, ἀρ. 2672bl, πίν. 65.
117. (Π234, εἰκ. 59). Βάση. Πηλὸς 7.5YR/7.4.A.1.
Κορινθιακό.
Morel 224, ἀρ. 2784el, πίν. 73.

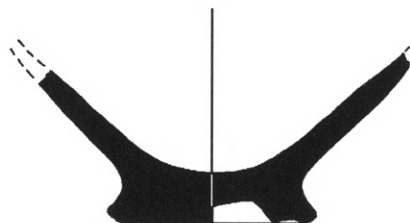
Εἰκ. 57. Βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου ἀρ. κατ. 115.

Εἰκ. 58. Βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου ἀρ. κατ. 116.

Εἰκ. 59. Βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου ἀρ. κατ. 117.

Εἰκ. 60. Βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου ἀρ. κατ. 118.

18. Ἀγνύθες

121. (Π163). Κωνικὴ. Ὑψ. 0.08. Ὅριζόντια ὀπὴ στήν κορυφή καὶ δύο ὀπὲς στὴ βάση. Πηλὸς 10YR/6.4.A.2. Στρώμα 3ο.
Thompson 345, B 47, εἰκ. 26. Three Cistern 291, ἀρ. 65, πίν. 56 (240 π.Χ.).
Corinth XII 168-9, ἀρ. 1151, 1167.
122. (Π164). Ἀκέραιη κωνικὴ. Ὑψ. 0.07. Πηλὸς 10YR/6.4.A.1. Ὅμοια μὲ Π163. Στρώμα 4ο.
123. (Π13). Κωνικὴ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.07. Πηλὸς 10YR/8.5.A. Στρώμα 3ο.
124. (Π33). Κωνικὴ. Ὑψ. 0.09. Πηλὸς 10YR/7.3.A.2.

Στρώμα 3ο.

125. (Π132). Κωνικὴ. Πηλὸς 2.5YR/6.2.C.2. Στρώμα 1ο.
126. (Π141). Κωνικὴ. Ὑψ. 0.08. Πηλὸς 2.4YR/6.2.C.2. Στρώμα 4ο.
127. (Π159). Πυραμιδόσχημη. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.059 μ. Πηλὸς 10YR5.5/3.A.2. Στρώμα 5ο.
Thompson 337, B 13, εἰκ. 17. Three Cistern 291, ἀρ. 67, πίν. 56.
128. (Π62β). Κωνικὴ. Ὑψ. 0.08. Πηλὸς 7.5YR/7.3.B.1. Στρώμα 2ο.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Agora XII*: B. A. Sparkes - L. Talcott, *Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* (Princeton, N. J. 1970).
- Alt-Ägina II 1*: R. Smetana-Scherrer, *Alt-Ägina II 1. Spät-klassische und hellenistische Keramik* (Mainz 1982) 56-91.
- Bruneau: Ph. Bruneau, Tombes d'Argos, *BCH* 94, 1970, 437-531.
- Corinth VII iii*: G. R. Edwards, *Corinth VII iii. Corinthian Hellenistic Pottery* (Princeton, N. J. 1975).
- Corinth XVIII 1*: E. G. Pemberton, K. W. Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Pottery* (Princeton, N. J. 1989).
- Demetrias I*: V. Milojcic - D. Theocharis (ἐκδ.), *Demetrias, I. Bericht über die Grabung am Palast 1971* (I. Beyer - V. v. Graeve - U. Sinn, Bonn 1976).
- Δρούγου-Τουράτσογλου: Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, 'Ελληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι τῆς Βέροιας' (Αθήνα 1980).
- Halieis: W. W. Rudolph, Halieis: The Stratigraphy of the Streets in the Northeast Quarter of the Lower Town, *Hesperia* 53, 1984, 123-170, πίν. 32.
- Koroni I: Vanderpool - McCredie - Steinberg, Koroni: A Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica, *Hesperia* 31, 1962, 26-61.
- Miller: St. Miller, Menon's Cistern, *Hesperia* 43, 1974, 194-245.
- Morel: J.- P. Morel, *Céramique campanienne: Les formes* (Paris 1981).
- Pergamon*: J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (Berlin 1968).
- Porto-Cheli: W. W. Rudolph, Excavations at Porto-Cheli and Vicinity, *Hesperia* 43, 1974, 105-131, πίν. 17-19.
- Salamine VIII*: L. Jehasse, *Salamine de Chypre, VIII. La céramique à vernis noir du rempart méridional* (Paris 1978).
- Samaria-Sebaste III*: W. Crowfoot - G. M. Crowfoot, M. Kenyon, *Samaria-Sebaste, III. The Objects of Samaria* (London 1957).
- Spool Saltcellars: S. I. Rotroff, Spool Saltcellars, *Hesperia* 53, 1984, 343-354, πίν. 67.
- Thompson: H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery* (reprint from *Hesperia* with prefaces by S. I. Rotroff, Princeton 1987).
- Three Cistern: S. I. Rotroff, Three Cistern Systems on the Kolonos Agoraioi, *Hesperia* 52, 1983, 257-297, πίν. 50-62.
- Workshops: Some Reflections: W. W. Rudolph, Workshops: Some Reflections and Some Pots, *Ancient Greek and Related Pottery* (Copenhagen 1988).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΔΥΟ ΝΕΕΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟ ΛΙΜΑΝΙ ΣΤΗ ΛΗΜΝΟ

Δέκα χρόνια μετά την ανεύρεση τριών αρχαίων λιμανιών στον όρμο του Πουρνια της βόρειας Λήμνου¹, έγιναν στο νησί και άλλες τυχαίες ανακαλύψεις, οι όποιες θα εμπλουτίσουν τον αρχαιολογικό χάρτη του. Από αυτές ο οικισμός στον Άγ. Ερμόλαο, επίσης στον όρμο του Πουρνια, απέναντι από την Ήφαιστία και από το Καβείριο, αποτελεί πιθανώς ιδιαίτερης σημασίας προσθήκη στους οικισμούς του προϊστορικού βορειοανατολικού Αιγαίου.

Τόν Αύγουστο του 1994 επισημάνθηκε κατ' αρχήν αρχαία λιμενική κατασκευή στη θέση Στβί ή Πλαγίσου Μώλος, στη δυτική πλευρά του Όρμου του Θάνους, παρά το ΝΔ. άκρο της Λήμνου (εικ. 1, 3). Ο «Πλαγίσου Μώλος»² είναι βυθισμένος σε μικρό βάθος και, όταν ή στάθμη της θάλασσας είναι κατεβασμένη, μερικές κροκάλες του άκρου του βραχίονα έξέχουν από την επιφάνεια του νερού (εικ. 2, 4). Η κατασκευή του, παρόμοια με εκείνη των λιμενοβραχιόνων-κυματοθραυστών του Καβειρίου, της Ήφαιστίας και του Άγ. Σωτήρα του όρμου του Πουρνια³, έγινε με λιθορριπή, αλλά εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες και πολλές φορές υπερμεγέθεις φυσικές κροκάλες της παραλίας. Το μέγεθος του νέου εύρηματος είναι πολύ μικρότερο εκείνου των προαναφερθέντων. Το μήκος του, που δεν ήταν δυνατό να μετρηθεί, υπολογίζεται γύρω στα 200 μ. Η παρουσία της νησίδας Καρκαλάς στην είσοδο του όρμίσκου του Πλαγίσου Μώλου ενισχύει την προστασία της θέσης από τους νοτιάδες.

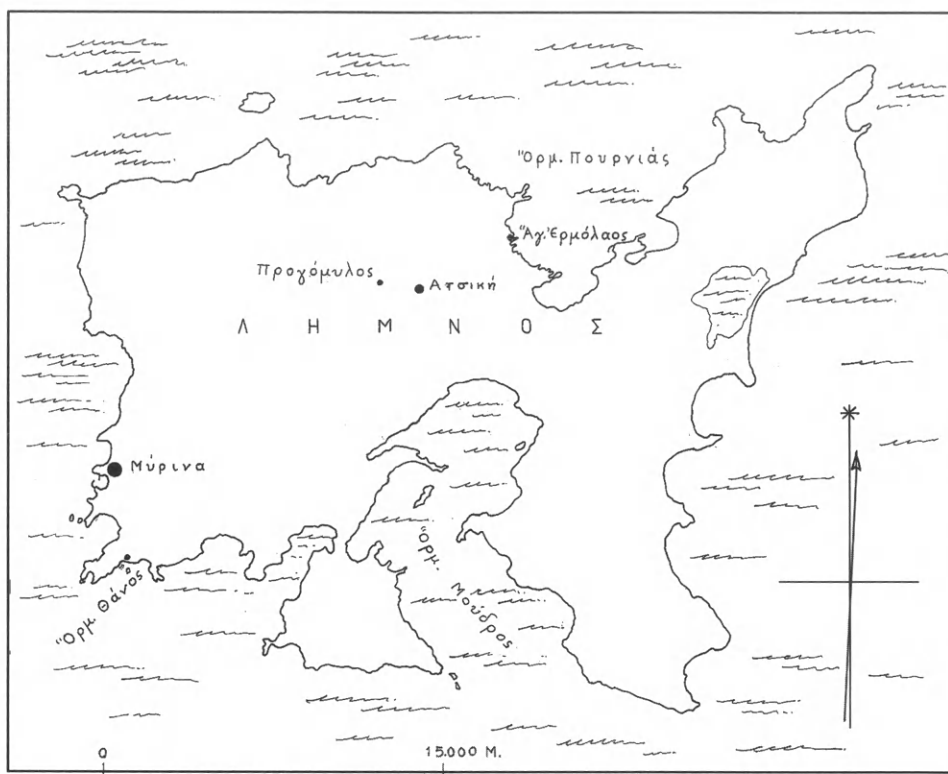
Πρός φωτογράφιση της λιμενικής κατασκευής, ανεβήκαμε σε λόφο (ύψ. 65 μ.), που όρίζει από ΒΑ. τον όρμίσκο, όπου το αρχαίο λιμάνι. Από εκεί λήφθηκε ή φωτογραφία της εικ. 4, ενώ το ίδιο το ύψωμα απεικονίζεται στην εικ. 2, που έχει τραβηχτεί από απέναντι. Στην περιοχή της κορυφής του λόφου υπήρχαν όστρακα και άλλα λείψανα, που σκιαγραφούν ανθρώπινη δραστηριότητα στη θέση αυτή κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Τα όστρακα ήταν δείγματα κεραμικής γνωστής από τις ανασκαφές της Πολιόχνης. Η νέα θέση, εύρισκόμενη σε νευραλγικό σημείο του δυτικού μέρους της Λήμνου — όπου οί γνωστές προϊστορικές θέσεις είναι λιγότερες από εκείνες του ανατολικού μισού της νήσου — και σε μικρή απόσταση νοτίως του νέου οικιστικού κέντρου της Μύρινας⁴, αναμένει τη διερεύνηση της σημασίας της.

1. Πηνελόπης Άγαλλοπούλου - Νίκου Καλλιωντζή, Τρία αρχαία λιμάνια στον όρμο του Πουρνια της Βόρειας Λήμνου, *ΑΕ* 1988, 169-174.

2. Κατά πληροφορία φίλων Λημνίων το τοπωνύμιο Πλαγίσου Μώλος προέρχεται από κάποιον Πλάγισο, κάτοικο του χωριού Θάνος, ό όποιος είχε κτήματα στην περιοχή.

3. *ΑΕ* 1988, 169, 171.

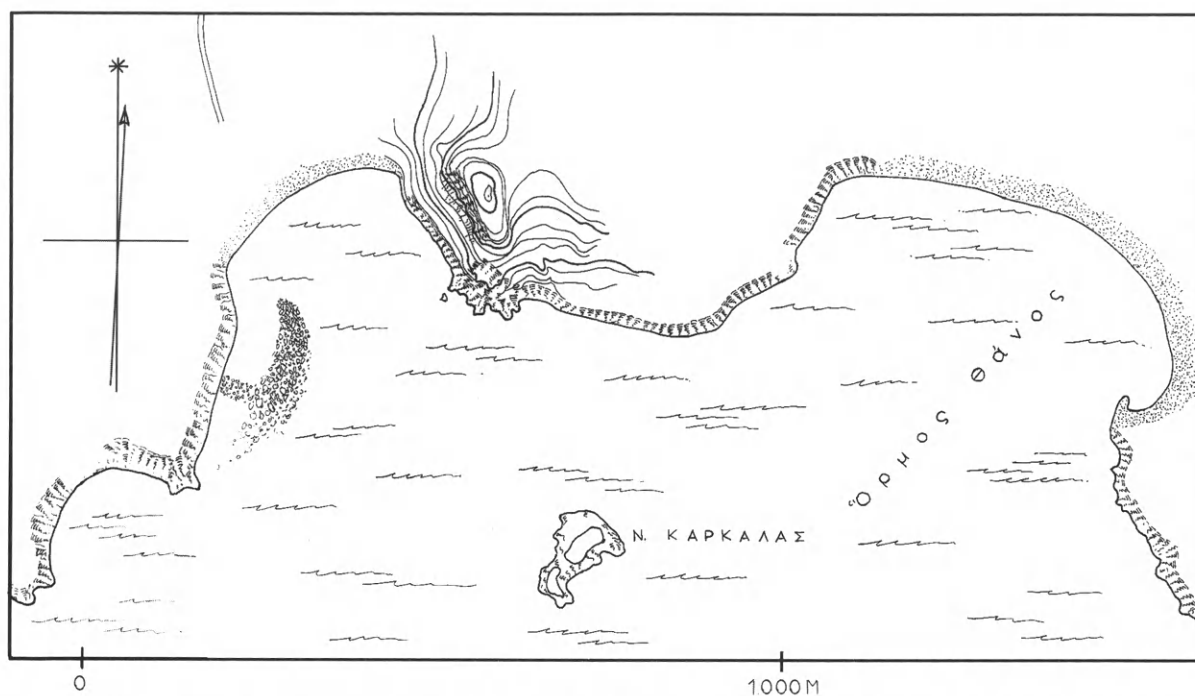
4. Π. Αύγερινου, Οικισμός της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μύρινα Λήμνου, *Πρακτικά του Συμποσίου Religion and Culture of South-Eastern Europe in Antiquity, Σόφια 1993* (υπό έκδοση). Ά. Άρχοντίδου-Άργύρη, Η Μύρινα υπό το φως των ανασκαφών, *Αρχαιολογία* 50, 1994, 50-52, εικ. 1-5.

Εικ. 1. Χάρτης της Λίγη με τις νέες θέσεις στον Όρμο Θάνους και στον Αγ. Ερμόλαο.

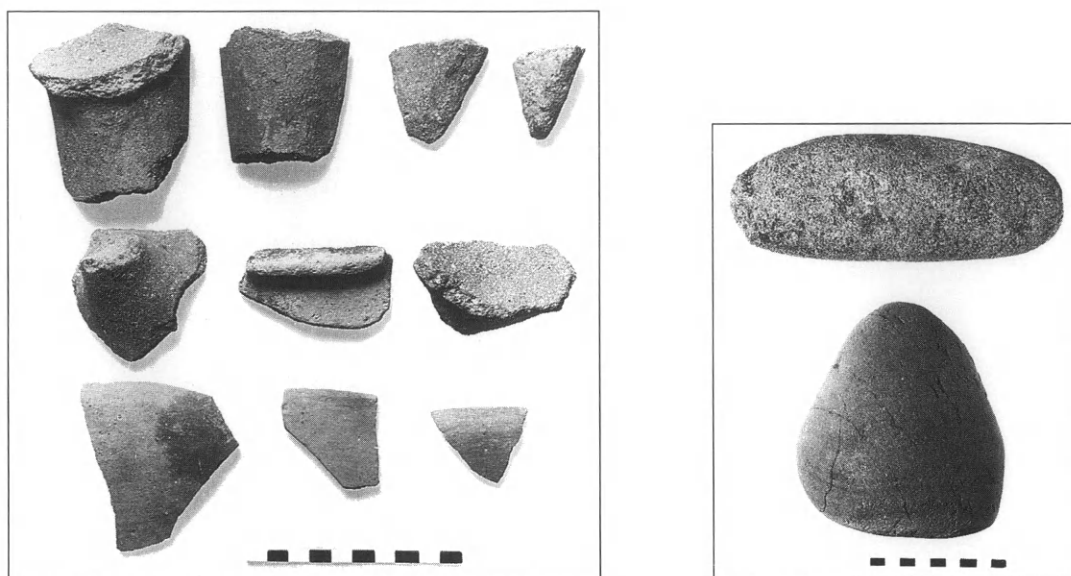
Εικ. 2. Πλαγίσου Μώλος. Ἀρχαία λιμενική κατασκευή καὶ προϊστορική θέση.

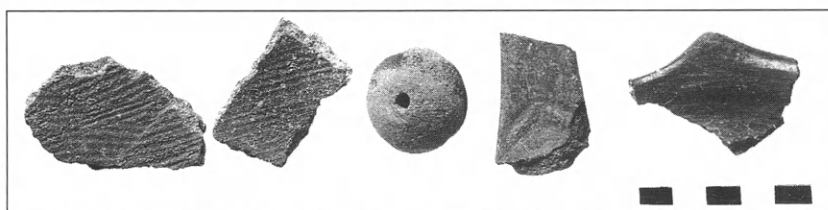
Είκ. 3. Όρμος Θάνους. Θέση Στβί ή Πλαγίσου Μώλος. Αρχαία λιμενική κατασκευή και προϊστορική θέση.

Είκ. 4. Πλαγίσου Μώλος. Η αρχαία λιμενική κατασκευή, όπως φαίνεται από την προϊστορική θέση.

Εἰκ. 5-6. Πλαγίσου Μῶλος. Ὅστρακα καὶ λίθινα ἐργαλεῖα ἀπὸ περισυλλογῆς.

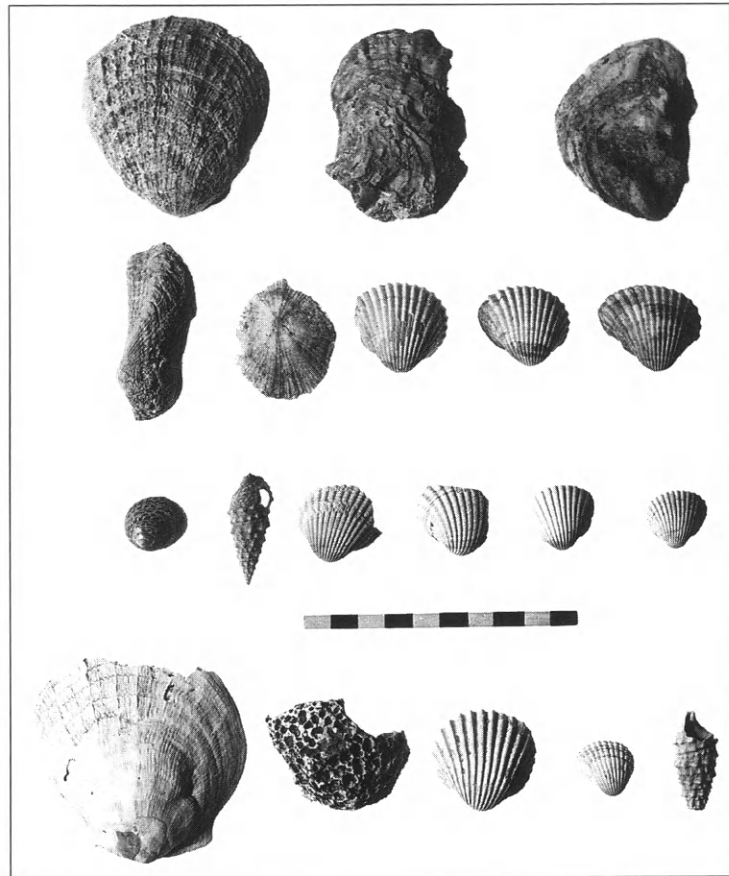

Εἰκ. 7. Πλαγίσου Μῶλος. Ὅστρακα καὶ πήλινο σφονδύλιο.

Ἡ ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ, ποὺ προήλθε ἀπὸ περισυλλογῆς, ἀνήκει σὲ χειροποίητα ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, μεταξὺ τῶν ὁποίων τριποδικὲς χύτρες καὶ φιάλες (εἰκ. 5). Περιλαμβάνονται ἀκόμα δύο μικροῦ μεγέθους ὅστρακα μὲ «χτενιστὴ» διακόσμηση, γνωστὴ ὡς τώρα μόνον ἀπὸ τὸ Κουκονήσι Λήμνου⁵, καὶ πεπιεσμένο σφαιρικὸ πήλινο σφονδύλιο (εἰκ. 7). Σημειώνονται ἐπίσης τμῆμα λαβῆς μὲ αὐλακωτὴ διακόσμηση ἐνάλληλων γωνιῶν καὶ θραῦσμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ κερατοειδῆ ἀπόφυση στὸ χεῖλος, στιλβωτὰ καὶ τὰ δύο (εἰκ. 7, δεξ.). Συνελέγησαν καὶ τρεῖς θαλασσινὲς κροκάλες, ἀπὸ τίς ὁποῖες μία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς τριβέας καὶ ἄλλη ὡς τριπτήρας (εἰκ. 6), καθὼς καὶ μερικὰ θαλάσσια ὅστρεα, ὑπολείμματα κατανάλωσης τροφῆς (εἰκ. 8, κάτω).

5. Βλ. Χρήστου Μπουλώτη, Ἕνας νέος προϊστορικός οἰκισμὸς στὸν κόλπο τοῦ Μοῦδρου καὶ τὸ προϊ-

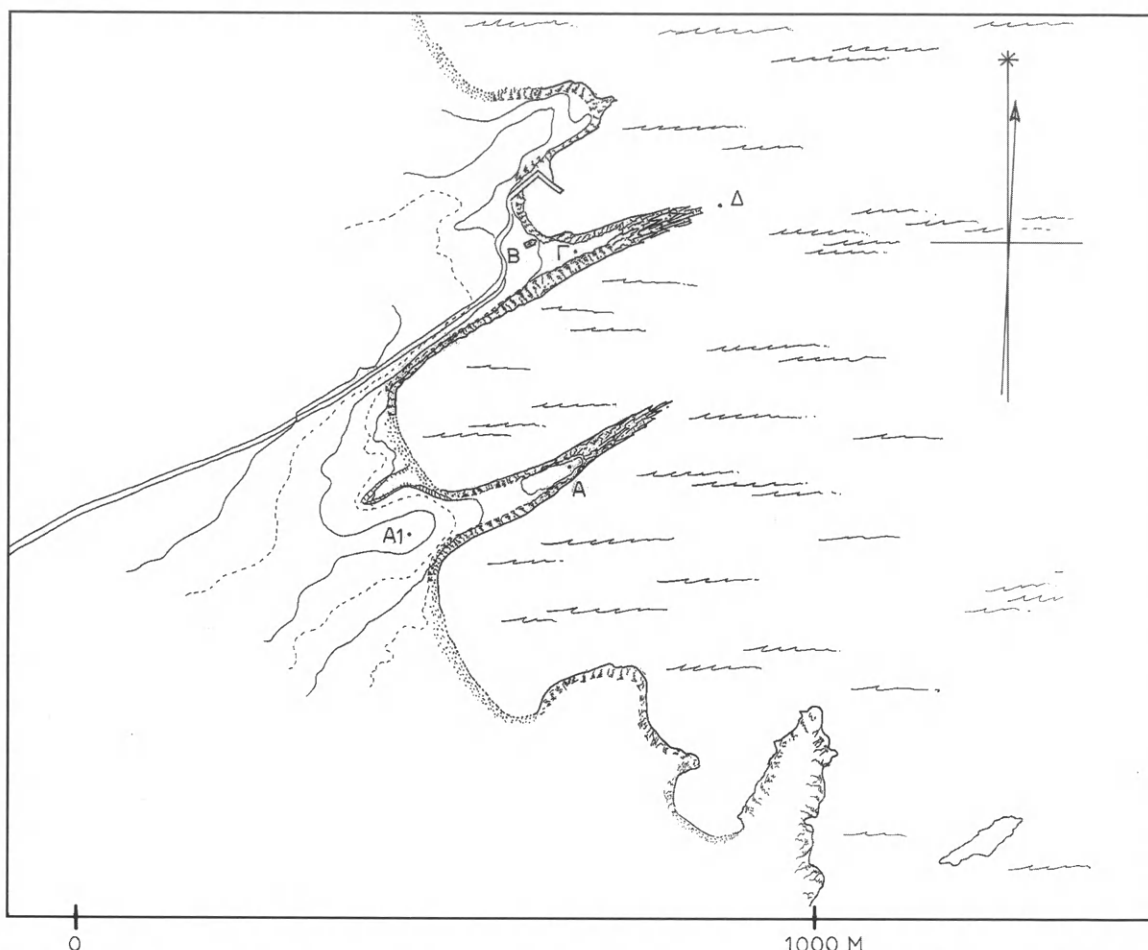
στορικὸ πρόσωπο τῆς Λήμνου, *Ἀρχαιολογία* 50, 1994, 23 καὶ 25, εἰκ. 9.

Είκ. 8. Άγ. Έρμόλαος και Πλαγίσου Μώλος. Θαλάσσια όστρεα.

Ένα χρόνο αργότερα, τον Αύγουστο του 1995, ανακαλύφθηκε τυχαία και δεύτερη προϊστορική θέση στον Άγιο Έρμόλαο Λήμνου. Η θέση είναι μικρό ακρωτήριο άμέσως προς Ν. του σύγχρονου λιμενίσκου, όπου το έκκλησάκι του Άγ. Έρμολάου (είκ. 9, Α, 10). Ο Άγιος Έρμόλαος βρίσκεται στη δυτική πλευρά του όρμου του Πουρνια, απέναντι από την Ήφαιστία και το Καβείριο, που δεσπόζουν στην ανατολική πλευρά του όρμου. Απέχει περί τα 4.5 χλμ. από την Άτσεική, παλιό και μεγάλο χωριό της κεντρικής Λήμνου, του οποίου αποτελεί τό «έπίνειο». Κοντά στην Άτσεική, προς το έσωτερικό του νησιού, είναι γνωστή και ή προϊστορική θέση Προγόμυλος (είκ. 1).

Στην περιφέρεια της μικρής χερσονήσου της είκ. 10, και ιδίως στη βόρεια πλευρά, είναι κατά τόπους όρατά τμήματα τοίχων και αρχαιολογικά στρώματα, που γλείφονται κυριολεκτικά από τη θάλασσα (είκ. 11-14). Η έκταση του ακρωτηρίου, όπου διαπιστώθηκαν τα προϊστορικά λείψανα, και του συνεχόμενου προς Δ. μικρού ύψώματος, όπου πιθανώς έπεκτείνονται (είκ. 9, Α-Α1), είναι 10-12 στρέμματα. Οί ύπήνεμες δαντελωτές άκτές, αλλά και οί πλούσιες καλλιεργήσιμες έκτάσεις της ένδοχώρας, που είναι από τις πιο πεδινές της Λήμνου, καθιστούν τη θέση κατάλληλη για την ίδρυση οικισμού. Στα πλεονεκτήματά της προστίθενται ή ύπαρξη πηγής πόσιμου νερού στον βράχο, κάτω από το έκκλησάκι του Άγ. Έρμολάου, και το πέτρωμα της περιοχής, το όποιο παρέχει εύκολα οικοδομικό ύλικό. Η έπιφανειακή διαμόρφωσή του σε μερικά σημεία έντυπωσιάζει (είκ. 15-16).

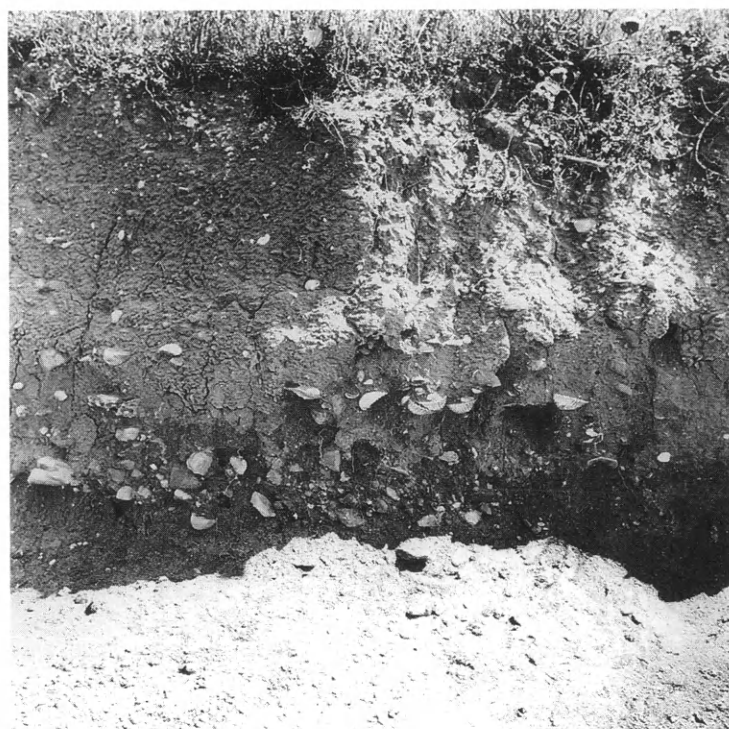
Είκ. 9. Όρμος Πουρνιά. Θέση Ἅγιος Ἐρμόλαος. Α-Α1. Προϊστορικός οἰκισμός. Β. Ναῦσκος Ἅγ. Ἐρμούλου. Γ. Λείψανα τοιχοδομίας. Δ. Ἀμφορεῖς.

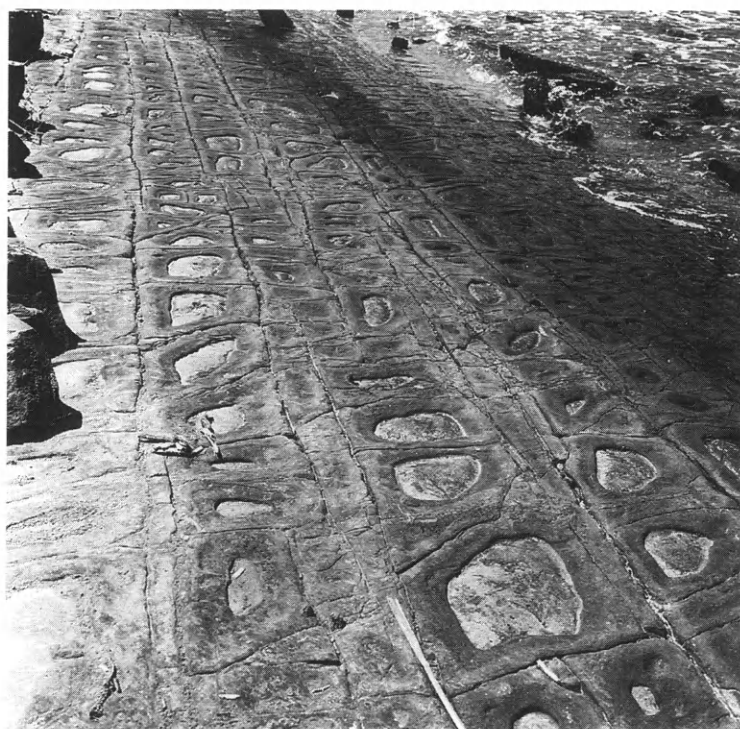
Είκ. 10. Ἅγ. Ἐρμόλαος. Ἀκρωτήριο προϊστορικής θέσης.

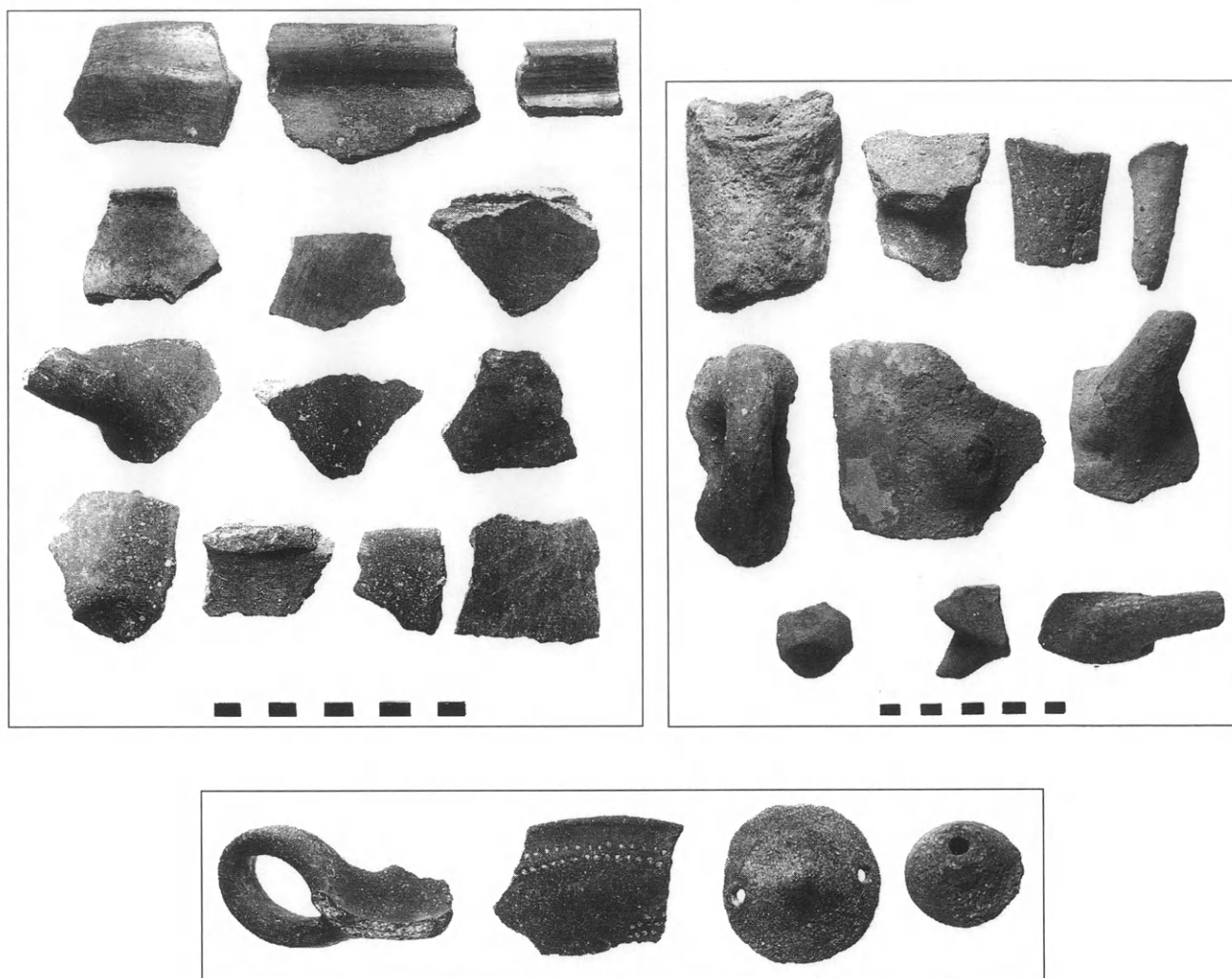
Εἰκ. 11-12. Προϊστορικός οἰκισμὸς Ἀγ. Ἐρμούλου.

Εἰκ. 13-14. Προϊστορικός οἰκισμὸς Ἀγ. Ἐρμούλου.

Εἰκ. 15-16. Ἁγ. Ἐρμόλαος. Λεπτομέρειες ἐπιφάνειας ἐδάφους.

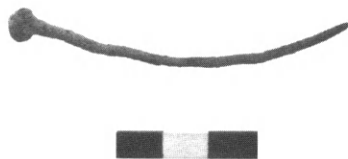

Εἰκ. 17-19. Ἄγ. Ἐρμόλαος. Κεραμική ἀπὸ περισυλλογῆς.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ περισυνελέγησαν στὴν περιοχή τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς προϊστορικῆς θέσης ἀπεικονίζονται στὶς εἰκ. 17-19. Ἀνήκουν, ὅπως φαίνεται, σὲ ἀγγεῖα πρώιμων περιόδων Πολιόχνης, ὅπως πιθανῶς καὶ τὸ ὑλικὸ τῆς προηγούμενης θέσης (Πλαγίσου Μῶλος). Ξεχωρίζει στιλβωμένη τεφροκάστανη κεραμική, ποὺ θυμίζει ἀνάλογη τῆς μελανῆς περιόδου τῆς Πολιόχνης (εἰκ. 17, ἐπάνω). Ἔχουμε ἀκόμα λαβὴ μὲ μέρος τοῦ σώματος σκύφου, τμῆμα χεῖλους ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ ἐμπέστη κοκκιωτὴ διακόσμηση, γεμισμένη μὲ ὑπόλευκη ὕλη, πῶμα μὲ δύο διαμπερεῖς διαμετρικὲς ὁπές καὶ κεντρικὴ κωνικὴ ἀπόφυση, καὶ πῆλινο ἀμφικωνικὸ σφονδύλιο (εἰκ. 19)⁶. Στὰ ὑπόλοιπα ἐπιφανειακὰ εὗρηματα περιλαμβά-

6. Πρβ. L. Bernabò-Brea, *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos I*, 1 (Roma 1964) πίν. I-VIII, LXXXI, LXXXIV.

νονται λίθινος τριβέας και κομμάτι ενός δευτέρου, μερικά απολεπίσματα πυριτολίθου, ενώ δεν έλειψαν και τα υπολείμματα τροφής, που αποτελούνται από όστα ζώων και διάφορα είδη θαλάσσιων οστρέων (εικ. 8, επάνω). Ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο εύρημα υπήρξε ακέραιη χάλκινη περόνη (εικ. 20)⁷.

Εικ. 20. Αγ. Ερμόλαος. Χάλκινη περόνη.

Ός προς τον Αγ. Ερμόλαο θα πρέπει να προστεθούν και τα εξής:

α) Λείψανα τοιχοδομίας είναι όρατά σε μικρή απόσταση από το εκκλησάκι του Αγ. Ερμούλου (εικ. 9, Γ).

β) Σε μικρό βάθος μέσα στη θάλασσα υπάρχουν σπασμένοι αρχαίοι αμφορείς, κολλημένοι στα βράχια (εικ. 9, Δ, και 15).

Αν σκεφτεί κανείς ότι λίγο πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 οι γνωστές προϊστορικές θέσεις της Λήμνου ήταν πέντε⁸, και ότι τριάντα χρόνια αργότερα οι θέσεις είχαν αύξηθει κατά όκτώ⁹, θα συμφωνήσει μάλλον με το συμπέρασμα ότι ή τυχαία ανακάλυψη δύο νέων λημνιακών προϊστορικών θέσεων μέσα σε ένα χρόνο αποτελεί σημαντικό, αν και αναμενόμενο, γεγονός.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

7. Τα εύρηματα από τον Άγιο Ερμόλαο και τον Πλαγίσου Μώλο φυλάσσονται στο Μουσείο Λήμνου. Οί φωτογραφίες τους όφείλονται στο φωτογράφο κ. Γιάννη Σαρακίνη. Τα σχέδια των εικ. 1, 3 και 9 έγιναν από τον κ. Νίκο Καλλιοντζή, στον όποιον όφείλεται και ή υπόδειξη των θέσεων.

8. Bernabò-Brea ό.π. I, 1, 16, εικ. 1.

9. Βλ. ένθετο χάρτη στο τέλος του όδηγοϋ *Λήμνος. Αρχαιολογικό Μουσείο* (1993, έκδ. Κ' Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων - Ίταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών).

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1994

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
ΟΓΔΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1996

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»

ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑ

ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΜΑΡΙΑΣ ΤΖΑΝΑΚΗ
ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗΣ ΚΟΥΝΕΤΑΚΗ

Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ

ΑΘΗΝΑ ΜΠΕΒΕΡΑΤΟΥ

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ

ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ

ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)

Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)

Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)

Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)

Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)

Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)

Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)

Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

